ISSN – 2347-7075
Impact Factor– 8.141

International Journal of Advance and Applied Research

Special Issue On

"Relevance of Swami Dayanand Saraswati & Indian Nationalism"

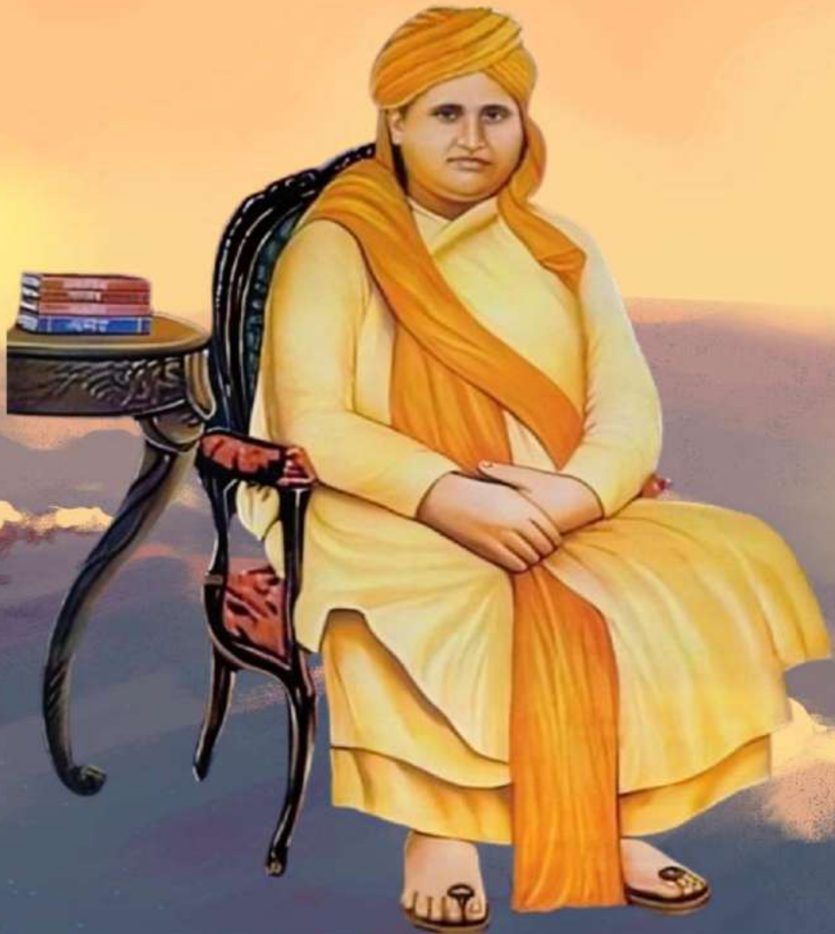

January- February 2025
Volume-6 Issue-7

Organized by
Department of Political Science
Kholeshwar Mahavidyalaya, Ambajogai

Dr. T. B. Puri
Organizing Secretary

Dr. Priti D. Pohekar
Principal

International Journal of Advance and Applied Research

(IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

ISSN – 2347-7075 **Impact Factor– 8.141**

January- 2025

Volume-6 Issue-7

Published by:
Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India
Website: *https://ijaar.co.in*
Submit Your Research Paper on Email
Regular Issue: editor@ijaar.co.in
For Publication Call On - **8624946865**

Editorial & Advisory Board

Chief Editor

Dr. P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Executive Editor

Dr. Priti Pohekar

Dr. T. B. Puri

Editorial Board

Dr. S. S. Patekar

Dr. B. R. Phad

Dr. D. S. Phulari

Dr. U. J. Kulkarni

Advisory Board

Prof. S. S. Hivarekar	**Prof. G. K. Gaikwad**	**Prof. T. V. Mundhe**
Dr. M. A. Wakale	**Dr. B. V. Munde**	**Dr. B. B. Kagde**
Dr. R. N. Ankush	**Dr. D. P. Khodewad**	**Prof. R. M. Chavan**

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

मनोगत

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर व खोलेश्वर महाविद्यालयाच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यशास्त्र विभागाच्या वतीने "स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राष्ट्रवादी विचाराची प्रसंगीता" या विषयावर दि. 7 व 8 फेब्रुवारी 2025 रोजी दोन दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन केले आहे. या राष्ट्रीय परिषदेत सहभागी होणाऱ्या सर्व मान्यवर अतिथींचे, राजकीय विचारवंत, आर्यसमाजीं मार्गदर्शक, प्राध्यापक, संशोधक अतिथींचे महाविद्यालयाच्या प्राचार्य या नात्याने मी आपले मनःपूर्वक स्वागत करत आहे.

अंबाजोगाई व ग्रामीण भागातील शैक्षणिक विकासाचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून दिनांक 28 जून 1951 रोजी भारतीय शिक्षण प्रसारक संस्थेची स्थापना करण्यात आली.सामाजिक, राष्ट्रीय,शैक्षणिक जाणीव असणारे राष्ट्रीय विकासात योगदान देणारे तरुण देशभक्त, मानवतावादी आदर्श नागरिक बनवण्यासाठी, शिक्षणाच्या बाजारी करणारा विरोध करून विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात्मक पायाभरणीसाठी संस्थेने 1972 मध्ये खोलेश्वर महाविद्यालयाची स्थापना केली. महाविद्यालयात पदवी, पदयुत्तर विभाग कार्यरत आहेत. महाविद्यालयाचे दोन वर्षांपूर्वी सुवर्ण महोत्सव वर्ष साजरे करण्यात आले. संस्थेचे अमृतवर्षी वर्षात वाटचाल करत आहे.महाविद्यालयात सन 2024 मध्ये न्याक बंगलोर संस्थेकडून बी प्लस दर्जा प्राप्त आहे. महाविद्यालयात प्रत्येक वर्षी विविध विषयाच्या कार्यशाळा, राष्ट्रीय चर्चासत्रे, परिषदा, शिबिरे आयोजित केली आहेत. आज जागतिक पातळीवर विविध धर्मपंथ संप्रदायाची चर्चा होते परंतु जगातील प्रथम सनातनी हिंदू धर्म व हिंदूचे पवित्र ग्रंथ वेद यामध्ये समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्यायाचा विचार केला आहे.मानवनिर्मित विषमता, असमानता अमान्य केली परंतु प्राचीन भारतीय संस्कृती व वेद यापासून लोक दुरावत गेल्याने समाजात असमानता, विषमता, अनेक रूढी, परंपरा, प्रथा निर्माण झाल्या. समाजाची, देशाची प्रचंड हानी झाली. 200 वर्षांपूर्वी स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या रूपाने प्राचीन भारतीय संस्कृती, वेद, आर्य समाज संस्थेच्या माध्यमातून समाज व राष्ट्रीय हितासाठी कल्याणकारी कार्य केले जात आहे. स्वामी दयानंद यांनी "वेदाकडे चला" असे हाक दिली आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यानी स्थापन केलेल्या आर्यसमाज संस्था, अनुयायी यांनी भारताबरोबरच मराठवाडा मुक्ती आंदोलनात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. महर्षी स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या 200 जयंतीनिमित्त उत्सवानिमित्त पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी मोरोंबी येथील टंकरा या गावी त्यांच्या जन्मशताब्दी कार्यक्रमात उपस्थिती राहून स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या कार्याची, विचाराची देशाला, वर्तमान परिस्थितीत जगाला किती आवश्यकता आहे हे सांगितले. आहे स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी दाखवलेला मार्ग संपूर्ण मानवाच्या भविष्यासाठी महत्त्वाचा आहे. आपणास स्वामीजींच्या "कर्णवन्त विश्वासाठ" या विचाराला स्थापित करावयाचे आहे.

डॉ. तात्या बी. पुरी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

डॉ. प्रीती डी. पोहेकर
प्राचार्य
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE AND APPLIED RESEARCH
ISSN – 2347 -7075 (DOUBLE-BLIND Peer Reviewed) (Bi-Monthly Research Journal)
Vol. 6 No. 7
January – February 2025

TABLE OF CONTENT

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
1	डॉ. अविनाश ज्ञानदेवराव काटे	स्वामी दयानंद सरस्वती और उनकी वैज्ञानिक तर्क पद्धत	1 - 4
2	प्रा. डॉ. आचार्य आर. डी.	स्वामी दयानन्द सरस्वती के सामाजिक विचार एवं कार्य	5 - 8
3	डॉ. सन्मुख नागनाथ मुच्छटे	हिंदी साहित्य के भारतेंदु युग पर स्वामी दयानंद सरस्वती के स्त्री-सुधार संबंधी विचारों का प्रभाव	9 - 12
4	डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे	आर्य समाज : कार्य आणि सुधार दृष्टिकोन	13 - 15
5	प्रा. रमेश शंकरराव सोनवळकर	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा लोकशाही विचार एक चिकित्सक अभ्यास	16 - 23
6	डॉ.गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा शिक्षणाविषयीचा दृष्टिकोन: त्याची समकालीन प्रासंगिकता	24 - 30
7	डॉ. साहेब राठोड	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान	31 - 33
8	डॉ. पी. एस. लांडगे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	34 - 36
9	प्रा. डॉ. प्रमोद जी. शिंदे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांची प्रासंगिकता	37 - 39
10	डॉ. घुगे बालासाहेब बाबुराव	स्वामी दयानंद सरस्वतीजी के सामाजिक विचार	40 - 43
11	प्रा. डॉ. शिवाजी गोविंदराव दिवाण.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांची चक्रवर्ती राजाची संकल्पना	44 - 47
12	प्रा. केदा पोपट भदाणे	महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे तात्विक विचार	48 - 52
13	डॉ. फारुकी मोहम्मद खय्युम मो. यूनुस	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक आणि राजकीय योगदान	53 - 56
14	डॉ. राम ताटे, डॉ. अर्चना वाघमारे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक व राजकीय विचार	57 - 60
15	डॉ. तांदळे सुरेंद्र सुंदरराव	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य	61 - 64
16	डॉ. रंजना प्रल्हादराव शहाणे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	65 - 69
17	प्रा. डॉ. विलास कऱ्हाळे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	70 - 72
18	डॉ.कागदे बी बी	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आर्थिक विचार	73 - 75
19	डॉ.गोंदकर तुकाराम दत्तात्रय	स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राजकीय विचारसरणी	76 - 80
20	डॉ.महादेव रावसाहेब मुंडे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	81 - 83
21	डॉ.लोखंडे बी.बी.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	84 - 88
22	प्रा . डॉ. पवार बंडू थावरा	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे लोकशाही विषयी विचार	89 - 92
23	प्रा. डॉ. कदम एच. पी.	स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राष्ट्रवादी विचारसरणी	93 - 96
24	प्रा. डॉ. शशिकांत दत्तोपंत परळकर	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य	97 - 101
25	प्रा. डॉ. सुभाष ज्ञानोबा पोटभरे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	102 - 106
26	प्रा. तानाजी रामभाऊ बोराडे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान	107 - 113
27	प्रा.अशोक रामचंद्र गोरे	महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार	114 - 116
28	प्रा.चाटे नारायण संभाजीराव	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील आर्यसमाजाची भुमिका	117 - 118
29	प्रा.डॉ. शेख गफूर अह्मद	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मिक विचार	119 - 124

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
30	प्रा.डॉ. गंगणे अमोल	आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांचे हैदराबाद (मराठवाडा) मुक्ती संग्रामातील योगदान	125 - 129
31	प्रा.डॉ.आगे श्यामसुंदर आसाराम	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य	130 - 133
32	प्रा.डॉ.मुंडे सिद्धेश्वर महादेव	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	134 - 137
33	प्रा.नंदू रामभाऊ जगदाळे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण, सामाजिक व राजनीतिक विचारांचे अध्ययन	138 - 141
34	रासवे दिनकर सुदामराव	स्वामी दयानंदांचा राष्ट्रवाद	142 - 144
35	डॉ. एस. जी. निगळ	वेदमहर्षी स्वामी दयानंद : धार्मिक विचार आणि कार्य	145 – 149
36	प्रा. गौतम गायकवाड	स्वामी दयानंद सरस्वती यांची ईश्वर संकल्पना	150 - 154
37	डॉ. वानखेडे उमाकांत ज्ञानोबा	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान	155 - 157
38	डॉ. सखाराम मारुती वांढरे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार	158 - 162
39	डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	163 – 167
40	कडूबाळ आसाराम काळे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आर्य समाज कार्य व सुधार दृष्टिकोन	168 - 170
41	डॉ . रोहिणी अंकुश	स्वामी दयानंद सरस्वती व महिला सबलीकरण	171 - 173
42	डॉ .जे बी.कांगणे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण विषयक विचार	174 - 177
43	डॉ. अरूण पेंटावार	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय तत्वज्ञान	178 - 182
44	डॉ. कुलकर्णी उमाकांत जयवंतराव	स्वामी दयानंद सरस्वती व आर्यसमाज	183 – 186
45	डॉ. वाळके अरुणा बाबासाहेब	दयानंद सरस्वती आणि महिला : एक दृष्टिक्षेप	187 – 190
46	डॉ. संजय नारायणराव राठोड	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	191 - 193
47	डॉ.जिजाराम श्रीकृष्ण बागल	स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राष्ट्रवादी विचारांचा एक अभ्यास	194 – 196
48	डॉ.डी.एस.पटवारी	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	197 - 200
49	डॉ. मोरे मंचक रंगनाथराव	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शासन व राज्याच्या कार्याविषयी विचार	201 - 205
50	डॉ. विजय संबेटवाड	स्वामी दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाज	206 - 209
51	Dr. Shrishialya Tukaram Todkar	Swami Dayanand Saraswati's Contribution to Women's Empowerment	210 - 213
52	Dr. Ashwin Ranjanikar	Swami Dayanand Saraswati: Social Thought and Work	214 - 216
53	Dr. Ghuge Rahunandan Baburao	Swami Dayananda Saraswati and Arya Samaj: Liberation of Hyderabad Movement	217 - 219
54	Dr. Mane Sachin Babruvan	Swami Dayanand Sarswati and Law	220 - 224
55	Dr. Milind Yuvraj Mane	Swami Dayanand Saraswati and Women Empowerment	225 - 228
56	Dr. Prashant K Pathak Bharatsingh Prakash Singh Thakur	Swami Dayananda Social Reformer and a Sculptor of Humanity	229 - 232
57	Prof. Dr. Rajesh Kachru Gaikwad	Swami Dynand Saraswati and his Contribution to India	233 - 237
58	Dr. Sanjay Pandharinath Gaikwad	Swami Dayanand Saraswati's Contribution to Political Thought	238 - 242
59	Dr. Trupti Savleram Padekar	Swami Dayanand Saraswati's Thought on Women Education and Empowerment	243 - 246

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
60	Mr. Harshal Chalwadi	Educational Thoughts and Contributions of Swami Dayanand Saraswati	247 - 249
61	Rohit Balkrishna Thosar	ARYA SAMAJ – Work and Reforms Perspective	250 - 252
62	गंगा शिवाजी यरोळकर	स्वामी दयानंद सरस्वती के सामाजिक विचार	253 – 256
63	डॉ. मानीतकुमार अमृतराव वाकळे	स्वामी दयानंद सरस्वती के शैक्षिक विचारों की आधुनिक युग में प्रासंगिकता	257 - 262
64	डॉ. युवराज राजाराम मुळये	हिंदी साहित्य के विकास में महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती का योगदान	263 - 266
65	डॉ. गंगाधर बालन्ना उषमवार	स्वामी दयानंद सरस्वती की स्त्री विमर्श संबंधी दृष्टिकोन	267 - 270
66	प्रा. डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ	महर्षि दयानंद सरस्वती जी का राष्ट्रवाद और स्वराज्य की अवधारणा	271 - 276
67	प्राचार्य. डॉ. वीरेन्द्रकुमार शास्त्री	स्वामी दयानंद सरस्वती और वर्ण व्यवस्था	277 - 279
68	प्रा. डॉ. दीपक शिवलिंगराव फुलारी	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शासन आणि कायद्यांविषयी विचार	280 - 283
69	प्रा. डॉ. तात्या बाळकिसन पुरी	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	284 - 289
70	डॉ. रवींद्र कोंडीराम काळे डॉ. मोरे संजय दिनकर	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	290 - 292
71	डॉ. विलास आबासाहेब नरवडे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार	293 - 299
72	डॉ. श्रीधर आघाव	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	300 – 305
73	डॉ. सुवर्णा अंकुशराव वाघुले	स्वामी दयानंद सरस्वती : आर्य समाज व शैक्षणिक तत्त्वज्ञान	306 - 311
74	परमेश्वर भागीनाथ काळे	आर्य समाजाचे शैक्षणिक विचार व कार्ये	312 - 314
75	प्रा. डॉ.नयनकुमार आचार्य	समग्र सुधारणेचे अग्रदूत - महर्षी दयानंद	315 - 318
76	प्रा. बनसोडे राजेंद्र बंकटी	स्वामी दयानंद सरस्वती यांची धार्मिक विचार	319 - 321
77	प्रा. किशोर नारायण काळुशे	स्वामी दयानंद सरस्वती धर्मसुधारक आणि समाजसुधारक	322 - 324
78	प्रा. डॉ. नरेंद्र धोंडीराम शिंदे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांची ग्रंथसंपदा व समीक्षा	325 - 330
79	प्रा. डॉ. बल्लोरे एस.के.	दयानंद सरस्वती यांचे अंधश्रद्धा आणि सामाजिक सुधारणावादी चळवळ	331 - 334
80	प्रा. डॉ. वीरश्री व्ही. आर्य	संस्कारों के पुरोधा स्वामी दयानंद सरस्वती	335 - 337
81	प्रा. डॉ.दिगंबर मुडेगांवकर	नवीन शैक्षणिक धोरणात महर्षी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची उपयुक्तता	338 - 341
82	प्रा. बारकू मास्कर शिंगाडे	हिन्दी भाषा साहित्य और स्वामी दयानंद सरस्वती के विचार	342 - 349
83	प्रा. ज्योती बाबूराव चिलवंत	हिंदी भाषा साहित्य : स्वामी दयानंद सरस्वती के विचार	350 - 353
84	प्रा. डॉ. शामल भिवराव जाधव	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मीक विचार व कार्य	354 -356
85	प्रा. डॉ. एल. यू. मेश्राम	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	357 - 358
86	डॉ. एन. बी. आघाव डॉ. गणेश बालासाहेब बनसोडे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय व सामाजिक विचार	359 - 364
87	प्रा. डॉ. पी. एस. लोखंडे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार	365 - 367
88	डॉ. सुहास मोराळे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे समग्र विचार	368 - 371

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
89	प्रियंका जालिंदर चव्हाण डॉ. चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य	372 - 375
90	प्रो. डॉ. नवनाथराव आघाव	स्वामी दयानंद सरस्वती: सुधारणावादी	376 - 383
91	शेख अनिसा महेबुब	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शैक्षणिक कार्य	384 - 388
92	सुश्री. स्वाति हिराजी देडे डॉ. विनोद्कुमार विलासराव वायचळ	स्वामी दयानन्द सरस्वती और समाज सुधार	389 – 390
93	प्रा. डॉ. जोगदंड मकरंद बळीराम	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	391 - 394
94	प्रा. चन्देश्वर शास्त्री	महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती जी के राष्ट्रीय विचारों की प्रासंगिकता	395 - 398
95	डॉ. नरसिंह राव कल्याणी	वैदिक ज्ञान प्रदाता - स्वामी दयानन्द सरस्वती	399 - 402
96	डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे	स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार	403 - 408

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती और उनकी वैज्ञानिक तर्क पद्धत

डॉ. अविनाश ज्ञानदेवराव काटे
डीन - कला एवं डिजाइन, जैन (डीम्ड-टू-बी-यूनिवर्सिटी) शांतामणि कला केंद्र, बेंगलुरु, कर्नाटक, भारत
Corresponding Author - डॉ. अविनाश ज्ञानदेवराव काटे
DOI - 10.5281/zenodo.14770451

स्वामी जी परम स्पष्टवक्ता थे। उनके धार्मिक-सुधार संबंधी भाषण वैज्ञानिक तर्क को सुनकर कई पुराने ढर्रे के अवडंबर पंडित, साधु, महंत आदि उनके विरोधी बन जाते थे। ऐसा ही एक प्रसंग है, एक दिन महाराज की वेश्या नन्हींजान को उनके समीप देखकर स्वामी जी ने विरोध किया, महाराज यह सुनकर केवल संकुचित होकर रह गए, पर यह बात नन्हींजान को अच्छी नहीं लगी वह जी-जान से इनकी दुश्मन बन गई और उसने अन्य विरोधियों से मिलकर स्वामी जी रसोइया जगन्नाथ को बहकाया। उसने कुमति में पड़कर दूध में विष मिलाकर स्वामी जी को पिला दिया। थोडी़ही देर बाद स्वामी जी की तबियत ख़राब हो गई, पेट में भंयकर दर्द होने लगा। स्वामी जी ने वमन-विरेचन की योग क्रियाओं से दूषित पदार्थ को निकाल देने की चेष्टा की, पर विष तीव्र होने के कारन अपना काम कर चुका था। यह देखकर दूसरे दिन से चिकित्सकों द्वारा इलाज किया जाने लगा, पर उससे भी कोई विशेष लाभ नहीं हुआ। केवल इतना अंतर पडा़कि, जहाँ बिना चिकत्सा के वह कुछ घंटों या एक-दो दिन में देहांत कर देता, औषधियों के कारण उसका असर कुछ घट गया और एक महीना तक स्वामी जी को जलन और दर्द का कष्ट भोगना पडा़।

स्वामी जी को जगन्नाथ द्वारा दूध में जहर देने की बात का अनुमान लग गया। उन्होंने उसे अपने पास बुलाकर सच्ची बात बताने को कहा। उनके आत्मिक प्रभाव से जगन्नाथ ने अपना अपराध स्वीकार कर लिया, पर उसे दंड दिलाना अथवा बुरा-भला कहना तो दूर, स्वामी जी ने उसे अपने पास से कुछ रुपये देकर कहा- "अब जहाँ से शीघ्र से शीघ्र तुम जोधपुर की सरहद से बाहर निकल जाओ, क्योंकि यदि किसी भी प्रकार इसकी खबार महाराज को लग गई तो तुमको वह फाँसी पर चढ़ाएंगे।" बस जगन्नाथ उसी क्षण वहाँ से बहुत दूर चला गया।

स्वामी जी के जीवन में यही घटना उनको महामानव सिद्ध करने के लिए पर्याप्त है। कोई सामान्य मानव अपने अपकारी को इस तरह क्षमा नहीं कर सकता, वरन् सौ में से निन्यानवें व्यक्ति किसी से साधारण बैर-भाव हो जाने से ही उसके नाश की कामना और प्रयत्न करने लग जाते हैं। पर "महामानवों" अथवा "दैवी विभूतियों" में ही सिर्फ सामर्थ्य होता है। इसीलिए आज भी ऐसे महामानव संसार में चिरस्थायी है, क्योंकि उन्होंने अपने परम शत्रुओं का भी कभी अहित चिंतन नहीं किया और सदा उनको क्षमा करते रहे। स्वामी दयानंद जी ने भी ऐसी ही अलौकिक उदारता का उदाहरण संसार के सामने उपस्थित किया।

स्वामी जी को सौभाग्यवश गुरु भी ऐसे मिले थे, जिन्होंने अत्यंत कठोर अनुशासन में रखकर और कठिनाइयों के साथ संघर्ष कराके इनको धर्म-सुधारक की पदवी के योग्य बना दिया था। यद्यपि गुरु

विरजानंदजी के व्यवहार की जो घटनाएँ जीवन-चरित्र में पढ़ने में आती हैं, उनमें हमें प्रेम और सहानुभूति की न्यूनता का ही आभास होता है। पर उनके परिणामस्वरूप स्वामी जी को सब प्रकार के व्यवहार को सहन करने और हर तरह की परिस्थितियों में रहने की शक्ति आ गई। अगर आज कोई सच्चा समाजसेवी बनाना चाहता है तो प्रत्येक समाजसेवी में इस प्रकार शक्ति का होना परमावश्यक है।

देखा जाये तो स्वामी जी के सबसे बड़े अस्त्र वैज्ञानिक तर्क, शास्त्रार्थ और हानिकारक रूढियों का खंडन करने वाले उपदेश ही थे। पर वे जहाँ तक संभव हो अनेक बार वाद-विवाद और संघर्ष की परिस्थिति को विनोदात्मक बातों के द्वारा ही सुलझाने का प्रयास करते थे। जैसे हमने कही उदाहरणों में देखा है की कही ढोंगी, कट्टरपंथी अवडंबर करने वाले प्रायः अहंकारवश और अपने स्वार्थ की दृष्टि से स्वामी जी से लड़ने का अवसर ढूँढा़ करते थे जिससे जनता को उनके विरुद्ध भड़काने का मौका मिल सके। पर स्वामी जी इसका मौका बहुत कम देते थे, और जैसा व्यक्ति देखते थे, उसे उसी प्रकार के उत्तर से निरुत्तर करके सुधार करने का उपदेश देते थे।

ऐसा ही एक किस्सा है , अलीगढ़ में एक पंडित स्वामी जी से शास्त्रार्थ करने आये और मंदिर के ऊँचे चबूतरे पर बैठकर बोलने लगे। कई लोग उसे समझाने लगे कि-बराबर में आसन पर बैठ कर शास्त्रार्थ करो। पर उसने अपने हठ के आगे किसी की न सुनी। तब स्वामी जी बोले- कोई हर्ज नहीं, पंडित जी वहीं बैठे रहें। केवल ऊँचे आसन से किसी को महत्त्व प्राप्त नहीं होता। यदि ऊँचा आसन बडा़ई का प्रमाण हो तो पंडित जी से भी ऊँचा वृक्ष पर वह कौआ बैठा है।"

अमृतसर में एक पादरी ने स्वामी जी से कहा- "आइए, एक दिन हम और आप मिलकर एक ही मेज पर भोजन करें। इकट्ठा होकर खाने से पारस्परिक प्रीति बढ़ती है।" स्वामी जी ने उत्तर दिया- "शिया और सुन्नी मुसलमान एक ही बर्तन में खाते हैं। रूसी और अंग्रेज तथा रोमन कैथोलिक और प्रोटेस्टैंट ईसाई भी एक मेज पर भोजन करते रहते हैं, परंतु हम जानते हैं कि इनमें कितना अधिक वैर-विरोध और शत्रुता के भाव रहते हैं।"

देखा जाये तो स्वामी जी का मुख्य कार्य क्षेत्र हिंदू समाज ही रहा। पर वे अपने सिद्धांतों को सर्वश्रेष्ठ सिद्ध करने की दृष्टि से कभी- कभी ईसाई और मुसलमान मतों की आलोचना भी किया करते थे। बरेली में उन्होंने वहाँ के अंग्रेज कमिश्नर और कलेक्टर के सामने व्याख्यान देते हुए कहा कि- "पुराणों में यदि कुंती, तारा आदि "पंच कन्याओं" पर लांछन लगाया जाता है तो ईसाइयों की बाइबिल में भी कुमारी मरियम के पुत्र होने की बात लिखी है और क्या ईसाई उसका दोष सर्व शुद्ध स्वरूप परमेश्वर पर लगाते हैं। क्या यह लज्जा की बात नहीं है?"

स्वामी दयानंद जी के जीवन का सर्वोपरि उद्देश्य जाति में प्रचलित हानिकारक विश्वास, कुरीतियों और रूढियों को मिटाकर उनके स्थान में समयोचित लाभकारी प्रथाओं का प्रचार करना था। यद्यपि आजकल बहुत से विद्वान् प्रत्येक पंथ में पाये जाते हैं। यदि वे पक्षपात छोड़कर सर्व- तंत्र सिद्धांत को स्वीकार करें, जो-जो बातें अनूकुल हैं और जो बातें अनुकूल नहीं है, एक-दूसरे के विरुद्ध पाई जाती हैं, उनको त्याग कर परस्पर प्रिति से एक दूसरे से व्यवहार करे तो इस जगत् का पूर्ण हित हो सकता है । आज विद्वानों के विरोध से ही अविद्वानों में विरोध बढ़ कर विविध दुःखों की वृद्धि और सुखों की हानि हो रही है। यह हानि स्वार्थी मनुष्यों को प्यारी है, पर इसने सर्वसाधारण को दुःख में डुबो रही है। इतिहास साक्षी है, जो सज्जन सार्वजनिक हित को लक्ष्य में धरकर कार्य में प्रवृत्त होते है, उसका विरोध स्वार्थी जन तत्परता से करने लग जाते हैं। उनके मार्ग में अनेक प्रकार की विघ्न- बाधायें डालते हैं। परंतु "सत्यमेव जयते नानृतम्" के अनुसार सर्वदा सत्य की विजय और असत्य की पराजय ही होती है और होती रहेगी ।

सत्य ही से विद्वानों का मार्ग विस्तृत हो जाता है। इस दृढ़ निश्चय के अवलंबन से आप्त लोग परोपकार करने से उदासीन नहीं होते, इसका एक बड़ा उदहारण है स्वामी जी।

किसी ग्रामीण व्यक्ति ने स्वामी जी से वार्तालाप होते समय कहा था-"आप तो हमारी मुर्तियों का खंडन करते हैं, आपकी बात कैसे मानें। "स्वामी जी ने अपनी वाकटुता द्वारा तुरंत उत्तर दिया-"मैंने तो कभी मूर्ति का खंडन नहीं किया, मैं तो 'मूर्ति- पूजा' के अवडंबर का खंडन करता हूँ। मूर्ति को भगवान् कहना अनेक व्यक्तियों में कुछ भ्रम पैदा कर देता है और इसी के कारण कुछ अवडंबरियों को आक्षेप का अवसर मिल जाता है। तथ्य यह है कि मूर्ति द्वारा उपासना करना भी अन्य अनेक धर्म-मार्गों की तरह ईश्वर प्राप्ति का एक साधन है। साथ ही यह भी सत्य है कि हिंदू धर्म के पुराने आचार्यों ने मूर्तिपूजा को मानते हुए भी, उसे र्सवश्रेष्ठ साधन नहीं बताया है। शास्त्रों में एक स्थान पर कहा गया है-"अप्सु देवा बालानाम्दिवि देवता मनीषिणाम्।" अर्थात् "बालबुद्धि वाले सामान्य लोगों के लिए तीर्थ और मूर्ति आदि स्थूल पदार्थ ही ईश्वर हैं और जो विद्वान् लोग हैं वे दिव्य शक्तियों को ईश्वर समझते हैं, पर ज्ञानियों की दृष्टि में एक मात्र उनकी आत्मा ही ईश्वर होती है।

भारत भूमि पर स्वामी जी के महान् ऋण हैं। उन्होंने अपने छोटे से जीवन में "पाखंड एवं कुप्रथाओं" से फैले भ्रम को दूर करते हुए वैज्ञानिक तथ्य से वैदिक धर्म का नाद बजाया। 'गौवध ' बंद कराने से लेकर 'बाल विवाह' की प्रथा का विरोध करते हुए 'ब्रह्मचर्य' का महत्व बताकर , स्थान- स्थान पर गुरुकुल खुलवाकर 'संस्कृत शिक्षा' का प्रचार करते हुए हिन्दी ही राष्ट्रभाषा है इस पर जोर दिया । 'विधवा विवाह' को समर्थन देते हुए अंध परंपराओं और 'मद्य-मांसादि' का घोर विरोध किया। स्त्रियों को धार्मिक, सामाजिक और राजनीतिक अधिकार स्वतंत्रता दिलाई और हर प्रकार से आर्य- जाति को फिर से उसके अतीत के गौरव पर स्थापित करने का प्रयत्न किया।

ऐसी असाधारण महानता किसी को सहज में प्राप्त नहीं हो जाती। मूलशंकर (स्वामी दयानंद का पूर्व नाम) एक सामान्य ब्राह्मण- सरकारी अधिकारी के पुत्र थे। १४-१५ वर्ष की आयु तक उनका जीवन साधारण ग्रामीण बालकों की तरह अपने गाँव टंकारा (मोरवी, काठियावाड़) में व्यतीत हुआ। तब दो-एक ऐसी घटनाएँ हुई, जिनसे उनके हृदय में ईश्वर और धर्म की वास्तविकता जानने की जिज्ञासा हुई। उसी की प्रेरणा से वे सच्चे साधुओं और योगियों की खोज में बिना किसी को बताए घर से निकल पड़े और कई वर्ष तक जंगलों और पर्वतों की खाक छानकर मथुरा में स्वामी विरजानंद जी के शिष्य बन गये। विरजानंद जी वैदिक साहित्य के प्रसिद्ध ज्ञाता थे। उनके पास दो-तीन वर्ष अध्ययन करके और गुरु दक्षिणा के रूप में वैदिक सिद्धांतों के प्रसार की प्रतिज्ञा करके, वे देश-भ्रमण को निकल पड़े। उस अंधकार-युग में-जब कि देश की समस्त जनता तरह-तरह की निरर्थक और हानिकारक रूढियों में ग्रस्त थी, जिससे स्वामी जी को पग- पग पर लोगों के विरोध, विघ्न-बाधा और संघर्ष का सामना करना पडा। पर वे अपनी अजेय शारीरिक और मानसिक शक्ति, साहस और दृढ़ता के साथ अपने निश्चित मार्ग पर निरंतर बढ़ते रहे, और अंत में अपने लक्ष्य की प्राप्ति में सफल हुए।

संदर्भ:

1. पंडित श्रीराम शर्मा आचार्य वाङ्गमय, प्रकाशक - अखंड ज्योति संसथान , मथुरा , द्वितीय संस्मरण १९९८
2. मुक्तज्ञान कोष विकिपीडिया https://en.wikipedia.org/wiki/दयानन्द_सरस्वती

3. आर्यसमाज का राष्ट्र को योगदान". मूल से 22 अप्रैल 2018 को पुरालेखित. अभिगमन तिथि 22 अप्रैल 2018.
4. "स्वामी दयानंद और आर्यसमाज की हिंदी भाषा को देन". मूल से 26 जुलाई 2014 को पुरालेखित. अभिगमन तिथि 18 जुलाई 2014.
5. आर्य समाज की पत्र पत्रिकाएँ
6. "आर्यसमाज का राष्ट्र को योगदान". मूल से 22 अप्रैल 2018 को पुरालेखित. अभिगमन तिथि 22 अप्रैल 2018

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

स्वामी दयानन्द सरस्वती के सामाजिक विचार एवं कार्य

प्रा. डॉ. आचार्य आर. डी.
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
नवगण कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, परळी-वैजनाथ, जिल्हा. बीड
Corresponding Author - प्रा. डॉ. आचार्य आर. डी.
DOI - 10.5281/zenodo.14770483

सारांश:

स्वामी दयानंद एक महान शिक्षाविद समाज सुधारक और एक सांस्कृतिक राष्ट्रवादी भी थे। वे प्रकाश के एक महान सैनिक थे, भगवान की दुनिया में एक योद्धा, पुरुष और संस्था के मूर्तिकार थे। दयानंद सरस्वती का सबसे बड़ा योगदान आर्य समाज की नींव थी, जिसने शिक्षा और धर्म के क्षेत्र में एक क्रांती ला दी। स्वामी दयानंद सरस्वती उन सबसे महत्वपूर्ण सुधारकों और अध्यात्मिक बलों में से एक हैं! दयानंद सरस्वती के दर्शन को उनके तीन प्रसिद्ध योगदान 'सत्यार्थ प्रकाश, "वेद भाष्य भूमिका और वेद भाष्य से जाना जा सकता है। इसके अलावा उनके द्वारा संपादित पत्रिका "आर्य पत्रिका भी उनके विचार को दर्शाति है। आर्य समाज के महान संस्थापक स्वामी दयानंद आधुनिक भारत के राजनीतिक विचारों के इतिहास में एक अद्वितीय स्थान रखते हैं। जब भारत के पढ़े-लिखे युवक यूरोपीय सभ्यता के सतही पहलुओं की नकल कर रहे थे और भारतीय लोगों की प्रतिभा और संस्कृति पर कोई ध्यान दिए बिना इंग्लैंड की राजनीतिक संस्थाओं को भारत की धरती में रोपित करने के लिए आंदोलन कर रहे थे, वही स्वामी दयानंद जी ने भारत की सांस्कृतिक राहस्य को बहुत आहत वे पश्चिम सभ्यता के सामाजिक, सांस्कृतिक और राजनीतिक वर्चस्व के खिलाफ थे। स्वामी दयानंद भारत आर्य संस्कृति और सभ्याता के सबसे बड़े प्रेरित भी भारत में राजनीति में सबसे उन्नत विचारों के सबसे बड़े प्रतिपादक साबित हुए। वह मूर्तिपूजा, जाति प्रथा, कर्मकांड, भाग्यवाद, नशाखोरी, के खिलाफ थे। वे दबे-कुचले वर्ग के उत्थान के लिए भी खड़े थे। वेद और हिंदुओं के वर्चस्व को ध्यान में रखते हुए, उन्होंने इस्लाम और ईसाई धर्म का विरोध किया और सभी आंदोलन को हिंदू संप्रदाय के अन्य संप्रदायों को फिर से संगठित करने की वकालत की दयानंद ने राज्य के सिद्धांत, सरकारों के प्रारूप, तीन विधान सरकार के कार्य, कानून के नियम आदि के बारे में बताते हुए राजनीतिक विचार व्यक्त किया।

मुख्य शब्द: समाज सुधार, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद, राजनीतिक वर्चस्व, मूर्तिपूजा, योगदान महत्वपूर्ण, भाष्य भूमिका

प्रस्तावना:

दयानंद सरस्वती के प्रमुख व्यक्तित्व ने आर्य समाज आंदोलन की पौरूष क्षमता और उसके लगभग सभी अनुयायियों में असाधारण प्रतिबिंब पाया था। शिक्षा के क्षेत्र में आर्य समाज का योगदान सराहनीय है। डॉ. एस राधाकृष्ण के अनुसार आधुनिक भारत के मंदिरों में, जिन्होंने लोगों के आध्यात्मिक उत्थान में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है और देशभक्ति की आग को जलाया है, मुझमें, उनमें से स्वामी दयानंद ने प्रमुख स्थान पर कब्जा कर लिया है।

जीवन रेखा:

दयानंद का जन्म 1824 में काठियावाड़ के मोरवी राज्य के टंकारा में एक रूढ़िवादी ब्राम्हण

परिवार में हुआ था। उनके पिता का नाम करसमाजी तिवारी था जो एक शिव मंदिर में पुजारी के रूप में सेवा करते थे। दयानंद का बचपन का नाम मुलसी दयाराम या मूलशंकर था। अपने पिता की प्यार भरी देखभाल के तहत दयानंद ने बचपन से ही वेद, संस्कृति व्याकरण और संस्कृति भाषा में दिक्षा हासिल कर ली थी। जीवन के चार साधारण दृश्यों के साक्षी होने के बाद, जैसे ही गौतम बुद्ध बने, एक घटना के बाद दयानंद की जीवन शैली बदल गई।

जब वे चौदह वर्ष के थे तो उन्होंने परिवार के अन्य सदस्यों के साथ शिवरात्रि के दिन उपवास रखा। रात में परिवार के अन्य सदस्य शिव की पूजा करने के बाद सोने लगे लेकिन मूलजी सत रहे। उन्होंने भक्तों वास्तविक भगवान नहीं हो सकती है। जब मूर्ति उसके लिए दी गई भेंट की रक्षा नहीं कर सकती थी, तो वह कभी भी पूरी दुनिया की रक्षा नहीं कर सकती थी वह मूर्ति पूजा की निरर्थकता के बारे में आश्वस्त हो गया। इस अनुभव ने उनकी अंतरात्मा को जगा दिया और दयानंद हिंदू धर्म के विरूद्ध एक कट्टर धर्मयुद्ध बन गए। उनके पिता ने उनके स्वतंत्र दिमाग पर प्रतिबंध लगाने की द्रष्टि से विवाह के माध्यम से उन्हें परिवारिक जीवन में शामिल करने की कोशिश की। दयानंद पारिवारिक जीवन के बंधन में बंधने को तैयार नहीं थे। 1861 में मथुरा में दयानंद स्वामी बृहजानंद के समीप में आए। यह संस्कृति उनके करियर में निर्णायक साधक हुई हैं। वे उनके शिष्य बन गए ओर प्राचीन धार्मिक साहित्य, विभित्र पौराणिक पुस्तकों और संस्कृति व्याकरण पाठ का अध्ययन किया। दयानंद की दार्शनिक नींव ने मथुरा में ठोसा आकार लिया। उसे ज्ञान प्राप्ति हुई। मूलशंकर दयानंद सरस्वती बन गए और अपने गुरु जग के निर्देश से वेद का संदेश फैलाने और रूढ़िवादी हिंदू धर्म और गलत परंपराओं के खिलाफ लड़ने के लिए खुद को समर्पित कर दिया। हालांकि दयानंद का ब्रह्म समाज से लगाव बहुत ज्यादा है वे वेदों की सर्वोच्चता और आत्मा के संचरण को स्वीकार करने के लिए तैयार नहीं थे। अपने जीवन के मिशन को पूरा करने के लिए. उन्होने 10 अप्रैल, 1875 को बॉम्बे में आर्य समाज की स्थापना की स्थापना की और विभित्र स्थानों पर आर्य समाज की शाखाए स्थापित करने में अपना शेष जीवन व्यतीत किया। दयानंद के सुधारवादी उत्साह ने रूढ़िवादी हिंदुओं को परेशान किया। 30 अक्टूबर, 1883 को खाद्य विषाक्ता से उनकी मृत्यु हो गई।

एक शांति समारोह के माध्यम से इस्लाम और ईसाई धर्म जैसे अन्य धर्मों में परिवर्तित किया गया था. अपनी बहु-आयामी गतिविधियों के माध्यम से आर्य समाज आंदोलन ने रूढ़िवादी और रूढ़िवादी तत्वों की पकड़ को कमजोर कर दिया। इसने भारत में एक नई राष्ट्रीय चेतना के विकास में ब्रह्म समाज के तर्कसंगत आंदोलन से अधिक योगदान दिया। भारत की सांस्कृतिक विरासत के अवलोकन के साथ समापन करने के लिए आर्य समाज दयानंद लेखन का बड़ा हिस्सा है, और यह उनके बहुमुखी व्यक्तित्व को दर्शाता है इसमें संतों दार्शनिकों आयेजकों विद्वानों, विचारकों और विभित्र गुणों में परिलक्षित होने वाले सभी, शक्तिशाली तरीकों से, नैतिक और आध्यात्मिक आदर्शों के तेजस्वी प्रकाश का प्रकाश है जो दयानंद ने मूर्त रूप दिया। इसमें कोई संदेह नहीं है, कि उनका व्यक्तित्व मानवता पर अपना प्रभाव छोड़ देगा और एक बढ़ते हुए माप में भारत और दुनिया के धार्मिक इतिहास को प्रभावित करेगा। हालांकि एक संन्यासी, दयानंद के पास एक संवेदनशील और दयालु था जो पीड़ाओं पर पिघल गया। गरीब ईश्वर की रचना से प्रेम करना ईश्वर से प्रेम करना है इसलिए उन्होंने लोगों को सिखाया। लोगों को सुस्ती से जगाने के लिए स्वामी जा ने पूरे भारत की यात्रा की जहाँ भी वे गए, उन्होंने जाति व्यवस्था, मूर्ति पूजा, बाल विवाह और अन्य हानिकारक रीति-रिवाजों और परंपराओं की निंदा की। उन्होंने उपदेश दिया कि महिलाओं को पुरूषों के साथ समान अधिकार होना चाहिए और

जीवन में शुद्ध आचरण पर जोर देना चाहिए। इससे लोगों में हलचल पैदा हो गई। सदियों से समय के साथ कुछ रीति-रिवाज हिंदू धर्म में ढल गए थे। ये रिवाज प्रमुखता से खड़े हुए और इसलिए हिंदू धर्म की वास्तविक शक्ति और महानता मंद हो गई। स्वामी दयानंद की शिक्षाओं के साथ ही सच्चा हिंदू धर्म चमक उठा। हजारों युवा जो पश्चिमी संसकृति से प्रभावित थे और ईसाई धर्म स्वीकार करने वाले थे, वे पीछे हट गए और वैदिक धर्म के अनुयाय बन गए कुछ समय बाद जो हिंदू दूसरे धर्मों में चले गए थे, वे वापस आने की कामना करते हैं। लेकिन हिंदू इसकी अनुमति नहीं देंगे। स्वामी दयानंद ने ईसाई और मुस्लिमों को उनके लिए शुद्धि संस्कार देकर हिंदू धर्म में परिवर्तित कर दिया। तो यह कहा जा सकता है कि दयानंद भारतीयों के सामाजिक जीवन में सुधार करने गिर गया था क्योंकि महिलाओं को शिक्षा नहीं दी जाती थी बल्कि उन्हें अज्ञानता मे रखा जाता था। जब तक महिलाएं मुर्दा प्रथा जैसी कुरीतियों की कैदी थीं, प्रगति एक दर्पण में गहनों के बंडल के प्रतिबिंब की तरह पहुंच से परे थी। उन्हें अपनी मुरादें पूरी कर लेनी चाहिए। सीता और सावित्री को इसलिए याद नहीं किया जाता क्योंकि वे पुरोहित के पीछे थीं, बल्कि उनकी शुद्धता और गुण के कारण थी इसलिए वह उपदेश देता रहा।

स्वामी दयानंद ने अछूत प्रथा का विरोध किया। 'अन-टूचबिलिटी हमारे समाज का एक भ्यानक अभिशाप है। प्रत्येक जीवित व्यक्ति में एक आत्मा होती है, जो स्नेह की पात्र होती हैय प्रत्येक मनुष्य में एक आत्मा सम्मान के योग्य होती है। जो कोई भी इस मूल सिद्धांत को नहीं जानता है, जो वह वैदिक का सही अर्थ नहीं समझ सकता है। धर्म तो उसने उपदेश दिया। स्वामी दयानंद पूरी तरह से आश्वस्त थे कि जब तक शिक्षा का प्रसार नहीं होनी चाहिए माता-पिता को हर लड़की को गुरूकुलों में भेजा जाना चाहिए जहां वे अपने गुरूओं के साथ रहते हैं। लड़के और लड़कियों के लिए अलग-अलग गुरूकुल होने चाहिए। राजा के बेटे और किसान के बेटे को एक गुरूकुल में बराबर होचा चाहिए उन्हें सभी को समान रूप से काम करना चाहिए। गुरूकुल को शहर और शहर से दूर स्थित होना चाहिए और शांत और शांति का आनंद लेना चाहिए। हमारी संस्कृति और वेद जैसी महान पुस्तकों को हमारे छात्रों से मिलवाना चाहिए।

आर्य समाज के सिद्धांत:

ईश्वर सभी सच्चे ज्ञान और ज्ञान के माध्यम से ज्ञात सभी का कुशल कारण है। ईश्वर अस्तित्ववान बुद्धिमान और आनंदित है। वह निराकार सर्वज्ञ, न्यायी, दयालु, अजन्मा, अनंत अपरिवर्तनीय आरंभ-कम, पूजा करने के योग्य है। वेद सभी सच्चे ज्ञान के शास्त्र है। यह सभी कार्यो का सर्वोपरि कर्तव्य है कि उन्हें उन्हें पढाए उन्हें पढ़ाए और उन्हें जा रहा है।

सत्य को स्विकार करने और असत्य को त्यागने के लिए हमेशा तैयार रहना चाहिए। सभी व्यक्तियों को धर्म के अनुसार चलना चाहिए, जो कि सही और गलत रास्ता बताता है। आर्य समाज का मुख्य उद्देश्य दुनिया का भला करना है, अर्थात सभी के भौतिक आध्यात्मिक और सामाजिक अच्छे को बढ़ावा देना है। सभी के प्रति हमारे आमरण को प्रेम धार्मिकता और न्याय द्वारा निरतना चाहिए। हम अविशा (ज्ञान) को दूर करना चाहिए और विद्या (ज्ञान) को बढ़ावा देना चाहिए। किसी को केवल उसकी भलाई को बढ़ावा देने से संतुष्ट नहीं करना चाहिए इसके विपरीत, किसी को सभी की भलाई को बढ़ावा देने में उसकी भलाई की तलाश करनी चाहिए। सभी के कल्याण को बढ़ावा देने के लिए गणना की गई समाज के नियमों का पालन करने के लिए प्रतिबंध के तहत स्वयं का संबंध रखना चाहिए जबकि व्यक्तिगत कल्याण के नियमों का पालन करना चाहिए।

राजनीतिक विचार:

स्वामी दयानंद के राजनीतिक विचार इस प्रकार है स्वामी दयानंद राजनीति में एक आदर्शवादी थे और उन्होंने वेदों के अध्ययन से अपनी प्रेरणा पाई। वेदों की व्याख्या करने का उनका तरीका स्थाना और महिधर की पारंपरिक पद्धति से काफी अलग था। उन्होंने युग-युग की परंपरा के साथ शुरू किया कि वेदों में सत्य हैं जो उनके अनुप्रयोग में सार्वभौमिक हैं और जो तीव्र कारण और खोज विज्ञान की कसौटी पर खड़े हो सकते हैं। भारतीय परंपरा यह है कि चिकित्सा, गणित, संगीत, खगोल विज्ञान राजनीति और अर्थशास्त्र जैसे विज्ञान भी वेदों पर आधारित है। राज्य का सिद्धांतः स्वामी दयानंद राज्य की उत्पति के बारे में कोई पूछताछ नहीं करते हैं वह प्रशासन के सभी अंगों के साथ एक पूर्ण संगठित राज्य के चरित्र की चर्चा पर अपना ध्यान केंद्रित करता है। उनके अनुसार, राज्य जीवन की उच्चतम वस्तुओं की प्राप्ति के लिए है। राज्य का उद्देश्य केवल नागरिकों के धर्मनिरपेक्ष और भौतिक कल्याण को देखना नहीं है, बल्कि मानव जीवन की चार गुना वस्तुओं, अर्थात् धर्म, भौतिक समृद्धि. भोग और मोक्ष का वादा करना है।

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद शैक्षिक और धार्मिक निकायों को स्वायल बता प्रदान करते हैं। आम तौर पर राजनीतिक को शैक्षिक और धार्मिक सभाओं में आने वाले निर्णय में हस्तक्षेप नहीं करना चाहिए। लेकिन विधानसभा शैक्षिक और अविश्वासनीय मामलों में iwjh तरह से अलग नहीं हो सकती। कानून का नियमः स्वामी दयानंद ने अकेले कानून को वास्तविक राजा के रूप में रखा। वह सभी को वैदिक पाठ के शिक्षण को याद करने का आवाहन करता है जो कहता है कि वास्तव में एकमात्र कानून ही सच्चा राजा है, बस कानून ही सच्चा धर्म है "वह राजा के ऊपर कानून को एक अवैयक्तिक कानून के ऊपर लिखे गए विधान में रखता है: "कानून अकेला सच्चा राज्यपाल है जो लोगों के बीच व्यवस्था बनाए रखता है। अकेले कानून ही उनके रक्षक है। कानून जागृत रहता है, जबकि सभी लोग जल्दी से जाते हैं। इसलिए बुद्धिमान अकेले धर्म या अधिकार के रूप में कानून को देखता है। जब सही तरीके से प्रशासित किया गया कानून सभी पुरूषों को खुश करता है लेकिन जब गलत तरीके से प्रशासित किया जाता है, तो न्याय की आवश्यकताओं के अनुसार उचित विचार किए बिना यह राजा को बर्बाद कर देता है। सही ढंग से प्रशासित कानून पुण्य के अभ्यास को बढ़ावा देता है धन का अधिग्रहण करता है और अपने लोगों के दिल से महसूस की गई इच्छाओं को प्राप्त करता है। स्वामी दयानंद राजा और अन्य उच्च अधिकारियों के परीक्षण के लिए न्यायिक अदालतों का एक अलग प्रबंध प्रदान करना पसंद नहीं करते है।

संदर्भ:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती उनके जीवन और कार्य का अध्ययन, 1987
2. दयानंद सरस्वती की आत्मकथा .1987
3. स्वामी दयानंद सरस्वती गैरआर्य - समाजवादी आँखों के माध्यम से1990- भगवान दयाल आधुनिक शिक्षा, बोमवाई 1955.
4. चौबे, एसपी का विकासकुछ महान : भारतीय शिक्षक, आगरा 1957.
5. RV-1104.3; 105.8 | ईट ब्रह्मण VII-3: Tait-Sam-III-9.4.49। बैठ गया। Barah-V-3.4.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 February - 2025

हिंदी साहित्य के भारतेंदु युग पर स्वामी दयानंद सरस्वती के स्त्री-सुधार संबंधी विचारों का प्रभाव

डॉ. सन्मुख नागनाथ मुच्छटे
सहयोगी प्राध्यापक,
हिंदी विभाग, श्री छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, उमरगा, जिला धाराशिव
Corresponding Author - डॉ. सन्मुख नागनाथ मुच्छटे
DOI - 10.5281/zenodo.14770501

प्रास्ताविक:

स्वामी दयानंद सरस्वती एक महान समाज सुधारक थे। भारतवर्ष में जब कभी भी समाज सुधारकों पर चिंतन- मंथन होगा तब स्वामी दयानंद सरस्वती के समाज सुधार संबंधी विचारों का स्मरण जरूर किया जाएगा। इतनी मौलिकता उन विचारों में थी। उसी धरातल पर उनके उपरांत समाज सुधार आंदोलनों को एक नई दृष्टि प्राप्त हुई और वे उसी पर अग्रसर हुएं। स्वामी दयानंद सरस्वती के समय में भारतीय समाज विविध प्रकार के सामाजिक समस्याओं से ग्रासित था। विशेष तौर पर उसमें भारतीय स्त्री की स्थिति अत्यंत दयनीय थी। भारतीय पुरुष प्रधान समाज में स्त्री का महत्व नहीं के बराबर था। उसको समाज में किसी भी प्रकार का उचित स्थान पुरुष प्रधान संस्कृति की ओर से दिया नहीं जाता था। भारतीय स्त्री को समाज के विविध पक्षों से वंचित रखा जाता था। इसका घोर परिणाम उसकी विकास पर हुआ। जैसा उसका विकास होना चाहिए था वैसा हो नहीं पाया।परिणाम स्वरूप भारतीय स्त्री की अवस्था अत्याधिक मात्रा में बिगड़ी हुई थी। स्वामी दयानंद सरस्वती वेदों को अपने जीवन का आधार मानते थे। वैदिक साहित्य में स्त्री को पुरुष के समान महत्त्व दिया गया था। वैदिक समाज में पुरुष और स्त्री दोनों का स्तर समान था। पुरुष उसको अपने समान मानता था और उसको उचित सम्मान भी देता था। वैदिक काल में स्त्री समाज के विविध पक्षों में पुरुष के साथ सम्मिलित होती थी। फलस्वरूप वैदिक साहित्य में हमें कहीं पर भी स्त्री की स्थिति दयनीय नहीं दिखाई देती। स्वामी दयानंद सरस्वती पर इन्हीं विचारों का प्रभाव था। उन्होंने वेदों में निहित स्त्री संबंधी विचारों के आधार पर भारतीय स्त्री की दयनीय स्थिति में सुधार लाने का मौलिक प्रयास किया है। उन्होंने अपनी लेखनी और वाणी के द्वारा भारतीय स्त्री के शोचनीय स्थिति पर व्यापक मात्रा में प्रकाश डाला है और उसके सुधार हेतु महत्त्वपूर्ण प्रयास भी किए हैं। स्वामी दयानंद सरस्वती जी ने भारतीय स्त्री के सुधार संबंधी जो विविध प्रयास किए हैं उनमें विधवा-विवाह, सती प्रथा विरोध,बाल- विवाह निषेध, स्त्री-शिक्षा, स्त्री-स्वतंत्रता,विवाह में स्त्री को अपने वर का चयन करने की स्वायत्तता, विवाह के अनुकूल स्त्री की आयु,दांपत्य-जीवन में स्त्री की भूमिका,स्त्री-अस्तित्व, स्त्री-कर्तव्य, समाज के विविध क्षेत्रों में स्त्री का महत्त्व आदि का समावेश होता है। आधुनिक काल में स्वामी दयानंद सरस्वती जी स्त्रियों की स्वतंत्रता, शिक्षा, अस्तित्व, विविध प्रश्न और मुक्ति पर कथन और मौलिक प्रयास करने वाले प्रथम व्यक्ति थे। इस संदर्भ में सूर्यकांत त्रिपाठी 'निराला' जी लिखते हैं कि- "स्वामी दयानंद सरस्वती जी ने वेदों के उद्धरणों द्वारा सिद्ध किया है कि स्त्रियों की शिक्षा अध्ययन आदि वेद विहित है। उनके लिए ब्रह्मचर्य के पालन का भी विधान है। स्वामी जी की इस महत्ता को देखकर

मालूम हो जाता है कि स्त्री समाज को उठाने वाले पश्चिमी शिक्षा प्राप्त पुरुषों से वे बहुत आगे बड़े हुए हैं। वे संसार और मुक्ति दोनों प्रसंगों में पुरुषों के ही बराबर नारियों को अधिकार देते हैं।"१

आधुनिक हिंदी साहित्य के विविध युगों पर स्वामी दयानंद सरस्वती के स्त्री संबंधी विचारों का प्रभाव पड़ा हुआ परिलक्षित होता है। आधुनिक हिंदी साहित्य के कई रचनाकार वैदिक साहित्य को मानने वाले और आर्य समाज के विचारों से प्रभावित थे। उनका संबंध कहीं ना कहीं स्वामी दयानंद सरस्वती जी के विविध संस्था या आर्य समाज से आता था। इसीलिए इन रचनाकारों पर व्यापक मात्रा में उसका प्रभाव था। इसका परिणाम यह हुआ कि आधुनिक काल के हिंदी रचनाकार स्त्री को रीतिकालीन श्रृंगारिकता से अलग कर उसके विविध प्रश्नों पर ध्यान केंद्रित किया और स्त्री संबंधी सुधार पर अपना चिंतनमंथन प्रस्तुत करने लगे।-

आधुनिक हिंदी साहित्य के आधुनिक काल का प्रारंभ सन् १८५० से माना जाता है। इस काल में भारतेंदु हरिश्चंद्र और उनके समकालीन रचनाकारों की पकड़ हिंदी साहित्य पर थी। इसीलिए इस युग को 'भारतेंदु युग' कहा जाता है। भारतेंदु हरिश्चंद्र स्वामी दयानंद सरस्वती के समकालीन थे। आयु में वे स्वामी दयानंद सरस्वती से छोटे थे। भारतेंदु के युवावस्था में सर्वत्र स्वामी दयानंद सरस्वती के समाज सुधार संबंधी विविध विचारों का प्रभुत्व था। इसका परिणाम भारतेंदु पर भी पड़ा और उन्होंने उसको अपनी रचनाओं का मूलाधार बनाया। भारतेंदु पर स्वामी दयानंद सरस्वती के विचारों का इतना प्रभाव पड़ा की उन्होंने अपने साहित्य सृजन में अनेक परिवर्तन किए। इसके पूर्व भारतेंदु स्त्री के प्रति जो लेखन करते थे उसमें रीतिकालीन संस्कार होते थे। लेकिन स्वामी दयानंद सरस्वती के विचारों का परिणाम जब उनके ऊपर पड़ा तब उन्होंने स्त्री को स्वामी जी के विचारों और सुधार के अनुकुल ढालना प्रारंभ किया। प्रो. भवानीलाल भारतीय एक स्थान पर लिखते हैं कि-"भारतेंदु के वैचारिक परिवर्तन में स्वामी दयानंद के क्रांतिकारी व्यक्तित्व तथा सिद्धांतों ने परोक्ष भूमिका निभाई थी।"२ भारतेंदु पुष्टिमार्गीय आचार्य वल्लभ के अनुयायी थे, परंतु स्वामी दयानंद सरस्वती से प्रभावित होने के बाद उन्होंने नवजागरण के धरातल पर अपने साहित्य का लेखन करना प्रारंभ किया। इस पर और विस्तार से टिप्पणी करते हुए प्रो.भवानीलाल भारतीय लिखते हैं कि-"स्वयं भारतेंदु की अनेक रचनाओं में धार्मिक पाखंड,सामाजिक कुप्रथाओं तथा अंधविश्वासों के प्रति जो तीव्र कटाक्ष युक्त आलोचना का स्वर मुखर हुआ उसे स्वामी दयानंद के विचारों का ही प्रभाव समझना चाहिए। 'भारत दुर्दशा' नाटक में भारतेंदु हिंदू समाज में प्रचलित जातिभेद, जन्म पत्र के आधार पर विवाह स्थिर करना, बाल विवाह, कुलीनों के बहु-विवाह, विधवा-विवाह निषेध, विलायतगमन निषेध आदि कुप्रथाओं का तीव्र खंडन करते हैं। 'वैदिकी हिंसा- हिंसा न भवति' में उन्होंने सांप्रदायिक पाखंडों का पर्दाफाश किया है। जबकि अपने अपूर्ण नाटक 'प्रेम योगिनी' में तीर्थ स्थानों एवं धर्मस्थलों में फैले दुराचार तथा काशी जैसे धर्मस्थलों में विद्यमान पाखंडों का भंडाफोड़ करने में उन्होंने यथार्थवादी लेखक की भूमिका निभाई है। यह सब तत्व इस बात के प्रमाण है कि परम् वैष्णव भारतेंदु हरिश्चंद्र अपनी वैचारिक उदारता के लिए स्वामी दयानंद के ऋणी थे।"३ स्वामी दयानंद जी का मानना था कि राष्ट्र जागरण का उद्देश्य तभी पूर्ण हो सकता है जब पुरुषों के साथ स्त्रियां भी दुख रहित हों,शिक्षित हों तथा पुरुषों के ही बराबर समान अधिकारी हों। स्वामी दयानंद जी के इसी मान्यता को भारतेंदु ने भी स्वीकृत कर अपनी रचनाओं में स्त्री जागरण का स्वर तीव्र बनाया। भारतेंदु मंडल के लेखकों में प्रताप नारायण मिश्र, बालकृष्ण भट्ट, ठाकुर जगमोहन सिंह, बद्रीनारायण चौधरी, लाला श्रीनिवासदास, अंबिकादत्त व्यास, महामहोपाध्याय पंडित सुधाकर द्विवेदी, पंडित राधाचरण गोस्वामी, बाबू राधाकृष्ण दास, बाबू

तोताराम, पंडित मोहनलाल विष्णु, लाल पांडे, पंडित भीमसेन शर्मा आदि थे।

भारतेंदु युग के महत्वपूर्ण लेखक राधाचरण गोस्वामी जी पर भी स्वामी दयानंद का प्रभाव अत्याधिक मात्रा में पड़ा हुआ था। वे वैष्णव संप्रदाय के उपासक थे। लेकिन उनके मन में स्वामी दयानंद के देशप्रेम युक्त भावों तथा प्रगतिशील विचारों के प्रति आदर की भावना थी। स्वामी जी के वैचारिक प्रभाव के कारण ही राधाचरण गोस्वामी ने बाल-विवाह निषेध, विधवा-विवाह का समर्थन और स्त्री के प्रति भारतीय पुरुष प्रधान समाज में जो विविध अन्यायकारी कुरीतियां बनी हुई थीं, उसका तीव्र विरोध करने लगे। उनके वैचारिक परिवर्तन में स्वामी दयानंद जी के विचारों का सर्वाधिक प्रभाव रहा है। 'बूढ़े मुंह मुंहासे' नमक प्रहसन में राधाचरण गोस्वामी जी ने हास्य-व्यंग्य पूर्ण शैली में धार्मिक पाखंडों एवं स्त्रियों के प्रति सामाजिक कुरीतियों पर विविध प्रहार किए हैं। इसके अलावा उनकी अन्य रचनाओं में भी स्त्री जागरण का स्वर स्पष्ट ध्वनित होता हुआ दृष्टिगोचर होता है। इन सब के मूल में स्वामी दयानंद जी के स्त्री सुधारवादी विचार ही हैं।

भारतेंदु युगीन हिंदी रचनाकार स्वामी दयानंद सरस्वती के पूना प्रवचन से अत्याधिक मात्रा में प्रभावित हुए थे। इस प्रवचन में स्वामी जी ने स्त्री सुधारवादी विचारों को व्यक्त करते हुए कहा था कि- "प्राचीन आर्य लोग पूर्ण युवावस्था पर्यंत ब्रह्मचर्य धारण करते थे, बाल-विवाह का उस समय कोई नाम तक नहीं जानता था, क्योंकि आर्य इतिहास में प्रायः स्वयंवर का ही वर्णन आता है। विधवा-विवाह का प्रचार केवल शूद्रों में था। ब्राह्मण,क्षत्रिय, वैश्यों में नियोग का प्रचार था। विधवा-विवाह से जो लोग विरोध करते हैं, उनकी पुष्टि करके विधवा-विवाह का खंडन करने की मेरी इच्छा नहीं है। पर यह अवश्य कहूंगा कि ईश्वर के समीप स्त्री-पुरुष दोनों बराबर है, क्योंकि वह न्यायकारी है।उसमें पक्षपात का लेश नहीं है। जब पुरुषों को पुनर्विवाह करने के आज्ञा दी जावे तो स्त्रियों को दूसरे विवाह से क्यों रोका जाए। प्राचीन आर्य लोग ज्ञानी, विचारशील और न्यायी होते थे। आजकल उनकी संतान अनार्य हो गई। पुरुष अपनी इच्छा अनुसार जितनी चाहे उतनी स्त्रियां कर सकता है। देश,काल,पात्र और शास्त्र का कोई बंधन नहीं रहा। क्या यह अन्याय नहीं? क्या यह अधर्म नहीं?"४ स्वामी दयानंद स्त्री-शिक्षा को सर्वाधिक महत्त्व देते थे। भारतेंदु युगीन रचनाकार पंडित गौरीशंकर की रचना 'देवरानी जेठानी की कहानी' में ऐसी दो बहनों की कहानी कही गई है जिसमें एक बहन शिक्षित है और दूसरी अनपढ़। इस कहानी में स्त्री-शिक्षा के महत्त्व को उजागर किया है। इस कहानी सृजन के मूल में पंडित गौरीशंकर जी को स्वामी दयानंद जी के स्त्री-शिक्षा की ही प्रेरणा है। इसके साथ ही पंडित श्रद्धाराम फुलौरी ने स्वामी दयानंद जी की स्त्री-शिक्षा संबंधी विचारों से प्रेरणा लेकर 'भाग्यवती' नामक उपन्यास का सृजन सन् १८७७ में किया। इस उपन्यास की नायिका भाग्यवती एक शिक्षित स्त्री है। जो शिक्षित होने के कारण ही बिना किसी सहारे के जीवन-यापन करने में सक्षम होती है और अपने पति के परिवार का संकट के समय नेतृत्व भी करती है। इस उपन्यास का मूल उद्देश्य यह है कि इससे लोगों तक यह संदेश पहुंचा जा सके कि स्त्री के शिक्षित होने से घर परिवार को कितना लाभ पहुंचता है। यही विचार स्वामी दयानंद सरस्वती का भी था। इस उपन्यास के पंचम् संस्करण में यह सूचना प्रकाशित की गई थी कि प्रस्तुत उपन्यास स्त्री-शिक्षा के प्रचार-प्रसार के साथ-साथ बाल-विवाह का विरोध करना, विवाह में फिजूल खर्ची पर रोक लगाना आदि हैं। एक अज्ञात स्त्री रचनाकार की रचना 'सीमंतनी उपदेश'सन् १८८२ में प्रकाशित हुआ था। इस रचना पर स्वामी दयानंद के स्त्री-चिंतन का प्रभाव स्पष्ट रूप में दृष्टिगोचर होता है। संपूर्ण रचना में स्त्री-शिक्षा के महत्त्व को प्रस्तुत किया गया है। यह दयानंद के प्रभाव से स्त्री-जाति की क्रांतिकारी चेतना का जीवित दस्तावेज ही है। उस समय की स्त्री-जाति किस तरह की आर्थिक, सामाजिक और मानसिक बंधनों में

जकड़ी हुई थी उसकी गहरी समझ ही इस अज्ञात महिला को ही नहीं है बल्कि इस बात को पूरे बल के साथ उजागर करती है कि पुरुष प्रधान समाज में किस तरह के दोहरे मापदंड प्रचलित हैं।वह एक ऐसे समाज के पक्षधर है, जिसमें स्त्री और पुरुष के लिए एक से अधिकार और एक से कर्तव्य हों। वह उन महान पुरुषों का आदर के साथ उल्लेख करती हैं, जिन्होंने स्त्री-शिक्षा के लिए प्रयत्न किया और जो स्त्री को सदियों की गुलामी से मुक्त कराने के लिए प्रयत्नशील रहे।इसमें स्वामी दयानंद का प्रभाव प्रत्यक्ष रूप से झलक रहा है। इसके बावजूद प्रस्तुत रचना को पढ़ने से जाहिर हो जाता है कि इसमें व्यक्त विचार एक स्त्री ही पेश करती है। एक अर्थ में इसे हिंदी की पहली स्त्रीवादी रचना भी कहा जा सकता है। भारतेंदु युग के लेखकों में से प्रतापनारायण मिश्र ने 'नारी',बालकृष्ण भट्ट ने 'बाल-विवाह', 'स्त्रियां और उनकी शिक्षा', 'महिला स्वतंत्र' जैसे सर्वाधिक समर्थ निबंधों के माध्यम से स्त्रियों की स्थिति का वर्णन:प्रस्तुत किया है। जिसमें दयानंद के स्त्री चिंतन का प्रभाव स्पष्ट दृष्टिगोचर होता है। गोपालशर्मा शास्त्री ने 'दयानंद दिग्विजय', प्रताप नारायण मिश्र ने 'आर्य चरितामृत 'बलभद्र मिश्र ने :स्वामी दयानंद महाराज का जीवन चरित्र' आदि जीवनी साहित्य लिखकर उनमें स्वामी दयानंद ने जो स्त्री जागरण एवं स्त्रियों के सुधार का प्रयास किया था उसका वर्णन पूरी संवेदनशीलता के साथ किया है। स्वामी दयानंद सरस्वती ने पूना प्रवचन में कहा था कि-"प्राचीन आर्य लोगों में गार्गी, मैत्रेयी आदि कैसी-कैसी विदुषी स्त्रियां हो गई हैं।आजकल स्त्री को विद्या पढ़ने का अधिकार नहीं, वह शूद्र के समान है। यदि स्त्रियां पढ़ी-लिखी होती तो इन पंडितों के बड़बड़हट का खंडन करके एक घड़ी में इनका मुंह बंद कर देतीं। यदि इस समय हम लोगों में बाल-विवाह प्रचलित ना होता तो विधवाओं की संख्या कभी इतनी न होती और न इतने गर्भपात और भ्रूण हत्याएं होतीं और न इतनी रोगों की अधिकता होती।"५ इस प्रवचन का प्रभाव भारतेंदु काल के रचनाकारों पर पड़ा हुआ था। वहीं से प्रेरणा पाकर उनके मस्तिष्क में नवजागरण के पुनरुत्थानवादी वैज्ञानिक विचार आए। इसका श्रेय स्वामी दयानंद सरस्वती जी के वैज्ञानिक दृष्टि को ही जाता है। स्वामी दयानंद जी के स्त्री सुधार संबंधी विचारों से प्रभावित होकर भारतेंदु कालीन रचनाकारों ने स्त्रियों के सुधार संदर्भ में विविध प्रयास के किए। अपनी रचनाओं में उसको विवेचित कर सर्व सामान्य जन तक उसको पहुंचाया परिणामस्वरूप १९ वीं सदी के अंत तक शिक्षा को ग्रहण कर अनेक स्त्रियों ने साहित्य सृजन प्रक्रिया में अपनी अलग पहचान बनाई।

संक्षेप में हिंदी साहित्य के भारतेंदु युग में स्त्रियों के सुधार संबंधी जो लेखन हुआ है उसके मूल में स्वामी दयानंद जी के सुधार संबंधी विचारों का ही प्रभाव था। स्वामी जी ने स्त्री सुधार संबंधी जो विचार प्रस्तुत किए हैं वे भारतीय वैदिक साहित्य से प्रभावित थे। समाज में पुरुष के समान स्त्री को भी सम्मान होना चाहिए। तभी राष्ट्र आगे बढ़ सकता है और नए विकास के द्वार खुल सकते हैं। ऐसी धारणा स्वामी दयानंद सरस्वती जी की थी।हिंदी साहित्य के भारतेंदु काल के रचनाकारों ने ठीक इसी मान्यता को स्वीकृत कर अपनी रचनाओं का सृजन उसी धरातल पर किया है। इस दृष्टि से हिंदी साहित्य का भारतेंदु युग स्वामी दयानंद सरस्वती के स्त्री सुधारवादी विचारधारा से प्रभावित था।

संदर्भ सूची :

१) प्रो.भवानीलाल भारतीय- महर्षि दयानंद के भक्त, प्रशंसक और सत्संगी, पृष्ठ.०९
२) वही, पृष्ठ.१४
३) वही, पृष्ठ.१५-१६
४) वासुदेव शर्मा-१८५७ और स्वामी दयानंद, पृष्ठ.३८
५) आचार्य रामचंद्र शुक्ल- हिंदी साहित्य का इतिहास, पृष्ठ.२६

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 February - 2025

आर्य समाज : कार्य आणि सुधार दृष्टिकोन

डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे
प्रोफेसर, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख आणि संशोधक मार्गदर्शक
मोरेश्वर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, भोकरदन, ता :- भोकरदन जि:- जालना.
Corresponding Author - डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे
DOI - 10.5281/zenodo.14770514

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारापासून भारताच्या राजकीय विचाराच्या प्रबोधनाचे नवे युग सुरू होऊन उदारमतवादापेक्षा भिन्न अशी विचारसरणी अस्तित्वात आली. ती नवी विचारसरणी म्हणजेच राष्ट्रवादी विचारसरणी होय दयानंद सरस्वती हे श्रेष्ठ भारतीय विचारवंतच नव्हते तर सर्वश्रेष्ठ शिक्षकही होते. रोमा रोलाने त्यांना जगातील सर्वश्रेष्ठ व्यक्तिमत्व म्हटले आहे.आचार व विचारात संगती असणारे विचारवंत असेही तो त्यांना म्हणतो. दयानंद फक्त स्वामी अथवा योगी नव्हते तर प्रत्यक्ष कार्यात त्यांना रस होता. अध्यात्मातील श्रेष्ठ प्राणी होते असे डॉ. राधाकृष्णन म्हणतात. भारतीय प्रबोधनाच्या कार्याला जीवन आणि शक्ती स्वामी दयानंद यांनी मिळवून दिली. हे जग अज्ञान आणि अंधविश्वासाच्या श्रंखलांनी जखडलेले आहे. त्यातून जगाला मुक्त करण्यासाठीच माझा जन्म आहे असे ते म्हणत. आर्य समाजाच्या स्थापनेद्वारे त्यांनी सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य केले आणि उत्तर प्रदेशात स्वातंत्र्यसंग्रामासाठी योद्धे निर्माण करण्याचे कार्य आर्य समाजाने केले. आर्य समाज जरी राजकीय संघटना नसली तरी संपूर्ण उत्तर भारतात देशभक्तीच्या भावनेचा प्रसार करावयाचे कार्य कार्य समाजाने केले. स्वातंत्र्याचा संदेश घराघरापर्यंत पोहोचविला म्हणून भारतीय राष्ट्रवादाच्या इतिहासात आर्य समाजाचे स्थान फार महत्त्वाचे आहे. आर्य समाजाने सुरुवातीच्या काळात प्रबोधनाची आणि समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) आर्य समाजाची स्थापना त्याची कार्य याविषयी माहिती जाणून घेणे .
2) आर्य समाजाचे स्वातंत्र्य लढ्यातील तसेच सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य याविषयी माहिती मिळविणे .
3) आर्य समाजाची माहिती आजच्या विद्यार्थ्यांना व्हावी म्हणून हा विषय अभ्यासणे .

संशोधन पद्धत:

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. सामाजिक शास्त्रात कोणत्याही विषयावर संशोधन करीत असताना केवळ एकाच पद्धतीचा अवलंब करणे अशक्य असते. या सदरील विषय अपवाद नाही. संशोधन पेपर साठी प्राथमिक व द्वितीय साधनांचा वापर केला गेला आहे. प्राथमिक साधनात आर्य समाजाची स्थापना त्या मागची ऐतिहासिक

पार्श्वभूमी आणि तत्कालीक परिस्थिती याविषयीची माहिती असलेली जाणून घेणे. द्वितीय साधनात विविध ग्रंथांचा, क्रमिक पुस्तकांचा,तसेच मासिके, नियतकालिके इत्यादींचा समावेश केला आहे.

आर्य समाज स्थापना व कार्य :

आर्य समाजाची विजय पंजाब मधील हिंदुत सापडतात. त्याचाच वापर दयानंद यांनी करून घेतला. सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथातून आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान स्वामी दयानंद यांनी प्रभावीपणे मांडले आहे. त्यांनी हिंदू धर्माच्या पुनरुत्थानासाठी व हिंदू समाजाचे विघटन टाळण्यासाठी आर्य समाजाची स्थापना 1875 मध्ये पंजाबात केली. यानंतर आर्य समाजाच्या शाखा या भारतभर उघडण्यात आल्या. आर्य समाजाची मूलतत्वे ही पुढील प्रमाणे आहेत. ईश्वर सर्वसाक्षी, निराकार, दयाळू, निर्विकार, अमर, अभय, पवित्र व सृष्टी करता आहे. वेद हे सत्य विद्येचा ग्रंथ आहे. त्यामुळे प्रत्येकाने वेद वाचावे, शिकवणे आणि ऐकणे परमधर्म आहे. सर्व कार्य धर्मानुसार म्हणजे सत्य आणि असत्याचा विचार करून करावयास पाहिजे. सर्वांशी प्रेमाने आणि न्यायाने वागावे. आर्य समाज वेदांनाच मानतो. अपोरुषय आहेत. मूर्तीपूजा, अंधविश्वासाला विरोध पाश्चात्य संस्कृतीला कडाडून विरोध गोवधबंदिचा पुरस्कार, हिंदीला राष्ट्रभाषा करण्याचा प्रयत्न, "जातीचा आधार जन्म नाही तर कर्म आहे". म्हणून जाती प्रथेला विरोध केला. आर्य समाज ही राजकीय संघटना नसून देखील देशभक्ती स्वातंत्र्य आदी विचाराचा प्रसार या आर्य समाजाने केला. आर्य समाजाची प्रमुख 10 नियम सत्यार्थ प्रकाश या धर्मग्रंथात नमूद केले आहेत.

1) परमेश्वर सर्व ज्ञानाचे कारण आहे.

2) ईश्वर सच्चिदानंद, सर्वशक्तिमान,दयाळू, अनंत, निर्विकार,अनादी, पवित्र आणि सृष्टी करता असून त्याचीच उपासना करणे योग्य आहे.

3) वेदात सर्व सत्याचे मुक्त ज्ञान सामावलेले आहे.

4) सत्यग्रहण आणि असत्याच्या त्यागासाठी नेहमीच तयार असले पाहिजे.

5) प्रत्येक कार्य धर्मानुसार चांगल्या वाईट याचा विचार करून केले पाहिजे.

6) भौतिक, सामाजिक आणि अध्यात्मिक कल्याण हेच मानवी जीवनाचे ध्येय असले पाहिजे.

7) स्वदेशी प्रेम आणि न्यायाने वागले पाहिजे.

8) नेहमी विद्येचा विकास आणि अविद्येचा ऱ्हास केला पाहिजे.

9) फक्त आपल्या भाग्यात समाधान न बाळगता इतरांच्या भाग्यात आपली भले पाहिले पाहिजे.

10) सर्व मनुष्यांनी सामाजिक हिताच्या नियम पालनात इतरांवर अवलंबून राहावे. हितकारी नियमाच्या बाबतीत स्वतंत्र असावे.

आर्य समाजाने 1905 मधील बंगालमधील क्रांतीसाठी मार्ग मोकळा केला होता. रूढी आणि अंधविश्वासाविरुद्ध झगडा असतानाच मानवाच्या जिज्ञासू शक्तीचा वापर करून त्याला राजकीय,आर्थिक व सामाजिक मुक्ती आंदोलनाकडे वळविले.

प्रचलित विवाह पद्धतीलाही दयानंदांचा विरोध होता. या विवाह पद्धतीत वधूवरा ऐवजी त्याच्यामात्यापित्यालाच अधिक महत्त्व देण्यात येते. म्हणून ही विवाह पद्धती बदलण्यात यावी. ते म्हणत समुद्रप्रवास, परस्पर मानवात खानपान व्यवहार, आणि विधवा विवाह आंतरजातीय विवाहात निषिद्ध असे काहीच नाही. बालविवाहाला त्यांनी कसून विरोध केला होता. म्हणून लग्नासाठी मुलाचे वय 25 वर्षे आणि मुलीचे वय सोळा वर्षाचे असले पाहिजे असे मत त्यांनी व्यक्त केले होते. स्त्रियांना समाजात मान्यता असावी या मताचे दयानंद होते. जेथे स्त्रियांची पूजा होते त्या समाजात श्रेष्ठ पुरुषांचा जन्म होतो.

युरोपियन लोकांचा विकास बाह्य कारणांनी झाला असल्याचे दिसते. कारण त्यांच्यात बालविवाहाची पद्धती नाही , स्त्रियांना समाजात स्थान आहे. स्वतःचा पती निवडण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रियांना आहे. मुला मुलींना योग्य शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा प्रकारे सामाजिक परिस्थिती निर्माण व्हावी.

निष्कर्ष :

भारताच्या आधुनिक पुनर्जागरणाच्या कार्यात स्वामीजींचे मोठे योगदान आहे. दयानंद यांनी आर्य समाजाची स्थापना करून हिंदू मध्ये आत्माभीमान आत्मविश्वास आणि स्वाभिमान जागृत केला. ख्रिस्ती व इस्लामी धर्माच्या आक्रमणाला तोंड देण्याचे जनतेत धैर्य निर्माण केले. सुशासन हे कधीही स्वशासनाची बरोबरी करू शकत नाही, असे सांगून त्यांनी स्वातंत्र्याचे महत्त्व जनतेला पटवून दिले. त्यांनी जनतेत ऐक्य निर्माण करून राष्ट्रवादीची उभारणी केली. आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी राजकीय, आर्थिक, व सामाजिक कार्य फार मोठ्या प्रमाणात केले. आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी समाजातील ज्या रुढी, कुप्रथा व अंधविश्वासाचा बीमोड करण्याचा प्रयत्न केला. आर्य समाजाने विसाव्या शतकातील भारताची पायाभरणी केली असे म्हटले तर वावगे होणार नाही. खऱ्या अर्थाने हिंदूंना जागृत केले आणि धर्मरक्षणार्थ सामर्थ्य संपादन करण्याचा सल्ला दिला. भारतीय विचार परंपरेमध्ये आर्य समाजाचा उल्लेख करणे क्रमप्राप्त होय. आर्य समाजाच्या माध्यमातून स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रबोधन करून समाज जागृती करण्याचे कार्य केले.

संदर्भ:

1) भारतीय राजकीय विचारवंत. - डॉ. व्ही . जी. कुलकर्णी, प्रा. कांत सोमवंशी. कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद.
2) भारतीय राजकीय विचार.- प्रा. किसन चोपडे.- विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद.
3) भारतीय राजकीय विचारवंत. प्रा. ना.य. डोळे.- विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद.
4) भारतीय राजकीय विचारवंत.-डॉ. के.डी. भोगले.-कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद.
5) आर्य समाज का इतिहास.-इंद्र विद्यावाचस्पती.
6) आर्य समाज के रत्न.-अशोक कौशिक, सुखवीर सिंह दलाल.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा लोकशाही विचार एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. रमेश शंकरराव सोनवळकर
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख,
स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई
Corresponding Author - प्रा. रमेश शंकरराव सोनवळकर
DOI - 10.5281/zenodo.14770533

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती भारतीय समाजसुधारक, धर्मसुधारक, भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक म्हणून ओळखले जातात. भारतीय संस्कृती, नीतिशास्त्र व अध्यात्म यावर प्रकाश टाकून भारतीयांच्या मनात याबाबतच्या गौरवशाली परंपरे संदर्भात अस्मिता फुलविणारे प्रेरक व्यक्तित्व म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो. स्वराज्याची संकल्पना भारतीयांच्या मनात रुजविणारे स्वराज्य चळवळीचे ते एक अग्रणी होते. राजा राम मोहन रॉय, महात्मा फुले, न्यायमूर्ती रानडे इत्यादी अनेकांनी भारतातील समाजसुधारणा, धार्मिक सुधारणा आणि राजकीय सुधारणा संदर्भात केलेले कार्य आणि मांडलेले विचार हे पाश्चात्य विचार तत्त्वज्ञांनावर आधारित होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मात्र सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय सुधारणांना प्राचीन वैदिक तत्त्वज्ञानाचा आणि प्राचीन भारतीय परंपरेचा आधार दिला. स्वधर्म, स्वभाषा, स्वसंस्कृती, स्वदेश आणि स्वराज्य याबद्दल भारतीयांच्या मनात विवेकी स्वाभिमान जागृत करणे आणि त्यावर आधारित सुधारणा, परिवर्तन यांची मांडणी अस्सल देशी विचारातून करणे, असे स्वरूप स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचार तत्त्वज्ञानाचे आणि दृष्टिकोनाचे राहिलेले आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती रुढार्थाने राजकीय तत्त्ववेत्ते किंवा राजकीय तत्वज्ञ नव्हते. परंतु विद्यापीठातून उच्च शिक्षण घेतलेल्या विद्यावाचस्पती किंवा विद्यापारंगत तत्ववेत्त्यास मागे टाकणारे मूलगामी अभ्यासू राजकीय चिंतन त्यांच्या साहित्यातून आणि भाषणातून प्रकट झाल्याचे दिसून येते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार विशेषतः लोकशाही बाबतचे विचार आजच्या प्रस्फोटक, अस्थिर आणि दिशाहीन राजकीय पटलाला मर्यादित करण्यास किंवा सनियंत्रित करण्यास उपयुक्त सिद्ध होतील असे वाटते. म्हणूनच त्यांच्या लोकशाही विचारांचा चिकित्सक आढावा, चिकित्सक विश्लेषण या शोध निबंधातून करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

१. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचे अध्ययन करणे.
२. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या लोकशाही विचारांची चिकित्सक मांडणी करणे.
३. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या लोकशाही विचाराची प्रासंगिकता मांडणे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे जीवन चरित्र:

काठेवाड मधील मोरबी संस्थानातील टंकारा या गावी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म सामवेदी ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे मूळनाव मूलशंकर करसनजी तिवारी होते.[1] वयाच्या पाचव्या वर्षी संस्कृत भाषा आणि काही संस्कृत ग्रंथ अभ्यासण्यास त्यांनी प्रारंभ केला. वयाच्या आठव्या वर्षी वेद अध्ययन करण्यास सुरुवात केली. वडील शिवभक्त असल्याने आणि कुटुंबातील धार्मिक वातावरणामुळे बालपणापासूनच धार्मिक वांग्मयाची त्यांना ओळख होत गेली. वयाच्या १४ व्या वर्षी मात्र मूलशंकर तिवारी यांच्या जीवनात एक क्रांतीकारंक घटना घडली. त्यांच्या आयुष्यातील ही घटना तशी सर्वश्रुत आहे. शिवाच्या पिंडीवर उंदीर फिरताना त्यांनी पाहिला व देव म्हणजे मूर्ती नाही, हे त्यांना उमगले. वडिलांना त्यांनी हा प्रश्न विचारला पण समाधानकारक उत्तर मिळाले नाही. देव आणि धर्म यांच्यासंबंधी विचारांना मात्र चालना मिळाली. त्यानंतर बहिण व चुलते यांच्या मृत्यूने त्यांना आणखी आत्मचिंतन करण्यास तसेच सृष्टी चे आकलन करण्यास प्रवृत्त केले आणि मृत्यूच्या भीतीतून सोडविणारा मोक्ष कसा मिळेल याचाच मूलशंकर सतत विचार करू लागले. अनेकांना त्यांनी या संबंधी प्रश्न विचारले. योगाभ्यास केल्याशिवाय याचे उत्तर मिळणार नाही, हे त्यांना समजले. विवाह ठरलेला असताना घरदार सोडून त्यांनी पुढे संन्यास घेतला. अनेक तीर्थक्षेत्रांना भेटी दिल्या. स्वामी ब्रह्मानंदानी त्यांना वेद अध्ययन करण्यास उत्तेजन दिले. अनेक ऋषी मुनींना ते भेटले परंतु त्यांच्या बौद्धिक प्रश्नांचे समाधान होत नव्हते. पूर्णानंद नावाच्या स्वामींपासून त्यांनी संन्यास धर्माची दीक्षा घेतली व दयानंद सरस्वती हे नाव धारण केले. १८६० साली मथुरेस अत्यंत चिकित्सक व ज्ञानी असलेल्या स्वामीविरजानंद या अंध गुरूकडून त्यांना वेदाचे तत्वज्ञान आणि सृष्टीतील अनेक घटनांचे कार्यकारणभाव समजले. स्वामी विरजानंद यांच्या भेटीने दयानंद सरस्वती यांच्या जीवनाला कलाटणी मिळाली.[2] स्वामी विरजानंद वेदाचे अभ्यासक आणि हिंदू धर्मातील अंधश्रध्दाचे कठोर विरोधक होते त्यांच्याशी केलेल्या बौद्धिक चर्चेतून दयानंदांच्या विचारांना चालना मिळाली. हिंदू धर्मातील विकृती, त्यावरील उपाय याचे मूलचिंतन ते करू लागले. त्याच्या पुढील सुधारणा कार्याचा पाया याच काळात घातला गेला. हिंदू धर्मातील विकृती आणि दोष दूर करण्यासाठी त्यांनी सार्वजनिक स्वरुपात उपदेश करण्यास सुरुवात केली. भारत भ्रमण करून विचारांचा प्रसार सुरु केला.

आपल्या विचाराला संस्थात्मक अधिष्ठान देण्यासाठी त्यांनी १० एप्रिल १८७५ रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. सत्यार्थ प्रकाश नावाचा ग्रंथ लिहून वेदातील सत्य सर्वांना समजावण्याचा प्रामाणिक आणि तळमळीने प्रयत्न केला. १८७७ ला लाहोर येथे आर्य समाज शाखा स्थापन करण्यात आली. भारत भ्रमणातून दयानंद सरस्वती यांनी स्वतः आणि आपल्या शिष्यांच्या मदतीने आर्य समाजाचे तत्वज्ञान प्रचारित करण्याचा चंगच बांधला. आर्य समाजाचा संपूर्ण भारतभर झपाट्याने प्रसार झाला. हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढी आणि प्रथा यांच्या विरोधात आर्य समाजाने बंड पुकारले. जातीयता, अस्पृश्यता आणि मूर्तीपूजा यांच्या विरोधात आवाज उठवला. सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय सुधारणांना चालना दिली. त्यासाठी आवश्यक तत्त्वज्ञान निर्मिले. लेखन, प्रवचन आणि व्याख्याने या माध्यमातून त्या तत्वज्ञानाचा, विचारांचा प्रसार-प्रचार केला. बौद्धिक प्रतिभा आणि विद्वत्तेच्या जोरावर स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजे महाराजे, राजकीय नेते आणि सामान्य जनतेला देखील प्रभावित केले. सत्यार्थ प्रकाश सोबतच त्यांनी ऋग्वेदादी भाष्य भूमिका, संस्कारविधी, वेदांग प्रकाश, अष्टाध्यायी भाष्य, व्यवहार भानू इत्यादी ग्रंथांची

निर्मिती केली. न्यायमूर्ती रानडे, लाला लजपत रॉय आदी अनेक पृभृतिनी त्याच्या कार्याला पाठींबा दिला.[3] प्रस्थापितांच्या विरोधात आणि रूढी प्रथांच्या विरोधात घेतलेल्या कठोर भूमिकेमुळे त्यांना अनेक शत्रू निर्माण झाले. ऑक्टोबर १८८३ मध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे संशयास्पद रीतीने निधन झाले.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार वेद-तत्वज्ञान आणि त्यातील मूल्ये यांना अधिष्ठान मानून प्रतिपादित केलेले आहेत. त्यांनी वेदोत्तर ब्राह्मणी ग्रंथावर टीका केलेली आहे. वेदानंतर निर्माण झालेल्या स्मृती आणि पुराण यातील अतार्किक आणि अंधश्रद्धेवर आधारलेल्या साहित्यास आणि त्यातील भ्रामक विचारास दयानंद विरोध करतात. शुद्ध वेद तत्वज्ञान हेच अंतिम आणि सत्य ज्ञान आहे. वेदामध्ये कुठेही जाती प्रथा, अस्पृश्यता, अनिष्ट चालीरीती आणि स्त्रियांना कमीपणा देण्याऱ्या प्रथा सांगितलेल्या नाहीत. या सर्व कुप्रथा आणि रूढी नंतरच्या साहित्यातून विकृत पद्धतीने घालण्यात आलेल्या आहेत. त्यामुळे वेदावर आधारलेली हिंदू संस्कृती डागाळलेली आहे असे त्यांनी स्पष्ट सांगितलेले आहे. सत्यार्थ प्रकाशची निर्मितीच मुळात त्यांनी हिंदू धर्मात माजलेले अवडंबर उघडे करण्यासाठी आणि खरे वेदतत्व आणि वेदविचार लोकांना समजवण्यासाठी केलेली होती. आधुनिक काळात दयानंद सरस्वती यांनी सर्वप्रथम आर्यांच्या राजकारणाचे चित्रण प्रस्तुत केलेले आढळते. वेद, ब्राह्मण ग्रंथ, उपनिषदे आणि धर्मशास्त्रातील निवडक उताऱ्यांचा वापर करून प्राचीन भारतीय राजकीय विचारप्रणालीला पुनर्प्रकाशित करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केलेला आहे.[4] चक्रवर्ती राजा, सत्तेचे विभाजन, कायद्याचे राज्य, दंड शक्तीची संकल्पना, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद, लोकशाही संकल्पना इत्यादी प्रकारचे महत्वपूर्ण राजकीय विचार त्यांनी प्रतिपादित केलेले आहेत.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे लोकशाही विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी चक्रवर्ती राजाची संकल्पना जरी मांडलेली असली तरी एककेंद्री राजवट त्यांना मान्य नव्हती. कोणत्याही एका व्यक्तीकडे अनिर्बंध अधिकार असल्यास ती व्यक्ती इतरावर अन्याय अत्याचार करू शकते. म्हणून सत्तेचे विभाजन हे जे तत्व त्यांनी पुरस्कारीलेले आहे. त्याच बरोबर कायद्याचे राज्य हा महत्वपूर्ण लोकशाही विचार त्यांनी पुरस्कृत केलेला आहे. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी निर्वाचित राजा आणि निर्वाचित प्रतिनिधी, दंड शक्तीची संकल्पना, न्यायाबाबतचे विचार, ग्राम प्रशासन आणि विविध श्रेणी अर्थात स्तरावरील पदाधिकारी निवडीच्या पद्धती लोकशाही विचाराचेच द्योतक दिसून येतात. स्वामी दयानंद यांनी जातीयतेचा आणि अस्पृश्यतेचा केलेला विरोध आणि सामाजिक समतेचा केलेला पुरस्कार त्यांच्या विचारातील लोकशाही तत्वज्ञान प्रकट करतो. एकीकडे राज्यव्यवस्था आणि तिचे स्वरूप प्रतिपादित असताना त्यांनी घेतलेली भूमिका लोकशाही विचारप्रणालीचा प्रत्यय देते तर सामाजिक पातळीवर त्यांनी पुरस्कारीलेला विचार सामाजिक लोकशाहीची साक्ष देतो.

सामाजिक लोकशाहीचा पुरस्कार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मते वर्ण व्यवस्था आणि जातीप्रथेचे अतिशय विकृत स्वरूप आज समोर आलेले आहे. वेदकालीन वर्णव्यवस्था श्रम विभाजनावर आधारित होती. त्यावेळी जन्माने जात निश्चित होत नव्हती तर एखाद्याच्या गुण, कर्माने आणि स्वभावानुसार त्याची जाती किंवा वर्ण निश्चित होत असे. आज मात्र केवळ जन्मावरून जाती निश्चित होत असल्याने अतिशय विकृत असे स्वरूप या

व्यवस्थेला आलेले आहे.[5] या तर्कशून्य व्यवस्थेमुळे अनेक जन केवळ जन्माच्या आधारे उच्च स्थितीचा दावा करतात. त्यांच्याजवळ तसे गुण नसले तरी त्यांना उच्च दर्जाची अपेक्षा असते. या उलट ज्यांच्याकडे चांगले गुण आहेत, ज्यांचे कार्य उत्तम आहे आणि स्वभाव सुद्धा अतिशय गुणकारी आहे त्यांना केवळ जन्माच्या आधारे खालच्या जातीत किंवा वर्णात गणले जावून उच्च अधिकार किंवा दर्जापासून वंचित राहावे लागते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वर्णव्यवस्था आणि जाती व्यवस्थेला वेदप्रणीत तर्कसंगत स्वरूप देण्याचा पुरस्कार करून जात व्यवस्थेला आंतरजातीय गतिशीलता (INTERCASTE MOBILITY) देण्याचा पुरस्कार केलेला आहे. दयानंद सरस्वतींनी अस्पृश्यतेवरही कठोर प्रहार केलेले दिसून येतात.[6] ही प्रथा केवळ अनुचित किंवा अमानवीय नाही तर वैदिक धर्माच्या विरुद्धही असल्याचे ते प्रतिपादित करतात. स्त्रियांना दिली जाणारी दुय्यम वागणूक आणि त्या अनुषंगाने असलेल्या रूढी व प्रथा यांचा त्यांनी कठोर विरोध केलेला आहे. त्यात बाल विवाह, बहुपत्नी प्रथा या बाबी ते ठाम नाकारतात. त्याच बरोबर त्यांनी विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार केलेला आहे. या सर्व त्याच्या विचारातून ते सामाजिक लोकशाही तत्वांचाच पुरस्कार करीत होते हे लक्षात येते.

सत्तेचे विभाजन:

अनियंत्रित राजा ही संकल्पना दयानंद सरस्वतींना मान्य नव्हती. लोकशाहीच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण अशा सत्ता विभाजनाच्या तत्वाचा त्यांनी पुरस्कार केलेला होता. कोणाही एका व्यक्तीकडे सर्वाधिकार किंवा सर्व सत्ता असता कामा नये. राजा हा सभापती असला तरी सभेचे त्याच्यावर नियंत्रण असेल. राजास मदत करणाऱ्या तीनही सभा अर्थात विद्यासभा, राजसभा आणि धर्मसभेचा अंकुश परस्परावर, राजावर आणि राजाचा अंकुश या सभांवर असे परस्पर नियंत्रण आणि संतुलनाचे तत्व स्वामी दयानंद सरस्वती पुरस्कारतात. अशाप्रकारे दयानंद सरस्वती यांनी त्यांच्या आदर्शराज्य संकल्पनेत सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर अधिक भर दिलेला दिसून येतो.

कायद्याचे राज्य:

सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथात दयानंद सरस्वतींनी कायद्याचे श्रेष्ठत्व मान्य केले आहे. कायदा हाच खरा राजा असतो. कायदाच सर्वांचे रक्षण करतो. मनुष्य झोपलेला असला तरी कायदा जागा असतो. कायदा आणि कायद्याचे राज्य कोणत्याही राजाहून आणि सभा व समितीहून श्रेष्ठ असते. कायद्याच्या अंमलबजावणी साठी कोणाचाच अपवाद असू शकत नाही. सर्वांचे सुख आणि समृद्धी हा एकच दृष्टीकोन कायदे करीत असताना समोर असावा. कायदे सर्वांना समानतेने लागू व्हावेत. जी व्यक्ती मोठ्या पदावर असते किंवा तिला अधिक मानसन्मान असतो तिला तर कायद्याचे गांभीर्याने पालन करणे आवश्यक असते. त्यामुळे सर्वसामान्य माणसापेक्षा पदाने आणि दर्जाने समाजात मोठी असणारी व्यक्ती कायद्याचे पालन करण्यास अधिक जबाबदार धरली पाहिजे. म्हणून ज्या अपराधासाठी सामान्य माणसाला १ रुपया दंड असेल त्याच अपराधासाठी राजाला १००० रुपये आणि मंत्री किंवा दिवाण यांना ८०० रुपये दंड असावा[7] असे दयानंद म्हणतात.

दंडशक्तीची संकल्पना:

मनुस्मृती मधील दंड शक्तीची संकल्पना विश्लेषित करून दयानंद सरस्वती दंड कसा असावा? त्याचे निकष आणि अंमल याबाबत विवेचन करतात. दंड राज्शक्तीचे प्रतिक आहे. प्रजा आणि धर्म यांचे रक्षण करण्यासाठी राजास दंडरुपी शक्ती किंवा सामर्थ्य प्राप्त झालेले आहे. परंतु राजाने या सामर्थ्याचा

विचारपूर्वक वापर केला पाहिजे. अविचाराने कोणाला दंड करू नये. विचार करून केलेल्या दंडामुळे लोकांना आनंद होतो. दंड अविचाराने केला जातो तेंव्हा तो राजास रसातळाला घेवून जातो.[8] दंड ही तेजोमय शक्ती असते. मनुस्मृती मध्ये दंडशक्तीचा जो महिमा आलेला आहे, दयानंद त्याचे वर्णन करतात. मनुस्मृती नुसार दंड म्हणजे स्वतः राजा आणि त्याची आज्ञा. दंड अर्थात राजा न्यायाचा संस्थापक आहे. चारही वर्णाचा आणि आश्रमाचा रक्षक, व्यवस्थापक राजाच असतो. प्रजा झोपलेली असते तेंव्हा दंड शक्ती जागी असते. त्यामुळे दंड हाच धर्माचा पर्याय आहे.

सांस्कृतिक राष्ट्रवाद:

पाश्चात्य संस्कृती, पाश्चात्य तत्वज्ञान आणि पाश्चात्य विचार यास दयानंद सरस्वती विरोध करतात. इंग्रजांच्या साम्राज्याची त्यांना चीड होती. सामाजिक, धार्मिक किंवा राजकीय सुधारणा पाश्चात्य तत्वज्ञानाच्या आधारावर करणे त्यांना मान्य नव्हते. त्यांच्या मते प्राचीन भारतीय विचार आणि परंपरा समृद्ध आणि गौरवशाली आहे. त्यास आम्ही समजून घेतले पाहिजे. आज आमच्या समाजात आणि धर्मात जे दोष किंवा विकृती निर्माण झालेल्या आहेत त्याची कारणे शोधून आम्ही त्यास दूर केले पाहिजे. आमच्या वैदिक तत्त्वज्ञानात जो धर्म सांगितलेला आहे किंवा ज्या समाज जीवनाचा पुरस्कार केलेला आहे ते जगात सर्वश्रेष्ठ तत्वज्ञान आहे. आम्ही आमच्या समाजातील दोष अर्थात विषमता, जातीयता, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा आणि त्यावर आधारलेल्या रूढी, प्रथा आणि परंपरा यांना तिलांजली दिली पाहिजे. आमच्या गौरवशाली परंपरेचा, आमच्या संस्कृतीचा, आमच्या भाषा वैभवाचा तसेच प्राचीन भारतीय विचारप्रणालीचा आम्ही पुरस्कार करून एकराष्ट्रीयत्वाची भावना आमच्या मध्ये जोपासली पाहिजे. आम्ही आमची गौरवशाली परंपरा आणि संस्कृती विसरलो आणि विकृत रूढी प्रथा परंपरा यांना कवटाळून बसलो म्हणूनच गुलामीच्या पाशात जखडले गेलो. आम्हास स्वराज्य मिळवायचे असेल तर स्वभाषा, स्वसंस्कृती, स्वधर्म, स्वदेश याबद्दल आस्था बाळगली पाहिजे. त्यांचे रक्षण संवर्धन केले पाहिजे. त्यातून आमची एकत्वाची भावना बळकट होईल. अशा प्रकारे त्यांनी सांस्कृतिक राष्ट्रवादास पुरस्कारीलेले दिसून येते. स्वामी दयानंद सरस्वती भारतीय राष्ट्रवादी परंपरेचे अग्रवाहक मानले जातात. त्यांनी मांडलेल्या सांस्कृतिक राष्ट्रवादी संकल्पनेचा विस्तार बिपिनचंद्र पाल, लोकमान्य टिळक आणि लाला लजपतराय या जहाल नेत्यांनी केलेला आढळतो. त्यांच्यापासून प्रेरणा घेवून महात्मा गांधीनी राजकारणाचे अध्यात्मीकरण केलेले आढळते.[9] दयानंद सरस्वती राजकीय नेते नव्हते. परंतु त्यांचा राष्ट्र जागृतीचा प्रयत्न असाधारण स्वरूपाचा होता. भारतीय लोकांना त्यांनी दिलेले संदेश, स्वसामर्थ्याची करून दिलेली ओळख, निर्माण केलेली निर्भयता आणि स्वावलंबी दृष्टीकोन हा राष्ट्रवादाची पूर्वपीठीका तयार करणारा आणि भारतीयांच्या मनात राष्ट्रभक्ती जागवणारा होता.

चक्रवर्ती राजा:

स्वामी दयानंद यांनी राजकीय सुधारणा करण्यासाठीचे उपायात्मक चिंतन जे प्रस्तुत केलेले आहे त्यात राजकारणाला नीती आणि धर्म यांचे अधिष्ठान त्यांनी महत्वाचे मानले आहे. प्राचीन भारतीय परंपरेनुसार त्यांनी राजतंत्र पुरस्कारीलेले आहे. मनुस्मृती आणि वेदाच्या आधारावर प्रबुद्ध राजतंत्र सिद्धांत ते मांडतात. धर्मानुसार राज्यकारभार करणारा राजा हा श्रेष्ठ असतो. राजाने राजकीय कार्य करण्यासाठी मंत्र्यांचे सहकार्य घेतले पाहिजे. धर्माची अवहेलना करणारा राजा निधर्मी, निरंकुश आणि अनैतिक असतो. राजाने मानव धर्म, समानता, कायद्याचे आणि न्यायाचे पालन करणे आवश्यक आहे. राजा एक आदर्श क्षत्रिय असावा असे ते

म्हणतात. राजपद आणि राजकीय शक्ती यांची निर्मिती स्वतः ईश्वराने केलेली आहे. दंड राज शक्तीचे प्रतिक आहे. प्रजा आणि धर्म यांचे रक्षण करणे राजाचे प्रथम आणि परमोच्च कर्त्यव्य आहे. यासाठीचे सामर्थ्य त्यास दंडशक्तीतून प्राप्त होते. असे त्यांनी प्रतिपादित केलेले आहे.[10] राजा आणि राज्यसंस्था अनियंत्रित किंवा अमर्यादित असता कामा नये. राजा अनुवांशिक रित्या पदावर येणार नाही तर निर्वाचित पद्धतीने पदावर आला पाहिजे. चक्रवर्ती राजा ही संकल्पना साकारताना त्यांना साम्राज्य विस्तार करणारा किंवा साम्राज्यवादी राजा अपेक्षित नव्हता तर आपल्या पराक्रमाच्या आणि कार्यकर्तृत्वाच्या बळावर भारतीय संस्कृती आणि परंपरा यांना देश विदेशात कीर्ती मिळवून देणारा राजा त्यांना अपेक्षित आहे. राजा स्वच्छंदी आणि स्वेच्छाचारी झाला तर तो प्रजेवर अत्याचार करेल. सिंह किंवा एखादा मांसाहारी प्राणी ज्या प्रमाणे अन्य पशुस मारून खातो अगदी त्याप्रमाणे स्वच्छंदी आणि अनियंत्रित राजा प्रजेचा नाश करेल.[11] त्यामुळे राजावर विद्यासभा, राजसभा आणि धर्मसभेचा अंकुश असण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादित केली. अशा प्रकारे दयानंदांनी मर्यादित राजसत्तेचा पुरस्कार केलेला होता. अंतिम सत्ता ही परमेश्वराच्या हाती असते. व त्याच्या आज्ञेनेच राजा राज्यकारभार करीत असतो. कोणत्याही स्वरूपातील अनिर्बंध राजेशाहीला त्यांचा विरोध होता. एकाच व्यक्तीची अनिर्बंध सत्ता असेल तर प्रजा दुःखी होते. स्वतःच्या स्वार्थी महत्वकांक्षेपुढे राजा कोणाचा विचार करीत नाही. असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे राजास त्यांनी सभापती हा शब्द वापरलेला आहे.[12] सर्वाधिक श्रेष्ठ आणि चारित्र्य संपन्न व्यक्ती सभापती असावी. सभापती ऐश्वर्याचा कर्ता, शत्रूस जिंकणारा, कधीही पराभूत न होणारा, सर्वांशी आदराने वागणारा असावा असे ते म्हणतात. आदर्श राजा आपल्या प्रजेसोबत स्वतःच्या मुलाप्रमाणे व्यवहार करणारा असावा. तर प्रजेने राजास आपल्या आईवडीलाप्रमाणे मान सन्मान द्यावा.

ग्रामीण प्रशासन आणि निर्वाचन पद्धती:

स्वामी दयानंद यांनी ग्रामीण प्रशासनावर विशेष भर दिलेला आहे. सत्यार्थ प्रकाश मध्ये त्यांनी मांडलेल्या विचारानुसार राजाने ग्रामीण प्रशासनासाठी विभिन्न स्तरावरील श्रेणीनिहाय प्रधान अथवा प्रतिनिधी नियुक्त केले पाहिजेत. हे प्रतिनिधी जनतेतून निवडून येतील आणि राजा आपल्या वतीने त्यांना अधिकार प्रदान करून नियुक्ती देईल. एका गावचा प्रधान, दहा गावचा नंतर वीस गावचा, शंभर गावचा आणि एक हजार गावचा प्रधान अशी स्तर रचना असेल. प्रत्येक श्रेणीतील प्रधानाचे कर्तव्ये असेल कि तो आपल्या अधिकार क्षेत्रात शांतता आणि सुव्यवस्था ठेवेल. त्या क्षेत्रात घडणाऱ्या अपराधांची माहिती तो आपल्या वरिष्ठ प्रधानास कळवील. अर्थात या सरतेशेवटी राजाला या सर्व सूचना प्राप्त होतील आणि योग्य उपाययोजना केली जाईल. प्रत्येक गाव, सुभा, प्रांत आणि राज्याचे प्रतिनिधी जनतेकडून निवडले जातील. राज्याच्या व्यवस्थेसाठी धर्मसभा, राजसभा आणि विद्वतसभा असेल. या सभेचे प्रतिनिधी आपापल्या मतदार संघातून निवडले जातील. धर्म तत्त्ववेत्ते, नीतिशास्त्र जाणणारे धर्म सभेवर निवडणूक लढण्यास तथा मतदान करण्यास पात्र असतील तर उच्च विद्याविभूषित, तत्वज्ञानी पंडित विद्वत सभेवर निवडले जातील. राजकारण निपुण असणारे, बौद्धिक दृष्ट्या उच्च कोटीची प्रतिभा धारण करणारे आणि शोर्य, पराक्रम व साहस अंगी असणारे राजसभेत निवडून येण्यास किंवा त्या प्रतिनिधीची निवड करण्यास पात्र असतील. धार्मिक आणि नैतिक क्षेत्रातील कार्य धर्म सभा पार पाडेल, शिक्षण आणि धोरण ठरविण्याचे कार्य विद्वत सभा करेल तर राज्याचे कायदे, धोरण, नीती आणि दंड शास्त्र राजसभेचे प्रतिनिधी पाहतील. अर्थात राजा या

सर्व क्षेत्रातला सामायिक प्रतिनिधी म्हणून प्रत्येक कार्यात अग्रेसर असेल. या तीनही सभा राजास सल्ला, मदत आणि मार्गदर्शन करतील. राजा हा वंश परंपरेने नव्हे तर त्याच्या कार्य कर्तुत्वाच्या बळावर आणि जनतेतून निवडून येऊन ठरविला जाईल. अशा प्रकारे निर्वाचन पद्धतीने पुढे आलेले प्रतिनिधी राज्याचा कारभार पाहतील.

कल्याणकारी राज्याचे स्वरूप: स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजा आणि राज्यव्यवस्था यांचे अंतिम ध्येय सर्व प्रजेचे सुख, समाधान आणि समृद्धी असल्याचे स्पष्ट केले आहे. समाजातील सर्वांना समानतेने वागविले पाहिजे. कायदा सर्वांसाठी समान असेल. याहीपेक्षा ज्याचे पद आणि प्रतिष्ठा मोठी त्यांच्यावर कायदा पालनाची अधिक जबाबदारी असते. दंड शक्तीचा वापर समाजात न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी करावा. या सर्व बाबी दयानंद यांनी सांगितल्या याचाच अर्थ त्यांना समाजातील सर्वांचे कल्याण राज्यव्यवस्थेने साधावे असे अपेक्षित होते. समाजातील जातीयता, अस्पृश्यता यावर त्यांनी कठोर प्रहार केले आणि समतेचा पुरस्कार केला. स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या प्रथा रूढी यांनाही त्यांनी विरोध केला. बालविवाह, बहुपत्नी प्रथा आणि अन्य अशा प्रथा ज्यायोगे स्त्रीला कमीपणा येईल त्यांना दयानंद विरोध करतात. या सर्व बाबी कल्याणकारी राज्याच्या निदर्शक असल्याचे दिसून येते. राज्यसंस्थेने करावयाची कामे दयानंद सांगतात.[13] मानवमात्राचा ऐहिक व भौतिक विकास राज्यसंस्थेने साधावा. सर्व व्यक्तींना धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष इ. ची प्राप्ती करून घेता येईल याकडे लक्ष द्यावे. प्रजेला योग्य शिक्षण देणे राज्यसंस्थेचे महत्वाचे कार्य आहे. असत्याचा बिमोड आणि सत्याचा प्रसार राज्यसंस्थेने करावा. राज्याने अधिकाधिक भूप्रदेश आणि संपत्ती प्राप्त करावी. प्राप्त केलेल्या भूप्रदेशाचे आणि संपत्तीचे व्यवस्थापन करावे. आवश्यक तेंव्हा युद्ध केलेच पाहिजे, त्याशिवाय शांती, सुख, समाधान, सुख, प्रतिष्ठा आणि ऐश्वर्य प्राप्त होत नाही. व्याधीग्रस्त, अपंग, अनाथ आणि वृद्धांच्या पालन पोषणाची जबाबदारी राज्यसंस्थेने आवश्यकतेनुसार घेतली पाहिजे. शेती, शेतकरी आणि शेतमजूर तसेच छोटे व्यवसायिक यांना मदत, आवश्यक तेथे संरक्षण दिले पाहिजे. हे सर्व दयानंद सरस्वती यांचे विचार कल्याणकारी राज्याचाच पुरस्कार करणारे आहेत.

स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या विचारांची प्रासंगिकता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मांडलेले काही विचार विशेषतः राजा ईश्वराचे प्रतिनिधित्व करतो. वेद अपौरुषेय आहेत. त्यामुळे ते अपरिवर्तनीय आहेत. राजाला ईश्वरीय आज्ञा पालन कराव्या लागतात. असे काही विचार तर्क दृष्ट्या आणि बौद्धिक दृष्ट्या पटत नसले किंवा ते अवैज्ञानिक वाटत असले तरी त्या मागची भावना आणि ध्येय आपण लक्षात घेतले पाहिजे. राजाला किंवा राज्य प्रमुखाला धर्म, नीती यांचे पालन करण्याचा ते उपदेश करतात तेंव्हा पारलौकिक धर्म संकल्पने पेक्षा ऐहिक सुख आणि समाधान याकडेच त्यांचे लक्ष होते हे आपण जाणून असावे. त्यांनी मांडलेली चक्रवर्ती राजाची संकल्पना आपणास आज अव्यवहार्य जरी वाटत असली तरी त्याचा लक्ष्यार्थ जाणून घेतला तर आजच्या राज्यकर्त्यांना नीती, धर्म आणि प्रजेचे सुख-समाधान याच्या अधिष्ठानावर आपला राज्यकारभार चालविणे अंत्यत आवश्यक आहे हे आजची बजबजपुरी पाहिल्यास तीव्रतेने जाणवते. त्यांनी सांगितलेले सत्ताविभाजनाचे सूत्र आजच्या आमच्या संसदीय लोकशाही व्यवस्थेतही अनुसरणीय असल्याचे दिसून येते. कायद्याचे राज्य, दंड शक्तीचा विवेकी वापर या बाबी आजच्या इडी, सीबीआय च्या कार्यप्रणालीवर नक्कीच रामबाण उपाय आहेत. दयानंद यांनी पुरस्कारीलेली कल्याणकारी राज्याची संकल्पना आजच्या व्यवस्थेने अनुपालन करणे अंत्यत आवश्यक असल्याचे दिसून येते. त्यांची

शिक्षणाची योजना, लष्करी शिक्षण या बाबीही अनुकरणीय आहेत. थोडक्यात स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार नक्कीच आजच्या राज्यकर्त्यांनी लक्षात घेवून त्याचे पालन करणे अंत्यत आवश्यक असल्याचे तीव्रतेने जाणवते. कायदा मोडून नामानिराळे राहणारे मंत्री-आमदार यांना कायदा पालनाचे गांभीर्य दयानंद सरस्वतीची दंड करण्याची पद्धत राबविल्याशिवाय कळणार नाही.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे काही विचार अतार्किक आणि अशास्त्रीय वाटत असले तरी त्यांचे बहुतांश विचार व्यवहार्य आणि प्रासंगिक आहेत. त्याच्या अतार्किक वाटणाऱ्या विचारातही अंतिमतः प्रजेचे सुख आणि कल्याण हेच उद्दिष्ट दलेले असल्याने त्याची आदिभौतिकता बाजूला ठेवून आम्ही त्यातील मतितार्थ समजून घेणे आवश्यक आहे. कल्याणकारी राज्य, सत्ताविभाजनाचे सूत्र, सामाजिक आणि राजकीय लोकशाही संकल्पना, न्याय आणि दंड शक्ती व तिचा वापर,शिक्षणाची योजना, लष्करी शिक्षण या सर्व बाबी आजही उपयुक्त आणि अनुसरणीय सिद्ध होतात.

संदर्भ सूची:

1. https://vishwakosh.marathi.gov.in//18344
2. डॉभारतीय राजकीय ,महेंद्र पाटील . छत्रपती ,विद्या बुक्स पब्लिशर्स ,विचारवंत पहिली आवृत्ती (औरंगाबाद) संभाजी नगर ५४ पृष्ठ २०१९ जून
3. उपरोक्त पृष्ठ ५४
4. उपरोक्त पृष्ठ ५५
5. ओम प्रकाश गाबाराजनीतिक चिंतन कि , नैश्नल पेपरबैंक्स पब्लिकेशन नवी ,रूपरेखा २८० पृष्ठ २०२१ सातवी आवृत्ती ,दिल्ली
6. उपरोक्त.
7. डॉआधुनिक भारतीय ,साहेबराव गाठाळ . कैलास पब्लिकेशन छत्रपती ,विचारवंत प्रथम आवृत्ती (औरंगाबाद) संभाजी नगर ६७ पृष्ठ १९९९ जून
8. ओम प्रकाश गाबाराजनीतिक चिंतन कि , नैश्नल पेपरबैंक्स पब्लिकेशन नवी ,रूपरेखा २८० पृष्ठ २०२१ सातवी आवृत्ती ,दिल्ली
9. डॉभारतीय राजकीय ,महेंद्र पाटील . छत्रपती ,विद्या बुक्स पब्लिशर्स ,विचारवंत पहिली आवृत्ती (औरंगाबाद) संभाजी नगर ५७ पृष्ठ २०१९ जून
10. ओम प्रकाश गाबा ,राजनीतिक चिंतन कि रूपरेखानैश्नल पेपरबैंक्स पब्लिकेशन नवी , २८० पृष्ठ २०२१ सातवी आवृत्ती ,दिल्ली
11. उपरोक्त पृष्ठ २८०
12. डॉआधुनिक भारतीय ,साहेबराव गाठाळ . कैलास पब्लिकेशन छत्रपती ,विचारवंत प्रथम आवृत्ती (औरंगाबाद) संभाजी नगर ६५ पृष्ठ १९९९ जून
13. उपरोक्त पृष्ठ ६६

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा शिक्षणाविषयीचा दृष्टिकोन: त्याची समकालीन प्रासंगिकता

डॉ. गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले
इतिहास विभाग,
श्री. सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव, जी.बीड.
Corresponding Author – डॉ. गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले
DOI - 10.5281/zenodo.14770546

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती (१२ फेब्रुवारी १८२४-३० ऑक्टोबर १८८३) हे भारतातील महान साहित्यिकांपैकी एक होते. ते लेखक, वेदांचे अभ्यासक, धार्मिक नेते, महान शिक्षक, तत्त्वज्ञ, भारतीय संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन करणारे, हिंदीचे नायक, समाजसुधारक, विचारवंत आणि शिक्षणतज्ज्ञ होते. ते वेद आणि इतर पवित्र ग्रंथांचे उत्तम समर्थक होते. कोणत्याही गोष्टीचे फायदे-तोटे लक्षात न घेता त्यांनी कधीही स्वीकार केला नाही. ते मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था, कर्मकांड, नियतीवाद, वरांची विक्री इत्यादींच्या विरोधात होते आणि स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी आणि निराश वर्गाच्या उत्थानासाठी ते उभे होते. डॉ. एस. राधाकृष्णन यांच्या म्हणण्यानुसार, "आधुनिक भारताच्या चिन्हकांमध्ये ज्यांनी लोकांच्या आध्यात्मिक उन्नतीसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली आणि देशभक्तीची आग प्रज्वलित केली, त्यांच्यापैकी स्वामी दयानंदांनी प्रमुख स्थान पटकावले आहे." स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वैयक्तिक वाढ आणि सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून शिक्षणाचे महत्त्व सांगितले. शिक्षणाबद्दलच्या त्यांच्या दृष्टीकोनात एक व्यापक दृष्टीकोन समाविष्ट आहे ज्याचा उद्देश प्रबुद्ध मन, दयाळू अंतःकरण आणि नैतिक जबाबदारीची तीव्र भावना असलेल्या व्यक्तींचे पालनपोषण करणे आहे. सध्याच्या शैक्षणिक पद्धतींवर त्यांचे महत्त्व आणि संभाव्य परिणाम समजून घेण्यासाठी त्यांची मुख्य तत्त्वे आणि तत्त्वज्ञानांचे विश्लेषण करणे महत्त्वाचे आहे.

दयानंद सरस्वतींचे तत्वज्ञान त्यांच्या 'सत्यर्थ प्रकाश (सत्याचा प्रकाश)', 'वेदभाषा भूमिका' आणि 'वेदप्रकाश' या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते. दयानंद यांनी 'सत्यार्थ प्रकाश' चे दोन अध्याय (दुसरे आणि तिसरे) लहान मुलांसाठी तसेच किशोरवयीन मुलांसाठी शिक्षणाच्या विषयाला समर्पित केले आहेत. पुढे त्यांनी संपादित केलेले 'आर्य पत्रिका' हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते.

आर्य समाज आणि त्याची तत्त्वे :

दयानंदांनी 10 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे पहिला आर्य समाज आणि 1877 मध्ये लाहोर येथे दुसरा समाज स्थापन केला. आर्य समाज ही हिंदू सुधारणावादी चळवळ आणि दयानंदांच्या तत्त्वज्ञानाचे संस्थात्मक प्रतीक होते. समाजाने सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात भरीव कार्य केले आहे. वास्तविक, त्यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. दयानंदांच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचे

आर्य समाज चळवळीच्या प्रत्येक पैलूमध्ये विलक्षण प्रतिबिंब दिसून आले. आर्य समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान कौतुकास्पद आहे. आर्य समाजाने वैदिक शिकवणींचे पुनरुज्जीवन, शिक्षणाद्वारे वैज्ञानिक ज्ञानाचा प्रसार यावर लक्ष केंद्रित केले.

आर्य समाजाची उद्दिष्टे:

1. आर्य संस्कृतीची विसरलेली मूल्ये पुनर्प्राप्त आणि पुनरुज्जीवित करण्यासाठी,
2. भारतीयांना भूतकाळातील महान आर्य आदर्शाने प्रेरित करणे आणि
3. अंतर्गत तसेच बाह्य आव्हानांना प्रतिसाद देऊन भारताची महानता पुन्हा प्रस्थापित करणे

आर्य समाजाची तत्त्वे :

आर्य समाजाची तत्त्वे प्राचीन वैदिक धर्मग्रंथांवर आधारित आहेत आणि सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न करतात.

1. देव हे सर्व सत्य ज्ञानाचे कार्यक्षम कारण आहे आणि जे ज्ञानाद्वारे ओळखले जाऊ शकते.
2. देव अस्तित्वात आहे, बुद्धिमान आणि आनंदी आहे. तो निराकार, सर्वज्ञ, दयाळू, अजन्मा, अंतहीन, अपरिवर्तनीय, सुरुवातीपासून कमी, असमान, सर्वांचा आधार, सर्वांचा प्रभु, सर्वव्यापी, अचल, अ-वृद्ध, अमर, निर्भय, शाश्वत आणि पवित्र आणि विश्वाचा निर्माता. तो एकटाच पूज्य आहे.
3. वेद हे सर्व खऱ्या ज्ञानाचे धर्मग्रंथ आहेत. त्यांचे वाचन करणे, शिकवणे, पाठ करणे हे सर्व आर्यांचे कर्तव्य आहे त्यांना आणि त्यांना वाचताना ऐकण्यासाठी.
4. आपण सत्य स्वीकारण्यास आणि असत्याचा त्याग करण्यास नेहमी तयार असले पाहिजे.
5. सर्व कृती धर्माच्या अनुषंगाने, योग्य आणि योग्य विचार करूनच केल्या पाहिजेत.
6. आर्य समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट सर्वांचे भले करणे हे आहे, म्हणजेच शारीरिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक भल्याचा प्रचार करणे.
7. सर्वांप्रती आपले आचरण प्रेम, नीतिमत्ता आणि न्यायाने चालणारे असावे.
8. आपण अविद्या (अज्ञान) दूर करून विद्या (ज्ञानाचा) प्रचार केला पाहिजे.
9. कोणीही केवळ त्याच्या/तिच्या चांगल्या गोष्टींचा प्रचार करण्यातच समाधान मानू नये, तर एखाद्याने त्याचे/तिचे चांगले शोधले पाहिजे. सर्वांच्या चांगल्या गोष्टींचा प्रचार करणे.
10. सर्वांच्या हिताला चालना देण्यासाठी समाजाच्या नियमांचे पालन करण्यासाठी एखाद्याने स्वतःला प्रतिबंधित समजले पाहिजे, तर वैयक्तिक कल्याणाच्या नियमांचे पालन करताना सर्वांनी मुक्त असावे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा शिक्षणाबाबतचा दृष्टीकोन अभ्यासणे.
2. आर्य समाजाचे विहंगावलोकन आणि त्याचे शिक्षणातील योगदान यांचा अभ्यास करणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचा आणि तत्वांचा अभ्यास करणे.
4. समकालीन शैक्षणिक पद्धतींमध्ये त्याची प्रासंगिकता अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

हा शोधनिबंध ऐतिहासिक आणि तत्त्वज्ञानाचा समावेश असलेल्या गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करतो. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शैक्षणिक कार्यासह संशोधन आणि सखोल साहित्य समीक्षा लेखन, भाषणे आणि मुलाखती. याव्यतिरिक्त, संबंधित दुय्यम स्रोत आणि अभ्यासपूर्ण लेख यांचा

सल्ला घ्या शिक्षणाबद्दलच्या त्याच्या दृष्टीकोनाची सर्व समावेशक समज गोळा करा.

अभ्यासाची मर्यादा :

वेळ, ऊर्जा आणि संसाधनांच्या कमतरतेमुळे, अभ्यास स्वामी दयानंदांच्या काही पैलूंपुरता मर्यादित आहे सरस्वती, जे स्वामीजींनी मांडलेले शिक्षणाचे तत्वज्ञान आणि तत्त्वे आहेत आणि समकालीन शैक्षणिक पद्धतींमध्ये त्यांची प्रासंगिकता आहे. हे पूर्णपणे दुय्यम डेटावर आधारित आहे जसे की पुस्तके, जर्नल्स, नियतकालिके आणि वर्तमानपत्रे इत्यादी आणि हे अभ्यासाचे एक मोठे बंधन आहे कारण जर्नल्स आणिनियतकालिके कधीकधी ऐतिहासिक स्वरूपाच्या हाताळणी आणि माहितीच्या अधीन असतात.

दयानंदचा शिक्षणा विषयीचा दृष्टिकोन :

स्वामी दयानंदांच्या मते, शिक्षणामुळे या विषयाबद्दल, आत्म-विकासाचे खरे आणि वास्तविक ज्ञान मिळते आणि सर्व सजीवांचे कल्याण. दयानंद म्हणतात, "शिक्षण नसलेला माणूस फक्त नावाचा माणूस असतो. त्यात बांधलेले आहे शिक्षण घेणे, सदाचारी बनणे, द्वेषापासून मुक्त होणे आणि लोकांच्या सर्व कल्याणासाठी उपदेश करणे हे माणसाचे कर्तव्य आहे. नीतिमत्तेचे कारण पुढे करणे. " स्वामीजी असेही म्हणतात, "हे आई-वडील, शिक्षक आणि नातेवाईकांचे सर्वोच्च कर्तव्य आहे मुलांना चांगले शिक्षण, कुलीन चारित्र्य, शिष्टाचार सुधारणे आणि शहाणपण प्राप्त करणे. जीवनाचे सर्वात मोठे आदर्श होते." दयानंदांच्या मते, शिक्षणाचे कार्य म्हणजे विद्या किंवा अधिकार प्रदान करणे ज्ञान आणि अविद्या किंवा चुकीचे ज्ञान काढून टाकणे. दयानंद यांनी खालील वैशिष्ट्ये निदर्शनास आणून दिली या अविद्या शिक्षणाद्वारे दूर कराव्या लागतात.

1. क्षणिक जग आणि ऐहिक गोष्टी (जसे की शरीर) शाश्वत आहेत ही खोटी कल्पना.
2. वासना आणि असत्यासारख्या अशुद्ध गोष्टींना शुद्ध मानणे.
3. अत्याधिक लैंगिक भोग हे आनंदाचे स्रोत आहे असे मानणे हे खरोखरच दुःख आणि दुःखाचे कारण आहे.
4. मृत्यू ही भौतिक वस्तू आत्म्याच्या ताब्यात आहे असे मानणे

शिक्षणाची प्रमुख तत्वे आणि तत्वज्ञान:

दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणाचे तत्वे आणि तत्वज्ञान प्रामुख्याने वैदिक आदर्शांवर आधारित आहेत ज्यात ब्रह्मचर्य आणि देवाची भक्ती यांचा समावेश आहे. शिक्षणाचे मुख्य तत्वे आणि तत्वज्ञान खाली दिले आहे:

1. समग्र विकास: स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा व्यक्तींच्या समग्र विकासावर विश्वास होताज्यात शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक आणि आध्यात्मिक पैलूंचा समावेश होता. त्यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञानजीवनाच्या विविध आयामांमध्ये उत्कृष्ट कामगिरी करू शकणाऱ्या सुसंस्कृत व्यक्तींचे पालनपोषण करणे हे होते.

2. सार्वत्रिक शिक्षण: स्वामी दयानंदांनी असा सल्ला दिला की शिक्षण सर्व व्यक्तींसाठी उपलब्ध असले पाहिजे त्यांचे लिंग, सामाजिक-आर्थिक स्थिती किंवा जात काहीही असो. ते शैक्षणिक संधींच्या समान वितरणावर विश्वास ठेवत होते आणि पारंपारिक भारतीय समाजात प्रचलित असलेल्या सामाजिक असमानता दूर करू इच्छित होते.

3.आत्म-शोध आणि आत्म-साक्षात्कार: स्वामी दयानंदांनी व्यक्तींनात्यांचे खरे स्वतःचे अस्तित्व शोधण्याची आणि त्यांच्या जन्मजात क्षमतेची जाणीव करून देण्याची गरज यावर भर दिला. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणाने स्व-शोधाची प्रक्रिया

सुलभ करावी आणि व्यक्तींना त्यांची ताकद, कमकुवतपणा, आवडी आणि आवडी समजून घेण्यास मदत करावी. या स्व-शोधामुळे व्यक्तींना अर्थपूर्ण आणि उद्देशपूर्ण जीवन जगता येते.

4. चारित्र्य विकासावर भर: स्वामी दयानंद चारित्र्य विकास हा शिक्षणाचा पाया मानत होते. शिक्षणाने केवळ बौद्धिक विकासच नाही तर व्यक्तींच्या चारित्र्याला आकारही दिला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. नैतिक आचरण, सचोटी आणि वैयक्तिक मूल्यांची तीव्र भावना शैक्षणिक प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग असावा.

5. ज्ञान आणि अध्यात्माचे एकत्रीकरण: स्वामी दयानंदांनी शिक्षणात ज्ञान आणि अध्यात्माचे एकत्रीकरण करण्याचा पुरस्कार केला. त्यांचा असा विश्वास होता की खऱ्या शिक्षणाने ज्ञानाचा पाठलाग आध्यात्मिक आणि नैतिक विकासापासून वेगळा करू नये. त्यांनी सर्व ज्ञान, विषयांचे परस्परसंबंध आणि उच्च आध्यात्मिक तत्त्वांशी त्यांचे संरेखन समजून घेण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले.

6.ज्ञानाद्वारे सक्षमीकरण: स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणाने व्यक्तींना स्वतंत्र टीकात्मक विचारवंत बनण्यास आणि समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास सक्षम बनवले पाहिजे. ज्ञानाकडे वैयक्तिक आणि सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून पाहिले जात असे.

7. मूल्य-आधारित शिक्षण: स्वामी दयानंदांच्या मते, शिक्षणाने व्यक्तींमध्ये नैतिक मूल्ये, नैतिक तत्त्वे आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण केली पाहिजे. त्यांचा असा विश्वास होता की खरे शिक्षण ज्ञान मिळवण्यापलीकडे जाऊन प्रामाणिकपणा, करुणा, आदर आणि आत्म-शिस्त यासारखे गुण जोपासण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

8.व्यावहारिक शिक्षण: स्वामी दयानंदांनी व्यावहारिक शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले जे व्यक्तींना जीवन कौशल्यांनी सुसज्ज करते आणि त्यांना वास्तविक जगाच्या आव्हानांसाठी तयार करते. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणात व्यावसायिक प्रशिक्षण, समस्या सोडवण्याची क्षमता, टीकात्मक विचार आणि निर्णय घेण्याची कौशल्ये समाविष्ट असावीत ज्यामुळे व्यक्तींना वास्तविक जीवनात आव्हानांना तोंड देता येते.

9.आयुष्यभर शिक्षण: स्वामी दयानंदांचा असा विश्वास होता की शिक्षण हा सतत शिकण्याचा आणि वाढीचा आजीवन प्रवास असावा. त्यांनी यावर भर दिला की व्यक्तींनी कधीही शिकणे थांबवू नये आणि समाजातील वय किंवा स्थान काहीही असो, सतत ज्ञान आणि शहाणपणाचा शोध घ्यावा.

समकालीन शैक्षणिक पद्धतींमध्ये प्रासंगिकता आणि उपयोगिता:

समकालीन शिक्षण, चारित्र्य विकास आणि पारंपारिक ज्ञानाचे आधुनिक ज्ञानाशी एकात्मता यावर भर दिल्याने, समकालीन शैक्षणिक पद्धतींमध्ये दयानंदांची तत्त्वे आणि तत्वज्ञान प्रासंगिक आहेत. पुढील मुद्दे समकालीन शैक्षणिक पद्धतींमध्ये दयानंदांची तत्त्वे आणि तत्वज्ञानाची प्रासंगिकता दर्शवितात.

1. समग्र विकास: स्वामी दयानंद सरस्वती व्यक्तीच्या समग्र विकासावर भर देतातज्यामध्ये शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक आणि आध्यात्मिक वाढ समाविष्ट आहे. त्यांच्या मते, शिक्षणाने या सर्व आयामांचा सुसंवादी विकास घडवून आणा ज्यामुळे व्यक्ती संतुलित आणि उद्देशपूर्ण जीवन जगू शकतील.

2. वैयक्तिक शिक्षण: स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा वैयक्तिक शिक्षणावर भर आधुनिक शिक्षणात महत्त्व प्राप्त करणाऱ्या विद्यार्थी-केंद्रित दृष्टिकोनाशी सुसंगत आहे. दयानंद सरस्वती सुचवतात की शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजा आणि क्षमतांनुसार तयार केले पाहिजे जेणेकरून त्यांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचता येईल.

3. आंतरिक विकासावर लक्ष केंद्रित करा: दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान आंतरिक वाढ आणि आत्म-जागरूकतेचे महत्त्व अधोरेखित करते. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात मानसिकता पद्धती, ध्यान तंत्रे आणि चारित्र्य-निर्मिती व्यायाम राबविल्याने विद्यार्थ्यांचे भावनिक कल्याण, ताण कमी करणे आणि सकारात्मक व्यक्तिमत्त्व गुणांचा विकास होऊ शकतो.

4. समावेशक शिक्षण: दयानंद सरस्वती यांचे दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांच्या विविधतेला ओळखण्यावर आणि त्यांच्या पूर्ततेवर भर देतात. समकालीन शैक्षणिक पद्धती देखील समावेशक शिक्षणाच्या तत्त्वांना स्वीकारतात, सर्व विद्यार्थ्यांसाठी त्यांच्या पार्श्वभूमी, क्षमता किंवा तोटे काहीही असोत समान प्रवेश, सहभाग आणि यशाला प्रोत्साहन देतात.

5. सार्वत्रिक मानवतावादी दृष्टिकोन: दयानंदांच्या शिकवणी मानवतेच्या एकतेवर आणि सर्व प्राण्यांच्या 'आवश्यक एकतेवर' भर देतात. शिक्षणात, हा दृष्टिकोन जागतिक नागरिकत्वाची भावना निर्माण करू शकतो, विविध संस्कृती, धर्म आणि दृष्टिकोनांबद्दल समज आणि आदर वाढवू शकतो. ते विद्यार्थ्यांना 'जबाबदार जागतिक नागरिक बनण्यास आणि समाजाच्या उन्नतीसाठी काम करण्यास प्रोत्साहित करते.

6.कल्याण आणि सजगता: दयानंद सरस्वती यांचा समग्र विकास दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांच्या कल्याण आणि सजगतेच्या महत्त्वाच्या वाढत्या ओळखीशी सुसंगत आहे. समकालीन शैक्षणिक पद्धती विद्यार्थ्यांच्या मानसिक, भावनिक आणि शारीरिक कल्याणाकडे लक्ष देण्याची गरज ओळखतात ज्यामध्ये लक्ष, लक्ष केंद्रित करणे आणि आत्म-जागरूकता वाढविण्यासाठी 'माइंडफुलनेस पद्धती' समाविष्ट आहेत.

7. नैतिक शिक्षण: दयानंदांचे तत्वज्ञान चारित्र्य विकास आणि मूल्य-आधारित यावर भर देते. या सर्व आयामांचा सुसंवादी विकास घडवून आणा ज्यामुळे व्यक्ती संतुलित आणि उद्देशपूर्ण जीवन जगू शकतील.

8. वैयक्तिक शिक्षण: स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा वैयक्तिक शिक्षणावर भर आधुनिक शिक्षणात महत्त्व प्राप्त करणाऱ्या विद्यार्थी-केंद्रित दृष्टिकोनाशी सुसंगत आहे. दयानंद सरस्वती सुचवतात की शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजा आणि क्षमतांनुसार तयार केले पाहिजे जेणेकरून त्यांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचता येईल.

9. आंतरिक विकासावर लक्ष केंद्रित करा: दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान आंतरिक वाढ आणि आत्म-जागरूकतेचे महत्त्व अधोरेखित करते. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात मानसिकता पद्धती, ध्यान तंत्रे आणि चारित्र्य-निर्मिती व्यायाम राबविल्याने विद्यार्थ्यांचे भावनिक कल्याण, ताण कमी करणे आणि सकारात्मक व्यक्तिमत्त्व गुणांचा विकास होऊ शकतो.

10. समावेशक शिक्षण: दयानंद सरस्वती यांचे दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांच्या विविधतेला ओळखण्यावर आणि त्यांच्या पूर्ततेवर भर देतात. समकालीन शैक्षणिक पद्धती देखील समावेशक शिक्षणाच्या तत्त्वांना स्वीकारतात, सर्व विद्यार्थ्यांसाठी त्यांच्या पार्श्वभूमी, क्षमता किंवा तोटे काहीही असोत समान प्रवेश, सहभाग आणि यशाला प्रोत्साहन देतात.

11. सार्वत्रिक मानवतावादी दृष्टिकोन: दयानंदांच्या शिकवणी मानवतेच्या एकतेवर आणि सर्व प्राण्यांच्या 'आवश्यक एकतेवर' भर देतात. शिक्षणात, हा दृष्टिकोन जागतिक नागरिकत्वाची भावना निर्माण करू शकतो, विविध संस्कृती, धर्म आणि दृष्टिकोनांबद्दल समज आणि आदर वाढवू शकतो. ते विद्यार्थ्यांना 'जबाबदार जागतिक नागरिक बनण्यास आणि समाजाच्या उन्नतीसाठी काम करण्यास प्रोत्साहित करते. कल्याण आणि सजगता: दयानंद सरस्वती यांचा समग्र विकास दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांच्या कल्याण आणि सओळखीशी सुसंगत आहे. समकालीन शैक्षणिक पद्धती विद्यार्थ्यांच्या मानसिक,

भावनिक आणि शारीरिक कल्याणाकडे लक्ष देण्याची गरज ओळखतात ज्यामध्ये लक्ष, लक्ष केंद्रित करणे आणि आत्म-जागरूकता वाढविण्यासाठी 'माइंडफुलनेस पद्धती' समाविष्ट आहेत.

12.नैतिक शिक्षण: दयानंदांचे तत्वज्ञान चारित्र्य विकास आणि मूल्य-आधारित यावर भर देते.

नैतिक शिक्षण: दयानंदांचे चारित्र्य विकास आणि मूल्य-आधारित शिक्षण यावर भर देणारे तत्वज्ञान समकालीन परिस्थितीत नैतिक शिक्षणावर वाढत्या लक्ष केंद्रित करण्याशी सुसंगत आहे. अनेक शिक्षक आता सहाय्यक शिक्षण वातावरणात स्पष्ट सूचनांद्वारे नैतिक मूल्ये एकत्रित करण्याची आवश्यकता ओळखतात.

13. शिक्षक-विद्यार्थी संबंध: दयानंद मार्गदर्शक आणि मार्गदर्शक म्हणून शिक्षकाच्या भूमिकेवर भर देतात. हा दृष्टिकोन विश्वास, आदर आणि परस्पर समंजसपणावर आधारित निरोगी शिक्षक-विद्यार्थी संबंधांना प्रोत्साहन देतो. तो विद्यार्थ्यांना शिक्षण प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होण्यास, प्रश्न विचारण्यास आणि त्यांच्या शिक्षकांकडून मार्गदर्शन घेण्यास प्रोत्साहित करतो.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे अंतर्दृष्टी आणि तत्त्वे शैक्षणिक पद्धतींमध्ये समकालीन प्रासंगिकता आणि लागू करण्यायोग्य आहेत. ज्या युगात समग्र विकास आणि चारित्र्य शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले जात आहे - त्या युगात त्यांचे तत्वज्ञान आधुनिक शैक्षणिक प्रणालींच्या आकांक्षांशी चांगले जुळते. अभ्यासक्रमात आध्यात्मिक शिकवणी, नैतिक मूल्ये आणि नीतिमत्तेचा समावेश केल्याने सुसंस्कृत व्यक्तींच्या विकासात आणि नैतिक निर्णय घेण्यास सक्षम होण्यास हातभार लागू शकतो. शिवाय, स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा शिक्षणात समान प्रवेशावरील भर हा सर्वसमावेशक शिक्षणाच्या दिशेने सुरू असलेल्या प्रयत्नांचे अनुकरण करतो. त्यांचे 'ज्ञानाद्वारे सक्षमीकरण' हे तत्व विद्यार्थ्यांनी वेगाने बदलणाऱ्या जगासाठी चांगल्या प्रकारे तयार व्हावे यासाठी टीकात्मक विचारसरणी आणि समस्या सोडवण्याची कौशल्ये विकसित करण्याच्या गरजेशी जुळते.

सारांश:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणावरील दृष्टिकोन समकालीन शैक्षणिक पद्धतींना आकार देऊ शकणाऱ्या तत्त्वे आणि तत्त्वज्ञानांमध्ये मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करतात. समग्र विकास, व्यक्तिगत शिक्षण, चारित्र्य विकास आणि मूल्य-आधारित शिक्षण यावर त्यांचा भर हा विकसित होत असलेल्या शैक्षणिक परिदृश्याशी सुसंगत आहे. शिवाय, स्वामी दयानंदांनी व्यावहारिक ज्ञान आणि कौशल्ये देण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले जे व्यक्तींना यशस्वी आणि अर्थपूर्ण जीवन जगण्यास सक्षम करतील. या तत्त्वांचा समावेश करून क्षणिक धोरणे, धोरणनिर्मिती आणि शिक्षकांमध्ये आत्मसात केल्याने एक अधिक समावेशक विद्यार्थी-केंद्रित आणि नैतिकदृष्ट्या पायाभूत शैक्षणिक प्रणाली निर्माण होऊ शकते जी २१ व्या शतकात व्यक्तींना भरभराटी साठी तयार करते. म्हणून, महान तत्वज्ञानी आपल्या शैक्षणिक व्यवस्थेच्या विकासाचा मार्ग मोकळा केला. थोडक्यात, दयानंद यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान आपल्या सध्याच्या शैक्षणिक व्यवस्थेसाठी पूर्णपणे मूर्त आहे.

संदर्भ:

1. कुमार, आर. (२००८). स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान: एक गंभीर विश्लेषण. च्या जर्नलभारतीय शिक्षण, 34
2. जे.सी. अग्रवाल आणि एस. गुप्ता. (२०१०), शिक्षणावरील महान तत्वज्ञानी आणि विचारवंत, शिप्रा पब्लिकेशन्स, पटपरगंज, दिल्ली.
3. शर्मा, बी. के. (२०१४). स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणाचे तत्वज्ञान: एक

सामाजिक-सांस्कृतिकदृष्टीकोन. जर्नल ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च अँड एक्सटेंशन, ५१(३), ३१-३६.

4. साहू, एम. आणि दास, एस. (२०१५). स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणाचे दृष्टीकोण: एक विश्लेषण. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ ह्युमॅनिटीज आर्ट्स अँड सोशल सायन्सेस, १(१),१-१४.
5. श्रीवास्तव, पी.एस. (२०१५). स्वामी दयानंदांच्या तत्वज्ञानातील आध्यात्मिक शिक्षण. विद्वत्तापूर्ण संशोधनजर्नल फॉर इंटरडिसिप्लिनरी स्टडीज, III(XVI), २५९१-२६००.
6. सिंग, के. (२०१५). दयानंदांचे सरस्वतीचे शैक्षणिक तत्वज्ञान, सामाजिक आणि राजकीय विचार आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक ई-जर्नल, {त्रैमासिक}, खंड IV
7. मंगत, पी.के. आणि कौर, ए. (२०१६). स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास आणि आधुनिक काळात त्यांची प्रासंगिकता. सुचरिथा: तत्वज्ञान आणि धर्माचे जर्नल, खंड 4(2).
8. सुधाकर, एन. आणि राणी, एन. एम. (२०१७). स्वामी दयानंद सरस्वतींचे शिक्षणाचे तत्वज्ञान: एक आढावा. जर्नल ऑफ ह्युमन व्हॅल्यूज, २३(२ १३१-१४१.
9. कालरा, एच. के. (२०१८). सध्याच्या शिक्षणात स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक तत्वज्ञानाची प्रासंगिकता. आयुषी इंटरनॅशनल इंटरडिसिप्लिनरी रिसर्च जर्नल (एआयआयआरजे), खंड V(X), ६३-६४.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान

डॉ. साहेब राठोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
स्व.नितीन महाविद्यालय, पाथरी
Corresponding Author – डॉ. साहेब राठोड
DOI - 10.5281/zenodo.14770564

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे 19 व्या शतकातील एक महान भारतीय दार्शनिक आणि समाज सुधारक होते. त्यांनी भारतातील समाजात व्याप्त अंधश्रद्धा, कुप्रथा आणि सामाजिक विषमते विरुद्ध जोरदार लढा दिला. आर्य समाजाची स्थापना करून त्यांनी भारतीय समाजात एक नवी जागृती निर्माण केली.

दयानंद सरस्वतींचे मुख्य तत्त्वज्ञान:

वेदांचा पुनरुद्धार:

दयानंद सरस्वती यांनी वेदांना सत्य आणि ज्ञानाचे एकमेव स्रोत मानले आणि वेदांच्या मूलभूत तत्त्वांना लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते, वेद हे सर्व सत्य आणि ज्ञानाचे भांडार आहेत. त्या काळी भारतीय समाजात अनेक प्रकारच्या अंधश्रद्धा आणि कुप्रथा पसरलेल्या होत्या. यामुळे समाजाचा विकास अडकला होता. दयानंद सरस्वती यांच्या मते, या अंधश्रद्धांचे मूळ वेदांच्या चुकीच्या अर्थलपनात होते. जातिव्यवस्था, छुआछूत यासारख्या सामाजिक विषमतांचे मूळही अनेकदा वेदांच्या चुकीच्या अर्थलपनात शोधले जात होते. ब्रिटिशांच्या आगमनाने भारतीय संस्कृतीवर विदेशी प्रभाव वाढला होता. यामुळे भारतीय संस्कृतीची मूल्ये विस्मृत होत होती. दयानंद सरस्वती यांनी वेदांचे शाब्दिक विश्लेषण करून त्यांचा खरा अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी अनेक प्राचीन ग्रंथ आणि शास्त्रांचा अभ्यास केला. त्यांनी मूर्तिपूजेचा विरोध करत, वेदांमध्ये एकेश्वरवादाचा संदेश असल्याचे सांगितले. नी वेदांचा आधार घेत जातिव्यवस्थेचा विरोध केला आणि सर्व मानवांची समानता यावर भर दिला.

एकेश्वरवाद:

त्यांनी एकेश्वरवादाला महत्त्व दिले आणि मूर्तिपूजेचा विरोध केला. त्यांच्या मते, ईश्वर एक आहे आणि तो निराकार आहे. त्यांच्या मते, वेदांमध्ये एकच ईश्वर असल्याचे स्पष्टपणे नमूद केले आहे. त्यांनी मूर्तिपूजेचा जोरदार विरोध केला आणि म्हटले की, ईश्वर निराकार आहे. त्यांनी अवतारवादाचाही विरोध केला आणि म्हटले की, ईश्वराला कोणत्याही अवताराची गरज नाही. च्या मते, ईश्वर सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञानी आणि सर्वव्यापी आहे.

जातिवाद आणि छुआछूत विरोधी:

त्यांनी जातिवाद आणि छुआछूत यांना सामाजिक बुराई मानले आणि सर्व मानवांची समानता यावर भर दिला. दयानंद सरस्वती यांनी वेदांचा अभ्यास करून दाखवले की, वेदांमध्ये जातिव्यवस्था आणि छुआछूत यांचे समर्थन नाही. त्यांच्या मते,

वेदांमध्ये सर्व मानवांची समानता यावर भर दिला आहे. त्यांनी कर्म सिद्धांतावर भर दिला. त्यांच्या मते, माणसाची जात त्याच्या कर्मावर आधारित असते, जन्मावर नाही. च्या मते, लोकांचे वर्गीकरण त्यांच्या गुणांवर आधारित असले पाहिजे, जन्मावर नाही. नी समाजात सर्व लोकांना समान हक्क असावेत असे म्हटले. त्यांनी छुआछूत ही एक सामाजिक बुराई असल्याचे म्हटले आणि तिचा विरोध केला.

महिलांचे उत्थान:

दयानंद सरस्वती यांनी महिलांच्या शिक्षण आणि समाजातल्या त्यांच्या स्थिती सुधारण्यावर भर दिला. त्यांनी विधवा विवाहाला प्रोत्साहन दिले आणि बालविवाहाला विरोध केला. दयानंद सरस्वती यांनी वेदांचा अभ्यास करून दाखवले की, वेदांमध्ये महिलांना समान हक्क दिले आहेत. त्यांच्या मते, वेदांमध्ये स्त्रीला पुरुषासारखेच महत्व आहे. नी महिलांच्या शिक्षणाचे महत्त्व लावून दिले. त्यांच्या मते, शिक्षण हाच महिलांच्या सशक्तीकरणाचा मार्ग आहे. नी बालविवाहाला विरोध केला आणि महिलांच्या विवाह वयात वाढ करण्याची मागणी केली. त्यांनी विधवा पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन दिले. त्यांनी समाजात महिलांना पुरुषासारखेच समान हक्क असावेत असे म्हटले. त्यांनी सती प्रथेचा जोरदार विरोध केला.

सामाजिक सुधारणा:

त्यांनी सामाजिक कुप्रथांना विरोध केला आणि समाजात सुधारणा आणण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी समाजात पसरलेल्या अनेक अंधश्रद्धा आणि कुप्रथांना विरोध केला. त्यांनी जातिवाद आणि छुआछूत यांना सामाजिक बुराई मानले आणि सर्व मानवांची समानता यावर भर दिला. महिलांच्या शिक्षण आणि समाजातल्या त्यांच्या स्थिती सुधारण्यावर भर दिला. त्यांनी वेदांचा आधार घेत जातिव्यवस्थेचा विरोध केला आणि सर्व मानवांची समानता यावर भर दिला. त्यांनी महिलांच्या शिक्षणावर भर दिला आणि विधवा पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन दिले. त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला. सती प्रथेचा विरोध केला. दयानंद सरस्वती यांच्या प्रयत्नांमुळे भारतीय समाजात एक नवी जागृती निर्माण झाली. जातिव्यवस्था, छुआछूत यासारख्या सामाजिक कुप्रथांना विरोध वाढला. महिलांच्या शिक्षण आणि समाजातल्या त्यांच्या स्थिती सुधारण्यावर भर दिला गेला.

शिक्षणाचे महत्त्व:

त्यांनी शिक्षणाला महत्त्व दिले आणि सर्व लोकांना शिक्षित होण्याचा अधिकार दिला. दयानंद सरस्वती यांच्या मते, अज्ञान म्हणजे अंधकार. शिक्षण हाच अंधकार दूर करण्याचा मार्ग आहे. शिक्षण हाच व्यक्तीला स्वतंत्र बनवण्याचा मार्ग आहे. शिक्षित व्यक्तीच आपले हक्क मिळवण्यासाठी लढू शकते. शिक्षणामुळेच समाजात सुधारणा होऊ शकते. शिक्षित लोकच समाजातील समस्यांची कारणे शोधून त्यांचे निराकरण करू शकतात. वेदांचा खरा अर्थ समजून घेण्यासाठी शिक्षण आवश्यक आहे. शिक्षणामुळेच समाजात सर्व लोकांना समान हक्क मिळू शकतात. त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना करून शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे काम हाती घेतले. आर्य समाजातून गुरुकुले सुरू करून त्यांनी विद्यार्थ्यांना वेदांचे आणि इतर विषयांचे शिक्षण दिले. त्यांनी महिलांच्या शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून महिलांसाठी शाळा सुरू केल्या.

आर्य समाज:

आर्य समाज हा 19व्या शतकातील एक महत्त्वपूर्ण हिंदू सुधार आंदोलन होता. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 10 एप्रिल, 1875 रोजी मुंबईत या आंदोलनाची स्थापना केली होती. या आंदोलनाचे मुख्य उद्देश्य वेदांच्या मूलभूत सिद्धांतांना पुनर्जीवित करणे आणि भारतीय समाजात व्याप्त अंधश्रद्धा, कुप्रथा आणि सामाजिक बुराइयोंना दूर करणे होते.

आर्य समाजाने भारतीय समाजात अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. आर्य समाजाचे मुख्य उद्देश्य होते:

१. वेदांचा अभ्यास आणि प्रचार
२. समाजात एकता आणि बंधुत्व आणणे
३. सामाजिक कुप्रथांचे उन्मूलन
४. महिलांचा उत्थान
५. शिक्षणाचा प्रसार

सारांश :

दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय समाजात अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या. त्यांनी भारतीयांना आपल्या संस्कृती आणि धर्मावर अभिमान वाटण्यासाठी प्रेरित केले. त्यांनी भारतीय समाजाला एक नवीन दिशा दिली आणि भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामास प्रेरित केले. स्वामी दयानंद सरस्वती हे 19व्या शतकातील एक महान विचारवंत आणि समाज सुधारक होते. त्यांच्या विचारांनी भारतीय समाजावर खूप मोठा प्रभाव पाडला. त्यांचे तत्त्वज्ञान आजही प्रासंगिक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. रा. वा. शेवडे गुरुजी, महर्षि दयानंद सरस्वती, २०१७
२. दयानन्द सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, किरण प्रकाशन, २०२०
३. महर्षि दयानंद सरस्वती, महर्षि दयानंद के अमर वाक्य, आर्य प्रतिनिधी सभा, २०२४
४. प्रल्हाद कुळगेरी, दयानंद सरस्वती, भारतीय विचार साधना, २०१५
५. हरी सखाराम तुंगर, महर्षि दयानंद सरस्वती, योगमंथण प्रकाशन, २०२२

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

डॉ. पी. एस. लांडगे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
के. के. एम. महाविद्यालय, मानवत
Corresponding Author – डॉ. पी. एस. लांडगे
DOI - 10.5281/zenodo.14770586

स्वामी दयानंद सरस्वती हे 19 व्या शतकातील एक महान भारतीय दार्शनिक, समाज सुधारक आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांनी भारतीय समाजात व्याप्त अंधश्रद्धा, कुप्रथा आणि सामाजिक विषमतेविरुद्ध जोरदार लढा दिला. त्यांच्या विचारांनी भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामाला प्रेरणा दिली.

प्रारंभिक जीवन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म 12 फेब्रुवारी, 1824 रोजी गुजरातच्या टंकारा येथे एका ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे बालपणचे नाव मूलशंकर होते. लहानपणापासूनच त्यांना वेदांचा अभ्यास करण्याची प्रचंड आवड होती.

आर्य समाजाची स्थापना:

1875 मध्ये, स्वामी दयानंद सरस्वतींनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. आर्य समाजाने भारतीय समाजात अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. त्यांचे मुख्य उद्देश्य वेदांचे पुनरुद्धार करणे आणि समाजात एकात्मता निर्माण करणे होते.

आर्य समाजाचे योगदान:

आर्य समाजाने बालविवाह, सती प्रथा, बालहत्या आणि अंधश्रद्धा यांसारख्या कुप्रथांविरुद्ध लढा दिला. आर्य समाजाने अनेक शाळा, महाविद्यालय आणि गुरुकुले स्थापन केली. आर्य समाजाने समाजात एकात्मता आणि बंधुत्व भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. स्वामी दयानंद सरस्वती हे केवळ धर्मसुधारकच नव्हते तर त्यांचे राजकीय विचारही तितकेच महत्त्वाचे होते. त्यांच्या विचारांचा भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम आणि राष्ट्रवादावर खूप मोठा प्रभाव पडला.

प्रमुख राजकीय विचार:

1) **वेदांचा राष्ट्रवाद:** दयानंद सरस्वतींनी वेदांना भारताचे मूलभूत ग्रंथ मानले. त्यांच्या मते, वेदांमध्ये भारतीय संस्कृतीचे आणि राष्ट्रवादाचे बीज आहे. त्यांनी वेदांचा अभ्यास आणि प्रचार करून भारतीय जनतेला त्यांच्या मूळ ओळखीची जाणीव करून दिली. दयानंद सरस्वतींच्या मते, वेदच सत्य आणि ज्ञानाचे एकमेव स्रोत होते. त्यांनी वेदांना भारतीय संस्कृतीचे मूल मानले आणि भारतीय लोकांना आपल्या या समृद्ध वारसाचा अभिमान वाटावा असे सांगितले. दयानंद सरस्वतींनी विदेशी आक्रमणकार्यांनी भारतीय संस्कृती आणि धर्मवर केलेल्या हल्ल्यांचा विरोध केला. त्यांनी भारतीयांना आपल्या मूल संस्कृतीचे रक्षण करण्यासाठी प्रेरित केले.

2) **स्वराज्य:** दयानंद सरस्वती हे 'स्वराज्य' या संकल्पनेचे प्रणेते मानले जातात. 1876 मध्ये त्यांनी सर्वप्रथम 'स्वराज्य' हा शब्द वापरला. त्यांच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला स्वतंत्रपणे जगण्याचा आणि विचार करण्याचा अधिकार असतो. दयानंद सरस्वतींनी वेदांमध्ये स्वराज्याचे बीज शोधले. त्यांनी वेदांना भारतीय संस्कृतीचे मूल मानले आणि भारतीय लोकांना आपल्या या समृद्ध वारसाचा अभिमान वाटावा असे सांगितले. त्यांनी भारतीयांमध्ये आत्मगौरवाची भावना जागृत केली आणि त्यांना आपल्या शक्तीवर विश्वास ठेवण्यासाठी प्रेरित केले. नी जातिवाद, छुआछूत आणि बालविवाह सारख्या सामाजिक कुप्रथांचा विरोध केला आणि समाजात समानता आणण्याचा प्रयत्न केला. दयानंद सरस्वतींनी स्थापन केलेल्या आर्य समाजाने स्वराज्याच्या विचाराला प्रोत्साहन देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. आर्य समाजाने शिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि धार्मिक पुनरुत्थान यांच्या माध्यमातून भारतीय समाजाला एकजुट करण्याचा प्रयत्न केला.

3) **समाज सुधारणा:** दयानंद सरस्वतींनी समाजातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि जातीव्यवस्था यांसारख्या कुप्रथांचा विरोध केला. त्यांनी स्त्री शिक्षण, बालविवाह प्रतिबंध आणि विधवा पुनर्विवाह यांसारख्या मुद्द्यांवर भर दिला. त्यांनी एकेश्वरवादाचा प्रचार केला आणि मूर्तिपूजेचा विरोध केला. त्यांनी जातिवादाला एक वाईट मानले आणि सर्व मानवांच्या समानतेवर भर दिला. त्यांनी विधवा विवाहाचे समर्थन केले आणि विधवा महिलांना पुन्हा लग्न करण्याचा अधिकार दिला. नी बाल विवाहाचा विरोध केला आणि बाल विवाह रोखण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले. त्यांनी सती प्रथेचा विरोध केला आणि ही एक क्रूर प्रथा असल्याचे सांगितले. त्यांनी महिला शिक्षणाचे महत्त्व समजून घेतले आणि महिलांना शिक्षित होण्याचा अधिकार दिला.

4) **राष्ट्रीय एकता:** दयानंद सरस्वतींनी सर्व भारतीय एकच राष्ट्र आहे, असे मानले. त्यांनी जाती, धर्म आणि भाषा या भेदभावाला नकार दिला.

5) **शिक्षण:** दयानंद सरस्वतींनी शिक्षणाला महत्त्व दिले. त्यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून अनेक शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या.

6) **सर्वसमावेशक राष्ट्रवाद:** दयानंद सरस्वतींचा राष्ट्रवाद सर्वसमावेशक होता. तो केवळ हिंदू धर्मापुरता मर्यादित नव्हता. त्यांनी सर्व धर्मांच्या लोकांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला.

दयानंद सरस्वतींच्या राजकीय विचारांचे महत्त्व:

भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम: दयानंद सरस्वतींच्या विचारांचा भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामवर खूप मोठा प्रभाव पडला. त्यांच्या विचारांनी स्वातंत्र्यसैनिकांना प्रेरणा दिली.

राष्ट्रवाद: दयानंद सरस्वतींनी भारतीय जनतेत राष्ट्रीय चेतना जागृत केली. त्यांच्या विचारांमुळे भारतीय राष्ट्रवाद मजबूत झाला.

समाज सुधारणा: दयानंद सरस्वतींच्या समाज सुधारणेच्या विचारांमुळे भारतीय समाजात अनेक चांगले बदल झाले.

शिक्षण: दयानंद सरस्वतींच्या शिक्षणावरील भारामुळे भारतात शिक्षणाचा प्रसार झाला.

वेदांची सर्वोच्चता: स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या मते, वेदच सत्य आणि ज्ञानाचे एकमेव स्रोत आहेत.

एकेश्वरवाद: त्यांनी एकेश्वरवादाचा प्रचार केला आणि मूर्तिपूजनाचा विरोध केला.

सामाजिक समानता: त्यांनी जातपात आणि छुआछूत यांसारख्या सामाजिक विषमतेचा विरोध केला.

विधवा विवाह: त्यांनी विधवा विवाहाचे समर्थन केले.

शिक्षण : त्यांनी शिक्षेचे महत्त्व पटवून दिले आणि महिला शिक्षणावर विशेष भर दिला.

सारांश:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारताचे एक महान दार्शनिक आणि समाज सुधारक होते. त्यांच्या विचारांनी भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामाला प्रेरणा दिली. त्यांचे योगदान भारतीय समाजासाठी अमूल्य आहे. त्यांनी भारतातील समाजात व्याप्त अंधश्रद्धा, कुप्रथा आणि सामाजिक विषमतेविरुद्ध जोरदार लढा दिला. आर्य समाजाची स्थापना करून त्यांनी भारतीय समाजात एक नवी जागृती निर्माण केली.

संदर्भ ग्रंथ:

१. मधुर अथेया, स्वामी दयानंद सरस्वती, प्रभात प्रकाशन, २०१९

२. दयानन्द सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, किरण प्रकाशन, २०२०

३. महर्षि दयानंद सरस्वती, महर्षि दयानंद के अमर वाक्य, आर्य प्रतिनिधी सभा, २०२४

४. प्रल्हाद कुळगेरी, दयानंद सरस्वती, भारतीय विचार साधना, २०१५

५. हरी सखाराम तुंगर, महर्षि दयानंद सरस्वती, योगमंथण प्रकाशन, २०२२

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांची प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. प्रमोद जी. शिंदे
दयानंद विधी महाविद्यालय, लातूर.
Corresponding Author –प्रा. डॉ. प्रमोद जी. शिंदे
DOI - 10.5281/zenodo.14770607

सारांश:

आर्य समाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक महान समाजसुधारक व तत्त्वज्ञ होते. त्यांचे राजकीय विचार आजही महत्त्वाचे आहेत. स्वशासन, सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन आणि राष्ट्रीय एकता यावरील त्यांचे विचार सध्याच्या राजकीय व सामाजिक विचारसरणीमध्ये मोठी भूमिका बजावतात. या लेखात त्यांच्या राजकीय विचारांची मूलभूत तत्त्वे आणि आधुनिक भारतात त्यांची सुसंगतता तपासली आहे. यामध्ये राष्ट्रवाद, शिक्षण व समाजसुधारणा यांवर भर देण्यात आला आहे.

परिचय:

स्वामी दयानंद सरस्वती (१८२४–१८८३) हे भारताच्या सुधारक आणि राष्ट्रवादी चळवळींमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देणारे व्यक्तिमत्व होते. आपल्या सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथाद्वारे आणि आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी वैदिक आदर्शांकडे परतण्याचे आवाहन केले. त्यांचे राजकीय विचार पारंपरिक राजकारणासारखे नसून सामाजिक आणि सांस्कृतिक चौकटीत घट्ट बसलेले होते. त्यांना असे वाटत होते की भारतीय समाजाच्या पुनरुत्थानाशिवाय राजकीय स्वातंत्र्य आणि राष्ट्रीय एकता साध्य होऊ शकत नाही.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचे मुख्य घटक:

1. राष्ट्रवाद आणि स्वशासन:

स्वामी दयानंद यांनी स्वराज्य (स्वशासन) यावर भर दिला, ज्याचा पुढे स्वातंत्र्यलढ्याला मोठा आधार मिळाला. त्यांनी अशा भारताची कल्पना केली जिथे परकीय राजवटीपासून मुक्तता आणि नैतिक व सांस्कृतिक मूल्यांवर आधारित स्वशासन असेल. त्यांचा राष्ट्रवाद सर्वसमावेशक होता आणि विविध समुदायांमधील एकतेवर भर देत होता.

आधुनिक काळातील महत्त्व: जागतिकीकरणाच्या युगात, स्वामी दयानंदांनी दिलेला सांस्कृतिक अभिमान आणि राष्ट्रीय एकतेचा संदेश आजही महत्त्वाचा आहे.

2. राजकीय उद्दिष्टासाठी सामाजिक सुधारणा:

दयानंद यांना असे वाटत होते की सामाजिक सुधारणा झाल्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्य मिळू शकत नाही. त्यांनी जातीभेद, बालविवाह आणि स्त्री-पुरुष असमानतेवर कठोर टीका केली. त्यांनी वंचित समाजघटकांच्या उन्नतीसाठी आवाज उठवला.

आजचा संदर्भ: त्यांच्या विचारांशी सध्याच्या सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरणाच्या प्रयत्नांचा संबंध आहे. जातीसंबंधी आरक्षण, लिंगसमता आणि अल्पसंख्याक अधिकार यावरील वादविवाद त्यांच्याच तत्त्वांशी जोडले जाऊ शकतात.

3. वैदिक शिक्षण आणि राजकीय जागरूकता:

स्वामी दयानंद यांनी शिक्षण हे राष्ट्राच्या मजबूत पायाचे मूळ असल्याचे सांगितले. त्यांनी वैदिक तत्त्वांवर आधारित शिक्षणाची बाजू घेतली, ज्यामध्ये आध्यात्मिक ज्ञान व व्यावहारिक ज्ञान यांचा समावेश असे. त्यांना असे वाटत होते की शिक्षित नागरिक अत्याचाराविरुद्ध लढा देऊन राष्ट्रउभारणीस हातभार लावू शकतात.

आजचा संदर्भ: शिक्षणाला सशक्तीकरणाचे साधन मानणे आणि सर्वांसाठी शिक्षण, कौशल्यविकास आणि नागरी सहभाग यावर भर देणे या आधुनिक धोरणांशी त्यांचे विचार सुसंगत आहेत.

4. आर्थिक आणि नैतिक आयाम:

दयानंद यांची आर्थिक तत्त्वे आत्मनिर्भरता आणि साधेपणावर आधारित होती. त्यांनी शोषणवादी प्रथा नाकारल्या आणि नैतिक प्रशासन व आर्थिक धोरणांची वकिली केली. शासक आणि नागरिकांसाठी धर्म (नैतिकता) हा मार्गदर्शक तत्त्व असावा, असा त्यांचा आग्रह होता.

आधुनिक काळातील महत्त्व: भ्रष्टाचार आणि प्रशासनातील नैतिक संकटांच्या पार्श्वभूमीवर, धर्मावर आधारित राजकीय व सामाजिक आदर्श महत्त्वाचे वाटतात.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे वारसा आणि आधुनिक परिणाम:

1. भारतीय राष्ट्रवादासाठी प्रेरणा:

स्वामी दयानंद यांच्या स्वराज्य या संकल्पनेने बाळ गंगाधर टिळक, लाला लजपतराय आणि महात्मा गांधी यांसारख्या नेत्यांना प्रेरणा दिली. आत्मनिर्भरता आणि स्वदेशी ओळख यावर त्यांचा भर स्वातंत्र्यलढ्याचा महत्त्वाचा भाग बनला.

आधुनिक संदर्भ: "मेक इन इंडिया" मोहीम आणि आत्मनिर्भर भारत या उपक्रमांमध्ये त्यांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याच्या दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंब दिसते.

2. धार्मिक संवाद आणि धर्मनिरपेक्षता:

वैदिक आदर्शांवर आधारित असूनही, स्वामी दयानंद यांचा विचार समावेशक होता. त्यांनी विविध समुदायांमध्ये एकता व सार्वभौम बंधुत्वाचा प्रचार केला, जो भारताच्या धर्मनिरपेक्षतेसाठी महत्त्वाचा आहे.

आधुनिक संदर्भ: त्यांच्या तत्त्वांमुळे बहुपंथीय समाजामध्ये धार्मिक सलोखा प्रस्थापित करण्यासाठी मार्गदर्शन मिळते.

3. पर्यावरणीय आणि नैतिक प्रशासन:

निसर्गाशी एकरूपता व नैतिक प्रशासन यावर स्वामी दयानंद यांचा भर होता, जो आजच्या पर्यावरणीय शाश्वततेच्या प्रश्नांशी सुसंगत आहे. प्रगतीसाठी त्यांनी एकात्मिक दृष्टिकोन मांडला, जो नैतिक, आर्थिक आणि सामाजिक आयामांचा समतोल राखतो.

टीका आणि मर्यादा:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार क्रांतिकारक होते, पण वैदिक आदर्शांवर अवलंबून राहिल्यामुळे काहींनी त्यांना प्रतिगामी मानले. त्यांचा वैदिक पुनरुज्जीवनाचा आग्रह इतर परंपरांना बाजूला टाकतो, असे मत त्यांच्या टीकाकारांचे होते. तथापि, समावेशक व न्याय्य समाजाचे त्यांचे व्यापक दृष्टिकोन या टीकांपेक्षा खूप पुढे जातात.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार हे भारताच्या सामाजिक आणि राजकीय प्रगतीचे आधारस्तंभ आहेत. स्वशासन, सामाजिक न्याय, शिक्षण आणि नैतिक प्रशासन यावर त्यांनी दिलेला भर आजच्या आव्हानांसाठी महत्त्वाचा आहे. भारताने जागतिकीकरण आणि आधुनिकीकरण यांचा सामना करताना, परंपरा व प्रगती यांचा समतोल

राखण्यासाठी त्यांचे विचार एक नैतिक दिशा दर्शवतात.

संदर्भ:

1. सरस्वती, स्वामी दयानंद. सत्यार्थ प्रकाश. आर्य समाज प्रकाशन, १८७५.
2. झा, डी.एन. आधुनिक भारतीय राजकीय विचार. सेज प्रकाशन, २०१८.
3. चतुर्वेदी, बी.के. स्वामी दयानंद सरस्वती: चरित्र. डायमंड पॉकेट बुक्स, २०११.
4. शर्मा, अरविंद. "स्वामी दयानंद सरस्वती: वैदिक पुनरुज्जीवनाचे शिल्पकार." इंडियन हिस्टोरिकल रिव्ह्यू, खंड ४२, क्रमांक १, २०१५, पृष्ठ २३-४५.
5. पांडे, एस.एन. स्वामी दयानंद सरस्वती यांची सामाजिक व राजकीय तत्त्वज्ञान. अलाइड पब्लिशर्स, २००२.
6. मिश्रा, बी.बी. "दयानंद सरस्वती आणि राष्ट्रीय जागृती." जर्नल ऑफ इंडियन हिस्टरी, खंड ५०, क्रमांक २, १९८८, पृष्ठ १३५-१५०.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

स्वामी दयानंद सरस्वतीजी के सामाजिक विचार

डॉ. घुगे बालासाहेब बाबुराव
के. व्ही. एन. नाईक महाविद्यालय, नाशिक.
Corresponding Author –डॉ. घुगे बालासाहेब बाबुराव
DOI - 10.5281/zenodo.14770626

प्रस्तावना :

भारतीय इतिहास में 19 वी एंव 20 वी शताब्दी राजनीतिक घटनांओ के अतिरिक्त सामाजिक और धार्मिक सुधार आंदोलन के लिए विख्यात मानी जाती है. इस समय भारतीय समाज अनेक रुढियों एंव कुप्रथा से ग्रस्त था. जातीप्रथा, अस्पृश्यता, सती प्रथा, बालविवाह ,मूर्तिपूजा एंव धार्मिक अंधविश्वास जैसे बुराईयों से भारतीय जीवन प्रभावित था. प्रारंभ मे अंग्रेजो शासको ने इस व्यवस्था को हटाने का कोई प्रयास नही किया. क्योंकी वे भारतीय जीवन की दुर्बलता का लाभ उठाकर वे अपनी सत्ता को मजबूत करना चाहते थे. पाश्चात्य ज्ञान, विज्ञान के कारण भारतीय समाज का धर्म के प्रति देखने का दृष्टिकोन बदलने लगा. धीरे धीरे भारतीयों के मन में नई चेतना की भावना जागृत होने लगी. भारतीयोंद्वारा अपने कुप्रथा, सामाजिक बुराईंया हटाने की चेतनाने भारत में धार्मिक एंव सामाजिक सुधार आंदोलन को जन्म दिया. इस सामाजिक एंव धार्मिक आंदोलन में स्वामी दयानंद सरस्वती एवं उनके द्वारा स्थापित आर्य समाजाने महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई है. !

स्वामी दयानंद सरस्वतीजी ने हमारे आत्मसन्मान और प्रबल मानसिक जागरण के लिए महत्वपूर्ण कार्य किया. स्वामीजीने भारत के अतीत को आलोकित किया और देशवासीयों को अपनी पतित अवस्था से उठकर भविष्य की और अग्रेसर होने की प्रेरणा दी. स्वामीजी ने भारतीयों को यह बात अवगत कर दी की, अंग्रेज भारतीय जनता और उनकी संस्कृती को अंदर से खोकला कर अपने पैर जमाये हुए है. उन्होंने भारतीय संस्कृतीची महानता प्रकट की, हिंदू पुनरुत्थान की आवश्यकता महसुस की और देशवाशिओं को चेतावनी दी की, विदेशी प्रभाव से बहके नही तथा अपने गौरव को भुलना नही.स्वामीजी के महानता इस बात में थी की, उन्होने ऐसे युग में भारतीय राष्ट्रवाद मे प्राण फुके, जब देश विदेशी साम्राज्यवाद की लोह सिकंजे में कसा हुआ था. और भारतीय के प्रती उसका रूख एकदम कठोर तथा अनुदार हो गया था. वे समाज सुधार को राजनीतिक चेतना की जागृती और राष्ट्रीयता के विकास के लिये अनिवार्य मानते थे. अपने अथक प्रयासो से उन्होने देश में प्रचलित विभिन्न बुराईयों के खिलाफ एक आंदोलन खडा कर दिया, जो उनके मृत्यू के बाद भी फलता फुलता रहा.!

स्वामी दयानंद सरस्वती जी को एक महान समाज सुधारक के रूप मे जितनी ख्याती मिली ,उतनी किसी अन्य क्षेत्रो में नही मिली. स्वामीजी मानव मात्र एंव संपूर्ण समाज की सेवा में विश्वास करते थे. उनकी मान्यता थी की जब तक भारतीय समाज में कुप्रथा, अंधविश्वास होंगे तब तक भारतीय समाज में राजनीतिक जागृती एंव एकीकरण संभव नही है.! इसके अभाव में समाज का वास्तविक स्वरूप ही

समाप्त हो जायेगा. स्वामीजीने सामाजिक समस्यों पर गंभीरतापूर्वक विचार प्रस्तुत करते हुए समाज सुधार की योजना प्रस्तुत की. स्वामीजी के विचार का आज के संदर्भ में कितने प्रासंगिक है इसका अध्ययन करना इस अनुसंधान पत्र का उद्देश है.!

गृहीतके:

1) स्वामी दयानंद सरस्वतीजी के विचार समकालीन युग में प्रासंगिक है!

2) इन विचारों से सामाजिक एंव राजनितिक समस्यों का समाधान हो सकता है!

अनुसंधान पद्धती:

अनुसंधान पत्र में विश्लेषणात्मक एंव वर्णनात्मक पद्धतीओं का प्रयोग किया है. अनुसंधान पत्रिका के तथ्य संकलन के लिए समाचार पत्र, संदर्भ ग्रंथ, पाक्षिके आदि का प्रयोग करके अनुसंधान पत्रिका तैयार की है!

स्वामी दयानंद सरस्वती जी के सामाजिक विचार:

1) **अस्पृश्यता संबंधी विचार:**

स्वामीजी ने भी गांधीजी की तरह अस्पृश्यता को एक अमानवीय प्रथा मानते हुए उनकी निंदा की है. उनका मानना था कि, वैदिक धर्म अस्पृश्यता जैसे कुप्रथा का समर्थ नही करता है. न की ये ईश्वरद्वारा आशीर्वादित है. उनका मानना था कि अस्पृश्यता का धर्म से कोई नाता नही है. अस्पृशता के बारे में उनका कथन है की, किसी काल विशेष मे जिन लोगो ने सामाजिक कुप्रथा एंव नैतिकता को भंग कर दिया था उन्हे समाज द्वारा बहिष्कृत किया गया था. स्वामीजी अस्पृश्यता का मूल कारण दूषित पर्यावरण और व्यक्ती के चरित्र के पतन के कारण को मानते है. अस्पृश्यता के विरोध में आवाज उठाकर स्वामीजी ने दलित वर्ग के सामने निश्चय की एक नई आशा की लहर बिखर दी और उन्हे विश्वास होने लगा की अब वे सुकर्म करके समाज में अपना आपको उंचा उठा सकते है . स्वामीजी के आदर्श स्वप्नों को पुरा करने की दिशा में महात्मा गांधीजी के विशेष प्रयत्न हुए और आज भारत के दलितोउदार की दिशा में जो वैधानिक और अन्य प्रयास हुए वे स्वामीजी के दूरदर्शिता का स्मरण कराते है . जन्म से न कोई अछुत है और न कोई हीन यह संदेश देकर स्वामी मनुष्य मात्रा में समानता की भावना दर्शाते है!

2) **सामाजिक जाती प्रथा संबंध में विचार:**

स्वामीजी की धारणा यही है की, जातीप्रथा प्राचीन काल में उपयोगी व्यवस्था रही होगी, लेकिन आधुनिक काल में उसमे अनेक प्रकार की हानिकारक बुराईयां प्रवेश कर गई है जिनके सुधार की आवश्यकता है .वैदिक काल में इस व्यवस्था का आधार श्रम विभाजन था, उसका आधार व्यक्ती का जन्म नही था. लेकिन दूरभाग्य से आज जाती का आधार व्यक्ति का जन्म हो गया है, जिसके कारण समाज उंच नीच के भेदो में बट गया है और यही व्यवस्था उच्च जाती के विशेषधिकार लोगो के हित का साधन बन गई है. जाती व्यवस्था सुधारणा के लिये स्वामीजी यह सुझाव रखते है की ,व्यक्ती के जाती का आधार गुण ,कर्म और स्वभाव होना चाहिए . सत्यार्थ प्रकाश इस ग्रंथ मे वे लिखते है की जो, जन्म से भी निम्न हो लेकिन उनके गुण ,कार्य एंव स्वभाव उंच वर्ण के है तो उन्हे उंच मानना चाहिए. इसी तरह जो उच्च वर्ण में जन्म लेकर जिनके गुण, कार्य और स्वभाव निम्न कोटी का है उन्हे निम्न मानना चाहिए.

इसका तात्पर्य यही है की किसी भी स्त्री और पुरुष का वर्ण वही होना चाहिये जिनके लिए योग्य है.उच्च वर्ण के लोगो ने यह बात हमेशा ध्यान में रखने चाहिये की यदि उनकी संतान अज्ञानी रहती है तो उन्हे शूद्र के स्तर तक जाना होगा. स्वामीजी के जातीसंबंधी विचारों के अध्ययन से यह स्पष्ट होता है

की वे प्रचलित जन्म आधारित जाती व्यवस्था को उचित नही मानते है. व्यक्ती की जाती का निर्धारण उनके चरित्र तथा कर्मो के आधार पर किया जाना चाहिए. इसका आशय यही है कि वे जाती के जन्म आधारित भेदभावो की कठोरता से आलोचना करते है तथा दुसरी और उनके द्वारा आंतरजातीय गतिशीलता का प्रतिपादन करते है. वास्तव में स्वामी दयानंद सरस्वती जाती व्यवस्था को सामाजिक संघटन की व्यवस्था मानते थे जिसका आधार जात नाही आपत्तु व्यक्ती का गुण चरित्रता था. इस प्रकार उन्होने जाती को धर्म और जन्म के आधार से पृथक कर दिया जिसके परिणाम स्वरूप समाज के और अस्पृश्यता की शिकार जातीय को उन्नत होने का मार्ग खुला कर कालांतर में महात्मा गांधीजी ने भी जातीसंबंधी प्रश्न को इसी मार्ग को अपनाया.

3) नारी गरिमा का समर्थन किया:

स्वामीजी के समय हिंदू समाज में नारी को हिनभाव और कमजोर के रूप मे देखते थे. ऊनका स्वामीजी ने विरोध किया. उनका मानना था कि वैदिक काल में नारी की स्थिति अच्छी थी. स्त्री पुरुष एकसमान माने जाते थे. महिला भी पुरुषो की तरह शिक्षा प्राप्त करती थी . धार्मिक विधी में भी हिस्सा लेती थी. लेकिन मध्ययुग में पुरुषप्रधान समाज आपली झुठी प्रतिष्ठा के नाम पर नारी के ऊपर अनुचित प्रतिबंध एंव मनमानी मान्यताएं थोपने लगा. स्वामीजी स्त्री पुरुषो की समानता पर बल देते है. उनका ये कदम 19 शताब्दी के लिए एक क्रांतिकारी कदम था. स्त्री पुरुष समानता का समर्थन करते हुए वे बालविवाह प्रथा का भी विरोध करते है . बालविवाह जैसे कुप्रथा का वैदिक धर्म ने कभी समर्थन नही किया. बालविवाह जैसे कुप्रथा को रोकने के लिए वे स्त्री की विवाहयोग्य आयु 16से 24 तक और पुरुषो की 24 से 48 वर्ष तक होनी चाहिए इस पर बल देते है. स्वामी दयानंद सरस्वती जी के ऐसे सामाजिक सुधारो के विचारों को व्यवहारिक रूप देने में आर्य समाज ने महत्वपूर्ण योगदान दिया है.

4) आश्रम व्यवस्था का समर्थन किया:

प्राचीन भारतीय राजनीतिक दर्शन का अनुसरण करते हुए स्वामी दयानंद सरस्वती ने आश्रम व्यवस्था का समर्थन किया. इसके तहत एक व्यक्ती की आयु 100 वर्ष मानते हुए जीवन को चार भागो में बाटा गया. ब्रह्मचर्य, ग्रहस्थ, वानप्रस्थ, और संन्यास. स्वामीजी का मानना था कि आज के समाज में जो घातक प्रति स्पर्धात्मक स्थिती है , आश्रम व्यवस्था को अपना ने पर उस पर अंकुश लगेगा और सामाजिक जीवन में व्यवस्था स्थापित होना संभव है .

5) वैदिक मूल्यों का समर्थन किया:

स्वामी दयानंद सरस्वती के अनुसार यदि हम वैदिक मूल्यों और आदर्श को सामाजिक जीवन का आधार बनाये तो एक सुसंस्कृत एंव सुसभ्य समाज का निर्माण कर सकते है . लेकिन इनका अभिप्राय यह भी नही है कि , उनका दृष्टिकोन संकुचित संकीर्ण हो. उन्होंने पाश्चात्य संस्कृती के गुणो की प्रशंसा की थी. उनका कहना यह था कि, जो गुण एंव अच्छाई पाश्चात्य समाज में है जैसे की बालविवाह का निषेध, दहेज निषेध ,परदा निषेध आदि को अंगीकारना चाहिए.

6) स्वामीजी के शिक्षा संबंधी विचार:

सत्यार्थ प्रकाश इस ग्रंथ में स्वामीजी ने शिक्षा के संबंध में अपने विचारों कों प्रस्तुत किया है. उनका मानना था कि शिक्षा व्यक्ती के चरित्र निर्माण का सशक्त साधन है. शिक्षा का मूल प्रयोजन भी व्यक्ती का चरित्र निर्माण है. इसीलिए स्वामीजी नैतिक शिक्षा पर बल देते है. राज्य द्वारा लडका एंव लडकियों को अनिवार्य शिक्षा दी जाने चाहिये. यदि इनके माता पिता अपनी संतान की शिक्षा का विरोध कर रहे हो तो, उन्हे दंडीत किया जाना चाहिए.स्वामी दयानंद सरस्वती के विचारों के प्रभाव के कारण आर्य समाज ने शिक्षा प्रदान करणे का बेडा आपने हाथो में उठाया

और दयानंद के विचार आदर्शयों के अनुकूल दयानंद अँग्लो वर्णाक्युलर महाविद्यालयीन एंव गुरुकुलो की स्थापना की, जिनके माध्यम से उत्तर भारत में सामान्य शिक्षा के साथ वैदिक शिक्षा का प्रसार किया गया.

निष्कर्ष :

स्वामी दयानंद सरस्वतीजी के सामाजिक विचारों को देखने के बाद हम यह निष्कर्ष निकाल सकते है की, उनके सामाजिक विचार समग्र मानव जाती के लिये अमूल्य धरोहर के समान है. वर्तमान काल मे उनके विचारों को अपनाकर समाज में व्याप्त सामाजिक ,आर्थिक एंव राजनीतिक समस्यों का हल निकाल सकते है. इससे मानव जाती का नैतिक उत्थान भी हो सकता है .स्वामी दयानंद सरस्वतीजी ने पराधीन काल में भारतीयों को जगाने के लिए उनके गौरवमय इतिहास की चर्चा की है. उन्होंने भारतीयों को याद दिलाया की, तुम्हारे राष्ट्र का इतिहास अत्यंत उन्नत और प्रतिष्ठित रहा है. वर्तमान भारत में अनेक पुराणी समस्या आज भी ज्यों की त्यों खडी है. स्वामीजी के विचारों को अपना कर हम अपने राष्ट्र को उन्नत बना सकते है. स्वामीजीने धीरे धीरे चलने की नीति अपना कर हिंदू समाज की बुराईयों पर वार कर दिया. लेकिन उन्हे विदेशी आक्रमण से भी बचाया. स्वामी दयानंद सरस्वती बहु आयामी व्यक्तिमत्व के धनी थे. वे केवळ समाज सुधारक नही थे, बल्की क्रांतिकारी और विवेकवादी चिंतक भी थे.जो पाखंड और रुढीयों को समाप्त करने में किसी प्रकार का संकोच नही करते. वे राष्ट्रवादी होते हुए भी, आंतरराष्ट्रीयवादी थे. उन्होंने राष्ट्रीय आंदोलन के लिए सामाजिक और धार्मिक पुनर्जागरण के आधार पर भारतीयों को मानसिक दास्ता से मुक्त करके नवनिर्माण की आधारभूमी तयार की है !

संदर्भसूची:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, आर्य साहित्य प्रचार ट्रस्ट, दिल्ली.
2. शांतीपर्व, महाभारत.
3. लोकसत्ता, वर्तमानपत्र, प्रा डॉ नयन कुमार आचार्यजी का लेख.12 फेब्रुवारी 2024

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांची चक्रवर्ती राजाची संकल्पना

प्रा. डॉ. शिवाजी गोविंदराव दिवाण
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
महिला महाविद्यालय गेवराई, ता. गेवराई. जि. बिड.
Corresponding Author – प्रा. डॉ. शिवाजी गोविंदराव दिवाण.
DOI - 10.5281/zenodo.14770642

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय समाजसुधारणेचे महानायक आणि वैदिक धर्माच्या पुनरुज्जीवनाचे प्रणेते होते. त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना करून भारतीय समाजातील अनेक चुकीच्या प्रथांवर प्रहार केला आणि लोकांना वैदिक धर्माच्या मूलतत्त्वांकडे परत नेले. त्यांच्या विचारांमध्ये 'चक्रवर्ती राजा' ही संकल्पना एक महत्त्वाचा विषय होता. चक्रवर्ती राजा म्हणजे असा आदर्श नेता, जो केवळ भौतिक समृद्धीच नव्हे, तर आध्यात्मिक, नैतिक आणि सामाजिक विकासासाठीही कार्य करतो. स्वामी दयानंद यांनी या संकल्पनेतून एक आदर्श राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप मांडले आहे, जे आजच्या काळातही अत्यंत उपयुक्त ठरू शकते.

चक्रवर्ती राजाची संकल्पना:

चक्रवर्ती राजा ही संकल्पना वैदिक साहित्यावर आधारित असून, ती एका आदर्श नेतृत्वाचे प्रतीक आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मते, चक्रवर्ती राजा हा केवळ राज्यकर्ता नसून समाजाचा मार्गदर्शक, पालक, आणि नैतिकतेचा स्तंभ असतो. त्याचे कर्तव्य केवळ राज्याचा विस्तार करणे नसून, प्रजेला सुखी आणि समृद्ध बनवणे हे असते. त्यांनी चक्रवर्ती राजासाठी खालील वैशिष्ट्ये मांडली आहेत:

- **धर्माधिष्ठित राज्य:**

स्वामी दयानंद यांच्या मते, चक्रवर्ती राजा हा धर्माच्या आधारावर राज्य करतो. परंतु, येथे धर्म म्हणजे संकुचित धार्मिकता नव्हे, तर सर्वसमावेशक नैतिकता आहे. राजा हा सत्य, अहिंसा, न्याय, आणि कर्तव्य यांचा आदर करणारा असतो. तो कोणत्याही प्रकारच्या अंधश्रद्धा किंवा अज्ञानाला प्रोत्साहन देत नाही, तर सत्याच्या मार्गावर चालतो आणि समाजाला न्यायप्रवण बनवतो.

1. **न्यायप्रियता आणि समतेचा आदर्श:**

चक्रवर्ती राजा हा न्यायप्रिय असतो आणि सर्व प्रजेला समान वागणूक देतो. जात, धर्म, भाषा किंवा आर्थिक स्थितीच्या आधारावर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जात नाही. स्वामी दयानंद यांच्या मते, राजा हा समाजातील दुर्बल घटकांचे रक्षण करणारा आणि त्यांना न्याय मिळवून देणारा असावा. न्याय हीच त्याच्या राज्याची मुख्य नीती असते.

2. **शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार:**

स्वामी दयानंद यांनी शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, चक्रवर्ती राजा हा प्रजेसाठी शिक्षणाची व्यवस्था करतो, ज्यामुळे समाज सुशिक्षित होतो आणि आत्मनिर्भरतेकडे

वाटचाल करतो. स्त्री-पुरुष समानता, सर्वांसाठी शिक्षण, आणि नैतिक शिक्षणाचा प्रचार हा चक्रवर्ती राजाचा एक महत्त्वाचा उद्देश असतो. शिक्षणाच्या अभावामुळे समाज अज्ञानात आणि अंधश्रद्धांमध्ये अडकतो, त्यामुळे राजा शिक्षणाचा प्रसार करून समाजाला प्रगतिशील बनवतो.

3. **आर्थिक आणि भौतिक समृद्धी:**

स्वामी दयानंद यांच्या मते, चक्रवर्ती राजा हा केवळ आध्यात्मिक आणि नैतिक विकासावर भर देत नाही, तर तो प्रजेला आर्थिक आणि भौतिक दृष्ट्याही समृद्ध करतो. कृषी, उद्योग, व्यापार यांचा विकास करणे, रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे, आणि प्रजेच्या गरजा पूर्ण करणे हे त्याचे मुख्य उद्दिष्ट असते. त्याच्या राज्यात कोणताही व्यक्ती उपाशी राहणार नाही, याची तो काळजी घेतो.

4. **सैन्य आणि संरक्षण:**

चक्रवर्ती राजा हा आपल्या प्रजेचे संरक्षण करण्यासाठी सक्षम सैन्य तयार करतो. परंतु, त्याचा हेतू केवळ युद्ध जिंकणे नसून, शांतता आणि सुरक्षा प्रस्थापित करणे असते. तो आक्रमक नसतो, परंतु देशाच्या स्वाभिमानासाठी आणि प्रजेच्या सुरक्षेसाठी सदैव सज्ज असतो. स्वामी दयानंद यांच्या मते, राजा हा युद्ध टाळण्यासाठी प्रयत्न करतो, परंतु जर गरज पडली, तर तो निर्भयपणे आपल्या प्रजेसाठी लढतो.

5. **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि शांतता:**

स्वामी दयानंद यांनी चक्रवर्ती राजाला केवळ एका राष्ट्राचा नेता मानले नाही, तर तो आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही शांतता आणि सहकार्य प्रस्थापित करणारा असतो. तो इतर राष्ट्रांशी मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करून मानवतेच्या कल्याणासाठी कार्य करतो. त्याचा दृष्टिकोन व्यापक असतो, आणि तो संपूर्ण मानवजातीच्या हिताचा विचार करतो.

चक्रवर्ती राजाची राज्यव्यवस्था आणि प्रशासन:

चक्रवर्ती राजाची संकल्पना केवळ वैयक्तिक गुणांपुरती मर्यादित नाही, तर ती एक व्यापक राज्यव्यवस्थेची मांडणी करते. या राज्यव्यवस्थेत प्रशासन, न्याय, शिक्षण, आणि आर्थिक धोरणे यांचा समतोल राखला जातो.

1. **प्रशासनाची पारदर्शकता:**

प्रशासनात पारदर्शकता हा चक्रवर्ती राज्याचा मुख्य आधार आहे. प्रत्येक निर्णय हा प्रजेसाठी असतो आणि तो नैतिकतेच्या कसोटीवर आधारित असतो. राजाने आपल्या मंत्रिमंडळाचा योग्य प्रकारे उपयोग करून प्रशासन अधिक परिणामकारक बनवावे.

2. **न्याय प्रणाली:**

न्याय प्रणाली ही वेगळी आणि स्वतंत्र असते. न्यायालये केवळ कायद्याच्या आधारावर निर्णय घेतात आणि कोणत्याही प्रकारच्या दबावाला बळी पडत नाहीत. प्रजेचा न्यायावर पूर्ण विश्वास असतो.

3. **सामाजिक सुधारणा:**

चक्रवर्ती राजा समाजातील अंधश्रद्धा, विषमता, आणि भ्रष्टाचार यांचा नाश करतो. तो स्त्री-पुरुष समानतेला प्रोत्साहन देतो आणि समाजातील प्रत्येक घटकाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणतो.

4. **सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक प्रगती:**

राज्यात सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक विकासालाही प्राधान्य दिले जाते. कला, संगीत, साहित्य, आणि धर्म यांना योग्य स्थान दिले जाते. यामुळे समाजात समृद्धी आणि आनंदाची भावना निर्माण होते.

चक्रवर्ती राजाच्या संकल्पनेचा विस्तृत दृष्टिकोन

चक्रवर्ती राजाची संकल्पना केवळ एका नेत्याच्या भूमिकेपुरती मर्यादित नाही, तर ती संपूर्ण समाजाच्या उन्नतीसाठी मार्गदर्शक आहे. ही संकल्पना केवळ भारतापुरती मर्यादित नसून, संपूर्ण जगासाठी आदर्श बनू शकते. स्वामी दयानंद यांनी मांडलेली चक्रवर्ती राजाची संकल्पना एक आदर्श राज्यव्यवस्थेचे मॉडेल आहे, ज्यात नैतिकता, प्रगती, आणि समता यांना विशेष स्थान आहे.

1. **राज्य आणि धर्म यांचा समन्वय:**

   स्वामी दयानंद यांच्या मते, राज्य आणि धर्म यांचा योग्य समन्वय असणे आवश्यक आहे. धर्म हा केवळ धार्मिक विधीपुरता मर्यादित नसून, तो नैतिकता आणि कर्तव्य यांचा आधार आहे. राज्यकर्त्याने धर्माच्या आदर्शांवर आधारित प्रशासन करावे, ज्यामुळे प्रजेला न्याय, सुख, आणि सुरक्षितता मिळेल.

2. **आर्थिक समृद्धी आणि शाश्वत विकास:**

   चक्रवर्ती राजाच्या राज्यात आर्थिक समृद्धीबरोबरच शाश्वत विकासालाही प्राधान्य दिले जाते. पर्यावरणाचे रक्षण, नैसर्गिक संसाधनांचा योग्य वापर, आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी शाश्वतता राखणे हे या राज्यव्यवस्थेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

3. **स्त्री-पुरुष समानता:**

   स्वामी दयानंद यांनी स्त्रियांना शिक्षण, रोजगार, आणि समान हक्क मिळवून देण्यावर भर दिला. चक्रवर्ती राजाच्या राज्यात स्त्रियांना समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात समान वागणूक दिली जाते. हे राज्य स्त्री-पुरुष समानतेचा आदर्श ठरते.

4. **वैश्विक दृष्टिकोन:**

   चक्रवर्ती राजाच्या संकल्पनेत राष्ट्रीय हिताबरोबरच जागतिक हिताचाही विचार केला जातो. हा राजा केवळ आपल्या देशाच्या प्रगतीसाठीच नव्हे, तर संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणासाठी कार्य करतो. जागतिक शांतता, सहकार्य, आणि समृद्धीसाठी प्रयत्न करणारा राजा ही या संकल्पनेची वैशिष्ट्ये आहेत.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची उपयुक्तता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मांडलेली चक्रवर्ती राजाची संकल्पना आजच्या काळातही अत्यंत महत्त्वाची आहे. आधुनिक राजकीय व्यवस्थेतही या विचारांमधून प्रेरणा घेऊन आदर्श नेतृत्वाची उभारणी करता येऊ शकते.

1. **नैतिकता आणि पारदर्शकता:**

   आजच्या राजकीय वातावरणात नैतिकतेचा अभाव आणि भ्रष्टाचार वाढलेला दिसतो. अशा परिस्थितीत स्वामी दयानंद यांच्या विचारांवर आधारित नैतिक नेतृत्वाची गरज आहे. पारदर्शकता आणि प्रजेच्या कल्याणासाठी कार्य करणारे नेते या संकल्पने

सारांश:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मांडलेली चक्रवर्ती राजाची संकल्पना आदर्श राज्यव्यवस्थेचे प्रतिबिंब आहे. वैदिक तत्त्वज्ञानावर आधारित या संकल्पनेत राजा केवळ राज्यकर्ता नसून, समाजाचा मार्गदर्शक आणि नैतिकतेचा स्तंभ आहे. चक्रवर्ती राजा हा न्यायप्रिय, धर्माधिष्ठित, आणि सर्वसमावेशक नेतृत्वाचा आदर्श मानला जातो. त्याच्या राज्यात शिक्षण, सामाजिक समानता, आर्थिक समृद्धी, पर्यावरण संरक्षण, आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याला प्राधान्य दिले जाते.

या संकल्पनेत राज्य आणि धर्म यांचा योग्य समन्वय, स्त्री-पुरुष समानता, आणि शाश्वत विकासावर भर दिला आहे. चक्रवर्ती राजा केवळ भौतिक समृद्धीच नव्हे, तर आध्यात्मिक आणि नैतिक उन्नतीसाठीही कार्य करतो. स्वामी दयानंद यांनी या

विचारांद्वारे एक आदर्श समाजाची रचना मांडली आहे, जी आजच्या काळातही प्रासंगिक ठरते.

चक्रवर्ती राजाच्या संकल्पनेतून प्रेरणा घेऊन आधुनिक राजकीय व्यवस्था अधिक नैतिक, पारदर्शक, आणि लोककल्याणकारी बनवता येऊ शकते.

संदर्भ:

1. **सत्यार्थ प्रकाश** - स्वामी दयानंद सरस्वती
2. वैदिक साहित्य (ऋग्वेद, यजुर्वेद)
3. आर्य समाजाच्या विचारधारा
4. भारतीय समाजसुधारकांचे लेखन
5. आधुनिक राजकीय तत्त्वज्ञान आणि नेतृत्वावर आधारित अभ्यास

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे तात्विक विचार

प्रा. केदा पोपट भदाणे
कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय , ताहाराबाद, ता.- सटाणा,जि.-नाशिक
Corresponding Author – प्रा. केदा पोपट भदाणे
DOI - 10.5281/zenodo.14770663

सारांश :

प्रस्तुत लेख हा महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मिक व तात्विक विचारांचा संग्रह आहे. दयानंदाच्या वाङ:मयात बारा ते पंधरा लहान मोठे ग्रंथ आहेत.त्यापैकी 'सत्यार्थप्रकाश' या त्यांच्या मुख्य ग्रंथातून निवडलेल्या विचारांचे संकलन करण्यात आलेले आहे. 'सत्यार्थप्रकाश' एकूण चौदा प्रकरणात विभागलेला आहे. त्यापैकी पहिला, सातवा, आठवा, व नवव्या भागात ईश्वर, जीव, मोक्ष व सृष्टीची निर्मिती इत्यादी विषयांविषयी भाष्य केलेले आहे. वेद, पुराण, उपनिषदे इत्यादी ग्रंथांच्या आधारे महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे विचार मानव जातीच्या उत्कर्षासाठी प्रेरणादायी आहेत.मुर्ती पूजेविषयी मानवाचे अज्ञान मानवाचा खरा धर्म कोणता? वेदांचे मुळ तत्त्वज्ञान कोणते? अवतारवाद, वैदिक धर्माची महानता इ. गहन विषयांवर त्यांनी आपले विचार स्पष्ट केले आहेत.

प्रस्तावना :

महर्षी दयानंद सरस्वती हे चार राष्ट्रभक्त संतांपैकी एक महान राष्ट्रसंत आहेत. दयानंदांचा जन्म सौराष्ट्रातील टंकारा या गावात सन १८२४ साली झाला.त्यांनी यजुर्वेदाचे पूर्ण अध्ययन केले होते. त्यांनी वयाच्या बाविसाव्या वर्षी घर सोडले. व देवाच्या प्राप्तीसाठी अनेक प्रयत्न केले,भारतातील अनेक साधूसंतांच्या आश्रयाला राहिले, त्यांच्याकडून वेदांचे अध्ययन केले. संपूर्ण उत्तर भारतात प्रवास केला. व आपल्या समाज आणि धर्म सुधारणा कार्याला सुरवात केली. त्यांनी मुबई येथे सन १८७५ मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. त्यांच्या वाङ:मयात बारा ते पंधरा लहान मोठे ग्रंथ आहेत. त्यापैकी 'सत्यार्थप्रकाश' या त्यांच्या मुख्य ग्रंथातून निवडलेल्या विचारांचे संकलन करण्यात आलेले आहे. त्यापैकी पहिला, सातवा, आठवा व नवव्या भागात ईश्वर, जीव, मोक्ष व सृष्टीची निर्मिती इत्यादी विषयांविषयी भाष्य केलेले आहे. वेद, पुराण, उपनिषदे इत्यादी ग्रंथांच्या आधारे महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे विचार मानव जातीच्या उत्कर्षासाठी प्रेरणादायी आहेत. त्यांनी "सत्यार्थप्रकाश" च्या प्रथम भागात ईश्वराच्या विविध व्याख्या व अर्थ सांगितलेला आहे, तसेच अनुक्रमे सातवा, आठवा व नवव्या भागात मानवी जीवनाचा खरा उद्देश काय आहे? वास्तविक सुख म्हणजे काय असते? मोक्ष प्राप्तीसाठी कोणकोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा, यांविषयी आपले मत मांडलेले आहे. सृष्टीची उत्पत्ती, स्थिती व लय कोण करतो. ईश्वराचे खरे स्वरूप काय आहे? मनुष्य कोण आहे? मुर्ती पूजेविषयी मानवाचे अज्ञान मानवाचा खरा धर्म कोणता? वेदांचे मुळ तत्त्वज्ञान कोणते? अवतारवाद, वैदिक धर्माची महानता इ. गहन विषयांवर त्यांनी आपले विचार स्पष्ट केले आहेत.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे :

१) ईश्वर या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

२) महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे तात्विक विचार अभ्यासणे.

३) मुर्ती पूजेविषयक विचारांचा आढावा घेणे.

संशोधन लेखाचे गृहीतक :

महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे ईश्वर,संस्कृती,धर्म तत्वज्ञान हे विचार समाज परिवर्तन घडविण्यास आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती :

या लेखात ग्रंथालयीन पद्धतीचा आणि ऐतिहासिक विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला असून यासाठी महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे संदर्भ साहित्य, याआधारे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधन लेखाचे महत्व :

महर्षी दयानंद सरस्वती याचे समाज परिवर्तनशील विचार व तत्वज्ञानाचा आढावा घेवून समकालीन समाज परिवर्तनासाठी या लेखाचा उपयोग होऊ शकेल. आज जातीय, धार्मिक तेढ विस्तारत असताना धर्माचे खरे वास्तव दर्शन महर्षी दयानंद सरस्वती याच्या विचाराने प्रस्तुत होण्यास हा लेख उपयोगी ठरेल.

विषयप्रवेश :

ईश्वराच्या नावांची महानता :

महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी ईश्वराच्या शंभर नावांचा अर्थ व महत्व सांगितले आहे.त्यापैकी निवडक नावांचा उल्लेख येथे करण्यात आला आहे.हिरण्य गर्भ म्हणजे ज्या पासून तेजस्वी सूर्य उत्पन्न होतात, वायू म्हणजे बलवान, ईश्वर म्हणजे सर्वांमध्ये वास करणारा, अग्नी म्हणजे सर्वांना ग्रहण करण्यास योग्य, विराट ज्याचे स्वरूप विशाल आहे ईश्वर म्हणजे काय त्याचे स्वरूप काय आहे, तो कोण आहे त्याचे असंख्य नावे आहेत. ब्रम्हा, परमेश्वर, न्यायकारी, दयाळू, सर्वशक्तिमान,सर्वज्ञ, इत्यादी नावे ईश्वराच्या गुण-कर्मानुसार आहेत.ईश्वर म्हणजे ईश्वराचा ईश्वर,तो न्यायी कधीही कोणावर अन्याय करीत नाही,दयाळू सर्वांवर कृपा दृष्टी ठेवतो.ज्याच्या शक्तीने जगाची उत्पती, स्थिती, व लय होतो. तो सर्व शक्तिमान ईश्वर आहे. तो सर्वांमध्ये व्याप्त होऊन जगाचे नियमन,पालन,पोषण करतो.तो विष्णू म्हणून पालन करतो, सृष्टीची उत्पती करतो ब्रम्हा, सृष्टीचा संहारक आहे म्हणून रुद्र. असे ईश्वराच्या अनेक नावांची व्याख्या व अर्थ दयानंद सरस्वती यांनी 'सत्यार्थप्रकाश' या ग्रंथात नमूद केलेली आहे.

महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे तात्विक विचार :

ईश्वराचे खरे स्वरूप कोणते? देव कोणाला म्हणावे, मुर्तीत देव असतो का? सृष्टीचे गूढ रहस्य कोणते? मानवी जन्माचा उद्देश काय? इत्यादी प्रश्नाची उत्तरे त्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानामध्ये सांगितलेले आहे. ईश्वर म्हणजे जो प्रेमस्वरूप आहे, शांत, निर्गुण, सर्व साक्षी, द्रष्टा, सर्वव्यापक, शाश्वत सत्य आहे. ज्यामध्ये संपूर्ण ब्रम्हांड व्याप्त आहे. सूर्य सहित पृथ्वी, ग्रह, नक्षत्र, व तारे त्यामध्ये सामाविलेले आहेत. कि जो अनंत विश्वाचा नायक आहे. जो आकाशाप्रमाणे सर्वत्र व्याप्त आहे, जो देवांचा देव महादेव आहे. परंतु अज्ञानी लोक त्याची बाह्य स्थूल दृष्टीने उपासना करतात.म्हणजे मुर्तीपूजा, कर्मकांड करतात, ईश्वराला ज्ञानीभावाने पुजत नाही, जाणत नाही, त्याचे ध्यान करीत नाही ते नास्तिक लोक खऱ्या परमेश्वराला मनात नाही, म्हणून ते नास्तिक जन पापकर्म करून सदैव दुख सागरात बुडालेली असतात, मात्र जे लोक त्याला तत्वज्ञाने जाणतात, ते सर्व परिस्थिती सुखी, शांत व आनंदित राहतात.

वेद व इतर धर्मग्रंथांनुसार खरा देव कोण? ईश्वर कोणाला म्हणावे, यांची व्याख्या अतिशय मार्मिकपणे महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी स्पष्ट केली

आहे. जे लोक देव किंवा देवता या शब्दाचा अर्थ परमेश्वर असा करतात त्यांची ती चूक आहे. परमेश्वर हा एका विशिष्ट वस्तू, व्यक्ती व प्राणी पुरता मर्यादित नाही. तो सर्वत्र व्याप्त आहे, तो साऱ्या जगाची उत्पत्ती, स्थिती व लय करणारा आहे. सर्वांचा आधार आहे म्हणून तो महान आहे. तो अणुपेक्षाही लहान आणि आकाश पेक्षाही विराट आहे. शतपथ ब्राम्हण ग्रंथानुसार देव कोण? ३३ कोटी देवतांची कल्पना केलेली आहे. त्यांचे प्रकार कोणते? यांचा उल्लेख आलेला आहे, तो पुढीलप्रमाणे पृथ्वी, जल, अग्नी, वायू, आकाश, सूर्य, चंद्र व नक्षत्र हे आठ सृष्टीची निवास स्थाने आहेत. ते आठ वसू आहेत. प्राण, अपान, व्यान, उदान, व समान हे पंचप्राण आहेत. नाग,कूर्म, कृकल, देवदत्त व धनंजय हे उपप्राण आहेत. आणि अकरावा जीवात्मा हे सोडून जाताना रुदन करायला लावतात, म्हणून या अकरांना रुद्र म्हणतात. सवंतत्सराच्या बारा महिन्यांना बारा आदित्य म्हणतात. इंद्र प्रकाशस्वरूप देवता आहे तसेच प्रजापती म्हणजे यज्ञ देवता. ज्याला यज्ञाची आहुती दिल्याने वायू, सृष्टी, जल, औषधी, वनस्पती शुद्ध होतात आणि प्रजेचे पालन करतात, तो प्रजापती या तेहतीस प्रकारच्या देवतांमध्ये गुण शक्तीचे वर्णन केले आहे, म्हणून त्यांना देवता म्हणतात. आठ वसू, अकरा रुद्र, बारा आदित्य, इंद्र व प्रजापती या तेहतीस प्रकारच्या आहेत. आणि या सर्वानाचा आधार सर्वश्रेष्ठ, शुक्ष्म स्वरूप देवांचा देव कि ज्या मुळे या सर्व क्रिया पूर्ण होतात. तो सनातन सत्यस्वरूप देव म्हणजे ईश्वर होय.

मुर्तीपूजेविषयी विचार :

ईश्वर जर सर्वत्र, निराकार, सर्वव्यापक आहे मग कोणत्या देवाची पूजा करायची कोणत्या मुर्तीची पूजा करायची आणि केवळ मुर्तीच्या दर्शनाने परमेश्वराचे स्मरण होत असेल, तर परमेश्वराने निर्माण केलेली सृष्टी, पंचमहाभूत इत्यादी रचना पाहून ईश्वराचे स्मरण होणार नाही का? असा प्रश्न महर्षी दयानंद सरस्वती उपस्थित केला. मुर्ती पूजेने ईश्वर मिळत नाही किंवा मुर्ती समोर आहे म्हणून देव देव करायचा आणि मंदिरातून बाहेर आलो कि परत संसारातील चांगल्या वाईट प्रवृतींना बळी पडायचे, तर यातून ईश्वर उपासना होत नाही. कारण आपण पाप-पुण्याचा विचार फक्त मंदिरा पुरता करत नाही, तर बाहेर आल्यावर सुद्धा आपल्या प्रत्येक हालचालींवर, कृत्यावर त्यांची दृष्टी असते, कारण तो प्रत्येक जीवांच्या हृदयात वास करणारा असतो. जो कोणी पाषाणाच्या मुर्तीवर श्रद्धा न ठेवता सर्वत्र, व्यापक, न्यायकरी परमात्मा सर्वत्र आहे, असे जो मानतो. व ईश्वर सर्वांची कृत्ये सदैव पाहत असतो, आपण एक क्षणही परमात्मापासून दूर नाहीत, परका नाहीत अशी व्यक्ती पाप-पुण्याचा विचार करत नाही, ईश्वराला सर्वत्र पाहते ती व्यक्ती वास्तविक ईश्वराची उपासना करत. मग पूजा कोणाची करावी, महर्षी दयानंद सरस्वती यांच्या मतानुसार **पंचमदेवाची** पूजा केली पाहिजे. पहिले पुजनीय माता सर्वांनी आपल्या आईची सेवा करावी, तिला प्रसन्न ठेवावे. दुसरा देव पिता त्यांचा ही सेवा सत्कार करावा. तिसरा देव गुरु जे आपल्याला जगाचे ज्ञान देतात, त्यांची ही तन-मन-धनाने सेवा करावी. चौथा देव अतिथी जो विद्वान, धार्मिक, जनकल्याणकारी, जगभर भ्रमण करणारा व सत्य उपासक त्यांची सेवा करावी. पाचवा देव पती-पत्नी, स्त्रीने तिच्या पतीची देवा प्रमाणे सेवा करावी व पुरुषाने पत्नीची देवीप्रमाणे सेवा करावी. हेच ते पंचम देव आहेत. याच देहधारी देवांच्या संगाने मनुष्य देहाची उत्पत्ती होते. पालन-पोषण, विद्या,सत्य शिक्षण व सत्य उपदेश यांची प्राप्ती होते. हेच ईश्वर प्राप्तीचे माध्यम आहेत. या देवांची पूजा न करता दगडांची पूजा करणे व्यर्थ आहे असे दयानंद सरस्वती यांनी सांगितले आहे.

ईश्वराची स्तुती:

महर्षी दयानंद सरस्वती यांच्या कथनानुसार ईश्वर सर्व व्यापक, शक्तिमान, शुद्ध, सर्वज्ञ व सर्वांचा अंतर्यामी, सनातन, स्वयंसिद्ध आहे. परमेश्वर

अनादिका काळापासून सर्व प्राणीमात्रांचे कल्याण करीत आहे परमेश्वराचे जे गुण आहेत, त्यांचे प्रेमपूर्वक गुणगान करणे, वर्णन करणे म्हणजेच ईश्वराची सगुण स्तुती करणे. निर्गुण स्तुती म्हणजे तो ईश्वर कधीही देह धारण करीत नाही. तो पापचरण करीत नाही, तो अजन्मा आहे, म्हणजे जन्म घेत नाहीत. त्याला दु:ख पीडा होत नाही जो राग द्वेषरहित आहे, निजस्वरूप, साक्षी, द्रष्टा, आनंदस्वरूप, निर्गुण, निराकार आहे, असे त्या परमात्मा चिंतन मनन करणे म्हणजे निर्गुण स्तुती होय.

ईश्वराचा साक्षात्कार :

ईश्वराची निर्गुण स्तुती, प्रार्थना व उपासना केल्याने ईश्वराचा साक्षात्कार होतो. समाधी योगाने, निर्मळ अंतकरणाने जीवाची अविद्या, पाप ताप नष्ट होते. जीव जेव्हा निर्मळ मनाने त्या शांतस्वरूप ईश्वराचे अत्यंत प्रेमाने ध्यान, चिंतन, करतो म्हणजे आत्मस्थ होऊन त्या एका ईश्वरावर आपले चित्त केंद्रित करतो त्याला परमात्म्याच्या मिलनाचे सुख प्राप्त होते. कारण जीव आपल्या अंतकरणाने त्या आनंदाचे ग्रहण करतो तसेच अष्टांगयोगाद्वारे साधकाला ईश्वराचे सानिध्य प्राप्त होते दयानंद सरस्वती यांच्या नुसार जीवाला सेवा, ईश्वराचे ज्ञान व गुण कर्माद्वारे ईश्वराचा साक्षात्कार होतो. मग ते गुण कर्म कोणते एक सत्य शास्त्राचे अध्यन, अध्यापन करणे, धर्मनिष्ठ साधू-संतांचा संग करण, परोपकार सेवा, धर्मानुष्ठान करणे, योग अभ्यास करणे, ब्रम्ह चिंतन करणे, ब्रम्हचार्य पालन करणे, सत्य भाषण व सत्याची कास धरणे, आचार्य, माता पिता यांची सेवा करणे, ईश्वराची प्रार्थना स्तुती, उपासना करणे, जीतेन्द्रीयता, शांती, परोपकार इत्यादी धर्म युक्त आचरण करणे, म्हणून मानवाला भवसागरातून तरुण जाण्यासाठी वरील गुण कर्माची आवश्यकता आहे तरच ईश्वर प्राप्ती होऊ शकते असे मत स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मांडले.

सृष्टीची उत्पत्ती :

सृष्टी कोणी निर्माण केली, सृष्टी अनादी आहे का हा तत्वज्ञानाचा प्रश्न आहे सृष्टीचा उगम, प्रलय होणार आहे का? सृष्टी अनंत आहे का हा सुद्धा मोठा प्रश्नच आहे आपण सृष्टीचाच एक भाग असल्यामुळे बुद्धीच्या आधारे सृष्टीचा अंत-आदी बद्दल बोलणे अशक्य आहे दिवस व रात्र एका पाठोपाठ एक येत राहतात परंतु पहिला दिवस कोणता व शेवटची रात्र कोणती हे सांगणे कठिण आहे, तसेच सृष्टीची निर्मिती व प्रलय एका पाठोपाठ एक होत राहतात. परंतु पहिल्यांदा सृष्टी कधी निर्माण झाली व शेवटचा प्रलय कधी होणार आहे हे सांगणे कठीण आहे. असे स्वामी दयानंद सरस्वती वेदांच्या आधरे सांगतात. सृष्टीचा प्रारंभ कधी झाला? पृथ्वीवर प्रथम मानव कुठे व आढळला? आर्य भारतात कधी आले? या प्रश्नांची उत्तरे देणे अवघड आहे. परंतु वेदांच्या आधारे ईश्वाकु नावाच्या राजाने भारताला आर्यावृत बनविले म्हणजे संस्कृती प्रस्थापित केली.परंतु आज आर्यावृताची परिस्थिती परस्पर द्वेष व आळश या दोषांमुळे झाली आहे. आहे असे मत स्वामी दयानंदांचे आहे.

बंधन व मोक्ष :

योग्य कर्म, ज्ञान उपासना हे मुक्तीचे साधन आहे. जिच्या योगाने पदार्थाचा यथार्थ स्वरूपाचा बोध होतो, तिला विद्या असे म्हणतात. आणि जिच्या योगाने तत्व स्वरूपाचे ज्ञान होत नाही भ्रमाने एकात दुसऱ्याची कल्पना होते तिला अविद्या असे म्हणतात. कर्म व ईश्वराची निष्काम उपासना केल्यामुळे जीव जन्म व मृत्यू इत्यादी दु:खातून मुक्त होतो. अर्थात पवित्र कर्म, उपासना व पवित्र ज्ञान यांच्या योगाने मुक्ती मिळते. आणि अपवित्र कर्म, असत्य, पापाचरण, मुती पूजा व दंभ इत्यादी ने जीव भ्रमित होतो. आणि बंधनात पडतो. मनुष्याने दु:खापासून सुटका मिळविण्यासाठी व जन्म-मृत्यू च्या चक्रापासून सुटण्यासाठी खरा पुरुषार्थ केला पाहिजे. संसारातील

सर्व दु:खातून पार होऊन मुक्ती मिळवली पाहिजे. यालाच मोक्ष म्हणतात.

निष्कर्ष:

महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून भारतीय संस्कृती,धर्म,समाज यांविषयी बदल घडविण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय जन समुदाय आपल्या मूळ संस्कृती, धर्म व वेदांच्या ज्ञानापसून दुरावलेली होती. सत्य ज्ञानाच्या आभावाने खऱ्या धर्मापासून पतित झालेल्या लोकांना त्यांनी आपल्या महान वैभवशाली परंपरेचे दर्शन घडविले. लोकांना " वेदान्ताकडे परत चला " असा संदेश दिला. खरच आज जगात अशांती, कलह, द्वेष,ताण-तणाव, अपराधी वृत्ती व असुरक्षितेच्या निवृत्तीसाठी महर्षी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची आज जगाला गरज आहे.

संदर्भ सूची:

१) बापट गिरीश,२०१३,महर्षी दयानंद काय म्हणाले?, ज्ञान प्रबोधिनी ५१०,सदाशिव पेठ पुणे

२) महर्षी दयानंद सरस्वती, २००८, सत्यार्थप्रकाश, आर्ष साहित्य प्रचारक ४४५, खारी बावली दिल्ली -६

३) डॉ. लालबहादुर सिंग चौहान,२००२,स्वामी दयानंद सरस्वती: जीवन आणि दर्शन, सावित्री प्रकाशन.

४) Arya Satish, 2018, An Introduction to Commentary on vedas, Paiumal publications

International Journal of Advance and Applied Research

www.ijaar.co.in

ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141

Peer Reviewed Bi-Monthly

Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक आणि राजकीय योगदान

डॉ. फारुकी मोहम्मद खय्युम मो. यूनुस

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

मिल्लिया कला, विज्ञान व्यवस्थापन शास्त्र महाविद्यालय बीड

Corresponding Author – डॉ. फारुकी मोहम्मद खय्युम मो. यूनुस

DOI - 10.5281/zenodo.14770680

प्रस्तावना :

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश", "वेदभाषा भूमिका" आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते. पुढे त्यांनी संपादित केलेले "आर्य पत्रिका" हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते. आर्य समाजाचे महान संस्थापक स्वामी दयानंद, आधुनिक भारताच्या राजकीय विचारांच्या इतिहासात एक अद्वितीय स्थान व्यापलेले आहे. जेव्हा भारतातील सुशिक्षित तरुण युरोपियन सभ्यतेच्या वरवरच्या पैलूंची गुलामगिरी करत होते आणि भारतीय लोकांच्या प्रतिभा आणि संस्कृतीकडे लक्ष न देता इंग्लंडच्या राजकीय संस्थांचे भारतीय भूमीत रोपण करण्यासाठी आंदोलन करत होते, तेव्हा स्वामी दयानंदांनी धैर्याने भारताच्या अवहेलनाला तोंड दिले.

कीवर्ड : दयानंद सरस्वती, ब्राह्मो समाज, स्वराज, आर्य समाज, मूर्तिपूजा, गुरुकुल, पर्दा, वैदिक धर्म

परिचय:

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वतींच्या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाला आर्य समाज चळवळीच्या पौरुषत्वात आणि त्याच्या जवळपास प्रत्येक अनुयायीमध्ये विलक्षण प्रतिबिंब दिसले. आर्य समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान कौतुकास्पद आहे.

दयानंद यांचा जन्म काठियावाडमधील मोरवी राज्यातील टंकारा येथे एका सनातनी ब्राह्मण कुटुंबात 1824 मध्ये शिवमंदिरात पुजारी म्हणून काम

करणाऱ्या करसमजी तिवारी यांच्या घरी झाला. दयानंद यांचे बालपणीचे नाव मुळसंकर होते. वडिलांच्या प्रेमळ देखरेखीखाली दयानंद यांनी बालपणापासूनच वेद, संस्कृत व्याकरण आणि संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळवले होते. जीवनाच्या चार सामान्य दृश्यांचा साक्षीदार झाल्यानंतर गौतम बुद्ध झाला, त्याचप्रमाणे एका घटनेनंतर दयानंदची जीवनशैली बदलली. ते चौदा वर्षांचे असताना त्यांनी कुटुंबातील इतर सदस्यांसह शिवरात्रीचे व्रत ठेवले. रात्री शिवपूजा करून कुटुंबातील इतर सदस्य झोपू लागले पण मुळाजी जागृत राहिले. भक्तांनी शिवाला दिलेला नैवेद्य खात असलेला उंदीर त्याला दिसला. या घटनेमुळे त्याला वाटले की शिवाची मूर्ती प्रत्यक्ष देव असू शकत नाही. जेव्हा मूर्ती तिला अर्पण केलेले रक्षण करू शकत नाही, तेव्हा ती संपूर्ण जगाचे रक्षण करू शकत नाही. मूर्तीपूजेच्या निरर्थकतेबद्दल त्यांची खात्री पटली. या अनुभवाने त्याचा विवेक जागृत झाला आणि दयानंद हिंदू धर्माच्या दुर्गुणांच्या विरोधात कट्टर धर्मयुद्ध बनले.१)

स्वामी दयानंद यांचे समाजासाठी मोठे योगदान:

स्वामी दयानंद यांनी 7 एप्रिल 1875 रोजी मुंबईत आर्य समाज नावाच्या हिंदू सुधारणा संस्थेची स्थापना केली आणि त्याची 10 तत्त्वे देखील तयार केली जी हिंदू धर्मापेक्षा अगदी वेगळी आहेत, तरीही वेदांवर आधारित आहेत. ही तत्त्वे मानवी जातीच्या शारीरिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक उन्नतीद्वारे व्यक्ती आणि समाजाची प्रगती करण्याच्या उद्देशाने आहेत. नवीन धर्म शोधणे हा त्यांचा उद्देश नव्हता तर प्राचीन वेदांच्या शिकवणींची पुनर्स्थापना करणे हा होता. सत्यार्थ प्रकाशात त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे , त्यांना विश्लेषणात्मक विचार करून सर्वोच्च सत्याचा स्वीकार आणि असत्य नाकारून मानवजातीचा खरा विकास करायचा होता.

दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान त्यांच्या "सत्यर्थ प्रकाश", "वेद भाषा भूमिका" आणि "वेदभाषा भूमिका" आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते . पुढे त्यांनी संपादित केलेले "आर्य पत्रिका" हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते. एक विपुल लेखक म्हणून त्यांची ख्याती प्रस्थापित करण्याबरोबरच, वरील कार्ये त्यांची धार्मिक सुधारक म्हणून भूमिका दर्शवतात. स्वार्थी आणि अज्ञानी पुरोहितांनी हिंदू धर्माचा विपर्यास केला आहे, असे स्वामीजींचे मत होते. 2)

त्याच्यासाठी वेद हा हिंदू संस्कृतीचा खडा आहे आणि देवाचा प्रेरीत एक असल्याने अचुक आहे. त्यांनी हिंदू धर्माला त्याच्या दुर्गुणांपासून शुद्ध करण्याचा आणि त्याला तर्कशुद्ध आधार देण्याचा प्रयत्न केला. त्याने "वेदांकडे परत जा" असा क्लॅरियन कॉल दिला. एक समाजसुधारक म्हणून दयानंद हे पाश्चात्य संस्कृतीने प्रभावित नव्हते तर ते हिंदू धर्माचे खरे प्रतीक होते. हिंदू धर्माची लढाई बळकट करण्यासाठी त्यांचा दृष्टिकोन सुधारात्मक होता.

अनिष्ट प्रथापरंप-रा विरुद्ध भर :

अनिष्ट प्रथा-परंपरेचे जाळे देशभर पसरले होते. प्रत्येक पावलावर कर्मकांड. त्यात सबंध हिंदू समाज अडकला होता. त्यांची विचारशक्तीच क्षीण झाली होती. बहुजनांना शिक्षणाची दारे बंद होती. जातीप्रथेने समाजाला विळखा घातला होता. हजारो जाती, पोटजातींमध्ये देश विभागला होता. त्याचे प्रचंड प्रमाणात विघटन झाले होते. जातीव्यवस्था जन्माधिष्ठित झाली होती. अस्पृष्यतेला अमानुष स्वरूप प्राप्त झाले होते. बालविवाह सर्रास होत होते. विधवा-विवाहाला बंदी होती. जरठ विवाह मोठ्या प्रमाणात होत होते. सतीप्रथा बंद पडली नव्हती. लोक नशीबावर हवाला ठेवून जगत होते. पूर्वजन्मीच्या पापामुळेच हे सर्व भोग आहेत असा समज समाजात पसरला होता. स्वामी दयानंदांच्यासमोर असा हा

दुबळा भारत उभा होता. प्राणच नव्हता त्याच्या अंगात. राजेराजवाडे इंग्रजांचे गुलाम होते. ऐषआरामात स्वाभिमानशून्य जीवन ते जगतहोते. ३)

वेदावार विश्वास :

वेदाकडे चला' हा स्वामी दयानंदांचा संदेश होता. तो संदेश लोकांपर्यंत नेण्याचे काम आर्यसमाजाने केले. आर्य समाजाची वेदभक्ती ही जणू राष्ट्रभक्ती होती. राष्ट्रभक्तीचे प्रकटीकरण म्हणजे राष्ट्रवाद. स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय राष्ट्रवादाचे उद्गाते होते. त्यांना राष्ट्रवादाच्या प्रेरणा वेदातून प्राप्त झाल्या होत्या. स्वराज्याची संकल्पना मांडणारे पहिले भारतीय म्हणून स्वामीजींचा उल्लेख करावा लागेल. राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना १८८५मध्ये झाली. आर्य समाजाची स्थापना झाल्यानंतर दहा वर्षांनी राष्ट्रीय काँग्रेसने स्वराज्याचा विचार केला. मला स्वराज्य शब्दाचा बोध दयानंदाच्या ग्रंथातून झाला, असे दादाभाई नौरोजींनी म्हटले होते. दादाभाई नौरोजी हे भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक मानले जातात.४)

राजकीय विचार:

दयानंदांचे राजकीय विचार पुढीलप्रमाणे आहेत.

स्वामी दयानंद हे राजकारणातील एक आदर्शवादी होते आणि त्यांना वेदांच्या अभ्यासातून प्रेरणा मिळाली. त्यांची वेदांची व्याख्या करण्याची पद्धत पारंपारिक पद्धतीपेक्षा खूपच वेगळी होती. वेदांमध्ये सत्ये आहेत जी त्यांच्या उपयोगात सार्वत्रिक आहेत आणि जी तीव्र कारण आणि शोध विज्ञानाच्या कसोटीवर टिकू शकतात, ही प्राचीन परंपरा त्यांनी सुरू केली. भारतीय परंपरा अशी आहे की वैद्यकशास्त्र, गणित, संगीत, खगोलशास्त्र, राजकारण आणि अर्थशास्त्र ही शास्त्रेही वेदांवर आधारित आहेत.

राज्याचा सिद्धांत:

स्वामी दयानंद राज्याच्या उत्पत्तीबद्दल कोणतीही चौकशी करत नाहीत. प्रशासनाच्या सर्व अंगांसह पूर्णतः संघटित राज्याच्या चरित्राच्या चर्चेवर तो आपले लक्ष केंद्रित करतो. त्यांच्या मते, राज्य म्हणजे जीवनातील सर्वोच्च वस्तूंची प्राप्ती. राज्याचे उद्दिष्ट केवळ नागरिकांचे धर्मनिरपेक्ष आणि भौतिक कल्याण पाहणे हे नसून मानवी जीवनातील धर्म, भौतिक समृद्धी, उपभोग आणि मोक्ष या चार घटकांचे वचन देणे आहे. त्याची इच्छा होती की राज्याने आपल्या क्रियाकलापांना अशा प्रकारे निर्देशित करावे जेणेकरुन ते जगाच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यास अनुकूल असतील.४)

सरकारचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद एका माणसाच्या नियमाविरुद्ध मरण पावले आहेत. त्याच्या सत्यार्थ प्रकाशात ते म्हणतात की निरंकुश सत्ता एका माणसाकडे सोपवली जाऊ नये. निरंकुश राजा कधीही इतरांना त्याच्या बरोबरीचे होऊ देत नाही. त्याच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वावर इतरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाया असू शकते. तो घोषित करतो की स्वत:च्या स्वार्थाची पूर्तता करण्यासाठी एक हुकूमशहा पक्षपाती असेल याची खात्री आहे. स्वामी दयानंद यांनी राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले. जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केला आहे. दयानंद त्यांच्या प्रजासत्ताकवादाच्या सिद्धांतामध्ये धर्मशास्त्राने प्रतिपादन केलेल्या राजसत्तेच्या दैवी अधिकाराशी जुळतात. राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी सोपवलेल्या व्यक्ती जर विद्वान असतील तर ते राज्यासाठी मोठी सत्ता मिळवू शकतील असे त्यांचे निरीक्षण आहे.

कायद्याचे राज्य :

स्वामी दयानंदांनी कायदा एकट्यालाच खरा राजा मानला. तो सर्वांना वैदिक ग्रंथातील शिकवण लक्षात ठेवण्याचा आग्रह करतो ज्यात म्हटले आहे की "खरेच न्याय्य कायदा हाच खरा राजा होय; न्याय्य कायदा हाच खरा धर्म आहे." तो लिहित असलेल्या व्यक्तिशून्य कायद्यावर तो नियम राजापेक्षा वरचढ ठरतो.

"एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल आहे जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था राखतो. फक्त कायदाच त्यांचा रक्षक आहे. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो, म्हणून शहाणे लोक केवळ कायद्याकडेच धर्म किंवा अधिकार म्हणून पहा. जेव्हा कायदा योग्यरित्या चालविला जातो तेव्हा सर्व लोकांना आनंद होतो परंतु जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने प्रशासन केले जाते तेव्हा न्यायाच्या आवश्यकतांचा योग्य विचार न करता तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरित्या प्रशासित कायदा सद्गुणांच्या सरावाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करतो आणि त्याच्या लोकांच्या मनातील इच्छांची प्राप्ती सुरक्षित करतो."५)

निष्कर्ष :

वर्तमान समजून घेण्यासाठी, भूतकाळ जाणून घेणे आवश्यक आहे. दयानंदांनी शतकापूर्वी पेरलेली धार्मिक कट्टरतावादाची बीजे समकालीन भारतात भारतातील धार्मिक अल्पसंख्याक, विशेषत: मुस्लिम आणि ख्रिश्चन यांच्याविरुद्ध आक्रमक हिंदुत्वाच्या रूपात विपुल फळ देत आहेत, ज्याचा पुरावा त्यांच्यावर झालेल्या अत्याचाराच्या असंख्य कृत्यांमधून दिसून येतो. अलिकडच्या वर्षांत. अशा प्रकारे, दयानंदचा खरा चेहरा, जो आत्तापर्यंत त्याच्या अग्रभागी हिंदू समाजसुधारक असण्याच्या मुखवट्याखाली दडलेला होता, तो आता हिंदू कट्टरतावादी आणि राष्ट्रवादी म्हणून समोर आला आहे.

आर्य समाजाची स्थापना झाल्यानंतर दहा वर्षांनी राष्ट्रीय काँग्रेसने स्वराज्याचा विचार केला. मला स्वराज्य शब्दाचा बोध दयानंदाच्या ग्रंथातून झाला, असे दादाभाई नौरोजींनी म्हटले होते. दादाभाई नौरोजी हे भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक मानले जातात. आर्यसमाजाचे दहा नियम आहेत. ते महर्षी दयानंदांनी अनेकांशी चर्चा करून तयार केले. त्यातील नियम सहा असा आहे, संसाराचा उपकार करणे या समाजाचा मुख्य उद्देश आहे. अर्थात, शारीरिक, आत्मिक आणि सामाजिक उन्नती करणे. महान उद्देश मनात ठेऊन त्यांनी एक एक नियम तयार केले.

संदर्भ :

1. https://ebooks.inflibnet.ac.in/psp07/chapter/swami-dayanand-saraswati-the-reformist.
2. https://www.swamidayanand.org/aboutswamidayanand.
3. https://marathi.indiatimes.com/astro/religion-festival-news/swami-dayanand-saraswati-birth-anniversary/articleshow/67952968.cms.
4. https://ebooks.inflibnet.ac.in/psp07/chapter/swami-dayanand-saraswati-the-reformist.
5. I bid.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक व राजकीय विचार

डॉ. राम ताटे[1], डॉ. अर्चना वाघमारे[2]
[1] *राज्यशास्त्र विभाग, महिला कला महाविद्यालय,बीड*
[2] *भूगोल विभाग, सरस्वती महाविद्यालय, केज*
Corresponding Author –डॉ. अर्चना वाघमारे
DOI - 10.5281/zenodo.14770686

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादी होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक म्हणूनही त्यांचा नामोल्लेख केला जातो..दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश", "वेदभाषा भूमिका" आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते. पुढे त्यांनी संपादित केलेले "आर्य पत्रिका" हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते. आर्य समाजाचे महान संस्थापक स्वामी दयानंद जेव्हा भारतातील सुशिक्षित तरुण युरोपियन सभ्यतेच्या वरवरच्या पैलूंची गुलामगिरी करत होते आणि भारतीय लोकांच्या प्रतिभा आणि संस्कृतीकडे लक्ष न देता इंग्लंडच्या राजकीय संस्थांचे भारतीय भूमीत रोपण करण्यासाठी आंदोलन करत होते, तेव्हा स्वामी दयानंदांनी धैर्याने भारताच्या अवहेलनाला तोंड देत होते. पश्चिमेकडील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय वर्चस्वाच्या विरोधात. इंडो-आर्यन संस्कृती आणि सभ्यतेचे महान प्रेषित स्वामी दयानंद हे देखील भारतातील राजकारणातील सर्वात प्रगत विचारांचे महान प्रवर्तक ठरले. ते मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था, कर्मकांड, नियतीवाद, भ्रूणहत्या, वरांची विक्री इत्यादींच्या विरोधात होते. ते स्त्रीमुक्ती आणि वंचित वर्गाच्या उत्थानासाठी उभे होते. वेद आणि हिंदूंचे वर्चस्व लक्षात घेऊन त्यांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माला विरोध केला आणि इतर पंथांचे हिंदू व्यवस्थेत पुनर्परिवर्तन करण्यासाठी शुध्दी चळवळीचा पुरस्कार केला. दयानंद यांनी राज्याचा सिद्धांत, शासनाचे स्वरूप, तीन-कॅमेराल कायदे, सरकारची कार्ये, कायद्याचे राज्य इत्यादींचे वर्णन करताना राजकीय कल्पना देखील व्यक्त केल्या आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक व राजकीय विचार या संशोधन पेपर लिखाणामध्ये प्राथमिक संशोधन तंत्रामध्ये काही निवडक संदर्भ ग्रंथाचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. तर द्वितीय संशोधन तंत्रामध्ये मासिके, साप्ताहिके, दैनिक वर्तमान पत्राचा अवलंब करून सदरील संशोधन पेपर लिहिण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्ट:

1. दयानंद सरस्वती यांची धर्मविषयक संकल्पना जाणून घेणे

दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक-राजकीय विचारांचे विश्लेषण:

स्त्रियांमधील सुधारणांच्या प्रश्नावर, दयानंद बालविवाहाच्या वाईट प्रथांना विरोध करत होते आणि विधवात्व लागू करत होते, ज्याला त्यांच्या मते वेदांची मान्यता नव्हती. पुनर्विवाहावर बंदी घालणाऱ्या समाजातील बाल-विधवांची दयनीय स्थिती त्यांच्या मनात खोलवर चिंतेचे वातावरण निर्माण करते. म्हणून त्यांनी 'निगोपा' (विधवा: आणि विधुरांचे कायमस्वरूपी सहवास) आणि नंतर विधवा पुनर्विवाह सुचवला.

आर्यावर्ताच्या समृद्धीसाठी' (भारत), दयानंदांच्या जागतिक दृष्टिकोनात शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान होते. नैतिक आणि धार्मिक पायावर आधारित आणि स्त्री-पुरुष या चारही वर्गांसाठी असलेले शिक्षण दयानंदांना हवे होते. त्यांच्या मते या शिक्षणाचा भार राजा किंवा राज्याच्या खांद्यावर होता. सक्तीच्या शिक्षणासाठी ते उभे राहिले. भारताचे प्रबोधन त्यांनी विचार केला, या घटकावर अवलंबून आहे. व्याकरणावर भर देणाऱ्या शैक्षणिक व्यवस्थेच्या ते बाजूने होते; तत्वज्ञान, वेद, विज्ञान, वैद्यक, संगीत आणि कला.

दयानंद सरस्वतींच्या राजकीय तत्त्वज्ञानात दोन मध्यवर्ती विचार आहेत - काहीसे परस्परविरोधी आहेत. पहिली कल्पना आहे 'प्रबुद्ध राजेशाही' - ही संकल्पना जी त्याने मनुस्मृतीतून घेतली होती- म्हणजेच, धर्माच्या आज्ञाधारकतेत पूर्णपणे रुजलेली राजेशाही. दुसरी, काहीशी विरोधाभासी कल्पना म्हणजे निवडक प्रतिनिधित्व म्हणजे लोकशाही, तथापि, वेदांमध्ये विधानसभेचे आणि राजाच्या निवडणुकीचे संदर्भ असल्यामुळे खरोखर कोणताही विरोधाभास नाही. निवडणुकीच्या तत्त्वावर जोर देऊन, तो राजाला विधानसभेचा अध्यक्ष म्हणून व्याख्या करतो. शिवाय, त्यांच्यासाठी राजकारण, नैतिकतेपासून अविभाज्य होते आणि म्हणून त्यांनी राजकीय नेत्यांच्या आध्यात्मिक नेत्यांच्या मार्गदर्शनासाठी जोरदार युक्तिवाद केला

राजकीय विचार:

स्वामी दयानंद हे राजकारणातील एक आदर्शवादी होते आणि त्यांना वेदांच्या अभ्यासातून प्रेरणा मिळाली. त्यांची वेदांची व्याख्या करण्याची पद्धत पारंपारिक पद्धतीपेक्षा खूपच वेगळी होती. वेदांमध्ये सत्ये आहेत जी त्यांच्या उपयोगात सार्वत्रिक आहेत आणि जी तीव्र कारण आणि शोध विज्ञानाच्या कसोटीवर टिकू शकतात, ही प्राचीन परंपरा त्यांनी सुरू केली. भारतीय परंपरा अशी आहे की वैद्यकशास्त्र, गणित, संगीत, खगोलशास्त्र, राजकारण आणि अर्थशास्त्र ही शास्त्रेही वेदांवर आधारित आहेत

स्वामी दयानंद एका माणसाच्या नियमाविरुद्ध मरण पावले आहेत. त्याच्या सत्यार्थ प्रकाशात ते म्हणतात की निरंकुश सत्ता एका माणसाकडे सोपवली जाऊ नये. निरंकुश राजा कधीही इतरांना त्याच्या बरोबरीचे होऊ देत नाही. त्याचे स्वतःचे व्यक्तिमत्व इतरांच्या व्यक्तिमत्त्वावर सावली करू शकते. तो घोषित करतो की स्वत:च्या स्वार्थाची पूर्तता करण्यासाठी एक हुकूमशहा पक्षपाती असेल याची खात्री आहे. स्वामी दयानंद यांनी राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले. जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केला आहे. दयानंद त्यांच्या प्रजासत्ताकवादाच्या सिद्धांतामध्ये धर्मशास्त्राने प्रतिपादन केलेल्या राजसत्तेच्या दैवी अधिकाराशी जुळतात. राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी सोपवलेल्या व्यक्ती जर विद्वान असतील तर ते राज्यासाठी मोठी सत्ता मिळवू शकतील असे त्यांचे निरीक्षण आहे.

स्वामी दयानंद म्हणतात, "तिन्ही संमेलनांना एकत्र काम करू द्या, चांगले कायदे करू द्या आणि सर्वांनी त्या कायद्यांचे पालन करू द्या. सर्वांच्या आनंदाला चालना देणाऱ्या व्यवहारात सर्वांनी एकचित्त असू द्या." स्वामी दयानंद शैक्षणिक आणि धार्मिक संस्थांना स्वायत्तता देतात. सामान्यतः राजकीय किंवा विधानसभेने शैक्षणिक आणि धार्मिक संमेलनांमध्ये आलेल्या निर्णयात हस्तक्षेप करू नये.

परंतु विधानसभेला शैक्षणिक आणि धार्मिक बाबतीत पूर्णपणे अलिप्त राहता येत नाही.

कायद्याचे राज्य :

स्वामी दयानंदांनी कायदा एकट्यालाच खरा राजा मानला. तो सर्वांना वैदिक ग्रंथातील शिकवण लक्षात ठेवण्याचा आग्रह करतो ज्यात म्हटले आहे की "खरेच न्याय्य कायदा हाच खरा राजा होय; न्याय्य कायदा हाच खरा धर्म आहे." तो लिहित असलेल्या व्यक्तिशून्य कायद्यावर तो नियम राजापेक्षा वरचढ ठरतो "एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल आहे जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था राखतो. फक्त कायदाच त्यांचा रक्षक आहे. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो, म्हणून शहाणे लोक केवळ कायद्याकडेच धर्म किंवा अधिकार म्हणून पहा. जेव्हा कायदा योग्यरित्या चालविला जातो तेव्हा सर्व लोकांना आनंद होतो परंतु जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने प्रशासन केले जाते तेव्हा न्यायाच्या आवश्यकतांचा योग्य विचार न करता तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरित्या प्रशासि कायदा सद्गुणांच्या सरावाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करतो आणि त्याच्या लोकांच्या मनातील इच्छांची प्राप्ती सुरक्षित करतो." स्वामी दयानंद यांना राजा आणि इतर उच्च अधिकाऱ्यांच्या खटल्यांसाठी न्यायिक न्यायालयांचा एक वेगळा संच देखील प्रदान करणे आवडत नाही. तो हा हुकूम कायम ठेवतो आणि सांगतो की राजाला दिलेली शिक्षा ही सामान्य व्यक्तीपेक्षा हजारपट जड असावी.

शासनाची कार्ये:

स्वामी दयानंदांसाठी सरकार हे समाजाचे एजंट आहे. हे केवळ अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी नाही तर मानवी जीवनाच्या सर्वोच्च उद्दीष्टांना प्रोत्साहन देण्यासाठी देखील आहे. नागरिकांना खाजगी मालमत्ता ठेवण्याची परवानगी देण्याची गरज त्यांनी मान्य केली. तो संपत्तीच्या विभाजनाच्या असमानतेवर विश्वास ठेवतो परंतु त्याच वेळी श्रीमंत लोक सरकारला त्रास देऊ शकतात. मजबूत सैन्याच्या देखरेखीवरही त्यांनी खूप भर दिला. ते वर्णन करतात की राज्याचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यासाठी देशामध्ये मजबूत संरक्षणात्मक शक्ती उभारण्याशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग नाही त्यांच्या मते सरकार हे त्यांचे पालक आणि संरक्षक आहे जे एकतर वृद्धत्व आणि अशक्तपणामुळे आपली उपजीविका करू शकत नाहीत किंवा ते स्वत: ची काळजी घेण्यास खूप लहान आहेत, स्वामीजी स्पष्टपणे पत्नी आणि अल्पवयीन प्रकरणाचा उल्लेख करतात. मृत अधिकाऱ्यांची मुले जे सरकारच्या समर्थनास पात्र आहेत. तथापि, त्यांच्यापैकी कोणीही दुष्ट जीवन पत्करल्यास, त्याला किंवा तिला कोणतीही मदत मिळू नये.

दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाज:

७ एप्रिल १८७५ रोजी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. ही एक हिंदू सुधारणा चळवळ होती, ज्याचा अर्थ "महान लोकांचा समाज" असा होतो. हिंदू धर्माला काल्पनिक समजुतींपासून दूर नेणे हा समाजाचा उद्देश होता. 'कृणवण ते विश्वम् आर्यम्' हे समाजाचे ब्रीदवाक्य होते, ज्याचा अर्थ "या जगाला उदात्त बनवा".आर्य समाजाची ही 10 संस्थापक तत्त्वे ती स्तंभ होती ज्यावर महर्षी दयानाद यांनी भारतामध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आणि लोकांना वेद आणि त्याच्या अविचलित आध्यात्मिक शिकवणीकडे परत जाण्यास सांगितले. समाज आपल्या सदस्यांना मूर्तीपूजा, तीर्थयात्रा आणि पवित्र नद्यांमध्ये आंघोळ, पशुबळी, मंदिरात अर्पण, पुरोहितपद इत्यादी धार्मिक प्रथांचा निषेध करण्यासाठी निर्देश देतो. समाजाने अनुयायांना आंधळेपणाने अनुसरण करण्याऐवजी विद्यमान श्रद्धा आणि कर्मकांडांवर प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित केले.

महिलांचे उत्थान:

आर्य समाजाने केवळ भारतीय मानसिकतेची आध्यात्मिक पुनर्रचनाच केली नाही, तर विविध वाईट सामाजिक प्रथांचे उच्चाटन करण्याचे कामही केले. विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री शिक्षण हे यापैकी प्राथमिक होते. 1880 च्या दशकात समाजाने विधवा

पुनर्विवाहाला समर्थन देण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले. महर्षी दयानंद यांनीही मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि बालविवाहाला विरोध केला. समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी सुशिक्षित पुरुषाला सुशिक्षित पत्नीची गरज असल्याचे त्यांनी जाहीर केले.

शुद्धी चळवळ:

शुध्दी चळवळ महर्षी दयानंद यांनी स्वेच्छेने किंवा अनैच्छिकपणे इस्लाम किंवा ख्रिश्चन सारख्या इतर धर्मात धर्मांतरित झालेल्या व्यक्तींना हिंदू धर्मात परत आणण्यासाठी सुरू केली होती. ज्यांनी हिंदू धर्मात परतण्याचा मार्ग शोधला त्यांना शुद्धी किंवा शुद्धीकरण दिले गेले आणि समाजाने समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी, निराश वर्गांना हिंदू धर्माच्या पटलात परत नेण्याचे उत्कृष्ट कार्य केले.

शैक्षणिक सुधारणा:

महर्षी दयानंद यांना पूर्ण खात्री होती की हिंदू धर्मातील भेसळ होण्यामागे ज्ञानाचा अभाव हा मुख्य दोषी आहे. त्यांनी आपल्या अनुयायांना वेदांचे ज्ञान शिकवण्यासाठी आणि त्यांच्यासाठी ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी अनेक गुरुकुलांची स्थापना केली. त्यांच्या विश्वास, शिकवणी आणि कल्पनांनी प्रेरित होऊन त्यांच्या शिष्यांनी 1883 मध्ये त्यांच्या मृत्यूनंतर दयानंद अँग्लो वैदिक कॉलेज ट्रस्ट अँड मॅनेजमेंट सोसायटीची स्थापना केली. लाहोर येथे 1 जून 1886 रोजी लाला हंस राज मुख्याध्यापक असताना पहिले DAV हायस्कूल स्थापन करण्यात आले.

धार्मिक सुधारणा:

दयानंदने वेदांना अमर केले असले तरी त्यांनी मूर्तीपूजेला विरोध केला. कर्मकांडाच्या विरोधात त्यांनी आवाज उठवला. त्या धार्मिक कामगिरीमुळे भारताचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक अध:पतन होईल. भारतीय पौराणिक कथांमध्ये असलेल्या कल्पनाही त्यांनी नाकारल्या. त्याने विविध स्वरूपातील बहुदेववाद किंवा देवाच्या उपासनेचा निषेध केला. या बहुदेववादामुळे हिंदू समाजात फूट पडल्याचे त्यांनी आवर्जून सांगितले. एकेश्वरवादावर भर देऊन आणि निराकार ईश्वराला वाहून घेण्यावर त्यांनी 'सत्यर्थ प्रकाश' मध्ये लिहिले आहे.

दयानंद यांनी जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध आपल्या धर्मयुद्धाचे नेतृत्व केले. त्यांनी वेदात वर्णिलेल्या वर्ण पद्धतीचा पुनर्व्याख्या केला. हे समाजातील व्यावसायिक हेतूसाठी होते. गुण, कर्म आणि स्वभाव या तत्त्वांनुसार, समाज वेगवेगळ्या वर्णांमध्ये विभागला गेला होता जसे की ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र त्यांच्या संबंधित व्यवसाय जसे की पूजा करणे, देशाचे रक्षण करणे, व्यापार आणि व्यापार करणे आणि इतर तीन जातींची सेवा करणे. हा व्यवसाय परस्पर बदलण्यायोग्य होता. समाजाच्या या विभाजनाच्या राजकीय गरजेवर त्यांनी भर दिला. त्यांच्या शब्दात, जात म्हणजे- "राज्यकर्त्यांनी समाजाच्या सामान्य हितासाठी बनवलेली राजकीय संस्था आणि नैसर्गिक किंवा धार्मिक भेद नाही. हा नैसर्गिक भेद नाही, कारण चार जाती देवाने माणसांच्या वेगळ्या प्रजाती म्हणून निर्माण केल्या नाहीत; परंतु सर्व पुरुष समान स्वभावाचे, एकाच जातीचे आणि भाऊ आहेत".अशाच प्रकारे, दयानंद यांनी अस्पृश्यतेचा निषेध केला आणि त्याला अमानवीय आणि असामाजिक म्हणून लेबल केले. अस्पृश्यतेची प्रथा अजिबात नव्हती अशा वेदांचा त्यांनी हवाला दिला.

संदर्भ:

1) Rai, Lala Lajpat, *The Arya Samaj*, London, 1915.
2) Singh, Bawa Chhajju, *The Life and Teachings of Swami Dayanand Saraswati, 2. Vols,* Lahore, 1903
3) फडके अ.क्र., नवा वैदिक धर्म अथवा आर्य समाजाचा विवेकी इतिहास

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य

डॉ. तांदळे सुरेंद्र सुंदरराव
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला महाविद्यालय, नांदुरघाट, ता. केज, जि. बीड.
Corresponding Author – डॉ. तांदळे सुरेंद्र सुंदरराव
DOI - 10.5281/zenodo.14770700

प्रस्तावना :

आर्य समाजाचे संस्थापक महान शिक्षण तज्ञ, अध्यात्मावादी, पुरोगामी विचारसरणीचे थोर समाज सुधारक स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म गुजरात मधील काटेवाड प्रांतातील टंकरा गावात 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी ब्राह्मण कुटुंबात झाला. ते तलक बुद्धीचे, तारकीक विचारसरणीचे आणि वास्तविकतेची कास धरणारे होते. त्यांच्या काळात समाजात अनेक अनिष्ट प्रथा, परंपरा प्रचलित होत्या. समाजात कर्मकांडांचे स्तोम पसरलेले होते. त्यात हिंदू समाज पूर्णत अडकला होता. कर्मकांडाने हिंदू समाजाची विचारशक्ती क्षिण झाली होती. बहुजन आणि स्त्रियांना शिक्षणाची दारे बंद होती. जातीप्रथिने समाजाला विळखा घातला होता. समाजात जातीभेद, वर्णभेद पराकोटीचा निर्माण झाला होता. हजारो जाती, पोटजाती मध्ये देश विभागला होता.

समाजात सवर्ण-दलित, स्पर्श-अस्पृश्यता यांना अमानुष्य स्वरूप प्राप्त झाले होते. समाजात बालविवाह, बहुपत्नी विवाह, कुमारी जरटविवाह सर्रास होत होते. सती प्रथा, देवदासी, पडदा पद्धती, प्रचलित होती. विद्वांना पुनर्विवाहाची बंदी होती. विधवा धर्माचे कठोर निर्बंध होते. स्त्री, पुरुष, मुलगा, मुलगी हा लिंगभेद पराकोटीला गेला होता. स्त्रिया व अस्पृश्यांना सर्व अधिकार नाकारण्यात आले होते. ते परावलंबी होऊन गुलाम, पशुप्रमाणे जीवन जगत होते. ते आपल्या दुःखी जीवनाचे कारण आपले नशीब व कर्माचा भोग माणिक होते.

समाजात धार्मिक कर्मकांड, अंधश्रद्धा, दैववाद यांनी कळस गाठला होता. समाजात भोंदू. मंत्रीक, साधू, संन्याशी, धर्मगुरू, बुवा बाजी, मांत्रिक यांचे स्तोम वाढले होते. ते समाजाला देवदासी बनवून त्यांची लूट, फसवणूक करीत होते. अशा वेगवेगळ्या समस्यांनी समाजाला विळखा घातला होता. अशा समस्यातून समाजाला बाहेर काढण्याकरिता स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अनिष्ट प्रथा, परंपरावर कठोर टीका करून त्या बंद करण्याचे कार्य केले. त्यांनी समाजातील अज्ञान दूर करून समाजाला सज्ञान करण्याकरिता शिक्षणाचे महत्त्व समाजाला पटवून दिले. अनिष्ट प्रथांचे दुष्परिणाम समाजाला सांगून या प्रथा बंद करण्याचे कार्य केले. धार्मिक कर्मकांडांचे अनिष्ट परिणाम समाजाला पटवून दिले. लिंगभेद, जातीभेद यामुळे समाजाचे, मानवाचे होणारे नुकसान समाजाला समजावून सांगितले. अशा थोर समाजसुधारकांच्या सामाजिक कार्याचे अध्ययन करणे उचित ठरते. या अनुषंगाने स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य या विषयाची अध्ययनाकरिता निवड करण्यात आली. सदरील विषयाच्या संशोधनाकरिता पुढील प्रमाणे संशोधनाच्या उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक विचारांचा आढावा घेणे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक कार्याचे अध्ययन करणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक विचार व कार्याचा परिणाम अभ्यासणे.

उपरोक्त मांडण्यात आलेल्या संशोधनाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी पुढील प्रमाणे संशोधनाच्या गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीतके :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार वास्तववादी होते.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाज परिवर्तनाचे कार्य केले.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक विचार व कार्यामुळे समाजातील अनिष्ट प्रथा परंपरांच्या निर्मूलनाला दिशा व गती मिळाली.

प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणी करिता खालील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे. तर तथ्य संकलनाकरिता द्वितीय स्रोतातील प्रकाशित व अप्रकाशित तथ्यांचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्रकाशित तथ्यकरिता संदर्भ ग्रंथ, मासिके, पाक्षिक, साप्ताहिक, वार्षिक अंक, शासनाचे अहवाल, वर्तमानपत्रे यांचा वापर करण्यात आला. तर अप्रकाशित तथ्यामध्ये एम.फील., पीएच.डी.चे प्रबंध, खाजगी संस्थांचे अहवाल, संगणकावरील सांकेतिक स्थळे इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला.

विषय प्रतिपादन :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात समाजात अनेक अनिष्ट प्रथा, परंपरा प्रचलित होत्या. समाजात जातीभेद, वर्णभेद, लिंगभेद पराकोटीला पोहोचला होता. स्त्रिया व अस्पृश्य व्यक्तींना व्यक्तिस्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकार नाकारण्यात आले होते. धार्मिक कर्मकांड, अंधश्रद्धा, भोंदूगिरी, मांत्रिक यांचे स्तोम वाढले होते. समाज वेगवेगळ्या गटात विभागला होता. अशा समस्याग्रस्त आणि विखुरलेल्या समाजाला एकसंघ करण्याचे कार्य स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी पुढील प्रमाणे केले.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य :

1. लिंगभेदाचे निर्मूलन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात स्त्री-पुरुष, मुलगा-मुलगी या स्वरूपात लिंगभेद विकोपाला गेला होता. स्त्रियांना कनिष्ठ स्थान देण्यात आले होते. त्यांना पुरुषाच्या दासी संबोधले जात असे. या लिंगभेदाला त्यांनी प्रखर विरोध केला. स्त्रियांना पुरुषासमान व्यक्तिस्वातंत्र्य, अधिकार आहेत, त्यांना समान दर्जा आहे, हे समाजाला पटवून देण्याचे कार्य केले. मुलगी-मुलगा यांच्यामध्ये कोणीही श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ नाही. दोन्ही एकाच निरमिकांची लेकरे आहेत हा संदेश प्रसारित केला.

2. स्त्रियावरील अनिष्ट प्रथांना विरोध व त्यांचे निर्मूलन:

अठराव्या शतकात स्त्रियावर अनेक अनिष्ट प्रथा लादण्यात आल्या होत्या. यामध्ये स्त्रियांनी पडदा पद्धती वापरावी, पतीच्या आयुष्याकरिता उपवास, वृत्त करावे, सौभाग्याचे अलंकार वापरावेत, पती हाच परमेश्वर मानावा, पतीसेवा हीच ईश्वर सेवा, पतीच्या अज्ञात वागावे, स्त्री ही घराची लक्ष्मी आहे तिने उंबरठ्याच्या बाहेर जाऊ नये या अनिष्ट प्रथांना स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी विरोध केला. या अनिष्ट प्रथांना कोणताही संदर्भ नाही. या अनिष्ट प्रथा पुरुषप्रधान संस्कृतीने निर्माण केलेल्या आहेत. याप्रथामुळे

स्त्रियांच्या विकास खुंटला आहे. या अनिष्ट प्रथांचे पालन स्त्रियांनी करू नये. हा संदेश समाजात प्रसारित केला.

3. सामाजिक अनिष्ट प्रथांना विरोध व त्यांचे निर्मूलन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात स्त्रियांच्या शिक्षणावर बंदी घालण्यात आली होती. बालविवाह, बहुपत्नी विवाह, कुमारी जरट विवाह मोठ्या प्रमाणात प्रचलित होता. सती प्रथा प्रचलित होती. विधवा पुनर्विवाह वर बंदी घालण्यात आली होती. विधवा धर्माचे नियम कठोर होते. त्यामुळे स्त्रियांचे जीवन बंदिस्त झाले होते. या सामाजिक अनिष्ट प्रथांना त्यांनी प्रखर विरोध केला. त्यांनी नमूद केले की, स्त्रियांना पुरुषासमान शिक्षण घेण्याचा अधिकार आहे. स्त्रियांनी शिक्षण घेऊन ज्ञानी झाले पाहिजे. बालविवाह अनिष्ट प्रथा आहे. बालविवाहामुळे वैवाहिक जीवन दुःखमय होते. बहुपत्नी विवाह हा स्त्रियांचा अपमान आहे. कुमारी जरट विवाहमुळे मुलींना तारुण्यात वैधव्य येते. विधवांनी सती जाऊ नये, त्यांना जीवन जगण्याचा अधिकार आहे .विधवा धर्माचे पालन केल्यामुळे पतीला मोक्ष प्राप्त होत नाही या प्रथांना कोणत्याही ग्रंथात पुरावा नाही.

4. जातीयता व वर्णभेदाला विरोध व त्यांचे निर्मूलन:

भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून जाती व पोटजाती मोठ्या प्रमाणात आहेत. या जातीमध्ये प्रत्येक जात श्रेष्ठ, कनिष्ठ स्वरूपात आहे. त्यामुळे समाजाचे खंडात्मक विभाजन झाले आहे. तर वर्णभेदामुळे मानवा मानवामध्ये श्रेष्ठ कनिष्ठ भेदभाव निर्माण झालेला आहे. जातीयता आणि वर्णभेदाला त्यांनी विरोध केला. मानव ही एकच जात आहे. कोणताही वर्ण नाही. मानवतावाद हा एकच वर्ण आहे या विचारांचा प्रसार करून त्यांचे निर्मूलन करण्याचे कार्य केले.

5. अस्पृश्यता निर्मूलन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात सवर्ण-दलित, स्पर्श-अस्पृश्यता मोठ्या प्रमाणात प्रचलित होते. दलितावर गाव प्रवेश बंदी घालण्यात आली होती. त्यांना निकृष्ट स्वरूपाचे कामे देण्यात आली होती. उपजीविकेचे कोणतेही साधन नव्हते .त्यांना अस्पृश्य मानले जात असे. या अस्पृश्यांचा स्पर्श होणे म्हणजे विटाळ मांडला जात असे. या अनिष्ट पद्धतीने त्यांनी विरोध केला. त्यांनी नमूद केले की, सर्व मानवाची निर्मिती एकाच ईश्वराने केलेली आहे. त्यामुळे कोणीही सवर्ण अथवा दलित नाही. मानवाने मानवाला स्पर्श करणे हा विटाळ होऊ शकत नाही. सर्व मानव जात एकच आहे. मानवाने मानवाला अलिप्त ठेवणे हा मानवतेचा अपमान आहे. त्यामुळे कोणीही अस्पृश्यता पाळू नये. या अस्पृश्यतेला कोणत्याही धार्मिक ग्रंथात पुरावा नाही. अस्पृश्यता ही समाजकंटकाने निर्माण केलेली प्रथा आहे.

6. धार्मिक कर्मकांडाला विरोध व त्यांचे निर्मूलन:

स्मृती कालखंडापासून धार्मिक कर्मकांडाची निर्मिती झाली. तो अठराव्या शतकात विकोपाला गेला. या कर्मकांडात उपवास, वृत्त धरणे, देव देवतांना नवस करणे, देव-देवतांच्या प्रसन्नतेकरिता पशुबळी देणे, अंगाला विजा करणे, मूर्तीला दूध दही यांनी आंघोळ घालणे, देव देवतांच्या नावावर मुलींना अर्पण करणे, देव देवतांच्या नावावर जोगवा मागणे इत्यादी कर्मकांडाला त्यांनी विरोध केला. त्यांनी समाजाला धार्मिक कर्मकांडाला कुठेही संदर्भ नाही. धार्मिक कर्मकांड केल्यामुळे देव देवता प्रसन्न होत नाही हे पटवून देण्याचे कार्य केले.

7. अंधश्रद्धा निर्मूलन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात धार्मिक अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात होती. यामध्ये देव देवतांना पशुबळी, मानव बळी, मुलींना देवदासी म्हणून सोडले तर मनोकामना, आर्थिक लाभ, दुःखाचे निवारण होते. तसेच भोंदू, साधू, संन्याशी हे धर्माची देवदेवतांची भीती दाखवून त्यांची सेवा करून घेत असत. अशा साधू, संन्याशी यांना दानधर्म करणे हे पुण्य मानले जात असे. आजाराचा संबंध भूत, देवीकोप, कर्माचे फलित मानले जात असे. त्यावर उपाय म्हणून मांत्रिक, तांत्रिक, भोंदू, संन्यासी यांच्याकडून अघोरी विधी केली जात असे. जन्म

मृत्यूच्या विधी, श्राद्ध याकरिता दानधर्माची प्रथा होती. या अंधश्रद्धेला त्यांनी विरोध केला. या अंधश्रद्धा निर्मूलनाकरिता भोंदू, मांत्रिक, तांत्रिक, संन्याशी यांच्यामध्ये कोणीही देवी शक्ती नाही हे पटवून दिले.

8.जनकल्याण कारी कार्य:

स्वामी दयानंद सरस्वती ज्ञानी वेद पंडित पुरोगामी विचाराचे होते. त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाकरिता पुढाकार घेतला. स्त्रियांना पुरुषासमान व्यक्तिस्वातंत्र्य, अधिकार व दर्जा मिळवून देण्याचे कार्य केले. समाजातील जातीभेद, वर्णभेद, अस्पृश्यता यांचे निर्मूलन करण्याचे कार्य केले. त्यांनी स्त्रियावरील अनिष्ट प्रथांनाविरोध करून त्यांच्या निर्मूलनाचे कार्य केले. धार्मिक कर्मकांड, अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्य केले. त्यांच्या या कार्यामुळे समाजात स्त्रिया व अस्पृश्यांना काही प्रमाणात व्यक्ती स्वातंत्र्य व अधिकार मिळाले. बालविवाह, सती प्रथा, देवदासी यांचे प्रमाण कमी झाले. समाजात जनकल्याणकारी दृष्टिकोन निर्माण झाला.

निष्कर्ष :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती हे पुरोगामी विचाराचे समाज सुधारक होते.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती ब्राह्मण जातीचे असूनही धार्मिक कर्मकांडाला व अंधश्रद्धेला विरोध करून वास्तववादीतारखीक , विचारांची निर्मिती केली.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी दुर्बल घटकांना व्यक्ती स्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकार मिळवून दिले.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी जनकल्याणकारी सुधारणात्मक कार्य केले.

अध्ययनाचे महत्त्व :

भारतीय समाज सुधारकांमध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती हे अग्रगण्य आहेत. त्यांनी समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा, धार्मिक अनिष्ट कर्मकांड, अंधश्रद्धा यांना विरोध करून त्यांच्या निर्मूलनासाठी कार्य केले, दयानंद सरस्वती यांच्या कार्याचा अभ्यास करणाऱ्या संशोधक, अभ्यासक, समाज सुधारक, अध्यापक, विद्यार्थी यांना सहाय्यभूत ठरेल.

सारांश :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाज कल्याण आणि मानवी जीवनाचा उद्धार या दृष्टिकोनातून सामाजिक कार्य केले आहे. त्यांचे कार्य तत्कालीन समाज व्यवस्थेच्या विरोधी असून त्यांना सामाजिक सुधारणावादी कार्यकर्त्यांना मोठा प्रमाणात विरोध झाला. मोठ्या प्रमाणात विरोध झाला परंतु त्यांनी आपले ध्येय व कार्य सोडले नाही. त्यांच्या कार्याने सामाजिक सुधारणेला दिशा मिळवून गती प्राप्त झाली.

संदर्भसूची :

1. महाजन धर्मवीर आणि महाजन कमलेश्वर, "सामाजिक अनुसंधान की पद्धतीयाँ", विवेक प्रकाशन, दिल्ली. 2004
2. देवरे डी.पी., "भारतीय समाज सुधारक", प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव. 2003
3. डोळे ना. य., "सामाजिक विचारांचा इतिहास", विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. 2000
4. ठोंबरे सतीश, "भारतीय समाज सुधारक", कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. 2006
5. गाठाळ एस. एस., "ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्रिया व स्त्री जीवन", कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. 2013
6. https//www.swamidyanand.org.
7. https//mr.wikipedia.org.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

डॉ. रंजना प्रल्हादराव शहाणे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कै. लक्ष्मीबाई देशमुख महिला महाविद्यालय, परळी- वै.

Corresponding Author –डॉ. रंजना प्रल्हादराव शहाणे

DOI - 10.5281/zenodo.14770705

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती (1824–1883) हे भारतीय सुधारक, धार्मिक नेता आणि समाजवादी विचारवंत होते. त्यांच्या जीवनाचा मुख्य उद्देश भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण सुधारणा आणि जागरूकतेला महत्त्व देणे होता. त्यांचा प्रभाव केवळ धार्मिक पातळीवरच नाही, तर समाज आणि राजकारणाच्या स्तरावरही महत्त्वपूर्ण होता. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार त्यांच्या धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणांच्या विचारधारेचा विस्तार होते. त्यांनी जेव्हा भारतीय समाजाची स्थिती पाहिली, तेव्हा त्यांना स्पष्टपणे जाणवले की समाजात प्रचलित असलेल्या कुप्रथा, धर्मांधते आणि जातीवाचक भेदभावामुळे भारतीय समाज प्रगतीच्या मार्गावर जाऊ शकत नाही. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या सुधारणेशी संबंधित होते, ज्यात समानता, न्याय आणि लोकशाही यांचे महत्त्व समजावले गेले.

स्वामी दयानंद सरस्वती (1824–1883) हे भारताच्या सामाजिक आणि धार्मिक इतिहासातील महत्त्वाचे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी आपल्या जीवनाचे ध्येय सामाजिक सुधारणांसाठी समर्पित केले होते. त्यांनी मुर्तिपूजा, अंधश्रद्धा, आणि सामाजिक विषमतेविरोधात लढा दिला. त्यांच्या विचारांचा पाया वेदांमध्ये होता. त्यांच्या मते, "वेद हे ज्ञानाचे मुळ स्रोत आहेत" (शर्मा, 1981). स्वामी दयानंद यांनी 10 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे “आर्य समाजाची” स्थापना केली, ज्याचा उद्देश समाजामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवणे, अंधश्रद्धांचा विरोध करणे आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे हा होता (तिवारी, 1999). त्यांनी स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला आणि स्त्रीयांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. त्यांचा बालविवाह आणि जातीभेदासारख्या प्रथांवर कठोर विरोध होता. त्यांच्या मूर्तिपूजेच्या विरोधाचा पाया त्यांच्या तरुणपणी घडलेल्या एका घटनेवर आधारित होता. शिवरात्रीच्या प्रसंगी, त्यांनी पाहिले की शिवमूर्तीचे रक्षण होऊ शकत नाही; यामुळे त्यांच्या मूर्तिपूजेच्या विश्वासाला धक्का बसला (जोशी, 2004). याच अनुभवाने त्यांना मूर्तिपूजेचा त्याग करण्यास प्रेरित केले.

आर्य समाजाद्वारे त्यांनी शिक्षण प्रणालीत सुधारणा केली. त्यांनी वेदाधारित शिक्षणावर भर दिला, ज्यामुळे नैतिक आणि मानसिक विकास साधला जाऊ शकेल. त्यांनी अनेक शिक्षणसंस्था स्थापन केल्या, ज्यामुळे समाजातील दुर्बल घटकांना शिक्षणाची संधी मिळाली (देसाई, 2010). त्यांचे राजकीय विचारही समाज सुधारणा चळवळीस पूरक होते. त्यांनी वेदांचा प्रचार करताना धर्म आणि विज्ञान यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला. ते धर्माच्या

नावाखाली चालणाऱ्या कर्मकांडांविरोधात उभे राहिले आणि सर्वसामान्य लोकांना सत्य आणि विवेकावर आधारित जीवन जगण्याचे आवाहन केले (शर्मा, 1981). स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे कार्य समाजातील रूढीवादी आणि सनातनी गटांना आव्हान देणारे ठरले. त्यांच्या सुधारणावादी दृष्टिकोनामुळे अनेक समाजघटकांना जागृती मिळाली. 30 ऑक्टोबर 1883 रोजी विषप्रयोगामुळे त्यांचे निधन झाले, पण त्यांची शिकवण आजही प्रेरणादायी आहे (जोशी, 2004).

उद्दिष्ट्ये:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांची विस्तारपूर्वक मांडणी करणे.
2. त्यांच्या धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणांमुळे त्यांनी राज्यविषयक कोणते सिद्धांत मांडले ते विश्लेषित करणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या तत्त्वज्ञानाचा भारतीय समाजाच्या राजकारणावर कसा प्रभाव पडला हे दर्शवणे.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राज्यव्यवस्थेच्या विचारांचा लोकशाही आणि समानतेशी असलेला संबंध स्पष्ट करणे.
5. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची आजच्या भारतीय राजकारणाशी तुलना करणे आणि त्याचा प्रभाव आजही कायम राहिलेला आहे का हे तपासणे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा राज्याचा सिद्धांत:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राज्यविषयक विचारांमध्ये राज्याच्या उत्पत्तीपेक्षा त्याच्या उद्दिष्टांवर आणि कार्यक्षमतेवर अधिक भर दिला आहे. त्यांच्यानुसार, राज्य हे केवळ प्रशासनाचे साधन नसून जीवनातील उच्चतम मूल्यांची प्राप्ती करण्याचे माध्यम आहे. त्यांनी राज्याच्या उद्दिष्टांची व्याख्या धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार पुरुषार्थांच्या आधारे केली आहे (शर्मा, 1981). राज्याचे मुख्य कार्य नागरिकांचे भौतिक आणि धर्मनिरपेक्ष कल्याण करणे इतकेच मर्यादित नाही, तर त्याच वेळी त्यांना नैतिक, सामाजिक, आणि आध्यात्मिकदृष्ट्या उन्नत बनवणे हे देखील महत्त्वाचे आहे. स्वामी दयानंद यांचे राज्यविषयक विचार वेदांवर आधारित असून, त्यांनी वेदांमध्ये मांडलेल्या जीवनमूल्यांच्या आधारे आदर्श राज्याची संकल्पना मांडली. त्यांच्या मते, खरे राज्य तेच जे लोकांना अज्ञान, अंधश्रद्धा, आणि सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी कार्य करते (तिवारी, 1999).

स्वामी दयानंद यांना विश्वास होता की, राज्याने नागरिकांच्या उन्नतीसाठी असे धोरण आखले पाहिजे, ज्यामुळे त्यांचे शारीरिक, मानसिक, आणि आध्यात्मिक जीवन उन्नत होईल. राज्याने केवळ कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे, तसेच आर्थिक समृद्धी साधणे एवढ्यापुरते मर्यादित राहू नये, तर व्यक्तीच्या अंतिम मुक्तीला (मोक्षाला) प्रोत्साहन देण्यासाठीही कार्य करावे. याशिवाय, स्वामी दयानंद यांनी आदर्श राज्यकर्त्याचे वर्णन एका धर्माभिमानी, न्यायप्रिय, आणि लोककल्याणकारी व्यक्ती म्हणून केले आहे. राज्यकर्त्याने नागरिकांना स्वाभिमान, नैतिकता, आणि उदात्त विचारधारांकडे मार्गदर्शन करावे, अशी त्यांची अपेक्षा होती. त्यांनी लोकांच्या मानसिक आणि आध्यात्मिक उन्नतीसाठी शिक्षण, समानता, आणि नैतिकतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या राज्यव्यवस्थेचा आग्रह धरला (जोशी, 2004).

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सरकारचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा सरकारच्या स्वरूपाबाबत स्पष्ट आणि दूरदृष्टीचा दृष्टिकोन होता. ते एका व्यक्तीच्या निरंकुश सत्तेच्या विरोधात होते. *सत्यार्थ प्रकाश* या त्यांच्या प्रसिद्ध ग्रंथात त्यांनी असे

मत व्यक्त केले आहे की, “संपूर्ण सत्ता एका व्यक्तीकडे केंद्रित करणे अत्यंत धोकादायक ठरू शकते. निरंकुश सत्ताधीश कधीही इतरांना आपल्या बरोबरीचे होऊ देत नाही, तसेच अशा सत्तेमुळे शासकाचे स्वार्थपूर्ण आणि पक्षपाती निर्णय अधिक प्रबळ होतात” (स्वामी, 1875). त्यांच्या मते, एकहुकमी शासनाच्या तुलनेत प्रजासत्ताक पद्धती अधिक न्याय्य आणि लोकहितकारी असते. त्यांनी सुचवले की, सरकारमध्ये राष्ट्राध्यक्षासारखा एक पदाधिकारी असावा, जो राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतीक असेल. मात्र, हा पदाधिकारी निरंकुश नसावा, तर संविधानाच्या मर्यादेत राहून कार्य करणारा असावा. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी लोकशाही तत्त्वांवर भर दिला. त्यांच्या मते,

> जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार हा जनतेने निवडलेल्या प्रतिनिधींना असावा. त्यांनी धार्मिक ग्रंथांमधील दैवी राजसत्तेच्या कल्पनेशी लोकशाही मूल्यांची सुसंगतता दाखवली. त्यांच्या विचारांनुसार, राज्यकारभार चालवण्यासाठी निवडले गेलेले नेते आणि अधिकारी विद्वान, नीतिमान, आणि सुज्ञ असले पाहिजेत. अशा नेतृत्वामुळेच राज्याचा सर्वांगीण विकास शक्य होतो. (शर्मा, 1981)

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा विश्वास होता की, सुशिक्षित आणि जबाबदार व्यक्तींनी सत्तेचा उपयोग जनकल्याणासाठी करावा. सत्तेचा दुरुपयोग टाळण्यासाठी त्यांनी शासकीय धोरणांमध्ये पारदर्शकता आणि नैतिकतेला महत्त्व दिले. त्यांचे विचार हे एक आदर्श प्रजासत्ताक पद्धतीचे मार्गदर्शन करणारे होते, ज्यात सरकारचे उद्दिष्ट केवळ प्रशासन चालवणे नाही, तर समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी कार्य करणे आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे कायद्याचे राज्य विषयक विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा विश्वास होता की खरा शासक म्हणजे कायदा, कारण कायदाच समाजातील सुव्यवस्था आणि न्यायाचे मूळ आहे. वैयक्तिक राजेपेक्षा कायद्याला अधिक महत्त्वाचे स्थान देत त्यांनी आपल्या विचारांमध्ये असे प्रतिपादित केले की, "न्याय्य कायदाच खरा राजा आहे, आणि न्याय्य कायदाच खरा धर्म आहे." त्यांच्या मते, कायदा हा व्यक्तिनिरपेक्ष असून तोच समाजाला सुव्यवस्था राखण्यास सक्षम आहे (स्वामी, 1875). स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे मत होते की कायदा हा खरा रक्षक आहे. लोक झोपेत असतानाही कायदा जागृत राहतो, आणि त्यामुळे शहाणे लोक कायद्याला धर्म आणि अधिकार म्हणून स्वीकारतात. योग्य पद्धतीने अंमलात आणलेला कायदा समाजाला आनंद आणि स्थैर्य प्रदान करतो. मात्र, जर प्रशासन चुकीच्या पद्धतीने झाले, तर न्यायाचे उल्लंघन होते आणि समाज अस्थिरतेकडे वाटचाल करतो. त्यांच्या विचारानुसार, कायद्याचे पालन केल्याने लोक सद्गुणी होतात, संपत्तीचे रक्षण होते, आणि लोकांच्या इच्छांची पूर्तता सुरक्षितपणे होते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी कायद्याच्या अंमलबजावणीतील समानतेवर भर दिला. त्यांनी सुचवले की, न्याय व्यवस्था सर्वांसाठी समान असली पाहिजे, अगदी राजेसह उच्चपदस्थ व्यक्तींसाठीही. उलट, उच्च अधिकाऱ्यांनी आदर्श वर्तन करण्याची अपेक्षा असल्यामुळे, त्यांच्या चुकांसाठी शिक्षा अधिक कठोर असावी. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी म्हटले की, राजाला शिक्षा सामान्य व्यक्तीच्या तुलनेत हजारपट जड असावी, कारण राजाच्या जबाबदाऱ्या आणि अधिकार त्याच्यावर अधिक नैतिक आदर्शांची अपेक्षा लादतात (शर्मा, 1981). कायद्याच्या सार्वभौमत्वावर आधारित स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार हे न्याय आणि सुव्यवस्थेचे आदर्श मानले

जातात. त्यांच्या मते, कायदा हा समाजातील सर्व नागरिकांना समान वागणूक देतो आणि योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी झाल्यास समाजाच्या स्थैर्याचे व प्रगतीचे प्रमुख साधन ठरतो.

शासनाची कार्ये विषयक स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्यानुसार, सरकार हे समाजाचे एक महत्त्वाचे साधन असून त्याची भूमिका केवळ नागरिकांना अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून संरक्षण देण्यापुरती मर्यादित नाही. त्यांनी असे प्रतिपादन केले की शासनाचे मुख्य उद्दिष्ट मानवी जीवनाच्या सर्वोच्च ध्येयांची पूर्तता करण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करणे आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी नागरिकांना खाजगी मालमत्तेचे अधिकार मान्य केले, परंतु संपत्तीच्या असमानतेची गरजही स्वीकारली. मात्र, त्यांनी इशारा दिला की श्रीमंत व्यक्तींच्या अनावश्यक प्रभावामुळे सरकारचे निर्णय प्रभावित होऊ नयेत. त्यांनी विशेषतः श्रीमंत व्यक्तींनी जनकल्याणासाठी आपली संपत्ती योग्यरित्या वापरण्याची गरज व्यक्त केली.

देशाच्या संरक्षणासाठी मजबूत सैन्यबळाची आवश्यकता, असे स्वामी दयानंद यांचे ठाम मत होते. त्यांनी असे स्पष्टपणे मांडले की, देशाचे स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी आणि सुसंस्कृतता तसेच प्रगती कायम ठेवण्यासाठी मजबूत संरक्षण यंत्रणा असणे अनिवार्य आहे. स्वामी दयानंद यांनी सरकारच्या जबाबदाऱ्या पालकाच्या भूमिकेसारख्या असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांच्या मते, सरकारने अशा व्यक्तींची जबाबदारी घ्यावी जे वृद्धत्व, अशक्तपणा, किंवा अल्पवयीन असल्यामुळे स्वतःची उपजीविका करू शकत नाहीत. यामध्ये विशेषतः विधवा, अनाथ, तसेच मृत सरकारी अधिकाऱ्यांच्या कुटुंबीयांचा समावेश होतो. परंतु, त्यांनी स्पष्ट केले की, जर एखाद्या व्यक्तीने अनैतिक किंवा दुष्ट जीवनाचा स्वीकार केला, तर अशा व्यक्तींना सरकारने कोणतीही मदत देऊ नये. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शासनविषयक विचार केवळ संरक्षण आणि प्रशासनापुरते मर्यादित नसून समाजातील नैतिकता, समानता, आणि लोककल्याणालाही प्राधान्य देतात. त्यांच्या या व्यापक दृष्टिकोनामुळे, शासनाला एक जबाबदार आणि आदर्श प्रणाली म्हणून पुढे नेण्याचा प्रयत्न दिसून येतो.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानाने 19व्या शतकातील हिंदू समाजाच्या अराजकतेला मार्गदर्शन करण्याचे आणि त्याला एका सुसंस्कृत व सुधारित स्वरूप देण्याचे कार्य केले. त्यांच्या विचारसरणीने हिंदू धर्मात सुधारणा आणि पुनरुज्जीवनाचा संदेश दिला, ज्यामुळे समाजात अनेक सकारात्मक बदल घडले. तथापि, त्यांच्या विचारांचा प्रभाव केवळ त्यांच्या काळापुरता मर्यादित राहिला नाही. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाने केवळ धार्मिक सुधारणा साधल्या नाहीत, तर पुढील काळातील वैचारिक चळवळींनाही आधार दिला. दयानंद सरस्वती यांच्या वैचारिक विचारसरणीमुळे हिंदू धर्माच्या पुनर्रचनेसाठी एक मजबूत पाया निर्माण झाला. तथापि, त्यांच्या काही विचारांमुळे आधुनिक काळातील हिंदुत्व विचारसरणीला अप्रत्यक्षपणे प्रेरणा मिळाली आहे, ज्यामुळे काही ठिकाणी धार्मिक आणि सामाजिक संघर्षाला चालना मिळाल्याचे दिसून येते. यामुळे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव सखोलपणे अभ्यासणे गरजेचे ठरते, जेणेकरून त्यांच्या कार्याची व्यापकता आणि मर्यादा समजता येईल. दयानंद सरस्वती यांना केवळ सुधारक किंवा तत्त्ववेत्ता मानणे पुरेसे नाही. त्यांच्या विचारांनी हिंदू समाजात नवी ऊर्जा निर्माण केली असली, तरी त्याच विचारांच्या परिणामस्वरूप काही दूरगामी सामाजिक आणि राजकीय परिणामही दिसून येतात. त्यामुळे,

त्यांच्या विचारांची ऐतिहासिक आणि समकालीन संदर्भात योग्य मांडणी करणे ही अत्यावश्यक बाब ठरते.

संदर्भ सुची:

1. Sharma, R. (1981). *The Arya Samaj and its Reform Movements*. Delhi: Academic Press.
2. Tiwari, P. (1999). *Social Reformers of India*. Mumbai: Pioneer Publications.
3. Joshi, N. (2004). *Lives of Great Indian Saints*. Bangalore: Wisdom Press.
4. Desai, K. (2010). *Modern Indian Thinkers and Reformers*. Kolkata: Scholar's Hub.
5. Sharma, R. (1981). *The Arya Samaj and its Reform Movements*. Delhi: Academic Press.
6. Tiwari, P. (1999). *Social Reformers of India*. Mumbai: Pioneer Publications.
7. Joshi, N. (2004). *Lives of Great Indian Saints*. Bangalore: Wisdom Press.
8. Swami Dayanand Saraswati. (1875). *Satyarth Prakash*.
9. Sharma, R. (1981). *The Arya Samaj and its Reform Movements*. Delhi: Academic Press
10. Dayanand Saraswati. (1875). *Satyarth Prakash*.
11. Sharma, R. (1981). *The Arya Samaj and its Reform Movements*. Delhi: Academic Press.
12. Dayanand Saraswati. (1875). *Satyarth Prakash*.
13. Prasad, R. (1994). *Indian Political Philosophy*. New Delhi: Academic Publishers.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

प्रा. डॉ. विलास कऱ्हाळे
नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आ.बाळापूर ता.कळमनुरी, जि.हिंगोली
Corresponding Author – प्रा. डॉ. विलास कऱ्हाळे

DOI - 10.5281/zenodo.14770721

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा कालखंड असा होता की ज्या कालखंडात ब्रिटिशांचे भारतात चांगल्या प्रकारे आगमन झाले होते.त्यांच्या आगमनानंतर पाश्चाते तत्त्वज्ञान आणि त्यांच्या भौतिक प्रगतीने भारतातील तरुण पिढी प्रभावीत झाली होती. ब्रिटिशांनी भारतात सुरू केलेल्या ब्रिटिश शिक्षण पद्धतीमुळे भारतीय तरुण इंग्रजी भाषा शिकून स्वतःचे आणि भारतीय समाजाचे परीक्षण करून लागला. त्याचा दुरगामी परिणाम असा झाला की त्यातून एक नवविचाराची लाट निर्माण झाली आणि या लाटीतून 19 व्या शतकात सामाजिक आणि राजकीय चळवळ सुरू झाल्या. या चळवळीच्या माध्यमातून जे नेतृत्व भारतात पुढे आले त्यापैकी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते.

भारतीय समाजातील नवशिक्षित तरुण ब्रिटिशांच्या शासन सामर्थ्यामुळे आणि भौतिक प्रगती मुळे प्रभावित झालेला आणि स्वतः मधील न्यूनगंडाच्या भावनेने पछाडलेला होता. पाश्चात्त्याचे सर्व काही चांगले आणि आपले सर्व काही वाईट अशी भावना इथल्या तरुण पिढीच्या मनात निर्माण झाली होती. त्यामुळे भारतीय परंपरा साहित्य तत्त्वज्ञान प्राचीन ज्ञानअस्तित्वात राहील की नाही अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती.भारतीय समाजातील ही न्यूनगंडाचे भावना दूर करून भारताच्या उज्वल परंपरा श्रेष्ठ साहित्य प्रेरणादाई इतिहास त्यांच्यासमोर ठेवण्याची आणि समाजात नवंचेतन्य निर्माण करण्याचे कार्य स्वामीजींनी केले. त्यासाठी त्यांनी अध्यात्मिक राष्ट्रवादी मांडला.या अध्यात्मिक राष्ट्रवादामधून भारतात एके भावना व राष्ट्रवाद निर्माण करण्याचा व बलशाली राष्ट्र निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. म्हणून के पी जयस्वाल म्हणतात. " हिंदू धर्म ग्रंथातील ग्रंथाचे टीकात्मक परीक्षा करून युरोपमध्ये जे कार्य मार्टिन ल्यूथर ने केले तेच कार्य दयानंदाने भारतात केले".

स्वामीजींचे कार्य वर करनी आपणास धार्मिक स्वरूपाचे दिसत असले तरी त्यांला राष्ट्रवादाची किनार होती. त्यांच्या विचारातून भारतीय समाजात आत्मविश्वास व स्वाभिमान निर्माण झाला. हा राष्ट्रवादाचा पाया होता,त्यातून त्यांनी समाजाचे संघटन केले. भारतीय समाजाची त्यांनी स्वतःच्या उज्वल भूतकाळाची दिव्य पूर्व संचिताचे जाण करून देऊन पाश्चाते राजकीय सामाजिक सांस्कृतिक गुलामगिरीतून भारतातील समाजाची मुक्तता करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी हिंदी भाषेचा वापर केला हिंदीतून साहित्य निर्मिती केली. वेद सोपे व सुलभ केले सर्वच समस्याचे समाधान आहे वेदात आहे हे त्यांनी दाखवून दिले.धर्म आणि राजकारण यात विसंगती नाही म्हणून चांगल्या शासनाचे प्रतिष्ठा धर्माच्या आधारावर शक्य आहे. असे त्यांचे मत होते. शिक्षणाद्वारे भारतीय समाजात नवचैतन्य निर्माण

करण्याचा प्रयत्न केला. आणि समाजातील विविध प्रश्नांची सोडू नको करण्यासाठी सन 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. म्हणून रोमा रोला यांनी भारतीय स्वातंत्र्याचा उदगाता लोकांचा नेता व भारतीय राष्ट्रीय पुनर्जागृतीचा व पुनर्जीवनाचा उदगाता म्हटले आहे.त्यांच्यामुळे राष्ट्रीय आंदोलन तीव्र झाले व 1905 ला उठाव झाला.

स्वामी रामानंद सरस्वती यांनी आपल्या सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथांमध्ये स्वराज्याची कल्पना मांडली. या ग्रंथाच्या सहाव्या भागात ते म्हणतात की,परक्याचे शासन हे कितीही उत्तम, न्यायपूर्ण,निपक्षपाती, उदारमतवादी परोपकारी असो ते स्वराज्याला पर्याय असू शकत नाही. ते तेथील लोकांना कधीही सुखी ठेऊ शकत नाही. स्वराज्य म्हणजे शांतता प्रगती व स्वातंत्र्य स्वामीजींचे वेदकालीन आदर्शाचा पुरस्कार केला असला तरी पाश्चात्य लोकशाही आणि गणराज्याची संकल्पना त्यांनी नाकारली नाही. स्वामीजींनी पाश्चात्य पद्धतीचा प्राचीन भारतीय परंपरांशी समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळात राज्यशाहीचा गावगवा होता.असे असले तरी त्यांनी मर्यादित राज्यशाहीचा पुरस्कार केल्याचे दिसून येते. वेदकालीन गणराज्य शासन प्रणालीचे समर्थन करताना दिसून येतात. त्याच प्रमाणे स्वामीजींनी लोकशाही व्यवस्थेत समर्थन केल्याचे दिसून येते.मनुस्मृतीतील राज्य सत्तेचे समर्थन आणि वेदकालीन निवडणुकांचे लोक तांत्रिकरण या दोघांचा समन्वय त्यांनी साधलेला दिसून येतो.सर्वाधिक श्रेष्ठ व सर्व संपन्न चरित्र असणारी व्यक्ती राजा असावे,राजास त्यांनी सभापती हा शब्द वापरला आहे. राजास मदत करण्यासाठी आर्यसभा ही सर्व राजकीय कार्य पार पाडण्यासाठी कार्य करणारी महत्त्वाची सभा म्हणून त्यांनी त्याचा उल्लेख केला .आणि विद्यासभा ही दुसरी महत्त्वाची सभा जी विविध विद्यांचा प्रचार व प्रसार करण्याचे कार्य पार पाडेल. तर तिसरी सभा ही आर्य धर्मसभा म्हणून ही सभा धर्माचा प्रचार करणारे व अधर्माचा सहार करणारी कार्य करणे असेल.या तिन्ही सभा लोकशाही पद्धतीने निवडलेल्या असतील ज्या देशातील विद्या सभेमध्ये विद्वान ब्राह्मण व राज्यसभेतील शूर क्षत्रिय परस्पर सहकार्यांनी राज्यकारभार करतील.जो देश धर्माचे पालन करेन तोच सुखी होईल असा विश्वास स्वामीजींना होता. राजावर या तिन्ही सभाचे नियंत्रण असावे,सभा आणि राजा या दोन्हीवरील अंतिम नियंत्रण जनतेचे असावे व सभेचे जनतेवर वर्चस्व असावे. अशा रीतीने विविध अंगे परस्परांवर नियंत्रण ठेवून सत्ता संतुलन पद्धत असावी.आशा रीतिने शासनाची विविध अंगे नियंत्रण ठेवून सत्ता संतुलन निर्माण केले.सभेने सुसंगत कार्य करावे चांगले कायदे करावे लोकांवर हे कायदे बंधनकारक राहतील सर्वांचे सुख व समृद्धी वाढविणे हेच कार्य या सभेचे असेल. थोडक्यात तीनही सभांच्या संमतीने कायदे करावेत व या कायद्याच्या आधीन सर्वांनी वागावे.सर्वांच्या सर्वोच्च सार्वजनिक हिताची जपणूक करावी. अशा रीतीने लोकशाहीचा पुरस्कार त्यांनी केलेला आहे,व आदर्श राज्याची संकल्पना त्यांनी प्रतिपादन केली त्यांनी आदरणीय आदर्श राज्याची कल्पना राज्यशाही स्वरूपाची असलीतरीया राज्याचे अंतरंग लोकशाही स्वरूपाचे असल्याचे दिसून येते. या विचारांच्या प्रतिबिंब आर्य समाजाच्या संघटनेत दिसून येते. आर्य समाज संघटनात्मक दृष्ट्या निवडणुकीच्या तत्त्वावर आधारलेला होता. आर्य समाजात तळापासून ज्या व्यक्ती कार्य होत्या त्यांच्या निवड लोकतंत्र पद्धतीने झालेला होता. भारत हा खेड्यामध्ये वसलेला देश आहे त्यामुळे स्वामीजींनी खेड्यांच्या प्रशासकीय व्यवस्थेचा विचारही आपल्या लेखनात केलाचा दिसून येते त्यांनी दहा-पन्नास किंवा शंभर खेड्याचे घटक करून प्रशासन चालवले दहा हजार खेड्यांच्या संघटनेवर दोन प्रतिनिधी असावेत एकाने त्या संघटनेचे अध्यक्ष पद स्वीकारावे व दुसऱ्याने त्या

भागाचा दौरा करून अधिकारी आपले कार्य व्यवस्थित पार पाडत आहेत की नाही हे पाहावे. समितीने संकलित केलेली माहिती आर्य सभेकडे पाठवावी या माहितीचे आधारे तिन्ही सभा आपले कार्य करतील असे स्वामीजींचे मत होते. एकंदरीत स्वामीजींच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास केल्यास आपणास त्यांचे राजकीय विचार आजही आपल्या राजकीय व्यवस्थेला प्रेरणादायी ठरतील असेच आहेत असे दिसून येते.

संदर्भ :

1) भारतीय राजकीय विचारवंत, डॉ. व्ही. जी. कुलकर्णी
2) भारतीय राजकीय विचार, शुभांगी राठी
3) प्राचीन व आधुनिक राजकीय विचार, पाटील डब्लू. बी.
4) आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, डॉ. वैशाली पवार.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आर्थिक विचार

डॉ. कागदे बी. बी.
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई
Corresponding Author –डॉ. कागदे बी. बी.
DOI - 10.5281/zenodo.14770734

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतातील एक महान समाजसुधारक, विचारवंत आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांनी केवळ धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणा यावर भर दिला नाही, तर आर्थिक विषयांवरही विचार मांडले. त्यांचे आर्थिक विचार प्रामुख्याने त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश" या ग्रंथात प्रतिबिंबित झाले आहेत. खाली त्यांचे आर्थिक विचार स्पष्ट केले आहेत . स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतातील सामाजिक आर्थिक सुधारक होते त्यांच्या विचारांमध्ये स्वदेशी तत्व स्वावलंबन आणि नैतिक अर्थव्यवस्थेवर भर होता त्यांच्या आर्थिक विचाराचे मुद्दे आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

स्वदेशी संकल्पना:

स्वामी दयानंद यांनी स्वदेशी उत्पादनावर भर दिला आणि परदेशी वस्त्र व उत्पादनाचा त्याग करण्याचे आवाहन केले. त्यांच्या मते स्वदेशी उत्पादनाचा वापर केल्याने देशातील उद्योगधंदे व रोजगाराला चालना मिळेल स्वामी दयानंद सरस्वती यांची स्वदेशी संकल्पना ही भारताच्या आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्वावलंबनावर आधारित होती त्यांच्या मते स्वदेशी याचा अर्थ केवळ स्थानिक उत्पादनाचा वापर करणे एवढाच नव्हता तर तो एक व्यापक तत्व होता ज्यामध्ये देशाच्या संसाधनांचा उपयोग स्वावलंबन आणि परकीय शोषणाला विरोध यांचा समावेश होता

स्वदेशी संकल्पनेचे मुख्य तत्वे:

1. स्थानिक उत्पादनावर भर:

स्वामी दयानंद यांनी परदेशी वस्त्र आणि तंत्रज्ञानाचा त्याग करून स्वदेशी उत्पादनाचा वापर करण्याचे आवाहन केले . त्यांना वाटत होते की स्थानिक उत्पादनाचा वापर केल्याने देशातील उद्योगधंद्यांना चालना मिळेल आणि रोजगार वाढेल

2. परकीय शोषणाचा विरोध:

ब्रिटिश साम्राज्याच्या आर्थिक शोषणाचा तीव्र निषेध केला. भारतातील परकीय व्यापार आणि ब्रिटिश वस्त्रामुळे स्थानिक उद्योग नष्ट होतात असे त्यांनी अधोरेखित केले.

3. स्वावलंबन:

स्वदेशीचा अर्थ केवळ वस्त्र किंवा वस्तूच्या वापरा पुरता मर्यादित नसून तो स्वावलंबी जीवनशैलीशी जोडलेला होता. त्यांच्या मते प्रत्येकाने कष्ट करून स्वतःचे जीवनमान उंचवावे आणि परावलंबित्व टाळावे.

4. शेती आणि उद्योगाचे प्रोत्साहन:

त्यांनी शेती हस्तकला आणि लघु उद्योगांना प्रोत्साहन दिले व या क्षेत्रामध्ये प्रगती केल्याने ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होईल असे म्हटले.

5. राष्ट्रीय अभियान:

स्वदेशीचा वापर केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातून नव्हे तर भारतीय संस्कृती परंपरा आणि अभिमान जपण्यासाठी आवश्यक असल्याचे त्यांनी सांगितले . भारतीयांनी आपले मूल्य आणि संस्कृती टिकवण्यासाठी परदेशी वस्तूचा त्याग करावा असे त्यांचे मत होते.

6. नैतिक आणि आत्मनिर्भर अर्थव्यवस्था:

त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्था नैतिकतेवर आधारित असावे असे मत व्यक्त केले तसेच आर्थिक व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता आणि प्रमाणिकतेचा आग्रह त्यांनी धरला

स्वावलंबनाविषयीचे विचार:

1. आर्थिक स्वावलंबन:

सरस्वती दयानंद यांनी आर्थिक परावलंबित्व टाळण्यावर भर दिला त्यांनी भारतीयांनी परदेशी वस्तू उत्पादन आणि तंत्रज्ञानाचा त्याग करून स्वदेशीवस्तूचा उपयोग करण्याचा सल्ला दिला तसेच लघुउद्योग हस्तकला आणि स्थानिक व्यवसायांना चालना देण्यावर त्यांनी जोर दिला.

2. शेतीचे महत्व:

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्याने त्यांनी सांगितले त्यांनी शेतकऱ्यांना सेंद्रिय पद्धतीने शेती करण्याचा सल्ला दिला आणि रासायनिक खते व विदेशी तंत्रज्ञानावर अवलंबून राहू नये असे मत मांडले त्याचबरोबर शेतकऱ्यांनी स्वावलंबी बनवून त्यांच्या कष्टाने देशाला संपन्न करावे असे त्यांनी म्हटले आहे.

3. श्रमाची प्रतिष्ठा:

श्रमाला प्रतिष्ठा देण्याचे त्यांनी महत्त्व पटवून दिले प्रत्येकाने स्वतःच्या श्रमातून उत्पन्न मिळविले पाहिजे आणि कोणत्याही प्रकारच्या शोषणाला प्रोत्साहन देऊ नये तसेच कष्ट करण्याची वृत्ती आणि त्यातून स्वाभिमान टिकविणे हे स्वावलंबनाचे मुख्य तत्व आहे.

4. शिक्षण आणि कौशल्य विकास:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी शिक्षणाला स्वालंबनासाठी अत्यंत महत्त्वाचे मानले त्यामध्ये व्यावसायिक शिक्षण तांत्रिक कौशल्य आणि जीवना उपयोगी ज्ञानावर त्यांनी भर दिला तसेच शिक्षणाने व्यक्तीला आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्य प्राप्त होईल असे त्यांचे मत होते.

5. नैतिकता आणि स्वावलंबन:

स्वावलंबन हे नैतिकतेशी जोडलेले असल्याचे त्यांनी सांगितले व्यक्तीने प्रामाणिकपणे आणि नैतिक पद्धतीने उत्पन्न मिळवले पाहिजे असे त्यांचे मत होते भ्रष्टाचार शोषण आणि अन्यायकारक पद्धतींना त्यांनी विरोध केला

6. सामाजिक स्वावलंबन:

समाजाने परस्पर सहकार्याने पुढे जाण्याचे त्यांनी महत्त्व पटवून दिले तसेच जातीय धार्मिक आणि सामाजिक भेदभाव नष्ट करून सर्वांनी समान संधी कर्तव्याचे जाणीव ठेवावी असे त्यांनी म्हटले किंवा सांगितले.

7. स्वावलंबनाचा आग्रह:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्वावलंबनावर भर दिला. त्यांनी भारतीयांना आत्मनिर्भर होण्यासाठी प्रेरित केले. त्यांचे मत होते की परदेशी वस्त्र व वस्तूंचा त्याग करून स्वदेशी वस्त्र आणि उत्पादनांचा वापर करावा. यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था सशक्त होईल.

8. कृषी आणि श्रमाला महत्त्व:

त्यांनी शेतीला अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले आणि शेतकऱ्यांना सुधारित पद्धतीने शेती करण्याचा सल्ला दिला. त्यांनी श्रमाला प्रतिष्ठा दिली आणि प्रत्येक व्यक्तीने मेहनत करून उपजीविका करावी, असे सांगितले.

9. व्यापार आणि उद्योगाचा विकास:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय व्यापार आणि उद्योगाच्या विकासावर भर दिला. त्यांनी भारतीयांनी आपली आर्थिक व्यवस्था सुधारण्यासाठी परदेशी वस्तूंवर अवलंबून न राहता स्थानिक उत्पादनांना चालना द्यावी, असे सुचवले.

10. संपत्तीचा न्याय्य वापर:

त्यांच्या मते, संपत्ती ही समाजाची देणगी आहे आणि तिचा उपयोग लोककल्याणासाठी करावा. त्यांनी भौतिक संपत्तीपेक्षा नैतिक व आध्यात्मिक संपत्तीला महत्त्व दिले.

11. परकीय शोषणाचा विरोध:

त्यांनी ब्रिटिश सरकारच्या आर्थिक शोषणाचा विरोध केला. त्यांचे मत होते की परकीय शासक भारतातील नैसर्गिक संसाधने आणि संपत्ती लुटत आहेत, त्यामुळे भारतीयांनी एकत्र येऊन याला विरोध केला पाहिजे.

12. सामाजिक आणि आर्थिक समानता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाजातील आर्थिक विषमता दूर करण्यावर भर दिला. त्यांच्या मते, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी मिळाली पाहिजे आणि कोणत्याही प्रकारचे शोषण होऊ नये.

13. स्वदेशी चळवळीला पाठिंबा:

त्यांनी स्वदेशी चळवळीला प्रोत्साहन दिले आणि भारतीयांनी आपल्या गरजा भागवण्यासाठी स्वदेशी उत्पादनांचा वापर करावा, असे सांगितले.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आर्थिक विचार भारतीय समाजाला स्वावलंबी, स्वदेशी आणि नैतिकतेवर आधारित अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी मार्गदर्शन करतात. त्यांच्या विचारांमध्ये राष्ट्रप्रेम, नैतिकता आणि आर्थिक स्वातंत्र्य यांचा समतोल साधला गेला आहे. भारतीय समाजाच्या आर्थिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक उद्यानावर आधारित होते त्यांच्या विचाराने भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला आणि आत्मनिर्भरतेने आत्मनिर्भवतीच्या तत्त्वज्ञानाला प्रेरणा दिली स्वदेशी संकल्पनेच्या परिणामाचा आढावा घेतला आणि त्यांनी त्यातून आत्मनिर्भवतीचा संदेश परकीय वस्तूंच्या त्याग स्थानिक उद्योगांचा विकास राष्ट्रीय अभिमानाची भावना परकीय शोषणाला विरोध स्वावलंबी समाजाची निर्मिती. स्वातंत्र्य चळवळीला प्रेरणा इत्यादी संबंधी आपले मत मांडले तसेच भारतीय समाजाच्या आर्थिक ,सामाजिक, आणि नैतिक, पुनरुत्थानाशी संबंधित आहेत त्यांच्या विचाराने व्यक्ती आणि राष्ट्राने स्वालंबी बनून प्रगती साधावी असा संदेश दिला.

संदर्भ ग्रंथ:

1) सत्यार्थ प्रकाश--स्वामी दयानंद सरस्वती
2) ऋग्वेद भाष्य भूमिका--स्वामी दयानंद सरस्वती
3) आर्य समाज ग्रंथावली--अरे समाज संस्था
4) स्वामी दयानंद चरित्र-लाला लाजपत राय
5) The Life and Teaching of swami Dayanand saraswati - जे टी एफ जॉर्ड
6) आर्य समाज संस्था : एक ऐतिहासिक आणि वैचारिक दृष्टिकोन--टी सी शर्मा
7) आर्थिक विचारांचा इतिहास-डॉ.दामजी,प्रा.रायखेलकर

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राजकीय विचारसरणी

डॉ. गोंदकर तुकाराम दत्तात्रय
कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय , ताहाराबाद, ता.- सटाणा,जि.-नाशिक
Corresponding Author –डॉ. गोंदकर तुकाराम दत्तात्रय

DOI - 10.5281/zenodo.14770751

सारांश:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारातील एक प्रमुख व्यक्तिमत्त्व होते, जे त्यांच्या सामाजिक सुधारणा, ब्रिटिश वसाहतवादाला विरोध आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवर प्रभाव यासाठी ओळखले जातात. राजकीय विचारसरणी व कार्याच्या अनुषंगाने आधुनिक भारताच्या इतिहासात त्यांचे नाव अजरामर झाले. निष्प्रभ वैदिक धर्माला त्यांनी तेजस्वी बनविले. समाजाला समर्थपणे संघटित केले. परधर्मीयांचे आक्रमण परतवून लावले व हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषेचे स्थान दिले. आधुनिक भारताच्या सामाजिक परिवर्तनात त्यांचा वाटा फार मोठा आहे. गुजरातमध्ये जन्मलेल्या, त्यांनी "सत्यार्थ प्रकाश" आणि "संस्कारविधी" सारख्या प्रभावशाली कामे लिहिली आणि 1875 मध्ये हिंदू सुधारणा चळवळ आर्य समाजाची स्थापना केली. या व अशा त्यांच्या राजकीय विचारसरणी व कार्याचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:

आधुनिक भारताच्या निर्मात्यांमध्ये स्वामी दयानंद यांचे स्थान सर्वोच्च आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांना आधुनिक वेदमहर्षी, निर्भय धर्मसुधारक, महापंडित, कुशल संघटक व आर्यसमाजाचे संस्थापक म्हणून देखील ओळखले जाते. दयानंदांचा जन्म काठेवाडमधील मोरवी राज्यातील टंकारा या गावी झाला. देशाच्या राजकीय, धार्मिक आणि सांस्कृतिक मुक्तीसाठी त्यांनी अथक परिश्रम घेतले होते. हिंदू धर्माला पुन्हा वैदिक पायावर घेऊन जाण्यासाठी त्यांनी तर्कशुद्ध मार्गदर्शन केले. त्यांनी स्वच्छतेने समाज सुधारण्याचा प्रयत्न केला होता, त्याची आज पुन्हा गरज होती. भारतीय राज्यघटनेत मांडण्यात आलेल्या काही सुधारणा त्यांच्या शिकवणीतून प्रेरित होत्या. राजकीय विचारसरणी व कार्याच्या अनुषंगाने आधुनिक भारताच्या इतिहासात त्यांचे नाव अजरामर झाले. निष्प्रभ वैदिक धर्माला त्यांनी तेजस्वी बनविले. समाजाला समर्थपणे संघटित केले. परधर्मीयांचे आक्रमण परतवून लावले व हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषेचे स्थान दिले. आधुनिक भारताच्या सामाजिक परिवर्तनात त्यांचा वाटा फार मोठा आहे. गुजरातमध्ये जन्मलेल्या, त्यांनी "सत्यार्थ प्रकाश" आणि "संस्कारविधी" सारख्या प्रभावशाली कामे लिहिली आणि 1875 मध्ये हिंदू सुधारणा चळवळ आर्य समाजाची स्थापना केली. या व अशा त्यांच्या राजकीय विचारसरणी व कार्याचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारातील विविध पैलूंचा अभ्यास करणे.

2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारातील महत्त्व जाणून घेणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राजकीय विचारसरणी अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

कोणत्याही विषयाचे किवा घटनेचे अध्ययन करीत असताना ते वैज्ञानिक पद्धतीने होणे आवश्यक असते. या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन करण्यात आला आहे. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राजकीय विचारसरणी याचे अध्ययन करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तूत संशोधनात द्वितीयक स्त्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राजकीय विचारसरणी याचे अध्ययन पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती: राजकीय तत्त्वज्ञान:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी प्रबुद्ध राजसत्तेचे समर्थन केले. त्यांचा असा विश्वास होता की आदर्श राजा हा क्षत्रिय, राज्यकर्ता आणि राष्ट्रासाठी सेनानी असावा आणि दंड (न्याय) हे राजकीय शक्तीचे प्रतीक आहे. त्यांचा असा विश्वास होता की धर्म (धार्मिकतेचे नियम) राजाला त्याचे कर्तव्य बजावण्यासाठी प्रेरित करतील. स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या राजकीय तत्त्वज्ञानात दोन मध्यवर्ती विचार आहेत. ते विचार काहीसे परस्परविरोधी आहेत. पहिली कल्पना आहे 'प्रबुद्ध राजेशाही' ही संकल्पना जी त्याने मनुस्मृतीतून घेतली होती. म्हणजेच, धर्माच्या आज्ञाधारकतेत पूर्णपणे रुजलेली राजेशाही. दुसरी संकल्पना जी, काहीशी विरोधाभासी कल्पना म्हणजे निवडक प्रतिनिधित्व म्हणजे लोकशाही, तथापि, वेदांमध्ये विधानसभेचे आणि राजाच्या निवडणुकीचे संदर्भ असल्यामुळे खरोखर कोणताही विरोधाभास नाही. निवडणुकीच्या तत्त्वावर जोर देऊन, तो राजाला विधानसभेचा अध्यक्ष म्हणून व्याख्या करतो. शिवाय, त्यांच्यासाठी राजकारण, नैतिकतेपासून अविभाज्य होते आणि म्हणून त्यांनी राजकीय नेत्यांच्या आध्यात्मिक नेत्यांच्या मार्गदर्शनासाठी जोरदार युक्तिवाद केला. स्वामी दयानंद यांनी त्यांचे लोकशाही निवडक तत्व आर्य समाजाच्या कार्यपद्धती आणि संघटनात्मक रचनेत विस्तारले. विकेंद्रीकरणाचे मूर्त स्वरूप असणाऱ्या राजनैतिकतेची त्यांनी पुढे कल्पना केली.

स्वामी दयानंद हे राजकारणातील एक आदर्शवादी होते आणि त्यांना वेदांच्या अभ्यासातून प्रेरणा मिळाली. त्यांची वेदांची व्याख्या करण्याची पद्धत पारंपारिक पद्धतीपेक्षा खूपच वेगळी होती. वेदांमध्ये सत्ये आहेत जी त्यांच्या उपयोगात सार्वत्रिक आहेत आणि जी तीव्र कारण आणि शोध विज्ञानाच्या कसोटीवर टिकू शकतात, ही प्राचीन परंपरा त्यांनी सुरू केली. भारतीय परंपरा अशी आहे की वैद्यकशास्त्र, गणित, संगीत, खगोलशास्त्र, राजकारण आणि अर्थशास्त्र ही शास्त्रेही वेदांवर आधारित आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक सुधारणा, हिंदू राष्ट्रवाद, राजकीय तत्वज्ञान, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवरील प्रभाव अत्याधिक स्वरूपाचा मानला जातो.

राज्याचा सिद्धांत:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे कार्य, विशेषतः त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश" या पुस्तकाने भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत योगदान दिले. स्वामी दयानंद राज्याच्या उत्पत्तीबद्दल कोणतीही मीमांसा करत नाहीत. प्रशासनाच्या सर्व अंगांसह पूर्णतः संघटित राज्याच्या चरित्राच्या चर्चेवर तो आपले लक्ष

केंद्रित करतो. त्यांच्या मते, राज्य म्हणजे जीवनातील सर्वोच्च वस्तूंची प्राप्ती. राज्याचे उद्दिष्ट केवळ नागरिकांचे धर्मनिरपेक्ष आणि भौतिक कल्याण पाहणे हे नसून मानवी जीवनातील धर्म, भौतिक समृद्धी, उपभोग आणि मोक्ष या चार घटकांचे वचन देणे आहे. त्याची इच्छा होती की राज्याने आपल्या क्रियाकलापांना अशा प्रकारे निर्देशित करावे जेणेकरुन ते जगाच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यास अनुकूल असतील. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजाकडे व्यापक जबाबदाऱ्या सोपविल्या आहेत. राजाची गरज फक्त भौतिक व ऐहिक जीवनापुरती मर्यादित मानत नाही तर राजाने धर्म, अर्थ, काम व मोक्षप्राप्ती चारही पुरुषार्थ साध्य करण्यासाठी मदत करावी अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे. चारही वर्णातील लोकांना कार्यासाठी प्रवृत्त करणे आणि गुणांनुसार व्यक्तीचे वर्णात विभाजन करणे हे राजाचे कार्य आहे. मानवमात्राची सर्व प्रकारच्या संकट, व्याधींपासून सुटका करणे सर्वांना योग्य शिक्षण उपलब्ध करून देणे. प्रजेच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे आदी कार्य राज्याकडे सोपविलेल्या आहेत. राज्याकडे निव्वळ सोपविलेल्या कार्याची यादी दिलेली नाही तर ती कार्य पार पाडताना कोणते तत्त्व वा नियमांचा वापर करावा याबाबतदेखील मार्गदर्शन केलेले आहे.

सरकारचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद एका माणसाच्या सत्तेच्या नियमाविरुद्ध होते. त्याच्या सत्यार्थ प्रकाशात ते म्हणतात की निरंकुश सत्ता एका माणसाकडे सोपवली जाऊ नये. निरंकुश राजा कधीही इतरांना त्याच्या बरोबरीचे होऊ देत नाही. त्याचे स्वतःचे व्यक्तिमत्व इतरांच्या व्यक्तिमत्त्वावर सावली करू शकते. तो घोषित करतो की स्वत:च्या स्वार्थाची पूर्तता करण्यासाठी एक हुकूमशहा पक्षपाती असेल याची खात्री आहे. स्वामी दयानंद यांनी राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले. जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केला आहे. दयानंद त्यांच्या प्रजासत्ताकवादाच्या सिद्धांतामध्ये धर्मशास्त्राने प्रतिपादन केलेल्या राजसत्तेच्या दैवी अधिकाराशी जुळतात. राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी सोपवलेल्या व्यक्ती जर विद्वान असतील तर ते राज्यासाठी मोठी सत्ता मिळवू शकतील असे त्यांचे निरीक्षण आहे. स्वामी दयानंदांसाठी सरकार हे समाजासाठीचा एक महत्त्वपूर्ण आधार आहे. त्यांच्या मते, राज्य हे केवळ अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी नाही तर मानवी जीवनाच्या सर्वोच्च उद्दीष्टांना प्रोत्साहन देण्यासाठी देखील आहे. नागरिकांना खाजगी मालमत्ता ठेवण्याची परवानगी देण्याची गरज त्यांनी मान्य केली. संपत्तीच्या विभागणीच्या असमानतेवर त्यांचा विश्वास आहे परंतु त्याच वेळी श्रीमंत लोक सरकारला त्रास देऊ शकतात. मजबूत सैन्याच्या देखरेखीवरही त्यांनी भर दिला. ते वर्णन करतात की राज्याचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यासाठी देशामध्ये मजबूत संरक्षणात्मक शक्ती उभारण्याशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग नाही. त्यांच्या मते सरकार हे वृद्ध दुर्बल, गरीब आणि वंचित घटकांचे पालक आणि संरक्षक आहे. जे एकतर वृद्धत्व आणि अशक्तपणामुळे आपली उपजीविका करू शकत नाहीत किंवा ते स्वत: ची काळजी घेण्यास खूप लहान आहेत, स्वामीजी स्पष्टपणे पत्नी आणि अल्पवयीन प्रकरणाचा उल्लेख करतात. मृत अधिकाऱ्यांची मुले जे सरकारच्या समर्थनास पात्र आहेत.

तीन असेंब्ली चे राज्य:

स्वामी दयानंद म्हणतात, "तिन्ही संमेलनांना एकत्र काम करू द्या, चांगले कायदे करू द्या आणि सर्वांनी त्या कायद्यांचे पालन करू द्या. सर्वांच्या आनंदाला चालना देणाऱ्या गोष्टींमध्ये सर्वांनी एकचित्त असू द्या." स्वामी दयानंद शैक्षणिक आणि धार्मिक संस्थांना स्वायत्तता देतात. सामान्यतः राजकीय किंवा विधानसभेने शैक्षणिक आणि धार्मिक

संमेलनांमध्ये आलेल्या निर्णयात हस्तक्षेप करू नये. परंतु विधानसभेला शैक्षणिक आणि धार्मिक बाबतीत पूर्णपणे अलिप्त राहता येत नाही.

कायद्याचे राज्य :

स्वामी दयानंदांनी कायद्याचे राज्य याचे समर्थन केले होते. त्यांच्या मते, कायदा हाच खरा राजा मानला. तो सर्वांना वैदिक ग्रंथातील शिकवण लक्षात ठेवण्याचा आग्रह करतो. ज्यात म्हटले आहे की "खरेच न्याय्य कायदा हाच खरा राजा होय; न्याय्य कायदा हाच खरा धर्म आहे." तो लिहित असलेल्या व्यक्तिशून्य कायद्यावर तो नियम राजापेक्षा वरचढ ठरतो. त्यांच्या मते, "एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल आहे. जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था राखतो. फक्त कायदाच त्यांचा रक्षक आहे. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो, म्हणून शहाणे लोक केवळ कायद्याकडेच धर्म किंवा अधिकार म्हणून पहा. जेव्हा कायदा योग्यरित्या चालविला जातो तेव्हा सर्व लोकांना आनंद होतो परंतु जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने प्रशासन केले जाते तेव्हा न्यायाच्या आवश्यकतांचा योग्य विचार न करता तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरित्या प्रशासित कायदा सद्गुणांच्या सरावाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करतो आणि त्याच्या लोकांच्या मनातील इच्छांची प्राप्ती सुरक्षित करतो." स्वामी दयानंद यांना राजा आणि इतर उच्च अधिकाऱ्यांच्या खटल्यांसाठी न्यायिक न्यायालयांचा एक वेगळा संच देखील प्रदान करणे आवडत नाही. तो हा हुकूम कायम ठेवतो आणि सांगतो की राजाला दिलेली शिक्षा ही सामान्य व्यक्तीपेक्षा हजारपट जड असावी.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्वतंत्रपणे राजकीय विचार मांडलेले आढळून येत नाहीत. त्यांनी निश्चित स्वरूपाच्या राजकीय सिद्धांताची मांडणी केलेली नाही. सक्रिय राजकारणात सहभाग घेतला नाही. आर्य समाजालादेखील राजकारणापासून अलिप्त ठेवले. दयानंद सरस्वती हे धार्मिक आणि सामाजिक विचारवंत होते. धार्मिक सुधारणेशिवाय राष्ट्र आणि समाजाच्या पुनरुत्थानाचा मार्ग प्रशस्त होणार नाही या धारणेतून त्यांनी राजकीय विचार प्रस्तुत केलेले आहेत. जोपर्यंत धर्म आणि समाजातील विकृती दूर होणार नाही. तोपर्यंत राजकीय प्रगती आणि उन्नतींची आशा करणे व्यर्थ आहे. वैदिक संस्कृतीला प्रमाण मानून राजकीय जीवनाची उभारणी करण्याचा प्रयत्न केला. वैदिक राज्याच्या आदर्शाचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. राजसत्तेला धर्मसत्तेची जोड देण्याचा प्रयत्न केला. राजकर्त्यांना धार्मिक नेत्यांनी मार्गदर्शन करण्याची आवश्यकता विशद केली. राष्ट्राला दैवी देणगी मानले. संघटित राष्ट्रजीवनाची धर्माच्या आधारावर उभारणी करण्याचा प्रयत्न केला. हिंदू धर्मातील फुटीरवृत्तीमुळे इंग्रजी राजवटीची प्रस्थापना झाली. त्यांच्या मते, 'इंग्रजांचा आपल्यावरचा विजय हा मूलतः आपल्याच अपयशामुळे आहे. हिंदू हे पूर्णतः विस्कळीत झाल्यामुळे परकीय सत्तेला रोखू शकले नाहीत. असेही त्यांनी मत व्यक्त केले.

समारोप:

आधुनिक भारतीय राजकीय विचारातील स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे जीवन, योगदान आणि विचारसरणी अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. स्वामी दयानंद सरस्वती हे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारातील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते. स्वामी दयानंद सरस्वती धार्मिक सुधारणेचे प्रणेते म्हणून ओळखले जातात. प्रचलित जातिव्यवस्थेला आव्हान देणारे समाजसुधारक, हिंदू धर्माच्या मुळांकडे परत जाण्याचा पुरस्कार करणारे हिंदू राष्ट्रवादी, प्रबुद्ध राजसत्तेचे समर्थन करणारे राजकीय तत्त्वज्ञ, ब्रिटीश वसाहतवादाचे टीकाकार आणि मुक्तीचा पुरस्कार करणारे धर्मसुधारक होते. महिलांचे आणि नैराश्यग्रस्त वर्गाचे उत्थान. त्यांच्या शिकवणी आणि कल्पनांचा

भारतावर कायमस्वरूपी प्रभाव पडला आहे आणि आजही ते प्रासंगिक आहेत. भारतीय राजनीती, समाजसुधार, समाजसेवा, हिंदु पुनर्जागरण, भारतीय पुनर्जागरण व भारतीय समाजवादाच्या क्षेत्रामध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म अशा वेळी झाला, जेव्हा भारत राजकीय दृष्टया पारतंत्र्यात होता. आर्थीक रुपांने दरीद्री होता व नैतीक स्वरुपात त्यांने आत्मवीश्वास गमावला होता. कारण तेव्हा सर्वसामांन्य व्यक्ती भारतातील ब्रिटीश शासन आणि ब्रिटीश नेतृत्व व त्यांच्या न्यायव्यवस्थेला सर्वश्रेष्ठ आणि एकमात्र विकासाचा मार्ग दाखविणारे प्रणेते होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. फडके, स. कृ. -नवा वैदिक धर्म अथवा आर्यसमाजाचा विवेचक इतिहास, पनवेल, 1928.
2. मल्होत्रा शान्ता, स्वामी दयानंद सरस्वती के राजनीतिक विचार, कल्पना बुक डिस्ट्रीब्यूटर्स, दिल्ली, 2007
3. नगायच उमाशंकर, महर्षि दयानंद का समाज दर्शन, न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन, दिल्ली, 2009
4. गाबा ओम प्रकाश, भारतीय राजनिति-विचारक, नेशनल पेपरबैक्स, नई दिल्ली, 2019
5. मेघा अंबिके - स्वामी दयानंद सरस्वती
6. गोपाळ हरी देशमुख - पंडित स्वामी श्रीमद्दयानंद सरस्वती
7. Rai, Lala Lajpat, The Arya Samaj, London, 1915.
8. Singh, Bawa Chhajju, The Life and Teachings of Swami Dayanand Saraswati.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

डॉ. महादेव रावसाहेब मुंडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा, ता.जि.बीड.
Corresponding Author –डॉ. महादेव रावसाहेब मुंडे
DOI - 10.5281/zenodo.14784477

प्रस्तावना :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारापासून भारताचे राजकीय विचाराचे नवे युग सुरु होते. उदारमतवादापेक्षा भिन्न अशी विचारसरणी अस्तित्वात आली. ती नवी विचार सरणी म्हणजेच राष्ट्रवादी विचारसरणी होय. दयानंद श्रेष्ठ भारतीय विचारवंत नव्हे, तर सर्वश्रेष्ठ शिक्षक ही होते. दयनंदाचा पिंड हा धार्मिक विचाराचा होता. मात्र त्यांनी आपले धार्मिक विचार बुध्दीशी पारखून घेतले होते. त्यांच्या धार्मिक विचारांना साधनेची तपश्चयेची आणि चिंतनाची व्यापक बैठक होती.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे राजकीय विचारवंत नव्हते त्यानी राजकीय विचार असे संबोधता येईल असे लिखान केलेले नाही. कोणताही सुसूत्र राजकीय सिध्दांत किंवा प्रमेय मांडलेला नाही. पण वेद प्रमाण्य हा त्यांच्या लिखाणाचा मुख्य केंद्र आहे. आदर्श शासन प्रकार कोणता याचे उत्तर ही वेदाला केंद्रभूत म्हणूनच दिले आहे. दयानंद सरस्वती यांनी त्यांच्या समाजकार्यातून राजकीय विचार व्यक्त केलेले आहेत. त्यांच्या राजकीय विचाराला अभ्यास खालील उद्टिये ठेवूनच या शोधनिबंधातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन उदिष्टये :

1) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
2) स्वामी दयानंद सरस्वतींचे सामाजिक, राजकीय विचारांचा आढावा घेणे.
3) स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या राजकीय विचाराचा शोध घेणे.

संशोधन गृहितके :

1) स्वामी दयानंद सरस्वती हे राजकीय विचारवंत नव्हते.
2) स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या राष्ट्रवादामुळे देशाच्या जहाळ राजकारणाला चालना मिळाली.
3) स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या राजकीय विचाराचा केंद्र हा राष्ट्रवाद होता.

स्वामी दयानंद सरस्वती एक उत्कृष्ठ सुधारक होते. 19 व्या शतकातील भारतीय प्रबोधनात दयानंदाचा वाटा मोठा होता. भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता, असमानता, अंधश्रध्दा, रुढी परंपरा, कर्मकांड, शिवा-शिव यांच्या विरोधात त्यांनी परखंड राष्ट्रामध्ये टीका केली. विशेषत: धार्मिकतेच्या नावाखाली घडणाऱ्या या गोष्टीचा त्यांनी समाचार घेतला. स्वामी दयानंद सरस्वती स्त्री सुधारक व स्त्रीवादी समाजचिंतक ही होते. दयानंदाच्या काळात भारतीय समाजाला एक

प्रकारची मरगळ आली होती. एका बाजूला देश पारतंत्रात खितपत पडला होता तर दुसऱ्या बाजूला कर्मकांड रुढी, अंधश्रध्दा यामुळे समाजात अनिष्ठ गोष्टीचे स्त्रोम माजले होते. त्यांनी भारतीय समाजात सामाजिक सुधारणा घटून आणण्यासाठी समाज जागृतीचे कार्य मोठया प्रमाणावर केले आहे. त्याच बरोबर आदर्श राज्य राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार प्राचीन आदर्श राज्याची संकल्पना, लोकशाही शासन संस्था विकेंद्रीकरण, कायदयाचे श्रेष्ठच या विचाराची चर्चा त्यांनी त्यांच्या प्रसिध्द ग्रंथात केले आहे. सत्यार्थ प्रकाश आणि ऋग्वेदादिभाष्य भूमिका या दोन ग्रंथात राजकीय विचार मांडले आहेत.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार :

स्वामी दयानंद सरस्वती श्रेष्ठ समाजसेवक आणि निर्भीड विचारवंत होते "वेदनाच्या तत्वज्ञानावर आधारित राष्ट्र आणि समाजाची निर्मिती हे त्यांचे ध्येय होते."[1] कांट आणि हर्बट स्पेन्सरप्रमाणे स्वामी दयानंद सरस्वती निराशवादी नव्हते. ईश्वरावरील आस्था जीवनातील पावित्रयाच्या आधाराने प्राप्त केली जाऊ शकते आणि त्यांचे हे विचार पाहिल्यानंतर असे दिसते की, राजकीय विचारवंतापेक्षा दयानंद धार्मिक आणि समाजिक विचारवंत होते.

1) राष्ट्रवादा संबंधी विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी पश्चात्माकरणाला करणाला विरोध केला. जेव्हा पाश्चात्म धर्म व संस्कृति ख्रिस्ती मिशनऱ्याच्या हस्ते भारतीय समाजात रुजवण्याचे कार्य करु लागली होती. तेव्हा भारतीय आर्याना भूतकालीन, दिव्य पूर्व संचिताची जाणून करुन देण्याची गरज स्वामी दयानंद सरस्वतीना जाणवली. त्याशिवाय पाश्चात्मांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय दास्यातून भारतीयांची मुक्तता होणे शक्य नाही. हे त्यांनी ओळखळे म्हणून त्यांची प्राचीन वेदाकडे धाव घेतली. त्यांनी विचारा स्पष्ट केली की, "संपूर्ण भारतीयांसाठी एक संपर्क भाषा असावी या जाणिवेतून स्वत:ला संस्कृत गुजराथी या भाषा उत्तम अवगत असतानाही त्यांनीच पहिल्यांदा हिन्दींचा वापर केला. हिन्दीतून ग्रंथनिर्मिती केली. वेदवाडमय सुलभ केले. सर्व सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक समस्यांची उकल वेदात शोधली. धर्म व राजकारण यांच्यात मुळीच विसंगती नाही असा हा आध्यात्मिक जीवनाचा पाया आहे असे त्यांनी म्हटले"[2] त्यांनी हा विचार समाजाच्या शैक्षणिक-सांस्कृतिक कार्यामधूनच देशभक्तीची प्रेरणा भारतीयांना दिली. भारताच्या राष्ट्रीय पुनरुज्जीवनाचा व पुनर्जागराणाच्या वर्तमान चळवळाचा हा सर्वात सामर्थशाली मार्ग मानावा लागेल. त्यांच्याच आर्य समाजाने 1905 मधील बंगालच्या उठावाची वाट निर्माण करुन दिली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या लेखानातील खालील गोष्टी कारणीभूत झाल्या. (1) " प्राचीन परपंराच्या अभियान जागृत करणे. (2) स्वातंत्र बद्दल प्रेम व गुलाम गिरीबद्दल घृणा (3) राष्ट्रभक्ती, ऐक्य व निर्भयता इत्यादीचा संदेश "[3] त्यांच्या लेखनातून मिळाला आहे. म्हणून राजकीय विचारात त्यांच्या राष्ट्रवादी विचार हा महत्त्वाचा मानला जातो.

2) लोकशाही संबंधीचा विचार:

दयानंद सरस्वती यांनी जरी प्राचीन भारतीय विचाराचे पुनरुजीवन व्हावे असा आग्रह धरला असला तरी ते एकाधिकार शाहीच्या विरोधात होते. त्यांनी लोकशाही तत्वांचा स्विकार केला व लोकशाही संस्थांनची मांडणी केली. राज्याची सत्ता केंद्रीत होऊ नये. तीचा विभाजन केले जावे किंवा तसेचे वाटप करावे त्यासाठी त्यांनी तीला मंडळाचा स्विकार केला. त्यासाठी शासनाचील तीन अंगे असावीत असे स्पष्ट केले ती तीन अंगे म्हणजे "धर्मसभा, विधानसभा आणि राज्यसभा या तीन्ही संस्थेचे सभासद लोकांनी निवडून दयावेत."[4] असा विचार त्यांनी मांडला. मात्र कोणामधून या

सभासदाची निवड व्हावी त्यावेळी गुणवत्तेचा विचार मांडतात.

3) कायदयाचे श्रेष्ठत्व:

स्वामी दयांनद सरस्वती यांनी लिहिलेल्या सत्यार्थ- प्रकाश या ग्रंथात ते म्हणतात की, " कायदा हाच खरा राजा असतो कारण ज्या ठिकाणी कृष्णवर्ण व रक्तनेत्रयुक्त भयंकर पुरुषाप्रमाणे दंड सर्वत्र पापांचा नाश करण्यास तयार असतो. त्या ठिकाणी प्रजा मोहयुक्त होत नाही व सदोदित आनंदी राहते म्हणून तोच खरा न्यायकर्ता, तोच चतुर्वणाचा जिम्मेदार असतो. दंड हाच प्रजांचे शासन करणारा, सर्वांचे रक्षण करणारा, मनुष्य आहे. म्हणून बुध्दीमान लोक दंडालाच धर्म असे मानतात. विचार करुन जो दंड केला जातो. त्याच्या योगाने सर्व प्रजाजन आनंदित होतात. पण अविचाराने केलेल्या दंडाबद्दल सर्वांचा सर्व प्रकारे नाश होतो."[5] या विचारातून त्यांनी कायदयाचे श्रेष्ठत्व करते असावे हा विचार मांडलेला आहे.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजकीय विराची मांडणी करताना कोणातही एखादा सिध्दांत मांडलेला नाही. त्याच्या कालखंडात जी समाज व्यवस्था व राजकीय व्यवस्था प्रस्थापीत होती. ती परिवर्तीत करण्यासाठी वेदप्रमाणवादाचा स्विकार करुन प्राचीन जी संस्कृती आहे. ती रुजवण्यासाठी लेखन व आर्यसमाजाच्या माध्यमातून जागृती करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीयांमध्ये प्राचीन संस्कृती रुजवून सामाजिक, आर्थिक व राजकीय राष्ट्रवाद रुजवण्याचा प्रयत्न केले आहे. त्यांनी लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्विकार करुन लोक प्रतिनिधीची निवड करण्यासाठी गुणवत्तेचा आधार घेतला आहे. ही तत्वे आजच्या लोकशाही तत्वाच्या विसंगत आहेत. कायदयाचे श्रेष्ठत्व त्यांनी त्यांच्या ग्रंथामध्ये स्पष्ट केलेले आहे. त्या कायदयास मानसशास्त्राची जोड दिलेली आहे. त्याचे राजकीय विचार आणि आदर्श त्यांच्या नंतरच्या काळात स्थिरमूल्य होऊ शकले नाहीत. म्हणून त्यांचा राजकीय विचाराचे महत्व हे तत्कालीन टप्प्यात राहील आहे.

संदर्भ सूची :

1) प्रा.किसन चोपडे, भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 2002, पृष्ठ क्र.37.
2) डॉ.भास्कर लक्ष्मण भोळे, आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर, जून 2003, पृष्ठ क्र.72, 73.
3) कित्ता, पृष्ठ क्र.73.
4) डॉ.रमेश ढोबळे, आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक पब्लिकेशन औरंगाबाद जून 2010, पृष्ठ क्र.42.
5) उपरोक्त क्र.2, पृष्ठ क्र.79.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

डॉ. लोखंडे बी. बी.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व विज्ञान महाविद्यालय,पाटोदा
Corresponding Author –डॉ. लोखंडे बी. बी.
DOI - 10.5281/zenodo.14784492

दयानंद सरस्वती योत्रा जीवन परिचय:

महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती हे 'आर्य समाजा' चे संस्थापक या नात्याने सर्वपरिचित असले तरी एक थोर मानवतावादी समाजसुधारक म्हणून ही त्यांचे श्रेष्ठत्व सर्वमान्य आहे. त्यांनी भारतीयांचा आत्म-सन्मान वाढविला. परकीयांच्या वैभवाने दिपून गेलेल्या भारतीयांच्या मनात त्यानी नवीन चेतना जागविली. परकीय साम्राज्यवादाच्या कालखंडात निष्प्रभ बनलेल्या भारतीयांना त्यांनी देशाच्या प्राचीन परंपरेची ओळख करून दिली. एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा चळवळीमध्ये दयानंद सरस्वती आणि त्याचा आर्यसमाज हा एक लढाऊ आणि महत्त्वाचा टप्पा मानावा लागेल. मात्र त्यांच्या सुधारणांच्या प्रेरणा पाश्चिमात्य नव्हत्या. त्यांच्या प्रेरणा वैदिक आचार विचारांवरील अढळ श्रद्धेतून विकसित झाल्या होत्या. सर्व पुरातन संस्था आणि परंपरासह आर्य धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्यावर त्यांचा भर होता.

दयानदांचा जन्म गुजराथ मधील, काठियावाड भागातील मोरवी या गावात एका सामवेदी ब्राह्मण कुटूंबात झाला. त्यांचे लहानपणीचे नांव 'मूलशंकर' होते. लग्न टाळण्यासाठी वयाच्या २१ व्या वर्षी दयानंद घरातून पळाले. १८६० मध्ये मथुरा येथे स्वामी विरजानंदाच्या सहवासात, दयांनदानी 'पाणिनी' आणि 'पांतजली' यांचा अभ्यास केला. १८६४ पासून दयानंदानी सार्वजनिकरीत्या उपदेश देण्यास प्रारंभ केला. अनिष्ट रुढी, दुष्ट प्रथा आणि कर्मकांड यावर ते टीका करु लागले, जीवनभर ते धर्मसुधारणेचे कार्य करीत राहिले. आपल्या प्रवचनांतून दयानंदानी वैष्णव पंथ, इतर धार्मिक संघटनांवर टीकास्त्र सोडले. १० एप्रिल १८७५ मध्ये मुंबई येथे त्यांनी आर्यसमाजाची स्थापना केली. १८७७ मध्ये लाहोर येथे या संघटनेची घटना तयार झाली.

दयानंदाचे राजकीय विचार:

व्यावहारिक अर्थाने दयानंद राजकीय विचारवंत जरी नसले तरी राजकीय विचारांना त्यांचे योगदान आहे. विशेष म्हणजे त्यांच्या राजकीय विचारावर देखील वेद आणि मनुस्मृतीचा प्रभाव जाणवतो. प्राचीन भारतात राजसत्तेवर, धर्मसत्तेचे वर्चस्व होते. मनुस्मृतीत राजेशाहीचे समर्थन असून त्यावर धर्माचे नियंत्रण असावे असे सांगितले आहे. वेदात मात्र सभा, समिती, कचित प्रसंगी निर्वाचित राजा यांचा उल्लेख आहे. मनुस्मृतीतील धर्मनियंत्रित राजेशाही आणि वेदातील निवडणूकांचे लोकतांत्रिक तत्त्व यांचा समन्वय साधून, राजकीय सिद्धांत निश्चित करण्याचे प्रयत्न दयानंदानी केले. राज्याकर्त्यांनी धर्मगुरुंचे मार्गदर्शन घेतले पाहिजे असे दयानंदांना

वाटते. दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांती काही महत्त्वाचे घटक पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रीयवाद:

दयानंदानी स्वतंत्रपणे राजकीय तत्त्वज्ञान आणि राजकीय सिद्धांत यावर लेखन केले नाही. मात्र त्यांच्या प्रवचनातून त्यांच्या राजकीय विचारांची कल्पना येते. त्यांच्या 'सत्यार्थ प्रकाश' आणि 'ऋग्वेदादी भाष्य भूमिका' या महत्त्वाच्या पुस्तकांत त्यांच्या राजकीय संकल्पनांचा शोध घेता येतो. दयानंदाच्या काळात हिंदू धर्माला उतरती कळा लागलेली होती. ख्रिश्चन मिशनरीचा प्रचार आणि प्रसार, विद्वानांना सुद्धा प्रभावी करीत होता. १८५७ च्या उठावानंतर ब्रिटिश सत्ता अधिकच मजबूत झालेली होती. ख्रिश्चन, धर्माचा जर हिंदूनी स्वीकार केला तर राष्ट्रीय भावना संपेल अशी भीती दयानंदाना वाटत होती. परकीयांची धार्मिक आक्रमणे वाढू नयेत यासाठी दयानंदानी प्राचीन भारतातील विचारांचा आधार घेऊन 'भारतीयत्व' जागविण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी टीकेची पर्वा केली नाही. या अर्थाने ते 'प्रखर राष्ट्रवादाचे' समर्थक ठरतात. राष्ट्रवादाची भावना परकीयाकडून स्वीकारणे त्याना मान्य नव्हते. प्राचीन भारतात जे काही चांगले आहे, त्यांचा राष्ट्रीय जागृतीसाठी त्यानी उपयोग करुन घेतला. देशभक्तीची भावना सतत पेटवीत ठेवली पाहिजे, तरच परकीयांच्या आक्रमणापासून भारतीय संस्कृतीचे रक्षण होऊ शकेल. त्याच बरोबर आपल्यातील दुष्ट रुढीचाही त्याग केला पाहिजे. देशाला कमजोर करणारे घटक नाहीसे केले पाहिजे अशी त्यांची भूमिका होती. त्यासाठी नैतिक शुद्धीकरण आणि समाजव्यवस्थेची पुनर्बांधणी यावर त्यांनी भर दिला. दयानंद हिंदू पुनरुज्जीवन, प्रखर राष्ट्रवाद यांचे कट्टर समर्थक होते. पण ते आंतरराष्ट्रीयवादाचे देखील समर्थन करीत असत. लॉर्ड लिटन यानी दिल्लीला एका दरबाराचे आयोजन केले होते. त्यावेळी त्यानी विविध धर्माच्या संमेलनाचेही आयोजन केले होते. त्यावेळी दयानंदानी हिंदू मुस्लीम ऐक्याचे जोरदार समर्थन केले मात्र धर्मान्तरे, धार्मिक आक्रमणे यातून हिंदू धर्म संपू नये, कमजोर होऊ नये यासाठीही त्यांनी प्रयत्न केले.

प्रबुद्ध राजतंत्र:

त्यांनी प्रबुद्ध राजतंत्रची (Enlightened Monarchy) ची कल्पना मांडली. त्यावरही वेद आणि मनुस्मृतीचा प्रभाव जाणवतो. धर्मपालन करणारे राज्य हा विचार त्यानी मनुस्मृतीतून घेतला. धर्मानुसार राज्य करणारा आणि मंत्रीपरिषदेचा सल्ला माननारा राजा श्रेष्ठ असतों, असा उल्लेख मनुस्मृतीत आढळतो. धर्माचा अवहेलना करणारा राजा, निरंकूश, अनैतिक आणि अधर्मी असतो. दयानंदानी मर्यादित राजेशाहीचे समर्थन केले. जनतेच्या ईच्छांचा राजाने सन्मान करावा असे सांगून राजतंत्राला प्रबुद्ध बनविले. राज्याला मानव धर्माबद्दल आस्था असावी. राज्य समता, न्याय यावर आधारलेले असावे. निर्वाचित राजांचा उल्लेख वेदात असल्याने दयानंदानी त्याचे समर्थन केले. दयानंदानी नैतिक पुनरुत्थानास महत्त्व दिले. त्यासाठी राज्यकर्त्यांवर आध्यात्मिक नेत्यांचा प्रभाव असला पाहिजे. त्यानी धर्मनिरपेक्ष राज्याचे किंवा भौतिकवादी राज्याचे समर्थन केलेले आढळत नाही.

ग्राम प्रशासन:

ग्राम प्रशासनासंबंधी दयानंदाचे विचार प्रामुख्याने मनुस्मृतीने प्रेरित झालेले होते. 'सत्यार्थ प्रकाश' या ग्रंथात त्यांनी दोन, तीन, पाच आणि शंभर गावाच्या समूहावर प्रशासकीय कार्यालयाची स्थापना सुचविली. या सर्व घटकावर कार्यक्षम अधिकारी नेमले जावेत. प्रत्येक दहा गावात एक पोलीस स्टेशन

असावे. दोन पोलीस स्टेशन साठी एक मुख्य पोलीस स्टेशन असावे. पाच पोलीस स्टेशनसाठी एक तहसील कार्यालय असावे. दहा तहसील कार्याच्या क्षेत्रांसाठी एक जिल्हा असावा. लहान अधिकाऱ्यांनी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना, विविध पातळीवर आपल्या कार्याचे अहवाल सादर करावेत. 'एक' गावाचा अधिकारी, 'दहा' गावाच्या अधिकाऱ्यास आपला अहवाल दररोज सादर करील त्यात गावात घडलेल्या गुन्ह्यांचीही माहिती असेल. याच पद्धतीने दहा गावांचा अधिकारी आपला अहवाल वीस गावांच्या अधिकाऱ्यांस सादर करील. वीस गावांचे अधिकारी, शंभर गावांच्या अधिकाऱ्यांना अहवाल सादर करतील. शंभर गावाचे अधिकारी, हजार गांवाच्या अधिकाऱ्याना, हजार गावांचे अधिकारी, दहा हजार गावांच्या अधिकाऱ्यांना आपले अहवाल सादर करतील. दहा हजार गावांचे अधिकारी एक लाख गावांच्या अधिकाऱ्यांना आपले अहवाल सादर करतील. या पद्धतीने शेवटी सर्वांच्या वतीने आंतरराष्ट्रीय परिषदेस अहवाल सादर होईल. आंतरराष्ट्रीय परिषद सर्व जगाचे प्रतिनिधीत्व करील. काही अधिकारी देखरेख करतील, काही दौरे करतील. आर्य समाजाच्या प्रार्थनेत आर्यांच्या विश्व-साम्राज्याची कल्पना आढळते. तरीही दयानंद साम्राज्यवादाचे समर्थक होते असा आशय त्यांच्या लेखनातून प्रगट होत नाही. ते नीतीमत्ता आणि मानवतेचे पुजारी होते. त्यांच्या साम्राज्याचे स्वरुप नैतिक, आध्यात्मिक आहे, पण ते राजकीय नाही. भारताचे आध्यात्मिक सामर्थ्य श्रेष्ठ प्रतीचे असूनही भारत गुलाम बनला याची त्यांना खंत होती. पण त्याना खरी खंत राजकीय गुलामगिरीची नव्हती, तर सांस्कृतिक गुलामगिरीची होती. वेदकालिन समर्थ भारत आपली संस्कृती विसरला आणि त्यामुळे तो गुलाम बनला असा त्यांचा दावा होता. म्हणूनच स्वराज्यासाठी, त्यानी सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाची आवश्यकता प्रभावीपणे प्रतिपादन केली. ते खरेखुरे 'भारतीय', 'राष्ट्रवादी' आणि 'देशभक्त' होते.

अहिंसा आणि त्यातील दुरुस्त्या:

दयानंद कट्टर अहिंसक होते. त्यांनी आपल्या व्यक्तिगत जीवनांत अहिसेचे काटेकोरपणे पालन केले. मात्र सार्वजनिक क्षेत्रात, विशेषतः राजकीय क्षेत्रात अहिंसेचे पूर्ण पालन शक्य नाही आवश्यक आहे. त्याशिवाय शांतता आणि सुव्यवस्था नांदणार नाही. परमेश्वर सुद्धा दुष्टाना शासन करतो याची उदाहरणे वेदांत आणि पुराणांत आढळतात. त्यामुळे सार्वजनिक, राजकीय क्षेत्रात 'उचित हिंसेचे' त्यांनी समर्थन केले. व्यक्तिगत जीवनांत मात्र. ते पूर्ण संन्याशी होते. दुष्टांना त्यांनी क्षमा केली. मात्र सामाजिक, राजकीय जीवनांत पूर्ण अहिंसा शक्य नाही याची त्यांना जाणीव होती.

दैवी कायद्याची श्रेष्ठता:

दयानंदानी राष्ट्रीयतेची, देशभक्तीची भावना जागृत केली. पण व्यक्तिगत जीवनांत ते फक्त ईश्वरी सत्तेला मानीत होते. ऐहिक सत्तेपेक्षा ईश्वरी सत्ता श्रेष्ठ आहे यावर त्यांची श्रद्धा होती. आपल्या व्यक्तिगत जीवनांत त्यानी ईश्वरी सत्तेला श्रेष्ठ मानले, पण सार्वजनिक जीवनात 'राज्या' चे श्रेष्ठत्व मान्य केले. ते पूर्णपणे अराज्यवादी नव्हते असाच निष्कर्ष काढावा लागेल. मात्र ईश्वरी कायदे राजकीय कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ असल्याचा दावा करुन ईश्वराच्या सार्वभौम सत्तेचा त्यांनी स्वीकार केला. ते सांगतात, "आपण सारे त्या विश्वशक्तीचे (ईश्वराचे) अनुयायी आहोत. तो ईश्वर राजांचा 'राजा' असून आपण सारे प्रजानन आहोत. तोच खरा राजा आहे. आपण त्याचे नम्र सेवक आहोत. हे सर्वांना समजू द्या." या जगात त्याच्याच दयेने आपण राजपदावर किंवा उच्चपदावर विराजमान होतो. त्याचा (ईश्वराचा) शाश्वत न्याय अमंलात

आणणारे आम्ही साधन आहोत. (संदर्भ : Light of Truth). यावरुन दैवी कायद्याना दयानंद किती महत्त्व देत होते, त्याची कल्पना येते. दयानंदानी व्यक्तिगत जीवनात आध्यात्मिक मूल्यांचा पूर्णपणे स्वीकार केला. पण सार्वजनिक व्यवहारात मात्र तडजोड केली. कारण श्रेष्ठतम मूल्यें सार्वजनिक आणि राजकीय जीवनात अमलात आणणे कठीण असते, याची त्यांना जाणीव होती.

वैदिक विश्ववाद:

आधुनिक भारताला आणि जगाला वैदिक तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता आहे यावर त्यांची श्रद्धा असल्याने 'पुन्हा वेदाकडे चला' असा मंत्र दयानंदानी दिला. त्यानी फक्त भारतापुरता विचार केला नाही. राष्ट्रवादाच्या पलिकडे जाऊन त्यानी आंतर राष्ट्रीयवादाचा, सर्व मानवाच्या कल्याणाचा विचार केला. त्यांच्या विचारात आणि शिकवणीत मानवतावादी विश्ववादाची वैशिष्ट्ये आढळतात. लाहोर येथे इ.स. १८७७ साली आर्यसमाजाने स्वीकारलेल्या, दुरुस्त घटनेत पुढील आशय आढळतो. "समाजाचा मूळ हेतू सर्व जगाचे हित साधणे हा आहे. त्यासाठी सर्व मानवांची भौतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक उन्नती व्हावी साठी ही संघटना (आर्य समाज) प्रयत्न करील. 'सत्यार्थ प्रकाश' मध्ये दयानंद लिहितात, "मी वैश्विक तत्त्वावर आधारीत असलेल्या धर्मावर विश्वास ठेवतो. सर्व मानवजातीने मान्य केलेले 'सत्य' मी स्वीकारतो. त्यांचे पालन भावी काळात ही व्हावे, याला मी धर्म मानतो. तो शाश्वत मूलग्राही धर्म (Eternal Primitive Religion) आहे. त्यात संघर्ष किंवा द्वेष नाही. मानवी श्रद्धा आहे." दयानंदानी आर्य समाजा शिवाय 'परोपकारिणी सभा' या संस्थेचीही स्थापना केली. या संस्थेला २३ विश्वस्तांच्या स्वाधीन केले. या संस्थेची तिहेरी उद्दिष्ट्ये होती. १) वेद आणि वेदांगे यातील ज्ञानाचा प्रसार करणे. २) जगातील सर्व भागात वैदिक धर्माची शिकवण पसरविण्यासाठी मिशनरीज पाठविणे हे कार्य करीत असताना सत्याचे समर्थन आणि असत्याचा त्याग होईल असे प्रयत्न करणे. ३) मुलांना खरे शिक्षण देणे, त्यांना संरक्षण देणे, देशातील, परदेशातील भारतीयांना त्यासाठी एकत्र आणणे. दयानंदानी त्यासाठी दलित, शोषित, दुर्बल घटकांना प्राधान्य देण्याचे धोरण स्वीकारले.

लोकशाहीचे समर्थन:

आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे दयानंद लोकशाही राज्यव्यवस्थेचे कट्टर समर्थक होते. आदर्श राज्याचे विवेचन करताना शासनाची विविध अंगे आणि त्याची रचना लोकतांत्रिक पद्धतीवर असावी असे दयानंदाचे प्रतिपादन आहे. आदर्श राज्याची त्यानी सांगितलेली तीन प्रमूख अंगे पुढील प्रमाणे आहेत. A

१) धर्मार्थ सभा (Religious Assembly), विद्यार्थ सभा (Educational Assembly), आणि राज्यार्थ सभा (Legisilative Assembly). या तीन्ही सभा लोकतांत्रिक पद्धतीने निवडल्या जाव्यात. दयानंद लिहितात, "लोकांनी त्यांच्यातील अत्यंत विद्वान माणसांना विद्यार्थी सभेसाठी निवडावे, धर्मशील माणसांना धर्मार्थ सभेसाठी निवडावे, अत्यंत चारित्र्यवान माणसांना राज्यार्थ सभेसाठी निवडावे." त्यानंतर या सभांनी त्यांच्यातील सर्वात जास्त गुणवान, सुस्वभावी आणि सर्वगुणसंपन्न माणसास अध्यक्षपदी निवडावे

(संदभ: Light of Truth (सत्यप्रकाश), याचा अर्थ सर्व निवडणुकांच्या प्रक्रियेत 'गुणवत्ता' हेच मार्गदर्शक तत्त्व राहील असा दयानंदाचा आग्रह आहे. त्यांच्या लोकशाही संकल्पनेचे 'गुणवत्ता' हे मार्गदर्शक तत्त्व आहे. विविध सभासाठी चांगली आणि गुणवान माणसे निवडावीत असा दयानंदाचा आग्रह आहे. मात्र

गुणवत्तेचे निकष कोणते असावेत, अशी माणसे मिळतील का, न मिळाल्यास काय करावे यासंबंधाचे विवेचन त्यांच्या लेखनात आढळत नाही.

ग्रामीण प्रशासनाच्या क्षेत्रातही ते लोकतांत्रिक तत्त्वांचा सन्मान करतात. दयानंदाच्या आदर्श राज्याच्या कल्पनेत एकाधिकारशाही किंवा राजपद याना प्राधान्य दिल्याचे सकृतदर्शनी दिसत असले तरी या राज्यांचे अंतरंग लोकतांत्रिक स्वरुपाचे होते. शासनाच्या विविध अंगाच्या रचनेत त्यानी निवडणुकांवर भर दिला. नियंत्रण आणि संतुलन तत्त्वांचा स्वीकार केला. त्यांनी सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावरही भर दिला. त्यांचे ग्रामीण प्रशासन हे विकेंद्रीत सत्तेचे द्योतक मानावे लागले.

राज्यामध्ये 'ग्रामव्यवस्था' हा महत्त्वाचा घटक असावा असे त्याना वाटे. आधुनिक राज्यप्रणालीत या घटकाचे महत्त्व कमी होत आहे यांची त्याना खंत होती.

संदर्भ ग्रंथ:

१) भारतीय राजकीय विचारवंत: डॉ.सुनिल दाते
२) भारतीय राजकीय विचारप्रणाली: डॉ.भा.ल.भोळे
३) भारतीय राजकीय विचार: डॉ.आर.डी.साबळे
४) आधुनिक राजकीय विचारवंद: डॉ.करुणाकरण के.पी.
५) भारतीय आणि पाश्यीमात्य राजकीय विचार: डॉ.भा.ल.भोळे
६) प्रमुख राजकीय विचार: शृंगारपुरे अरविंद
७) दै.लोकमत,सकाळ,लोकसत्ता,इंटरनेट व्हिडीओ इ.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे लोकशाही विषयी विचार

प्रा . डॉ. पवार बंडू थावरा
सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
कालिका देवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिरूर कासार जि. बीड
Corresponding Author – प्रा . डॉ. पवार बंडू थावरा
DOI - 10.5281/zenodo.14784505

प्रस्तावना:

दयानंद सरस्वती समाज सुधारक, राष्ट्रभक्त, तत्त्वज्ञ व विचारवंत होते. वर्तमान भारतीय सामाजिक, राजकीय स्थिती लक्षात घेता त्यांच्या विचाराची प्रस्तुतता जाणवते. भारतीय सामाजिक, राजकीय प्रश्नावर भारतीय तत्त्वज्ञान व परंपरेतच उत्तर शोधण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची ही ज्ञान वेदावर आधारित होते . वेदाचे दाखले देत मूर्ती पूजा, जाती व्यवस्था अस्पृश्यता यांना त्यांनी विरोध केला. भारताचा मार्टिन ल्युथर म्हणून यांना संबोधले जाते. दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय धार्मिक राजकीय वसाहतवादास विरोध करण्यासाठी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा आधार घेतला त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना केली. नवीन सामाजिक ज्याद्वारे त्यांना व्यवस्था, अर्थव्यवस्था, राजकीय व्यवस्था निर्माण करायची होती. ही व्यवस्था परंपरागत सामाजिक, धार्मिक कर्मकांडापासून मुक्त असावयास हवी. राजकीय वसाहतापासून मुक्त असेल पण या मुक्ततेचा पाया मात्र भारतीय तत्त्वज्ञान असेल असे त्यांनी स्पष्ट केले होते. वेदातील विचारांनी व तत्वज्ञानाने त्यांना प्रभावित केले होते वेद अभ्यासाने त्यांच्यात सामाजिक सुधारणा, राष्ट्रभक्ती स्वातंत्र्याचा स्वातंत्र्याची संकल्पना आल्या होत्या. त्यांच्या विचाराचा स्त्रोत'वेद'होता

भारतीयांना गौरवशाली, संपूर्ण ज्ञान विज्ञानाचा वारसा सांगून त्यांच्यात जागृती आणणारा विचारवंत म्हणून दयानंद सरस्वती नाव ओळखले जाते. दयानंद सरस्वतीचा प्रबोधनाचा मार्ग इतर प्रबोधनकार वेगळा होता. त्यांच्या प्रबोधनात राष्ट्रीयता व विवेक होता. दयानंद सरस्वती वेदाचे गाढे अभ्यासत होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) लोकशाहीचे समर्थन का केले
२) शासन आणि जनता जबाबदारीनुसार वागावे का?
३) निवडणुका लोकशाहीची प्राण आहे का?

संशोधनाची गृहितके:

१) लोकशाहीत खरी समानता आहे.
२) कायद्याचे राज्य लोकशाही
३) लोकशाहीत न्यायांना महत्व आहे
४) लोकशाही नियंत्रण वसंतुलन आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांची लोकशाही संबंधी विचार हे संशोधन करीत असताना वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे व तसेच दुय्यम साधने वापरली आहेत.

लोकशाही संबंधी विचार:

अ) समानता व न्यायालय महत्व:

दयानंद सरस्वती यांनी लोकशाही मूल्यावर विश्वास होता. म्हणून त्यांनी लोकशाहीचे समर्थन केले आहे. लोकशाहीच्या विकासासाठी जातीय व्यवस्थेचा विरोध केला. स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व स्वीकारले. अस्पृश्य ते विरोधी आंदोलन चालवून समाजात बंधुत्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. समाजातील दुर्बल घटकांना न्याय मिळावा. आशा आदर्श विचारांनी जी लोकशाहीला पूरक आहे त्याला त्यांनी महत्त्व दिले. वैदिक काळात लोकशाही स्वरूपाची शासन व्यवस्था होती असे त्यांचे मत होते.

ब) कायद्याचे सर्वश्रेष्ठत्व:

दयानंद सरस्वतीनि कायद्याचे श्रेष्ठत्व मान्य केले होते. त्यांच्या मते व्यक्ति पेक्षा कायदा हा श्रेष्ठ असायला हवा. जशी राजा हा कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ असू नये, याउलट कायद्याचे राज्य असावे. कायदा हा राजापेक्षा श्रेष्ठ असावा. कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान असाव्यात. कायद्याची अंमलबजावणी करताना श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ अधिकारी असा विचार न करता सर्वांना समान गुन्ह्यासाठी सारखी शिक्षा करण्यात यावी.

क) शासन व जनतेचे संबंध:

लोकशाहीचे समर्थन करणाऱ्या दयानंद सरस्वती ना जनता व सरकार यांच्यात सहकार्याची संबंध अपेक्षित होते. शासकाने जनतेस मुलाप्रमाणे तर जनतेने शासनास पित्याप्रमाणे वागणूक द्यावी. त्यांनी आपापली जबाबदारी ओळखून कार्य करावे. सत्ताधीशांनी देशातील शेतकऱ्यांना व कामगारांना श्रेष्ठ मानावे.

ड) निवडणुका:

निवडणुकीला लोकशाहीचे प्राण मानले जाते. लोकशाहीतील निवडणुकीच्या प्रक्रियेने सत्ताधीश सत्तेवर येतात. समाजातील बुद्धिमान व चारित्र्यसंपन्न व्यक्तीची निवड जनतेने करावी. विधिमंडळात निवडून दिलेल्या प्रतिनिधी पैकी जी व्यक्ती श्रेष्ठ असेल तिच्याकडे अध्यक्ष पद सोपवावे. या जनतेच्या प्रतिनिधींनी समाज हिताचा विचार करून समाजहितासाठी कायदे करावेत. कारण हुकूमशाहीत सत्ताधीशांना सत्तेची धुंदी चढते. त्यांचा परिणाम समाज हिताच्या ऐवजी स्वतःच्या हितासाठी सत्तेचा वापर केला जातो म्हणून त्यांनी लोकशाही व्यवस्थेला महत्त्व दिले.

इ) नियंत्रण व संतुलन:

दयानंद सरस्वतीच्या मते, राज्यात तीन प्रकारची मंडळी असावी, ती म्हणजे १) धार्मिक मंडळ
२) शिक्षण मंडळ ३) राजकीय मंडळ
या मंडळात त्यांच्या क्षेत्रातील तज्ञ व्यक्ती निवडणुकीच्या मार्गाने निवडाव्यात. त्या तीन मंडळात सत्ता संतुलन व नियंत्रण राहावे. यासाठी त्यांनी या तिन्ही मंडळाचे एकमेकांशी सहकार्य करावे. तसेच एकमेकाच्या नियंत्रणातून त्यांनी राज्यकारभार करावा ज्यामुळे कोणत्याही का मंडळाचे हुकूमशाही निर्माण होऊ शकणार नाही.

फ) सत्तेचे विकेंद्रीकरण:

दयानंद सरस्वतीचा लोकशाही वर विश्वास असल्याने त्यांनी सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाला महत्त्व दिले. त्यानुसार त्यांनी केंद्र व स्थानिक शासनात 27 खुरलेली असावी असे सांगितले.

भारत हा खेड्यांनी नटलेला देश आहे. तेव्हा भारतीय प्रत्येक खेडे हे स्वतंत्र आर्थिक व राजकीय घटक असाव्यात हवे. यासाठी काही खेड्यांचा गट

तयार करून त्या गटाचा प्रमुख असा एक अधिकारी नेमावा. साधारणता: एका गावासाठी एक अधिकारी असावा. त्यावर दहा गावाच्या गटाचा वरिष्ठ अधिकारी असावा. यावर शंभर व हजार खेड्यासाठी त्यावरील वरिष्ठ पातळीवरील अधिकारी नेमण्यात यावेत. रचना पद सोपान पद्धतीची असावी. जात आदेश व नियंत्रणाचे कार्य वरिष्ठ पातळीवरून केले जाईल. तर कार्याचा अहवाल सादरीकरणाचे कार्य खालच्या पातळीवरील गटाला करावे लागेल अशा प्रकारे दयानंद सरस्वती सत्ते च्या केंद्रीकरणाला महत्व दिले त्याचबरोबर मूल्याधिष्ठित नैतिकतेवर आधारित वैदिक स्वराज्याचा विचार स्पष्ट केला.

राजकारण आणि नीती संबंध:

१) नैतिकता व मूल्य तत्त्वाचा स्वीकार:

स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या राजकीय विचाराचा पाया नैतिक व मूल्य तत्त्वावर आधारित होता. त्यांच्या मते सत्ताही चारित्र्यवान व्यक्तीच्या हाती असावी. अन्यथा राजकीय व्यवस्था अधोगतीकडे वाटचाल करू लागते. राजकारण हे सेवाभावी वृत्तीने चालविणे आवश्यक आहे. अन्यथा जनहिता ऐवजी स्व हिताला प्राधान्य दिले जाते. त्यांच्या मते, राजकारण हे ईश्वराची साधना प्राप्तीचे साधन आहे. यात कुणी श्रेष्ठ अथवा कनिष्ठ असत नाही. राज्यातील सर्व व्यक्ती ह्या ईश्वराच्या प्रजेचा भाग असते. अशाप्रकारे दयानंद आणि नीतीशास्त्र यांच्या घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला.

२) नीतिमत्तेला प्राधान्य:

दयानंद सरस्वतीने राजकारणातील नैतिकतेला प्राधान्य दिले. त्यादृष्टीने त्यांनी राज्यात खालील बाबींना विचारात घेतले.

१. राजा हा चारित्र्यवान व संयमी असाव्यात असावा.

२. राजाप्रमाणे प्रजाही चारित्र्यवान असल्यावर त्यांनी भर दिला.

३. सुखी व समाधानी समाज निर्मितीसाठी चारित्रपणा व प्रमाणिकपणा आवश्यक असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले.

४. सत्ताधीश न्याय व नि:पक्षपाती असावे.

५. बेकायदेशीर कृत्य करणाऱ्या नागरिकांना शिक्षा करण्यात यावी.

या राजकीय विचारांना त्यांनी वेदाच्या साह्याने अध्यात्मिक आधार दिला. समाजाच्या सुखासाठी वहितासाठी वेद प्रमाणिकतेला व नीतीमतेला महत्त्व देतात. मनुष्याच्या चांगुलपणावर त्याचा विश्वास होता.

३) ज्ञानी नैतिक शासक:

वैदिक तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव असलेल्या दयानंद सरस्वतीने राज्यपदी निवडणुकीच्या मार्गाने व्यक्ती निवडण्यात यावी. ती व्यक्ती धार्मिक असाव्यात हवी.

विविध मंडळे:

राजकीय कार्यासाठी विविध मंडळी असावीत जात.

१) धार्मिक मंडळावर धार्मिक क्षेत्रातील तज्ञ व्यक्तीचे निर्वाचन व्हावे.

२) बुद्धिमान व्यक्तीची निवड कायदेमंडळावर करण्यात यावी.

३) प्रशासकीय व्यक्तीची निवड कायदेमंडळावर करण्यात यावी.

४) सर्वदृष्टीने योग्य व पात्र असणाऱ्या व्यक्तीची निवड राज्याच्या प्रमुख पदी करण्यात यावी

५) देशातील विविध मंडळांनी एकत्र येऊन कार्य करावे.

६) सर्व मंडळाचा उद्देश समाज हित असाव्यात हवे.

७) प्रशासनातील वर्ग हा धार्मिक तसेच बुद्धिमान असाव्यात हवा.

अशाप्रकारे दयानंद सरस्वतीने सत्ता स्थानी असणाऱ्या व्यक्ती ज्ञानी, गुणी, धार्मिक, नैतिक, असण्यावर भर दिला

दैवी कायद्याचे श्रेष्ठत्व:

१) दयानंद चा राष्ट्रवाद हा भौतिक स्वरूपाचा नव्हता.

२) राज्य व शासन चालवत अध्यात्मिक कार्याला प्राधान्य दिले. त्यांच्या मते'आपण सर्व परमेश्वराची प्रजा आहोत हे समजून घ्यावयास हवे. ईश्वर हा राजा आहे. आपण त्यांचे सेवक आहोत. तो खरा न्याय देवता आहे'

त्यांच्या मते, राजा हा दयाळू व कृपाळू असावा. त्यांनी प्रजेचे रक्षण करावयास हवे. असे न केल्यास राजा दैवी कायद्याचे उल्लंघन करीत असतात. राजाने दैविक कायद्याला श्रेष्ठ मानून जनहितार्थ आपले कार्य करावयास हवे असा त्यांचा आग्रह होता.

निष्कर्ष:

१) जनतेसाठी निवडणुका लोकशाहीचे उत्सव आहे.

२) शासन आणि नागरिक सलोख्याचे संबंध पाहिजे.

३) समता सर्वांसाठी सारखी असली पाहिजे.

४) न्यायासाठी शासनाने प्रयत्न केले पाहिजे.

५) कायद्याचे राज्य ही संकल्पना रुजलेली आहे.

उपायोजना:

१) नागरिकास स्वातंत्र्याची हमी शासनाने द्यावी.

२) कायद्याच्या राज्यासाठी शासनाने कायद्याची कडक अमलबजावणी करावी.

३) समता व न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करावे

संदर्भ ग्रंथ:

१. प्रा . डॉ. शुभांगी राठी-भारतीय राजकीय विचारवंत-के. एस. आतकरे, कैलास पब्लिकेशन औरंगपुरा, औरंगाबाद १ ऑगस्ट २०१६

२. डॉ. शुभांगी राठी (२०१४) भारतीय राजकीय विचारवंत, अथर्व पब्लिकेशन जळगाव

३. भा . ल. भोळे, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अँड कंपनी, नागपूर.

४. बी . वाय. कुलकर्णी, भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्याभारती प्रकाशन , नागपूर.

५. प. सी. कानी (१९९८) राजकीय सिद्धांत आणि राजकीय विचार, पिंपळापुरे अँड के. पब्लिसर्स. नागपूर.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राष्ट्रवादी विचारसरणी

प्रा. डॉ. कदम एच. पी.

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, श्री. पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी (वै.) जि. बीड

Corresponding Author – प्रा. डॉ. कदम एच. पी.

DOI - 10.5281/zenodo.14784512

सारांश:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे राष्ट्रवादी विचारसरणी च्या दृष्टीने एक अग्रणी व्यक्तिमत्व मानले जाते. त्यांनी आपले जीवन हिंदू धर्मात सुधारणा करण्यासाठी आणि 19 व्या शतकातील भारतातील महत्त्वाच्या सामाजिक-धार्मिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समर्पित केले. स्वामीजी त्यांच्या राष्ट्रवादी विचारसरणी आणि क्रांतिकारी विचारांसाठी ओळखले जातात. त्यांनी हिंदू धर्मातील वैदिक तत्त्वे पुनर्संचयित करण्याचा प्रयत्न केला, धर्मासाठी तर्कशुद्ध, वैज्ञानिक आणि समतावादी दृष्टिकोनाचा पुरस्कार केला. त्यांच्या प्रयत्नांनी भारतीय समाजावर अमिट छाप सोडली आणि अनेक सुधारणावादी चळवळींचा त्यांनी पाया घातला. या दृष्टीकोनातून त्यांच्या राष्ट्रवादी विचारसरणी आणि क्रांतिकारी विचारांचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे राष्ट्रवादी विचारसरणी च्या दृष्टीने एक अग्रणी व्यक्तिमत्व मानले जाते. त्यांनी आपले जीवन हिंदू धर्मात सुधारणा करण्यासाठी आणि 19 व्या शतकातील भारतातील महत्त्वाच्या सामाजिक-धार्मिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समर्पित केले. स्वामी दयानंद सरस्वतीची स्वराज्या बद्दल अतुट निष्ठा होती, एवढेच नव्हे तर सरकार मंत्रीमंडळाच्या निर्मितीत स्वराज्याच्या भावनेतून प्रेरीत झालेलेच व्यक्ती हवेत या गोष्टीला त्यांनी समर्थन दिले होते. त्यांचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी टंकारा, गुजरात येथे जन्मलेल्या दयानंद सरस्वती यांच्यावर त्यांच्या पारंपारिक हिंदू संगोपनाचा खूप प्रभाव होता. तथापि, त्याच्या आध्यात्मिक आणि बौद्धिक ज्ञानाच्या शोधामुळे त्याला प्रचलित धार्मिक प्रथा आणि सामाजिक चालीरीतींवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले. 'भारत भारतीयांचा आहे' हे त्यांचे प्रमुख विधान आहे. 1857 च्या स्वातंत्र्य संग्राम क्रांतीची संपूर्ण योजना स्वामीजींच्या नेतृत्वाखाली तयार झाली आणि ते त्याचे मुख्य शिल्पकार होते. ब्रिटीशांच्या जुलमी राजवटीला कंटाळलेल्या भारतात 'भारत भारतीयांचा आहे' असे म्हणण्याचे धाडस फक्त स्वामी दयानंद मध्ये होते. त्यांनी आपल्या प्रवचनातून भारतीयांना राष्ट्रवादाचा उपदेश केला आणि भारतीयांना देशासाठी मरण्यासाठी प्रवृत्त केले. अशाप्रकारे स्वामीजी त्यांच्या राष्ट्रवादी विचारसरणी आणि क्रांतिकारी विचारांसाठी ओळखले जातात. त्यांनी हिंदू धर्मातील वैदिक तत्त्वे पुनर्संचयित करण्याचा प्रयत्न केला, धर्मासाठी तर्कशुद्ध, वैज्ञानिक आणि समतावादी दृष्टिकोनाचा पुरस्कार केला. त्यांच्या प्रयत्नांनी भारतीय समाजावर अमिट छाप सोडली आणि अनेक सुधारणावादी चळवळींचा त्यांनी पाया घातला. या दृष्टीकोनातून त्यांच्या राष्ट्रवादी

विचारसरणी आणि क्रांतिकारी विचारांचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आलेला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :

1. भारतीय राष्ट्रवादाचा आढावा घेणे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राजकीय विचारसरणी व प्रभाव जाणून घेणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राष्ट्रवादी विचारसरणी अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

कोणत्याही विषयाचे किवा घटनेचे अध्ययन करीत असताना ते वैज्ञानिक पद्धतीने होणे आवश्यक असते.या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन करण्यात आला आहे. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राष्ट्रवादी विचारसरणी याचे अध्ययन करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तूत संशोधनात द्वितीयक स्त्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राष्ट्रवादी विचारसरणी याचे अध्ययन पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

स्वदेशी आणि राष्ट्रवाद:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्वदेशीचा शंख फुंकन्याचे धाडसी कार्य केले. त्यांनी सगळयात प्रथम स्वदेशीचा पुरस्कार केला. त्यांच्या व्दारा 1857 मध्ये स्थापन केलेल्या आर्य समाजानेही स्वदेशी अंदोलनाचे स्वरुप धारण केले. स्वामी दयानंद सरस्वतींचे मानने होते की राष्ट्रीय भावना व राष्ट्रीय एकता यांना सुदृढ बनविण्यासाठी स्वदेशी वस्तुच्या वापराला महत्व किंवा तो मुळ आधार मानत होते. ते अनुभव करत होते की, भारतीय देशवासीयांत स्वदेशभक्ती गौरवाने, विश्वासांने प्रतिष्ठीत करायची असेल तर त्यासाठी आपल्या देशातील वस्तुबदल, स्वदेशीबदद्‌ल त्यांच्या मनात प्रेम निर्माण करणे अनिवार्य आहे, त्यांनी आर्थिक क्षेत्रात स्वदेशी मालाच्या प्रयोगावर जोर दिला. भारताचे दारिद्रय दुर करण्यासाठी त्यांनी खादीच्या प्रयोगाच्या आवश्यकतेवर जोर दिला, स्वामी दयानंद सरस्वती हे स्वतः मोठे देशी वस्त्र परीधान करीत होते, स्वदेशीचा प्रयोग प्रत्येक व्यक्तीचे धार्मीक कर्तव्य आहे असे ते सांगत. त्यांनी देशी उदयोगांच्या विकासावर जोर दिला स्वधर्म, स्वभाषा, स्वदेशी यांच्या माध्यमातून ते स्वराज्याचे संदेश वाहक झाले. स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या संपर्कात जी व्यक्ती येत होती ते त्याला स्वदेशी वस्तूच्या उपयोगाची प्रेरणा देत.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्वदेशीचा जो कार्यक्रम दिला. तो पुढे चालून स्वातंत्र्यता संग्रामात स्वदेशी हे एक प्रभावी शस्त्र म्हणून पूढे आले. त्याचे श्रेय स्वामी दयानंद सरस्वती यांना जाते व ते श्रेय स्वामीजींना देत म्हटले की स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या आशचर्यकारक भविष्यदृष्टीव्दारे हस्त निर्मीत वस्त्र व अन्य स्वदेशी वस्तूचा जो विचार प्रस्तुत केला त्यालाच पन्नास वर्षानंतर महात्मा गांधी यांनी स्वातंत्र्यता संग्रमाच्या अंदोलनाचा प्रमुख मुद्दा वनविला.

स्वराज्य आणि राष्ट्रवाद:

स्वामी दयानंद सरस्वतीची स्वराज्या बद्दल अतुट निष्ठा होती. याचा अंदाज त्यांची प्रसिध्द रचना आर्याभिवीनयच्या त्या शाब्दांमधून घेता येतो. त्यांच्या मते की, ईश्वराने असे करु नये की कोणीही अन्य दुसरा देशवासी कधीही राजा बनु नये. आणि कधीही परावलंबी होऊ नये. एवढेच नव्हे तर सरकार मंत्रीमंडळाच्या निर्मितीत स्वराज्याच्या भावनेतून

प्रेरीत झालेलेच व्यक्ती हवेत या गोष्टीला स्वामी दयानंद सरस्वतींनी केवळ वेदांचे महत्व आणि स्वराज्याची माहिमाच नाही सांगीतली तर भारतीय राष्ट्रीय नितीवाद सुध्दा घोषीत केला आणि स्वदेशीच्या अंदोलनाला प्रेरणा तसेच चालना ही दिली. स्वामी दयानंद सरस्वतीव्दारे लोहार आर्य समाजाच्या स्वदेशी हेतूचा निर्णय होता तो महत्वपूर्ण आहे, इंग्रजी वर्तमानपत्र स्टेटमैन च्या 14 ऑगस्ट 1879 च्या रिपोर्ट नुसार पंडीत स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी लाहौर मध्ये स्थापान केलेल्या आर्य समाजाच्या सगळ्या सदस्यानी 'समाज मंदीरात एकत्र येउन हा निर्णय घेतला की ते इंग्रजांच्या विदेशी कपडयांचा वापर करणार नाहीत, तर केवळ अश्याच कपडयांचा वापर करतील जे कपडे फक्त भारतातच तयार होतील. याच्या परींणामाने लाहौर मध्ये स्वदेशी वस्तूंची, कपडयांची दुकाने उघडली गेली आणि डी. ए. बी. कॉलेज लाहौर, स्वदेशी अंदोलनाचे प्रमुख केंद्र बनले.

स्वामीजी आणि भारतीय राष्ट्रीय अंदोलन:

भारतीय राष्ट्रीय अंदोलनात स्वराज्याचे प्रथम संदेश वाहकाच्या रुपात लोकमान्य टिळकांना मान दिला जातो. कारण की लोकमान्य टिळक यांनी 1906 मध्ये सांगीतले की स्वराज्य माझा जन्म सिध्द अधीकार आहे. जेव्हा की लोकमान्य टिळकांच्या पहिले 1889 मध्ये दादाभाई नौरोजी यांनी मुंबईच्या चौपाटीवर मैदानावर या शब्दाचा उपयोग केला होता, दादाभाई नौरोजींच्या पूर्वी 1875 मध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपली प्रसिध्द रचना पुस्तक सत्यार्थ प्रकाश मध्ये स्वराज्य या मोहीमेचे विस्तृत सादरीकरण केले आहे. ही ती वेळ होती जेव्हा स्वराज्याची मागणी म्हणजे प्रत्यक्ष मृत्यूला अमंत्रण देणे होते. एवढेच नव्हे तर याच्या प्राप्तीसाठी राष्ट्रवादाच्या भावनेला मोठ्या प्रखरपणे स्वदेशी, स्वधर्म, स्वभाषा आणि स्वराज्याच्या रुपाने प्रस्तुत केले होते. ज्याच्यासाठी आमचे राष्ट्र त्यांचे ऋणी राहील.

स्वामी दयानंद सरस्वती; सामाजिक समता:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे अनेक सामाजिक दुष्कृत्यांचे तीव्र टीकाकार होते, कर्मकांडाच्या धर्माच्या विरोधात: त्यांनी सती, बालविवाह, पर्दा आणि बहुपत्नीत्व यांसारख्या प्रथांचा निषेध केला आणि त्या रद्द करण्याची वकिली केली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे योगदान धार्मिक सुधारणांच्या पलीकडे आहे, त्यांनी सर्व जातींना मंदिरात प्रवेश दिला आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा दिला. त्यांनी विधवा पुनर्विवाहाचे समर्थन केले आणि स्त्रियांची सामाजिक स्थिती उंचावण्यासाठी काम केले. स्त्रियांमधील सुधारणांच्या प्रश्नावर, दयानंद बालविवाहाच्या वाईट प्रथांना विरोध करत होते आणि विधवात्व लागू करत होते, ज्याला त्यांच्या मते वेदांची मान्यता नव्हती. पुनर्विवाहावर बंदी घालणाऱ्या समाजातील बाल-विधवांची दयनीय स्थिती त्यांच्या मनात खोलवर चिंतेचे वातावरण निर्माण करते. म्हणून त्यांनी 'निगोपा' (विधवा: आणि विधुरांचे कायमस्वरूपी सहवास) आणि नंतर विधवा पुनर्विवाह सुचवला.

स्वामी दयानंद आणि शैक्षणिक सुधारणा:

संस्कृत आणि शिक्षण सर्वांसाठी सुलभ करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांमुळे व्यापक शैक्षणिक सुधारणांचा पाया घातला गेला. स्वामी दयानंद यांनी भारतीय समाजाचे पुनरुज्जीवन करण्याचे साधन म्हणून शिक्षणाच्या महत्त्वावर जोर दिला. ब्राह्मणांच्या पारंपारिक सहवासाला आव्हान देत संस्कृत ही जात किंवा लिंगाची पर्वा न करता सर्वांसाठी सुलभ असावी असे त्यांचे मत होते. स्वामी दयानंदांच्या जागतिक दृष्टिकोनात शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान होते. नैतिक आणि धार्मिक पायावर आधारित आणि स्त्री-

पुरुष या चारही वर्गांसाठी असणारे शिक्षण दयानंदांना हवे होते. त्यांच्या मते या शिक्षणाचा भार राजा किंवा राज्याच्या खांद्यावर होता. सक्तीच्या शिक्षणासाठी ते उभे राहिले. भारताचे प्रबोधन त्यांनी विचार केला, या घटकावर अवलंबून आहे. व्याकरणावर भर देणाऱ्या शैक्षणिक व्यवस्थेच्या ते बाजूने होते; तत्वज्ञान, वेद, विज्ञान, वैद्यक, संगीत आणि कला.

स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या जिवनाच्या शेवटच्या टप्प्यात महाराणांच्या भूमीवर सुधार कार्य करतांना जोधपुरचा राजा जसवंतसिंह आणि त्याचे छोटेभाऊ कर्नल प्रतापसिंह यांच्यावर स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या उपदेशांचा अपेक्षीत प्रभाव पडला आणि स्वतः महाराज यशवंतसिंह, राज्याचे कर्मचारी, पदाधिकारी आणि अभिजन वर्गातील लोक मारवाड मध्ये तैयार खादीच्या कपडयाचा प्रयोग परीक्षणासाठी करु लागले होते.

समारोप:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक द्रष्टे होते ज्यांनी आपल्या काळातील सामाजिक-धार्मिक नियमांना निर्भयपणे आव्हान दिले. त्यांनी भारताच्या वैदिक भूतकाळाचे गौरव करून त्यांनी भारतीयांमध्ये अभिमान, एकता आणि राष्ट्रवादाची भावना निर्माण केली. त्यांच्या सुधारणांद्वारे, त्यांनी जातिभेद आणि लिंग असमानता यासारख्या गंभीर सामाजिक समस्यांना संबोधित करताना हिंदू धर्माची तर्कसंगत आणि सर्वसमावेशक जीवनपद्धती म्हणून पुनर्व्याख्या केली. त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना केली आणि वैदिक आदर्शांच्या वकिलीने केवळ भारतीय समाजच बदलला नाही तर पिढ्यांना समानता, ज्ञान आणि राष्ट्रीय अभिमानासाठी प्रयत्न करण्यास सक्षम केले. स्वामी दयानंद यांचा वारसा भारतात सुधारणा, प्रगती आणि एकात्मतेला प्रेरणा देत आहे. शतकानंतरही दयानंदांच्या धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची हिंदू अराजकता दूर करण्याची क्षमता, आपल्याला पुन्हा एकदा स्पष्टपणे सांगते की, विचारधारा जगावर राज्य करतात आणि वैचारिक आक्रमकतेचा वेळीच प्रतिकार केला नाही तर त्याचे चिरकाल दुःखद परिणाम होऊ शकतात. त्यामुळे दयानंदांची एक सौम्य हिंदू समाजसुधारक अशी लोकप्रिय संकल्पना अर्धसत्य आहे. दुसरा अर्धा भाग असा आहे की समकालीन हिंदू कट्टरतावाद आणि अल्पसंख्याक धर्मांविरुद्धच्या लढाईची मुळे, 19 व्या शतकात, विशेषत: दयानंद सरस्वती सारख्या व्यक्तींच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानात खूप खोलवर आहेत. त्यामुळे दयानंद आणि समकालीन हिंदुत्व यांच्यातील वैचारिक दुवा लक्षात न येण्याइतपत स्पष्ट आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. डॉ. हरिशचंद्र शर्मा - आधुनिक राजनीतिक सिध्दांत
2. अनंत ओगले – स्वामी दयानंद
3. सिंहल, मीनू -स्वामी दयानंद सरस्वती . प्रभात प्रकाशन. 2009.
4. डॉ. (श्रीमती) राजेश जैन - भारतीय राजनीति के नये आयाम
5. डॉ.रजनी कोठारी - भारतीय शासन एवं राजनीति
6. प्रल्हाद कुळगेरी -दयानंद सरस्वती
7. डॉ. जनार्दन वाघमारे -स्वामी दयानंद सरस्वती : व्यक्ती विचार आणि कर्तृत्त्व

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य

प्रा. डॉ. शशिकांत दत्तोपंत परळकर
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
श्री. पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी (वै.) जि. बीड
Corresponding Author – प्रा. डॉ. शशिकांत दत्तोपंत परळकर
DOI - 10.5281/zenodo.14784516

सारांश:

स्वामी दयानंद सरस्वती सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचे प्रणेते म्हणून ओळखले जातात. प्रचलित जातिव्यवस्थेला आव्हान देणारे समाजसुधारक, हिंदू धर्माच्या मुळांकडे परत जाण्याचा पुरस्कार करणारे हिंदू राष्ट्रवादी, प्रबुद्ध राजसत्तेचे समर्थन करणारे राजकीय तत्त्वज्ञ, ब्रिटीश वसाहतवादाचे टीकाकार आणि मुक्तीचा पुरस्कार करणारे धर्मसुधारक होते. आधुनिक वेदमहर्षी, निर्भय धर्मसुधारक, महापंडित, कुशल संघटक व आर्यसमाजाचे संस्थापक अशीही त्यांची ओळख आहे. या व अशा त्यांच्या राजकीय विचारसरणी व कार्याचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचे प्रणेते म्हणून ओळखले जातात. प्रचलित जातिव्यवस्थेला आव्हान देणारे समाजसुधारक, हिंदू धर्माच्या मुळांकडे परत जाण्याचा पुरस्कार करणारे हिंदू राष्ट्रवादी, प्रबुद्ध राजसत्तेचे समर्थन करणारे राजकीय तत्त्वज्ञ, ब्रिटीश वसाहतवादाचे टीकाकार आणि मुक्तीचा पुरस्कार करणारे धर्मसुधारक होते. निष्प्रभ वैदिक धर्माला त्यांनी तेजस्वी बनविले. समाजाला समर्थपणे संघटित केले. परधर्मीयांचे आक्रमण परतवून लावले व हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषेचे स्थान दिले. आधुनिक भारताच्या सामाजिक परिवर्तनात त्यांचा वाटा फार मोठा आहे. गुजरातमध्ये जन्मलेल्या, त्यांनी "सत्यार्थ प्रकाश" आणि "संस्कारविधी" सारख्या प्रभावशाली कामे लिहिली आणि 1875 मध्ये हिंदू सुधारणा चळवळ आर्य समाजाची स्थापना केली. आधुनिक वेदमहर्षी, निर्भय धर्मसुधारक, महापंडित, कुशल संघटक व आर्यसमाजाचे संस्थापक अशीही त्यांची ओळख आहे. या व अशा त्यांच्या राजकीय विचारसरणी व कार्याचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या जीवन कार्याचा आढावा घेणे
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारातील विविध पैलूंचा अभ्यास करणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मिक कार्य अभ्यासणे
4. आर्यसमाजाचे कार्य व त्याचे महत्त्व जाणून घेणे.
5. स्वामी दयानंद सरस्वती यांची सामाजिक विचारसरणी व कार्य अभ्यासणे.

जीवन परिचय:

काठेवाडमधील मोरवी राज्यातील टंकारा या गावी दयानंदांचा जन्म झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव करसनजी तिवारी असे होते. हे पिढिजात सावकार व जमीनदार होते. तसेच ते महसूल खात्यात मोठे सरकारी अधिकारीही होते. करसनजी हे सामवेदी औदिच्य ब्राह्मण होते. ते शैवपंथी होते. समाजात त्यांना बराच मान होता. अशा कुलीन कुळात दयानंद जन्मले. त्याचे नाव मूलशंकर असे ठेवण्यात आले. वयाच्या पाचव्या वर्षीच त्यांनी संस्कृत ग्रंथांच्या अभ्यासास सुरुवात केली. आठव्या वर्षी मुंज झाल्यावर त्यांनी वेदाध्ययनास प्रारंभ केला. सामवेदी असूनही त्यांनी प्रथम शुक्ल यजुर्वेदाचे अध्ययन केले. चौदाव्या वर्षी त्यांनी वेदाध्ययन पूर्ण केले. मुंजीनंतर त्यांनी शैल पंथाची दीक्षा घेऊन पार्थिवपूजा स्वीकारली. अतर वेदांतील काही भाग आणि संस्कृत व्याकरणाचे ग्रंथ यांचेही अध्ययन केले. दयानंद सरस्वती यांनी 1875 मध्ये गिरगाव, मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली आणि दांभिकतेचा झेंडा फडकावून अनेक उल्लेखनीय कार्ये केली. हे दयानंद पुढे महर्षी दयानंद झाले आणि वैदिक धर्माच्या स्थापनेसाठी 'आर्य समाज'चे संस्थापक म्हणून जगप्रसिद्ध झाले. आर्य समाजाच्या स्थापनेबरोबरच भारतात बुडून गेलेल्या वैदिक परंपरा पुनर्संचयित करून हिंदू धर्माची जगात ओळख झाली. त्यांनी हिंदीत पुस्तके लिहायला सुरुवात केली आणि संस्कृतमध्ये लिहिलेल्या पूर्वीच्या ग्रंथांचे हिंदीत भाषांतरही केले. महर्षी दयानंद सरस्वती यांचेही भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत मोठे योगदान होते. वेदांच्या प्रचारासाठी त्यांनी संपूर्ण देशाचा दौरा केला आणि पंडित आणि विद्वानांना वेदांचे महत्त्व समजावून सांगितले.

मूलशंकर संन्याशांच्या समूहात दाखल झाले. तेथे ब्रह्मचर्याची दीक्षा घेऊन त्यांनी ‘शुद्ध चैतन्य’ हे नाव धारण केले. यानंतर त्यांनी सु.पंधरा वर्षे हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत पर्यटन केले. अनेक संन्याशांची, ज्ञानी पुरुषांची त्यांनी भेट घेतली तसेच अनेक शास्त्रांचे सखोल ज्ञान संपादन केले आणि ते त्यांनी तपासूनही पाहिले. तांत्रिक आचार, कर्मकांड, मूर्तिपूजा, अज्ञानमूलक धर्माचरण, अंधश्रद्धा इ. अनेक गोष्टींचे त्यांनी बारकाईने अवलोकन केले. पूर्णानंद नावाच्या स्वामींपासून त्यांनी संन्यास धर्माची दीक्षा घेतली व दयानंद सरस्वती हे नाव धारण केले. १८६० साली मथुरेस अत्यंत चिकित्सक व ज्ञानी असलेल्या स्वामीविरजानंद या अंध गुरूकडे ते आले. विरदानंदांजवळ ते तीन वर्षे राहिले. याच काळात त्यांच्या धार्मिक व सामाजिक सुधारणेच्या विचारांचा पाया विरजानंदांशी विचारविनिमय होऊन घातला गेला व पुढील अनेकविध सुधारकिय कार्यांची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. यानंतर दयानंदांनी पुन्हा भारतभर परिभ्रमण केले. यावेळी त्यांनी मूर्तिपूजा, रूढिप्रियता, जन्मतः जातिभेद, हिंसात्मक यज्ञ इ. गोष्टींवर टीका करणारी अनेक व्याख्याने दिली.

सामाजिक सुधारणा:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे प्रचलित जातिव्यवस्थेला विरोध करणारे क्रांतिकारी व्यक्तिमत्त्व होते. जातिव्यवस्था ही प्राचीन जातिव्यवस्थेचे विकृत रूप आहे आणि ती गुणवत्तेवर, कार्यावर आणि स्वभावावर आधारित असावी, जन्मावर आधारित नसावी, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी आंतरजातीय गतिशीलतेला प्रोत्साहन दिले, हा संदेश त्यावेळच्या कट्टर हिंदू समाजात कट्टरतावादी होता. त्यांनी अस्पृश्यतेच्या प्रथेला विरोध केला, ज्याला ते अन्यायकारक आणि अमानुष मानत होते आणि मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था, कर्मकांड, नियतीवाद, भ्रूणहत्या आणि वरांची विक्री यांच्या विरोधात होते.

जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेला विरोध :

दयानंद यांनी जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध आपल्या धर्मयुद्धाचे नेतृत्व केले. त्यांनी वेदात वर्णिलेल्या वर्ण पद्धतीचा पुनर्व्याख्या केला. हे समाजातील व्यावसायिक हेतूसाठी होते. गुण, कर्म आणि स्वभाव या तत्त्वांनुसार, समाज वेगवेगळ्या वर्णांमध्ये विभागला गेला होता जसे की ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र त्यांच्या संबंधित व्यवसाय जसे की पूजा करणे, देशाचे रक्षण करणे, व्यापार आणि व्यापार करणे आणि इतर तीन जातींची सेवा करणे. . हा व्यवसाय परस्पर बदलण्यायोग्य होता. समाजाच्या या विभाजनाच्या राजकीय गरजेवर त्यांनी भर दिला. त्यांच्या शब्दात, जात म्हणजे- "राज्यकर्त्यांनी समाजाच्या सामान्य हितासाठी बनवलेली राजकीय संस्था आणि नैसर्गिक किंवा धार्मिक भेद नाही. हा नैसर्गिक भेद नाही, कारण चार जाती देवाने माणसांच्या वेगळ्या प्रजाती म्हणून निर्माण केल्या नाहीत; परंतु सर्व पुरुष समान स्वभावाचे, एकाच जातीचे आणि भाऊ आहेत". अशाच प्रकारे, दयानंद यांनी अस्पृश्यतेचा निषेध केला आणि त्याला अमानवीय आणि असामाजिक म्हणून लेबल केले. अस्पृश्यतेची प्रथा अजिबात नव्हती अशा वेदांचा त्यांनी हवाला दिला.

धार्मिक सुधारणा:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा प्रभाव धार्मिक सुधारणांपर्यंत वाढला. स्वामी दयानंद हे केवळ संहिता ग्रंथांनाच वेद मानत. कारण त्यांत जन्मसिद्ध जातिभेदास आधार नाही. वेदांचा आधार घेऊन त्यांनी नवे विचार मांडण्यास सुरुवात केली. अस्खलित संस्कृतात शास्त्रीपंडितांबरोबर त्यांनी वादविवाद केले. १८६९ साली काशीला पंडितांबरोबर शास्त्रार्थ केला. दयानंदांचा उदात्त हेतू लक्षात न घेता पंडितांनी केवळ शब्दप्रामाण्याच्या आधारावर त्यांना उत्तरे दिली. यानंतर दयानंदांनी प्रयाग, कलकत्ता, मुंबई, पुणे इ. ठिकाणी व्याख्याने देऊन आपले नवे धर्मसुधारणेचे विचार प्रभावीपणे मांडले. त्यामुळे केशवचंद्र सेन, लोकहितवादी, न्या. रानडे यांसारख्यांनी त्यांची स्तुती केली. आपल्या विचारांना मूर्तस्वरूप देण्यासाठी १८७५ साली मुंबई येथे त्यांनी आर्यसमाजाची स्थापना केली. आपल्या वैदिक धर्मविचारांचा प्रचार करण्यासाठी त्यांनी उत्तर प्रदेश, राजस्थान, पंजाब, बिहार, मध्य प्रदेश इ. प्रांतात दौरे केले व हिंदीभाषेत व्याख्याने देऊन धर्मजागृती केली. त्यांनी स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी आणि निराश वर्गाच्या उन्नतीसाठी वकिली केली.

दयानंद हे वेदनिष्ठ होते. त्यांनी यजुर्वेद व ऋग्वेद यांवर संस्कृतात भाष्ये लिहिली. ऋग्वेदाच्या काही भागावर भाष्यही केले. पण त्यांचा सर्वांत महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे सत्यार्थप्रकाश हाच होय. यात त्यांनी वेदांतील ज्ञानभांडार हिंदी भाषेतून लोकांसमोर मांडले. सत्यार्थप्रकाश हा आर्यसमाजाचा प्रमाणग्रंथ समजला जाऊ लागला. दयानंदांनी याशीवाय संस्कारविधि, पंचमहायज्ञविधि, गोकरुणानिधि इ. ग्रंथ लिहून आपले विचार जनतेसमोर मांडले. त्यांत त्यांनी शुद्ध वैदिक धर्माचे स्वरूप स्पष्ट केले, पाखंडी मतांचे खंडन केले, रूढीव भ्रममूलक कल्पनांचा निषेध केला, मूर्तीपूजेचा धिक्कार केला, स्त्रियांना व शूद्रांना वेदाध्ययनाचा अधिकार आहे हे सिद्ध केले, स्त्रीशिक्षणास प्रोत्साहन दिले, जातिभेदावर टीका केली व ख्रिस्ती, इस्लाम, यहुदी इ. धर्मांतील दोष उघड करून दाखविले. त्यांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माला विरोध केला, ज्यांनी हिंदू धर्म सोडला त्यांना या धर्मात पुनर्परिवर्तित करण्यासाठी शुध्दी चळवळीची वकिली केली.

आर्यसमाजाची स्थापना व कार्य:

७ एप्रिल १८७५ रोजी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. ही एक हिंदू सुधारणा चळवळ होती, ज्याचा अर्थ "महान

लोकांचा समाज" असा होतो. हिंदू धर्माला काल्पनिक समजुतींपासून दूर नेणे हा समाजाचा उद्देश होता. स्वामी दयानंदांनी आपल्या आर्यसमाजाचे संघटन अत्यंत चिकाटीने व प्रभावीपणे केले. आर्यसमाजाच्या प्रचारासाठी त्यांनी ग्रंथलेखनास प्रारंभ केला. आर्यसमाजातर्फे त्यांनी वैदिक पाठशाळा काढल्या. फिरोजपूर येथे अनाथाश्रम उघडला. ठिकठिकाणी आर्यसमाजाच्या शाखा त्यांनी उघडल्या. जाति–पंथ–भाषा इ. कोणतेही भेद लक्षात न घेता कोणालाही आर्यसमाजाचे सदस्य होता येत असे. आर्यसमाजाच्या सदस्यांसाठी नियम तयार केले गेले. दर रविवारी सर्व सदस्यांनी एकत्र येऊन वेदाध्ययन केले पाहिजे. प्रत्येकाने रोज संध्या, होम, गायत्री जप व वेदपाठ या गोष्टी अवश्य केल्या पाहिजेत. या गोष्टी करण्यास पुरोहिताची आवश्यकता नसते. ब्रह्मचर्य, सत्य, भक्ती, तप इ. प्रत्येकाने आत्मसात केले पाहिजेत. सर्व सत्यांचे मूळ परमेश्वर आहे, वेद हा सत्यमूलक ग्रंथ आहे, सत्याचा विचार करूनच धर्माचरण केले पाहिजे, सर्वांच्या उन्नतीसाठी झटले पाहिजे इ. विचार लक्षात घेऊन प्रत्येक आर्यसमाजी सदस्याने वागले पाहिजे असे दयानंदांनी म्हटले आहे.

हिंदू राष्ट्रवाद:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक सांस्कृतिक राष्ट्रवादी होते ज्यांनी हिंदू धर्माच्या मुळांकडे परत जाण्याची वकिली केली होती, ज्यांना ते वेद मानत होते. यामुळे देशाची धार्मिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक परिस्थिती सुधारेल असे त्यांना वाटत होते. त्यांनी कोणत्याही विशिष्ट जातीचा नव्हे तर सार्वत्रिकतेचा उपदेश केला आणि त्यांची शिकवण आजच्या काळातही प्रासंगिक आहे. 1876 मध्ये 'भारतीयांसाठी भारत' म्हणून 'स्वराज्य'ची हाक देणारे ते पहिले होते, ही हाक नंतर लोकमान्य टिळकांनी घेतली.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवर प्रभाव:

भारत परकीय राजवटीपासून मुक्त झाला पाहिजे आणि त्याने स्वतःचा वारसा पुन्हा मिळवला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतातील ब्रिटिश राजवटीची टीका केली होती. त्याने पश्चिमेच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय वर्चस्वाला विरोध केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे कार्य, विशेषतः त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश" या पुस्तकाने भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत योगदान दिले. त्यांच्या अनुयायांमध्ये श्री अरबिंदो, एस राधाकृष्णन आणि बाबा रामदेव यांचा समावेश आहे. "सत्यार्थ प्रकाश" या त्यांच्या सर्वात प्रभावशाली कृतींपैकी एक, मूर्तिपूजेच्या विरोधात मत मांडले आणि शिक्षणाचे महत्त्व आणि ज्ञानाचा शोध यावर जोर दिला.

समारोप:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक व धार्मिक कार्य महत्त्वपूर्ण मानले जाते. आधुनिक भारताच्या इतिहासात त्यांचे नाव अजरामर झाले. निष्प्रभ वैदिक धर्माला त्यांनी तेजस्वी बनविले. समाजाला समर्थपणे संघटित केले. परधर्मीयांचे आक्रमण परतवून लावले व हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषेचे स्थान दिले. आधुनिक भारताच्या सामाजिक परिवर्तनात त्यांचा वाटा फार मोठा आहे. त्यांच्यावर अनेक संकटे आली तरी त्यांनी ती तेजस्वीपणे स्वीकारली व त्यांवर मात केली. ख्रिस्ती, इस्लाम धर्मांच्या पंडितांशी वाद घालून त्यांनी त्यांना नामोहरम केले. परधर्मात जाऊ पाहणाऱ्या हिंदूना वैदिक धर्म पटवून दिला. परधर्मात गेलेल्यांना पुन्हा हिंदू धर्मात घेतले. वैदिक धर्माला त्यांनी पुन्हा तेजस्वी बनविले. शाहपूरचे महाराज नहरसिंग, जोधपूरचे महाराज जसवंतसिंग यांसारख्या अनेक राजेरजवाड्यांना त्यांनी आर्यसमाजाची दीक्षा दिली.

सहस्रावधी लोकांना समाजाच्या कार्याकडे प्रवृत्त केले.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. मेघा अंबिके -स्वामी दयानंद सरस्वती
2. फडके, स. कृ. -नवा वैदिक धर्म अथवा आर्यसमाजाचा विवेचक इतिहास, पनवेल, 1928.
3. मल्होत्रा शान्ता, स्वामी दयानंद सरस्वती के राजनीतिक विचार, कल्पना बुक डिस्ट्रीब्यूटर्स, दिल्ली, 2007
4. Singh, Bawa Chhajju, The Life and Teachings of Swami Dayanand Saraswati.
5. गोपाळ हरी देशमुख -पंडित स्वामी श्रीमद्दयानंद सरस्वती
6. नगायच उमाशंकर, महर्षि दयानंद का समाज दर्शन, न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन, दिल्ली, 2009
7. गाबा ओम प्रकाश, भारतीय राजनिति-विचारक, नेशनल पेपरबैक्स, नई दिल्ली, 2019

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

प्रा. डॉ. सुभाष ज्ञानोबा पोटभरे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिवछत्रपती महाविद्यालय,पाचोड. ता. पैठण जि. छत्रपती संभाजीनगर-४३११२१
Corresponding Author – प्रा. डॉ. सुभाष ज्ञानोबा पोटभरे
DOI - 10.5281/zenodo.14784524

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक महान समाजसुधारक, तत्त्वज्ञ, आणि विचारवंत होते. त्यांचे जीवन कार्य समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी समर्पित होते. त्यांनी भारतीय समाजाला नवचेतना आणि स्वाभिमानाचे धडे दिले. 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना करून त्यांनी भारतीय समाजाच्या पुनरुत्थानासाठी नवा मार्ग दाखवला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धार्मिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी भरीव योगदान दिले, तसेच त्यांचे राजकीय विचारही तेवढेच महत्त्वपूर्ण आणि मार्गदर्शक ठरले. स्वामी दयानंद सरस्वती हे केवळ धर्मसुधारकच नव्हते, तर त्यांचे राजकीय विचारही तितकेच महत्त्वाचे होते. त्यांच्या विचारांचा भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामावर मोठा प्रभाव पडला. त्यांचे राजकीय विचार वेदांवर आधारित होते आणि त्यांनी एक आदर्श राज्यव्यवस्थेची कल्पना मांडली होती. दयानंद सरस्वतींच्या मते, वेद हे सर्वश्रेष्ठ ज्ञानाचे आगार आहेत. त्यांनी वेदांचा अभ्यास करून एक नवीन दृष्टीकोन मांडला. त्यांच्या मते, राजाचा धर्म प्रजेचे कल्याण करणे हा आहे. राजा हा धर्माचा पालक असला पाहिजे आणि त्याने अन्याय, अत्याचार आणि भ्रष्टाचाराला नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करावेत. दयानंद सरस्वतींनी स्वराज्याची संकल्पना सर्वात प्रथम मांडली. त्यांच्या मते, प्रत्येक देशाला स्वतंत्र असण्याचा अधिकार आहे. त्यांनी ब्रिटिश राजवटीचा विरोध केला आणि भारतीयांना स्वतंत्र विचार करण्याचे प्रोत्साहन दिले. त्यांनी भारतीय संस्कृतीचे महत्त्व सांगितले आणि भारतीयांना आपल्या संस्कृतीचा अभिमान वाटण्याचे सांगितले. दयानंद सरस्वतींनी समाज सुधारणेसाठी अनेक प्रयत्न केले. त्यांनी जातिव्यवस्था, बालविवाह, स्त्री शिक्षण आणि अंधश्रद्धा यांसारख्या समाजातील कुप्रथांचा विरोध केला. त्यांनी स्त्रियांना समान हक्क देण्याची वकिली केली आणि त्यांना शिक्षण घेण्याचे प्रोत्साहन दिले. दयानंद सरस्वतींच्या मते, शिक्षण हे मुक्तीचे साधन आहे. त्यांनी सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी अनेक शाळा आणि महाविद्यालयांची स्थापन केली. त्यांनी वेदांचा अभ्यास करण्यासाठी गुरुकुले सुरू केली. दयानंद सरस्वतींनी आर्य समाजाची स्थापना करून आपल्या विचारांचा प्रसार केला. आर्य समाजाने समाज सुधारणेसाठी अनेक कामे केली. त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढवले, बालविवाहाला बंदी घातली आणि अंधश्रद्धा दूर करण्याचे प्रयत्न केले. स्वामी दयानंद सरस्वतींचे विचार भारतीय इतिहासात एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहेत. त्यांच्या विचारांचा भारतीय स्वातंत्र्य

संग्रामावर मोठा प्रभाव पडला. त्यांनी भारतीयांना आत्मविश्वास दिला आणि त्यांना आपल्या हक्कांसाठी लढण्याचे प्रोत्साहन दिले. त्यांचे विचार आजही प्रासंगिक आहेत.

स्वामी दयानंद सरस्वतींचे राजकीय विचार स्वराज्य, राष्ट्रवाद, आणि भारतीय संस्कृतीच्या संरक्षणावर आधारित होते. त्यांनी भारतीय समाजाला परकीय गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचे आवाहन केले आणि स्वराज्याच्या विचाराचा प्रसार केला. "वेदिक जीवनशैली" आणि "वेदप्रणीत राज्यव्यवस्था" ह्या त्यांच्या संकल्पना राजकीय दृष्टिकोनातून महत्त्वाच्या ठरतात. त्यांच्या विचारांमध्ये धर्म आणि राजकारण यांची सुसंवादात्मक नाळ स्पष्टपणे दिसते, जिथे धर्म हा मानवाच्या जीवनाचा अधिष्ठान आहे आणि राजकारण हे समाजाच्या व्यवस्थापनाचे साधन आहे. या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या राजकीय विचारांची सखोल मीमांसा केली आहे. त्यांची विचारसरणी त्यांच्या कालखंडात भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रेरणास्थान कशी ठरली आणि आजच्या काळातही त्यांचे विचार किती सुसंगत आहेत, हे देखील तपासले जाईल. त्यांच्या विचारांचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम आणि त्यातून उद्भवलेल्या सामाजिक व राजकीय चळवळींचे विश्लेषण या शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू असेल.

शोधनिबंधाचे उद्दीष्ट्ये:

1. स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या राजकीय विचारांचे स्वरूप आणि त्यातील प्रमुख तत्त्वांचा अभ्यास करणे ;
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांमधील स्वराज्य, राष्ट्रवाद, आणि सामाजिक एकात्मतेचा दृष्टिकोन अभ्यासने ;
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांचा भारतीय समाज आणि स्वातंत्र्य चळवळीवर झालेला प्रभाव समजून घेणे;
4. आधुनिक भारताच्या संदर्भात स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची प्रासंगिकता अभ्यासने.

गृहीतके:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचे स्वरूप आणि व्याप्ती सर्वव्यापी आहे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारात स्वराज्य, राष्ट्रवाद आणि सामाजिक एकात्मतेचा दृष्टीकोन दिसून येतो.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांचा प्रभाव भारतीय समाज व स्वातंत्र्य चळवळीवर पडलेला दिसून येतो.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची प्रासंगिकता आजही प्रस्तुत आहे.

जीवन परिचयः

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म 12 फेब्रुवारी, 1824 रोजी गुजरातच्या टकारा येथे एका ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे बालपणचे नाव मूलशंकर होते. त्यांनी वेदांचा बारकाईने अभ्यास केला आणि त्याच्यावर आधारित एक नवीन विचारधारा मांडली. त्यांनी वेदांना सर्वश्रेष्ठ ज्ञानाचे आगर मानले आणि त्यांच्या मते, वेदांमध्येच सर्व प्रश्नांची उत्तरे आहेत. 1875 मध्ये, स्वामी दयानंद सरस्वतीनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. या समाजाचे मुख्य उद्देश्य वेदाचा प्रचार करणे, समाज सुधारणा करणे आणि भारतीय संस्कृतीचे पुनरुत्थान करणे हे होते. आर्य समाजाने अनेक सामाजिक कुप्रथाविरुद्ध लढा दिला. त्यांनी

जातिव्यवस्था, बालविवाह, स्त्री शिक्षण आणि अधश्रद्धा यांसारख्या समस्या सोडवण्यावर भर दिला.

स्वामी दयानंद सरस्वती (1824-1883) हे भारताच्या आध्यात्मिक आणि सामाजिक पुनरुत्थानाचे प्रमुख नेतृत्व होते आर्य समाज या चळवळीचे संस्थापक म्हणून त्यांनी केवळ धार्मिक क्षेत्रातच नव्हे, तर राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातही महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या राजकीय विचारांमध्ये स्वराज्य, राष्ट्रवाद, आणि सामाजिक एकात्मता या तत्त्वांचा ठसा आहे. आधुनिक भारताच्या उभारणीसाठी त्यांच्या विचारांचे योगदान अतुलनीय आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या राजकीय विचारांचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद सरस्वतीचे राजकीय विचार त्यांच्या धार्मिक आणि तात्त्विक दृष्टिकोनातून प्रेरित होते. त्यांनी भारतीय समाजातील अन्यायकारक प्रथा आणि परकीय सत्ता यावर कठोर टीका केली. त्याचे राजकीय विचार स्वराज्य, राष्ट्रवाद, सामाजिक एकात्मता आणि परकीय सतेचा विरोध या तत्त्वांवर आधारित होते.

दयानंद सरस्वती यांचा "स्वराज्य" हा विचार फक्त राजकीय स्वातंत्र्यावर आधारित नव्हता, तर तो वैचारिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक स्वातंत्र्यालाही अधोरेखित करत होता. त्यांनी भारतीय लोकांना आत्मनिर्भर बनण्याचे आवाहन केले त्यांच्या मते, परकीय शासन भारताच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरांना धोकादायक ठरत आहे त्यामुळे त्यानी भारतीयांना आपल्या अधिकारांसाठी जागृत होण्यास प्रेरित केले. स्वराज्य म्हणजे आत्मनिर्भरता, स्वाभिमान, आणि स्वधर्मावर आधारित स्वायत्तता स्वामी दयानंद सरस्वतीनी भारतीयाना परकीय सत्ता आणि त्याच्या धोरणांविरोधात आवाज उठवण्यास प्रवृत केले. त्यांची "वेदांवर आधारित राज्य" ही सकल्पना भारतासाठी आदर्श होती, जिथे न्याय, समानता, आणि धर्मनिरपेक्षता यांना महत्व दिले जाईल.

राष्ट्रवाद हा स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या विचारांचा प्रमुख भाग होता. त्यांनी भारतीय समाजाला आपली सांस्कृतिक ओळख जपण्यासाठी प्रोत्साहित केले. "वेद" हे भारतीय संस्कृतीचे आदर्श आणि मार्गदर्शक आहेत, असे ते मानत. त्यामुळे त्यांनी "वेदिक राष्ट्रवाद" या संकल्पनेला प्रोत्साहन दिले भारतीयांनी आपल्या प्राचीन परपरावर आधारित एकतेचा स्वीकार करून आपली ओळख प्रस्थापित करावी, असा त्यांचा आग्रह होता. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी राष्ट्रवादाची व्याख्या सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक पुनरुत्थानावर आधारित केली. त्यांचा राष्ट्रवाद भारतीय संस्कृती आणि परंपरेच्या पुनरुत्थानाशी जोडलेला होता. त्यांच्या वेद प्रचाराच्या कार्यामुळे भारतीय समाजात एक नवीन आत्मभान निर्माण झाले.

दयानंद सरस्वतीनी जातीभेद, अस्पृश्यता, बालविवाह, आणि सती प्रथा यांसारख्या सामाजिक वाईट प्रथांचा विरोध केला. त्यांच्या मते, सामाजिक सुधारणेशिवाय राजकीय स्वातंत्र्य मिळवणे शक्य नाही. त्यांनी "एक देव, एक धर्म, आणि एक समाज" या तत्त्वावर आधारित सामाजिक एकात्मतेचा दृष्टिकोन मांडला. सामाजिक एकात्मता स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचाराचा केंद्रबिंदू होता. त्यांनी जातीभेदाचे निर्मूलन, महिलाचे अधिकार, आणि शिक्षणाचा प्रसार यावर भर दिला त्यांनी समाजातील सर्व घटकांना एकत्र आणण्यासाठी प्रयत्न केले आणि भारतीय समाजातील धार्मिक, सांस्कृतिक, आणि सामाजिक ऐक्य वाढवण्यावर भर दिला.

स्वामी दयानंद सरस्वतीनी ब्रिटिश सत्तेवर तीव्र टीका केली आणि भरलीयांना स्वराज्यासाठी प्रेरित केले. त्यांनी भारतीय लोकांना स्वभाषेचा, स्वधर्माचा आणि स्वसंस्कृतीचा अभिमान ठेवण्याचे

महत्त्व पटवून दिले. त्यांच्या "भारत भारतीयासाठी" या घोषणेने स्वातंत्र्य चळवळीला मोठा पाठिंबा दिला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांचा प्रभाव भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवर विशेषत्वाने जाणवतो. त्यांच्या प्रेरणेमुळे अनेक क्रांतिकारक आणि स्वातंत्र्य सैनिक प्रेरित झाले, बाळ गंगाधर टिळक, महात्मा गांधी, आणि सुभाषचंद्र बोस यांसारख्या नेत्यांनी त्यांच्या विचारांचा प्रभाव मान्य केला आहे. त्यांनी प्रचार केलेल्या स्वराज्याच्या विचारामुळे भारतीय समाजाने स्वातंत्र्यासाठी एकत्रित होऊन प्रयत्न केले. तसेच आर्य समाजाने शिक्षण, समाजसुधारणा, आणि राष्ट्रभक्तीच्या माध्यमातून भारतीय समाजाला नवी दिशा दिली. त्यांनी सुरु केलेल्या गुरुकुल प्रणालीले भारतीय समाजात शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन घडवले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे स्वराज्याचे तत्त्व आजही आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनेशी सुसंगत आहे. त्यांच्या विचारांप्रमाणे, भारताने आपल्या सास्कृतिक वारशाचा अभिमान बाळगून जागतिक पातळीवर आपली ओळख प्रस्थापित करावी जातीयता आणि लिंगभेद अजूनही भारतीय समाजाला त्रस्त करत आहेत. अशा परिस्थितीत स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी माडलेले सामाजिक न्यायाचे तत्त्व आजही महत्वाचे आहे. त्यांच्या शिक्षणविषयक तत्त्वज्ञानातून प्रेरणा घेऊन आजच्या शिक्षण प्रणालीत भारतीय संस्कृतीचे महत्त्व अधोरेखित करता येते. शिक्षण हे समाजसुधारणेचे आणि राष्ट्रनिर्मितीचे प्रमुख साधन असल्याचे त्यांनी सांगितले होते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांची प्रासंगिकता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार आजही भारतीय समाजासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि प्रेरणादायी आहेत. त्यांचे विचार केवळ ऐतिहासिक संदर्भात नव्हे, तर वर्तमान आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठीही अत्यंत उपयुक्त ठरतात. आज जातीय भेदभाव, लिंग असमानता आणि सामाजिक विषमता अजूनही भारतीय समाजात व्याप्त असल्याने त्यांचे सामाजिक न्यायाचे तत्त्व अधिक महत्त्वाचे झाले आहे. त्यांचा "एक देव, एक धर्म, एक समाज" हा विचार धार्मिक सहिष्णुता आणि सामाजिक एकात्मतेचा संदेश देतो. स्त्री सशक्तीकरणाबाबतचे त्यांचे अग्रणी विचार आजही प्रासंगिक असून महिलांच्या शिक्षण आणि समान हक्कांसाठी मार्गदर्शक ठरतात. वर्तमान "आत्मनिर्भर भारत" संकल्पना त्यांच्या स्वराज्याच्या विचाराशी संपूर्णपणे सुसंगत आहे. त्यांनी भारतीय संस्कृतीचा अभिमान, आर्थिक स्वावलंबन आणि सांस्कृतिक स्वाभिमान यांना महत्त्व दिले होते. शिक्षणाला समाज परिवर्तनाचे प्रमुख माध्यम मानणारा त्यांचा दृष्टिकोन आजच्या शैक्षणिक धोरणांसाठी अत्यंत प्रेरणादायी आहे. त्यांचा राष्ट्रवादाचा दृष्टिकोन विविधतेमध्ये एकता राखण्यावर आधारित होता. वेदांवर आधारित त्यांची राष्ट्रीय एकात्मतेची संकल्पना आजही महत्त्वपूर्ण ठरते, जेव्हा देशात विविध सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक घटक एकमेकांशी संघर्षरत असतात.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांचा अभ्यास भारतीय समाजाला आत्मविश्वास, एकता आणि सामाजिक न्यायाची नवी दिशा देऊ शकतो. त्यांचे विचार केवळ ऐतिहासिक महत्त्व नसून, वर्तमान भारतीय समाजासाठी एक जीवंत मार्गदर्शक म्हणून कार्य करतात. त्यांचे योगदान केवळ राजकीय किंवा सामाजिक सुधारणांपुरते मर्यादित नाही, तर ते भारतीय समाजाच्या मूलभूत मूल्य पद्धतीला एक नवा आयाम देणारे होते. आज जेव्हा देश विविध आव्हानांना सामोरे जात आहे, तेव्हा त्यांचे विचार अधिक प्रासंगिक ठरतात.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचे स्वरूप व्यापक, तात्त्विक, आणि भारतीय समाजासाठी प्रेरणादायी होते. त्यांनी स्वराज्य, राष्ट्रवाद, आणि सामाजिक एकात्मतेसाठी जे विचार मांडले, त्यांचा प्रभाव भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवर आणि समाजावर दीर्घकालीन राहिला आहे. स्वामी दयानंद सरस्वतींचे योगदान भारतीय समाजासाठी अतुलनीय आहे. त्यांनी भारतीय समाजात एक नवीन जागृती निर्माण केली. त्यांच्या विचारांमुळे भारतीय समाजात अनेक सुधारणा झाल्या. त्यांनी स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा केली, बालविवाहाला बंदी घातली आणि अंधश्रद्धा दूर करण्याचे प्रयत्न केले. त्यांच्या विचारांचा भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामालाही मोठा पाठिंबा मिळाला. आजच्या भारतातही त्याच्या विचाराची प्रासंगिकता अधोरेखित होते. त्याच्या तत्वांचा अभ्यास केल्यास भारतीय समाजाला एकात्मतेची आणि स्वाभिमानाची दिशा मिळते. त्यामुळे स्वामी दयानंद सरस्वती हे केवळ एक आध्यात्मिक नेते नसून, भारतीय समाजासाठी राजकीय आणि सामाजिक सुधारक म्हणूनही आदर्श ठरतात.

संदर्भ सूची:

1. नाईक, आर. **आर्य समाज: सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ.** *सामाजिक विज्ञान समीक्षा,* 2018.
2. जोशी, के. **वेदिक विचारधारा आणि आधुनिक भारत.** *ज्ञानदीप संशोधन पत्रिका,* 2019.
3. चौधरी, पी. **स्वामी दयानंद सरस्वती: समाज सुधारणा आणि राष्ट्रवाद.** *नवभारत प्रकाशन,* 2020.
4. महाजन, टी. **स्वराज्याचा पायाभूत विचार: दयानंद सरस्वतींचे योगदान.** *भारतीय स्वातंत्र्य अध्ययन,* 2021.
5. पाटील, एस. **स्वामी दयानंद सरस्वती: राजकीय चिंतनाचे आधुनिक संदर्भ.** *राष्ट्रीय विचार संशोधन,* 2022.
6. गोखले, आर. **स्वामी दयानंद सरस्वती: राजकीय विचार आणि समाज सुधारणा.** *भारतीय इतिहास अध्ययन,* 2024.
7. पटेल, व्ही. **वेदांवर आधारित राज्यव्यवस्था: दयानंद सरस्वतींचा दृष्टिकोन.** *सामाजिक चिंतन,* 2024.
8. राजे, एस. **स्वामी दयानंद सरस्वती: राष्ट्रवाद आणि सामाजिक न्याय.** *भारतीय राजकीय विचार,* 2024.
9. शर्मा, एम. **आत्मनिर्भर भारत: दयानंद सरस्वतींच्या विचारांची प्रासंगिकता.** *समाज आणि राजकारण,* 2024.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान

प्रा. तानाजी रामभाऊ बोराडे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम

Corresponding Author –प्रा. तानाजी रामभाऊ बोराडे

DOI - 10.5281/zenodo.14784532

सारांश:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे वेदांनी जीवनाचे मार्गदर्शन करणारे तत्त्वज्ञानी होते. त्यांचे तत्त्वज्ञान मुख्यतः वेदांतील शाश्वत सत्यावर आधारित होते, ज्यामध्ये त्यांनी अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा, आणि पंथमतांच्या अडथळ्यांपासून मुक्त होण्याचे आवाहन केले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी "एकश्वरवाद" (Monotheism) आणि "निराकार ब्रह्मवाद" यावर जोर दिला. त्यांचे तत्त्वज्ञान ब्रह्माच्या निराकार स्वरूपावर विश्वास ठेवते आणि जगातील सर्व वस्तूंचे आणि घटनांचे मूळ ब्रह्मातच आहे, असे मानते. त्यांच्या शिक्षणाने भारतीय समाजातील धर्म, संस्कृती, आणि समाजव्यवस्था यांमध्ये एक महत्त्वपूर्ण क्रांतिकारक बदल घडवून आणला. त्यांनी 'आर्य समाज' स्थापनेसाठी पुढाकार घेतला, ज्याने भारतात धर्म सुधारणा, समानता आणि स्वातंत्र्याच्या कल्पनांचा प्रसार केला. स्वामी दयानंद यांचे तत्त्वज्ञान मानवतावादी होते, ज्यात समानता, बंधुता, आणि सहिष्णुतेला महत्व देण्यात आले. त्यांच्या विचारधारेने भारतीय समाजाला वैज्ञानिक दृष्टिकोन, स्वधर्माची महत्ता, आणि सत्याच्या मार्गावर चालण्याची प्रेरणा दिली.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान भारतीय समाजातील धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक बाबींमध्ये गहरे प्रभाव पाडणारे आणि परिवर्तनाच्या दिशेने दिशा दर्शविणारे होते. स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक प्रख्यात तत्त्वज्ञानी, धार्मिक सुधारक आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा मुख्य आधार वेदांचा सत्यतत्त्व शोधण्यावर होता. स्वामी दयानंद यांचे विचार मुख्यत: भगवानाची निराकारता, वेदांतील सत्यता आणि मानवाच्या आध्यात्मिक उन्नतीवर आधारित होते. त्यांनी पंढरपूर किंवा मथुरा या पवित्र स्थळांच्या यात्रेला न जाऊन केवळ वेदाध्ययन व त्याच्या सत्यतत्त्वावर आधारित जीवन जगले. स्वामी दयानंद यांनी "आर्य समाज" स्थापन करून भारतीय समाजातील अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा आणि जातिवाद याला विरोध केला आणि समतामूलक समाजाची कल्पना पुढे केली. त्यांचे तत्त्वज्ञान "एकात्मवाद" (Monism) आणि "निराकार ब्रह्मवाद" यावर आधारित होते. त्यांचे तत्त्वज्ञान निसर्ग, ब्रह्म, मानवता, आणि आत्मज्ञान यांचे समन्वय साधते. स्वामी दयानंद यांचे विचार न केवल धार्मिक क्षेत्रात, तर समाज सुधारणा व राष्ट्रनिर्माणाच्या क्षेत्रातही प्रभावी ठरले. स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतातील एक महान तत्त्वज्ञ, समाजसुधारक आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांचे तत्वज्ञान प्राचीन भारतीय वेदांवर आधारित असून, त्यांनी समाजातील अंधश्रद्धा, रूढी-परंपरा आणि अज्ञान यावर कठोर प्रहार केला.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे 19व्या शतकातील एक महत्त्वाचे समाज सुधारक, तत्त्वज्ञानी आणि धार्मिक नेते होते. त्यांचे तत्वज्ञान म्हणजे एक प्रगल्भ विचारधारा, जी भारतीय समाजाच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक परंपरेतील सुधारणा करण्यासाठी नवचेतना आणि पुनर्निर्माणाचे आवाहन करत होती. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार भारतीय समाजाच्या धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी अत्यंत प्रभावी ठरले.

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय संत, योगी आणि तत्त्वज्ञानी होते. त्यांचे जीवन आणि कार्य भारतीय समाजात एक महत्त्वपूर्ण स्थान राखते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म १२ फेब्रुवारी १८२४ रोजी गुजरात राज्यातील टंकारा या गावी झाला. त्यांचे नाव मुळात 'मुंढा' होते. लहानपणापासूनच त्यांना शास्त्र, वेद आणि तत्त्वज्ञानातील गहन अध्ययनाची आवड होती. १८४५ मध्ये, स्वामी दयानंद यांनी घरातील सांसारिक जीवन त्यागून संन्यास घेतला आणि 'स्वामी दयानंद' या नावाने प्रसिद्ध झाले. त्यांचे जीवन आणि कार्य भारतीय समाजाच्या धर्म, तत्त्वज्ञान आणि संस्कृतीच्या पुनर्निर्माणाचा एक सशक्त आधार बनले. ते मुख्यतः आर्य समाजाचे संस्थापक होते आणि त्यांनी भारतीय धर्म, संस्कृती आणि तत्त्वज्ञानाच्या पुनरुत्थानासाठी मोलाचे कार्य केले. त्यांचे तत्वज्ञान शास्त्राधारित आणि विवेकवादी होते, आणि ते भारतीय समाजातील अनेक सामाजिक व धार्मिक विकृत्या दूर करण्यासाठी समर्पित होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान म्हणजे एक संगठित व शुद्ध विचार प्रणाली. ते तत्त्वज्ञान विविध अंगांनी सुसंगत होते आणि त्यांच्या जीवनातील मुख्य उद्दिष्टे सुधारणा, अध्यात्मिक उन्नती आणि समाजातील अंधश्रद्धा आणि पाखंडाविरुद्ध संघर्ष करण्यासाठी होती.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे 19व्या शतकातील भारताच्या धार्मिक आणि सामाजिक पुनरुत्थान चळवळीतील एक प्रमुख व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी वैदिक धर्माच्या पुनरुज्जीवनासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांच्या तत्वज्ञानावर वैदिक साहित्याचा खोल प्रभाव असून त्यांनी "आर्य समाज" या चळवळीची स्थापना केली. त्यांची विचारसरणी आधुनिक भारताच्या सामाजिक आणि धार्मिक परिवर्तनामध्ये महत्त्वाची ठरली आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान वैदिक ज्ञान, समाज सुधारणा, आणि अध्यात्म यावर आधारित होते. दयानंद यांचे तत्त्वज्ञान वेदांचे प्रमाणीकरण आणि त्यांना सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ मान्य करणे या विचारावर आधारित होते. त्यांचा विश्वास होता की, वेद हे ईश्वराने दिलेले शाश्वत सत्य आहेत आणि तेच मानवाच्या सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा आदर्श आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 'वेद' या शास्त्राला जीवनाचे मार्गदर्शक म्हणून स्वीकारले आणि तेच प्राचीन ज्ञानाच्या शुद्धतेचे प्रतीक मानले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेदांना ज्ञानाचा सर्वोच्च स्रोत मानले. त्यांनी "वेदच मानवतेचा खरा मार्गदर्शक आहे" असे प्रतिपादन केले.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे 19व्या शतकातील भारतातील थोर समाजसुधारक, धार्मिक विचारवंत आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांनी हिंदू धर्मातील रूढी-परंपरांवर कठोर टीका करून वेदांवर आधारित धर्माचा प्रसार केला. त्यांच्या तत्वज्ञानाचा मुख्य आधार "वेद" हा होता. सत्य, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, आणि मानवजातीसाठी कल्याणकारी तत्वे ही त्यांच्या विचारांची वैशिष्ट्ये होती.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान मुख्यतः वेदाधिष्ठित आहे. ते पंढित व तात्त्विक विचारधारा असलेले व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांचा विश्वास होता की वेद हे सर्वज्ञानाचे स्रोत आहेत, आणि प्रत्येक व्यक्तीला वेदांचा आदर ठेवून जीवन व्यतीत करायला हवे.

साहित्य समीक्षा (Review of Literature):

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय तत्त्वज्ञान, धर्म आणि समाज सुधारणा क्षेत्रातील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांचे तत्त्वज्ञान समकालीन भारतीय विचारधारेसाठी एक महत्त्वाचा वळण ठरले. त्यांच्या कार्याची व त्याच्या साहित्याची समीक्षा करताना,

त्यांच्या विचारांतील शाश्वत सत्य, वेदांची वैज्ञानिकता, एकेश्वरवाद, आणि समाज सुधारणा यांचा व्यापक प्रभाव दिसून येतो. विविध विद्वानांनी आणि संशोधकांनी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान विविध दृषटिकोनांपासून विश्लेषित केले आहे.

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या तत्त्वज्ञानातील एक महत्त्वपूर्ण घटक म्हणजे त्यांचे वेदांवरील आधारित एकेश्वरवाद. विद्वानांच्या मते, त्यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या आधारे वेदांचे पुनःपाठ केले आणि मूर्तिपूजा व अंधश्रद्धा यांचा विरोध केला. *"सत्यान्वेषण"* या त्यांच्या प्रमुख ग्रंथात वेदांत असलेल्या शाश्वत सत्यांचा सांगोपांग विवेचन केले आहे. यावर एक सर्वसमावेशक दृष्टिकोन देणारे साहित्यातील चर्चासत्रे वेदांतील मुळ तत्त्वज्ञान व त्यांची आधुनिकता यावर आहेत.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या तत्त्वज्ञानाचा एक महत्त्वपूर्ण भाग समाज सुधारणा आहे. आर्य समाजाच्या स्थापनेपासून ते भारतीय समाजातील जातिवाद, अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा आणि सामाजिक विषमता यावर प्रखर विरोध केला. अनेक समीक्षकांच्या मते, स्वामी दयानंद यांनी सर्वसमावेशकता व समानतेला महत्त्व दिले, आणि त्यांच्या विचारांनी आधुनिक भारतीय समाजात एक नवीन समाजवादी दृष्टिकोन रुजवला.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेदांमध्ये असलेल्या तत्त्वज्ञानाची अत्यंत सखोल पुनःसमीक्षण केली. *"वेदभूमी"* या ग्रंथात त्यांनी वेदांची शास्त्रीयता सिद्ध केली आणि त्यांचे विश्लेषण करून त्यातील गूढ तत्त्वज्ञान उलगडले. विद्वानांना त्यांच्या वेद वाचनाच्या दृषटिकोनाबद्दल मोठ्या प्रमाणावर मतैक्य दिसते. काही विद्वानांच्या मते, स्वामी दयानंद सरस्वती हे तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात अत्यंत तर्कसंगत होते, तर दुसऱ्या बाजूला काही लोक त्यांना अत्यंत कट्टर मानले.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा एकेश्वरवाद व निराकार ब्रह्मवाद हे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे मुख्य तत्त्व होते. त्यांचे या विचारांवर आधारित साहित्य त्यांचा विरोधी असलेल्या मूर्तिपूजा व पंथिकतेला प्रश्न विचारत होते. *"सत्यान्वेषण"* मध्ये त्यांची स्पष्ट मांडणी आहे की सर्व विश्वाचा मूलभूत घटक एकच आहे, जो निराकार आणि निराकार रूपात अस्तित्वात आहे. हे तत्त्वज्ञान भारतीय तत्त्वज्ञानातील एक मोठे योगदान मानले जात आहे.

अध्ययनाचे उद्दिष्ट:

१. .स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या गाभ्याचे समजून घेणे.
२. वेदांवरील स्वामी दयानंद यांचे दृष्टिकोन समजून घेणे.
३. धार्मिक अंधश्रद्धा आणि पाखंडाविरुद्ध स्वामी दयानंद यांचा लढा
४. सामाजिक सुधारणा आणि समानतेचा विचार
५. विवेकवाद आणि तर्कशक्तीला महत्त्व देणे

अभ्यासाची गृहितके:

१. वेद हे शाश्वत सत्य आहेत.
२. ईश्वर निराकार आणि एक आहे.
३. सामाजिक सुधारणा आवश्यक आहे.
४. धर्म आणि विज्ञान यांचा समन्वय

अभ्यासाची पद्धती:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान एक गहन, शास्त्राधारित आणि विवेकवादी दृष्टिकोन आहे.

त्यांचे विचार हे वेदांवर आधारित होते आणि त्यांचा उद्देश्य भारतीय समाजातील सुधारणा आणि अध्यात्मिक उन्नती साधणे होता. स्वामी दयानंद यांच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करतांना त्याच्या विविध पैलूंना समजून घेतले पाहिजे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान अभ्यासण्यासाठी सर्वांगीण, शास्त्राधारित आणि विवेकवादी पद्धतीचा वापर करणे आवश्यक आहे. यासाठी वाचन, विश्लेषण, तुलनात्मक अभ्यास, सामाजिक संदर्भ आणि ऐतिहासिक दृषटिकोन या सर्वांचा समावेश असावा लागतो. त्यांच्या विचारांचा आधुनिक काळातही प्रासंगिकता टिकून आहे, आणि त्यांचा अभ्यास समाजातील सुधारणा व प्रबोधनासाठी उपयुक्त ठरतो.

ईश्वराची संकल्पना:

स्वामी दयानंद यांचा विश्वास होता की ईश्वर एक आहे, आणि त्याचे स्वरूप निराकार आहे. त्यांच्यानुसार, ईश्वर कोणत्याही प्रकारच्या मूर्त रूपात नाही, आणि त्याचे अस्तित्व सर्वत्र पसरलेले आहे. त्यांचे विचार वेदांतील "नैष्कल्यं" या सिद्धांतास प्रकट करतात. स्वामी दयानंद म्हणाले, "ईश्वर निराकार आहे, तो निराकार आहे, त्याच्यापुढे कोणतीही मूर्ती किंवा प्रतिमा घालणे योग्य नाही." स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी ईश्वराला निराकार, सर्वव्यापी, सर्वज्ञ आणि विश्वाचे निर्माता मानले. त्यांच्या मते, मूर्तिपूजा आणि अंधश्रद्धा या समाजाला मागे ढकलणाऱ्या प्रथा आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान वेदांचा प्रचार करण्यावर केंद्रित होते. त्यांच्या मते, वेद हे दिव्य ज्ञानाचे शाश्वत आणि अपार स्रोत आहेत. त्यांनी 'आर्य समाज' या संस्थेची स्थापना केली, ज्यामध्ये मुख्यतः वेदांचा अभ्यास, धर्म सुधारणा, आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची दृष्टी ठेवली. ते म्हणायचे, "वेदाचाच एकमात्र शाश्वत आणि अचूक मार्गदर्शन आहे."

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या या विचारधारेमध्ये वेदांचा पाठ, वेदांची व्याख्या आणि त्यांच्या अंतर्गत अर्थांच्या अभ्यासाला महत्त्व दिले गेले. त्यांनी वेदांचा सत्यतेकडे, मानवतेकडे आणि सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी वापर केला.

धर्माचे महत्व:

स्वामी दयानंद यांचे धर्मबोध खूपच परिष्कृत आणि विवेकपूर्ण होते. त्यांचा विश्वास होता की धर्म म्हणजे सत्य आणि अहिंसा, आणि यामुळे समाजाच्या हितासाठी कार्य करणे आवश्यक आहे. ते मान्य करत होते की, प्रत्येक व्यक्तीने सत्य बोलावे आणि प्रामाणिक राहावे. त्यांचे तत्त्वज्ञान भारतीय समाजातील अंधश्रद्धा आणि पाखंडाविरुद्ध होता, आणि त्याच्यासाठी त्यांनी "आर्य समाज" स्थापन केला. त्यांनी नैतिक मूल्यांना जीवनाचे केंद्र मानले आणि अहिंसेचा पुरस्कार केला. परंतु, आवश्यकता असल्यास स्वसंरक्षणासाठी हिंसेचा वापर मान्य केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान निर्गुण ब्रह्मावर आधारित होते. ते मानते होते की ब्रह्म हा सर्वव्यापी, निराकार आणि निराकार असतो. ते साकार ब्रह्माशी संबंधित असलेल्या विविध देवतांच्या पूजा व अर्चा विरोधी होते. त्यांचे तत्त्वज्ञान निर्गुण ब्रह्माशी संबंधित असल्यामुळे त्यांचे धार्मिक दृष्टिकोन अत्यंत प्रगल्भ होते.

त्यांनी 'ईश्वर एक आहे' ह्या तत्त्वज्ञानावर जोर दिला आणि त्याचा प्रतिवाद बहुदेवतावाद, मूर्तिपूजा, आणि अधार्मिक रीतींच्या विरोधात केला. स्वामी दयानंद यांचे मत होते की ब्रह्म हा सर्व प्राण्यांमध्ये व्यापलेला आहे, आणि त्याच्याशी जोडलेले असलेले सर्व धार्मिक कार्य त्या एकतेचा प्रतिक आहेत.

समाज सुधारणा:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान सामाजिक सुधारणा आणि स्त्री-पुरुष समानतेसाठी अग्रगण्य होते. ते त्यावेळी सामाजिक रीतिरिवाजांमध्ये असलेल्या अडचणी आणि अयोग्य कृत्यांना विरोध करत होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या तत्त्वज्ञानाने स्त्री शिक्षण, बालविवाह, जातीव्यवस्था, धर्मातील तंत्रज्ञान आणि व्यर्थ रीतींच्या विरोधात आवाज उठवला. 'आर्य समाज' ह्या संस्थेने समाजातील सर्व लोकांना समान अधिकार मिळवून दिले. त्यानंतर त्यांचे विचार समाजात चांगल्या प्रकारे रुचले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय समाजातील पाखंड आणि अंधश्रद्धा विरोधात जागरूकता निर्माण केली. त्यांचा संदेश होता की, प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःला विचारशक्तीला चालना देऊन, वेद आणि धार्मिक ग्रंथांचा अभ्यास करून जीवनातील मार्गदर्शन प्राप्त करावे. त्यांनी मूर्तिपूजा, टोणपे, जादूटोणा इत्यादी रुढींचा विरोध केला आणि त्यांना शास्त्राधारित विचारसरणीस लागू करण्याचे महत्त्व सांगितले.

- बालविवाह, सतीप्रथा, आणि जातिभेद यांसारख्या प्रथा त्यांनी विरोध केला.
- स्त्री-पुरुष समानतेवर त्यांनी भर दिला.
- त्यांनी विधवाविवाहाचा पुरस्कार केला.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान समाजातील विविध वंश, जाती आणि पंथांमध्ये समानता आणि बंधुता निर्माण करण्यावर आधारित होते. त्यांचे विचार आणि कार्य सामाजिक समानतेच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण होते. त्यांनी स्त्रियांच्या अधिकारांचे संरक्षण केले, जातिवादाचा विरोध केला आणि समाजातील सर्व स्तरांच्या लोकांना शिक्षण देण्याचे महत्त्व सांगितले.

शिक्षण:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान आधारित होते तर्कशास्त्रावर. त्यांचा विश्वास होता की प्रत्येक गोष्ट तर्कसंगत आणि विचारशील पद्धतीने केली पाहिजे. त्यांच्या मते, धर्मात केवळ श्रद्धा नव्हे, तर विवेकपूर्ण आणि तर्कसंगत विचार आवश्यक होते. स्वामी दयानंद सरस्वती हे विज्ञान व तर्क यांचे महान समर्थक होते आणि ते मानतात की तत्त्वज्ञान आणि धर्माच्या क्षेत्रातील सुधारणा यामुळे समाजाच्या प्रगतीसाठी वेगवान मार्ग तयार होईल. स्वामी दयानंद सरस्वती शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व देत होते. त्यांचे विचार होते की ज्ञानाचा प्रकाशच जीवनातील अंधकार नष्ट करू शकतो. त्यांनी वेद, संस्कृत वगळता विज्ञान, गणित, इतिहास, इ. विषयात शास्त्राधारित शिक्षण देण्याचा आग्रह केला. आर्य समाजाच्या स्थापनेसह त्यांनी सुसंस्कृत शिक्षण पद्धतींचा प्रचार केला. स्वामी दयानंदांनी स्त्री आणि पुरुषांसाठी समान शिक्षणाची आवश्यकता मांडली. त्यांनी आधुनिक शिक्षण आणि विज्ञानाच्या प्रसारावर भर दिला.

आर्य समाज आणि त्याचा प्रभाव:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे जीवन कार्य सामाजिक आणि धार्मिक बदलांची एक प्रेरणा बनले. त्यांचे जीवन व्रत आणि तपस्वी होते. त्यांनी भारतभर प्रवास करून वेद, संस्कृत आणि शास्त्रांचा अभ्यास केला आणि सर्वधर्मसमभावाचा प्रचार केला. त्यांनी १८७५ मध्ये 'आर्य समाज' स्थापन केला, ज्यामध्ये हिंदू धर्मातील पंथीय मतवाद आणि अन्याय विरोधातील विचार समाविष्ट होते. आर्य समाजाच्या स्थापनेच्या माध्यमातून स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय समाजात एक नवीन प्रबोधनाची लाट निर्माण केली. त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय समाजातील अनेक लोकांना शिक्षणाच्या महत्त्वाचा बोध झाला, तसेच सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्याचा मार्ग सापडला.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान भारतीय समाजाच्या सुधारणा, पुनर्निर्माण, आणि धार्मिक जागरूकतेच्या दृष्टीने अनमोल ठरले. वेदांचा आदर्श विचार, निर्गुण ब्रह्माची संकल्पना, सामाजिक सुधारणा आणि तर्कशास्त्रावर आधारित विचारांनी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे योगदान भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त केले आहे. त्यांच्या कार्याची प्रेरणा आजही आपल्या जीवनात महत्त्वपूर्ण ठरते आणि त्यांच्या तत्त्वज्ञानामुळे भारतीय समाजाने सुधारणा, जागरूकता आणि प्रगती साधली आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. या चळवळीने भारतीय समाजाला वैदिक मूल्यांकडे परत नेण्याचा प्रयत्न केला. आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान पुढीलप्रमाणे होते:

- सर्व मनुष्य एक समान आहेत.
- अंधश्रद्धा, जातिभेद, आणि मूर्तिपूजेचा त्याग करा.
- सत्याचे अनुसरण करा आणि असत्याचा त्याग करा.
- शिक्षण आणि विज्ञानाचा प्रचार करा.
- स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान आधुनिक भारताच्या धार्मिक, सामाजिक, आणि शैक्षणिक पुनरुत्थानात मोठा वाटा आहे. त्यांनी भारतीय समाजाला वैचारिक स्वातंत्र्य दिले.
- त्यांनी महिलांसाठी समानाधिकाराचा पुरस्कार केला.
- अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केले.
- हिंदू धर्मातील मूर्तिपूजेला विरोध केला आणि वेदांवरील विश्वास पुन्हा प्रस्थापित केला.
- त्यांच्या विचारांनी महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, आणि सुभाषचंद्र बोस यांसारख्या नेत्यांना प्रेरणा दिली.

शिफारशी:

1. शाळा, महाविद्यालये आणि धार्मिक संस्थांमध्ये वेदांचा शास्त्राधारित अभ्यास करणे आवश्यक आहे. वेदांचे ज्ञान आजच्या विज्ञानाशी जोडून, आधुनिक पिढीला वेदांच्या शाश्वत आणि शास्त्राधारित शिक्षणाची महत्ता सांगितली पाहिजे.
2. धार्मिक अंधश्रद्धा आणि पाखंडावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांमध्ये जागरूकता कार्यक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे. या कार्यक्रमांद्वारे वेद, विज्ञान आणि धर्म यांच्या समन्वयावर आधारित विचारधारा राबवणे.
3. भारतातील सर्व स्तरांतील समाजास समानतेच्या आणि एकात्मतेच्या विचाराची महत्ता सांगणारे शैक्षणिक कार्यक्रम राबवले पाहिजेत. जातिवाद, वर्गभेद, आणि लैंगिक भेद यांचा विरोध करणारे अभियान राबवणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान एक शास्त्राधारित आणि विवेकवादी तत्त्वज्ञान आहे जे भारतीय समाजाच्या सुधारणा आणि उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण ठरते. त्यांनी वेद, सत्य, आणि शाश्वत धर्माच्या मार्गदर्शनावर आधारित जीवन जगण्याचा संदेश दिला. त्यांचे तत्त्वज्ञान आजही भारतीय समाजात प्रासंगिक आहे आणि त्याचा प्रभाव विविध शास्त्र, समाज आणि धर्माच्या क्षेत्रात दिसून येतो. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान आजही

समाजाला दिशा देणारे आहे. त्यांच्या विचारसरणीने भारतीय समाजाला प्रगतीच्या दिशेने नेले. त्यांचे तत्त्वज्ञान केवळ धार्मिक नव्हे तर सामाजिक आणि राष्ट्रीय पुनरुत्थानाचे प्रतीक आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचा अभ्यास आधुनिक काळातही महत्त्वाचा आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारताच्या धार्मिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात मोठे योगदान दिले. त्यांचे विचार आजही समाजाला मार्गदर्शक ठरत आहेत. वेदाधिष्ठित समाजाच्या निर्मितीसाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न प्रेरणादायी आहेत. त्यांच्या तत्वज्ञानाने भारतीय समाजात जागरूकता निर्माण केली आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करण्यास मदत केली.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे योगदान भारतीय समाजात अनमोल ठरले. त्यांच्या विचारधारेमुळे भारतीय समाजाचा तात्त्विक, धार्मिक आणि सामाजिक दृष्टिकोन सुधारला. त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना केली, ज्याचा उद्देश भारतात एक सशक्त समाज निर्माण करणे होता. आर्य समाजाच्या स्थापनेने एक नवीन सुसंस्कृत आणि आधुनिक भारतीय समाजाचा विचार पुढे आणला. ते जीवनभर भारतीय समाजाच्या धर्म, संस्कृती, आणि धर्मशास्त्रातील दोषांवर प्रहार करत राहिले. त्यांच्या विचारधारेला जरी त्यावेळी विरोध केला गेला तरी, त्यांचे कार्य आजही भारतीय समाजात खूप प्रभावी आहे.

संदर्भ:

1. डॉ. के. डी. शर्मा - स्वामी दयानंद सरस्वती: जीवन आणि कार्य, साप्ताहिक विवेक
2. महादेव वामन धुरंधर - आर्य समाज आणि दयानंद सरस्वती
3. गोविंद जोशी- वेद आणि स्वामी दयानंद सरस्वती
4. वसंतराव गाडगीळ - स्वामी दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाज
5. डॉ. धर्मेंद्र गुप्ता - महर्षि दयानंद सरस्वती: जीवन और दर्शन
6. लालचंद रस्तोगी - दयानंद और आर्य समाज

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार

प्रा. अशोक रामचंद्र गोरे
समाजशास्त्र विभाग,
व्यंकटेश महाजन महाविद्यालय, धाराशिव
Corresponding Author – प्रा. अशोक रामचंद्र गोरे
DOI - 10.5281/zenodo.14784545

प्रस्तावना:

साधुसंत, ऋषी, समाजसुधारंकांची एक अभिमानास्पद परंपरा आपल्या देशात निर्माण झाली आहे. महर्षि दयानंद सरस्वती या परंपरेतील श्रध्देने, सन्मानाने घेतले जाणारे नाव आहे. भक्तिमार्गाने मानवा-मानवातील भेदभाव नष्ट करण्याचा आणि समाजाला विकृत कर्म-कांडातून मुक्त करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. महर्षि दयानंद सरस्वती हे शुध्द मानवतावादी होते. त्यांनी आपले सामाजिक चिार मांडताना कोणताही विशिष्ट धर्म-पंथ डोळ्यासमोर ठेवला नाही. आपल्या विचारांच्या प्रचार, प्रसार आणि अंमलबजावणीसाठी त्यांनी 1875 मध्ये मुंबई येथे 'आर्य समाज' संस्थेची स्थापना केली.

महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे मूळ नाम मूलशंकर उर्फ दयाराम, दयालजी असे होते. त्यांना जन्म टकारा, मोरवी, सौराष्ट्र, गुजरात येथे 20 सप्टेंबर 1824 मध्ये झाला. इ.स.1845 मध्ये सत्याच्या-गुरूच्या शोधात त्यांनी गृहत्याग केला इ.स.1848 मध्ये त्यांनी संन्यास घेतला व दयानंद सरस्वती हे नाव धारण केले. इ.स.1883 मध्ये 30 ऑक्टोबरला वयाच्या 59 व्या वर्षी स्वामीजींचे निधन झाले.

महर्षि दयानंद सरस्वती यांच्या ग्रंथ संपदेत ऋग्वेद हिन्दी भाष्य, यजुर्वेद, दयानंद ग्रंथ माला, सत्यार्थ प्रकाश, महर्षि दयानंद के दार्शनिक मन्त्व्य, ऋग्वेदादि भाष्य भूमिका या साहित्याचा समावेश होतो.

आधुनिक भारतातील सामाजिक समतेचे श्रेष्ठ पुरस्कर्ते व जाती निर्मुलनाचे प्रबल समर्थन म्हणून महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे नाव आदराने घेतले जाते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

1) महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे जीवन अभ्यासने.
2) महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे समाज सुधारणेतील योगदान लक्षात घेणे.
3) तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे अवलोकन करणे.
4) महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार अभ्यासणे.

शोधनिबंधाची गृहितके:

1) महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार विश्वव्यापी स्वरूपाचे आहेत.
2) महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे विचार विज्ञानवादी आणि आधुनिकतेला चालना देणारे आहेत.

3) वर्तमान परिस्थितीत समाजसुधारणासाठी महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे विचार मार्गदर्शक आहेत.
4) सामाजिक न्याय ही संकल्पना साकार करण्यासाठी महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे विचार मार्गदर्शक आहेत.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंध तथ्य संकलनाच्या द्वितियक साधन सामग्रीवर आधारीत आहेत. त्यासाठी संदर्भग्रंथ, मासिके, विकिपिडीया या साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण:

महर्षि दयानंद सरस्वती यांनी आपले संपूर्ण जीवन हे धर्म सुधारणा, समाजसुधारणा आणि सत्याचा शोध घेण्यासाठी समर्पित केल्याचे दिसून येते. आपल्या प्रारंभिक जीवनातील काही अनुभवावरुन आणि त्या अनुभवांवर आधारीत चिंतनावरून मूर्तिपूजेची निरर्थकता त्यांच्या लक्षात आली. मूर्तिपूजेचे कर्मकांड हे धार्मिक सुधारणा मधील मोठा अडथळा असल्याचे त्यांनी निदर्शनास आणले. ज्ञान प्राप्त करण्याची स्वामिची दृढ इच्छा त्यांच्या जीवनकाळात पदोपदी दिसून येते. त्यांच्या मते, पशु-पक्ष्यांमध्ये असलेले नैसर्गिक ज्ञान सीमित असते; परंतु मनुष्याच्या अंगी असलेल्या क्षमतांच्या, बुध्दीच्या आधारे मानवाने अधिकाधिक ज्ञान प्राप्त केले पाहिजे अन्यथा मनुष्य पशुतुल्य होईल.

सत्य ज्ञानाचा शोध घेणे व असे ज्ञान समाजातील सर्व घटकांपर्यंत नेऊन पोचविणे या तळमळीतून महर्षि दयानंद सरस्वती यांचा जीवन उद्देश निश्चित झाला. त्यातूनच अथक परिश्रमाने 'आर्य चाणक्य' या परिवर्तनवादी संस्थेचा पाया रचला गेला. संस्कृतशास्त्रे आणि योगविद्या यांचे मोठे आकर्षण स्वामींना होते. सत्याचरण व न्यायाचरण यांच्या शिवाय मोक्षप्राप्ती नाही या आपल्या विचारांवर ते ठाम होते. केवळ विचारच नाही तर लोककल्याण व लोकसेवा या कर्म मार्गाचाही त्यांनी अंगिकार केला.

उधमशीलता हा महर्षि दयानंद सरस्वतींचा स्वभाव होता. मनुष्याने दैवावर विश्वास ठेवून उद्यमशीतेपासून विमुख होऊ नये मनुष्य जे कर्म करतो त्यातून पुरूषार्थ व्यक्त झाला पाहिजे, भ्याडपणा, पलायन, निष्क्रियता, अकर्मण्यता यांचा विरोध स्वामींनी नेहमीच केला. भारताला सामर्थ्यशाली, ज्ञानसंपन्न आणि परोपकारी बनविणे यासाठी त्यांनी शेवटपर्यंत प्रयत्न केले. 'परोपकार' या शब्दाला स्वामींनी विशेष महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या मते वेद, उपनिषदे, सांख्य, योग इत्यादी दर्शनशास्त्रांमध्ये सांगितलेल्या विचारसरणींचाच अंगिकार केला पाहिजे.

महर्षि दयांनद सरस्वतींच काही सामाजिक विचार:

1) मूर्तिपूजा ही अवैदिक, निरर्थक व समाजाला घातक आहे.
2) सामाजिक समता हे आधुनिक काळाचे महत्त्वाचे मूल्य आहे.
3) ब्राह्मणेतरांना यज्ञोपवीत (जानवे) धारण करण्याचा वैदिक अधिकार मिळवून दिला.
4) महर्षिंना जन्माधिष्ठित जाती व्यवस्था मान्य नव्हती.
5) स्वामीजींनी स्त्री-पुरूष समानतेचा पुरस्कार केला.
6) फलज्योतिष व हस्तरेखाशास्त्र या गोष्टींचा त्यांनी विरोध केला.
7) सर्वांच्या उन्नतीमध्ये आपली उन्नती समजावी.
8) सत्याचा स्वीकार व असत्याचा त्याग करण्यास तयार राहिले पाहिजे.
9) धर्म हा पक्षपातरहित, न्यायी व सत्याचा अंगिकार करणारा असावा.

10) प्रारब्धापेक्षा पुरूषार्थ श्रेष्ठ आहे.
11) सदैव धार्मिक बनण्यासाठी सदैव सत्याचेच आचरण करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

1) महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे विचार सुधारणात्मक आहेत.
2) आधुनिक भारताच्या निर्मितीमध्ये महर्षि दयानंद सरस्वती यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.
3) आधुनिक भारतात महर्षि दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची प्रासंगिकता अनन्यसाधारण आहे.
4) धर्मसुधारणेमध्ये स्वामीजींचे विचार महत्त्वपूर्ण आहेत.

संदर्भ :

1) 'सम्यक विचारगुच्छ व जीवन प्रवास' - संभाजी पवार गुरूजी, प्रकाशक महाजन ब्रदर्स, पुणे.
2) 'समग्र क्रांतीचे अग्रदूत - महर्षि दयानंद सरस्वती' - श्रीपाद जोशी, प्रकाशक हिन्दू स्वाभिमान प्रतिष्ठाण, पुणे.
3) 'महर्षि दयानंद सरस्वती - चरित्र आणि कामगिरी' - हरि सखाराम तुंगार, प्रकाशक यश सुधी तुंगार, पुणे.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील आर्यसमाजाची भुमिका

प्रा. चाटे नारायण संभाजीराव
इतिहास विभाग प्रमुख,
कै. शंकरराव गुट्टे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धर्मापूरी, ता. परळी वै. जि. बीड
Corresponding Author – प्रा. चाटे नारायण संभाजीराव
DOI - 10.5281/zenodo.14784620

प्रस्तावना:

1947 साली आपला देश ब्रिटीश राजवटीतून स्वतंत्र झाला. परंतू 15 ऑगस्ट 1947 नंतर ही या देशातील विविध संस्थानिकांच्या राजवटीपासून त्या त्या राज्यातील जनतेची मुक्ताला झाली नव्हती.[1] अशा संस्थानातील जनतेला स्वातंत्र्याची पहाट अनुभवण्यासाठी प्रतिक्षा तर करावी लागलीचं पण मोठा संघर्ष ही करावा लागला. त्यामध्ये आर्य समाजाची भुमिका अत्यंत महत्त्वाची मानावी लागेल.

आर्य समाजाने हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामाची पायाभरणी केली. या समाजाने सर्वप्रथम राज्यात हिंदू समाजासाठी सुधारणांचे कार्यक्रम हाती घेतले. धर्म आणि सुधारणेचे कार्यक्रम आर्य समाजाने एकाच वेळी राबविले. या समाजाच्या सामाजिक आणि धार्मिक कार्यक्रमामुळे हिंदू समाज जागृत व संघटित झाला.[2] आर्य समाजाने हे जन जागृतीचे कार्यक्रम केले नसते तर हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामात राज्यातील संपूर्ण समाज पेटून उठला नसता. आर्यसमाजाच्या अशा कार्यक्रमामुळे निजाम सरकारची वक्रदृष्टी आर्य समाजावर पडली. यामुळे निजाम सरकारने या समाजावर अनेक निंबंध लावले. हे निर्बंध मागे घ्यावेत यासाठी आर्य समाजाने निजाम सरकारच्या विरोधात 24 ऑक्टोबर – 1938 रोजी सत्याग्रह सुरु केला.

आर्य समाजाची हि चळवळ केवळ धार्मिक व समाजीक चळवळीपूरती मर्यादित न राहता तिला राष्ट्रीय चळवळीचे स्वरुप प्राप्त झाले. त्यामुळे हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात या सत्याग्रहाला अनन्य: साधारण महत्त्व आहे.

आर्य समाजाची स्थापना:

10 एप्रिल 1875 रोजी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाची स्थापना केली. याच आर्य समाजाची शाखा हैद्राबाद राज्यात इ.स. 1880 मध्ये मराठवाड्यातील बीड जिल्ह्यातील किल्लेधारुर येथे सर्व प्रथम स्थापना झाली.[3]

आर्य समाजाचे कार्यक्रम:

आर्य समाजाने हैद्राबाद राज्यातील जनतेत समाजिक व धार्मिक कार्याच्या माध्यमातून जनजागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी आर्य समाजाने पुढील कार्यक्रम राबविले. आर्य समाजाचा मुळ उद्देश धर्म, समाज सुधारणा आणि मानवतेची सेवा हा होता. परंतू जसजसे आर्य समाजाचे कार्य वाढू लागले. तसेतसे निजाम सरकार आर्य समाजाचे शत्रू बनले. निजामाच्या अत्याचारी धोरणामुळे आर्य

समाजाला क्रांन्तीकारी आंदोलनाचे स्वरुप प्राप्त झाले. सततच्या संघर्षामुळे आर्य समाजाच्या आंदोलनाची शक्ती वाढतच गेली. धार्मिक आणि समाजिक कार्य करता करता आर्य समाजी आंदोलने स्वातंत्र्य चळवळीचे एक अंग बनले. मराठवाड्यातील मुस्लीम राजवटीचे हिंदू धर्मा वरील धार्मिक समाजिक व राजकीय आक्रमण पाहून आर्य समाजाची देशभरातील प्रकांड पंडित, कार्यकर्ते मराठवाड्यात येवू लागले. व जनतेची जागृती करुन निजामांच्या विरुद्ध वातावरण तयार करु लागले. आर्य समाजाच्या प्रचारावर निजाम सरकारने बंदी घातली. मंदिराच्या बाहेर होमहवनं करण्यास, सभा घेण्यास, पत्रके काढण्यास सक्त मनाईचा आदेश बजावण्यात आला. तरी ही आर्य समाजाने लोकशिक्षण, लोकजागरण, धर्मशुद्धी, आंतराजातीयविवाह, जातीनिर्मुलन या बरोबरचं निजाम सरकारच्या रोहिल्यांशी जीवघेणा संघर्ष देखील केला. निजाम सरकारने हजारो आर्य समाजी कार्य कर्त्यांना तुरुंगात टाकले. तर अनेकांना आपले जीव गमवावे लागले. आर्य समाजाबद्दल, अंनत भालेराव म्हणतात की, सरकारच्या जाती व धर्मांध आक्रमणाचा धार्मिक आणि समाजिक क्षेत्रात फार प्रभावी प्रतिकार आर्य समाजाने केला. त्याने प्रतिस्पर्धी शुद्धी मोहीम चालू केली. आर्य समाजाने ठिकठिकाणी मंदिरे कायम केले, हि मंदिरे धार्मिक कृर्त्यांच्या बरोबरीनेचं वाचनालय काढणे, साक्षरतेचे वर्ग घेणे, अस्पृश्याता निवारण, व्यायमशाळा व आखाडे चालविणे इत्यादी उपक्रम यांनी राबविले.[4]

सारांश:

हैद्राबाद संस्थानात आर्य समाजाने व्यापक स्वरुपाचे कार्य केले. आर्यसमाजानेचं सर्वप्रथम सत्याग्रह लढ्याचे रणशिंग फूंकले आणि स्वातंत्र्यासाठी प्रभावीपणे संघर्ष केला. हिंदू धार्मतील अनिष्ठ प्रथा, रुढी व परंपरेचे उच्चाटन करुन शुद्ध वैदिक धर्माचे तत्त्वज्ञान व स्वरुप समाजापुढे मांडले. जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता नष्ठ करण्यासाठी प्रयत्न केला. दलित उद्धादाचे कार्य हाती घेतले. त्याच बरोबर आंतरजातीय विवाहास आणि पूर्नविवाह प्रोत्साहन दिले. विध्वाविवाहावरची बंदी अन्यायकारक असल्याने त्याबाबतचे केशवराव कोरटकरांनी “बाबेहूकूमत” मध्ये एक विधेयक मांडले होते. आर्य समाजाने हैद्राबाद स्वातंत्र्य आंदोलनाची पाया भरणी केली म्हणून स्टेट-कॉंग्रेसला निजाम विरोधी प्रखट लढा उभा करता आला.

संदर्भ सूची:

1. **सुधाकर डोईफोडे** – हिंदूस्थानातील संस्थानांचे विलीनीकरण कशे झाले ?, संगत प्रकाशन नांदेड, पृष्ठ – 1.
2. **डॉ. अनिल कठारे व डॉ. महादेव वाघमारे** – हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाड्यातील दलित समाज, कल्पना प्रकाशन नांदेड, पृष्ठ – 114.
3. **डॉ. एल.वाय. औवरचमल** – आंबेडकरी चळवळ आणि हैद्राबाद संस्थान, पृष्ठ – 20.
4. **अनंत भालेराव** – मुक्ती संग्राम – मैजे प्रकाशन मुंबई, पृष्ठ – 55.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मिक विचार

प्रा. डॉ. शेख गफूर अहमद
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
मिल्लिया कला,विज्ञान व व्यवस्थापनशास्त्र महाविद्यालय बीड.
Corresponding Author – प्रा. डॉ. शेख गफूर अहमद
DOI - 10.5281/zenodo.14784664

प्रस्तावना:

दयानंद यांचा जन्म काठियावाडमधील मोरवी राज्यातील टंकारा येथे एका सनातनी ब्राह्मण कुटुंबात १२ फेब्रुवारी १८२४ मध्ये शिवमंदिरात पुजारी म्हणून काम करणाऱ्या करसमजी तिवारी यांच्या घरी झाला. दयानंद यांचे बालपणीचे नाव मुळ शंकर होते. त्यांनी संन्यास घेतल्यामुळे त्यांना **दयानंद** हे नाव मिळाले. शेवटी या महान समाजसुधारकाचे, एका सच्च्या राष्ट्रभक्ताचे, एका क्रांतिकारकाचे महानिर्वाण १८८३ मध्ये अजमेर येथे झाले.

स्वामी दयानंद हे मुळात धार्मिक विचारवंत किंवा धर्माचे प्रवर्तक होते. त्यांची मुख्य धार्मिक मते पुढीलप्रमाणे आहेत: एकेश्वरवाद आणि ईश्वराच्या निराकार स्वरूपावर विश्वास: दयानंदची देवावर श्रद्धा होती. त्यांनी सांगितले की वेदांनी देवाचे वर्णन अव्दितीय म्हणजेच 'एकमेव' असे केले आहे. दुसऱ्या देवाचे अस्तित्व निषिद्ध आहे. दयानंदांच्या मते, सृष्टीची तीन मूळ कारणे म्हणजे देव, जीव आणि निसर्ग. हे तिन्ही सृष्टीचे शाश्वत कारण आहेत. हे तिघेही अनंत आहेत, म्हणजे ते कधीही संपत नाहीत. त्यामुळे तिन्ही सत्य आहेत. दयानंद यांनी देवाचे वर्णन विश्वाचा निर्माता, पालनकर्ता आणि संहारक म्हणून केले आहे. एकेश्वरवादावरील त्यांच्या जन्मजात श्रद्धेमुळे आणि ईश्वराच्या निराकार स्वरूपामुळे, दयानंद यांनी हिंदू धर्मात प्रचलित असलेल्या बहुदेववाद आणि अवतारवादाचा जोरदार विरोध केला.

सुचनक शब्द: प्रस्तावना, उद्देश, विविध धर्मांचा अभ्यास, वैश्विक धर्माचे समर्थन, धार्मिक तत्त्वज्ञान, सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा.

उद्दिष्टे:

१. धर्मात एकमत निर्माण करणे.
२. धार्मिक विचारात आध्यात्मिक शक्तीचा प्रभाव निर्माण करणे.
३. धार्मिक शिक्षणाचा प्रभाव पाडणे.
४. समाजात धार्मिक सुधारणा घडवून आणणे.

दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वतींच्या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाला आर्य समाज चळवळीच्या पौरुषत्वात आणि त्याच्या जवळपास प्रत्येक अनुयायीमध्ये विलक्षण प्रतिबिंब दिसले.

हे हिंदू तत्त्ववेता सामाजिक नेता आणि हिंदू धर्मातील सुधारणा चळवळ करणारा आर्य समाजाचे त्यांचा **सत्यार्थ प्रकाश** हा ग्रंथ वेदांच्या तत्त्वज्ञानावर आणि मानवाच्या विविध कल्पना आणि कर्तव्यांचे स्पष्टीकरण देणारा प्रभावशाली ग्रंथ राहिला आहे. 1876 स्वराज्यासाठी "भारतीयांसाठी भारत" अशी हाक देणारे ते पहिले होते. लोकमान्य टिळकांनी मूर्ती पूजा निषेध करून वैदिक विचारसरणीचे पुनरुज्जीवन करण्याचे काम केलेत्यानंतर, तत्त्ववेता आणि भारताचे राष्ट्रपती एस राधाकृष्णन यांनी त्यांना श्री अरबिंदो प्रमाणेच,"आधुनिक भारताचे निर्माते" म्हणून संबोधले.

निःसंशयपणे प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांमध्ये अनेक विद्वान पुरुष आहेत. त्यांनी स्वतःला पूर्वग्रहापासून मुक्त केले पाहिजे, सार्वत्रिक सत्य स्वीकारले पाहिजे - ते सत्य आहे जे सर्व धर्मांमध्ये सारखेच आढळते आणि ते सार्वत्रिक लागू होते, विविध धर्म भिन्न असलेल्या सर्व गोष्टी नाकारतात आणि एकमेकांशी प्रेमाने वागतात, ते खूप चांगले होईल. जगाच्या फायद्यासाठी ते बालपणापासूनच संन्यासी आणि विद्वान होते . वेदांच्या अतुलनीय अधिकारावर त्यांचा विश्वास होता. दयानंदांनी कर्म आणि पुनर्जन्म या सिद्धांतांचा पुरस्कार केला . त्यांनी ब्रह्मचर्याच्या वैदिक आदर्शांवर भर दिला, ज्यात ब्रह्मचर्य आणि देवाची भक्ती समाविष्ट आहे .

प्रचलित धर्मांमध्ये एकतर अनैतिक कथा आहेत, किंवा वाईट रीतीने प्रचलित आहेत किंवा त्यापैकी काही वेदांपासून दूर गेले आहेत असे त्यांनी मानले. त्यांच्या सत्यार्थ प्रकाश या पुस्तकात महर्षी दयानंद यांनी हिंदू , जैन , बौद्ध , ख्रिश्चन आणि इस्लाम या धर्माच्या वर्तमान स्वरूपाचे विश्लेषण केले आहे.[१]

हिंदू धर्म:

महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी 19 व्या शतकात देशभर प्रवास करून वेद-वेदांताचे महत्त्व सांगितले आणि आर्य समाजाची (Arya Samaj) स्थापना केली. हिंदू धर्मातील मूर्तिपूजेव्यतिरिक्त, त्यांनी वेदांशी तर्कसंगत नसलेल्या अनेक प्रथांना विरोध केला. इतर धर्मांचा अभ्यास करूनही ते त्यांच्यातील दोष तार्किकदृष्ट्या इतरांसमोर ठेवायचे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा मूळ मंत्र वेदांकडे परत जाण्याचा होता. त्यांनी वेदांनाच सर्वस्व मानले. पहिल्या जनगणनेच्या वेळीही त्यांनी लोकांना आपल्या धर्माला हिंदू न मानता सनातन धर्म म्हणण्याचे आवाहन केले होते. त्यांनी देशभर फिरून लोकांमध्ये धर्म, वेद, स्वराज्य यांचा प्रचार करून लोकांना सामाजिक कुप्रथा, रूढी यांची जाणीव करून दिली.[२]

इतकेच नाही तर दयानंद सरस्वतींच्या मते ते सर्व नास्तिक होते. कारण त्यांच्यावर विश्वास ठेवणारे वेदांवर विश्वास ठेवत नव्हते. त्यांनी हिंदू धर्मातील अनेक विचारांना विरोध केला आणि ते वेदांनुसार नाहीत असे म्हटले. त्यांनी हिंदू धर्मातील मूर्तीपूजेलाही विरोध केला आणि हिंदू धर्मात फोफावलेल्या अनेक वाईट गोष्टी आणि अंधश्रद्धांना तार्किक आधारावर चुकीचे सिद्ध करून विरोध केला आणि वेदांना धर्माचा आधार म्हणून सिद्ध केले.[३]

मूर्तिपूजेला विरोध:

दयानंद यांनी मूर्तीपूजेला मूळ उपासना म्हटले आहे कारण ते मूर्तिपूजेचे स्वाभाविक विरोधक होते. दयानंद यांच्या मते, मूर्तिपूजा ही वेदांच्या विरुद्ध आहे आणि तिला कोणताही प्रामाणिक आणि तार्किक आधार नाही. दयानंद यांनी मूर्तीपूजेतील खालील दोष निदर्शनास आणून दिले आहेत: मूर्तीपूजा ही नास्तिक कृती आहे. मूर्तीद्वारे आध्यात्मिक ऐक्य साधणे अशक्य आहे. देवाचे

जीवन मूर्तीत आहे ही कल्पनाच मूर्खपणाची आहे. भक्त आदरपूर्वक आपले चैतन्य मूर्तीला अर्पण करतो आणि त्याची बुद्धी कुंठित होते. मूर्तीपूजेमुळे एकाच धर्माच्या अनुयायांमध्ये धार्मिक मतभेद आणि अज्ञान वाढते. ऐतिहासिकदृष्ट्या मूर्तीपूजेमुळे देशाची हानी झाली आहे. मूर्तीपूजेने गोंधळलेले लोक देशभरातील मंदिरांमध्ये जातात आणि दु:खाचा सामना करतात. मूर्तीपूजा पर्यावरणासाठी हानिकारक आहे. या सर्व कारणांमुळे दयानंद यांनी मूर्तीपूजेला विरोध केला आहे. [४]

इस्लाम धर्म:

त्यांनी इस्लामला युद्धे आणि अनैतिकता असे पाहिले. त्याला शंका होती की इस्लामचा देवाशी काही संबंध आहे, आणि प्रश्न केला की देव प्रत्येक अश्रद्धेचा द्वेष का करेल, प्राण्यांच्या कत्तलीस परवानगी देईल आणि मोहम्मदला निरपराध लोकांची कत्तल करण्याची आज्ञा देईल. त्याने पुढे मुहम्मदचे वर्णन "धोखेबाज" म्हणून केले आणि "स्वतःच्या स्वार्थी गरजा पूर्ण करण्यासाठी देवाच्या नावाने स्त्री-पुरुषांना आमिष दाखविले." त्यांनी कुराणला "ईश्वराचे वचन नाही. ते मानवी कार्य आहे. त्यामुळे त्यावर विश्वास ठेवता येत नाही." [५]

ख्रिश्चन धर्म:

त्याचे बायबलचे विश्लेषण वैज्ञानिक पुरावे, नैतिकता आणि इतर गुणधर्मांशी तुलना करण्याच्या प्रयत्नावर आधारित होते. त्याच्या विश्लेषणाने असा दावा केला की बायबलमध्ये अनेक कथा आणि नियम आहेत ज्या अनैतिक आहेत, क्रूरतेची, कपटाची प्रशंसा करतात आणि पापांना प्रोत्साहन देतात. बायबलमधील तर्कशास्त्रातील अनेक कथित विसंगती आणि खोटेपणा एका समालोचनात नोंदवला गेला आहे, उदा. देवाला भीती वाटते की ॲडम जीवनाचे फळ खातो आणि त्याचा समान बनतो. ईर्ष्या दाखवतो. त्याची टीका बायबलमधील तार्किक चूक दर्शविण्याचा प्रयत्न करते आणि संपूर्णपणे ते असे ठामपणे सांगतात की बायबलमध्ये चित्रित केलेल्या घटना देवाला सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान किंवा पूर्ण अस्तित्व न ठेवता एक मनुष्य म्हणून चित्रित करतात. त्याने मेरीच्या शाश्वत कौमार्यत्वाला विरोध केला आणि ते जोडले की अशा शिकवणी कायद्याच्या स्वरूपाच्या विरुद्ध आहेत आणि देव स्वतःचा कायदा कधीही मोडणार नाही कारण देव सर्वज्ञ आणि अचुक आहे

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी बायबलचे वैज्ञानिक पुरावे, नश्वरता आणि इतर गुणांच्या आधारे विश्लेषण केले. त्यांनी बायबलमधील दोष तर्कशुद्ध पद्धतीने अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला. ते म्हणाले की बायबलमध्ये देवाला एक मनुष्य म्हणून चित्रित केले आहे. सर्वव्यापी किंवा सर्वशक्तिमान म्हणून नाही. त्यांनी वेद आणि त्यांचे मंत्र यांचे वर्णन केले.[६]

शीख धर्म:

त्यांनी गुरु नानक यांना "दुष्ट" मानले, जे वेद, संस्कृत, शास्त्रांबद्दल फारसे अनभिज्ञ होते आणि अन्यथा नानक शब्दांची चूक होणार नाहीत. ते पुढे म्हणाले की नानककडे चमत्कारिक शक्ती होत्या आणि देवाला भेटले अशा कथा रचल्याबद्दल शीख धर्माच्या अनुयायांना दोष दिला जातो. त्यांनी गुरू गोविंद सिंग आणि इतर शीख गुरूंवर टीका केली आणि ते म्हणाले की त्यांनी "काल्पनिक कथांचा शोध लावला", जरी त्यांनी गोविंद सिंग यांना "खरोखर एक शूर माणूस" म्हणून ओळखले.[७]

जैन धर्म:

त्यांनी जैन धर्माला "सर्वात भयंकर धर्म" मानले, जैन हे गैर-जैनांबद्दल असहिष्णु आणि शत्रुत्वाचे होते असे लिहितात.[८]

बौद्ध धर्म:

दयानंदने बौद्ध धर्माचे वर्णन "वैदिक विरोधी" आणि "नास्तिक" असे केले. त्यांनी नमूद केले की बौद्ध धर्माने सांगितलेला "मोक्ष" हा प्रकार कुत्रे आणि गाढवांनाही मिळू शकतो. पृथ्वीची निर्मिती झाली नाही असे सांगणाऱ्या बौद्ध विश्वविज्ञ [९]

वैश्विक धर्माचे समर्थन:

दयानंदांनी मानवजातीच्या कल्याणासाठी वैश्विक धर्माच्या संकल्पनेवर भर दिला आहे, ज्याला त्यांनी 'सर्वतंत्र सिद्धांत' किंवा 'सनातन नित्य धर्म' म्हटले आहे. त्यांच्या समजुतीनुसार तिन्ही कालखंडात समान स्वीकार्य असा धर्म आहे. धर्म तोच आहे जो विद्वानांनी सत्यवादी, सत्यनिष्ठ, सत्यनिष्ठ आणि परोपकारी मानला आहे आणि तो सर्वांना मान्य आहे. दयानंद यांनी जीवनाकडे पाहण्याचा मनुष्याचा सन्माननीय आणि संतुलित दृष्टिकोन हा धर्म आहे. केवळ वेद आणि त्यांच्या पूरक ग्रंथांची ओळख : दयानंद यांनी वेदांचे महत्त्व सांगताना म्हटले आहे की, वेद हा सर्व सत्यांचा ग्रंथ आहे, वेदांचे वाचन, शिकवणे आणि ऐकणे हा सर्व आर्यांचा परम धर्म आहे.[१०]

दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान:

दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान वेदांमध्ये रुजले होते, ज्याला ते सर्व ज्ञान आणि सत्याचे अतुलनीय स्रोत मानत होते. त्यांच्या शिकवणीत तर्कशुद्धता, नैतिकता आणि अध्यात्मिक ज्ञानाच्या महत्त्वावर जोर देण्यात आला.

- **एकेश्वरवाद :** दयानंद सरस्वती यांनी मूर्तीपूजा आणि बहुदेववादाची प्रथा नाकारून एकच, निराकार देवाच्या (वेदांमध्ये "ओम" म्हणून उल्लेखित) उपासनेचा पुरस्कार केला. मूर्ती आणि अनेक देवतांची पूजा ही खऱ्या वैदिक धर्माची विकृती आहे असे त्यांचे मत होते.
- **कर्मकांड आणि अंधश्रद्धा नाकारणे :** दयानंद हे हिंदू धर्मात प्रचलित झालेल्या विस्तृत विधी, त्याग आणि अंधश्रद्धेचे कट्टर टीकाकार होते. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की या प्रथांना वेदांमध्ये कोणताही आधार नाही आणि स्व-सेवा करणाऱ्या पुरोहितांनी जनतेचे शोषण करण्यासाठी या प्रथा सुरू केल्या होत्या.
- **वैदिक परंपरांचे पुनरुज्जीवन:** दयानंद यांनी वेदांकडे परत जाण्याचे आवाहन केले. त्यांनी आधुनिक जगात वैदिक शिकवणींच्या प्रासंगिकतेवर भर दिला आणि भ्रष्ट प्रथा आणि अंधश्रद्धा दूर करून हिंदू धर्माचे शुद्धीकरण करण्याचा प्रयत्न केला.
- **शिक्षणाचे महत्त्व :** दयानंदांचा असा विश्वास होता की शिक्षण ही सामाजिक आणि आध्यात्मिक प्रगतीची गुरुकिल्ली आहे. आध्यात्मिक ज्ञान आणि आधुनिक वैज्ञानिक शिक्षण या दोन्हींचा समावेश असलेल्या संतुलित शिक्षणाच्या गरजेवर त्यांनी भर दिला. त्यांनी समाजाच्या नैतिक आणि आध्यात्मिक विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत महिलांच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला.
- **नैतिक आणि नैतिक जीवन :** दयानंदच्या शिकवणींनी सत्य, नीतिमत्ता आणि अहिंसेच्या तत्त्वांद्वारे मार्गदर्शित नैतिक आणि नैतिक जीवन जगण्याच्या महत्त्वावर जोर दिला. त्यांचा असा विश्वास होता की व्यक्तींनी सद्गुण, स्वयंशिस्त आणि मानवतेच्या सेवेचे जीवन जगण्याचा प्रयत्न

केला पाहिजे. त्यांनी तर्कशुद्धता आणि वैज्ञानिक चौकशीवरही भर दिला, जे भारतीय पुनर्जागरणाचे वैशिष्ट्य असलेल्या बौद्धिक पुनरुज्जीवनाशी संरेखित होते.[११]

सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा:

स्वामी दयानंद यांची सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांची हाक क्रांतिकारक होती. त्यांनी जातिभेद आणि अस्पृश्यतेच्या प्रथेला कडाडून विरोध केला आणि असा युक्तिवाद केला की या प्रथांना वेदांमध्ये कोणताही आधार नाही. स्त्री-पुरुष समानतेबद्दलची त्यांची भूमिका त्यांच्या काळासाठी तितकीच मूलगामी होती; त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी आणि त्यांच्या मालमत्तेचा वारसा हक्क यासाठी वकिली केली, जी 19 व्या शतकातील भारतात जवळजवळ ऐकली नव्हती. सामाजिक सुधारणेसाठी त्यांच्या बांधिलकीचा एक आकर्षक पैलू म्हणजे धार्मिक समारंभांमध्ये पशुबलिदानाच्या प्रथेला आव्हान देणे, अहिंसेचा (अहिंसा) समर्थन करणे, हे तत्त्व हिंदू तत्त्वज्ञानात खोलवर रुजलेले आहे परंतु व्यवहारा अनेक व्यवहारात दुर्लक्ष झालेत.[१२]

धार्मिक सहिष्णुता आणि सद्भावना जपत अस्पृश्यता आणि जातीय भेदभाव यांसारख्या सामाजिक वाईट गोष्टींविरुद्ध लढा दिला. वेद आणि हिंदूंचे वर्चस्व लक्षात घेऊन, त्यांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माला विरोध केला आणि इतर पंथांचे हिंदू व्यवस्थेत पुनर्परिवर्तन करण्यासाठी शुध्दी चळवळीची वकिली केली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा प्रामाणिक विश्वास होता की वैदिक शिक्षणाच्या प्रसारामुळे भारतीय समाजाच्या नवनिर्मिती करण्याची इच्छा होती.

त्याने पुजाऱ्यांना देणग्या देण्याच्या विरोधात प्रचार केला. त्यांनी प्रस्थापित विद्वानांनाही आव्हान दिले आणि वेदांच्या बळावर त्यांच्याविरुद्ध वादविवाद जिंकले. ते कर्मकांड आणि अंधश्रद्धेच्या विरोधात होते. त्यांनी अध्यात्मवाद आणि राष्ट्रवादाचा गौरव केला आणि लोकांना स्वराज्यासाठी लढण्याचे आवहन केले. दयानंद सरस्वती यांच्या निर्मिती, आर्य समाजाने, अनेक भिन्न धर्म आणि समुदायांच्या प्रथांचा निषेध केला, ज्यामध्ये मूर्तिपूजा, पशुबली, तीर्थयात्रा, पुजारी हस्तकला, मंदिरांमध्ये अर्पण, जाती, बालविवाह, मांसाहार आणि भेदभाव यासारख्या प्रथांचा समावेश आहे.[१३]

“अद्वैतवाद्यांनी सामान्यत: त्याच्याकडे दिलेल्या सर्व गुणधर्मांसह एकच देव आहे. तो प्रथम वेदांचा निर्माता आहे, नंतर जगाचा, म्हणून वेद हे जगाच्या तुलनेत शाश्वत आहेत, परंतु ईश्वराच्या तुलनेत अ-आंतरिक आहेत. [१४]

अशाप्रकारे दयानंदांनी धर्माच्या क्षेत्रात बिनधास्त क्रांती घडवून आणली. आध्यात्मिक विकासासाठी आंतरिक शुद्धता आवश्यक असल्याचे त्यांनी सांगितले. धर्म, मोठ्या प्रमाणात, मनुष्याच्या शरीराचे, मनाचे आणि आत्म्याचे नियमन करण्यासाठी होते. त्यामुळे धर्म, सत्य, पवित्रता, मुक्ती, कायदा, नैतिक आचरण हे त्यांच्यासाठी समानार्थी होते.

निष्कर्ष:

वर्तमान समजून घेण्यासाठी, भूतकाळ जाणून घेणे आवश्यक आहे. दयानंदांनी शतकापूर्वी पेरलेली धार्मिक कट्टरतावादाची बीजे समकालीन भारतात भारतातील धार्मिक अल्पसंख्याक, विशेषत: मुस्लिम आणि ख्रिश्चन यांच्याविरुद्ध आक्रमक हिंदुत्वाच्या रूपात विपुल फळ देत आहेत, ज्याचा पुरावा त्यांच्यावर झालेल्या अत्याचाराच्या असंख्य कृत्यांमधून दिसून येतो. अलिकडच्या वर्षांत. अशा प्रकारे, दयानंदचा खरा चेहरा, जो आत्तापर्यंत त्याच्या अग्रभागी हिंदू समाजसुधारक असण्याच्या मुखवट्याखाली दडलेला होता, तो आता हिंदू

कट्टरतावादी आणि राष्ट्रवादी म्हणून समोर आला आहे.

शतकानंतरही दयानंदांच्या धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची हिंदू अराजकता दूर करण्याची क्षमता, आपल्याला पुन्हा एकदा स्पष्टपणे सांगते की, विचारधारा जगावर राज्य करतात आणि वैचारिक आक्रमकतेचा वेळीच प्रतिकार केला नाही तर त्याचे चिरकाल दुःखद परिणाम होऊ शकतात. त्यामुळे दयानंदांची एक सौम्य हिंदू समाजसुधारक अशी लोकप्रिय संकल्पना अर्धसत्य आहे. दुसरा अर्धा भाग असा आहे की, समकालीन हिंदू कट्टरतावाद आणि अल्पसंख्याक धर्मांविरुद्धच्या लढाईची मुळे, 19व्या शतकात, विशेषत: दयानंद सरस्वती सारख्या व्यक्तींच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानात खूप खोलवर आहेत. त्यामुळे दयानंद आणि समकालीन हिंदुत्व यांच्यातील वैचारिक दुवा लक्षात न येण्याइतपत स्पष्ट आहे.

संदर्भ:

१. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मिक विचार:दिव्यहिमाचल 8 जुलै 2023
२. लोकमत न्यूज बातमीपत्र-राहुल पुंडे
३. कित्ता पृष्ट.
४. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मिक विचार:दिव्यहिमाचल 8 जुलै 2023 .
५. जीवन-जगाचे तर्कशुद्धीकरण". जर्नल ऑफ इंडियन कौन्सिल ऑफ फिलॉसॉफिकल रिसर्च . 1- ICPR: 73. 2002.
६. JTF Jordens (1978). दयानंद सरस्वती, त्यांचे जीवन आणि कल्पना . ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. P- 267.
७. वि. स. गोडबोले (1987). देव भारताचे रक्षण करो,स्वातंत्र्यवीर सावरकर साहित्य अभ्यास मंडळ.P-9.
८. पी.एल जॉन पॅनिकर (2006). बहुलवाद आणि जातीयवादावर गांधी . PP-30- 40.
९. जोस कुरुवाचिरा (2006). आधुनिक भारताचे हिंदू राष्ट्रवादी:
१०. भारताचा इतिहास आणि भारतीय राष्ट्रीय चळवळ.-विजयाराम आणि रवी
११. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मिक विचार:दिव्यहिमाचल 8 जुलै 2023
१२. राजकीय सिद्धांत आणि विचार: पाश्चात्य आणि भारतीय परंपरा –डॉ वंदना अरोरा - २०१८.
१३. कित्ता पृष्ट.
१४. कित्ता पृष्ट.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांचे हैदराबाद (मराठवाडा) मुक्ती संग्रामातील योगदान

प्रा. डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव
इतिहास विभाग प्रमुख,
वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता.अंबाजोगाई, जि. बीड
Corresponding Author – प्रा. डॉ. गंगणे अमोल उत्तमराव
DOI - 10.5281/zenodo.14784732

प्रस्तावना :

अध्यात्मवादी, पुरोगामी विचारवंत आणि आर्य समाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म गुजरात मधील काटेवाड प्रांतातील टंकरा गावात 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांनी अध्यात्म आणि वेदांचे शिक्षण घेतले. त्यांच्या काळात समाजात मोठ्या प्रमाणात अनिष्ट प्रथा, परंपरा प्रचलित होत्या. या अनिष्ट प्रथा, परंपरा मानवतेला काळीमा फासणाऱ्या असूनही समाजात त्यांचे अनुकरण केले जात होते. समाजात जातीभेदाचे स्तोम निर्माण झाले होते. स्त्रिया आणि अस्पृश्यांना पशुप्रमाणे जीवन जगावे लागत होते. धार्मिक कर्मकांडांचे स्तोम वाढले होते. समाजात शैक्षणिक सुविधा नव्हत्या. राजकारणात एक अधिकार शाही होती. राजे, महाराजा, जमीनदार, सरंजामदार नागरिकांचे छळ करीत होते. समाजात सार्वत्रिक हिंसा, अन्याय, अत्याचार निर्माण होऊन मानवी जीवन दुःखमय झाले होते. या सर्व समस्यांचे निर्मूलन करून समाजात अध्यात्मवाद, मानवतावाद, सांस्कृतिक जीवन निर्माण करण्याकरिता स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे इ.स. 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली.

आर्य समाजाने पुरोगामी विचारसरणी स्वीकारली. समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा, चालीरीती, जातीभेद, वर्णभेद, अस्पृश्यता, बंधने इत्यादींना प्रखर विरोध करून व्यक्तिस्वातंत्र्य, अधिकार, समानतेचा दर्जा निर्माण करण्याकरिता कार्य करण्यास सुरुवात केली. आर्य समाजाने स्त्रिया, दलित यांना शिक्षण व्यक्तिस्वातंत्र्य यासंबंधी जाणीव जागृती करण्यास सुरुवात केली. आर्य समाजाचे सामाजिक, मानवतावादी, राष्ट्रीय, राजकीय, आर्थिक कार्य पाहून या समाजाचे वेगवेगळ्या क्षेत्रातील विचारवंत, समाज सुधारक, क्रांतिकारक, नवतरुण मोठ्या प्रमाणात सभासद झाले. आर्य समाजाच्या शाखा गुजरात, हैदराबाद, मुंबई प्रांत, मराठवाडा इत्यादी ठिकाणी स्थापन झाल्या. वाढत असलेल्या आर्य समाजाच्या शाखा आणि सभासदाबरोबरच आर्य समाजाच्या कार्याचे स्वरूप वाढत गेले, कार्य करण्याची पद्धती निर्माण झाली. कार्याचा उद्देश जनकल्याण, मानवतावाद, नवराष्ट्राची उभारणी निश्चित झाली. आर्य समाज समाज सुधारक, विचारवंत, धर्मपंडित, नवतरुण यांचे प्रेरणा व संघटन निर्माण झाले.

इ.स. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. भारतीय संघराज्यात अनेक संस्थाने विलीन झाली. मात्र हैदराबाद संस्थानाचे प्रमुख मोगल हे संघराज्यात विलीन होण्यास नकार देत होते. तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि सदर सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी अनेक प्रयत्न

करूनही निजाम आपले संस्थान संघराज्यात विलीन करण्यास तयार नव्हता. मराठवाडा हैदराबाद संस्थानात होता. मराठवाड्याला महाराष्ट्र राज्यात समाविष्ट व्हायचे होते. त्यामुळे मराठवाड्यात हैदराबाद संस्थानाच्या विरोधात जन आक्रोश निर्माण झाला. अनेक चळवळी घडून येऊ लागल्या. अनेक क्रांतिकारक हिंसाचार करू लागले. मोगलाने रजाकाराच्या मदतीने जनआक्रोश दाबण्याचा प्रयत्न केला .तेव्हा आर्य समाजाने हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सहभाग घेतला. आर्य समाजाच्या नेत्यांनी ठिकठिकाणी मोर्चा, भाषेने, जनसभा घेतल्या. तरुणाने निजामशहाचे सैनिक, त्यांच्या छावण्या, रसद, कार्यालय यावर हल्ले केले. आर्य समाजाच्या सहभागामुळे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाला बळकटी प्राप्त झाली. तेव्हा निजामाला नाविलाजास्त संघराज्यात विलीन व्हावे लागले. या आर्य समाजाचा हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील सहभाव कसा होता? त्यांनी कोणते कार्य केली? या प्रश्नाचे अध्ययन करणे उचित ठरते. या अनुषंगाने, "आर्य समाजाचे हैदराबाद (मराठवाडा) मुक्ती संग्रामात योगदान" या विषयाची शोधनिबंधाकरिता निवड करण्यात आली. सदरील शोधनिबंधाच्या संशोधनाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे नमूद करण्यात आले आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. आर्य समाजाचे स्वरूप व कार्यपद्धतीचे अध्ययन करणे.
2. आर्य समाजाचा हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील सहभागाचे अध्ययन करणे.
3. आर्य समाजाच्या हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील कार्याचा आढावा घेणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पूर्तते करिता खालील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीतके :

1. आर्य समाजाच्या शाखा विविध राज्यात असून त्यांचे कार्य अध्यात्मवादी व मानवतावादी होते.
2. आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकाने हैदराबाद मुक्ती (मराठवाडा) संग्रामात सक्रिय सहभाग घेतला.
3. आर्य क्रांतिकारकांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात चळवळी, आंदोलन, मोर्चा, सभा, हिंसा या स्वरूपात कार्य केले.

प्रस्तुत गृहीतकांच्या पडताळणी करिता पुढील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक व संशोधनात्मक आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे. तर शोधनिबंधाच्या तथ्य संकलनाकरिता द्वितीय स्त्रोतातील प्रकाशित तथ्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, पाक्षिके, वार्षिक अंक, वर्तमानपत्रे, शासनाचे प्रकाशित अहवाल इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला. तर अप्रकाशित तथ्यामध्ये एम. फिल., पीएच.डी.चे प्रबंध, खाजगी संस्थांचे अहवाल, संगणकावरील सांकेतिक स्थळे इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांनी हैदराबाद (मराठवाडा) मुक्ती संग्रामात सक्रिय सहभाग घेतला. यामध्ये औरंगाबाद, परभणी, नांदेड, उस्मानाबाद, बीड या जिल्ह्यातील क्रांतिकारकांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता. या क्रांतिकारकांमध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ, गोविंदभाई श्राफ, बाबासाहेब परांजपे, धनाजी जाधव, नेमाजी शिंदे, दारो मल्हार, संभाजी

निंबाळकर, चिमाजी आप्पा, माणिकचंद पहाडे, पुरुषोत्तमराव चपळगावकर, कर्वे गुरुजी, नारायण स्वामी, नामदेव शास्त्री, नरेंद्र देव, बन्सीलाल शर्मा, शेषेराव वाघमारे, निवृत्ती रेड्डी, गणपतराव कथले, शंकरराव पाटील, दिगंबरराव लाटकर, हनुमंत शिवनीकर इत्यादी होते.

1. आर्य समाजाचे स्वरूप:

आर्य समाजाची स्थापना स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 1875 मध्ये केली. या समाजाचा उद्देश जनकल्याण आणि समाजात शांतता प्रस्थापित करून नवराष्टाची उभारणी करणे होता.

2. आर्य समाजाची शिकवण:

आर्य समाजात अध्यात्मावर, नैतिकता, मानवतावाद, तार्किता, जीवन पद्धती या दृष्टीकोनातून शिकवण देत असे. तसेच समाजातील अनिष्ट प्रथा व मानवी विकासाला अडथळा निर्माण करणाऱ्या पद्धतीचा निर्मूलनाचे कार्य करीत असे.

3. आर्य समाजाची तत्वे:

आर्य समाजाची निर्मिती सामाजिक समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्य निर्मिती करिता करण्यात आली होती. आर्य समाजाच्या तत्त्वांमध्ये सर्व मानव एकसमान आहेत. त्यांच्यामधील भेदभावाचे निर्मूलन करणे, जन विकासाची कामे करणे ही होती.

आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांचा हैदराबाद (मराठवाडा) मुक्ती संग्रामात सहभाग :

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून प्रजासत्ताक गणराज्य अस्तित्वात आले. या गणराज्यामध्ये अनेक संस्थाने विलीन झाली. परंतु हैदराबादचा संस्थानिक निजाम भारतीय गणराज्यात सहभागी होण्यास तयार नव्हता. मराठवाडा हैदराबाद संस्थानाच्या अधिपत्याखाली होता. मराठवाड्याला मुंबई प्रांतात सहभागी व्हायचे होते. तेव्हा मराठवाडा, तेलंगणा, कर्नाटक या भागातील नागरिकांनी उठाव केला. या उठावांमध्ये आर्य समाजाने ही सहभाग घेतला.

1. हैदराबाद मुक्ती संग्रामात आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकाचे स्वरूप:

आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांनी जनमानसात निजामाच्या अत्याचारी राजवटीची जनजागृती करण्यास सुरुवात केली. निजाम राजवटीमध्ये रझाकार कशा पद्धतीने दहशत, भीती, अत्याचार करीत होते हे समाजाला पटवून दिले. तसेच निजाम मुस्लिम धर्माचा विकास, विस्तार आणि प्रसार करण्याकरिता दहशतवादी तत्त्वाचा वापर करीत होते. हे समाजाच्या मनात बिंबविण्याचे कार्य आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकानी केले.

2. आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकाचा दृष्टिकोन:

हैदराबाद संस्थान संघराज्यात विलीन करायचे असेल तर त्याकरिता प्रथम निजामशाही विरोधात जनमत निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्याकरिता त्यांनी अध्यात्म व धार्मिक विचारांचा प्रसार करून हिंदू धर्माचे वर्चस्व निर्माण करण्याचे कार्य केले. त्यानंतर मुस्लिम धर्म कसा अत्याचारी, हिंसावादी आहे हे समाजाला पटवून दिले. त्यानंतर निजामशाही कशी प्रजेचे शोषण, प्रजेवर अत्याचार करते हे समाजाला पटवून देण्याचे कार्य केले. त्यामुळे प्रजेच्या मनात निजामशाही विषय चीड निर्माण झाली.

आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांचे हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील कार्य :

1. निजामशाही विरुद्ध जनजागृती:

आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांनी निजामशाही राजवट कशाप्रकारे अन्याय, अत्याचारी आहे या राजवटीत जातीभेद, धर्मभेद कशा स्वरूपात केला जात आहे हे समाजाला पटवून देण्याचे कार्य केले.

2. निजामशाहीला विरोध:

आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांनी निजामशाहीला प्रखड विरोध केला. निजामशाही

विरोधात मोर्चा, आंदोलन, सभा, जाहीरनामे काढून शहर, गाव, वाडी, वस्ती येथे निजामशाहीला सहकार्य करू नये अशा सूचना दिल्या.

3. निजामशाही विरुद्ध जन आक्रोश:

आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांना निजामशाही विरुद्ध मोर्चा, सभा, मेळावे काढले. जागोजागी सभा घेऊन निजामशाही विरुद्ध जनमत तयार केले. वृत्तपत्रातून निजामशाहीच्या अत्याचारावर बातम्या तयार करून जनतेला दिल्या.

4 .निजामशाही विरुद्ध हल्ले:

आर्य समाजातील क्रांतिकारकांनी निजामांच्या कार्यालय, दारुगोळा, रसद, अन्नधान्याचे कोठार, घोडे, हत्ती इत्यादीवर हल्ले करून त्यांची लूट केली. त्यांच्याकडील रसद संपुष्टात आणून त्यांना हदबल करण्याचे कार्य क्रांतिकारकांनी केले.

5. सैनिका वरील हल्ले:

आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांनी निजामाच्या सैन्यावर हल्ले केले, त्यांचा वध केला. त्यांच्या हत्यारांची, दारूगोळ्यांची, हत्ती, घोडे, अन्नधान्य यांची लूट केली. त्यांच्या मनात भीती निर्माण केली.

6. निजामशाही विरुद्ध स्वतंत्र भारताचा स्वीकार:

निजामांना विरोध दर्शविण्यासाठी प्रजासत्ताक भारताचा ध्वज जागोजागी लावले. राष्ट्रगीत म्हणत प्रभात फेरी काढली जात असे. स्वतंत्र भारताच्या घोषणा दिल्या जात असत. स्वतंत्र भारताच्या संघराज्याचे महत्त्व जनसामान्यांना पटवून दिले जात असे.

7. भूमिगत कार्यवाह्या:

निजामशहा आणि निजामाने अनेक क्रांतिकारकांच्या विरुद्ध गुन्हे नोंदविले. त्यांना पकडण्याकरिता अटक वॉरंट काढले. अनेक क्रांतिकारकांना जेलमध्ये टाकले तर अनेक क्रांतिकारकांनी भूमिगत राहून निजामांच्या सैन्य, कचेरी, अधिकारी, शासन, अन्नधान्य यांच्यावर हल्ले, लूटमार करीत होते. या क्रांतिकारकांना निजामाच्या हालचाली, कार्यवाही, आदेश, युद्धनीती इत्यादीची माहिती अनेक क्रांतिकारक स्त्रिया करीत होत्या.

8. क्रांतिकारकांच्या कार्याचे फलित:

आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांनी निजामाच्या विरुद्ध वेगवेगळया स्वरूपातून लढा दिला. या लढ्यामध्ये अनेक क्रांतिकारकांचे बलिदान गेले तर अनेक अपंगत्व प्राप्त झाले. मात्र याचे फलित म्हणून 17 सप्टेंबर 1948 रोजी मराठवाडा निजामाच्या अधिपत्या खालून मुक्त होऊन महाराष्ट्र राज्यात विलीन झाला.

निष्कर्ष :

1. आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सक्रिय सहभाग घेतला.
2. आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांनी निजामाच्या विरुद्ध निखाऱ्याचा लढा दिला.
3. क्रांतिकारकांच्या लढ्याला यश येऊन मराठवाडा निजामाच्या अधिपत्याकडून स्वतंत्र झाला.

महत्व :

सदरील अध्ययन आर्य समाजाच्या क्रांतिकारकांचे हैदराबाद (मराठवाडा) मुक्ती संग्रामाशी संबंधित आहे. आर्य समाजाचे स्वरूप, क्रांतिकारकांचा दृष्टिकोन आणि लढ्याचे कार्य यासंबंधी अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थी, संशोधक, अभ्यासक, वाचक तसेच शासन, संशोधन संस्था इत्यादींना सहाय्यभूत ठरेल.

सारांश :

आर्य समाजाची राष्ट्रवादी विचारसरणी होती. आर्य समाजात मानवतावाद, राष्ट्रवाद, नवविचार, समाजवाद या विचारसरणीचा प्रभाव

होता. त्यामुळे आर्य समाजातून अनेक राष्ट्रवादी क्रांतिकारक निर्माण झाले. त्यांनी हैदराबाद मुक्तीकरिता निखाऱ्याचा लढा दिला. त्यांच्या लढ्यामुळे मराठवाडा स्वतंत्र झाला हे सत्य स्वीकारावे लागेल.

संदर्भसूची :

1. पाटील एस. एस., "सामाजिक शास्त्र संशोधन पद्धती", शुभम प्रकाशन, नागपूर. 2007
2. ठोंबरे सतीश, "भारतीय समाज सुधारक" कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. 2006
3. गाठाळ एस. एस., मध्ययुगीन भारताचा इतिहास", कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. 2006
4. पोद्दार वसंत, "हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम", विद्याभारती प्रकाशन, लातूर. 2007
5. रणसूबे सूर्यनारायण, "हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम", चंद्रशेखर प्रकाशन, पुणे. 1995
6. देव प्रभाकर, "हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील स्वातंत्र्य सेनानी", स्वामी रामानंद तीर्थ विद्यापीठ, नांदेड. 1999
7. https//www.esakal.com.maharashtra.
8. https//mr.quara.com.
9. https//testbook.com.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य

प्रा. डॉ. आगे श्यामसुंदर आसाराम
सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम, ता. भूम, जि. धाराशिव.
Corresponding Author – प्रा. डॉ. आगे श्यामसुंदर आसाराम
DOI - 10.5281/zenodo.14784816

प्रस्तावना:

पुरोगामी विचारांचे थोर समाज सुधारक स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म गुजरात मधील काठेवाड प्रांतातील टकरा गावात 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी झाला. स्वामी दयानंद सरस्वती वास्तववादी आणि तार्किक विचारसरणीचे असून स्पष्ट वक्ते होते. त्यांना अध्यात्म आणि वेद यासंबंधी विपुल ज्ञान असल्यामुळे त्यांनी धार्मिक कर्मकांड, अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरा यांना प्रकट विरोध केला. त्यांनी मानवतावादाचा पुरस्कार केला असल्यामुळे स्त्री-पुरुष, मुलगा-मुलगी, स्पर्श-अस्पर्श, जातीभेद यांना विरोध करून या भिन्नतेचे निर्मूलन करण्याचे कार्य केले. त्यांनी सामाजिक विषमता आणि अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरेच्या निर्मूलनाचे गतीने कार्य करण्याकरिता 10 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. आर्य समाजाचे सभासद सर्वच जाती धर्माच्या व्यक्ती होत्या. आर्य समाजाचे तत्व सामाजिक अनिष्ट प्रथा, परंपरांचे निर्मूलन करून समाजात शैक्षणिक, अध्यात्मिक, वैचारिक विकास करणे होता. तसेच मानवतावाद, समाजवाद, राष्ट्रवाद निर्माण करणे होता.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाज विकासासंबंधी मांडलेले विचार आणि कार्य समाजाच्या माध्यमातून सामाजिक विकासाचे केलेले कार्य यांचे अध्ययन करणे उचित ठरते. या अनुषंगाने "स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व कार्य" या विषयाची प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता निवड करण्यात आली. सदरील अध्ययन विषयाच्या संशोधनाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे नमूद करण्यात आली आहेत

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळातील सामाजिक स्थितीचा आढावा घेणे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार अभ्यासणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.

उपरोक्त मांडण्यात आलेल्या अध्ययन विषयासंबंधी संशोधन उद्दिष्टांच्या पूर्तते करिता खालील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीतके :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात समाजात अनिष्ट प्रथा, परंपरा व सामाजिक विषमता विपुल प्रमाणात होती.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार मानवतावादी, समाजवादी व अध्यात्मवादी होते.

3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अनिष्ट प्रथा, परंपरा, सामाजिक विषमता यांच्या निर्मूलनाचे कार्य केले.

सदरील गृहीतकांच्या पडताळणी करिता पुढील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे. तर शोधनिबंधाच्या तथ्य संकलनाकरिता द्वितीय स्त्रोता मधील प्रकाशित व अप्रकाशित तथ्यांचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्रकाशित तथ्याकरिता संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, पाक्षिक, वार्षिक अंक शासनाचे अहवाल, शासकीय व निमशासकीय संस्थांचे अहवाल इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे. तर अप्रकाशित तथ्या मध्ये एम. फिल., पीएच.डी.चे प्रबंध, खाजगी संस्थांचे अहवाल, संगणकावरील सांकेतिक स्थळे इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात समाजामध्ये पुरुष सत्ताक पद्धती प्रचलित होती. पुरुष सत्ताक पद्धतीने स्त्रियांना शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक अधिकार नाकारले होते. त्यांचे कार्य मुलांना जन्म देणे, पतीची सेवा करणे, कुटुंबातील कामे करणे एवढेच मर्यादित केले होते. तसेच समाजात स्त्रियांना कनिष्ठ स्थान देऊन त्यांच्यावर वैवाहिक, धार्मिक बंधने लादली होती. समाजात बालविवाह, बहुपत्नी विवाह, कुमारी जरट विवाह, सती प्रथा, देवदासी, विधवा धर्माचे पालन इत्यादी अनिष्ट प्रथा प्रचलित होत्या. विधवा पुनर्विवाह वर बंदी घालण्यात आली होती. स्त्रियांना व्यक्ती स्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकार नाकारण्यात आले होते. अशा अनिष्ट प्रथामुळे स्त्रिया परावलंबी होऊन पशुतुल्य जीवन जगत होत्या.

समाजात देव देवतांना नवस, उपवास, पशुबळी, अघोरी विधी, मांत्रिक, तांत्रिक, बुवाबाजी इत्यादी कर्मकांडांचे प्रमाण वाढले होते. ढोंगी, संत, साधू, मांत्रिक या कर्मकांडाला खतपाणी घालीत होते. समाजात जाती प्रथा, अस्पृश्यता पराकोटीला गेली होती. अस्पृश्य जिवंतपणी नरक येताना भोगीत होते. अशा सामाजिक विषमतेचे निर्मूलन करून समाजात मानवतावाद, समाजवाद, अध्यात्मवाद निर्माण करण्याचे कार्य स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी हाती घेतले.

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक विचारांचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे पुरोगामी विचारांचे होते. त्यांना समाजात समानता, मानवतावाद, समाजवाद, अध्यात्मवाद अपेक्षित होता. त्यांना सर्व स्त्री-पुरुष, सवर्ण-दलित यांच्यामध्ये एकात्मता सहचार्य अपेक्षित होते.

2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचाराचा दृष्टिकोन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांचा दृष्टिकोन मानवता व अध्यात्मवादी होता. त्यांनी सर्व मानव एकाच समाजाचे, एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत हे स्पष्ट केले. त्यांच्या मते श्रेष्ठ-कनिष्ठ, सवर्ण-दलित हे भेद करणे उचित नाही. प्रत्येक स्त्री-पुरुषांमध्ये मानवतावाद, समाजवाद, राष्ट्रवाद, अध्यात्मवाद, निर्माण झाला पाहिजे या विचारातून ते कार्य करीत होते.

3. आर्य समाजाची स्थापना:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सामाजिक सुधारणे करिता 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. आर्य समाजामध्ये सर्व जाती धर्माच्या स्त्री-पुरुषांना सभासद करून घेतले. आर्य समाजाच्या तत्त्वाप्रमाणे सर्व सदस्यांनी पुरोगामी विचारांचा स्वीकार करणे, समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा,

चालीरीती, धार्मिक कर्मकांड, अस्पृश्यता यांचे दुष्परिणाम समाजाला समजावून सांगणे, जेथे अनिष्ट प्रथा, कर्मकांड निदर्शनास येईल त्या ठिकाणी त्यास विरोध करणे या तत्त्वाने आर्य समाजाचे गाव, खेडी, शहर या ठिकाणी मिळावे, सभा, समाज जनजागृती इत्यादी कार्य सुरू केले. या कार्यामुळे अल्प कालावधीतच आर्य समाजाचे महत्त्व वाढून त्या समाजाचा मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा मिळाला.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक कार्य:

1. स्त्री पुरुष समानता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात समाजात स्त्री-पुरुष, मुलगा-मुलगी अशा स्वरूपात लिंगावर आधारित विषमता निर्माण झाली होती. स्त्रियांना कनिष्ठ मानून त्यांच्यावर अनेक अनिष्ट प्रथा, परंपरा लादण्यात आल्या होत्या. स्त्रियांना कनिष्ठ स्थान देऊन त्यांना पुरुषांची दासी बनविले होते. या लिंगभेदाला स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी प्रखड विरोध केला. त्यांनी मुलगा-मुलगी समान आहेत त्यांच्यात कोणीही श्रेष्ठ-कनिष्ठ नाही. स्त्री-पुरुष हे संस्था रुपी रथाचे चाके आहेत त्यांच्यामध्ये कोणताही भेदभाव नाही. स्त्रियांनाही पुरुषासमान व्यक्ती स्वातंत्र्य व अधिकार आहेत हे समाजाला पटवून देण्याचे कार्य केले.

2. स्त्रियांना व्यक्ती स्वातंत्र्य व अधिकार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्त्रियांना व्यक्ती स्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकार आहेत. त्यांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्य व मूलभूत अधिकारावर बंधन घालण्याचा कोणालाही अधिकार नाही हे समाजाला पटवून दिले. त्यांनी स्त्रियांना वैवाहिक, कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक धार्मिक अधिकार मिळवून देण्याकरिता सातत्याने प्रयत्न केले.

3. अनिष्ट प्रथा, परंपरांचे निर्मूलन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात समाजात बालविवाह, बहुपत्नी विवाह, कुमारी जरट विवाह, विधवा पुनर्विवाह बंदी, सती प्रथा, देवदासी, मुरळी, जोगती, पडदा पद्धती, विधवा धर्माचे पालन इत्यादी अनिष्ट प्रथा, परंपरा प्रचलित होत्या. या अनिष्ट प्रथामुळे स्त्रियांचे जीवन बंदिस्त होऊन परावलंबी, दुःखमय झाले होते. या अनिष्ट प्रथा, परंपरांना त्यांनी विरोध केला. या अनिष्ट प्रथा मानवतेला काळीमा फासणाऱ्या आहेत हे समाजाला पटवून दिले. पुरुषांनी आपल्या आई, बहीण, पत्नी यावर अन्याय, अत्याचार करणे हे पाप आहे. स्त्रियांना पुरुषासमान जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. स्त्रियावरील अनिष्ट प्रथा परंपरांचे निर्मूलन करण्याकरिता त्यांनी ब्रिटिश शासनाला अनेक वेळा विनंती अर्ज केले.

4. धार्मिक कर्मकांडाचे निर्मूलन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या काळात धार्मिक कर्मकांडांचे स्तोम मोठ्या प्रमाणात होते. धार्मिक कर्मकांडांचा सबंध देवदेवता, ईश्वर, जन्म पुनर्जन्म, मोक्ष इत्यादीशी जोडला होता. तसेच धार्मिक कर्मकांडामुळे इच्छापूर्ती, दुःखांचे निर्मूलन, अपेक्षित फळ इत्यादी दृष्टिकोनातून धार्मिक कर्मकांड, उपवास, नवस, पशुबळी, अघोरी विधि, होम हवन, दानधर्म, साधुसंत, ऋषीमुनी यांची सेवा इत्यादी स्वरूपात कर्मकांड केले जात असे. या कर्मकांडाला त्यांनी विरोध केला. त्यांनी देव दाणव, ईश्वर हे दगड, धोंडे, मूर्ती, मंदिर यामध्ये नसून ते मानवामध्ये आहे. सद्भावना व सत्तेवर्तन हीच ईश्वर सेवा आहे. कर्मकांडाला कोणताही धार्मिक पुरावा अथवा आधार नाही हे समाजाला पटवून दिले.

5. जातिभेद व वर्णभेद यांना विरोध:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाजातील श्रेष्ठ-कनिष्ठ, जातीभेदाला विरोध केला. त्यांनी नमूद केले की, जातीची निर्मिती मानवाने केली आहे त्यामुळेच श्रेष्ठ, कनिष्ठ असा भेदभाव केला आहे. हा जातीभेद पाळू नये. वर्णभेदाला कोणताही शास्त्रीय आधार नाही. वर्णभेद म्हणजे रक्ताची शुद्धता होय. सर्व मानव समान आहेत. वर्णभेदामुळे मानवा मानवात द्वेष, मत्सर निर्माण करू नये.

6. अस्पृश्यतेला विरोध:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अस्पृश्यतेला विरोध केला. त्यांनी नमूद केली की, अस्पृश्यतेला कोणताही शास्त्रीय आधार नाही. अस्पृश्यता मानवाने आपल्या स्वार्थाकरिता निर्माण केली आहे. सर्व मानव जात एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत. त्यांच्यामध्ये कोणताही भेदभाव नाही त्यामुळे अस्पृश्यता बाळगू नये.

7. अंधश्रद्धा निर्मूलन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अंधश्रद्धेला प्रखड विरोध केला. त्यांनी नमूद केले की, अंधश्रद्धा ही मानवाच्या मनातील भीती आहे. अंधश्रद्धेकरिता कोणतेही कर्मकांड, मांत्रिक, साधू, संन्याशी यांचा सहारा घेऊ नये. कोणत्या स्वरूपाची विधी, पशुबळी करू नये, साधू, संन्याशी, मांत्रिक हे भोंदू आहेत. त्यांना दानधर्म करू नये, या अंधश्रद्धेमुळे कोणतेही कार्य सफल होत नाही.

8. समाजकार्य:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाजातील दिन, दलित, अस्पृश्य, स्त्रिया यांच्या उद्धाराचे कार्य केले. तसेच समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरांच्या निर्मूलनाकरिता कार्य केले. त्यांनी अध्यात्माचा सत्य मार्ग सांगितला. त्याचबरोबर मानवतावाद हीच ईश्वरसेवा आहे हे समाजाला पटवून दिले. धार्मिक कर्मकांड ही विनाशाची प्रक्रिया आहे हे समाजाला समजावून सांगितले.

निष्कर्ष :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती हे करते समाज सुधारक होते. त्यांनी सामाजिक अनिष्ट प्रथा परंपरांचे निर्मूलन करण्याचे कार्य केले.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार अध्यात्मवादी, मानवतावादी, जनकल्याणकारी होते.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा समाज विकास, जनकल्याण, सामाजिक संघटन निर्माण करणे हा दृष्टीकोन होता.

अध्ययनाचे महत्त्व :

सदरील अध्ययन स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार व त्यांचे कार्य या अनुषंगाने आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक विचार आणि कार्यासंबंधी अध्ययन करणाऱ्या संशोधक, अभ्यासक, वाचक, विद्यार्थी, अध्यापक यांना सहाय्यभूत ठरेल.

सारांश :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे करते समाज सुधारक होते त्यांनी समाजासंबंधी तारिक विचार मांडले विचारांना अनुसरून कार्य केले त्यांच्या सामाजिक कार्याचा तत्कालीन समाज संरचनेवर प्रभाव पडला त्यामुळेच स्त्रियांना काही प्रमाणात व्यक्ती स्वातंत्र्य शैक्षणिक वैवाहिक अधिकार प्राप्त झाले अस्पृश्यतेचे निर्मूलन होऊन समाजात एकात्मता घडून आली आहे.

संदर्भसूची :

1. पाटील एस. एन. "सामाजिक शास्त्रीय संशोधन पद्धती", श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर. 2007
2. ठोंबरे सतीश, "भारतीय समाज सुधारक", विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. 2000
3. देवरे डी.पी., "भारतीय समाज सुधारक", प्रशांत पब्लिकेशन्स, जवळगाव. 2003
4. डोळे ना. य., "भारतीय समाज सुधारक", विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. 2006
5. https//ebooksinflibnet.ac.in.
6. https//mr.wikipedia.org.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

प्रा. डॉ. मुंडे सिद्धेश्वर महादेव
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला महाविद्यालय, नांदुर घाट, ता. केज, जि. बीड
Corresponding Author – प्रा. डॉ. मुंडे सिद्धेश्वर महादेव
DOI - 10.5281/zenodo.14784828

प्रस्तावना :

भारतीय थोर समाज सुधारक, आर्य समाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म गुजरात मध्ये 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी ब्राह्मण कुटुंबात झाला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेद आणि अध्यात्माचे शिक्षण घेतले. ते पुरोगामी तार्किक विचार आणि वास्तविकतेची जिज्ञासा असलेले विचारवंत होते. त्यांना वेद व अध्यात्माच्या माध्यमातून राजकीय विचारांची प्रेरणा मिळाली. त्यांना जनकल्याणकारी, समतावादी, राज्यकारभार आणि राजकीय नेतृत्व अपेक्षित होते. त्यांनी जनकल्याणकारी राज्याचा सिद्धांत मांडून त्यात राज्याचे स्वरूप, राज्यकारभाराची व्यवस्था, नेतृत्व आणि राज्याच्या शासन व्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट केले. त्यांनी आपल्या राजकीय विचारातून राज्याच्या शासन व्यवस्थेचे कायदे व शासन व्यवस्थेची कार्य नमूद केले.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांना कायद्याचे राज्य अपेक्षित होते. त्यांच्या मते, कायद्यामुळे राज्यात शांतता प्रस्थापित होऊन विकासाला गती मिळते. राज्यात लोकशाही निर्माण होते. लोकशाहीत सर्वच स्त्री-पुरुष, जाती धर्मांना समान व्यक्तिस्वातंत्र्य, अधिकार मिळतात. कायद्याच्या राज्यात सर्वच नागरिकांना राज्य आपले आहे याचा विश्वास निर्माण होतो. राज्याच्या बळकटीकरिता सर्वच नागरिक कार्यशील राहतात. राज्यात एकात्मता, राष्ट्रीयता, धर्मनिरपेक्षता निर्माण होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी जनकल्याणकारी राज्याची संकल्पना मांडत असताना धर्माची मूल्ये आणि राज्याची संरचना यांना समान महत्त्व दिले आहे. त्यामध्ये धर्माच्या अज्ञानुसार राजा, प्रशासक, लोकप्रतिनिधी, शासन, संस्था आणि नागरिक यांनी आपले वर्तन ठेवले पाहिजे. लोकशाही शासन व्यवस्था बळकट करण्याकरिता निवडणुकाद्वारे जनतेतून लोकप्रतिनिधी निवडले गेले पाहिजेत. लोकप्रतिनिधींनी संसदीय अध्यक्षाची निवड केली पाहिजे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांना कायद्याचे जनकल्याणकारी लोकशाही प्रेरित राज्य, शासन व्यवस्था अपेक्षित होती. या दृष्टिकोनातून त्यांनी नमूद केले की, राज्याची सर्व सत्ता एकाच व्यक्तीकडे सोपविली जाऊ नये, सत्तेचे विकेंद्रीकरण असले पाहिजे. राजा, सत्ताधीश, शासक यांनी आपल्या बरोबरीने इतरांना स्थान, दर्जा, अधिकार देऊ नये, राजा, शासक, सत्ताधीश यांचे व्यक्तिमत्व, दर्जा, पद इतरापेक्षा वेगळे व उच्च स्वरूपात असले पाहिजे. राज्यात एकात्मता, समानता, समान न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक आहे. राजा, प्रशासक, लोकप्रतिनिधी यांना जनतेवर राज्य

करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केलेला आहे. त्यामुळे राज्यावर सर्वस्वी जनतेचा अधिकार आहे. जनतेच्या कल्याणाचे कार्य राजाने केले पाहिजे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय, पुरोगामी विचारांचे अध्ययन करण्याकरिता "स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार" या विषयाची प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता निवड करण्यात आली आहे. सदरील शोधनिबंधाच्या संशोधनाच्या उद्दिष्टांची मांडणी पुढील प्रमाणे करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचे स्वरूप समजून घेणे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास करणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांच्या महत्वाचा अभ्यास करणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पूरतते करिता खालील प्रमाणे गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीतके :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार जनकल्याणकारी आहेत.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार लोकशाही प्रेरित आहेत.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचा प्रभाव आधुनिक संसदीय राजकीय प्रक्रियेवर पडला आहे.

सदरील गृहीतकांच्या पडताळणी करिता पुढील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे. तर संशोधन विषयाच्या तथ्य संकलनाकरिता द्वितीय स्त्रोतांमध्ये प्रकाशित व अप्रकाशित तथ्यांचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्रकाशित तथ्याकरिता संदर्भ ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे, वार्षिक अंक, शासनाचे अहवाल, शासकीय व नियम शासकीय संस्थांचे अहवाल इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे. तर अप्रकाशित तथ्यामध्ये एम.फील., पीएच.डी. चे प्रबंध, खाजगी संस्थांचे अहवाल, संगणकावरील सांकेतिक स्थळे इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

विषय प्रतिपादन :

अध्यात्मवादी प्रगल्ब ज्ञानी, पुरोगामी, राजकीय विचारवंत स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजेशाही संसदीय शासन व्यवस्था आणि राजकीय नेतृत्वाचे स्वरूप कसे असावे तसेच राजकीय संरचना, प्रशासन कायदे, कायद्यांचे स्वरूप आणि अधिकार कसे असावेत यासंबंधी आपले राजकीय विचार मांडले आहेत. तसेच त्यांनी लोकशाही शासन व्यवस्थेचे स्वरूप, नागरिकांचे कार्य आणि कर्तव्य या संबंधी विचार नमूद केले आहेत. त्यांच्या राजकीय विचारांचा दृष्टिकोन पुढीलप्रमाणे नमूद करता येतो.

1. राजकीय विचारांचा दृष्टिकोन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा अध्यात्मवादी आणि संसदीय लोकशाही, राजकीय दृष्टिकोन होता. त्यांनी नमूद केले की, राज्याचा कारभार अध्यात्मावादी विचारानुसार आणि संसदीय कायदेमंडळाद्वारे झाला पाहिजे. नागरिकांनी अध्यात्मवादाला अनुसरून वर्तन ठेवले पाहिजे. नागरिक व लोकप्रतिनिधींनी संसदीय कायद्यांचे पालन करून कार्य केले पाहिजे. लोकप्रतिनिधींनी जनकल्याणकारी दृष्टिकोन बाळगून विकासात्मक

कार्य केली पाहिजे. तसेच राजकीय कारभारात नागरिकांना सहभागी करून घेतले पाहिजे.

2. राज्याचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्यामध्ये राज्याचे स्वरूप हे सत्तेच्या विकेन्द्रीकरणात्मक असावे. राजकीय सत्तेत नागरिकांना सहभागी करून घ्यावे. राजकीय सत्तेचा वापर जनकल्याणा करिता करावा. राजकीय सत्तेच्या माध्यमातून सामुदायिक विकास घडवून आणावा. राजकीय नेतृत्व हे जनकल्याणकारी असावे.

3. लोकप्रतिनिधीची निवड:

लोकप्रतिनिधीची निवड जनतेतून झाली पाहिजे. त्याकरिता निवडणुका घेतल्या पाहिजेत. निवडणुका पारदर्शक झाल्या पाहिजेत. निवडणुकांमुळे नागरिक क्रियाशील, सर्वसमावेशक, जनकल्याणकारी व्यक्तीची निवड करतील. एक अधिकार शाहीला आळा बसेल. निष्क्रिय लोकप्रतिनिधी राजकीय सत्तेतून बाहेर पडतील. क्रियाशील व्यक्तींना राज्यकारभार करण्याची संधी मिळेल.

4. शासन संरचना:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्यामध्ये शासन संरचना ही तीन स्तरावर असली पाहिजे. यामध्ये नागरिकांनी निवडून दिलेले लोकप्रतिनिधी सत्तेत असावेत. लोकप्रतिनिधीद्वारे निवडलेला नेता राज्याचा व संसदीय मंत्रिमंडळाचा प्रमुख असला पाहिजे. म्हणजेच अप्रत्यक्षपणे लोकप्रतिनिधी राज्याचा प्रमुख तर संसदीय न्यायपालिका आणि शासकीय यातील स्वरूपात राज्यकारभार चालला पाहिजे.

5. राष्ट्रपतीची आवश्यकता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्यामध्ये राज्य व राज्यकारभार यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्याकरिता आणि सरकारच्या राज्यकारभाराची माहिती घेण्याकरिता राष्ट्रपती असणे आवश्यक आहे. राष्ट्रपती असेल तर सरकार जनकल्याणकारी कारभार करेल, नागरिकांना न्याय मिळेल, समाजात शासन, प्रशासन यांच्यामध्ये शांतता प्रस्थापित होईल. राष्ट्रपती निष्क्रिय, भ्रष्टाचारी, सरकारला बरखास्त करून प्रशासनामार्फत राज्यकारभार करू शकतो. मंत्रिमंडळावर राष्ट्रपतीचे नियंत्रण असल्यामुळे लोकप्रतिनिधी जनकल्याणकारी कार्य करावे लागतात.

6. कायद्याचे राज्य:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्यामध्ये कोणतेही राज्य हे कायद्याचे असावे. राज्याचे कायदे जनकल्याणकारी असावेत. कायद्याचे स्वरूप समानतावादी असले पाहिजे. नागरिक, कायद्याचे पालन नागरिक, लोकप्रतिनिधी या सर्वांनी केले पाहिजे. कायद्यामुळे समाज, समुदाय, राज्य, राष्ट्र यांच्यामध्ये एकात्मता निर्माण होते. कायदे शांततेचे राज्य निर्माण करण्यास उपयुक्त ठरतात.

7. कायद्याचे स्वरूप:

राज्याचे कायदे राजा, मंत्रीमंडळ, लोकप्रतिनिधी यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ असतात. कायद्याचे पालन करणे सर्वांना बंधनकारक आहे. कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी केली पाहिजे. कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे हिंसाचार, अन्याय, अत्याचार यांना आळा बसून राज्यात शांतता प्रस्थापित होते. समाज व राष्ट्राच्या विकासाला गती मिळते.

8. लोकप्रतिनिधींची कार्य:

लोकप्रतिनिधींनी सर्व जाती-धर्मांच्या व्यक्तींना समाज विकासाची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे. तसेच आपल्या पदाचा कारभार पारदर्शक ठेवला पाहिजे. समाजात सुव्यवस्था राखली पाहिजे. जनकल्याणकारी निर्णय घेऊन सामुदायिक विकास केला पाहिजे. तेव्हाच समाज, समुदाय, राज्य आणि राष्ट्र यांचा सर्वांगीण विकास घडून येईल.

9. न्यायिक न्यायालय:

राज्यात न्यायिक न्यायालय प्रबळ असावे. न्यायालयाने गुन्हेगार, भ्रष्टाचारी यांना कठोर शिक्षक द्यावी. कठोर शिक्षामुळे गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या व्यक्तींना शिक्षाची भीती निर्माण होईल. ते गुन्हेगारी पासून अलिप्त राहतील. ते कायद्याचे व सामाजिक नियमांचे पालन करते करतील.

10. सैन्याची तरतूद:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्यामध्ये राज्याचे संरक्षण प्रभावीपणे झाले पाहिजे. राज्याच्या संरक्षणाकरिता मोठ्या प्रमाणात राज्याकडे सैन्य असले पाहिजे. सैन्याला युद्ध कौशल्याचे शिक्षण दिले पाहिजे. सैन्याला समाज व राज्य यांचे संरक्षणाचे कर्तव्य, कार्य आणि राष्ट्रीय संरक्षणाची जबाबदारी यांची जाणीव करून दिली पाहिजे तेव्हाच राज्य टिकून राहते.

निष्कर्ष :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार जनकल्याणकारी आहेत.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजकीय विचारात अध्यात्मवाद आणि संसदीय लोकशाही यांचा समावेश केला आहे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजकीय विचारातून राज्याची संरचना, नेतृत्व, कार्य आणि संरक्षण, आधुनिक संसदीय लोकशाहीचे स्वरूप मानले आहे.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचाराचा प्रभाव भारतीय राजकीय संरचनेवर पडलेला आहे.

अध्ययनाचे महत्त्व :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मांडलेल्या राजकीय विचारांचा आढावा घेणारे आहे. त्यांनी आपल्या विचारातून राज्याचे स्वरूप, राज्याचे कार्य, राज्याचा दृष्टिकोन, लोकप्रतिनिधीची कार्य, न्यायव्यवस्था इत्यादी घटकांचे स्वरूप विषद केले आहे. त्यांच्या राजकीय विचारांचा प्रभाव संसदीय लोकशाही, शासन व्यवस्थेवर झालेला आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय कार्याचे अध्ययन करणाऱ्या संशोधक, अभ्यासक, विचारवंत, समाजसुधारक, वाचक, शासन इत्यादीला सहाय्यभूत ठरेल.

सारांश :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजकीय विचारात अध्यात्मवाद आणि संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्थेचा समावेश केला आहे. त्यांनी राज्याचे विचार जनकल्याणकारी, संसदीय कार्यपद्धती, समाज व राष्ट्रीय विकास आणि एकात्मता या दृष्टिकोनातून नमूद केले आहेत. त्यांच्या विचारांचे स्वरूप आधुनिक संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये दिसून येते.

संदर्भसूची :

1. घाटोळे रा.णा., "सामाजिक शास्त्रीय संशोधनाची तत्वे आणि पद्धती", श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर. 2000
2. डोळे ना.य., "राजकीय विचारांचा इतिहास", विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. 2005
3. देवरे डी.पी., "राजकीय विचार प्रणाली", प्रशांत पब्लिकेशन, जवळगाव. 2003
4. गाठाळ एस. एस., "मध्यभारताचा इतिहास", कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद. 1996
5. ठोंबरे सतीश, "राजकीय विचारवंत", कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद. 2006
6. https//vojiromandravi.com.
7. https//www.studow.com.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण, सामाजिक व राजनीतिक विचारांचे अध्ययन

प्रा. नंदू रामभाऊ जगदाळे
सहा.प्राध्यापक, इतिहास विभाग
शंकरराव पाटील महाविद्यालय भूम, ता भूम जि- धाराशिव
Corresponding Author – प्रा. नंदू रामभाऊ जगदाळे
DOI - 10.5281/zenodo.14784840

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे आर्य समाजाचे संस्थापक, समाज सुधारक, धर्मतत्वज्ञ, राष्ट्रीय भाषेचे मुख्य प्रचारक म्हणून प्रसिद्ध आहे. यामध्ये त्यांचे शिक्षण विषयक विचार हे खुप महत्वपूर्ण आहेत. शिक्षण विषयक क्षेत्रामध्ये परिवर्तनाचे मत मांडताना त्यांनी प्राचीन शिक्षण पद्धतीचा स्वीकार केला व त्याचे समर्थनही केले. त्यांनी ब्रिटिशांच्या पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीचा प्रखर विरोध केला व वेद,उपनिषद ,स्मृती, या वेदकालीन शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कार केला. या सर्व बाबीचे अध्ययन आपल्याला स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या शैक्षणिक विचारांमधून दिसून येते. त्यांनी वैदिक धर्माचे योग्य स्वरूप सादर केले. या कार्यातूनच पुढे 1875 मध्ये त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना केली.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे समाज विषयक विचारही मोलाचे आहेत. मानवी समाजात स्त्रियांना महत्वपूर्ण स्थान असले पाहिजे. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान असावे असे त्यांचे मत होते. भारतीय समाज जो मागासलेला दिसतो त्याचे महत्त्वपूर्ण कारण आहे की भारतीय समाजात स्त्रियांना सन्मानाने वागविले जात नाही. स्त्री पुरुष समान आहेत असे सांगताना स्त्री-पुरुषांचे कार्यक्षेत्र वेगवेगळे आहे हे ही ते सांगतात. त्यांनी आपल्या जीवनात धर्माला अतिशय महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. धर्म हा एकच असू शकतो जो सर्वोत्तम मानवी मूल्यांच्या प्रक्रियेला गतिमान ठेवू शकतो. नंतरच्या समन्वयवादी आणि काही मोजक्या लोकांनी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा कट्टरपंथी म्हणून उल्लेख केलेला दिसतो. वास्तविक त्यांच्यासारखा उदारमतवादी,मानवतावादी नेता दुसरा झाला नाही. धर्माची व्यापक संकल्पना त्याने नेहमी मांडली,जो धर्म मानवी मूल्यावर आधारित आहे त्या धर्माच्या बाजूने त्यांनी आपले मत मांडले आहे. या विचारातून ते भारतीय संतांप्रमाणे उदारमतवादी व व्यापक दृष्टिकोनाचे वाटतात. एक गोष्ट या ठिकाणी लक्षात घ्यावी लागेल ते संत हे अध्यात्मवादी जीवनाचा विचार करतात. मात्र स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचे ध्येय आपल्या डोळ्यासमोर ठेवलेले दिसते. लोकांचे व्यक्तिगत स्वार्थ,अंधश्रद्धा आणि जडत्व याचा आधार घेऊन असत्य हे धर्मात प्रवेश करते व धर्म बदनाम केला जातो. म्हणूनच त्यांनी जे लोक शुद्ध मानव धर्म पाळू शकतील अशा आर्य समाजाची स्थापना केली. आर्य समाजाची स्थापना करताना त्यांनी त्याला कधीही धर्माचे रूप दिले नाही. त्यांची भूमिका नेहमी देशाच्या विकासासाठी समाजाच्या विकासासाठी निरोगी,नैसर्गिक व सर्जनशील अशी होती.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे चरित्र:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म 1824 मध्ये गुजरात मधील एका संपन्न ब्राह्मण कुटुंबात झाला.त्यांचे खरे नाव मूळ शंकर होते. त्यांचे वडील हे शिवभक्त होते.त्यांचा जास्तीत जास्त वेळ शिवाच्या उपसणेत व्यतीत केला जात होता. त्यांचे वडील श्री करपनाल त्रिवेदी यांनी राज्याचे तहसीलदार पद ही उपभोगले होते. वडील स्वभावानं कठोर असले,तरी आई ही अतिशय प्रेमळ स्वभावाची होती.अशा कुटुंबात स्वामीजींचे पालन पोषण झाले.

स्वामींच्या वडिलांनी मूळजींच्या शिक्षणाची सुरुवात ही घरापासून केली.संस्कृत व्याकरण, संस्कृत श्लोक, वेदमंत्र हे शिक्षण त्यांनी घरातच सुरू केले. सोबतच संध्या पूजा आणि उपवास या गोष्टीचे ज्ञान हे स्वामींना दिले. ज्यावेळेस स्वामीजी 14 वर्षाचे झाले त्यावेळेस वेदांचा अभ्यास त्यांनी केल्याचे दिसते. वेदांच्या अभ्यासाबरोबरच स्वामीनी मूर्ती-पूजा करायला ही सुरुवात केली. वयाच्या चौदाव्या वर्षी त्यांनी संहिता लक्षात ठेवली आणि इतर वेदांचाही मजकूर लक्षात ठेवला.वयाच्या विसाव्या वर्षी त्यांनी शिक्षणासाठी काशीला जाण्याची इच्छा आपल्या वडिलांकडे व्यक्त केली,परंतु त्यांचे लग्न करायचे या हेतूने वडिलांनी ती परवानगी नाकारली. आपले लग्न होणार आहे या भीतीने स्वामी घरातून पळून गेले व शेवटी पूर्णानंद सरस्वती नावांच्या स्वामींकडून त्यांनी संन्यासाची दीक्षा घेतली आणि तिथूनच योगासनाचे,योगाचे शिक्षणही घेतले. त्यानंतर योग, साधना याबाबतीतही त्यांनी ज्ञान मिळवले. पुढे ज्यावेळेस स्वामी विर्जानंद यांना ते भेटले त्यावेळेस ते भारताच्या विविध भागात फिरले . धर्म चर्चा करताना बरेच लोक त्यांना येऊन मिळत होते. यातूनच पुढे 1875 मध्ये स्वामीजींनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. 30 ऑक्टोबर 1883 मध्ये ज्यावेळेस स्वामीजींचे निधन झाले त्यावेळेस भारतीय लोकांना खूप मोठा धक्का बसला. भारतातील भरपूर लोकांनी अश्रू ढाळले होते. यावरून असे लक्षात येते की त्यांच्या शिकवणीची पेक्षा स्वामी दयानंद हे जगातील सर्वोत्कृष्ट महापुरुषांपैकी एक होते असे म्हणता येईल.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण विषयक तत्वज्ञान:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सामान्य शिक्षणाबरोबरच धार्मिक व्यावसायिक शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान दिले. त्यांच्या मते धार्मिक शिक्षणाच्या माध्यमातून चारित्र्यसंवर्धन करता येते. स्त्रियांचा विकास करण्यासाठी समाजात मुलीला शिक्षण मिळावं तिच्या संदर्भात असलेल्या अनिष्ट प्रथा, बालविवाह, हुंडा प्रथा या बंद व्हाव्यात गुरुकुलांची स्थापना व्हावी यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. आर्य समाजाच्या माध्यमातून लाहोर मध्ये 1886 मध्ये दयानंद कॉलेजची स्थापना त्यांच्या कार्याचे प्रतिक असलेले दिसते. पुढे गुरुकुलाची स्थापना झाली. आज एक स्वतंत्र विद्यापीठ म्हणून हे गुरुकुल कार्यरत असताना दिसते. आजच्या परिस्थितीमध्ये जवळजवळ प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये आर्य समाजाच्या शाळा दिसतात.दयानंद ॲग्रो वैदिक महाविद्यालयासारखे विद्यालय दिसतात, की ज्या माध्यमातून त्यांनी वैदिक धर्म शिक्षणाचा व्यापक अर्थ ह्या गोष्टी लोकांसमोर आणलेल्या दिसून येतात.

स्वामींचे शिक्षण विषयक विचार हे प्राचीन वैदिक तत्त्वज्ञानाचा भाग असल्याचे दिसून येते.वैदिक शिक्षण हे तत्त्वज्ञानाचा भाग असला तरी त्यांचे स्वतःचे तत्त्वज्ञान असल्याचे दिसून येते. त्यांनी प्रवचन दिले त्यावेळी देशात ख्रिश्चन,मुस्लिम तत्वज्ञानाचा प्रचार आणि प्रसार वाढला होता.अशा परिस्थितीत हिंदू धर्माचे तत्त्वज्ञान आणि धर्माचे संरक्षण करण्यासाठी प्रयत्नाची पराकाष्टा केली ती स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी, म्हणजेच हिंदू समाजाला

उभारी देण्याचं कार्य त्यांच्या माध्यमातून झाले. स्त्रियांना समाजात मानाचे स्थान त्यांनी मिळवून दिले. हिंदू संस्कृतीचे संवर्धन आणि संरक्षण करण्याचे काम त्यांनी केले .समकालीन भारतीय शैक्षणिक तत्त्वज्ञानात एक शाश्वत विकास कायम ठेवण्याचे कार्य त्यांच्या माध्यमातून झाले.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या जीवन तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण विषयक विचार जाणून घेणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मांडलेले सामाजिक,राजकीय, धार्मिक विचार अभ्यासणे.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण विषयक विचारांचा अभ्यास करणे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे मुख्य सामाजिक विचार म्हणजे हिंदू समाजातील अनिष्ट प्रथा,परंपरा,कुप्रथा यापासून मुक्त करायचे होते. भारतीय समाजतील जो सामाज दुष्कृत्यात आणि धार्मिक अंधश्रद्धा मध्ये बुडून गेलेला आहे, ती अंधश्रद्धा नष्ट करणे त्यापासून त्याला मुक्त करणे हे आवश्यक आहे. म्हणूनच त्यांनी जातीव्यवस्थेला कडाडून विरोध केला. या जातीव्यवस्थेमुळे संपूर्ण हिंदू समाज हा वेगवेगळा किंवा विघटित झालेला दिसून येतो, हिंदू मंदिरात प्रवेश करतात, ना वेदाचा अभ्यास करतात, समाजाला जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यता मुक्त करण्यासाठी समाजाची प्रगती करण्यासाठी आणि बळकटीकरणाची करण्यासाठी त्यांनी यावर विशेष भर दिलेला आहे. भारतीय समाजात जी वर्णाश्रम व्यवस्था सांगितलेली आहे ती जन्मावर आधारित नसून कर्मावर आधारित मानली जावी असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. माणूस जन्मापेक्षा कर्माने मोठा होतो. हाच त्यांचा या विचारामागील उद्देश असल्याचे दिसून येते.

देशात सर्वत्र विशेषतः उत्तर भारतात ज्या अनिष्ट प्रथा परंपरा आहे, त्यांना विरोध करता येईल म्हणून बालविवाह हुंडा प्रथा यासारख्या प्रथांना त्यांनी प्रखर विरोध केला.बालविवाहाला विरोध करणारे ते पहिले होते.त्यांनी मुलांचे लग्नाचे वय हे पंचवीस वर्षे आणि मुलीचे सोळा वर्षे असावे असे निश्चित केलं होतं. हुंडा प्रश्न हा समाजाला लागलेला एक शाप आहे असं सांगून तो बंद करण्यासाठी त्यांनी भरपूर प्रयत्न केले. सोबतच स्त्री ही जगाची उद्धार करती आहे म्हणून विधवेला पुनर्विवाह करता यावा तिला सन्मानाने सांभाळलं जावं यासाठी सुद्धा त्यांनी कार्य केले. मुस्लिमांकडून जबरदस्तीने केलेले धर्मांतरण शुद्धीकरणाच्या चळवळीच्या माध्यमातून बंद करता येतील म्हणून हिंदू धर्मात परतण्यासाठी त्यांनी चळवळ उभारली. या चळवळीच्या माध्यमातून स्वामीजींनी असंख्य लोकांना हिंदू धर्मात आणले. सोबतच महिलांचे शिक्षण, त्यांचे अधिकार, त्यांच्याविषयी असलेल्या कुप्रथा, स्त्री शिक्षण या गोष्टीकडे त्यांनी आपलं लक्ष वेधले.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार:

एक संन्यासी व कर्मयोगी व्यक्तिमत्व म्हणून स्वामी दयानंद सरस्वती यांना ओळखले जाते. त्यांनी भारतीय राष्ट्रवादाला खंबीर समर्थन दिल्याचे दिसते. ज्यावेळेस 1857 चा उठाव सुरू झाला .त्यावेळेस त्या उठावात हिराहिरीने भाग घेतला आणि लोकांना ब्रिटिश शासन पद्धतीची गुलामी करण्यापेक्षा भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये सक्रिय सहभाग घ्यावा,असं बौद्धिक प्रबोधन त्यांनी केलं.जे आधुनिक युगाला अनुसरून भारतीयांना सर्व बंधनातून मुक्त

करेल,अशा स्वराज्याची घोषणा केली व स्वराज्य आणि स्वराज्य या मागण्या मांडल्या.

भारतीय संस्कृती ही श्रेष्ठ आहे.तिचा अभिमान वाटावा अशी आहे, अशा भारतीय संस्कृतीला आणि त्यामध्ये जीवन जगणाऱ्या भारतीयांना गुलामगिरीतून मुक्त करायचे होते. म्हणून त्यांनी या गुलामगिरीच्या शृखला फेकून देऊन, स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीची वाट धरली व तशी मागणीही केली. राष्ट्रवादाला प्रोत्साहन दिले व राष्ट्रभाषा हिंदी चे समर्थनही केले. यासोबतच आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी स्वदेशी वस्तूंच्या वापरावरील भर दिला.

निष्कर्ष:

धार्मिक सामाजिक व राजकीय अज्ञानात झोपी गेलेल्या भारतीयांना जागृत करण्याचे कार्य स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केले. राष्ट्रीय पुनर्जागरणासाठी 10 एप्रिल 1875 रोजी आर्य समाजाची स्थापना केली. म्हणून ते मानवतेसाठी महान कार्य करणारे महान तत्वज्ञ होते असे म्हणता येईल. लोकमान्य टिळकांनी तर त्यांना तेजस्वी तारा असे संबोधले. ज्याप्रमाणे आकाशात अवलंबित तेजाने चमकून गाढ झोपेत असलेल्या भारतीयाला जागृत केले ते स्वराज्य व मानवतेचे पहिले उपासाक होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सत्यार्थ प्रकाश.
2. शर्मा डॉ, रामनाथ- भारतीय शिक्षण तत्त्वज्ञान.
3. पाटील एस.एन.-सामाजिक शास्त्रीय संशोधन पद्धती -श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर
4. देवरे डी पी भारतीय समाज सुधारक-प्रशांत पब्लिकेशन
5. ठोबरे सतीश-भारतीय समाज सुधारक-विद्या बुक्स प्रकाशन औरंगाबाद.
   (छत्रपती संभाजी नगर)

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

स्वामी दयानंदांचा राष्ट्रवाद

रासवे दिनकर सुदामराव
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
व्यंकटेश महाजन महाविद्यालय, धाराशिव
Corresponding Author – रासवे दिनकर सुदामराव
DOI - 10.5281/zenodo.14784834

प्रस्तावना :

आधुनिक काळात राष्ट्र या संकल्पनेला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या संकल्पनेत प्रामुख्याने भूप्रदेश, भाषा, संस्कृती, लोकसमुह हे घटक महत्त्वाचे असतात. या सर्व गोष्टी भारतात असूनही खऱ्या अर्थाने भारतीय राष्ट्र निर्माण होऊ शकले नाही. छोटी-छोटी राज्ये निर्माण होऊन आपसात लढत राहिली. याचा फायदा वेगवेगळ्या परकीय सत्तांनी येवून भारतावर राज्य केले आणि भारताला गुलामगिरीत जखडून टाकले. एकोणिसाव्या शतकात भारतात जनजागृती निर्माण झाली आणि अनेक समाजसुधारकांनी स्वातंत्र्यसेनानींनी या ऱ्हासाची कारणे शोधण्याचा व ती दूर करून बलशाली राष्ट्र निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. अशा व्यक्तींमध्ये महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे व अग्रगण्य आहे. स्वामीजींच्या विचारात व लिखानात, स्वराज्य या शब्दाचा वारंवार उल्लेख होतो. त्यांच्या सत्यार्थप्रकाश या लिखानात स्वदेशी राज्य असणे हेच सर्वात श्रेष्ठ व उत्तम आहे आणि तेच सुखदायक आहे.

महर्षी दयानंदांच्या विचारात राष्ट्रभक्तीची अपार भावना होती असे दिसते. ज्या महापुरूषांनी देशासाठी महान त्याग केला. त्यांच्याबद्दल स्वामीजींच्या मनात अत्यंत आदर होता. महाराणा प्रताप यांच्याबद्दल भक्तीभावनेची झलक 'सत्यार्थप्रकाश'च्या भूमिकेत दिसते. स्वामीजींना स्वराज्याची आवश्यकता तीव्रतेने जाणवत होती. स्वराज्याविषयीची त्यांची तळमळ पदोपदी दिसून येते. दिवाण अलखधारी यांनी स्वामीजी आणि गव्हर्नर जनरलचे एजंट कर्नल ब्रुक यांच्यातील संवाद नमुद केला आहे. ब्रुक यांनी स्वामीजींना इंग्रजी राज्याच्या फायद्याचे वर्णन आपल्या भाषणात करण्यास सुचविले. तेव्हा स्वामीजी म्हणाले, “इंग्रजांचे राज्य टिकावे अशी मी प्रार्थना कदापी करणार नाही. याउलट इंग्रजांचे राज्य लवकरात लवकर संपुष्टात येवो, अशी प्रार्थना मी ईश्वराजवळ करतो.” या विधानावरून स्वामीजींचा परखडपणा व धाडस आणि स्वराज्याविषयी असीम तळमळ आपणास जाणवते.

उद्देश :

1) स्वामी दयानंदांचे समग्र विचार जाणून घेणे.
2) स्वामी दयानंदांच्या विचारांची प्रासंगिकता तपासणे.
3) दयानंदांचा राष्ट्रवाद सविस्तर जाणून घेणे.
4) दयानंदांचा बुध्दिप्रामाण्यवाद व त्यांच्या विचारातील परखडपणा वाचकांसमोर मांडणे.

गृहीतके :

1) भारतीयांमध्ये प्रखर राष्ट्रवाद निर्माण करणे हे दयानंदांच्या विचाराचे प्रमुख ध्येय आहे.
2) भारतीयांमध्ये स्वत्वाची जाणिव तसेच आपल्या हक्कांविषयी जाणिव निर्माण करणे.
3) स्वामीजींचे विचार आजच्या काळातील परस्पर विरोधी भावना ठेवणाऱ्यांच्या विरोधात जाणारे आहेत.
4) भारतीयांमध्ये राष्ट्रवाद निर्माण करण्यासाठी परस्परांतील हेवेदावे, मतमतांतरे दूर होण्यास हे विचार उपयुक्त आहेत.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत विषयाच्या अभ्यासासाठी विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यास पुरक ठरतो तसेच तथ्य संकलनासाठी वर्तमानपत्रे, संदर्भग्रंथ, मासिके, त्रैमासिके याचा उपयोग करण्यात आला. तसेच प्रस्तुत शोध लेखासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब देखील करण्यात आला आहे.

विषय मांडणी/विषय विश्लेषण :

दयानंद सरस्वती आणि त्यांचे समकालीन सुधारक राजा राममोहन रॉय, म.फुले इत्यादी समाजसुधारक यांच्या विचारातील फरक प्रकर्षाने लक्षात येतो. तत्कालीन विचारक काही प्रमाणात इंग्रजी शासनाचे समर्थक होते व ब्रिटीश शासनाला किंवा सत्तेला ईश्वरी वरदान मानत असत. त्यामुळे त्यांच्यात व इतर समाजसुधारक यांच्यात मतभेद निर्माण झालेले होते. महर्षी दयानंद सरस्वती नुसतेच भावुक नव्हते तर ते कठोर बुध्दीवादी व द्रष्टेही होते. दास्यत्व किंवा पारतंत्र्य हे केवळ शरीराशी नव्हे तर मनाशीही संबंधीत असते. भारतीयांचे दास्यत्व इंग्रजांच्या आगमनापूर्वीपासूनच चालत आलेले होते. स्वामी दयानंद यांनी भारतीय राष्ट्रवादाचा पाया वेदांवर ठेवला. त्यांचा विश्वास होता की भारतीय समाजाने वेदधर्म स्विकारल्यास तो, पुन्हा एकत्र येईल आणि बलशाली बनेल, त्यांच्यामते वेद हे ज्ञानाचे सर्वोच्च स्त्रोत आहेत. आणि भारतीयांने त्यांच्याकडे परत जावे.

स्वामी दयानंद हे “स्वराज्य” शब्द वापरणारे पहिले भारतीय विचारवंत होते. त्यांच्यामते भारताने ब्रिटीश सत्तेखाली राहू नये आणि आत्मनिर्भर व्हावे. त्यांनी इंग्रजी शिक्षण प्रणाली, धर्मांतर आणि विदेशी संस्कृतीच्या प्रभावाचा विरोध केला. दयानंदांनी हिंदी भाषेला राष्ट्रीय एकात्मतेचे साधन मानले. त्यांना वाटत होते की, भारताच्या विविध प्रांतामध्ये हिंदी भाषा राष्ट्रीय संवादाचे माध्यम असावे. त्यामुळे भारतीय संस्कृती विचारांची देवाण-घेवाण होवून राष्ट्रवाद दृढ होईल. अशातच एकोणिसाव्या शतकात भारताच्या दास्यत्वात भर घालणारे एक घटना उद्भवली. पाश्चात्यांनी विज्ञानात खूपच प्रगती केली. विज्ञानाचे चमत्कार भारतातही आले. पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये विज्ञानाने स्वातंत्र्याचा उद्घोष केला. अंधश्रध्दांना मुठमाती दिली. पोपच्या सत्तेला झुगारून लावले. मात्र भारतात या उलट परिस्थिती निर्माण झाली. आगगाडी बिनतारी यंत्र, विमान वगैरे शोध पाहून हिंदूंना आपली भूतकाळातील महानता नगण्य वाटू लागली. त्यातून भारतीयांचे मानसिक दौर्बल्य अधिकाधिक वाढतच गेले.

पारतंत्र्याची कारणमीमांसा करताना स्वामिजींनी आपसातील फुट आणि यादवीकडे प्रामुख्याने लक्ष वेधले. महाभारताचे उदाहरण देवून ते म्हणतात, जेथे भावा-भावामध्ये युध्द होतात. तेथे प्रगतीची आशा तरी कशी करता येईल. कारण यातून खूप मोठ्या प्रमाणात मनुष्यहानी, वित्तहानी आणि प्रजेचे आतोनात नुकसान झाले. लहान-लहान राज्ये

फुटून वेगळी झाली. त्यातून कालांतराने देशावर गुलामगिरीचे संकट कोसळले. त्यांच्यामते शारीरिक गुलामगिरीच्या आधी मानसिक गुलामगिरी सुरू होते. हे दयानंदांनी ओळखले होते. मानसिक दास्य नाहीसे होताच सर्व प्रकारचे दास्य आपोआच नष्ट होते. म्हणून त्यांनी मानसिक दास्यत्व अधिक भयंकर असल्याचे त्यांनी सामान्य जनतेला पटवून सांगितले. त्यासाठी त्यांनी गुरू गोविंदसिंह, महाराणा प्रताप, छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या सारख्या शुरविरांना स्वतंत्र भारत कधीच विसरू शकत नाही.

आधुनिक काळात महर्षी दयानंदांनी या दोषांच्या मुळावर प्रहार केला. दयानंदांनी भारतीय समाजातील अनेक कुप्रथा जसे की, जातीव्यवस्था, बालविवाह, सतीप्रथा आणि अंधश्रध्दा यांचा विरोध केला. त्यांना वाटत होते की, एका प्रबुध्द समाजाशिवाय बलशाली राष्ट्र निर्माण होऊ शकत नाही तसेच ते शुध्दीवादी चळवळीचे प्रवर्तक होते. ज्यामध्ये त्यांनी हिंदू धर्माचा प्रचार केला आणि परधर्मात गेलेल्या लोकांना परत आणण्यासाठी प्रयत्न केले. यामुळे भारतात धार्मिक एकता वाढेल आणि राष्ट्रवाद बळकट होईल असा त्यांचा विश्वास होता.

निष्कर्ष :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राष्ट्रवादावरील विचार भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यासाठी प्रेरणादायक ठरले त्यांनी वेदाधारीत शिक्षण, स्वदेशी विचार, स्वराज्य, हिंदी भाषा आणि सामाजिक सुधारणा यांचा पुरस्कार करून भारतीय राष्ट्रवादाची भक्कम पायाभरणी केली. त्यामुळे त्यांचे योगदान भारतीय इतिहासात महत्त्वाचे आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या “स्वराज्य” या संकल्पनेने लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी आणि अन्य स्वातंत्र्य सैनिकांना प्रेरणा दिली. त्यांची शिकवन भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला बौध्दीक आधार ठरली. आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी भारतीय समाज सुधारणा आणि त्याला नवीन दिशा दिली. या चळवळीने भारतीयांमध्ये राष्ट्रभक्ती आणि आत्मसन्मान जागृत केला. तसेच त्यांनी भारतीयांना स्वदेशी वस्तू वापरण्यास आणि परदेशी संस्कृतीचा त्याग करण्यास सांगितले हा विचार पुढे स्वदेशी चळवळीच्या माध्यमातून महात्म गांधींनी पुढे नेला. एकंदरीत भारतीयांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना सतत जागृत ठेवण्यासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार अत्यंत मौलिक ठरले आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची :

1) श्रीपाद जोशी : समग्र क्रांतीचे अग्रदूत महर्षि दयानंद सरस्वती, हिंदू स्वाभिमान प्रतिष्ठान, रहाटणी पिंपरी पुणे-2021
2) स्वामी सम्यक क्रांतिवेश : सम्यक विचारगुच्छ व जीवन प्रवास, महाजन ब्रदर्स, सदाशिव पेठ, बादशाही लेन, टिळक स्मारक मंदिरामागे, पुणे-2017
3) प्रो.डॉ.भवानीलाल भारतीय : महर्षि दयानन्द सरस्वती का पुणे प्रवास, आर्य समाज पिम्परी, महर्षि दयानन्द मार्ग पुणे-2002
4) बंसीधर : आर्य समाज और महाराजा सयाजीराव गायकवाड, श्री.सयाजी प्रतिष्ठान, महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय, बडौदा, गुजरात-2022
5) लाला लाजपत राय : महर्षि स्वामी दयानन्द सरस्वती और उनका काम, रवि प्रिंटींग प्रेस, जबलपूर-1928

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

वेदमहर्षी स्वामी दयानंद : धार्मिक विचार आणि कार्य

डॉ. एस. जी. निगळ
प्राध्यापक, तत्वज्ञान विभाग
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
प्लॅट नं ८, गणेश संकुल, गोरक्षनगर, आर. टी. ओ. कॉर्नर, दिंडोरी रोड नाशिक. पिनकोड - ४२२००४
Corresponding Author – डॉ. एस. जी. निगळ
DOI - 10.5281/zenodo.14791647

स्वामी दयानंद यांचे मूळ नाव मूळशंकर करसनजी उर्फ आबा शंकर त्रिवेदी होते. श्री करसनजी हे सावकारी करत असत. ते मोठे आग्रही शिवभक्त होते. त्यांच्या मातोश्री अमृतबेन ह्या श्रद्धाळू गृहिणी होत्या. साधारण चौदाव्या वर्षी शिवरात्रीच्या दिवशी मूळ शंकरला शिवमंदिरात जागरणासाठी बसवण्यात आले. मध्यरात्री त्याने एक विचित्र दृश्य पाहिले. शंकराच्या मूर्तीवर उंदीर फिरत होते त्यांनी शंकराच्या मूर्तीवर व पिंडीवर नैसर्गिक व्यवहारही केले. बालमनावर ह्या घटनेचा प्रचंड प्रभाव पडला. मूळशंकर मूर्तीपूजेविषयी चिकित्सक विचार करू लागला त्याने पिताश्रींना व पुरोहितांना प्रश्न विचारले समर्पक उत्तरे मिळेनात. काही वर्षांनी त्यांची प्रिय बहीण व काकांचे निधन झाले. मूळशंकरच्या मनात वैराग्य निर्माण झाले. हा तरुण बाहेर पडला. देशाटन करत करीत करीत तो मथुरा या तीर्थक्षेत्री आला. तिथे त्याने संन्यास घेतला.. मथुराक्षेत्री त्यांची स्वामी विराजानंद या अंध संन्याशाशी गाठ पडली विरजानंद हे फारच कठोर व कडक शिक्षक होते त्यांनीच मूळशंकरला दयानंद हे नाव ठेवले.

स्वामी दयानंदांनी प्रवासात व तीर्थक्षेत्रांमध्ये जे जे बरे-वाईट पाहिले होते, त्यामुळे त्यांची बंडखोरवृत्ती बळावत होती. क्रांतिकारकांनाही प्रोत्साहित करणारे अंध आणि प्रज्ञाचक्षु असणारे स्वामी विरजानंद हे गुरु म्हणून लाभल्याने ते त्यांच्याकडे पाणीनीची अष्टाध्यायी वगैरे ग्रंथ शिकू लागले. शिकवताना स्वामी विवेकानंद फारच कठोर असत. रोजचा पाठ हा रोजच्या रोज झाला पाहिजे. यावर त्यांचा कटाक्ष असे. त्यांची चिंतनिका स्वामीजींनी गुरु समोर दिली पाहिजे.

ते छडी घेऊनच बसत असत. शिकविताना दया माया वगैरेंना जागा नव्हती. अशा पद्धतीने त्यांनी स्वामी दयानंद यांना घडवले. अडीच तीन वर्षात वेदशास्त्र संपन्न विद्वान केले. वेदविद्यापारंगत केले. वेदविद्या वेदांगांसह प्राप्त केल्यानंतर स्वामी दयानंद गुरुजींकडे नम्रपणे निरोप घेण्यासाठी गेले व त्यांनी नम्रपणे कृतज्ञतापूर्वक दक्षिणेविषयी पृच्छा केली. स्वामी विरजानंदांनी दयानंद यांना वेदांचा प्रसार करण्याची दीक्षा दिली. सिंहासनावर सिंहाऐवजी माकडे बसलेली आहेत. ही माकडे म्हणजे पुराणे होत. वेद महर्षी स्वामी दयानंद यांनी सत्कार्य आयुष्यभर ओजस्वीपणे व निर्धारपूर्वक केले. 'वेदांकडे चला' (Back to Vedas) अर्थात वेदांचा स्वाध्याय करा हा संदेश त्यांनी हिंदू समाजाला दिला. त्यासाठी १०-०४-१८७५ दिनी काकडवाडी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. परंतु त्यांचे कार्यक्षेत्र पंजाब

व हरियाणा राहिले. त्यांनी १८७७ साली लाहोर येथेही आर्य समाजाची स्थापना केली.

१८५७ ते १८८३ या सात आठ वर्षाच्या काळात स्वामीजींनी प्रबोधनाचे प्रचंड कार्य केले. ३० ऑक्टोबर १८८३ या दिवाळीच्या लक्ष्मीपूजनादिनी त्यांच्यावर जोधपूर येथे विषप्रयोग करण्यात आला. स्वामीजींचे ऐहिक यात्रा अजमेर येथे संपली. अगोदरही त्यांच्यावर सनातन्यांनी अनेकदा प्राणघातक हल्ले व विषप्रयोग केले होते. हे सर्व आघात त्यांनी योगाभ्यासाने निर्भयपणे पचविले होते. परंतु ३० ऑक्टोबरची अमावस्या ही त्यांची अखेरची काळरात्र ठरली. ५९ वर्षाच्या या वेदपुरुषाने पवित्र देह ठेवला. भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासात वेद सर्वांसाठी आहेत असे आग्रहपूर्वक सांगणारा वृत्तीचा लढाऊ पहिला वेदमहर्षी म्हणजे स्वामी दयानंद सरस्वती होत.

स्वामी विरजानंदांना दिलेले वचन त्यांनी तंतोतंत पाळले. पूर्ण आयुष्य त्यांनी वैदिक विचारांसाठी वाहिले. ज्या देशात सनातनी आणि पुरोहितांनी अनेक बंदी समाजावर लादल्या त्यात 'वेदबंदी' ही Album होय. 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' अर्थात हिंदू धर्माचे मूळ स्त्रोत हे पवित्र वेद होते. परंतु ते अभ्यासण्यावर फक्त बंदी नव्हे! ते शूद्रांनी ऐकणेसुद्धा पाप ठरवले गेले. असा हा हिंदू समाज अज्ञानाने व दारिद्र्याने गांगारलेला होता, जन्माधिष्ठित जातीभेदाने बरबटलेला होता. ब्रिटिशांचे देशावर राज्य होते. लाखोंच्या संख्येने हिंदू परकीय धर्मामध्ये प्रवेश करीत होते. त्यांना पुन्हा हिंदू धर्मात येण्याची इच्छा झाली, तरी यांना पुन्हा हिंदूधर्मात प्रवेश नव्हता. अशा बिकटकाळात स्वामीजींनी महत्कार्य केले.

भारतीय संस्कृतीच्या जीर्णोद्धारार्थ व समाजविरोधी घातक रुढींना विरोध करणारे राजाराम मोहन रॉय व इतर सर्व समाजसुधारक धर्मसुधारक हे ब्रिटिश शिक्षणातून पदवीधर झालेले होते. स्वामी दयानंद हे एकमेव महापुरुष केवळ वैदिक विचारांनी प्रेरित होऊन वैदिक संस्कृतीच्या जीर्णोद्धारार्थ कटिबद्ध झाले. व त्यांनी निर्भयपणे वेदप्रसाराचे कार्य केले स्वामीजी हे वेदवाङ्ग्याचे सार्थ अभिमानी होते. ते वेदांचेच फक्त प्रमाण्य मानीत असत. वेदप्रणित विचार व वेदांना अनुकूल आचार यांनाच ते प्राधान्य व महत्त्व देत. ते जसे वेदभक्त होते तसेच ते देवभक्त व देशभक्तही होते. हे वेद सर्वांसाठी आहेत. ते प्रथम हिंदी भाषेत आणण्याचे काम त्यांनी केले. शूद्रांनासुद्धा वेदवाचनाचा व वेदाध्ययनाचा अधिकार आहे असे स्पष्ट प्रतिपादन केले. मनुस्मृतीचा अभ्यास व संशोधन करून तिच्यातील प्रक्षिप्त भाग त्यांनी दूर केले व मनुस्मृतीची शुद्ध प्रत प्रकाशित केली.

कर्मकांडात्मक मूर्तिपूजा, अवतारवाद त्यांना मान्य नव्हते. श्रीराम व श्रीकृष्ण हे भारतवर्षातील प्रतापी व पराक्रमी महापुरुष होते हे त्यांना मान्य होते. मंदिरांचे रूपांतर अर्थात अवमूल्यन दुकानांमध्ये झालेले त्यांनी पाहिलेले होते. कृष्णाचे पौरुषयुक्त कुरुक्षेत्रावरील वागणे लोक विसरतात. पुराणातील रासलीलाच लोकांमध्ये प्रसूत आहे. म्हणून राम,कृष्ण, शिवाजी महाराज, राणा प्रताप, गुरु गोविंदसिंह यांच्यासारख्या थोर व पराक्रमी राष्ट्रपुरुषांविषयी त्यांना अत्यादर होता त्यांचे वेदप्रेमाबरोबर देशप्रेमही अलौकिक होते. म्हणूनच त्यांच्या आचारविचारांवर ब्रिटिश राज्यकर्तेही नजर ठेवीत. त्यांच्या प्रवचनांमधून ते काय सांगतात? ते कुणाकडे जातात? सरकार विरोधी कारवायांना त्यांची फूस आहे का? अशा शंका कुशंका सरकारच्या डोक्यात येत. असेच एकदा स्वामीजी विवेचन करीत होते. ओघानेच विषय निघाला तो ख्रिश्चानिटीचा! स्वामीजींनी आपल्या उदबोधनात निर्भयपणे, परखडपणे ख्रिश्चन विचारातील दोष दाखवून दिले. विवेचनानंतर सरकारचा प्रतिनिधी स्वामीजींकडे आला व स्वामीजींच्या निर्भयतेबद्दल

विचारू लागला 'स्वामी! मी येथे आहे हे माहीत असूनही तुम्हाला सरकारची भीती वाटली नाही! काय आश्चर्य? हे आपल्याला कसे जमते? स्वामीजी उत्तरले, ' मी कुणाच्याही व कोणत्याही ऐहिक सत्तेला भीत नाही!

स्वामीजींनी 'सत्यार्थ प्रकाश' या त्यांच्या ग्रंथात इस्लाम वगैरे अनेक धर्मपंथांचे खंडन केलेले आढळून येते. तसेच एकदा एका मुस्लिमाने खोचकपणे स्वामीजींकडे विचारणा केली महाराज आज औरंगजेबाची मुस्लिम राजवट असती तर तुम्ही इस्लाम धर्माचे खंडन केले असते का? स्वामीजी तात्काळ उत्तरले होय! मुस्लिम राजवटीतही मी असेच बोललो असतो. औरंगजेबासारखा दुष्ट शासक असता तर मी शिवाजीसारख्या शूर क्षत्रियांच्या पाठीशी उभा राहिलो असतो, व जुलमी सत्तेला वठणीवर आणले असते.

अद्वैत वादाच्या नावे जगन्मिथ्यावाद (जग भ्रम आहे असा विश्वास), निवृत्तीवाद (निष्क्रियतावाद) अशा वादांना स्वामी दयानंद यांनी प्रखर विरोध केला. साठी त्यांनी दार्शनिकदृष्ट्या त्रेतवाद (जीव, प्रकृती व ईश्वर) स्वीकारला होता. संन्यास हा स्वतःच्या व समाजाच्या हितासाठी स्वीकारणारे संन्यासी म्हणजे स्वामी दयानंद व नंतरचे स्वामी विवेकानंद होत. वैदिक विचार विजिगीषु आहेत, पौरुष जागृत करणारे आहेत, यावर त्यांनी भर दिला. सद्विचारांशिवाय माणसाला तरणोपाय नाही. वैदिक विचार हेच सद्विचार आहेत, ते ईश्वरदत्त आहेत. 'सत्यार्थ प्रकाश' या ग्रंथाच्या पूर्वार्धात वेदविचारांचे महत्त्व व पौराणिक विचार व हिंदू समाजातील खुळ्या चालीरीतींचे खंडन आहे. उत्तरार्धात इस्लाम, ख्रिश्चानिटी यांची समीक्षा आहे! आपला धर्म हा एकमेव श्रेष्ठ व खरा धर्म :आहे व म्हणून धर्मांतर करा व आमच्या धर्मात या असे सांगणाऱ्यांना स्वामीजींनी चोख उत्तरे दिलेली आहेत. आमच्या मठाधिपतींनाही ते कडक भाषेत सुनावतात. १८७२ साली कलकत्ता येथे गेले. त्यापूर्वी ते संस्कृत भाषेतच व्याख्याने वा प्रवचने करीत. ब्राह्मोसमाजी केशव:चंद्र सेन यांनी त्यांचे विचार ऐकले व त्यांनी स्वामीजींना संस्कृत ऐवजी हिंदीतून बोलण्याचा विनंतीवजा आग्रह केला. तेव्हापासून स्वामीजी हिंदी भाषेत प्रवचने व व्याख्याने करू लागले. लोक भाषेत साक्षात वेदांवर प्रवचन करणारे ते पहिलेच धर्मपुरुष होत. सद्गुरु स्वामी विरजानंदांना दिलेले वचन त्यांनी निर्धारपूर्वक पाळले. त्यांची प्रचंड विद्वत्ता, अविरत कर्मयोग व निर्भयता बघून थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या प्रमुख मॅडम बॅन व्हॉटस्की म्हणतात "आद्य शंकराचार्यांच्या नंतर भारतात दयानंदांहून अधिक योग्यतेचा संस्कृत पंडित वक्ता आणि निर्भयपणे अनिष्ट गोष्टींचे खंडन करणारा दुसरा कोणी झाला नाही." ख्रिस्ती व इस्लामी आक्रमणांविरुद्ध समाजाला जागे करण्याचे महान धर्मकार्य स्वामीजींनी केले. विशेष म्हणजे वेदांच्या आधारे त्यांनी हिंदू समाजातील दुरितांच्या विरुद्ध लढा दिला. त्यासाठी शिक्षणावरही त्यांनी प्रचंड भर दिला उदा. अस्पृश्यता, जातिभेद, बालविवाह वगैरे विरुद्ध त्यांनी वेदांच्या आधारे बंड पुकारले. त्यासाठी वैदिक विद्यालये काढली व काढण्यास प्रोत्साहने दिली धर्मांन्तरितांना पुन्हा हिंदू धर्मात घेण्यासाठी शुद्धीकरणाचा विचार व कार्यक्रम दिला. पुढील काळात त्यांचे महान अनुयायी स्वामी श्रद्धानंद यांनी अक्षरशः हजारो इच्छुकांना हिंदू धर्मात प्रवेश दिला. वर्ण हे गुणकर्मांवर आधारित आहेत असे आग्रहाने सांगितले. त्यामुळे शुद्धीकृतांना गुणकर्मानुसार व्यवसाय मिळू लागला. प्रचलित हिंदू धर्मातील घातक रुढींना वेदांचा आधार नाही, त्यामुळे धर्म सुधारणेला व समाज सुधारणेला आर्य समाज प्रेरणा देई. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या क्रांतिकारी नेत्यांशी त्यांचे संबंध होते. प्रसिद्ध क्रांतिकारक पंडित श्यामजी कृष्ण वर्मा हे त्यांचेच शिष्य होते. पुढील काळात श्यामजींनी देशाबाहेर राहून क्रांतिकारकांना

आश्रय दिला व भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न केले.

पंजाबचा सिंह म्हणून प्रसिद्ध असलेले लाला लजपतराय हे ही महान आर्य समाज नेते होऊन गेले. स्वामीजी प्रचलित राजकारण्यांसारखे राजकारणी नव्हते. परंतु समाजाचा सर्वांगीण विचार करताना, अर्थकारण व राजकारण यांचा विचार करावाच लागतो. या अर्थाने त्यांनी वेदांतील राज्यशास्त्रीय विचारांचा मागोवा 'सत्यार्थ प्रकाश' या ग्रंथात केलेला आहे. ते आपल्या विचारांना वेदांचा आधार देतात, व इतर विचारांमधील दोष स्पष्टपणे दाखवितात. अस्पृश्यतेला वेदांमध्ये स्थान नाही व म्हणून ती प्रथा वेदविरोधी आहे असे कोणत्याही पूर्वकालीन प्रसिद्ध आचार्यांनी सांगितलेले नाही. स्वामी दयानंद यांनी ते ओजस्वी भाषेत सांगितले. स्वामीजी हे कर्ते सुधारक होते. जुलै १८७५ महिन्यात पुणे येथे स्वामीजींनी दलित वस्तीत सभा घेतली व दलितांचे प्रबोधन केले त्यावेळी मांग चांभार व हरिजन यांच्या वाड्यात सभा घेण्यासाठी न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, कुटे, महात्मा फुले यांच्यासारख्या उदारमतवादी सुधारकांचेही सहकार्य लाभले. सनातन्यांनी त्यांची गर्दभानंद म्हणून हेटाळणी केली. रानडे व फुले यांनी मात्र त्यांच्या सत्कारार्थ एका सभेचे आयोजन केले.

आता पुन्हा जातिवाद बोकाळत आहे. राजकारणी वोटबँक म्हणून त्यांचा फायदा घेत आहेत. नेहमीप्रमाणे आमचे पिठाधिपती व मठाधिपती धर्मप्रचारक, कथाकार या संदर्भात मूक गिळून गप्प आहेत. त्याचा फायदा मिशनरी व इतर धर्मीय घेत आहेत. वैचारिक लढे आज दिसत नाहीत. फलज्योतिष सांगणाऱ्यांचा, बुवाबाजी करणाऱ्यांचा गावोगावी सुळसुळाट होत आहे. मंदिरांमधील व तीर्थक्षेत्रातील भ्रष्टाचार वाढतच आहे. मोठी व श्रीमंत मंदिरे निधर्मी सरकारच्या ताब्यात जात आहेत. लोकांची मने दुबळी होत आहेत. अशा काळात वेदांचा विजिगीषु जीवनवादी संदेश समाजातील शेवटच्या माणसापर्यंत पोहोचवण्याची आवश्यकता आहे. या दृष्टीने वेदमहर्षी स्वामी दयानंद यांचे लढाऊ चरित्र व सत्कार्य फारच प्रेरणादायी आहे.

स्वामी दयानंद यांनी सांगितलेले पायाभूत विचार :

१)एकेश्वरवाद

२)वेदनिष्ठा

३)वेद सर्व स्त्री पुरुषांसाठी आहेत, जसे पृथ्वी, आप, वायू, चंद्र, सूर्य, आकाश सर्वांसाठी आहेत.

४) सर्व जाती जमातीचे लोक आर्य आहेत. (शूद्र चांडाळ वगैरे सुद्धा)

५) सर्व सर्व जनहितासाठी शिक्षण आवश्यक आहे.

६) निष्क्रियता, आळस पाप आहे म्हणून कोणीही निरुद्योगी असू नये व्यवसायशिक्षण पण आवश्यक आहे. सर्व स्त्री-पुरुषांनी साक्षर व शिक्षित झाले पाहिजे.

७) वर्ण हे गुणकर्मावर आधारित आहेत व असावे.

आपल्या धर्माचे प्रमुख शत्रू कोण?

संतचरित्रे, धर्मसुधारक व समाज सुधारकांच्या जीवनगाथा व छत्रपती शिवाजी व छत्रपती शाहू महाराजांचा इतिहास वाचल्यानंतर स्पष्ट उत्तर मिळते. 'सत्यार्थ प्रकाश' या ग्रंथात स्वामीजींनी बायबलप्रणित ख्रिस्त धर्मावर टीका केलेली आहे. त्यावर प्रतिक्रियात्मक व्याख्याने देऊन स्वामी दयानंद व आर्य समाज यांच्या मतांचे खंडन करण्यासाठी कोण सरसावले? प्रतिभावान मूळचे वैदिक ब्राह्मण (भुदेव) असलेले निळकंठशास्त्री गोरे. हे शास्त्री फादर नंतर गोरे झाले व ख्रिस्ती धर्माचे कट्टर प्रचारक बनले. त्यांनी बायबलचे उत्कृष्ट संस्कृतात भाषांतर केले. प्रसिद्ध पंडिता रमाबाईंनाही फादर गोरेंकडून धर्मांतराची प्रेरणा मिळाली व त्या ख्रिश्चन झाल्या. याला काय म्हणावे?

खरे तर बायबल सारखी अठरा मुख्य व अठरा उपपुराणे भारतीय प्राचीन वाङ्मयात आहेत. असे का व्हावे? यावर आजचे धर्ममार्तंड विचार करतील काय? सुमारे पाचशे वर्षांपूर्वीच्या आसपास गोव्याच्या एका गावातील (भूदेव) पुरुषोत्तम जोशी ख्रिश्चन झाले. व पुढे गावातील जवळजवळ सर्व गावकऱ्यांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला असे का होते?यावर तरुणांनी व हिंदूंनी जरूर विचार करावा! आज संस्कृतातील सर्व धर्मग्रंथांची भाषांतरे लोकभाषांमध्ये झालेली आहेत. अनेकांची वेद व वेदांतावरील व्याख्याने, लेख व प्रवचने उपलब्ध आहेत. काही तरुणांनी तरी त्यांच्या अभ्यासासाठी वेळ द्यायला हवा. तरच उज्वल भावी इतिहास आपल्याला घडविता येईल.

निष्कर्ष :

समाजातील भेदाभेद, अंधश्रद्धा, गरिबी आणि दुर्बलता विश्वातून समूळ नष्ट करण्यासाठी त्या समाजाच्या देव-धर्म-विचार यांना दोष देऊन द्वेषमूलक प्रतिक्रियात्मक बंडखोर विचारांनी समाजव्यवस्था मोडीत काढण्यापेक्षा वेद-विचारांच्या मुळाशी जाऊन विवेक आणि तर्क यावर आधारित बुद्धिनिष्ठ विचारांनी रचनात्मक समाज निर्माण करण्यासाठी महर्षी दयानंद सरस्वती यांचेच विचार दीपस्तंभ ठरतील.

संदर्भ सूची:

१) महर्षी दयानंद चरित, (हिंदी) लेखक - बाबू देवेंद्रनाथ मुखोपाध्याय, अनुवादक - पं. श्री. घासीराम
प्रकाशक - विजयकुमार गोविंदराम हसानंद

२) गुरु विरजानंद दंडी जीवन एवं दर्शन, (हिंदी) लेखक - डॉ. रामप्रकाश
प्रकाशक - वैदिक पुस्तकालय

३) सत्यार्थ प्रकाश, (मराठी) लेखक - महर्षी श्री दयानंद सरस्वती, अनुवादक - श्री. पं. दास विद्यार्थी
प्रकाशक - दिव्य योग मंदिर ट्रस्ट, हरिद्वार

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांची ईश्वर संकल्पना

प्रा. गौतम गायकवाड
सहयोगी प्राध्यापक
खोलेश्वरमहाविद्यालय, अंबाजोगाई
Corresponding Author –प्रा. गौतम गायकवाड
DOI - 10.5281/zenodo.14791651

प्रस्तावना :

भारतीय तत्वज्ञान आस्तिक आणि नास्तिकमध्ये विभागलेले आहे. अस्तिक तत्वज्ञानात सांख्य, योग, न्याय, मीमांसा, वेदांत, आणि तंत्र येते. नास्तिक तत्वज्ञानात बुद्ध, जैन, चार्वाक, शीख आणि लिंगायतशास्त्र येतात. पाश्चात्य तत्वज्ञान सहा शास्त्रात मोडते. त्यात तर्कशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र, नीतिशास्त्र, राजकारणशास्त्र, आत्मविद्या व सत्याचे ज्ञान ही दर्शनशास्त्रे आहे. आस्तिक तत्वज्ञान ईश्वरवादी आहे. नास्तिक तत्वज्ञान निरीश्वरवादी आहे. ही भारतीय दर्शने षड्दर्शने म्हणून संबोधली जातात. भारतीय तत्त्वज्ञान बारा दर्शनात आहे.या दर्शनांची विभागणी आस्तिक, नास्तिकात केली आहे.वैदिक धर्म आस्तिक व अवैदिक धर्म नास्तिक. ते चार्वाक, शैव, वीरशैव शीख, जैन, बौद्ध, आहेत. वैदिक धर्म देव, वेदातील आचार-विचार, उपासनेस सर्वश्रेष्ठ मानतात. तर नास्तिक धर्म मानवाला सर्वश्रेष्ठ मानतात. पाश्चात संस्कृती ज्ञानाला महत्त्व देते, ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्मितीची सुरुवात गौतम बुद्धांनी केली. तसेच 12 व्या शतकात महात्मा बसवेश्वरांनी केली. तर आधुनिक काळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संपूर्ण आयुष्य ज्ञानाच्या उपासनेसाठी घालवले.

भारतीय तत्त्वज्ञान पाश्चात्त्य ज्ञानापेक्षा अधिक समृद्ध आहे.भारतीय तत्त्वज्ञान अध्यामाच्या व विज्ञानाच्याही अंगाने विचार करते. पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञान तर्काच्या व विज्ञानाच्या अंगाने अधिक विचार करते म्हणजे पाश्चात्य आणि भारतीय दोघेही सत्यांच्या जवळ जाण्याचा प्रयत्न करतात. “तत्त्वज्ञान मानवाच्या प्रगत होत जाणाऱ्या विचारांची अभिव्यक्ती आहे.तत्त्वज्ञान विषयातून अनेक विद्याशाखांचा जन्म झाला आहे. विज्ञान व तत्वज्ञान यांच्यात साम्य आहे.” ”आधुनिक विज्ञानाची अभ्यासाची पद्धती आणि प्रयोग पद्धती जी जास्त सुस्पष्ट व विश्वासहार्य आहे” (नीतितत्त्वज्ञान आणि राजकीय आणि सामाजिक- संपादक-वसु भारद्वाज- खंड.उ.पृ.क्र.23)

भारतीय आणि पाश्चात्य अभ्यास पद्धती ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्मितीला महत्त्व देतात. ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्मितीसाठी गौतम बुद्ध, महात्मा बसवेश्वर, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अधिक परिश्रम घेतले. शास्त्रीय अभ्यासातून ज्ञानप्राप्ती होते. तेही अधिक सत्या जवळ जाते. भारतीय दार्शनिक साहित्यातील जे विविध विचार प्रवाह सर्वत्र पसरले. त्यातील अद्वेत वादाच्या आणि विश्व कल्यानाचा फार मोठा परिणाम महाराष्ट्रात भागवत धर्म सांभाळणाऱ्या संताच्या कार्यावर दिसून येतो” (उपरोक्त खंड उ.पृ.क्र.23) संताने विठ्ठल एक आदर्श पुरूषोत्तम मानून अध्यात्म साधनेच्या आधारे भक्तीमार्गाने वाटचाल करीत मानव कल्याण साध्य करण्यासाठी कार्यरत राहिले आहेत.॥ 2 ॥

भारतात परमेश्वर मानणारा एक वर्ग आहे आणि परमेश्वर न मानणारा असा एक वर्ग आहे. आणि या दोन वर्गाच्या मधोमध एकेश्वरवाद मानणारा एक वर्ग आहे. या सृष्टीचा कुणीतरी एक निर्माता आहे. नियता आहे तो सर्वशक्तिमान आहे. अशी एक धारण आहे. आणि ती धरणा जगात मानव सर्वश्रेष्ठ असे मानते. मानवात म्हणजे माणसात परमेश्वर म्हणजेच आदर्श पुरुषोत्तम आहे. जगात मानव सर्वश्रेष्ठ आहे. मानवात आदर्श पुरुषोत्तम आहे. त्यामध्ये महात्मा कबीर, महात्मा बसवेश्वर, महात्मा फुले, संत गाडगेबाबा आणि स्वामी दयानंद सरस्वती हे एकश्वरवादाचे पुरस्कर्ते आहेत. जग हे एक विश्वकुटुंबामय आहे. सर्व मानव एक, सर्वांचा देव एक, सर्वांचा धर्म एक, पृथ्वी, माता एक, या चतु:सुत्रीची स्थापना या राज्यात व्हावी अशी स्वामी दयानंद सरस्वती यांची विचारसरणी होती. जगात अनेक धर्म असले तरी मानवता एक धर्म आहे. अनेक देवतांची म्हणजे परमेश्वरांची रूपे असली तरी एक आदर्श पुरुषोत्तम म्हणजे सर्वोत्तम परमेश्वर आहे. बहुसंख्य लोकांच्या कल्पनांचा विचार करणारे आदर्श पुरुषोत्तम भारतात जन्माला आले. त्यामध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती एक मानले पाहिजे.॥ 3 ॥

जगात सर्व प्राण्यात मानवप्राणी सर्वश्रेष्ठ आहे. मानसातच आदर्श पुरुषोत्तम आहे. कालांतराने आदर्श पुरुषोत्तमाचे रूपांतर परमेश्वरात झाले असावे. जगातील सर्व धर्मात जे-जे आदर्श पुरुषोत्तम आहेत. त्यांना परमेश्वर समजून त्यांचा आदर्श समाजासमोर ठेवण्यात आला असावा. ज्या मनुष्यात अधिक चांगले गुण आहेत. ज्यांचे कर्म चांगले आहेत, ज्यांनी सर्वांचे जीवन सुखाचे होणारे विचार मांडले आहेत, ज्या आदर्श पुरुषोत्तमात कमीत कमी अवगुण आहेत आणि जास्तीत जास्त चांगले गुण आहेत. त्यांना आदर्श समजून दार्शनिकवाले त्यांची आराधना करीत पूजा, आर्चा, करीत आले असावेत. 'जगात कोणतीही गोष्ट रसमिसळ असते' (विनोबा) ती निखळ निर्दोष पूर्णपणे नसते. शुद्ध नसतेच ते शुद्ध गुण कर्मा वरून ठरवले जाते. ज्या माणसातली पशुत्व गेले आणि ते मनुष्य त्वात आले त्यांना श्रेष्ठ मानले गेले. त्यांना कालांतराने परमेश्वर मानून त्यांचा आदर्श पुढील पिढीसमोर ठेवण्यात आला असावा. ते आदर्श पुरुषोत्तम ठेवण्यात आलेले आहेत. तो शीलसंपन्न, कुशल गुणाचा, समुच्चय, कुशल कर्माचा समुच्चय असणारा, ज्ञानरूपी, सत्यवादी जो सर्वांवर सारखी कृपादृष्टी ठेवलेला आहे. सर्वांशी स्नेहाने, प्रेमाने वागतो, सर्वांचे कल्याण करतो, दुःख मुक्तीचा मार्ग दाखवतो. सर्व जीवांचे सुख चिंतोतो, इच्छितो, ज्यांच्या जवळ मातेचे मातृत्व आहे. तो सदा वाईट अवगुणांचा नाश करणारा आणि जो सदा उत्तम गुणांचा समुच्चय करणारा उत्कृष्ट कर्म करणारा आणि स्वतःसह बहुसंख्य लोकांच्या कल्याणाचा, सुखाचा विचार करणारा, आणि त्याच मार्गावर मार्ग क्रमण करणारा आदर्श मनुष्याला परमेश्वर संबोधले जात आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अनेक परमेश्वरांचे सर्व गुण संपन्नतेचा आदर्श पुरुषोत्तमाचा आदर्श समोर ठेवून मार्गक्रमण केले असावे. आणि स्वतः मधील अवगुण काढून टाकत तसे होण्याचा प्रयत्न करीत वाटचाल केली असावी, असे आदर्श पुरुषोत्तम तथागत बुद्ध अशोक सम्राट, श्रीराम, श्रीकृष्ण, महात्मा बसवेश्वर, राम राज्याचे चाहते महात्मा गांधी आणि भारतीय संविधान आधारे लोकशाहीत बहुसंख्य लोकांचे कल्याण करणारे राज्य शासनकर्ते मिळावेत. आणि सर्वांना सुखाने जगता येणारे आदर्श राज्य इथे नांदावेत असा दृष्टिकोन ठेवलेल्या सत्यवादी परंपरेत स्वामी दयानंद यांचे स्थान शोधताना परमेश्वर आहे. परमेश्वर नाही, अशी भूमिका न घेता जे-जे उत्तम आहे ते परमेश्वर आहे. जे सत्य ते परमेश्वर आहे अशी दोघांच्या मधील अस्थता मानलेली आहे. जसे संत ज्ञानदेवाने विश्वकुटुंबाची संकल्पना मांडली. तथागत बुद्धांनी बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय संकल्पना मांडली. ज्या महात्मा गांधीजींनी 'राम राज्याची संकल्पना' मांडली. तसे आदर्श राज्य समाज व्यवस्थेत नांदावे असेच "स्वदेशी राज्य असणे ही

गोष्ट सर्वश्रेष्ठ व उत्तम असते." (स्वामी दयानंद सरस्वती) धार्मिक पूर्व ग्रहांपासून अलिप्त, आपले व परके यांच्या बाबतीत पक्षपात न करणारे, प्रजेवर माता-पिताप्रमाणे कृपा, न्याय व दया करणारे अशा परकीयांचे राज्यही पूर्णपणे सुखदायक होत नाही. असे म्हटले आहे. म्हणजेच आपलीच स्वकीयाचे राज्य सुखदायक असावे. "मानव समाजाच्या उद्धाराची कल्पना विश्व कुटुंबासाठी परी पूरकच होती." सत्य सर्वांचे आहे. त्यांनी असत्याला अज्ञानाला, कर्मकांडाला, अंधश्रद्धेला, अकर्माला विरोध केला आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती हे क्रांतिकारक विचारांचे, पुरोगामी विचारांचे आहेत. ते सनातनी विचारांचे नाहीत. वेदांना आदर्श मानत असले आणि वेदांतील जे परमेश्वराआकडून लोकांचे शोषण करणाऱ्या विचाराला त्यांनी मानले नाही. स्त्रियांना, शुद्रांना ज्ञान घेण्याचा अधिकार वेदांतामध्ये आहे.तो घेऊ दिला नाही, जाती-पाती, धर्माच्या पलीकडे जाऊन माणूस म्हणून त्यांनी विचार केला आहे. आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "मी मानतो की, महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी वैदिक वर्णव्यवस्थेची जी व्याख्या केली आहे. ती बुद्धी मत्ता पूर्ण आहे.घृणास्पद नाही, केवळ जन्माने नव्हे तर व्यक्तीच्या योग्यतेने त्यांचे समाजातील स्थान ठरवणे योग्य आहे.(सत्यार्थ प्रकाश संक्षिप्त महर्षी दयानंद सरस्वती मुखपृष्ठ) हे योग्य गुणकर्मावरून आदर्श पुरुषोत्तम त्यांनी मांडले आहे. माणसाचे मोठेपण त्यांच्या शुद्धगुणकर्मा वरून करायला हवेत. स्वामी दयानंद सरस्वती त्या कालखंडातील एक क्रांतिकार आदर्श पुरुषोत्तम आहेत. त्यांनी वैदिक धर्माचे पुर्नस्थापन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. "भारतीय तत्त्वज्ञान सत्याचे यथार्थ दर्शन मानते." (स्वामी दयानंद सरस्वती) तत्त्वज्ञान म्हणजे विचार करण्याची पद्धती, चिकित्सा, विश्लेषण करून सत्याच्या जवळ जाणारी पद्धती अखंड चालणारी, विचाराची प्रक्रिया आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा वेदांचा तत्त्वज्ञानाच्या अध्यात्माचा अनेक धर्मांचा अभ्यास असल्याने त्यांची विचार करण्याची पद्धती तर्कनिष्ठ सत्याकडे जाणारी व्यापक होत कृतिशील राहिली आहे. भारतात पाश्चात्त्यावर वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवून विचार करणारी माणसं बुद्ध, बसमेश्वर आणि स्वामी दयानंद सरस्वती होती.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एकेश्वरवादी होते. या जगाचा कोणीतरी निर्माता, नियता असला पाहिजे. तो परमेश्वर, सर्वश्रेष्ठ, सर्व गुणसंपन्न साकार रूप, सर्वज्ञ आहे. तो सर्वांचे नियम करतो, तो सर्वव्यापी, सर्वज्ञ आहे. तो सर्वगुण, निर्गुण आहे. जो गुणसहित तो सदगगुणरहित तो निर्गुण आहे. पदार्थात सद्गुण-निर्गण असते 'जगात कोणीही गोष्ट रसमिसळ असते" (विठोबा) परमेश्वर स्वतंत्र आहे. त्यास कोणाची गरज नाही. निर्गुणापेक्षा सद्गुण उपासनेला अधिक मानले. उत्तम कर्मात , सत्यात परमेश्वर आहे. त्यांनी अष्टांग योगाद्वारे उपासना केल्याने परमेश्वर होतो. असा सर्व शक्तिमान अनंत परमेश्वर सगुणात काढून सदगुण वाढवीत सदा विचार सदगुणी होतो. दुर्गणमुक्त निष्कलंक होतो. मनुष्याचे सर्वात आदर्श व्यक्तिमत्व परमेश्वर, ईश्वर शुद्ध आचरण करणारा सर्व विद्या जाणणारा शुद्ध, गुणकर्म स्वभाव युक्त असून, न्याय, दयाळू आधी गुणांनी युक्त आहे. एकांत ठिकाणी जाऊन चित्र एकाग्र करून स्वतःमधील दोष काढून निर्दोष होत निखळ, निर्मळ शुद्ध मनुष्य झालेले आदर्श ठरले अष्टांग योगाद्वारे उपासना केली. कोणाशीही वैर ठेवू नये, सर्वांवर प्रेम करावे, खरे बोलावे, कधीही खोटे बोलू नये, चोरी करू नये, सदैव सत्य व्यवहार करावा, जितेंद्र बनावे, विषय लंपट बनू नये, निर्राभिमानी असावे. कसलाही लोभ धरू नये, ही उपासना एका ठिकाणी जाऊन करता येते. अंतकरण पवित्र शुद्ध करता येते, ज्ञान, विज्ञान, नित्य काढून सदैव उत्कृष्ट करीत आदर्श होतो. तो आदर्श परमेश्वर आहे. असे त्यांनी मांडले आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे हे विचार बुद्धांच्या पंचशिलाशी ही मिळते-जुळते आहे. तथागत गौतम बुद्ध, स्वामी दयानंद सरस्वती आणि स्वामी विवेकानंद यांच्या

विचारात पुष्कळ साम्य आहे. त्यांचा नव्याने अभ्यास करण्याची गरज आहे.॥ 5 ॥

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेदाला प्रमाण मानले आहे.

“वेद हे अंतिम मानले आहे,” वेद हे सर्व सत्यविद्येचे उगमस्थान आहे. म्हणतात परमेश्वर मानवाला मिळावे म्हणून वेदांची निर्मिती केली. म्हणतात जिथे चांगले कर्म आहे, तिथे परमेश्वर आहे, परमेश्वर शाश्वत आहे, तो एकच आहे, सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथात त्यांनी परमेश्वराचे स्वरूप उपासनेचा मार्ग आणि वेदांवरील विचार मांडलेले आहेत. वेद हे सर्व सत्य विद्येची उगमस्थान आहे. त्यांनी सत्य हे सर्वांचे असते. आर्य समाज आहे. तिथे सत्य ज्ञान आहे, सत्य मांडणे, सत्याचे प्रतिपादन करणे, सत्याच्या ठिकाणी सत्य आणि असत्याच्या जागी सत्याचरण करणे म्हणजे सत्यप्रकाश नव्हे. जगात जे-जे सत्य असले ते स्वीकारावे जे-जे चांगले असेल तेथे ग्रहण करावे. सत्याचा मार्ग सोडू नये, जिथे सत्य शारण तिथे दुःख नष्ट होते. स्वामीजी सत्याचे ग्रहण करतात. असत्याचा त्याग करतात. सर्व लोकांनी न्यायाने वागणे मनुष्याचा जन्म वाद-विवाद व विरोध करण्यासाठी नसून सत्या-सत्याचा निर्णय करण्यासाठी आहे.सर्वांच्या हिताचा-सुखाचा विचार केला पाहिजे. कुणालाही न दुखवता नुकसान न करता मनुष्य जातीची उन्नती विकास करीत भले करणे. या जगाचे सर्वांगीण कल्याण करणे हाच उद्देश सत्यार्थ प्रकाशाचा आर्य समाजाचा असल्याचे सांगतात. ’ईश्वर एक आहे, तो सर्व साक्षी आहे. सर्वज्ञ, सर्व शक्तिमान आहे, वेदांमुळे सत्य ज्ञान होऊ शकते. सर्वांशी प्रेमाने वागावे, त्यांने अंतिम वेदाला मानले. वेदाला प्रमाण मानले आहे. तसे खरे पाहता जगात कोणतीही तत्त्वज्ञान अंतिम नाही. कोणतीही व्यक्ती सर्वज्ञ नाही अंतिम असे काहीच नाही. परिवर्तनशील आहे, अनित्य आहे, असे गौतम बुद्धांनी म्हटले आहे. चांगले, वाईट सत्य-असत्य ओळखून विवेक जागृत ठेवून बुद्धीला तर्काला पटेल ते सत्यग्रहण करायचे, सर्वांचे हिताचे कर्म करीत चालत राहावे. सर्व गुणांवर विकारावर विजय मिळविलेला, या सर्व आसक्ती पासून, भोगापासून मुक्ती मिळालेला, सर्वोत्तम पुरुषोत्तम म्हणजे बुद्ध म्हणजे चांगला माणूस होण्याचा मार्ग आहे. बुद्धीनिष्ठ, विज्ञान निष्ट तर कनिष्ठ विवेकनिष्ठ, वस्तुनिष्ठ विचारधोरेने चालणारा पुरुषोत्तम सुसंस्कृत मनुष्य तसेच आदर्श समाज निर्मिती करणारा कुशल गुणाचा समुच्चय तिथे पुरुषोत्तम आहे. ॥ 6 ॥

स्वामी रामानंद सरस्वती परमेश्वर मानणारे असली तरी त्यांनी मूर्ती पूजेला विरोध केला आहे. मूर्ती पूजेला वेदशास्त्रात सहमत नाही. बुद्धीसंगत नाही म्हणतात. जो देव स्वतःचे रक्षण करीत नाही तो जगाचे काय रक्षण करील म्हणतात. ते महाशिवरात्री दिनी शंकर शिवभक्तांना दर्शन देतात, म्हणून त्यांच्या शिव मंदिरात जागरणासाठी वडील ते गेले होते. मध्य रात्र होती. सर्व भक्त पांगु लागली, मूळ शंकर स्वामीजी मात्र उत्सुकतेने

समारोप:

महादेवाच्या दर्शनाकडे टक लावून पहात होते. आणि साक्षात शिवाच्या दर्शनासाठी अवतार झाला होता. तेवढ्यात दोन-चार उंदीर पिंडीवरील नैवेद्य खाताना व पिंडीवर धुमाकूळ घालताना त्यांना दिसले. जो स्वतःचे रक्षण करू शकत नाही, तो जगाचे रक्षण काय करणार असा विचार त्यांच्या मनात डोकावला त्यांनी वडिलांना उठवून हा प्रश्न विचारला ते उत्तर देऊ शकले नाहीत. यामुळे मूळ शंकराचा मूर्ती पूजेवरील विश्वास उडाला. तो कायमचा सत्यार्थ प्रकाश एक पुढे काय त्यांनी बहीण, चुलते मृत्यू पावल्यावर जन्म-मृत्यू आहे. मीही एके दिवशी मरेन या जन्म-मृत्यूतून सुटका कशी करून घ्यावी. म्हणून त्यांनी योगाभ्यासाने परमेश्वराचा साक्षात्कार झाला. दुःखातून मुक्त होता येते, हे समजल्यावर त्यांनी ग्रहत्याग केला आणि पूर्वानंद सरस्वतीचा महाराष्ट्र शासनाकडून संन्यास घेतला. दयानंद सरस्वती नाव धारण केले. योगाचा शोध घ्यायचा म्हणून भारत

भ्रमण केली. मथुरेला पोरं आनंद दंडीकडे गेले, अडीच वर्ष राहून ग्रंथ व्याकरण शास्त्राचे अध्ययन केले, कुंभ मेळे, हरिदास पाखंड ग्रंथाचे खंडन-मंडन केले. आणि पुढे त्यांनी क्रांतिकारक विचार मांडायला सुरुवात केले. जिथे तथागत गौतम बुद्धाला झालेली ज्ञानप्राप्ती आणि महात्मा बसवेश्वराने कुंडल संगम येथे बारा वर्षे राहून ज्ञानप्राप्ती केली. तसेच स्वामी दयानंद सरस्वतींचेही तसेच दिसते, असो पुढे त्यांनी मूर्ती पूजेला अवतार कल्पनेला, यज्ञाला पशुबळीला विरोध केला. पाप-पुण्य कर्मकांड, पूजा, आर्चा तीर्थस्थान, या ब्राह्मण कल्पनाला विरोध केला. पुराणातल्या कथा भाकडकथा , खोट्याकथा आहेत म्हटले. महात्मा फुले यांनीही पुराण कथेतील कथेला भाकडकथा म्हटले आहे. भट भिक्षुकांनी रचलेल्या बहुसंख्य भाकड कथा आहेत. तसेच 12 ज्योतिर्लिंगाच्या कथा सर्व थैव अशक्य आहेत. भटा-ब्राह्मणांनी पोटासाठी रचलेल्या आहे. असे स्पष्ट म्हटले आहे. गरुड-पुराण खोटे आहे. श्राद्ध, पिंडदान मृत, जीवनात दुसरा जीव जाऊ शकत नाही. मृत जीवाचा प्रतिनिधी बनलेल्या भोजन भाऊ भटाच्या वंशी पोटात व हातात जाऊन ती पोहोचतील, पुरोहित भटाच्या बाजूचे आहे. पुरोहिताने धर्माच्या नावावर लुटले, खादाडाने, खाऊन घेतली आहे. असे स्पष्ट विचार मांडलेले आहेत. त्यांनी अंधश्रद्धेलाही विरोध केला, बालविवालाही विरोध केला, स्त्रियांना व दलित अस्पृश्यांना वेद खुले केले. अनेक क्रांतिकारक विचार त्यांनी मांडले. तेव्हा महाराष्ट्रातील ब्राह्मण समाजाला त्यांचे विचार सहन झाले नाही. त्यांनी स्वामी दयानंद सरस्वती यांना वीस ते बावीस वेळा विष घालून मारण्याचा प्रयत्न केला. शेवटी 30 ऑक्टोबर 1883 या दिवशी त्यांना वयाच्या 59 वर्षी अजमीर येथे विष प्रयोगामुळे प्राणज्योत मालवली. स्वामी दयानंद सरस्वती चेच नव्हे तर संत रविदास, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, महात्मा गांधी यांचाही क्रांतिकारी विचारामुळेच या प्रतिमागी प्रस्थापित विचारांच्या लोकांनी बळी घेतलेला आहे.

माणसात परमेश्वर शोधणारे, माणसाला विद्या देणारे, माणसांना वेद चालवायला खुले करणारे, माणसांना स्वातंत्र देणारे, प्रतिष्ठा देणारे, माणूस म्हणून जगावे. या जगात माणूस सर्वश्रेष्ठ आहे. माणसांचे जीवन सुखाचे करणारे, माणासाला शोषणमुक्त करणारे, विचार सवार्ंचे झाले, ते सर्वांचे झाले. त्यांनी मुंबई सोडून उत्तर प्रदेशात जाऊन आपले विचार मांडले. प्रसंगी प्राण गेला तरी विचाराने शिल्लक राहिले आहेत. बहुसंख्य महापुरुषांचा मृत्यू नैसर्गिक झालेला नाही. त्यांचा प्रतिगामी प्रस्तापिक व्यवस्थेने बळी, घेतलेला आहे. परंतु विचारांचा बळी गेलेला नाही, आपल्याच स्वकीयांकडून स्वामी दयानंद यांचा बळी घेतला गेला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी क्रांतिकारी विचार मांडले ते पुढे आले पाहिजे, त्यांचा विचारांचा नव्याने अभ्यास करण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची:

1) नीतिमतत्वज्ञान राजकीय आणि सामाजिक – संपादक वसु भारद्वाज खंड - 3
2) सत्यार्थ प्रकाश - सांक्षीप्त - महर्षी दयानंद सरस्वती
3) तत्वज्ञान आणि नीतीशास्त्र: तत्वज्ञान नीती संपादक - वसु भारद्वाज खंड - 2
4) स्फुर्तिवादी नीतिशास्त्र - राजीव साने.
5) गीताई - विनोबा भावे.
6) महात्मा बसवेश्वर आणि बोधिसत्व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - प्रा.गौतम गायकवाड.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान

डॉ. वानखेडे उमाकांत ज्ञानोबा
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
वसंतदादा पाटील महाविद्यालय पाटोदा. जिल्हा - बीड
Corresponding Author –डॉ. वानखेडे उमाकांत ज्ञानोबा
DOI - 10.5281/zenodo.14791654

प्रस्तावना:

आर्य समाजाची बीजे पंजाब मधील हिंदूत सापडतात. दयानंद यांनी त्याचाच वापर करून घेतला. हिंदूचे पुनरुत्थान करण्यासाठी त्यांनी आर्य समाजाच्या मार्फत कार्य केले. वेदांकडे परत चला ही आर्य समाजाची घोषणा होती. इस्लाम व ख्रिश्चन धर्माच्या विस्ताराची ही एक प्रतिक्रिया होती. प्रामुख्याने इस्लाम धर्माच्या प्रसारामुळे आर्य समाजाच्या स्थापनेला चालना मिळाली. परकीय पासून हिंदूचे संरक्षण हा मुख्य उद्देश या धर्माचा होता. मध्यमवर्गीय हिंदूत याचा प्रसार झाला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथातून आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान मांडले आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी हिंदू धर्माच्या पुनरुत्थानासाठी व हिंदू समाजाचे विघटन टाळण्यासाठी 1875 मध्ये केली. त्यानंतर भारतभर आर्य समाजाच्या शाखा उघडण्यात आल्या. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय प्रबोधनाच्या कार्याला जीवन व शक्ती प्राप्त करून दिली. हे जग अज्ञान आणि अंध विश्वासाच्या श्रृंखलांनी जखडलेले आहे. त्यातून जगाला मुक्त करण्यासाठीच माझा जन्म झाला आहे असे स्वामी दयानंद सरस्वती म्हणत असत. वैदिक आदर्श वादा नेते प्रभावित झाले होते. या आदर्शवादाने प्रेरित होऊन स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या आयुष्याची चाळीस वर्ष त्यासाठी खर्च केलेले दिसून येतात. स्वामी दयानंद सरस्वती हे श्रेष्ठ समाज सुधारक व उत्कृष्ट न्याय पंडित होते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जीवन परिचय :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म गुजरातमध्ये मोर्वी संस्थानातील टंकारा येथे 1824 साली झाला. त्यांचे मूळ नाव मूलशंकर असे होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वैवाहिक बंधनातून मुक्तता मिळविण्यासाठी वयाच्या 21व्या वर्षी घर सोडले. 1860 मध्ये स्वामी विरजानंद सरस्वती यांच्या मार्गदर्शनाखाली अडीच वर्ष पाणी नि आणि पतंजलीचा अभ्यास केला. सरस्वती यांनी परिभ्रमणातून देशाची वस्तुस्थिती पाहिली. हिंदू समाजाला आलेली अवकाळात त्यांना अस्वस्थ करीत होती. पाश्चात त्यांच्या प्रभावामुळे येथील समाज स्वधर्म विस्मृत झालेला होता. हिंदू धर्मात अनेक विकृती व दोष शिरले होते. स्वामी विवेकानंदाच्या मार्गदर्शनाने त्यांनी चारही वेदांचा अभ्यास केला. 1867 मध्ये कुंभमेळयाच्या वेळी हरिद्वार येथे स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी गंगा स्नान कसे व्यर्थ आहे हे लोकांना समजावून सांगितले. वेदांमध्ये सांगितल्...

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान:

स्वामी दयानंद सरस्वती भारतीय विचारवंत समाज सुधारक व आर्य समाजाचे संस्थापक होते. आक्रमक व निर्भय धर्म सुधारक कुशल संघटक आणि हिंदी भाषेचे राष्ट्रीय स्वरूप ओळखणारे महर्षी म्हणून प्रसिद्ध होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा वेदावर भाष्य करणारा सत्यार्थ प्रकाश हा महान ग्रंथ आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथात आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान मांडले. दयानंद म्हणजे दया दाखवण्यात आनंद मिळवणारा. ज्याचा आनंद दयेवर आधारित आहे जो सूड घेऊन नव्हे तर एखाद्याला क्षमा करून समाधानी आणि आनंदी आहे. महर्षी दयानंद सरस्वती हे नावाप्रमाणेच जीवन जगले. स्वामी दयानंद हे दयाळूपणा करुणा आणि क्षमा यांचे मूर्तीमंत रूप होते. कदाचित याच कारणामुळे त्यांचे गुरु पूर्णानंद सरस्वती यांनी त्यांना स्वामी दयानंद सरस्वती या नावाने दीक्षा दिली. दयानंद हे तेच नाव आहे ज्याने त्याच्या मृत्यूसाठी जबाबदार असलेल्या व्यक्तीला म्हणजेच स्वयंपाक बनवणाऱ्या जगन्नाथला सर्व काही माहीत असून देखील माफ केले आणि त्याला मोहात पाडणाऱ्या कटकारस्थानापासून त्याचे प्राण वाचवण्यासाठी पाचशे रुपये देऊन त्याला नेपाळला पाठवले. दयाळूपणा आणि क्षमेचे हे उदाहरण जितके आश्चर्यकारक आहे तितकेच ते कौतुकास्पद आहे. आर्य समाज ही एक हिंदू सुधारणा चळवळ आहे. आर्य समाजाची स्थापना ही स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 1875 मध्ये मथुरेच्या स्वामी विवेकानंद यांच्या प्रेरणेने मुंबई येथे केली होती. पाश्चात्त्य प्रभावांना प्रतिसाद म्हणून हिंदू धर्म सुधारण्यासाठी ही चळवळ सुरू झाली.

आर्य समाजाचा इतिहास:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेद आणि प्राचीन हिंदू धर्म ग्रंथाच्या ज्ञानाचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि विविध सामाजिक चळवळी द्वारे मानवतेचे समग्र कल्याण सामाजिक आध्यात्मिक आणि भौतिक संवर्धन करण्यासाठी आर्य समाजाची स्थापना केली. आर्य समाज हा शब्द संस्कृतमध्ये नोबल सोसायटीमध्ये अनुवादित करून आंतरजातीय विवाह विधवा पुनर्विवाह महिला सशक्तिकरण आणि हिंदूमधील बालविवाह सती प्रथा आणि बहुपत्नीत्व यासारख्या प्रथा निर्मूलनासाठी वकिली करण्याची त्यांची वचनबद्धता प्रतिबिंबित करते. आर्य या शब्दाचा अर्थ थोर आणि प्रगतिशील असा होतो. आर्य समाज म्हणजे वेदांनुसार जगण्याचा प्रयत्न करणारा उदात्त आणि प्रगतिशील समाज होय. आर्य समाजाचे आदर्श म्हणजे मर्यादा पुरुषोत्तम राम आणि योगीराज कृष्ण होय. महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी वेदांची पुनर्स्थापना करण्यासाठी आर्य समाजाचा पाया घातला. आर्य समाजाची सर्व तत्वे आणि नियम वेदांवर आधारित आहेत.

आर्य समाजाचे मिशन:

आर्य समाज हा समाजातून अन्याय अज्ञान आणि दारिद्र्य नष्ट करण्यासाठी प्रयत्नशील असताना लोकांमध्ये वैदिक अज्ञान आणि तत्वांचा प्रसार करण्यासाठी प्रामुख्याने समर्पित आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अशा समाजाची कल्पना केली जिथे व्यक्तींना त्यांच्या जातीपेक्षा त्यांच्या व्यवसायाने ओळखले जाते. भेदभाव विरहित जातीही न भारताचा पुरस्कार केला. शिक्षण हे आणखी एक कार्य समाजाचे मुख्य ध्येय आहे आणि ते भारतातील शिक्षणाचे अग्रगण्य प्रदाते म्हणून उभे आहे. आर्य समाज हा महिलांना शिक्षित करण्यावर आणि महिलांचे सशक्तिकरण करण्यावर भर देतो.

आर्य समाजाची तत्वे :

आर्य समाजाने मूर्तिपूजा अंधविश्वास यांना विरोध केला. प्रत्येकाने वेद वाचणे शिकविणे आणि ऐकणे परमधर्म आहे. सर्व कार्य धर्मानुसार म्हणजे सत्य आणि असत्याचा विचार करून करावयास पाहिजे. सर्वांशी प्रेमाने व न्यायाने वागावे असे आर्य समाजाचे विचार आहेत. आर्य समाजाचे मुख्यत्वे ही आपल्याला खालील प्रमाणे मांडता येतील.

1) सर्व सत्यज्ञान आणि ज्ञानाद्वारे ज्ञात असलेल्या सर्व गोष्टींचे कार्यक्षम कारण देव आहे.
2) देव अस्तित्वात आहे ईश्वर सच्चिदानंद सर्व शक्तीमान दयाळू आनंद निर्विकार अनादी पवित्र आणि सृष्टी करता असून त्याचीच उपासना करणे योग्य आहे.
3) वेद हे सर्व सत्य ज्ञानाचे धर्मग्रंथ आहेत. त्यांचे वाचन करणे शिकविणे त्यांचे पठण करणे वाचन ऐकणे हे सर्व आर्यांचे परम कर्तव्य आहे.
4) सत्य स्वीकारण्यास आणि असत्याचा त्याग करण्यास नेहमी तयार असले पाहिजे.
5) सर्व कार्य धर्मानुसारच करावीत म्हणजे काय योग्य आणि अयोग्य यांचा विचार करूनच केले पाहिजेत.
6) आर्य समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट जगाचे भले करणे म्हणजेच प्रत्येकाचे भौतिक आध्यात्मिक आणि सामाजिक कल्याण करणे हा आहे.
7) सर्वान प्रति आपले आचरण प्रेम नीतिमत्ता आणि न्यायाने निर्देशित केले पाहिजे.
8) नेहमी आपण विद्येचा विकास आणि अविद्येचा ऱ्हास केला पाहिजे.
9) फक्त आपल्या भाग्यात समाधान न बाळगता इतरांच्या भाग्यात आपले भले पाहिले पाहिजे.
10) सर्वांचे कल्याण व्हावे यासाठी समाजाच्या नियमांचे पालन करण्यासाठी एखाद्याने स्वतःला प्रतिबंधित समजले पाहिजे तर वैयक्तिक कल्याणाच्या नियमांचे पालन करताना सर्वजण मुक्त असले पाहिजेत.

समारोप :

अशा प्रकारे स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या आर्य समाजाचे तत्त्वज्ञान अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. मार्टिन ल्युथरने ख्रिश्चन धर्मात जी क्रांती घडवून आणली होती त्या प्रकारची क्रांती स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी हिंदू धर्म आणि हिंदू समाजात आणण्याचा प्रयत्न केला होता. हिंदू धर्मातील अंधविश्वासाचे सत्य दर्शन स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी घडवून दिले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या कार्यावरून के पी जयस्वाल म्हणतात की हिंदू धर्म ग्रंथातील ग्रंथांचे टीकात्मक परीक्षण करून युरोपमध्ये जे कार्य मार्टिन ल्युथरने केले तेच कार्य दयानंदानी भारतात केले. तर रोमा रोलाने म्हटले आहे की शंकराचार्यानंतर दयानंद सरस्वती एवढा बुद्धिवादी विचार प्रवर्तक दुसरा झाला नाही. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी महान कार्य केले आहे.

संदर्भसूची :

1) प्रा. किसन चोपडे, भारतीय राजकीय विचार कैलास पब्लिशर्स औरंगाबाद 2002.
2) डॉ. व्ही.जी. कुलकर्णी, प्रा.कांत सोमवंशी भारतीय राजकीय विचारवंत कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद 2005.
3) महाराष्ट्र टाइम्स 12 फेब्रुवारी 2019
4) www.mahasarav.com
5) marathiwebdunia.com
6) लोकसत्ता 12 फेब्रुवारी 2024

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार

डॉ. सखाराम मारुती वांढरे
इतिहास विभाग प्रमुख,
अँड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी. ता. आष्टी जि. बीड-४१४२०३
Corresponding Author –डॉ. सखाराम मारुती वांढरे
DOI - 10.5281/zenodo.14791660

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वतींच्या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाला आर्य समाज चळवळीच्या पौरुषत्वात आणि त्याच्या जवळपास प्रत्येक अनुयायीमध्ये विलक्षण प्रतिबिंब दिसले. आर्य समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान कौतुकास्पद आहे.स्वामी दयानंद सरस्वतींनी स्वातंत्र्य, स्वत्व आणि स्वाभिमान हरवून बसलेल्या भारतीयांना आत्मभान दिले. काहरात्रीत सापडलेल्या लोकांसमोर त्यांनी उष:काल उभा केला. सत्य ज्ञानासाठी मूळशंकरने घरदार सोडले. त्यावेळी मूळशंकरचे वय २१ वर्षे होते. मूळशंकरांनी खूप भटकंती केली.गुरूचा शोध घेतला. हिमालयातदेखील तो गेला. पूर्णानंद सरस्वती या महाराष्ट्रीय सन्याशाकडून त्याने संन्यास दीक्षा घेतली. दयानंद सरस्वती हे नाव धारण केले. सन्यास म्हणजे पुनर्जन्म! सन्यास म्हणजे सर्वस्वाचा त्याग! सन्यास घेतल्यानंतरही योग्याचा शोध हा तरूण घेतच राहिला. नर्मदा ओलांडून हा तरूण सन्यासी उत्तर भारतात गेला. सबंध आर्यावर्त त्याने पायाखाली तुडवला. हरिद्वार, ऋषिकेश अशा ठिकाणच्या साधू-संतांना तो भेटला. चर्चा केली, पण समाधान होत नव्हते. आणि शेवटी समाधान झाले ते मथुरेतील वितराग सन्याशी स्वामी विरजानंदाकडे. ते योग्य असे गुरू भेटले.

पाखंडाविरुद्ध त्यांनी शंखनाद केला. कुप्रथांचा विरोध केला. अनेक ठिकाणी शास्त्रार्थ केले. अनिष्ट प्रथा-परंपरेचे जाळे देशभर पसरले होते. प्रत्येक पावलावर कर्मकांड. त्यात सबंध हिंदू समाज अडकला होता. त्यांची विचारशक्तीच क्षीण झाली होती. बहुजनांना शिक्षणाची दारे बंद होती. जातीप्रथेने समाजाला विळखा घातला होता. हजारो जाती, पोटजातींमध्ये देश विभागला होता. त्याचे प्रचंड प्रमाणात विघटन झाले होते. जातीव्यवस्था जन्माधिष्ठित झाली होती. अस्पृष्यतेला अमानुष स्वरूप प्राप्त झाले होते. बालविवाह सर्रास होत होते. विधवा-विवाहाला बंदी होती. जरठ विवाह मोठ्या प्रमाणात होत होते. सतीप्रथा बंद पडली नव्हती. लोक नशीबावर हवाला ठेवून जगत होते. पूर्वजन्मीच्या पापामुळेच हे सर्व भोग आहेत असा समज समाजात पसरला होता. स्वामी दयानंदांच्यासमोर असा हा दुबळा भारत उभा होता. प्राणच नव्हता त्याच्या अंगात. राजेराजवाडे इंग्रजांचे गुलाम होते. ऐषआरामात स्वाभिमानशून्य जीवन ते जगतहोते.

आपल्या प्रजेविषयी त्यांच्या मनात कसलीच आच नव्हती. हे चित्र बदलायचे कसे आणि कोणी या प्रश्नाने स्वामी दयानंद सरस्वतींना अस्वस्थ केले होते. स्वामीजी एकटेच होते, पण पूर्ण आत्मविश्वासाने भरलेले होते. पुरुषार्थाने या परिस्थितीवर त्यांनी मात दिली. 'वेदाकडे चला' हा स्वामी दयानंदांचा संदेश होता. तो संदेश लोकांपर्यंत नेण्याचे काम आर्यसमाजाने केले. आर्य समाजाची वेदभक्ती ही जणू राष्ट्रभक्ती होती. वैदिक ज्ञानाचे पुनरुत्थान करण्यासाठी आणि ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद या चार वेदांबद्दलची जाणीव पुन्हा जागृत करण्यासाठी स्वामी दयानंद यांनी अनेक धार्मिक पुस्तके लिहिली आणि प्रकाशित केली, त्यापैकी मुख्य म्हणजे सत्यार्थ प्रकाश, ऋग्- वेदादी, भास्य-भूमिका आणि संस्कार विधि .

महर्षींनी 1864 मध्ये स्वामी विरजानंद यांच्या मार्गदर्शनाखाली वैदिक अभ्यास पूर्ण केला. त्यानंतर त्यांनी वेद प्रचार आणि शिक्षणासाठी 1874 पर्यंत भारतभर प्रवास केला. महर्षींचे पहिले प्रमुख लेखकत्व सन १८७४ मध्ये पंचमहायज्ञ विधि होते. भारतीय अजमेर शहरात स्थित परोपकारिणी सभेची स्थापना स्वामींनी 1882 मध्ये त्यांची कामे आणि वैदिक ग्रंथ प्रकाशित करण्यासाठी आणि प्रचार करण्यासाठी केली होती.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक विचारांचा अभ्यास करणे.

२) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या समाजसुधारक भूमिकेचे मूल्यमापन करणे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार:

स्वामी दयानंद यांनी 7 एप्रिल 1875 रोजी मुंबईत आर्य समाज नावाच्या हिंदू सुधारणा संस्थेची स्थापना केली आणि त्याची 10 तत्त्वे देखील तयार केली जी हिंदू धर्मापेक्षा अगदी वेगळी आहेत, तरीही वेदांवर आधारित आहेत. ही तत्त्वे मानवी जातीच्या शारीरिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक उन्नतीद्वारे व्यक्ती आणि समाजाची प्रगती करण्याच्या उद्देशाने आहेत. नवीन धर्म शोधणे हा त्यांचा उद्देश नव्हता तर प्राचीन वेदांच्या शिकवणींची पुनर्स्थापना करणे हा होता. सत्यार्थ प्रकाशात त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे , त्यांना विश्लेषणात्मक विचार करून सर्वोच्च सत्याचा स्वीकार आणि असत्य नाकारून मानवजातीचा खरा विकास करायचा होता.दयानंद सरस्वती यांचे तत्वज्ञान त्यांच्या "सत्यर्थ प्रकाश", "वेद भाषा भूमिका" आणि "वेदभाषा भूमिका" आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते . पुढे त्यांनी संपादित केलेले "आर्य पत्रिका" हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते एक समाजसुधारक म्हणून दयानंद हे पाश्चात्य संस्कृतीने प्रभावित नव्हते तर ते हिंदू धर्माचे खरे प्रतीक होते. हिंदू धर्माची लढाई बळकट करण्यासाठी त्यांचा दृष्टिकोन सुधारात्मक होता.ते मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था, कर्मकांड, नियतीवाद, भ्रूणहत्या, वरांची विक्री इत्यादींच्या विरोधात होते. ते स्त्रीमुक्ती आणि वंचित वर्गाच्या उत्थानासाठी उभे होते. वेद आणि हिंदूंचे वर्चस्व लक्षात घेऊन त्यांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माला विरोध केला आणि इतर पंथांचे हिंदू व्यवस्थेत पुनर्परिवर्तन करण्यासाठी शुध्दी चळवळीचा पुरस्कार केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा प्रामाणिक विश्वास होता की वैदिक शिक्षणाच्या प्रसाराद्वारे भारतीय समाजाच्या नवनिर्मितीची इच्छा पूर्ण केली जाऊ शकते.गुरुकुल, मुलींची गुरुकुल आणि डीएव्ही महाविद्यालये हे दयानंदचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान होते. किंबहुना स्वामी दयानानंदांच्या प्रयत्नांनी लोकांची पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या तावडीतून सुटका झाली. दयानंद सरस्वती यांनी लोकशाहीच्या वाढीसाठी आणि राष्ट्रीय प्रबोधनातही योगदान दिले. असे म्हटले जाते की "राजकीय स्वातंत्र्य हे दयानंदांच्या पहिल्या उद्दिष्टांपैकी एक होते. स्वराज हा शब्द वापरणारे ते पहिले पुरुष होते. "

दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाज:

७ एप्रिल १८७५ रोजी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. ही एक हिंदू सुधारणा चळवळ होती, ज्याचा अर्थ "महान लोकांचा समाज" असा होतो. हिंदू धर्माला काल्पनिक समजुतींपासून दूर नेणे हा समाजाचा उद्देश होता. 'कृणवण ते विश्वम् आर्यम्' हे समाजाचे ब्रीदवाक्य होते, ज्याचा अर्थ "या जगाला उदात्त बनवा".

आर्य समाजाचे दहा सिद्धांत पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. देव सर्व खऱ्या ज्ञानाचा आणि ज्ञानाद्वारे ज्ञात असलेल्या सर्व गोष्टींचा स्रोत आहे.
2. देव अस्तित्वात आहे, बुद्धिमान आणि आनंदी आहे. तो निराकार, सर्वज्ञ, न्याय्य, दयाळू, अजन्मा, अंतहीन, अपरिवर्तनीय, आरंभ-कमी, अतुलनीय, सर्वांचा आधार, सर्वांचा स्वामी, सर्वव्यापी, अचल, वृद्ध, अमर, निर्भय, शाश्वत आणि पवित्र आहे. सर्वांचा निर्माता. तो एकटाच पूज्य आहे.
3. वेद हे सर्व सत्य ज्ञानाचे धर्मग्रंथ आहेत. त्यांचे वाचन करणे, शिकवणे, पाठ करणे आणि त्यांचे वाचन ऐकणे हे सर्व आर्यांचे परम कर्तव्य आहे.
4. सत्य स्वीकारण्यास व असत्याचा त्याग करण्यास सदैव तयार असले पाहिजे
5. सर्व कृत्ये धर्माला अनुसरूनच करावीत, म्हणजे काय योग्य आणि अयोग्य याचा विचार करूनच.
6. आर्य समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट जगाचे भले करणे, म्हणजेच प्रत्येकाचे भौतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक कल्याण करणे हे आहे.
7. सर्वांबद्दलचे आपले आचरण प्रेम, नीतिमत्ता आणि न्यायाने निर्देशित केले पाहिजे.
8. आपण अविद्या (अज्ञान) दूर करून विद्या (ज्ञानाचा) प्रचार केला पाहिजे.
9. केवळ त्याच्या/तिच्या चांगल्या गोष्टींचा प्रचार करण्यात कोणीही समाधानी नसावे; याउलट, सर्वांचे भले व्हावे यासाठी आपले भले पहावे.
10. सर्वांच्या हिताला चालना देण्यासाठी समाजाच्या नियमांचे पालन करण्यासाठी एखाद्याने स्वतःला प्रतिबंधित समजले पाहिजे, तर वैयक्तिक कल्याणाच्या नियमांचे पालन करताना सर्वजण मुक्त असले पाहिजेत.

आर्य समाजाची ही 10 संस्थापक तत्त्वे ती स्तंभ होती ज्यावर महर्षी दयानाद यांनी भारतामध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आणि लोकांना वेद आणि त्याच्या अविचलित आध्यात्मिक शिकवणीकडे परत जाण्यास सांगितले. समाज आपल्या सदस्यांना मूर्तिपूजा, तीर्थयात्रा आणि पवित्र नद्यांमध्ये आंघोळ, पशुबळी, मंदिरात अर्पण, पुरोहितांना प्रायोजित करणे इत्यादी धार्मिक प्रथांचा निषेध करण्यासाठी निर्देश देतो. समाजाने अनुयायांना आंधळेपणाने अनुसरण करण्याऐवजी विद्यमान श्रद्धा आणि कर्मकांडांवर प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित केले.

महिलांचे उत्थान:

आर्य समाजाने केवळ भारतीय मानसिकतेची आध्यात्मिक पुनर्रचनाच केली नाही, तर विविध वाईट सामाजिक प्रथांचे उच्चाटन करण्याचे कामही केले. विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री शिक्षण हे यापैकी प्राथमिक होते. 1880 च्या दशकात समाजाने विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा देण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले. महर्षी दयानंद यांनीही मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि बालविवाहाला विरोध केला. समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी सुशिक्षित पुरुषाला सुशिक्षित पत्नीची गरज असल्याचे त्यांनी जाहीर केले.

शुद्धी चळवळ:

शुध्दी चळवळ महर्षी दयानंद यांनी स्वेच्छेने किंवा अनैच्छिकपणे इस्लाम किंवा ख्रिश्चन सारख्या इतर धर्मात धर्मांतरित झालेल्या व्यक्तींना हिंदू धर्मात

परत आणण्यासाठी सुरू केली होती. ज्यांनी हिंदू धर्मात परतण्याचा मार्ग शोधला त्यांना शुद्धी किंवा शुद्धीकरण दिले गेले आणि समाजाने समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी, निराश वर्गांना हिंदू धर्माच्या पटलात परत नेण्याचे उत्कृष्ट कार्य केले.

शैक्षणिक सुधारणा:

महर्षी दयानंद यांना पूर्ण खात्री होती की हिंदू धर्मातील भेसळ होण्यामागे ज्ञानाचा अभाव हा मुख्य दोषी आहे. त्यांनी आपल्या अनुयायांना वेदांचे ज्ञान शिकवण्यासाठी आणि त्यांच्यासाठी ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी अनेक गुरुकुलांची स्थापना केली. त्यांच्या विश्वास, शिकवणी आणि कल्पनांनी प्रेरित होऊन, त्यांच्या शिष्यांनी 1883 मध्ये त्यांच्या मृत्यूनंतर दयानंद अँग्लो वैदिक कॉलेज ट्रस्ट अँड मॅनेजमेंट सोसायटीची स्थापना केली. लाहोर येथे 1 जून, 1886 रोजी लाला हंस राज मुख्याध्यापक असताना पहिले DAV हायस्कूल स्थापन करण्यात आले.

धार्मिक सुधारणा:

दयानंदने वेदांना अमर केले असले तरी त्यांनी मूर्तीपूजेला विरोध केला. कर्मकांडाच्या विरोधात त्यांनी आवाज उठवला. त्या धार्मिक कामगिरीमुळे भारताचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक अध:पतन होईल. भारतीय पौराणिक कथांमध्ये असलेल्या कल्पनाही त्यांनी नाकारल्या.

त्याने विविध स्वरूपातील बहुदेववाद किंवा देवाच्या उपासनेचा निषेध केला. या बहुदेववादामुळे हिंदू समाजात फूट पडल्याचे त्यांनी आवर्जून सांगितले. एकेश्वरवादावर भर देऊन आणि निराकार ईश्वराला वाहून घेण्यावर त्यांनी 'सत्यर्थ प्रकाश' मध्ये लिहिले आहे -

“.... अद्वैतवाद्यांनी सामान्यत: त्याच्याकडे दिलेल्या सर्व गुणधर्मांसह एकच देव आहे. तो प्रथम वेदांचा निर्माता आहे, नंतर जगाचा, म्हणून वेद हे जगाच्या तुलनेत शाश्वत आहेत, परंतु ईश्वराच्या तुलनेत अ-आंतरिक आहेत.

अशाप्रकारे दयानंदांनी धर्माच्या क्षेत्रात बिनधास्त क्रांती घडवून आणली. आध्यात्मिक विकासासाठी आंतरिक शुद्धता आवश्यक असल्याचे त्यांनी सांगितले. धर्म, मोठ्या प्रमाणात, मनुष्याच्या शरीराचे, मनाचे आणि आत्म्याचे नियमन करण्यासाठी होते. त्यामुळे धर्म, सत्य, पवित्रता, मुक्ती, कायदा, नैतिक आचरण हे त्यांच्यासाठी समानार्थी होते.

जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेला विरोध:

दयानंद यांनी जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध आपल्या धर्मयुद्धाचे नेतृत्व केले. त्यांनी वेदात वर्णिलेल्या वर्ण पद्धतीचा पुनर्व्याख्या केला. हे समाजातील व्यावसायिक हेतूसाठी होते. गुण, कर्म आणि स्वभाव या तत्त्वांनुसार, समाज वेगवेगळ्या वर्णांमध्ये विभागला गेला होता जसे की ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र त्यांच्या संबंधित व्यवसाय जसे की पूजा करणे, देशाचे रक्षण करणे, व्यापार आणि व्यापार करणे आणि इतर तीन जातींची सेवा करणे. . हा व्यवसाय परस्पर बदलण्यायोग्य होता. समाजाच्या या विभाजनाच्या राजकीय गरजेवर त्यांनी भर दिला. त्यांच्या शब्दात, जात म्हणजे-

"राज्यकर्त्यांनी समाजाच्या सामान्य हितासाठी बनवलेली राजकीय संस्था आणि नैसर्गिक किंवा धार्मिक भेद नाही. हा नैसर्गिक भेद नाही, कारण चार जाती देवाने माणसांच्या वेगळ्या प्रजाती म्हणून निर्माण केल्या नाहीत; परंतु सर्व पुरुष समान स्वभावाचे, एकाच जातीचे आणि भाऊ आहेत”.

अशाच प्रकारे, दयानंद यांनी अस्पृश्यतेचा निषेध केला आणि त्याला अमानवीय आणि असामाजिक म्हणून लेबल केले. अस्पृश्यतेची प्रथा अजिबात नव्हती अशा वेदांचा त्यांनी हवाला दिला.

महिलांची स्थिती : महिलांचे उत्थान:

आर्य समाजाने केवळ भारतीय मानसिकतेची आध्यात्मिक पुनर्रचनाच केली नाही, तर विविध वाईट सामाजिक प्रथांचे उच्चाटन करण्याचे कामही केले. विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री शिक्षण हे यापैकी प्राथमिक होते. 1880 च्या दशकात समाजाने विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा देण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले. महर्षी दयानंद यांनीही मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि बालविवाहाला विरोध केला . समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी सुशिक्षित पुरुषाला सुशिक्षित पत्नीची गरज असल्याचे त्यांनी घोषित केले . बालविवाह आणि पर्दापद्धती हे हिंदू समाजाचे आदेश होते. स्त्रीशिक्षण मर्यादित होते आणि विधवा पुनर्विवाहाला परवानगी नव्हती. या सर्व दुष्कृत्यांचा दयानंदांनी निषेध केला. त्यांनी वैदिक काळात स्त्रियांच्या उच्च स्थानाचा उल्लेख केला. म्हणून, त्यांनी पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांच्या समान हक्कांच्या बाजूने युक्तिवाद केला. त्यांनी स्पष्ट केले की एक निरक्षर महिला तिच्या पतीवर, मुलांसाठी आणि संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी असेल. त्यांनी महिला शिक्षणावर भर दिला आणि त्यांना डीएव्ही शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये वाचण्यासाठी तरतूद केली.त्यांनी मालमत्तेवर महिलांचा अधिकार असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला आणि ही वाईट प्रथा बंद करण्यासाठी कायद्याच्या बाजूने युक्तिवाद केला. त्यांनी बहुपत्नीत्व आणि बहुपत्नीत्वाचाही निषेध केला.त्यांच्या सुधारणांमुळे स्त्रियांना नैतिक बळ मिळाले आणि त्यांच्या उन्नतीसाठी मदत झाली.

निष्कर्ष:

वर्तमान समजून घेण्यासाठी, भूतकाळ जाणून घेणे आवश्यक आहे. दयानंदांनी शतकापूर्वी पेरलेली धार्मिक कट्टरतावादाची बीजे समकालीन भारतात भारतातील धार्मिक अल्पसंख्याक, विशेषत: मुस्लिम आणि ख्रिश्चन यांच्याविरुद्ध आक्रमक हिंदुत्वाच्या रूपात विपुल फळ देत आहेत, ज्याचा पुरावा त्यांच्यावर झालेल्या अत्याचाराच्या असंख्य कृत्यांमधून दिसून येतो. अलिकडच्या वर्षांत. अशा प्रकारे, दयानंदचा खरा चेहरा, जो आत्तापर्यंत त्याच्या अग्रभागी हिंदू समाजसुधारक असण्याच्या मुखवट्याखाली दडलेला होता, तो आता हिंदू कट्टरतावादी आणि राष्ट्रवादी म्हणून समोर आला आहे.

शतकानंतरही दयानंदांच्या धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची हिंदू अराजकता दूर करण्याची क्षमता, आपल्याला पुन्हा एकदा स्पष्टपणे सांगते की, विचारधारा जगावर राज्य करतात आणि वैचारिक आक्रमकतेचा वेळीच प्रतिकार केला नाही तर त्याचे चिरकाल दुःखद परिणाम होऊ शकतात. त्यामुळे दयानंदांची एक सौम्य हिंदू समाजसुधारक अशी लोकप्रिय संकल्पना अर्धसत्य आहे. दुसरा अर्धा भाग असा आहे की समकालीन हिंदू कट्टरतावाद आणि अल्पसंख्याक धर्मांविरुद्धच्या लढाईची मुळे, 19व्या शतकात, विशेषत: दयानंद सरस्वती सारख्या व्यक्तींच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानात खूप खोलवर आहेत. त्यामुळे दयानंद आणि समकालीन हिंदुत्व यांच्यातील वैचारिक दुवा लक्षात न येण्याइतपत स्पष्ट आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. डॉ.रमेश ढोबळे ,आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद
2. प्रा.डॉ.शुभांगी राठी, भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन्स,औरंगाबाद
3. दयानंद सरस्वती, स्वामी. सत्यार्थ प्रकाश. आर्य समाज प्रकाशन, 1875.
4. घोष, सुभाष. भारतीय समाज सुधारक. नॅशनल बुक ट्रस्ट, 2005.
5. www.wikipediya.com

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
अँड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी. ता. आष्टी जि. बीड-४१४२०३
Corresponding Author –डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर
DOI - 10.5281/zenodo.14791662

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एका युगपुरूषाचे नाव आहे. एकोणीसाव्या शतकातली ती एक महान व्यक्ती नव्हे, शक्ती होती. ते एक महान धर्मसुधारक व समाजसुधारक होते. अंधारात सापडलेल्या व दिशा हरवून बसलेल्या समाजाला व देशाला आधार असतो तो केवळ समोरच्या क्षीतिजावर चमकणाऱ्या ध्रुवताऱ्याचा. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी स्वातंत्र्य, स्वत्व आणि स्वाभिमान हरवून बसलेल्या भारतीयांना आत्मभान दिले. काहरात्रीत सापडलेल्या लोकांसमोर त्यांनी उष:काल उभा केला. स्वामी दयानंद सरस्वती हे एका युगपुरूषाचे नाव आहे. एकोणीसाव्या शतकातली ती एक महान व्यक्ती नव्हे, शक्ती होती. ते एक महान धर्मसुधारक व समाजसुधारक होते. अंधारात सापडलेल्या व दिशा हरवून बसलेल्या समाजाला व देशाला आधार असतो तो केवळ समोरच्या क्षीतिजावर चमकणाऱ्या ध्रुवताऱ्याचा. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी स्वातंत्र्य, स्वत्व आणि स्वाभिमान हरवून बसलेल्या भारतीयांना आत्मभान दिले. काहरात्रीत सापडलेल्या लोकांसमोर त्यांनी उष:काल उभा केला. सत्य ज्ञानासाठी मूळशंकरने घरदार सोडले. त्यावेळी मूळशंकरचे वय २१ वर्षे होते. मूळशंकरांनी खूप भटकंती केली.गुरूचा शोध घेतला. हिमालयातदेखील तो गेला. पूर्णानंद सरस्वती या महाराष्ट्रीय सन्याशाकडून त्याने संन्यास दीक्षा घेतली. दयानंद सरस्वती हे नाव धारण केले. सन्यास म्हणजे पुनर्जन्म! सन्यास म्हणजे सर्वस्वाचा त्याग! सन्यास घेतल्यानंतरही योग्याचा शोध हा तरूण घेतच राहिला. नर्मदा ओलांडून हा तरूण सन्यासी उत्तर भारतात गेला. सबंध आर्यावर्त त्याने पायाखाली तुडवला. हरिद्वार, ऋषिकेश अशा ठिकाणच्या साधू-संतांना तो भेटला. चर्चा केली, पण समाधान होत नव्हते. आणि शेवटी समाधान झाले ते मथुरेतील वितराग सन्याशी स्वामी विरजानंदाकडे. ते योग्य असे गुरू भेटले. ते अत्यंत तपस्वी होते. व्याकरणसूर्य होते. ते अंध होते, पण अज्ञानाच्या अंधारात बुडालेल्या जगाला ज्ञानाचा प्रकाश दाखवीत होते. स्वामी दयानंद १८६०मध्ये हे ज्ञान घेत होते. अडीच वर्षांनी स्वामी दयानंद सरस्वतींनी आपल्या गुरूचा निरोप घेतला. स्वामी विरजानंदांची सेवा त्यांनी श्रद्धेने केली. गुरुदक्षिणा देण्याचा प्रसंग आला. स्वामी दयानंदांनी लवंगा भेट दिल्या, पण स्वामी विरजानंदांना दानाच्या रुपात वेगळेच काही हवे होते. गुरू विरजानंदांनी आदेश दिला, ‘लोकांना सत्य ज्ञानाचा प्रकाश द्या व देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न करा.’ या आदेशाचे पालन करण्याचा त्यांनी संकल्प केला.

पाखंडाविरुद्ध त्यांनी शंखनाद केला. कुप्रथांचा विरोध केला. अनेक ठिकाणी शास्त्रार्थ केले.

अनिष्ट प्रथा-परंपरेचे जाळे देशभर पसरले होते. प्रत्येक पावलावर कर्मकांड. त्यात सबंध हिंदू समाज अडकला होता. त्यांची विचारशक्तीच क्षीण झाली होती. बहुजनांना शिक्षणाची दारे बंद होती. जातीप्रथेने समाजाला विळखा घातला होता. हजारो जाती, पोटजातींमध्ये देश विभागला होता. त्याचे प्रचंड प्रमाणात विघटन झाले होते. जातीव्यवस्था जन्माधिष्ठित झाली होती. अस्पृष्यतेला अमानुष स्वरूप प्राप्त झाले होते. बालविवाह सर्रास होत होते. विधवा-विवाहाला बंदी होती. जरठ विवाह मोठ्या प्रमाणात होत होते. सतीप्रथा बंद पडली नव्हती. लोक नशीबावर हवाला ठेवून जगत होते. पूर्वजन्मीच्या पापामुळेच हे सर्व भोग आहेत असा समज समाजात पसरला होता. स्वामी दयानंदांच्यासमोर असा हा दुबळा भारत उभा होता. प्राणच नव्हता त्याच्या अंगात. राजेराजवाडे इंग्रजांचे गुलाम होते. ऐषआरामात स्वाभिमानशून्य जीवन ते जगतहोते. आपल्या प्रजेविषयी त्यांच्या मनात कसलीच आच नव्हती. हे चित्र बदलायचे कसे आणि कोणी या प्रश्नाने स्वामी दयानंद सरस्वतींना अस्वस्थ केले होते. स्वामीजी एकटेच होते, पण पूर्ण आत्मविश्वासाने भरलेले होते. पुरुषार्थाने या परिस्थितीवर त्यांनी मात दिली. ‘वेदाकडे चला’ हा स्वामी दयानंदांचा संदेश होता. तो संदेश लोकांपर्यंत नेण्याचे काम आर्यसमाजाने केले. आर्य समाजाची वेदभक्ती ही जणू राष्ट्रभक्ती होती. राष्ट्रभक्तीचे प्रकटीकरण म्हणजे राष्ट्रवाद. स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय राष्ट्रवादाचे उद्गाते होते. त्यांना राष्ट्रवादाच्या प्रेरणा वेदातून प्राप्त झाल्या होत्या. स्वराज्याची संकल्पना मांडणारे पहिले भारतीय म्हणून स्वामीजींचा उल्लेख करावा लागेल. राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना १८८५मध्ये झाली. आर्य समाजाची स्थापना झाल्यानंतर दहा वर्षांनी राष्ट्रीय कॉंग्रेसने स्वराज्याचा विचार केला. मला स्वराज्य शब्दाचा बोध दयानंदाच्या ग्रंथातून झाला, असे दादाभाई नौरोजींनी म्हटले होते. दादाभाई नौरोजी हे भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक मानले जातात. आर्यसमाजाचे दहा नियम आहेत. ते महर्षी दयानंदांनी अनेकांशी चर्चा करून तयार केले. त्यातील नियम सहा असा आहे, संसाराचा उपकार करणे या समाजाचा मुख्य उद्देश आहे. अर्थात, शारीरिक, आत्मिक आणि सामाजिक उन्नती करणे. महान उद्देश मनात ठेऊन त्यांनी एक एक नियम तयार केले. त्यांना १७ वेळेस विषपान देण्यात आले. शेवटी या महान समाजसुधारकाचे, एका सच्च्या राष्ट्रभक्ताचे, एका क्रांतिकारकाचे महानिर्वाण १८८३मध्ये अजमेर येथे झाले.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास करणे.

२) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवरील त्यांचा प्रभाव तपासणे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार:

रूढ अर्थाने दयानंद सरस्वती राजकीय विचारवंत नव्हते. राजकीय सिद्धांतावर त्यांनी सुव्यवस्थित ग्रंथ लिहिला नाही. सक्रिय राजकारणात त्यांनी भाग घेतला नव्हता. दयानंदांच्या आर्य समाजाने बंगालच्या फाळणीचा पाया घातला असे म्हटले जात होते. मात्र दयानंदांनी जाहीर भाषणात याचा विरोध केला. आपण ब्रिटिशविरोधी नाही व राजकारणीही नाही असा त्यांनी वारंवार दावा केला होता. आपण संन्यासी आहोत व अराजकीयही. आर्य समाज ही धार्मिक व सामाजिक संघटना आहे. राजकीय उद्दिष्टाने ती कार्य करीत नाही असे स्पष्टीकरण त्यांनी केले होते. आरंभी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना दयानंद व त्यांची संघटनाही गुप्त रीतिने राष्ट्रीय आंदोलनात भाग घेते आणि कटकारस्ताने करते असा संशय होता. मात्र नंतर दयानंदांचे कार्य हे धर्म सुधारणेचे व समाज सुधारणेचे आहे या निष्कर्षास

ते आले. अर्थात सक्रिय राकारणात नसले तरी त्यांचे देशावर प्रेम होते. ते उत्कट देशभक्त होते. भारताचे वर्णन ते आर्यावर्त करीत असत.

इतर अनेक भारतीय विचारक व सुधारकांप्रमाणे दयानंदांच्या विचारांचा, त्यांची भाषणे, प्रवचने यांचा व त्यातून तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक राजकीय परिस्थितीचा केलेल्या ऊहापोहाचा राष्ट्रीय चळवळीवर, भारतीय राष्ट्रवादावर परिणाम न झाला तरच नवल. शिवाय दयानंद केवळ वक्ते नव्हते तर आपले विचार व शिकवण यांचे आग्रही प्रचारक होते. त्यासाठी संघटन बांधणी त्यांनी केली होती. अनुयायांचा गराडा त्यांच्या भोवती असे. तरुणांना त्यांचे आकर्षण होते. या त्यांच्या सार्वजनिक कार्यविषयक पुढाकारातून राष्ट्रीय चळवळीत चैतन्य निर्माण झाले. तिला दिशा प्राप्त झाली. त्यामुळे दयानंदांचे राष्ट्रवादाविषयी विचार समजावून घ्यावे लागतील. वैदिक समाजाच्या पुनर्रस्थापनेचा पुरस्कार करणाऱ्या दयानंदांनी मांडलेला पुनरुज्जीवनवादी राष्ट्रवाद कसा होता हे पाहता येईल. दयानंद हे समाजचिंतक होते. त्यातून त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य, व्यक्तीचे अधिकार, यांची चर्चा केली. आर्य समाजाच्या रचनेच्या अनुषंगाने त्यांनी लोकशाही शासन व्यवस्थेवर प्रकाश टाकला. प्राचीन आदर्श शासनाची संकल्पना विशद केली. ग्राम स्वराज्य, ग्रामीण शासन यावर विचार मांडले. या त्यांच्या मांडणीतून त्यांच्या राष्ट्रवादातून स्वराज्य, लोकशाही, शासनसंस्था, स्वातंत्र्य, विकेंद्रीकरण, कायद्याचे श्रेष्ठत्व अशा काही संकल्पनांचा वेध घेता येतो. याशिवाय अहिंसा, कायदेभंग यासरख्या तंत्रांबाबतही त्यांनी काही प्रकटीकरण केले आहे. तेही जाणून घेता येईल. एकूणच भारतीय राजकीय विचारवंत हे सार्वजनिक जीवनात जी भूमिका बजावतात, वेळोवेळी त्यांच्या काळातील समस्यांवर प्रकाश टाकतात, त्यासाठी जी सैद्धांतिक उपपत्ती मांडतात यातून त्यांच्या राजकीय चिंतनाचे दर्शन घडते. दयानंद सरस्वती या विचारकांच्या शृंखलेतील एक आधुनिक भारतीय राजकीय विचरवंत होते. त्यांच्या राजकीय विचारांचा आता आपण आढावा घेऊ. त्यासाठी त्यांच्या लेखनाचा आणि खाजगी पत्रव्यवहाराचा उपयोग येईल. विशेषतः त्यांचे दोन प्रसिद्ध ग्रंथ १) सत्यार्थप्रकाश आणि २) ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका यांचा उल्लेख करावा लागेल. या दोन्ही ग्रंथांत राजकीय विचारांची चर्चा एका प्रकरणात केली आहे. याशिवाय मनुस्मृतीचाही त्यांच्यावर प्रभाव होता. त्यातील काही राजकीय विचार त्यांनी घेतले आहेत.

राष्ट्रवादासंबंधी विचार:

धार्मिकतेतून राष्ट्रवादाची उभारणी हे भारतीय राष्ट्रवादाचे मुख्य अंग आहे. प्राचीन भारतीय सभ्यता तसेच प्राचीन भारतातील सामाजिक व राजकीय संस्थांची पुनर्रस्थापना व्हावी असे या पुनरुज्जीवनवादी राष्ट्रवादाचे स्वरूप आहे. दयानंदांचा राष्ट्रवाद हा या जातकुळीचा होता. राष्ट्रवादी विचारांकडे दयानंद झुक्ले याची काही कारणे त्यांच्या चरित्रात आढळतात. दयानंदांचे वंशपरंपरागत घर, जेव्हा त्यांनी हे घर सोडले, तेव्हा स्वतंत्र अशा पंजाब सिंध आणि मध्यभारत भागात होते. ही १८४५ मधील घटना होती. नंतर १८५७ चे स्वातंत्र्ययुद्ध झाले. त्या युद्धात ब्रिटिशांचा विजय झाला. परिणामी या भागांमध्ये ब्रिटिशांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. राजकीय आक्रमणापाठोपाठ ख्रिश्चन सभ्यता आणि ख्रिस्ती धर्म प्रचारकांचा वावर होऊ लागला.

निर्भयता या घटकाला दयानंदांच्या राष्ट्रदावात महत्त्वाचे स्थान होते. जुलमी साम्राज्यशाहीच्या छळवणुकी विरोधात निर्भयता हा राजकीय शक्तिघटक तोंड देऊ शकतो असा त्यांचा विचार होता. त्यासाठी त्यांनी वीरपुरुष शब्दप्रयोग वापरला. निर्भय मनुष्य सत्याची आणि न्यायाची सिद्धता करू शकतो. त्यांच्या वीरपुरुष संकल्पनेत

राजकीय अनिष्ट व जुलुमाशी मुकाबला करण्याचा अप्रत्यक्षपणे दिलेला संदेश होता. सेमेटिक संस्कृती आणि सभ्यता यांच्या आव्हानाला वैदिक पुनरुज्जीवनच तोंड देऊ शकते असा त्यांचा आत्मविश्वास होता. त्यांनी अशा पुनरुज्जीवनातून राष्ट्रीय स्वातंत्र्याला पाठिंबा दिला. वैदिक आर्य संस्कृती मूळ स्वरूपात प्रस्थापित व्हावी असे त्यांना वाटत होते. आर्य समाजाच्या चळवळीचे विश्लेषण करतांना नेहरू म्हणाले, 'आर्य समाज ही इस्लाम व ख्रिश्चन प्रभावाची प्रतिक्रिया होती. बाह्य आक्रमणापासून संरक्षण करणारी संघटना होती.' बायबल व कुराणांवर टीकात्मक भाष्य करून त्यांनी अन्य धर्मीयांच्या भावना दुखावल्या होत्या मात्र तोच न्याय त्यांनी प्रचलित हिंदू धर्मियांनाही लावला होता. ते म्हणतात 'मला जरी आर्यवर्ताचा अभिमान असला तरी देशातील सद्यःस्थितीतील धार्मिकतेच्या ढोंगीपणाचे मी समर्थन करणार नाही, अशाचा मी दंभस्फोट केल्याशिवाय राहणार नाही. ज्याप्रमाणे इतर धर्मीयांचा मी समाचार घेतो तसाच त्यांचाही घेण्यास मी मागेपुढे पाहणार नाही.' काही प्रसंगी अन्य धर्मयांशी दयानंदांनी चर्चा केली. मात्र वेदांच्या श्रेष्ठतेशी त्यांनी तडजोड केली नाही.

स्वराज्य आणि स्वदेशीचा विचार मांडणारे राजकीय विचारवंत:

"मनुष्याला दिलेले सर्वात मोठे वाद्य म्हणजे आवाज," महर्षी एकदा म्हणाले होते. देव आणि त्याची भव्यता यावर त्याचे सखोल तात्विक चिंतन असा अनेकजण त्याचा अर्थ लावू शकतात. परंतु या ओळीत, लोकशाही मूल्ये आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकाराप्रती आपली अतुलनीय बांधिलकी देखील स्पष्ट केली जाऊ शकते. त्याऐवजी तो भारतीयांना साम्राज्यवादी अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याचे आवाहन करतो कारण देवाने सर्वांना समान केले आहे. हा भारतीय इतिहासाचा एक संस्मरणीय टप्पा होता जिथे एक भगवा परिधान केलेला संन्यासी भारताच्या सामाजिक-राजकीय प्रबोधन आणि एकीकरणाच्या चळवळीचे नेतृत्व करत होता. किंबहुना, स्वराज्याची कल्पना त्यांच्या महान रचना सत्यार्थ प्रकाशमध्ये दिसून येते जिथे त्यांनी लोकांना स्वराज्य मिळविण्यासाठी आत्मविश्वास, स्वाभिमान आणि राजकीय चेतनेचा आग्रह केला.

भारतीयांना स्वराज्य उपभोगण्याचा अधिकार आहे कारण आपण गुलाम नाही आणि परकीय राज्यकर्त्यांनी आपला देश रिकामा केला पाहिजे, असे प्रतिपादन त्यांनी केले. 'स्वराज्य' आणि 'परकीय जोखड' बद्दलच्या त्यांच्या क्रांतिकारी विचारांनी ब्रिटिश सरकारला सावध केले.परंतु स्वराज्याच्या कल्पनेने आधीच पंख घेतले होते, ते लवकरच भारताचे मुख्य राजकीय प्रवचन बनले आणि त्यावेळचे अनेक आघाडीचे स्वातंत्र्यसैनिक आणि क्रांतिकारक अगदी राष्ट्रपिता महात्मा गांधी, लाला लजपत राय, शहीद भगतसिंग यांचाही समावेश झाला.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचा अभ्यास केल्यावर हे स्पष्ट होते की, त्यांनी भारतीय समाजाच्या पुनरुत्थानासाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी अप्रत्यक्षपणे मोठे योगदान दिले. त्यांच्या विचारसरणीने भारतीय राष्ट्रवाद, स्वदेशी चळवळ आणि समाजसुधारणांच्या दिशेने लोकांना प्रेरित केले. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी "स्वराज्य हेच खरे राज्य" ही संकल्पना मांडली, जी पुढे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा एक प्रमुख आधार बनली. त्यांनी भारतीयांनी स्वतःच्या प्रशासनव्यवस्थेची उभारणी करावी असा आग्रह धरला.त्यांनी ब्रिटिश शासनाच्या शोषणकारी धोरणांचा निषेध केला आणि भारतीय समाजाला स्वाभिमानी व आत्मनिर्भर होण्यासाठी

प्रेरित केले.त्यांनी शिक्षण, विशेषतः स्त्री शिक्षण आणि वेदाधारित ज्ञानाच्या पुनर्स्थापनेसाठी प्रयत्न केले. त्यांनी जातीभेद, अस्पृश्यता आणि अंधश्रद्धांचा विरोध केला.स्वदेशी वस्तूंचा आग्रह धरून त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सशक्तीकरणासाठी विचार मांडले, ज्याचा प्रभाव नंतर महात्मा गांधींच्या स्वदेशी चळवळीवर पडला.आर्य समाजाच्या स्थापनेद्वारे त्यांनी समाजातील सुधारणा, वेदाधिष्ठित शिक्षण आणि धार्मिक पुनरुत्थानाला चालना दिली, ज्याचा प्रभाव भारतीय समाजावर दीर्घकाळ राहिला.स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय समाजाला एक नवीन दिशा दिली. त्यांच्या विचारांनी राष्ट्रवादी चळवळींना आणि समाजसुधारणांना प्रेरणा दिली. त्यांचे तत्त्वज्ञान आजही धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण आहे. त्यामुळे त्यांचे योगदान भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या आणि समाजसुधारणांच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण ठरते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. डॉ.रमेश ढोबळे ,आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद
2. प्रा.डॉ.शुभांगी राठी, भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन्स,औरंगाबाद
3. दयानंद सरस्वती, स्वामी. सत्यार्थ प्रकाश. आर्य समाज प्रकाशन, 1875.
4. घोष, सुभाष. भारतीय समाज सुधारक. नॅशनल बुक ट्रस्ट, 2005.
5. www.wikipediya.com

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे आर्य समाज कार्य व सुधार दृष्टिकोन

कडूबाळ आसाराम काळे
संशोधक,
राज्यशास्त्र विभाग, यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, अंबाजोगाई
Corresponding Author –कडूबाळ आसाराम काळे
DOI - 10.5281/zenodo.14791666

गोषवारा:

भारताच्या सामजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळीमध्ये आर्य समाजाचे कार्य सर्वश्रेष्ठ आहे. भारतीय संस्कृतीतील धर्म, आचार, विचार हे पाश्चिमात्यांचे विचारापेक्षा व धर्मापेक्षा भारतीय संस्कृती खुप श्रेष्ठ आहे, हे, भारतीय समाजाला पटवून, देण्याचे महान कार्य हे स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केले. स्वामी दयानंद सरस्वती व आर्य समाज यांनी हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन केले. हिंदू संस्कृतीची महानता जगाला दाखवुन दिली. अशा या महान स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म इ. स. १२ फेब्रुवारी १८२४ रोजी गुजरातमधील टंकारा येथे मुल शंकर म्हणून जन्मलेले एक प्रमुख समाजसुधारक आणि आर्य समाजाचे संस्थापकही होते. त्यांनी ७ एप्रिल १८७५ रोजी आर्य समाजाची स्थापना केली, जी वैदिक धर्माची १ सुधारणा चळवळ होती. ज्याचा उद्देश वेदांवर आधारीत विचार आणि आचरणांना चालना देण्यासाठी होता. त्यांना धर्माचे व संस्कृतीचे शिक्षण हे लहानपणीच मिळाले. त्यांच्या वयाच्या १४ व्या वर्षी त्यांच्या जीवनाला कलाटणी मिळणारी घटना घडली. महाशिवरात्रीच्या दिवशी मुळशंकर आपल्या वडिलांसोबत रात्रीच्यावेळी शिवाची उपासना करण्यासाठी शिवमंदिरात गेले. ते प्रसन्न मनाने एकाग्रतेने देवाची उपासणा करण्यात मग्न होते. पिंडिकडे पाहिले असता त्यांना विचित्र दिसले. महादेवाच्या पिंडीवर उंदीर फिरत असताना देवापुढील नैवेद्य खात असल्याचे त्यांना दिसुन आले. हे दृश्य पाहून मुर्तीपुजेबद्दल त्यांच्या मनात शंका निर्माण झाली. मूर्तीमध्ये परमेश्वर नाही. मूर्तिपूजा योग्य नाही असे त्यांना वाटू लागले. खरा धर्म समजून घेण्यासाठी व परमेश्वराचे सत्य स्वरूप जाणून घेण्यासाठी व परमेश्वराच्या नावाखाली माजलेली अरजकता बंद करण्यासाठी त्यांच्या मनात घोळू लागले. इ.स.१८४५ साली त्यांच्या घरात लग्नाची बोलणी सुरू झाली. आपण जर लग्नाच्या बेडीत अडकलो तर आपल्याला पडलेल्या प्रश्नांची उत्तरे मिळणार नाहीत. म्हणून ते घराबाहेर पडले आणि सरस्वती संप्रदायाकडून पसन्यांची दीक्षा घेतली. खऱ्या अर्थाने गुरुच्या शोधात इ. सन १८६० पर्यंत विंध्याद्री अरवली हिमालय पायाखाली घातले. जवळ जवळ पंधरा वर्ष त्यांनी देशाच्या विविध भागात प्रवेश केला या कालावधीत त्यांनी खऱ्या अर्थाने ज्ञानाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. अखेर मथुरेला त्यांना गुरू भेटला त्यांनी थोर पंडित स्वामी विरजानंद सरस्वती यांचे शिष्यत्व पत्करले.

एकोणिसाव्या शतकात भारतीय सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळी घडून येत असताना त्यामध्ये आर्य समाजाचे महत्वपूर्ण योगदान दिले

आहे. सामाजिक धार्मिक सुधारणा होत असताना स्वदेश स्वधर्म याविषयीच्या अस्मितेला संजवणी देण्याचे कार्य आर्य समाजाने केले. पाश्चिमात्य धर्म विचार आचार व ज्ञान हेच केवळ सर्वश्रेष्ठ नसून भारतीय संस्कृती आणि तीचे तत्वज्ञानही श्रेष्ठ आहे हे भारतीयांना अणि परीक्षकांना आर्य समाजाने पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यामध्ये हे बऱ्यापैकी यशस्वी ठरले. हिंदू धर्मातील अनिष्ठ चालीरीतीवर हल्ला करत असताना हिंदू धर्माला आधुनिक स्वरूपामध्ये पुनर्जीवित करण्याचा प्रयत्न आर्य समाजात केला. परंतु हिंदू धर्माच्या स्वरूपामध्ये होत्या त्या स्वरुपात आर्य समाजाला पुनरुज्जीवन करावयाचे नव्हते, तर हिंदू धर्मातील ज्या बाबी योग्य आहेत, त्यांना आधुनिकतेची जोड द्यावयाची होती. म्हणजेच प्राचीन योग्य परंपरांचा अभिमान आणि आधुनिकता या दोन्ही बाबी त्यांना स्वीकृत होत्या, म्हणुनच यांनी गुरुकुल पध्दतीबरोबरच इंग्रजी शिक्षणाकडेही लक्ष दिले.

संशोधन पध्दती :

उपरोक्त संशोधन कार्यात तथ्य संकलन करण्यासाठी ऐतिहासिक पध्दतीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. विविध संशोधन सहित्य संदर्भ पाक्षिके, मासिके व इंटरनेट याचा आधार घेऊन मांडणी केली आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

१) स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मांडलेले विविध विचार जाणून घेणे.

२) स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्थापन केलेल्या आर्य समाजाची कार्ये जाणून घेणे.

आर्य समाज :

आर्य समाजाचे तत्वज्ञान विशद करण्यासाठी इ. स. १८७४ मध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 'सत्यार्थ प्रकाश' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. त्या बरोबरच वेदभाष्य भुमिका आणि ऋग्वेद व यजुर्वेद यांवरील टीकात्मक समालोचन असलेले वेदभाष्य हे ग्रंथ लिहिला. भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक सुधारणा घडवून आणणाऱ्या आर्य समाजाची स्थापना स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी १८७५ साली मुंबई येथे केली. हिंदू धर्माचे तत्त्वज्ञान लोकांना पटवून सांगण्यासाठी त्यांनी संपूर्ण भारताचा प्रवेश केला. आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रचारासाठी त्यांनी अनेक ग्रंथ प्रकशित केले. समाजसुधारणा चळवळी त्यांनी संपूर्ण उत्तर भारत पालथा घातला. महाराष्ट्र व बंगालमध्ये सुरु असलेल्या धार्मिक व सामाजिक सुधारणा कार्याच्या धर्तीवर उत्तर भारतात व कार्याचा प्रसार करण्याचे श्रेय स्वामी दयानंद सरस्वती यांना आहे. आर्य समाजाचे पंजाब बरोबर गुजराथ, संयुक्त प्राप्त या क्षेत्रामध्ये आपली पोल खोलवर रुजवली.

आर्य समाजाचे कार्ये :

मुंबई या ठिकाणी आर्य समाजाची स्थापना झाली असली तरी, आर्य समाजाचा प्रचार आणि प्रसार उत्तर भारतातील पंजाब प्रांतामध्ये मोठया प्रमाणात झाल्याचे दिसुन येते. लाहोर या ठिकाणी आर्य समाजाचे कार्यालय होते. या भागामध्ये आर्य समाजाला प्रामाणिक व निष्ठावंत कार्यकर्ते मिळाले. पंजाबमधील आर्य समाजाचे कार्य लाला हंसराज, लाला मुंनशीराम उर्फ श्रद्धानंद आणि लाला लजपतराय या तीन थोर नेत्यांनी वाढविले.

१) वैदिक धर्माचे व वेदांचे महत्त्व सांगितले:

'वेदाकडे चला' ही आर्य समाजाची मुख्य शिकवण होती. विश्वाचे व ईश्वराचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी प्रत्येक हिंदुने वेद अध्ययन केले पाहिजे. यातून खऱ्या हिंदू धर्माचे तत्त्वज्ञान समजून घेतले पाहिजे. वेद हे शुद्ध व परिपूर्ण आहेत. वैदिक धर्म हा हिंदूचा खरा धर्म आहे. त्यामध्ये कर्मकांड, व

मुर्तीपुजेला थारा नाही. कारण वेदातील ज्ञान ईश्वरप्रणित आहे असे वेदाचे महत्व त्यांनी सांगितले आहे. सर्व ज्ञानाचा उगम वेदात असल्यामुळे वेदाचे अध्ययन करणे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. रूढी, प्रथा, परंपरा यामध्ये गुरफटलेल्या हिंदू धर्माला वाचवण्यासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 'वेदाकडे चला', असा संदेश दिला आहे.

२) सामजिक कार्ये :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करताना त्यांनी समाजात प्रचलित असलेल्या जातीभेद, बालविवाह, बालहत्या हुंडा प्रथा, पड़दा पध्दत अस्पृश्याना बहुपत्नी या रूढी व परंपरा हल्ल केले. स्त्री शिक्षणाला चालना देण्यासाठी स्त्रीयांमधील आंतरजातीय विवाहाला व विधवा विवाहाला त्यांनी उत्तेजन दिले. जातिभेद निवारण, अस्पृश्यांना निवारण आदि. समाजसुधारणा केल्या. सहिष्णु व उदार मानवतावादी विचारांचा, समाजात प्रसार केला. हिंदू समाजात निर्माण झालेला न्युनगंड आपल्या शिकवणुकीद्वारे दूर करून समाजामध्ये नवी चेतना निर्माण करण्याचे महान कार्य आर्य समाजाने केले.

३) राष्ट्रभिमान निर्माण केला:

स्वराज्य व राष्ट्रभियान निर्माण करण्याचे कार्य आर्य समाजाने केले, भारतीयांच्या मनामध्ये स्वातंत्र्याची व राष्ट्रभक्तीची भावना निर्माण केली. आर्य समाजाच्या अनुयायांनी स्वदेशी व राष्ट्रिय शिक्षणापर भर दिला. आर्य समाजाने भारत देशाच्या धर्म व संस्कृतीबद्दल आदर निर्माण केला. राष्ट्रभक्त, समाजसुधारक व तत्त्ववेत्ते यांची नवीन पिढीच या समाजाने राष्ट्राच्या चरणी अर्पण केली.

सारांश :

मुलां-मुलींसाठी शैक्षणिक संस्थांचे जाळे निर्माण केले. आर्य समाजांच्या सेवकांनी सामजिक, धर्मिक व राजकीय जागृतीच्या सेवाभावी कार्य केले, पाश्चात्य पंडित मॅक्समुलार यांनी स्वामी दयानंद सरस्वती यांना उदारमतवादी सनातनी म्हणून संबोधले. आर्य समाजाच्या कार्याबद्दल राजकीय विद्यावंत बिपिनचंद्र पाल म्हणतात. हिंदू समाजात धार्मिक व सामाजिक जागृती करून त्यात राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करण्याचे श्रेय काही अंशी आर्य समाजाला द्यावे लागते. भारताच्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय क्षेत्रामध्ये आर्य समाजाचे महत्वाचे योगदान आहे.

संदर्भ:

१. डॉ. पटिल संभाजी संतोष - थोर भारतीय विचारवंत.
२. प्रा. पाटील व्ही. बी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास.
३. वर्मा एस. एन., स्वामी दयानंद सरस्वती.

International Journal of Advance and Applied Research

www.ijaar.co.in

ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141

Peer Reviewed Bi-Monthly

Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती व महिला सबलीकरण

डॉ. रोहिणी अंकुश

सहाय्यक प्राध्यापिका,

खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई.

Corresponding Author – डॉ. रोहिणी अंकुश

DOI - 10.5281/zenodo.14791672

प्रस्तावना:

महिला सक्षमीकरणावर गेल्या दोन दशकांमध्ये सखोल चर्चा झाली आहे, ज्याचा संदर्भ महिलांना समान-अधिकार मिळवून देण्यासाठी महिलांचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीर सामर्थ्य वाढवणे आणि सुधारणे आहे. वाढत्या अर्थव्यवस्थेत महिलांचा मोठा वाटा आहे. शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे. उत्पादक आणि पुनरुत्पादक जीवनात स्त्री आणि पुरुष दोघांचा पूर्ण सहभाग आणि भागीदारी आवश्यक आहे. जगाच्या सर्व भागांमध्ये, कामाच्या ओझ्यामुळे आणि शक्ती आणि प्रभावाच्या कमतरतेमुळे महिलांना त्यांचे जीवन, आरोग्य आणि कल्याण धोक्यात येत आहे. महिला सशक्तीकरणाची सध्याची परिस्थिती समाजाच्या विविध भागांमध्ये अत्यंत असमतोल आहे. साक्षरता महिलांच्या अधिकारांना चालना देण्यासाठी, सबलीकरण साध्य करण्यासाठी, संपूर्ण जीवनमान आणि महिलांची सामाजिक स्थिती वाढविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी कायदे आणि धोरणे अंमलात आणण्याच्या मार्गांनी विविध उपाययोजना केल्या गेल्या आहेत, परंतु तरीही एक मोठी पोकळी आहे जी अधिक मजबूत धोरणे आणि कायदे लागू करून आणि जागरूकतेचे वातावरण निर्माण करून भरून काढण्याची गरज आहे. आजची ही स्थिती असली तरी 1875 मध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाची स्थापना करून त्या काळामध्ये महिला सबलीकरणासाठी पावले उचलली जी आजच्या काळात देखील लागू होतात.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतातील महान समाजसुधारक, धार्मिक विचारवंत आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांनी भारतीय समाजात जागृती निर्माण करून वेदाधिष्ठित जीवनशैलीचा प्रचार केला. अंधश्रद्धा, जातिभेद, मूर्तिपूजा, आणि सामाजिक अन्यायाच्या विरोधात त्यांनी कठोर भूमिका घेतली आणि सत्य व धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या रूढी-परंपरांना आव्हान दिले.त्यांनी "वेदों की ओर लौटो" हा संदेश देत भारतीय संस्कृतीला तिच्या मूळ तत्त्वांकडे वळवण्याचा प्रयत्न केला. १८७५ मध्ये त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना केली, जी शिक्षण, महिला सशक्तीकरण, सामाजिक सुधारणा आणि राष्ट्रभक्ती यांसारख्या मूल्यांवर आधारित होती. त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश" या ग्रंथाने समाजाला नवदृष्टी दिली आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यालाही प्रेरणा दिली.

स्वामी दयानंद सरस्वतींचे जीवन हे सत्य, न्याय आणि सुधारणा यांसाठी समर्पित होते. त्यांनी शिक्षण, विज्ञान, आणि सामाजिक समतेचा प्रसार करून भारताच्या आधुनिकीकरणात मोलाची भूमिका

बजावली. त्यामुळेच ते केवळ धार्मिक गुरू नव्हे, तर भारतीय पुनरुत्थानाचे अग्रदूत म्हणून ओळखले जातात.

जीवन परिचय :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतातील थोर समाजसुधारक, विचारवंत आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांचा जन्म १२ फेब्रुवारी १८२४ रोजी गुजरातमधील टंकारा येथे मुळशंकर तिवारी या नावाने झाला. लहानपणापासूनच त्यांना धार्मिक संस्कार मिळाले आणि वेदाध्ययनाची गोडी लागली .वडिलांनी त्यांचे लग्न ठरवले, पण संन्यासाची ओढ असल्याने त्यांनी घर सोडले आणि अनेक गुरूंकडून वेद, योग, आणि तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन केले. त्यांनी अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा, जातिभेद, आणि सामाजिक अन्यायाच्या विरोधात आवाज उठवला.

ग्रंथसंपदा:

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी आपल्या विचारांचा प्रसार करण्यासाठी अनेक ग्रंथ लिहिले. त्यापैकी काही महत्त्वाचे ग्रंथ पुढीलप्रमाणे—

1. सत्यार्थ प्रकाश – हा त्यांचा सर्वात महत्त्वाचा ग्रंथ असून, यात हिंदू धर्मातील रूढी, अंधश्रद्धा, आणि समाजसुधारणा यावर विचार मांडले आहेत.
2. ऋग्वेद-भाष्यभूमिका – यात त्यांनी वेदांचे भाष्य करून त्यातील मूळ संदेश स्पष्ट केला आहे .
3. यजुर्वेद-भाष्य
4. संन्यास विधि
5. पंचमहायज्ञ विधि – यात त्यांनी हिंदू धर्मातील पाच महायज्ञांचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी आपल्या ग्रंथांच्या माध्यमातून भारतीय समाजाला शिक्षण, सामाजिक समता, आणि सत्याच्या मार्गावर चालण्याचा संदेश दिला. त्यांच्या विचारांनी आणि कार्याने भारताच्या सामाजिक आणि धार्मिक पुनरुत्थानाला नवी दिशा मिळाली.

स्वामी दयानंद सरस्वती व महिला सबलीकरण:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे केवळ धार्मिक विचारवंत नव्हे, तर समाजसुधारकही होते. त्यांनी भारतीय समाजातील अनेक कुप्रथांविरोधात लढा दिला, त्यात महिला उत्थान हा त्यांचा एक महत्त्वाचा उद्देश होता. महिलांना शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि समाजात सन्मानाचे स्थान मिळावे, यासाठी त्यांनी आपल्या विचारांद्वारे आणि आर्य समाजाच्या माध्यमातून मोठे कार्य केले.

त्या काळात स्त्रियांवर अनेक बंधने होती—बालविवाह, सतीप्रथा, विधवांचे दारुण जीवन आणि शिक्षणाचा अभाव. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी या अन्यायाविरोधात आवाज उठवला आणि स्पष्टपणे सांगितले की, स्त्रियांना वेदाधिकार आहे आणि त्यांना शिक्षण मिळाले पाहिजे. त्यांनी विधवाविवाहाचे समर्थन केले, स्त्रियांना स्वतंत्र अस्तित्वाची जाणीव करून दिली आणि त्यांना समाजात मानाचे स्थान मिळावे, यासाठी प्रयत्न केले.

आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी महिला शिक्षणावर विशेष भर दिला. त्यांनी मुलींना वेदाध्ययनाची संधी मिळावी म्हणून अनेक विद्यालये स्थापन केली. स्त्रियांनी स्वावलंबी होऊन समाजात योगदान द्यावे, हा त्यांचा दृढ विश्वास होता.

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी दिलेला "स्वतंत्र विचार, शिक्षण आणि समानता" यांचा संदेश आजही प्रेरणादायी आहे. त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय महिलांना आत्मसन्मान आणि स्वतंत्र अस्तित्वाचा मार्ग सापडला. त्यामुळे त्यांचे योगदान केवळ धार्मिकच नव्हे, तर सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टिकोनातूनही अत्यंत मौल्यवान ठरतस्वामी दयानंद सरस्वती यानी स्त्रियांना शिक्षण, समानता आणि आत्मनिर्भरता मिळावी यासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

त्यांच्या काळात स्त्रियांना अनेक सामाजिक बंधनांमुळे शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि सन्मानाचा अभाव होता. त्यांनी या अन्यायाविरोधात आवाज उठवला आणि महिलांच्या उत्थानासाठी पुढील महत्त्वाचे प्रयत्न केले—

१. महिलांसाठी शिक्षणाचा प्रसार:

त्या काळात स्त्रियांना शिक्षण मिळत नव्हते. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी ठामपणे सांगितले की, स्त्रियांनाही वेदाधिकार आहे आणि शिक्षण हे त्यांचे हक्काचे साधन आहे. त्यांनी मुलींसाठी गुरुकुल आणि शाळा सुरू करण्यावर भर दिला. आर्य समाजाच्या माध्यमातून महिला शिक्षण संस्थांची स्थापना केली.

२. बालविवाह आणि सतीप्रथेचा विरोध :

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी बालविवाह आणि सतीप्रथा यांना कडाडून विरोध केला. त्यांचे मत होते की, स्त्रीला तिचे जीवन स्वतंत्रपणे जगता आले पाहिजे. त्यांनी "सत्यार्थ प्रकाश" ग्रंथात या कुप्रथांवर कठोर टीका केली आणि विधवांना पुनर्विवाहाचा अधिकार असावा, असे सांगितले.

३. विधवांच्या पुनर्विवाहास पाठिंबा :

त्याकाळी विधवांना समाजात खूप तिरस्काराचा सामना करावा लागत असे. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी याला विरोध करून विधवांना पुनर्विवाहाचा अधिकार मिळावा यासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्या या विचारसरणीमुळे पुढे विधवा पुनर्विवाह चळवळीला चालना मिळाली.

४. स्त्री-पुरुष समानतेचा प्रचार :

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी स्पष्टपणे सांगितले की, स्त्री आणि पुरुष हे समाजाचे दोन समान भाग आहेत आणि त्यांना समान अधिकार मिळाले पाहिजेत. त्यांनी स्त्रियांना धार्मिक, सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य मिळावे, यासाठी कार्य केले.

५. स्वावलंबन आणि आत्मनिर्भरतेवर भर :

त्यांनी महिलांना शिक्षणासोबतच स्वावलंबन शिकवले, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होण्यावर भर दिला. त्यांनी स्त्रियांना फक्त घरात न राहता समाजात योगदान देण्याचे महत्त्व पटवून दिले.

६. आर्य समाजाच्या माध्यमातून महिला सशक्तीकरण:

१८७५ मध्ये स्थापन झालेल्या आर्य समाजाने महिलांच्या हक्कांसाठी मोठे कार्य केले. आर्य समाजाच्या शाळांमध्ये मुलींना शिक्षण देण्यावर भर दिला गेला. स्त्रियांना धार्मिक आणि सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये सहभागी करून घेतले गेले.

निष्कर्ष :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी महिलांच्या हक्कांसाठी केलेले प्रयत्न आजही प्रेरणादायी आहेत. त्यांनी स्त्रीशिक्षण, सामाजिक समता आणि स्वातंत्र्याचा संदेश दिला, जो आधुनिक काळातही तितकाच महत्त्वाचा आहे. त्यांच्या विचारांमुळे भारतात स्त्री सशक्तीकरणाच्या चळवळीला मोठी दिशा मिळाली.

संदर्भ सूची :

1. आत्मचरित्र, एड. कृपाल चंद्र यादव, नवी दिल्ली : मनोहर, 1978. ISBN 0685196682
2. अरबिंदो घोष, बंकिम टिळक दयानंद (कलकत्ता 1947 पृष्ठ 1, 39)
3. गर्ग, बीआरबंकिम टिळक आणि दयानंद, कलकत्ता.1973
4. बुच एमबी फोर्थ सर्व्हे ऑफ रिसर्च इन एज्युकेशन बडोदा, एनसीईआरटी 1988
5. भान सुरज स्वामी दयानंद - त्यांचे जीवन आणि कार्य, दिल्ली 1978
6. भारतीय राजकीय परंपरा, डीके मोहंती लिखित. Anmol Publications ISBN 81-261-20339
7. सत्यार्थ प्रकाश (इंग्रजी भाषांतर दुर्गा प्रसाद). नवी दिल्ली: जन ज्ञान प्रकाशन १९७०
8. वेदांवरील भाष्याचा परिचय. जन ज्ञान-प्रकाशन, १९७३. [१]

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षण विषयक विचार

डॉ. जे. बी. कांगणे
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,
वैद्यनाथ कॉलेज, परळी वैजनाथ
Corresponding Author – डॉ. जे. बी. कांगणे
DOI - 10.5281/zenodo.14791676

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय समाजसुधारक, तत्त्वज्ञानी, आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांनी भारतीय समाजात प्रचलित अज्ञान, अंधश्रद्धा, आणि जातीय भेदाभेद दूर करण्यासाठी कार्य केले. शिक्षणाच्या संदर्भातही त्यांचे विचार अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. त्यांना विश्वास होता की शिक्षण हे मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचे साधन आहे आणि समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे. त्यांनी प्राचीन वेदांवर आधारित आधुनिक शिक्षण प्रणालीची कल्पना मांडली, ज्यामुळे नैतिकता, विज्ञान, आणि तत्त्वज्ञानाचा समतोल साधता येईल.

त्यांच्या विचारांमध्ये शिक्षण फक्त ज्ञानार्जनासाठी नसून व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी असावे, असे त्यांनी ठामपणे सांगितले. स्वामी दयानंदांचे विचार आजही शिक्षण क्षेत्रासाठी प्रेरणादायी ठरतात, कारण त्यांनी व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक विकासावर भर दिला.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचे अभ्यास व विश्लेषण करणे.
2. त्यांचे विचार आधुनिक शिक्षणप्रणालीसाठी किती उपयुक्त आहेत हे तपासणे.
3. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि भारतीय शिक्षणव्यवस्थेतील योगदान यांचे मूल्यांकन करणे.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचे अभ्यास व विश्लेषण करणे.
5. त्यांचे विचार आधुनिक शिक्षणप्रणालीसाठी किती उपयुक्त आहेत हे तपासणे.
6. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार आणि भारतीय शिक्षणव्यवस्थेतील योगदान यांचे मूल्यांकन करणे.

गृहीतके:

1. गुरुकुल प्रणालीसारखी शिक्षणपद्धतीच समाजासाठी योग्य आहे, असे त्यांचे मत होते.
2. स्वाभाविक शिक्षणावर (मूलभूत विषय व नैतिक शिक्षण) अधिक भर देणे गरजेचे आहे.
3. त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणावरही जोर दिला, ज्यामुळे त्या सामाजिकदृष्ट्या सबल बनतील.

4. शिक्षणाचा मुख्य हेतू म्हणजे मनुष्याचे चारित्र्यनिर्माण, समाजसेवा आणि राष्ट्रीय उन्नती.
5. शिक्षणाने जातीभेद आणि समाजातील विषमता नष्ट करण्यासाठी काम केले पाहिजे, असा त्यांचा दृढ विश्वास होता.

संशोधनपद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धती व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून त्यासाठी आवश्यक असणारी माहिती ही विविध ऐतिहासिक संदर्भ ग्रंथ,मासिके वेबसाईट या द्वितीय तथ्य संकलनाच्या साधनाद्वारे प्राप्त करण्यात आली आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती (1824-1883) यांनी भारतीय समाजात शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि शिक्षणाला समाज सुधारणा व धर्माची गाभा मानले. त्यांच्या शिक्षणविषयक विचार पुढीलप्रमाणे होते:

1. वैदिक शिक्षणावर आधारित शिक्षण:

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी वैदिक शिक्षणाला केंद्रस्थानी ठेवले. त्यांनी वेदांचे अध्ययन व प्रचार यावर जोर दिला आणि सर्वांना वेदांचे ज्ञान उपलब्ध करून देण्यासाठी आग्रह धरला.

त्यांच्यानुसार, वेद हे सर्व ज्ञानाचे मूळ असून प्रत्येकाने त्यांचा अभ्यास करायला हवा.

2. **स्त्री शिक्षणावर जोर:**

त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाला महत्त्व दिले. ते स्त्री-पुरुष समानतेचे समर्थक होते आणि स्त्रियांनाही शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होण्याचा आग्रह धरत असत.

त्यांनी बालविवाह, सती प्रथा यांसारख्या कुप्रथांचा निषेध करताना स्त्रियांना स्वावलंबी व सुशिक्षित बनवण्याची गरज व्यक्त केली.

3. **प्रगत व व्यावहारिक शिक्षण:**

स्वामी दयानंदांनी पारंपरिक धार्मिक शिक्षणाबरोबरच प्रगत आणि व्यावहारिक शिक्षणावरही भर दिला.

त्यांनी गणित, विज्ञान, तर्कशास्त्र, वैद्यकशास्त्र यांसारख्या विषयांचे शिक्षण महत्त्वाचे मानले.

4. **मातृभाषेतील शिक्षण:**

त्यांनी शिक्षण मातृभाषेतून द्यावे यावर भर दिला, कारण त्यामुळे विद्यार्थ्यांना ज्ञान अधिक चांगल्या प्रकारे आत्मसात करता येते.

त्यांचा विश्वास होता की शिक्षणामध्ये स्थानिक भाषेला महत्त्व दिल्यास समाजातील सर्व स्तरातील लोक शिक्षण घेऊ शकतील.

5. **सर्वांसाठी शिक्षण:**

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी जात, धर्म किंवा लिंगभेद न करता शिक्षण सर्वांसाठी खुले असावे असे ठामपणे सांगितले.

त्यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून शिक्षणसंस्था स्थापन केल्या, जसे की गुरुकुले, जिथे सर्वांना शिक्षण घेण्याची समान संधी मिळाली.

6. **चारित्र्य निर्माणाचे शिक्षण:**

त्यांच्या मते शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट चारित्र्यनिर्माण असले पाहिजे. शिक्षणाने विद्यार्थी नीतिमान, स्वावलंबी आणि समाजासाठी उपयुक्त होणे आवश्यक आहे.

त्यांनी साधी व नैतिक जीवनशैली आणि सत्य व अहिंसेच्या विचारांना प्रोत्साहन दिले.

7. **शिक्षण आणि धर्म:**

शिक्षणाने मनुष्याच्या आत्मा आणि बुद्धीचा विकास होतो आणि खऱ्या धर्माची ओळख होते, असे त्यांचे मत होते.

त्यांनी अंधश्रद्धा आणि अज्ञानाचा विरोध करत सत्यज्ञानाचा प्रचार केला.

8.**वेदाधिष्ठित शिक्षण प्रणाली:**

स्वामी दयानंदांचे मत होते की शिक्षणाची मूलभूत संकल्पना वेदांवर आधारित असली पाहिजे.

ते म्हणत की भारतीय शिक्षण पद्धतीला धर्म, नैतिकता आणि विज्ञान यांचा संगम साधावा.

9. **गुरुकुल शिक्षण प्रणाली:**

त्यांनी पारंपरिक गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कार केला, ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना नैतिकता, शारीरिक शिक्षण आणि व्यावहारिक ज्ञान मिळते.

गुरुकुल शिक्षण पद्धतीत विद्यार्थ्यांना आत्मनिर्भर आणि शिस्तबद्ध बनवले जाते.

10. **स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार:**

त्या काळात स्त्रियांना शिक्षण मिळत नव्हते, पण स्वामी दयानंदांनी त्याचा विरोध केला.

त्यांनी स्त्रियांना शिक्षण मिळाले पाहिजे आणि त्यांनी समाजात महत्त्वाची भूमिका बजावली पाहिजे, असे ठामपणे सांगितले.

11. **व्यावहारिक आणि वैज्ञानिक शिक्षण:**

शिक्षण केवळ पुस्तकी नसावे, तर त्यात वैज्ञानिक दृष्टिकोन, प्रयोगशीलता आणि कौशल्य विकास यावर भर असावा.

विद्यार्थ्यांनी निसर्ग, गणित, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांचे ज्ञान आत्मसात करावे.

12. **शिक्षणाचे ध्येय – मानवतेची सेवा:**

शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट व्यक्तीला समाजासाठी उपयुक्त बनवणे, त्याला नैतिक, सद्गुणी आणि कर्मयोगी घडवणे, असे त्यांनी प्रतिपादन केले.

शिक्षण केवळ रोजगारासाठी नसून समाजसेवा आणि राष्ट्रउन्नतीसाठी असावे.

13. **स्वभाषेतील शिक्षणाचा आग्रह:**

स्वामी दयानंद यांनी संस्कृत आणि हिंदी भाषेतून शिक्षण देण्यावर भर दिला.

त्यांनी इंग्रजी शिक्षणाचा पूर्णतः विरोध केला नाही, पण मातृभाषेतून शिक्षण मिळाल्यास व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होईल, असे त्यांनी मत मांडले.

14. **नीतीमूल्यांवर आधारित शिक्षण:**

शिक्षणाने विद्यार्थ्यांमध्ये उच्च नैतिकता, शिस्त, सत्यनिष्ठा आणि समाजप्रेम निर्माण करावे.

त्यांच्या मते, योग्य शिक्षणाने व्यक्तीचे चारित्र्य आणि व्यक्तिमत्व घडते.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वतींचे शिक्षणविषयक विचार आजही शिक्षण व्यवस्थेसाठी दिशादर्शक ठरू शकतात. त्यांनी सांगितलेले वेदाधिष्ठित, वैज्ञानिक आणि नैतिक शिक्षण आधुनिक शिक्षण प्रणालीत महत्त्वाचे ठरू शकते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार प्रामुख्याने वैदिक शिक्षण प्रणालीवर आधारित होते. त्यांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन समाजाच्या आध्यात्मिक, नैतिक आणि बौद्धिक उन्नतीसाठी होता.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शिक्षणविषयक विचार आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेसाठीही उपयुक्त आहेत. त्यांनी शिक्षणाला ज्ञान, नैतिकता, समाजसेवा आणि राष्ट्रवादाचा पाया मानले. त्यांचे विचार आर्य समाज आणि भारताच्या शैक्षणिक सुधारणांवर मोठा प्रभाव टाकणारे ठरले.

संदर्भ ग्रंथ :

1. मेदककर :-महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळप्रकाशन वर्ष: २००३
2. मेदककर :-**स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा शिक्षणविचार** स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा संशोधन संस्था प्रकाशन वर्ष: २०१३

3. अनंत भालेराव :- **हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा** प्रकाशन वर्ष: १९८७
4. नरेंद्र चपळगावकर :-**कर्मयोगी संन्यासी** प्रकाशन वर्ष: १९९९
5. नरेंद्र चपळगावकर:-.**कहाणी हैदराबाद लढ्याची** प्रकाशन वर्ष: १९९९
6. पीपल्स कॉलेज, नांदेड **:-स्वामी रामानंद तीर्थ (श्रद्धांजली) विशेषांक** प्रकाशन वर्ष: १९७३
7. के. एम. मुन्शी :-**The End of an Era** प्रकाशन वर्ष: १९५७
8. **'काळाच्या पडद्या आड' खंड १, २ आणि ३** मराठी साहित्य परिषद, आंध्र प्रदेश, हैदराबाद प्रकाशन वर्ष: १९९२

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय तत्वज्ञान

डॉ. अरूण पेंटावार

सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

म. शि. प्र. मंडळाचे, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव, जि. बीड.

Corresponding Author –डॉ. अरूण पेंटावार

DOI - 10.5281/zenodo.14791682

गोषवारा (Abstract):

आधुनिक भारताच्या राजकीय विचारांच्या इतिहासात स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी एक अद्वितीय स्थान व्यापलेले आहे. मुख्यतः ते राजकीय विचारवंत नव्हते पण त्यांनी केलेल्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या कार्यातून व त्यांच्या समग्र तत्वज्ञानातून राजकीय विचार पुढे आले आहेत. दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश" या ग्रंथामधून समोर आले आहेत. दयानंद सरस्वती यांनी राज्याचा सिद्धांत, शासनाचे स्वरूप, आर्यावृत्त कल्पना, लोकशाही, कायद्याचे राज्य, सरकारची कार्ये, ग्राम प्रशासन, सत्ता विभाजन यासारख्या राजकीय संकल्पनांचे वर्णन केलेले आहे.त्यांचे राजकीय विचार हे वेद, महाभारत आणि मनुस्मृती यावर आधारित आहेत. त्यांच्या राजकीय विचारांना धर्माची जोड दिले असून आजही त्यांचे राजकीय तत्वज्ञान महत्वाचे असल्याचे दिसून येते.

मुख्य शब्द (Key Words): दयानंद सरस्वती, आर्य समाज, राजकीय विचार, शासन, लोकशाही.

प्रस्तावना (Introduction):

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे त्यांनी आर्य समाजाचा पाया घातला. आर्य समाजाने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वतींच्या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाला आर्य समाज चळवळीच्या पौरुषत्वात आणि त्याच्या जवळपास प्रत्येक अनुयायीमध्ये विलक्षण प्रतिबिंब दिसले. आर्य समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान कौतुकास्पद आहे. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या मते, "आधुनिक भारताच्या समाज सुधाराकांमध्ये ज्यांनी लोकांच्या आध्यात्मिक उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आणि देशभक्तीची आग पेटवली, त्यांच्यामध्ये स्वामी दयानंद हे प्रमुख स्थान आहे." इंडो-आर्यन संस्कृती आणि सभ्यतेचे महान प्रेषित स्वामी दयानंद हे देखील भारतातील राजकारणातील सर्वात प्रगत विचारांचे महान प्रवर्तक ठरले.

स्वामी दयानंद सरस्वती (१८२४-१८८३) हे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारातील एक प्रमुख व्यक्तिमत्त्व होते, जे त्यांच्या सामाजिक सुधारणा, ब्रिटिश वसाहतवादाला विरोध आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवर प्रभाव यासाठी ओळखले जातात. गुजरातमध्ये जन्मलेल्या, त्यांनी "सत्यार्थ प्रकाश" आणि "संस्कारविधी" सारखे प्रभावशाली

ग्रंथ लिहिली आणि १८७५ साली हिंदू धर्म सुधारणा चळवळ आर्य समाजाची स्थापना केली. दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश", "वेदभाषा भूमिका" आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध ग्रंथामधून समोर आले आहे. पुढे त्यांनी संपादित केलेले "आर्य पत्रिका" हे नियतकालिके मध्येही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित झालेले आहेत. प्रस्तुत संशोधनाचा विषय हा सैद्धांतिक स्वरूपाचा असल्यामुळे स्वामी दयानंद सरस्वती त्यांचे राजकीय विचार हे या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

१) स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय तत्वज्ञान जाणून घेणे.

२) दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचे विश्लेषण करणे

संशोधन पध्दती व स्त्रोत (Research Methodology & Sources):

प्रस्तुत संशोधनाचा विषय हा सैद्धांतिक स्वरूपाचा आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनासाठी विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तथ्यसंकलनासाठी व्दितीय स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला असून यात प्रामख्याने स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्यावरील ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, संशोधन पत्रिका, मासिके, वर्तमान पत्रे व विविध वेबसाईटवरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार:

स्वामी दयानंद हे राजकारणातील एक आदर्शवादी होते आणि त्यांना वेदांच्या अभ्यासातून प्रेरणा मिळाली. त्यांची वेदांची व्याख्या करण्याची पद्धत पारंपारिक पद्धतीपेक्षा खूपच वेगळी होती. वेदांमध्ये सत्ये आहेत जी त्यांच्या उपयोगात सार्वत्रिक आहेत आणि जी तीव्र कारण आणि शोध विज्ञानाच्या कसोटीवर टिकू शकतात, ही प्राचीन परंपरा त्यांनी सुरू केली. भारतीय परंपरा अशी आहे की वैद्यकशास्त्र, गणित, संगीत, खगोलशास्त्र, राजकारण आणि अर्थशास्त्र ही शास्त्रेही वेदांवर आधारित आहेत. दयानंदांचे राजकीय विचार पुढीलप्रमाणे आहेत.

वेद आणि मानुस्मृतीनुसार राज्यकारभार:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे वेदांचे अभ्यासक होते. त्यांनी वेदांकडे परत चला 'Go Back to Vedas' ही घोषणा दिली. वेद हे सर्व ज्ञानाचे भांडार आहे असे दयानंद म्हणतात. वेदांमध्ये सर्व काही सामावलेले आहे व ते सर्व ज्ञानाचे स्त्रोत आहेत. दयानंदानी वेदांमध्ये असलेल्या लोकतांत्रिक तत्वांचा पुरस्कार केला. तसेच मनुस्मृतीतील राजपदाचे तत्व त्यांनी मान्य केले आहे. राजस्थानातील राजपुत्रांना त्यांनी राजकारणाविषयी अनेक सल्ले दिले.

लोकशाही तत्वांचा पुरस्कार :

स्वामी दयानंदानी आपल्या संपूर्ण जीवन काळात लोकशाही तत्वांचा पुरस्कार केला. दयानंदानी स्थापन केलेल्या सर्व संस्था, धर्मार्थ सभा, विद्यार्थी सभा, राजार्थ सभा इत्यादींमध्ये लोकशाही तत्व स्वीकारले. दयानंद यांनी त्यांचे लोकशाही निवडक तत्व आर्य समाजाच्या कार्यपद्धती आणि संघटनात्मक रचनेत विस्तारले.

मर्यादित राजेशाहीचा पुरस्कार:

स्वामी दयानंदानी राजेशाहीचे समर्थन केले आहे. मात्र त्यांनी मर्यादित राजेशाहीचा पुरस्कार केला आहे. राजावर विविध सभांचे नियंत्रण असावे असे त्यांनी म्हंटले आहे. राजास त्यांनी सभापती हा शब्द वापरला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी प्रबुद्ध राजसत्तेचे समर्थन केले. त्यांचा असा विश्वास होता की आदर्श राजा हा क्षत्रिय, राज्यकर्ता आणि राष्ट्रासाठी सेनानी असावा आणि दंड (न्याय) हे राजकीय शक्तीचे प्रतीक आहे. त्यांचा असा विश्वास होता की धर्म

(धार्मिकतेचे नियम) राजाला त्याचे कर्तव्य बजावण्यासाठी प्रेरित करतील आणि दंड हा न्यायाचा संस्थापक आणि प्रशासक आहे, चार वर्ण (वर्ग) आणि चार आश्रम (जीवनाच्या टप्प्या) यांचे रक्षण करतो.

महिला, शिक्षण आणि धर्म :

स्त्रियांमधील सुधारणांच्या प्रश्नावर, दयानंद बालविवाहाच्या वाईट प्रथांना विरोध करत होते आणि विधवात्व लागू करत होते, ज्याला त्यांच्या मते वेदांची मान्यता नव्हती. पुनर्विवाहावर बंदी घालणाऱ्या समाजातील बाल-विधवांची दयनीय स्थिती त्यांच्या मनात खोलवर चिंतेचे वातावरण निर्माण करते. म्हणून त्यांनी 'निगोपा' (विधवा: आणि विधुरांचे कायमस्वरूपी सहवास) आणि नंतर विधवा पुनर्विवाह सुचवला. 'आर्यावर्ताच्या समृद्धीसाठी' (भारत), दयानंदांच्या जागतिक दृष्टिकोनात शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान होते. नैतिक आणि धार्मिक पायावर आधारित आणि स्त्री-पुरुष या चारही वर्गांसाठी असणारे शिक्षण दयानंदांना हवे होते. त्यांच्या मते या शिक्षणाचा भार राजा किंवा राज्याच्या खांद्यावर होता. सक्तीच्या शिक्षणासाठी ते उभे राहिले. भारताचे प्रबोधन त्यांनी विचार केला, या घटकावर अवलंबून आहे. व्याकरणावर भर देणाऱ्या शैक्षणिक व्यवस्थेच्या ते बाजूने होते; तत्वज्ञान, वेद, विज्ञान, वैद्यक, संगीत आणि कला.

राजेशाही आणि लोकशाहीचा समन्वय:

दयानंद सरस्वतींच्या राजकीय तत्त्वज्ञानात दोन मध्यवर्ती विचार आहेत - काहीसे परस्परविरोधी आहेत. पहिली कल्पना आहे 'प्रबुद्ध राजेशाही' - ही संकल्पना जी त्याने मनुस्मृतीतून घेतली होती- म्हणजेच, धर्माच्या आज्ञाधारकतेत पूर्णपणे रुजलेली राजेशाही. दुसरी, काहीशी विरोधाभासी कल्पना म्हणजे निवडक प्रतिनिधित्व म्हणजे लोकशाही, तथापि, वेदांमध्ये विधानसभेचे आणि राजाच्या निवडणुकीचे संदर्भ असल्यामुळे खरोखर कोणताही विरोधाभास नाही. निवडणुकीच्या तत्त्वावर जोर देऊन, तो राजाला विधानसभेचा अध्यक्ष म्हणून व्याख्या करतो. शिवाय, त्यांच्यासाठी राजकारण, नैतिकतेपासून अविभाज्य होते आणि म्हणून त्यांनी राजकीय नेत्यांच्या आध्यात्मिक नेत्यांच्या मार्गदर्शनासाठी जोरदार युक्तिवाद केला.

सत्ता विभाजन तत्वाचा पुरस्कार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सत्ता विभाजन तत्वाचा पुरस्कार केला. विकेंद्रीकरणाचे मूर्त स्वरूप असणाऱ्या राजनैतिकतेची त्यांनी पुढे कल्पना केली - एकक म्हणून गावासह एक विशाल कॉमनवेल्थ चा पुरस्कार केला. दयानंदानी तीन सभांचा उल्लेख केलेला आहे ते म्हणजे धर्मार्थ सभा, विद्यार्थी सभा, राजार्थ सभा. या माध्यमातून त्यांनी सत्तेचे विकेंद्रीकरण हि संकल्पना रुजवली.

राज्याचा सिद्धांत:

स्वामी दयानंद राज्याच्या उत्पत्तीबद्दल कोणतीही चौकशी करत नाहीत. प्रशासनाच्या सर्व अंगांसह पूर्णतः संघटित राज्याच्या चरित्राच्या चर्चेवर तो आपले लक्ष केंद्रित करतो. त्यांच्या मते, राज्य म्हणजे जीवनातील सर्वोच्च वस्तूंची प्राप्ती. राज्याचे उद्दिष्ट केवळ नागरिकांचे धर्मनिरपेक्ष आणि भौतिक कल्याण पाहणे हे नसून मानवी जीवनातील धर्म, भौतिक समृद्धी, उपभोग आणि मोक्ष या चार घटकांचे वचन देणे आहे. त्याची इच्छा होती की राज्याने आपल्या क्रियाकलापांना अशा प्रकारे निर्देशित करावे जेणेकरुन ते जगाच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यास अनुकूल असतील.

सरकारचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद एका माणसाच्या नियमाविरुद्ध मरण पावले आहेत. त्याच्या सत्यार्थ प्रकाशात ते म्हणतात की निरंकुश सत्ता एका माणसाकडे सोपवली जाऊ नये. निरंकुश राजा कधीही इतरांना त्याच्या बरोबरीचे होऊ देत नाही. त्याच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वावर इतरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची

छाया असू शकते. तो घोषित करतो की स्वत:च्या स्वार्थाची पूर्तता करण्यासाठी एक हुकूमशहा पक्षपाती असेल याची खात्री आहे. स्वामी दयानंद यांनी राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले. जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केला आहे. दयानंद त्यांच्या प्रजासत्ताकवादाच्या सिद्धांतामध्ये धर्मशास्त्राने प्रतिपादन केलेल्या राजसत्तेच्या दैवी अधिकाराशी जुळतात. राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी सोपवलेल्या व्यक्ती जर विद्वान असतील तर ते राज्यासाठी मोठी सत्ता मिळवू शकतील असे त्यांचे निरीक्षण आहे .

तीन सभांचा पुरस्कार:

दयानंदानी तीन सभांचा उल्लेख केलेला आहे ते म्हणजे धर्मार्थ सभा, विद्यार्थी सभा, राजार्थ सभा होय. स्वामी दयानंद म्हणतात, “तिन्ही सभांना एकत्र काम करू द्या, चांगले कायदे करू द्या आणि सर्वांनी त्या कायद्यांचे पालन करू द्या. सर्वांच्या आनंदाला चालना देणाऱ्या गोष्टींमध्ये सर्वांनी एकचित्त असू द्या.” स्वामी दयानंद शैक्षणिक आणि धार्मिक संस्थांना स्वायत्तता देतात. सामान्यतः राजकीय किंवा विधानसभेने शैक्षणिक आणि धार्मिक संमेलनांमध्ये आलेल्या निर्णयात हस्तक्षेप करू नये. परंतु विधानसभेला शैक्षणिक आणि धार्मिक बाबतीत पूर्णपणे अलिप्त राहता येत नाही.

कायद्याचे राज्य :

स्वामी दयानंदांनी कायद्यालाच खरा राजा मानला. ते सर्वांना वैदिक ग्रंथातील शिकवण लक्षात ठेवण्याचा आग्रह करतात. ज्यात म्हटले आहे की “कायदा हाच खरा राजा होय; कायदा हाच खरा धर्म आहे” ते लिहितात की वास्तविक जीवनात असलेल्या कायद्यावर हा राजापेक्षा वरचढ ठरतो. "एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल आहे जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था राखतो. फक्त कायदाच त्यांचा रक्षक आहे. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो, म्हणून शहाणे लोक केवळ कायद्याकडेच धर्म किंवा अधिकार म्हणून पहा. जेव्हा कायदा योग्यरित्या चालविला जातो तेव्हा सर्व लोकांना आनंद होतो परंतु जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने प्रशासन केले जाते तेव्हा न्यायाच्या आवश्यकतांचा योग्य विचार न करता तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरित्या प्रशासित कायदा सद्गुणांच्या सरावाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करतो आणि त्याच्या लोकांच्या मनातील इच्छांची प्राप्ती सुरक्षित करतो.” स्वामी दयानंद यांना राजा आणि इतर उच्च अधिकाऱ्यांच्या खटल्यांसाठी न्यायिक न्यायालयांचा एक वेगळा संच देखील प्रदान करणे आवडत नाही. तो हा हुकूम कायम ठेवतो आणि सांगतो की राजाला दिलेली शिक्षा ही सामान्य व्यक्तीपेक्षा हजारपट मोठी असावी.

शासनाची कार्ये:

स्वामी दयानंदांसाठी सरकार हे समाजाचे एजंट आहे. हे केवळ अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी नाही तर मानवी जीवनाच्या सर्वोच्च उद्दीष्टांना प्रोत्साहन देण्यासाठी देखील आहे. नागरिकांना खाजगी मालमत्ता ठेवण्याची परवानगी देण्याची गरज त्यांनी मान्य केली. तो संपत्तीच्या विभाजनाच्या असमानतेवर विश्वास ठेवतो परंतु त्याच वेळी श्रीमंत लोक सरकारला त्रास देऊ शकतात. मजबूत सैन्याच्या देखरेखीवरही त्यांनी खूप भर दिला. ते वर्णन करतात की राज्याचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यासाठी देशामध्ये मजबूत संरक्षणात्मक शक्ती उभारण्याशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग नाही.

दयानंद यांच्या मते सरकार हे त्यांचे पालक आणि संरक्षक आहे जे एकतर वृद्धत्व आणि अशक्तपणामुळे आपली उपजीविका करू शकत नाहीत किंवा ते स्वत: ची काळजी घेण्यास खूप लहान आहेत, स्वामीजी स्पष्टपणे पत्नी आणि अल्पवयीन प्रकरणाचा उल्लेख करतात. मृत अधिकाऱ्यांची मुले जे सरकारच्या समर्थनास पात्र आहेत. तथापि,

त्यांच्यापैकी कोणीही दुष्ट जीवन पत्करल्यास, त्याला किंवा तिला कोणतीही मदत मिळू नये.

निष्कर्ष (Conclusion):

स्वामी दयानंद सरस्वती हे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारातील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते. प्रचलित जातिव्यवस्थेला आव्हान देणारे समाजसुधारक, हिंदू धर्माच्या मुळांकडे परत जाण्याचा पुरस्कार करणारे हिंदू राष्ट्रवादी, प्रबुद्ध राजसत्तेचे समर्थन करणारे राजकीय तत्त्वज्ञ, ब्रिटीश वसाहतवादाचे टीकाकार आणि मुक्तीचा पुरस्कार करणारे धर्मसुधारक होते. त्यांच्या शिकवणी आणि कल्पनांचा भारतावर कायमस्वरूपी प्रभाव पडला आहे आणि आजही ते प्रासंगिक आहेत. वर्तमान समजून घेण्यासाठी, भूतकाळ जाणून घेणे आवश्यक आहे. दयानंद सरस्वती हे प्रत्यक्ष राजकीय विचारवंत नसले तरीही त्यांनी आपल्या व्यापक लिखाणातून राजकीय विचार व्यक्त केलेले आहेत. त्यांचे राजकीय विचार हे वेद, महाभारत आणि मनुस्मृती यावर आधारित आहेत. त्यांच्या राजकीय विचारांना धर्माची जोड दिले असून आजही त्यांचे राजकीय तत्वज्ञान महत्वाचे असल्याचे दिसून येते. स्वामी दयानंदांनी शतकापूर्वी पेरलेले राजकीय विचार आजही तितकेच महत्वाचे वाटतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची (References):

1. महर्षी दयानंद सरस्वती, (२०१८), सत्यार्थ प्रकाश (मराठी), स्वदेशी स्टोर, पुणे.
2. डॉ. पाटील वा. भा., (२०१३), प्राचीन व आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत (भाग - १), प्रशांत पब्लीकेशंन्स, जळगाव.
3. विश्वनाथ प्रसाद वर्मा, (१९७१), आधुनिक भारतीय राजनीतिक चिंतन, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल प्रकाशन, आगरा.
4. पी. के. त्यागी, (२००६), भारतीय राजनीतिक विचारक, विश्वकर्मा पब्लीकेशन्स, नई दिल्ली.
5. डॉ.वंदना अरोरा, स्वामी दयानंद सरस्वती: सुधारणावादी, राजकीय सिद्धांत आणि विचार: पाश्चात्य आणि भारतीय परंपरा
6. https://ebooks.inflibnet.ac.in/psp07/chapter/swami-dayanand-saraswati-the-reformist/

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती व आर्यसमाज

डॉ. कुलकर्णी उमाकांत जयवंतराव
राज्यशास्त्र विभाग, खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई
Corresponding Author – डॉ. कुलकर्णी उमाकांत जयवंतराव
DOI - 10.5281/zenodo.14791690

प्रस्तावना :

भारतातील महान पंडित,प्रभावी वक्ते व धर्मसुधारक म्हणून आर्य समाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्याकडे पाहिले जाते.आधुनिक भारताच्या इतिहासात एक द्वितीय स्थान व्यापलेले आहे .त्यांनी भारतीय समाजाला पुन्हा वेदांकडे वळवण्याचे कार्य केले. त्यांचे जीवन सत्याच्या शोधात समर्पित होते, आणि त्यांनी अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा, जातिभेद, आणि सामाजिक अन्यायाच्या विरोधात ठाम भूमिका घेतली.जेव्हा भारतातील सुशिक्षित तरुण युरोपियन सभ्यतेच्या वरवरच्या पैलूंची गुलामगिरी करत होते तेव्हा स्वामी दयानंदानी धैर्याने भारताच्या आव्हाना तोंड दिले.पश्चिमेकडील सामाजिक,सांस्कृतिक आणि राजकीय वर्चस्वाच्या विरोधात कार्य केले .स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश" या ग्रंथाने धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणांसाठी नवा विचार दिला.स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे योगदान आधुनिक भारताच्या घडणीसाठी महत्त्वपूर्ण ठरले. त्यांनी "वेद हीच ज्ञानाची खरी शिदोरी" असे प्रतिपादन केले आणि "वेदों की ओर लौटो" हा संदेश दिला. त्यांच्या विचारांनी आणि आर्य समाजाच्या कार्याने भारतीय समाजात शिक्षण आणि जागृतीचे नवे युग सुरू केले. इंडो-आर्यन संस्कृती आणि सभ्यतेचे महान प्रेषित स्वामी दयानंद हे देखील भारतातील राजकारणातील सर्वात प्रगत विचारांचे महान प्रवर्तक होते.अशा या थोर समाजसुधारकाच्या कार्याचा आणि विचारांचा परिचय करणे म्हणजे भारतीय इतिहासातील एका महत्त्वाच्या अध्यायाचा अभ्यास करणे होय.

उदिष्टये :

1) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक विचारांचे विश्लेषण करणे.

2) स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्थापन केलेल्या आर्य समाजाची माहिती घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्रोताचा उपयोग केला आहे.यामध्ये संदर्भग्रंथ , मासिके व ऐतिहासिक संदर्भ अशा साधनांचा उपयोग करण्यात आला.

जीवन परिचय :

डॉ.एस.राधाकृष्ण यांच्या मते,"आधुनिक भारताच्या चिन्हकांमध्ये ज्यांनी लोकांच्या आध्यात्मिक उन्न तीसाठी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आणि देशभवतीची आग पेटवली, त्यांच्यामध्ये स्वामी दयानंदजीचे प्रमुख स्थान आहे."

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारत देशाच्या प्रबोधनासाठी आणि प्रगतीसाठी अत्यंत मोलाच

योगदान दिले.स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी टंकारा(गुजरात) येथे एका सनातनी ब्राम्हण कुंटुंबात झाला.दयानंद यांचे बालपणीचे नाव मुलशंकर होते वडिलांच्या प्रेमळ देखरेखीखाली दयानंद यांनी बालपणापासूनच वेद , संस्कृत व्याकरण आणि संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळवले होते.बालपणापासूनच त्यांना ईश्वर आणि धार्मिक ग्रंथांमध्ये विशेष रुची होती.वयाच्या 14 व्या वर्षी शिवरात्रीच्या उपासनेवेळी मूर्तीपूजेमधील विसंगती लक्षात आल्याने त्यांनी संन्यासाची वाट धरली.त्यांनी अनेक साधू-संत आणि योगींच्या सहवासात राहून कठोर तपश्चर्या केली.स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मथुरा या ठिकाणी प्रस्थान करून गुरु विरंजानंद यांच्या कडून शिक्षण घेतले.गुरुच्या सान्निध्यात राहुन त्यांच्या तात्विक पाया मजबुत झाला आणि त्यांना ज्ञान आणि अनुभूती मिळाली .'वेदाकडे परत चला 'ही शिकवण समाजाला दिली तसेच रुढीवादी हिंदू धर्म आणि चुकीच्या परंपरांविरुद्ध लढण्यासाठी स्वतःला झोकून दिले .

रविंद्रनाथ टागोर यांच्या मते,"परकीय राजवटीत आपला आत्मसन्मान हरवून बसलेल्या भारतीयाची मने दयानंदानी जागृत केली."

फ्रेंच कांदबरीकार रोमा रोलाँच्या मते, "शंकराचार्यानंतर दयानंद एवढा बुद्धिवादी विचार प्रवर्तक दुसरा झाला नाही. त्यांनी हिंदू धर्मातील दोषा विरुद्ध फार मोठे आंदोलन उभारले "

स्वामी दयानंद सरस्वती व आर्यसमाज :

वैदिक धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि वैदिक तत्वज्ञानाच्या प्रचारासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 7 एप्रिल 1875 मध्ये काकडवाडी,मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली.जातिव्यवस्था,मुतिपूजा,कर्मकांडे,अंधश्रद्धा यावर त्यांनी टीका केली सत्यार्थ प्रकाश , संस्कार विधी,ऋग्वेद भाष्य असे ग्रंथ लिहिले तसेच "आर्य पत्रिका " हे नियतकालिक ही चालवले यातून त्यांनी आर्य समाजाचा प्रचार व प्रसार केला वैदिक धर्माचे महत्व व तत्वज्ञान स्पष्ट केले.इ.स.1877 मध्ये पंजाबमधील लाहोर येथे त्यानी आर्य समाजाची शाखा स्थापन केली. पंजाब, संयुक्त प्रांत,राजस्थान,गुजरात इत्यादी प्रांतात आर्य समाजाच्या अनेक शाखा स्थापन होवून समाजात तेथे मोठ्या प्रमाणात कार्य केले .'वेदाकडे परत चला ही शिकवण आर्य समाजाने समाजाला दिली.आर्य समाजाने हिंदू धर्मातील रुढी परंपरा,अंधश्रद्धा तसेच धार्मिक काल्पनिक समजुती पासूनच दूर नेणे हा समाजाचा उददेश होता.'कृणवण ते विश्वम आर्यम् ' हे समाजाचे ब्रीद वाक्य होते,ज्याचा अर्थ "या जगाला उदात्त बनवा "आर्य समाजाने भारताला पुनश्च वैदिक मार्गावर नेणे व सर्व जगाला वैदिक धर्म शिकविणे ही दोन आपली परम श्रेष्ठ कर्तव्य मानली आणि वेदांच्या उद्धाराचे व प्रचाराचे कार्य हिरिरीने चालू केले. वेद हे स्वयंसिद्ध व ईश्वरी आहेत असे आर्य समाज मानतो .

आर्य समाजाची तत्वे :

आर्य समाजाने वेदप्रामाण्यावर भर दिला.आर्य समाजाची मुख्य 10 तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत .

1) सर्व यथार्थ ज्ञानाचा उगम व सर्व वस्तूंचे आदिकारण परमेश्वर आहे.
2) परमेश्वर हा सच्चिदानंदस्वरूप असून तो अनादी ,अनंत , निराकार, निष्कलंक, सर्वशक्तिमान, सर्व जगाचा निर्माता व पालक आह .त्याचीच उपासना करावी.
3) वेद हे त्या परमेश्वरचीच निःश्वसिते होत.सर्व यथार्थ ज्ञानाचा उगम वेदातच असल्यामुळे वेदांचे अध्ययन करणे व करविणे,हे प्रत्येक आर्याचे पवित्र कर्तव्य आहे.

4) प्रत्येक आर्याने सत्याचे ग्रहण करण्यास व असत्याचा त्याग करण्यास तयार असले पाहिजे.
5) व्यवहारातील प्रत्येक कृत्य धर्माला अनुसरून केले पाहिजे.प्रत्येक कृत्य करण्यापूर्वी ते नीतिनियमाला धरून असल्याबद्दल खात्री करून घेतली पाहिजे.
6) मानवाची सामाजि ,आध्यात्मिक क्षेत्रातील उन्नती करून मानव जातीचे सर्वांगीण कल्याण साधणे हाच आर्य समाजाचा मुख्य उद्देश आहे.
7) सर्वांशी प्रेमाने व न्यायाने वागणे,हे प्रत्येक आर्याचे कर्तव्य आहे.
8) अज्ञानाचा नाश करून ज्ञानाचा प्रसार करणे' हे ध्येय असावे.
9) केवळ स्वतःच्या कल्याणातच समाधान न मानता प्रत्येकाने दुसऱ्या च्या उत्कर्षातच आपला उत्कर्ष आहे,असे मानले पाहिजे .
10) सामाजिक कल्याणासाठी प्रत्येकाने वैयक्तिक मतभेद व हेवदावे विसरून झटले पाहिजे. परंतु खाजगी व वैयक्तिक हिताच्या बाबतीत प्रत्येकाला आपल्या मताप्रमाणे वागण्याचे स्वातंत्र्य असावे.

आर्य समाजाच्या वरील दहा तत्वांपैकी काही तत्वे धार्मिक दृष्टया अत्यंत महत्वाची आहेत व बाकीचे नीति नियम आहेत.वरील तत्वांवरच आर्य समाजाची उभारणी झाली होती . स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केवळ वेदच प्रमाण मानले त्याचे काही कारणे आहेत.त्यात वेद हे ईश्वर प्रणीत आहेत,कारण त्यातील ज्ञानाचा सृष्टी प्रक्रियेशी पूर्ण मेळ आहे.वेद ग्रंथ हे मानव जातीच्या वैज्ञानिक विचारांचे उगम आहेत .आर्य समाज हा दैववाद व अवतारवाद यावर विश्वास नाही.आर्य समाज जाती भेद मानत नाही,परंतु गुणकर्मांनी बनलेले चातुर्वर्ण्य मानतो . वेदाध्ययचाचा अधिकार समस्त मानवाला आहे.त्यांच्या मतानुसार प्रत्येक व्यक्तिचे मोक्ष मिळवणे हे ध्येय असले पाहिजे व ते प्रत्येक व्यक्तिने स्वप्रयत्नाने साध्य केले पाहिजे . आर्य समाजाचा पूनर्जन्मावर विश्वास आहे.हिंदूचे 16 संस्कार आर्य समाजाला मान्य आहेत ' पण त्याचे वेदकाली साधे स्वरूप तेवढेच त्यांनी स्वीकारले आहे . याशिवाय प्रत्येक आर्य समाजी पुरुषाने पंचमहायज्ञ केले पाहिजेत.

"आर्यावर्त हा आर्याचा आहे"असे स्वामी दयानंद सरस्वतीनी जाहीर करून जनसामान्यात राष्ट्रप्रेम, राष्ट्र भक्तीची भावना निर्माण केली. आर्य समाजाची धार्मिक उपासना आठवड्यातून एकदा दर रविवारी सकाळी होते .समाजाला दीक्षा व मागासलेल्या जातींना शिक्षण देऊन त्यांचा उद्धार करणे,हे आर्य समाजाची सर्वात मोठे कार्य मानली जातात . आर्य समाजाच्या स्थानिक , प्रांतीक आखिल भारतीय अशा स्वरूपाच्या एकूण तीन सभा आहेत . आर्य समाजाच्या 10 तत्वांवर श्रद्धा असणारे, दयानंदानी वेदांचा अर्थ लावण्या करिता ठरविलेल्या नियमांवर विश्वास ठेवणारे व सभेला नियमित हजर राहणारे लोक, हे आर्य समाजाचे सभासद होऊ शकतात

निष्कर्ष :

भारताच्या इतिहासाचा आढावा घेताना सामाजिक , धार्मिक सुधारणा आणि शिक्षण प्रसार या क्षेत्रात स्वामी दयानंद सरस्वतीनी स्थापन केलेल्या आर्य समाजाने मौलिक कामीगरी बजावत आहे.स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी हिंदू समाजातील मूर्तिपूजा, जाति व्यवस्था , कर्मकांड , नियतिवाद इत्यादीच्या विरोधात होते .स्वामी दयानंद यांनी "वेद हीच खरी ज्ञानसंपत्ती" असल्याचे प्रतिपादन केले आणि समाजाने वेदाधिष्ठित जीवनशैली अवलंबावी, असे सांगितले. वेद आणि हिंदूचे वर्चस्व लक्षात घेऊन त्यांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माला विरोध केला हिंदू धर्मात पुनर्प्रवेश (शुद्धीकरण) करून इस्लाम आणि ख्रिस्ती धर्म स्वीकारलेल्या लोकांना परत हिंदू

धर्मात आणण्याची चळवळ सुरू केली.स्वामी दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाजाने भारतीय समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणले. त्यांनी धर्म आणि समाजातील अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी कठोर परिश्रम घेतले. त्यांचे विचार आणि आर्य समाजाचे कार्य आजही समाजसुधारणेत मोलाची भूमिका बजावत आहे. आर्य समाजाच्या माध्यमातून गुरुकुल शिक्षणपद्धतीचा प्रसार केला, जे वेदाधारित आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगणारे होते. वंचित व मागासलेल्या वर्गाच्या उत्थानासाठी उभे होते .स्वामी दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाज यांनी भारतीय समाजात नवचैतन्य निर्माण केले. त्यांच्या विचारांमुळे भारतीय समाज सुधारला, स्वाभिमान वाढला आणि स्वातंत्र्यलढ्यास नवी दिशा मिळाली. त्यांचे कार्य आजही प्रेरणादायी आहे.

संदर्भ सूची :

1) डॉ.किशोरकुमार गव्हाणे,डॉ.शिंदे,प्रा.जयश्री शिंदे,भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास , एज्युकेशनल पब्लिक औरंगपुरा,औरंगाबाद.प्रथम आवृत्ती जून 2015
2) डॉ.साहेबराव गाठाळ,आधुनिक भारतीय विचारवंत कैलाश पब्लिकेशन्स,औरंगपुरा , औरंगाबाद .
3) डॉ. धनजंय आचार्य,आधुनिक भारत,श्री साईनाथ प्रकाशन नागपुर.जुन 2006
4) नरेंद्रनाथ भट्टाचार्य,भारतीय धार्मिक इतिहास लेखन,मनोहरलाल पब्लिकेशन्स, दिल्ली,1996
5) बसंत लाल,समकालीन भारतीय तत्वज्ञान, मेहता प्रकाशन , दिल्ली , 2005

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

दयानंद सरस्वती आणि महिला : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. वाळके अरुणा बाबासाहेब
होमसायन्स विभाग, श्री पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा
Corresponding Author –डॉ. वाळके अरुणा बाबासाहेब
DOI - 10.5281/zenodo.14791694

प्रस्तावना :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे 19 व्या शतकातील भारतातील एक महान समाजसुधारक, विचारवंत आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांनी भारतीय समाजातील विविध अनिष्ट प्रथा, अंधश्रद्धा आणि भेदभावांविरुद्ध संघर्ष केला आणि समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रबोधन केले. स्वामीजींचे विचार विशेषतः महिलांच्या हक्कांबाबत आणि त्यांच्या सक्षमीकरणाबाबत महत्त्वपूर्ण होते.त्यांच्या मते, समाजाचा विकास हा स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारित असायला हवा. ते मानत की महिलांना केवळ घरातील जबाबदाऱ्या निभावण्यासाठी मर्यादित ठेवणे हा मोठा अन्याय आहे. स्त्रियांनी शिक्षण घेतले पाहिजे, त्यांना आपल्या हक्कांची जाणीव झाली पाहिजे आणि त्यांनी स्वतंत्रपणे जीवन जगले पाहिजे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेदांमध्ये उल्लेखलेल्या स्त्रियांच्या सन्मानाचे आणि त्यांच्या अधिकारांचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांच्या मते, प्राचीन काळात भारतीय समाजात स्त्रियांना उच्च स्थान होते आणि त्या काळातील शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि सन्मान पुन्हा स्त्रियांना मिळवून देण्याची गरज आहे.

स्वामीजींनी बालविवाह, सतीप्रथा, आणि स्त्रियांवरील इतर सामाजिक अत्याचारांचा तीव्र निषेध केला. त्यांनी विधवाविवाहाचा प्रचार केला आणि स्त्रियांसाठी उच्च शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांच्या विचारांमध्ये स्त्री ही केवळ कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळणारी व्यक्ती नसून समाजाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये योगदान देऊ शकणारी व्यक्ती आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला. त्यांनी महिलांना धर्मग्रंथांचे अध्ययन करण्याचा अधिकार दिला कारण त्यांना वाटले की स्त्रियांना धार्मिक शिक्षण मिळाल्यास त्यांच्या सशक्तीकरणाला चालना मिळेल. त्यांच्या विचारांमुळे अनेक महिलांनी शिक्षण आणि स्वातंत्र्याचा मार्ग स्वीकारला, ज्यामुळे भारतीय समाजात सकारात्मक बदल घडून आले.

स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या विचारांमुळे भारतीय समाजात स्त्रियांच्या हक्कांबाबत जागरूकता निर्माण झाली. त्यांच्या या विचारसरणीने महिला सक्षमीकरणाच्या चळवळींना दिशा दिली आणि स्त्री-पुरुष समानतेच्या विचाराला एक नवी उंची दिली. अशा प्रकारे, स्वामी दयानंद सरस्वती हे स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आणि त्यांच्या सन्मानासाठी लढणारे एक आदर्श समाजसुधारक होते. याशिवाय स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे महिलांच्या सक्षमिकरणाच्या संधरभात अभ्यास करण्यासाठी **स्वामी दयानंद सरस्वती आणि महिला : एक दृष्टिक्षेप** या विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

उद्देश:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे महिला विषयक विचार अभ्यासणे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे महिला सबलिकरण विषयक विचार अभ्यासणे.

माहिती संकलन :

विविध मासिके, पुस्तके आणि इंटरनेटचा वापर करण्यात आला.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे आर्य समाजाचे संस्थापक होते आणि त्यांनी भारतीय समाजात सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण विचार मांडले. विशेषतः महिला विषयक त्यांच्या विचारांमध्ये प्रगत दृष्टिकोन आणि समाजातील स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी ठोस उपाययोजना दिसून येतात. त्यांच्या विचारधारेला वैदिक परंपरेचा आधार असून त्यांनी स्त्रियांना समानतेचा दर्जा देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

महिला विषयक विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा विश्वास होता की स्त्रिया आणि पुरुष हे दोघेही समाजाच्या उन्नतीसाठी समान महत्त्वाचे आहेत. त्यांनी असे मत मांडले की स्त्रियांचे स्थान समाजात दुय्यम असणे ही केवळ अज्ञान आणि रूढी-परंपरांमुळे उद्भवलेली समस्या आहे. वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि आत्मनिर्भरता यांचा अधिकार होता परंतु कालांतराने या अधिकारांवर गदा आली. स्वामीजींनी स्त्रियांच्या अधिकारांची पुनर्स्थापना करण्यासाठी पुढील मुद्द्यांवर भर दिला:

1. **विवाह व्यवस्थेतील सुधारणा :** स्वामी दयानंद सरस्वतींनी बालविवाह, बहुपत्नीप्रथा आणि विधवा पुनर्विवाहासारख्या प्रथा बंद करण्याचे समर्थन केले. त्यांचा विश्वास होता की स्त्रियांना त्यांच्या आयुष्याचे निर्णय स्वतः घेण्याचा अधिकार असावा.
2. **स्त्रियांचे स्वातंत्र्य :** स्त्रियांनी कोणत्याही प्रकारच्या शारीरिक, मानसिक किंवा सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त होऊन स्वतंत्र जीवन जगावे, असे स्वामीजींचे मत होते. त्यांनी स्त्रियांच्या आर्थिक स्वावलंबनावरही भर दिला.
3. **धार्मिक अधिकार :** स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्त्रियांच्या धार्मिक अधिकारांना प्रोत्साहन दिले. त्यांनी असे सांगितले की स्त्रियांना देखील पुरुषांप्रमाणेच वेदाध्ययनाचा आणि धार्मिक विधींचा अधिकार आहे.
4. **स्त्री-पुरुष समानता :** स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्त्री आणि पुरुष यांना समान मानले. त्यांच्या मते, स्त्रियांना शिक्षण, व्यक्तिस्वातंत्र्य, आणि समाजात समान स्थान मिळायला हवे.त्यांनी वेदांमध्ये स्त्रियांचा सन्मान आणि समानतेचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे.
5. **स्त्री शिक्षण :** स्त्रियांच्या शिक्षणाला त्यांनी विशेष महत्त्व दिले. त्यांच्या मते, शिक्षण हा स्त्रियांच्या सबलीकरणाचा पाया आहे.त्यांनी सांगितले की, स्त्रियांनी धर्म, विज्ञान, आणि समाजशास्त्र यामध्ये प्रावीण्य मिळवले पाहिजे.
6. **बालविवाह विरोध :** स्वामी दयानंद यांनी बालविवाहाला तीव्र विरोध केला. त्यांच्या मते, बालविवाहामुळे स्त्रियांचे आयुष्य उद्ध्वस्त होते आणि समाजाचा विकास थांबतो.त्यांनी वयाच्या योग्य टप्प्यावर विवाह व्हावा आणि स्त्रियांची संमती असावी, असे मत मांडले.
7. **विधवा पुनर्विवाह :** विधवांना समाजात समान स्थान मिळावे आणि त्यांना पुनर्विवाहाचा अधिकार असावा, असे त्यांनी ठामपणे सांगितले.विधवांना शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, आणि स्वाभिमानाने जगण्याचा

हक्क मिळावा, असे त्यांनी आवर्जून नमूद केले.

8. **सती प्रथेचा विरोध** : सती प्रथेचा त्यांनी कडाडून विरोध केला. त्यांनी स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा आणि जिवनाच्या अधिकाराचा पुरस्कार केला.

महिला सबलीकरणविषयक विचार :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक महान समाजसुधारक होते,ज्यांनी भारतीय समाजातील अनेक दुष्ट परंपरांवर टीका केली आणि सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार महिला सबलीकरणावर देखील महत्त्वाचे होते. त्यांचे विचार आणि दृष्टिकोन महिलांच्या उन्नतीसाठी प्रेरणादायक होते.

१. शिक्षणाचे महत्त्व : स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी महिला शिक्षणाचे महत्त्व अनेक वेळा सांगितले. त्यांचे मत होते की, महिला शिक्षित होणे हे समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत आवश्यक आहे. महिलांना योग्य शिक्षण मिळाल्यास त्या स्वतःच्या हक्कांसाठी लढू शकतात आणि समाजातील विविध क्षेत्रांमध्ये योगदान देऊ शकतात. त्यांनी शिक्षणाच्या बाबतीत कोणतेही भेदभाव न ठेवता, महिलांना समान संधी देण्याचे समर्थन केले.

२. धार्मिक समानता : स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धर्माच्या दृष्टिकोनातून महिलांना समान अधिकार दिले. त्यांचे म्हणणे होते की, महिलांना धार्मिक कर्तव्यांपासून वंचित ठेवणे चुकीचे आहे. त्यांनी महिलांना मंदिरांमध्ये प्रवेश, पूजा आणि धार्मिक विधींमध्ये भाग घेण्याचा अधिकार दिला.

३. सामाजिक सुधारणा : स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाजातील अनेक अंधश्रद्धा आणि दुष्ट परंपरांवर टीका केली. त्यांनी बालविवाह, सतीप्रथा, महिला विरोधी नियम आणि प्रथांचा विरोध केला. त्यांच्या विचारांनुसार, महिलांना स्वतःच्या जीवनाचे नियंत्रण मिळवणे आवश्यक आहे. त्यांनी महिलांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी समाजात सुधारणा घडवून आणण्याचे आवाहन केले.

४. महिला स्वतंत्रता आणि सन्मान : स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार महिलांच्या स्वतंत्रतेवर आधारित होते. त्यांनी महिलांना आपले विचार, मत आणि निर्णय घेण्याची स्वतंत्रता दिली. त्यांनी महिलांना समाजात सन्मान मिळवण्याचे आणि त्यांच्या अस्तित्वाची ओळख मिळवण्याचे महत्त्व सांगितले.

५. विवाह आणि कुटुंब : स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांनुसार, विवाह हा एक पवित्र बंधन आहे, जो दोघांच्या परस्पर प्रेम आणि आदरावर आधारित असावा. त्यांनी महिलांना विवाहाच्या बाबतीत स्वातंत्र्य दिले आणि त्यांना त्यांच्या जीवन साथीला योग्य निवड करण्याची संधी दिली. त्यांनी कुटुंबातील महिलांचे स्थान महत्त्वाचे मानले आणि त्यांना समान अधिकार दिले.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांनी भारतीय समाजातील महिलांच्या स्थितीत सुधारणा घडवून आणली. त्यांचे विचार आजही प्रेरणादायक आहेत आणि महिला सबलीकरणासाठी एक मजबूत आधार बनतात.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय समाजात महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केलेले कार्य अत्यंत महत्त्वाचे होते. त्यांनी शिक्षण, समानता, आणि अधिकार या तीन प्रमुख बाबींवर भर दिला. त्यांच्या विचारांनी आणि आर्य समाजाच्या चळवळीने भारतीय महिलांना नवचैतन्य दिले आणि समाजात त्यांचे स्थान उंचावले. स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या विचारांमुळे भारतीय समाजात महिलांच्या हक्कांसाठी एक नवा विचारप्रवाह सुरू

झाला. त्यांनी शिक्षण, समानता, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि आर्थिक स्वावलंबन यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये महिलांना प्रोत्साहन दिले. आजही त्यांचे विचार महिलांच्या सबलीकरणासाठी प्रेरणादायी ठरतात. त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय महिलांना स्वाभिमानाने आणि स्वातंत्र्याने जीवन जगण्याचा मार्ग सापडला.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी महिलांच्या सबलीकरणासाठी केलेले कार्य आधुनिक काळातही प्रेरणादायक आहे. त्यांच्या विचारांमुळे महिलांना आत्म सन्मानाने आणि स्वाभिमानाने जगण्याची प्रेरणा मिळते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे महिला विषयक विचार केवळ तात्विक नव्हते, तर त्यामध्ये समाजाच्या पुनर्रचनेचा दृड संकल्प होता. त्यांनी भारतीय समाजातील स्त्रियांना त्यांचे हरवलेले स्थान पुन्हा मिळवून देण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. शिक्षण, स्वातंत्र्य आणि समानता या त्यांच्या विचारांनी भारतीय समाजाला नवा दृष्टिकोन दिला आणि महिला सबलीकरणाच्या प्रक्रियेला गती दिली. त्यांच्या विचारांची आजही तितकीच आवश्यकता आहे कारण महिला सबलीकरण हा समाजाच्या प्रगतीचा मुख्य आधार आहे.

संदर्भसूची:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे महिला विषयक विचार सबंधित विविध पुस्तकांचा वापर.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे महिला सबलिकरण विषयक विचार सबंधित यूट्यूब आणि वेबसाईट्स चा वापर.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

डॉ. संजय नारायणराव राठोड
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,अंबाजोगाई.
Corresponding Author – डॉ. संजय नारायणराव राठोड
DOI - 10.5281/zenodo.14791696

प्रस्तावना:

भारतीय समाज प्रबोधनाचे उद्गाते आणि हिंदू समाजात पुनर्जागरण व धार्मिक सुधारणा घडवून आणण्यात पुढाकार घेणारे धर्मसुधारक म्हणून स्वामी दयानंद सरस्वतीचे नाव आदराने घेतली जाते. स्वामी दयानंद सरस्वती हे वेदाचे गाढे अभ्यासक होते. स्वामी दयानंदनी वेदाच्या आधारावर हिंदू धर्माची पुनर्गठन करण्याचा प्रयत्न केला. वेदाच्या आधारावर हिंदू धर्माची शुद्धीकरण करण्याचा संकल्प मांडला. वेदुंतर काळा तील ब्राह्मणी ग्रंथावर टीका केली. इंग्रजी विद्येने सुशिक्षित बनलेल्या भारतीयांना भारतीय संस्कृतीची खरी ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला. वैदिक संस्कृती आणि परंपरेच्या श्रेष्ठत्वाचे महत्त्व पटवून देण्याची कार्य सुरू केले. हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढीच्या विरोधात जनजागृती करून चळवळी उभ्या केल्या. भारताच्या गुलामगिरीच्या कारणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. देशी संकल्पनेच्या आधारावर राष्ट्रवादाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला.

सांस्कृतिक घटकाच्या आधारावर राष्ट्रवादाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला. वैदिक धर्माची पूर्णमांडणी करण्याचा प्रयत्न केला. वेदातील ज्ञानाची स्पष्टीकरण करण्याचा वेदावर भाष्य केले. आपले विचार समाजापर्यंत पोहोचविण्यासाठी आर्य समाजाची स्थापना केली. भारताच्या गौरवशाली इतिहासाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय संस्कृतीची महानता पुनर प्रस्थापित करण्यासाठी हिंदू पुनर्जागरणावर जोर दिला. पश्चिमात्य प्रभावापासून भारतीयांनी दूर राहावे यासाठी सजग करण्याचा प्रयास केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मांडलेल्या राष्ट्रवाद संकल्पनेचा जहाल राष्ट्रवादावर प्रभाव पडलेला दिसतो.

जीवन परिचय :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक महान भारतीय तात्विक विचारवंत,समाजसुधारक आणि आर्य समाजाची संस्थापक होते. त्यांचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी गुजरात राज्यातील महेसाना जिल्ह्यातील टंकी नावाच्या गावात झाला. दयानंद सरस्वती यांचे जीवन एक अनेकार्थी आणि संघर्षपूर्ण होते. किशोर वयातच त्यांना धर्म,तत्त्वज्ञान आणि समाजाची सत्यता जाणून घ्यायची इच्छा निर्माण झाली होती. त्यांना भारतीय संस्कृती आणि धर्माच्या परंपरेमध्ये असलेल्या दोषाची जाणीव झाली होती. विशेषतः अंधश्रद्धा मूर्तीपूजा आणि अनावश्यक रूढीवाद यांना विरोध केला.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांना वेदाचा खूप अभ्यास होता आणि त्यांनी 'वेद'या प्राचीन भारतीय ग्रंथाची पुनर्रचना करण्याचे कार्य केले. त्यांचा विश्वास होता की जीवनातील सर्व प्रश्नांची उत्तरे 'वेद'मध्ये आहेत. 1875 मध्ये त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना

केली. त्यांचं उद्देश समाजातील अंधश्रद्धा आणि अशुद्धता दूर करणे आणि जीवनाला धार्मिक नैतिक व वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून घडविणे होता. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी जातिव्यवस्था, बालविवाह, शारीरिक शोषण, शिक्षणाचे महत्त्व,स्त्रियांचे अधिकार इत्यादी बाबी बद्दल सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. वेदाकडे परत जा हे त्यांची प्रसिद्ध धोरण होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे निधन 30 ऑक्टोंबर 1883 रोजी मुंबई येथे झाला. त्यांचा विचार आजही भारतीय समाजावर प्रभाव टाकतो आणि त्याची कार्य समाजात जागरूकता आणि सुधारणा आणण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

1) स्वामी दयानंद सरस्वती यांची स्वराज आणि स्वावलंबन संकल्पना समजून घेणे.
2) स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक सुधारणे विषयी माहिती घेणे.
3) स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय व सामाजिक विचारांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधन लेख लिहिण्यासाठी द्वितीय माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. सदर द्वितीय माहिती प्राप्त करण्यासाठी विविध पुस्तके, संशोधन लेख व संकेतस्थळांचा वापर करण्यात आला आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय समाज सुधारणात्मक चळवळीचे नेते होते. त्याची राजकीय दृष्टिकोन आणि विचार खपवून महत्वपूर्ण आणि प्रभावी होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राजकीय विचारधारा मुख्यत्व भारतीय समाजाच्या सुधारणा आणि स्वातंत्र्याच्या दिशेने होती. त्याच्या राजकीय विचारांची महत्वपूर्ण माहिती खालीलप्रमाणे.

1) स्वराज्य आणि स्वावलंबन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा मुख्य उद्देश स्वराज्य आणि स्वावलंबनावर होता. हे भारतीय लोकांना स्वतःच्या देशांचे आणि संस्कृतीचे महत्त्व समजून त्यांना विकासासाठी काम करण्याची आव्हान करत होते. त्यांना भारतीयांना इंग्रजी सत्तेपासून मुक्त करून स्वराज्य प्रस्थापित करायचं होतं.

2) धर्म आणि राजकारण:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा विश्वास होता की धर्म आणि राजकारण एकमेकांशी संबंधित आहेत. त्यांच्या मते,धर्माची खरी व्याख्या म्हणजे जीवनाच्या सर्व अंगात शुद्धता आणि सत्याची स्थापना करणे, त्यांनी भारतीय समाजात शुद्धतेचा,सत्याचा आणि नैतिकतेचा प्रसार करण्याची ध्येय ठेवले होते.

3) सामाजिक सुधारणाची आवश्यकता:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय समाजातील दुराचार, असमानता आणि अंधश्रद्धेच्या विरोधात होते. त्यांनी जातीवाद,सतीप्रथा, बालविवाह, भेदभाव यासारख्या सामाजिक समस्यावर कठोरपणे टीका केली. आणि समाप्तीची आवश्यकता दर्शविली. त्यांनी समाजातील सर्व स्तरांमध्ये समानतेची आव्हान केले.

4) स्वतंत्रता आणि राष्ट्रीय एकता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय स्वातंत्र्याची महत्त्व आणि त्यासाठी संघर्ष करण्याची आवश्यकता देखील व्यक्त केली. त्यांनी भारतीय लोकांना जागृत केले की भारतीय एकतेतच त्याची शक्ती आहे आणि इंग्रजी सत्तेला हटविण्याची क्षमता त्याच्यात आहे.

5) सामाजिक आणि राजकीय शिक्षण:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार फक्त तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातच नाही, तर त्यांनी सामाजिक आणि राजकीय शिक्षणावरही भर दिला. त्यांना विश्वास होता की, लोकशक्तीच्या वापरासाठी

शिक्षण महत्त्वाचे आहे. त्यांनी आपल्या अनुयायांना आणि समाजातील जनतेला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिली, कारण शिक्षणामुळेच एक सक्षम जागरूक नागरिक तयार होऊ शकतो.

6) शिक्षणाचा प्रसार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा विश्वास होता की समाजातील सुधारणा शिक्षणाच्या माध्यमातून होऊ शकते. त्यांनी भारतीय समाजासाठी शाळा, महाविद्यालय आणि धार्मिक शिक्षणाच्या संस्थाची स्थापना केली. त्यांनी महिलांच्या शिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण भूमिका देखील मान्य केली.

7) विविधता आणि ऐक्य:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय समाजातील विविधता स्वीकारली आणि विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृती असलेल्या देशात एकता आणि ऐक्याची महत्त्व सांगितले. त्यांना विश्वास होता की जर सर्व समाज एकत्र येऊन काम करतील तर देशाचा सर्वांगीण विकास होईल.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारधारेने भारतीय समाज आणि राष्ट्राचे जीवन अधिक जागरूक आणि सुधारित बनवले. त्यांचा विचार भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या शंखनादाप्रमाणे होता. जो आजही आपल्याला प्रेरणा व प्रासंगिक आहेत. त्याचे विचार भारतीय समाजातील विविध समस्यावर प्रकाश टाकत असून,समाजातील सुधारणा आणि देशाच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात त्याचे योगदान अमूल्य आहे. त्याचा दृष्टिकोन एकात्मतेचा, समानतेचा आणि स्वातंत्र्याचा जो आजही प्रेरणादायी ठरतो. त्याच्या अमूल्य विचार समाजाच्या उज्वल भवितव्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.

संदर्भसूची :

1) डॉ. महिंद्र पाटील (2019), भारतीय राजकीय विचारवंत,विद्या बुक्स प्रकाशन, छत्रपती संभाजी नगर.
2) डॉ. शुभांगी राठी (2016), भारतीय राजकीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन औरंगपुरा, छत्रपती संभाजी नगर.
3) आगलावे प्रदीप (2000), संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
4) डॉ. नवनाथ आघाव (2018)भारतीय विचारवंत, चिन्मय प्रकाशन, छत्रपती संभाजीनगर.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राष्ट्रवादी विचारांचा एक अभ्यास

डॉ. जिजाराम श्रीकृष्ण बागल
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय, माजलगाव जि. बीड
Corresponding Author – डॉ. जिजाराम श्रीकृष्ण बागल
DOI - 10.5281/zenodo.14791700

प्रस्तावना:

भारतातील महान विचारवंता पैकी स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक होते. त्यांनी भारतीय प्राचीन वेदांना महत्त्व दिले होते. त्यांचे सर्व विचार वेदावर आधारित आहेत. त्यांचे राष्ट्रवादी विचार हे अत्यंत स्पष्ट आणि व्यापक पद्धतीचे होते. त्यांनी वेदकालीन इतिहास भूगोल संस्कृती आचार विचार या पद्धतीचे विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या राष्ट्रवादी विचारांमध्ये भारतीयांना गुलामगिरी का स्वीकारू लागली याची कारणे सांगितले आहेत. वेदकालीन आणि प्राचीन भारत हा समृद्ध व महान होता. त्यांनी भारतीयांच्या मनात राष्ट्रवादीची भावना निर्माण करण्याचे कार्य केले व इंग्रजांपासून देशाला स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे असे मत व्यक्त केले होते. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात त्यांच्या राष्ट्रवादी विचारांचा अभ्यास केला आहे

संशोधनाचा उद्देश :

1) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांचा अभ्यास करणे
2) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक व धार्मिक विचारांचा अभ्यास करणे
3) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राष्ट्रवादी विषयी विचारांचा अभ्यास करणे
4) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची उपयुक्तता स्पष्ट करणे

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राष्ट्रवादी विषयी विचार :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक महान राष्ट्रवादी विचारवंत होते. त्यांनी इंग्रजांची दुहेरी नीती धर्मांतर करून भारतीयांची केली जाणारी यांची माहिती दिली होती. भारतीयांनी न्यून गंडत्व कमी करून हे प्राचीन ग्रंथाचे आधारे सांगितले होते. त्यांचे राष्ट्रवादीशी विचार खालील प्रमाणे सांगता येतील

1. आर्य वृत्त देशाची कल्पना :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथात आर्यवृत्ताची कल्पना मांडली आहे. त्यांनी यामध्ये असे मत व्यक्त केले आहे की वेदकालीन भारत हा सर्व संपन्न असा होता त्यावेळी या देशाला आर्यवृत्त असे म्हटले जात होते. या काळातील लोकांना सर्व विषयांचा सखोल अभ्यास होता उत्तर येथील हिमालय ते दक्षिणेतील विंध्याचल प्रदेशापर्यंत या देशाच्या सीमा होत्या पश्चिमेस अटक नदी पूर्वेला दवशदवती नेपाळच्या पहाडामधून उगम पाहून बंगाल आसाम पूर्वीपासून दक्षिण खाडीमध्ये मिळते. व अरबी समुद्र भारताचे संरक्षण करणारे घटक होते. याला त्यांनी आर्यवृत्त असे म्हटले आहे . या पद्धतीने भारत हा संपन्न होता याचा अभ्यास भारतीयांनी केला पाहिजे राष्ट्रवादीची

भावना जागृत केली पाहिजे असे मत त्यांनी व्यक्त केले होते.

2. सामाजिक विषमता:

भारत हा प्राचीन काळी संपन्न देश होता. ही गुणवत्ता व पात्रतेवर होती. परंतु नंतरच्या काळात वर्णव्यवस्था ही जन्मावर आधारित निर्माण झाली. त्यामुळे भारतात उच्च नित्य असे भेदभाव सुरू झाले. यामुळे भारतातील राष्ट्रीय एकात्मता याला ठेच पोहोचू लागली. आपापसात भांडण यातच जास्त वेळ जाऊ लागला. याचा फायदा परकीय आणि घेतला व आपले राष्ट्र गुलाम बनले. भारतातील सामाजिक विषमता व अंधश्रद्धा अनिष्ट प्रथा परंपरा कमी केल्या पाहिजे. ज्यामुळे राष्ट्रवादीची भावना ही वाढीस लागेल.

3. भारताच्या राजकीय गौरवाचा इतिहास:

जगातील प्राचीन संस्कृती लाभलेल्या देशांपैकी भारत हा देश आहे. त्यांनी भारताच्या प्राचीन राजकीय गौरवाचे वर्णन केले आहे. पृथ्वीवर पाच सहस्त्र वर्षापर्यंत कार्यांचं राज्य होते. यात महाभारताचा समावेश होतो. त्यावेळी सर्व जगावर राज्य हे भारतीयांचे होते मैत्रीय व उपनिषदामध्ये आलेला आहे चक्रवर्ती व सार्वभौम होते यात महाभारतातील धर्म राज्याचा समावेश होतो चीन च्या भगदत्त, अमेरिकेत बब्रू वाहान, युरोपात विडालक्ष , इराण मध्ये शल्य या भारतीय राज्यांची सत्ता होती. म्हणजे त्याकाळी भारत हा जगजेता होता म्हणून भारतीयांनी वेदांचा अभ्यास करून स्वतःमध्ये राष्ट्रवादीची भावना निर्माण केली पाहिजे असे मत त्यांनी व्यक्त केले होते.

4. स्वदेशीला महत्त्व :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी त्याकाळी स्वदेशीला महत्त्व दिले होते. त्याकाळी भारतीय काही तर महत्वाची विचारवंतांनी इंग्रज शासन पद्धतीचे समर्थन केले होते त्यांना विरोध स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केला होता 1857 नंतर राणीच्या हाती भारतीय सत्ता गेली होती. राणीने स्वराज्याची आश्वासन दिले होते परंतु यावर स्वामीचा विश्वास नव्हता. ते असे म्हणत होती की परकीय सरकार कितीही चांगले असले तरी ते आपले नसते. इंग्रजांना या देशातून घालवायचे असेल तर या देशातील प्रत्येक नागरिकांनी सुधीरचा स्वीकार केला पाहिजे. भारतात तयार होणारे वस्तूचा वापर केला पाहिजे,त्यामुळे त्याचा फायदा आपल्या देशाला होऊ शकतो. तसेच त्याने स्वदेशी राज्य ही कल्पना मांडली होती. इंग्लिश शासन किती कल्याणकारी आहे असे वाटत असले तरी ते पूर्णपणे पक्षपाती आहेत असे स्वामीजींचे मत होते म्हणून भारतीयांनी आपले शासन निर्माण केले पाहिजे असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

5. वेदांमध्ये सर्व प्रश्नांची उत्तरे :

भारतातील ची वेध आहेत या वेदांमध्ये सामाजिक आर्थिक राजकीय संस्कृती कौटुंबिक वैज्ञानिक लष्करी विषयी सर्व प्रश्नाचे उत्तरे दिले आहेत. भारत प्राचीन कडे वैज्ञानिक संपन्न असा देश होता. त्याकाळी वेगवेगळी संशोधन करून वैज्ञानिक प्रगती केली होती. उदा. राजपूत यांच्या राज्यामध्ये अशी काही संशोधक होते की त्यांनी घोड्याच्या आकाराचे यान बनवले होते, भूमीवर चालत होते. दुसरा पंख असं बनवलं होतं की विना मनुष्य ते चालत होती आणि पुष्पक विमान अशी प्रगती होती. तू नंतरच्या काळात आळसपणा सामाजिक विषमता, मद्यपान, बालविवाह यामुळे भारता चे पतन झाले होते. भारतीयांना पण युरोपियन पेक्षा जास्त वैज्ञानिक संशोधक आहोत याची जाणीव करून देऊन त्यांच्यामध्ये राष्ट्रवादी निर्माण केला पाहिजे वसमत व्यक्त केले होते.

6. तांत्रिक शिक्षणाला महत्त्व :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी इंग्रजी शिक्षण पद्धतीला विरोध केला होता. या शिक्षण पद्धतीतून फक्त कारकून निर्माण केले जात होते. त्यांना तांत्रिक व राष्ट्रनिष्ठ असणारे शिक्षण हवे होते ज्या शिक्षणातून

रोजगार प्राप्त होईल व आपला भाकरीचा प्रश्न सोडवता येईल म्हणून भारतीय विद्यार्थ्यांना जर्मनीमध्ये पाठवले पाहिजे व त्या ठिकाणी पुन्हा तांत्रिक शिक्षण दिले पाहिजे त्यातून त्यांना रोजगार प्राप्त होईल व आपल्या राष्ट्राविषयी राष्ट्रनिष्ठा निर्माण होईल.

7. हिंदी भाषेला महत्त्व :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी हिंदी भाषा ला राजभाषा म्हणून मान्यता देवी अशी मागणी केली होती. संपूर्ण देशामध्ये आर्य समाजाने या भाषेचे समर्थन केले होते. यामुळे देशातील लोकांमध्ये राष्ट्रीय निष्ठा व एकात्मता निर्माण होईल. एकमेकांमध्ये समन्वय निर्माण होईल व आपल्या देशातील प्रश्न कशा पद्धतीने सोडवता येतील याचा विचार होईल. लोकांमध्ये राष्ट्रवादी निर्माण होईल.

8. राष्ट्र विकासासाठी विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांना भारताच्या अवनीतीबद्दल खूप दुःख होते. ती म्हणत होते की प्राचीन काळे भारत हा जगातील एक महान देश होता. त्या ठिकाणी तत्त्वज्ञ राजे विद्वान महर्षी ऋषीमुनी होते. त्याकाळी जगातील एक सर्व क्षेत्रांमध्ये प्रगती देश होता. आपल्या देशाचा विकास करायचा असेल तर प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास केला पाहिजे मतभेद दूर केले पाहिजेत. अनिष्ट वाईट प्रथा परंपरा यांना फाटा दिला पाहिजे. धोरणाचा स्वीकार केला पाहिजे सर्वांमध्ये एकात्मता व राष्ट्रनिष्ठा निर्माण झाली पाहिजे.

समारोप :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राष्ट्रवादी विषयी विचार अत्यंत महत्त्वाचे विचार होते. त्यांनी भारतीयांच्या मनामध्ये राष्ट्रवादी निर्माण करण्यासाठी प्राचीन गौरव इतिहास व वैज्ञानिक प्रगती व ज्ञान याची माहिती भारतीयांना दिली होती. परिवर्तकाळात भारत हा जगातील महासत्ता देश होता. युरोपियन पेक्षा पण सर्व क्षेत्रांमध्ये पुढे होतो. पण तो परंतु अंतर्गत संघर्ष. सामाजिक धार्मिक विषमता, अनिष्ट वाईट प्रथा परंपरा, ढोंगबाजी यामुळे भारत लयास गेला असे मत त्यांनी व्यक्त केले होते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा राष्ट्रवाद हा मानवता वादाशी निगडित असा आहे. त्यांनी देशातील लोकांनी आपले मध्ये राष्ट्रनिष्ठ ठेवली पाहिजे. अंतर्गत मतभेद दूर केली पाहिजेत सर्व अनेक भाषेचा स्वीकार केला पाहिजे. राष्ट्रासाठी सर्वोच्च त्यागृती निर्माण झाली पाहिजे अशा पद्धतीने आधुनिक भारतासाठी उपयुक्त असा राष्ट्रवाद त्यांनी मांडला होता.

संदर्भ सूची :

1) गाठाळ साहेबराव भारतीय राजकीय विचारवंत.
2) स्वामी दयानंद सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, कार्य साहित्य प्रचार ट्रस्ट दिल्ली.
3) भोले भा भारतीय राजकीय .ल . विचारवंत.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

डॉ. डी. एस. पटवारी
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय,औसा जि.लातूर
Corresponding Author –डॉ. डी. एस. पटवारी
DOI - 10.5281/zenodo.14791704

दयानंद सरस्वती (१२ फेब्रुवारी १८२४ – ३० ऑक्टोबर १८८३) हे एक महान भारतीय तत्त्वज्ञ, समाजसुधारक आणि आर्य समाज या सामाजिक व धार्मिक संघटनेचे संस्थापक होते. त्यांनी हिंदू धर्मातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड, आणि रूढी-परंपरांचा विरोध केला व सत्य आणि वेदाधारित विचारधारेचा प्रचार केला. त्यांची मुख्य शिकवण "वेद ही ज्ञानाची खरी स्रोत आहेत" या तत्त्वावर आधारित होती.

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश", "वेदभाषा भूमिका" आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते. पुढे त्यांनी संपादित केलेले "आर्य पत्रिका" हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते. आर्य समाजाचे महान संस्थापक स्वामी दयानंद, आधुनिक भारताच्या राजकीय विचारांच्या इतिहासात एक अद्वितीय स्थान व्यापलेले आहे. जेव्हा भारतातील सुशिक्षित तरुण युरोपियन सभ्यतेच्या वरवरच्या पैलूंची गुलामगिरी करत होते आणि भारतीय लोकांच्या प्रतिभा आणि संस्कृतीकडे लक्ष न देता इंग्लंडच्या राजकीय संस्थांचे भारतीय भूमीत रोपण करण्यासाठी आंदोलन करत होते, तेव्हा स्वामी दयानंदांनी धैर्याने भारताच्या अवहेलनाला तोंड दिले. पश्चिमेकडील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय वर्चस्वाच्या विरोधात. इंडो-आर्यन संस्कृती आणि सभ्यतेचे महान प्रेषित स्वामी दयानंद हे देखील भारतातील राजकारणातील सर्वात प्रगत विचारांचे महान प्रवर्तक ठरले. ते मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था, कर्मकांड, नियतीवाद, भ्रूणहत्या, वरांची विक्री इत्यादींच्या विरोधात होते. ते स्त्रीमुक्ती आणि वंचित वर्गाच्या उत्थानासाठी उभे होते. वेद आणि हिंदूंचे वर्चस्व लक्षात घेऊन त्यांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माला विरोध केला आणि इतर पंथांचे हिंदू व्यवस्थेत पुनर्परिवर्तन करण्यासाठी शुध्दी चळवळीचा पुरस्कार केला. दयानंद यांनी राज्याचा सिद्धांत, सरकारचे स्वरूप, तीन-कॅमेराल कायदे, सरकारची कार्ये, कायद्याचे राज्य इत्यादींचे वर्णन करताना राजकीय कल्पना देखील व्यक्त केल्या.

डॉ. एस. राधाकृष्ण यांच्या मते,"आधुनिक भारताच्या चिन्हकांमध्ये ज्यांनी लोकांच्या आध्यात्मिक उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली

आणि देशभक्तीची आग पेटवली, त्यांच्यामध्ये स्वामी दयानंद हे प्रमुख स्थान आहे."

राजकीय विचार:

स्वामी दयानंद हे राजकारणातील एक आदर्शवादी होते आणि त्यांना वेदांच्या अभ्यासातून प्रेरणा मिळाली. त्यांची वेदांची व्याख्या करण्याची पद्धत पारंपारिक पद्धतीपेक्षा खूपच वेगळी होती. वेदांमध्ये सत्ये आहेत जी त्यांच्या उपयोगात सार्वत्रिक आहेत आणि जी तीव्र कारण आणि शोध विज्ञानाच्या कसोटीवर टिकू शकतात, ही प्राचीन परंपरा त्यांनी सुरू केली. भारतीय परंपरा अशी आहे की वैद्यकशास्त्र, गणित, संगीत, खगोलशास्त्र, राजकारण आणि अर्थशास्त्र ही शास्त्रेही वेदांवर आधारित आहेत.

राज्याचा सिद्धांत:

स्वामी दयानंद राज्याच्या उत्पत्तीबद्दल कोणतीही चौकशी करत नाहीत. प्रशासनाच्या सर्व अंगांसह पूर्णतः संघटित राज्याच्या चरित्राच्या चर्चेवर तो आपले लक्ष केंद्रित करतो. त्यांच्या मते, राज्य म्हणजे जीवनातील सर्वोच्च वस्तूंची प्राप्ती. राज्याचे उद्दिष्ट केवळ नागरिकांचे धर्मनिरपेक्ष आणि भौतिक कल्याण पाहणे हे नसून मानवी जीवनातील धर्म, भौतिक समृद्धी, उपभोग आणि मोक्ष या चार घटकांचे वचन देणे आहे. त्याची इच्छा होती की राज्याने आपल्या क्रियाकलापांना अशा प्रकारे निर्देशित करावे जेणेकरुन ते जगाच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यास अनुकूल असतील.

सरकारचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद एका माणसाच्या नियमाविरुद्ध मरण पावले आहेत. त्याच्या सत्यार्थ प्रकाशात ते म्हणतात की निरंकुश सत्ता एका माणसाकडे सोपवली जाऊ नये. निरंकुश राजा कधीही इतरांना त्याच्या बरोबरीचे होऊ देत नाही. त्याचे स्वतःचे व्यक्तिमत्व इतरांच्या व्यक्तिमत्त्वावर सावली करू शकते. तो घोषित करतो की स्वत:च्या स्वार्थाची पूर्तता करण्यासाठी एक हुकूमशहा पक्षपाती असेल याची खात्री आहे. स्वामी दयानंद यांनी राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले. जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केला आहे. दयानंद त्यांच्या प्रजासत्ताकवादाच्या सिद्धांतामध्ये धर्मशास्त्राने प्रतिपादन केलेल्या राजसत्तेच्या दैवी अधिकाराशी जुळतात. राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी सोपवलेल्या व्यक्ती जर विद्वान असतील तर ते राज्यासाठी मोठी सत्ता मिळवू शकतील असे त्यांचे निरीक्षण आहे .

कायद्याचे राज्य :

स्वामी दयानंदांनी कायदा एकट्यालाच खरा राजा मानला. तो सर्वांना वैदिक ग्रंथातील शिकवण लक्षात ठेवण्याचा आग्रह करतो ज्यात म्हटले आहे की “खरेच न्याय्य कायदा हाच खरा राजा होय; न्याय्य कायदा हाच खरा धर्म आहे.” तो लिहित असलेल्या व्यक्तिशून्य कायद्यावर तो नियम राजापेक्षा वरचढ ठरतो "एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल आहे जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था राखतो. फक्त कायदाच त्यांचा रक्षक आहे. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो, म्हणून शहाणे लोक केवळ कायद्याकडेच धर्म किंवा अधिकार म्हणून पहा. जेव्हा कायदा योग्यरित्या चालविला जातो तेव्हा सर्व लोकांना आनंद होतो परंतु जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने प्रशासन केले जाते तेव्हा न्यायाच्या आवश्यकतांचा योग्य विचार न करता तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरित्या प्रशासित कायदा सद्गुणांच्या सरावाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करतो आणि त्याच्या लोकांच्या मनातील इच्छांची प्राप्ती सुरक्षित करतो.”

स्वामी दयानंद यांना राजा आणि इतर उच्च अधिकाऱ्यांच्या खटल्यांसाठी न्यायिक न्यायालयांचा एक वेगळा संच देखील प्रदान करणे आवडत नाही. तो हा हुकूम कायम ठेवतो आणि सांगतो की राजाला

दिलेली शिक्षा ही सामान्य व्यक्तीपेक्षा हजारपट जड असावी.

शासनाची कार्ये:

स्वामी दयानंदांसाठी सरकार हे समाजाचे एजंट आहे. हे केवळ अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी नाही तर मानवी जीवनाच्या सर्वोच्च उद्दीष्टांना प्रोत्साहन देण्यासाठी देखील आहे. नागरिकांना खाजगी मालमत्ता ठेवण्याची परवानगी देण्याची गरज त्यांनी मान्य केली. तो संपत्तीच्या विभाजनाच्या असमानतेवर विश्वास ठेवतो परंतु त्याच वेळी श्रीमंत लोक सरकारला त्रास देऊ शकतात.

मजबूत सैन्याच्या देखरेखीवरही त्यांनी खूप भर दिला. ते वर्णन करतात की राज्याचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यासाठी देशामध्ये मजबूत संरक्षणात्मक शक्ती उभारण्याशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग नाही.त्यांच्या मते सरकार हे त्यांचे पालक आणि संरक्षक आहे जे एकतर वृद्धत्व आणि अशक्तपणामुळे आपली उपजीविका करू शकत नाहीत किंवा ते स्वत: ची काळजी घेण्यास खूप लहान आहेत, स्वामीजी स्पष्टपणे पत्नी आणि अल्पवयीन प्रकरणाचा उल्लेख करतात. मृत अधिकाऱ्यांची मुले जे सरकारच्या समर्थनास पात्र आहेत. तथापि, त्यांच्यापैकी कोणीही दुष्ट जीवन पत्करल्यास, त्याला किंवा तिला कोणतीही मदत मिळू नये.

दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाज:

७ एप्रिल १८७५ रोजी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. ही एक हिंदू सुधारणा चळवळ होती, ज्याचा अर्थ "महान लोकांचा समाज" असा होतो. हिंदू धर्माला काल्पनिक समजुतींपासून दूर नेणे हा समाजाचा उद्देश होता. 'कृणवण ते विश्वम् आर्यम्' हे समाजाचे ब्रीदवाक्य होते, ज्याचा अर्थ "या जगाला उदात्त बनवा".

आर्य समाजाचे दहा सिद्धांत पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. देव सर्व खऱ्या ज्ञानाचा आणि ज्ञानाद्वारे ज्ञात असलेल्या सर्व गोष्टींचा स्रोत आहे.
2. देव अस्तित्वात आहे, बुद्धिमान आणि आनंदी आहे. तो निराकार, सर्वज्ञ, न्याय्य, दयाळू, अजन्मा, अंतहीन, अपरिवर्तनीय, आरंभ-कमी, अतुलनीय, सर्वांचा आधार, सर्वांचा स्वामी, सर्वव्यापी, अचल, वृद्ध, अमर, निर्भय, शाश्वत आणि पवित्र आहे. सर्वांचा निर्माता. तो एकटाच पूज्य आहे.
3. वेद हे सर्व सत्य ज्ञानाचे धर्मग्रंथ आहेत. त्यांचे वाचन करणे, शिकवणे, पाठ करणे आणि त्यांचे वाचन ऐकणे हे सर्व आर्यांचे परम कर्तव्य आहे.
4. सत्य स्वीकारण्यास व असत्याचा त्याग करण्यास सदैव तयार असले पाहिजे
5. सर्व कृत्ये धर्माला अनुसरूनच करावीत, म्हणजे काय योग्य आणि अयोग्य याचा विचार करूनच.
6. आर्य समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट जगाचे भले करणे, म्हणजेच प्रत्येकाचे भौतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक कल्याण करणे हे आहे.
7. सर्वांबद्दलचे आपले आचरण प्रेम, नीतिमत्ता आणि न्यायाने निर्देशित केले पाहिजे.
8. आपण अविद्या (अज्ञान) दूर करून विद्या (ज्ञानाचा) प्रचार केला पाहिजे.
9. केवळ त्याच्या/तिच्या चांगल्या गोष्टींचा प्रचार करण्यात कोणीही समाधानी नसावे; याउलट, सर्वांचे भले व्हावे यासाठी आपले भले पहावे.
10. सर्वांच्या हिताला चालना देण्यासाठी समाजाच्या नियमांचे पालन करण्यासाठी एखाद्याने स्वतःला प्रतिबंधित समजले पाहिजे, तर वैयक्तिक

कल्याणाच्या नियमांचे पालन करताना सर्व जण मुक्त असले पाहिजेत .

आर्य समाजाची ही 10 संस्थापक तत्त्वे ती स्तंभ होती ज्यावर महर्षी दयानाद यांनी भारतामध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आणि लोकांना वेद आणि त्याच्या अविचलित आध्यात्मिक शिकवणीकडे परत जाण्यास सांगितले. समाज आपल्या सदस्यांना मूर्तीपूजा, तीर्थयात्रा आणि पवित्र नद्यांमध्ये आंघोळ, पशुबळी, मंदिरात अर्पण, पुरोहितपद इत्यादी धार्मिक प्रथांचा निषेध करण्यासाठी निर्देश देतो. समाजाने अनुयायांना आंधळेपणाने अनुसरण करण्याऐवजी विद्यमान श्रद्धा आणि कर्मकांडांवर प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित केले.

निष्कर्ष:

दयानंद सरस्वती यांचे विचार आणि आर्य समाज चळवळ यामुळे भारतात सामाजिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात मोठे परिवर्तन झाले. त्यांनी भारतात स्वाभिमान, विज्ञाननिष्ठा, आणि समानतेच्या मूल्यांना प्रोत्साहन दिले. वर्तमान समजून घेण्यासाठी, भूतकाळ जाणून घेणे आवश्यक आहे. दयानंदांनी शतकापूर्वी पेरलेली धार्मिक कट्टरतावादाची बीजे समकालीन भारतात भारतातील धार्मिक अल्पसंख्याक, विशेषत: मुस्लिम आणि ख्रिश्चन यांच्याविरुद्ध आक्रमक हिंदुत्वाच्या रूपात विपुल फळ देत आहेत, ज्याचा पुरावा त्यांच्यावर झालेल्या अत्याचाराच्या असंख्य कृत्यांमधून दिसून येतो. अलिकडच्या वर्षांत. अशा प्रकारे, दयानंदचा खरा चेहरा, जो आत्तापर्यंत त्याच्या अग्रभागी हिंदू समाजसुधारक असण्याच्या मुखवट्याखाली दडलेला होता, तो आता हिंदू कट्टरतावादी आणि राष्ट्रवादी म्हणून समोर आला आहे.

शतकानंतरही दयानंदांच्या धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची हिंदू अराजकता दूर करण्याची क्षमता, आपल्याला पुन्हा एकदा स्पष्टपणे सांगते की, विचारधारा जगावर राज्य करतात आणि वैचारिक आक्रमकतेचा वेळीच प्रतिकार केला नाही तर त्याचे चिरकाल दुःखद परिणाम होऊ शकतात. त्यामुळे दयानंदांची एक सौम्य हिंदू समाजसुधारक अशी लोकप्रिय संकल्पना अर्धसत्य आहे. दुसरा अर्धा भाग असा आहे की समकालीन हिंदू कट्टरतावाद आणि अल्पसंख्याक धर्मविरुद्धच्या लढाईची मुळे, 19व्या शतकात, विशेषत: दयानंद सरस्वती सारख्या व्यक्तींच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानात खूप खोलवर आहेत. त्यामुळे दयानंद आणि समकालीन हिंदुत्व यांच्यातील वैचारिक दुवा लक्षात न येण्याइतपत स्पष्ट आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. फडके स.कृ. 1928, नवा वैदिक धर्म अथवा आर्यसमाजाचा विवचक इतिहास, पनवेल.
2. देशपांडे माधव,1937,सत्यार्थप्रकाश का व कशासाठी, आर्य प्रकाश, पुणे.
3. ओझा हलधर,1954, स्वामी दयानंद सरस्वती हिज लाइफ एण्ड टिचिंग्स, शर्मा एण्ड कुलियार प्रकाशन, पटना.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, इंटरनेट संग्रहण.
5. आचार्य वैद्यनाथशास्त्री, 1967, दयानंद सिध्दात प्रकाश, दी आर्य समाज, इट्स कल्ट एण्ड क्रीड— सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधी सभा, नई दिल्ली.
6. धनपती पांडे, 1985, स्वामी दयानंद सरस्वती, माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, दिल्ली.
7. जाईन्स जे.टी,1970 स्वामी दयानंद सरस्वती हिज लाइफ आइडियान, आक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस, दिल्ली.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शासन व राज्याच्या कार्याविषयी विचार

डॉ. मोरे मंचक रंगनाथराव
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि.बीड.
Corresponding Author – डॉ. मोरे मंचक रंगनाथराव
DOI - 10.5281/zenodo.14791710

सारांश:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारातील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते. प्रचलित जातिव्यवस्थेला आव्हान देणारे समाजसुधारक, हिंदू धर्माच्या मुळांकडे परत जाण्याचा पुरस्कार करणारे हिंदू राष्ट्रवादी, प्रबुद्ध राजसत्तेचे समर्थन करणारे राजकीय तत्त्वज्ञ, ब्रिटीश वसाहतवादाचे टीकाकार आणि मुक्तीचा पुरस्कार करणारे धर्मसुधारक होते. त्यांनी प्रबुद्ध राजसत्तेचे समर्थन केले. त्यांचा असा विश्वास होता की आदर्श राजा हा क्षत्रिय, राज्यकर्ता आणि राष्ट्रासाठी सेनानी असावा आणि दंड (न्याय) हे राजकीय शक्तीचे प्रतीक आहे. त्यांचा असा विश्वास होता की धर्म (धार्मिकतेचे नियम) राजाला त्याचे कर्तव्य बजावण्यासाठी प्रेरित करतील आणि दंड हा न्यायाचा संस्थापक आणि प्रशासक आहे, चार वर्ण (वर्ग) आणि चार आश्रम (जीवनाच्या टप्प्या) यांचे रक्षण करतो. या दृष्टीने त्यांचे शासन व राज्याच्या कार्याविषयी विचार महत्त्वपूर्ण मानले जातात. याचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे आधुनिक भारतीय राजकीय विचारातील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी हिंदू धर्मात सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा करण्यासाठी दयानंदांनी आपले आयुष्य खर्ची घातले. स्वामी दयानंदानी वेदाच्या आधारावर हिंदू धर्माचे पुनर्गठन करण्याचा प्रयत्न केला. वेदाच्या आधारावर हिंदू धर्माचे शुद्धीकरण करण्याचा संकल्पच मांडला होता. वेदोत्तर काळातील ब्राह्मणी ग्रंथावर टीका केली. यासोबतच त्यांचे हिंदू धर्माच्या मुळांकडे परत जाण्याचा पुरस्कार करणारे हिंदू राष्ट्रवादी विचार महत्त्वपूर्ण मानले जातात. या दृष्टीने त्यांना प्रबुद्ध राजसत्तेचे समर्थन करणारे राजकीय तत्त्वज्ञ, ब्रिटीश वसाहतवादाचे टीकाकार आणि मुक्तीचा पुरस्कार करणारे धर्मसुधारक मानले जात होते. त्यांनी प्रबुद्ध राजसत्तेचे समर्थन केले. त्यांचा असा विश्वास होता की आदर्श राजा हा क्षत्रिय, राज्यकर्ता आणि राष्ट्रासाठी सेनानी असावा आणि दंड (न्याय) हे राजकीय शक्तीचे प्रतीक आहे. त्यांचा असा विश्वास होता की धर्म (धार्मिकतेचे नियम) राजाला त्याचे कर्तव्य बजावण्यासाठी प्रेरित करतील आणि दंड हा न्यायाचा संस्थापक आणि प्रशासक आहे, चार वर्ण (वर्ग) आणि चार आश्रम (जीवनाच्या टप्प्या) यांचे रक्षण करतो. या दृष्टीने त्यांचे शासन व राज्याच्या कार्याविषयी विचार महत्त्वपूर्ण मानले जातात. याचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोध निबंध प्रस्तुत करण्यात आलेला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे जीवन कार्याचा आढावा घेणे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचाराचा प्रभाव जाणून घेणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शासन व राज्याच्या कार्याविषयी विचारावर प्रकाश टाकणे.

वेदकालीन गणराज्य पद्धतीचे समर्थन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेदकालीन गणराज्य पद्धतीचे समर्थन केलेले आहे. वेदकालीन गणराज्य पद्धतीत राजा हा निर्वाचित असल्यामुळे 'राजा' शब्दाऐवजी 'सभापती' या शब्द प्रयोगाचा वापर केलेला आहे. त्यांनी राजाला ईश्वराचा प्रतिनिधी मानलेला आहे. परमेश्वराचा प्रतिनिधी या नात्याने राजाने आपले उत्तरदायित्व निभवायचे आहे. राजाची व नेमणूक विशिष्ट कार्य पार पाडण्यासाठी झालेली आहे. राजाने राजधर्माचे पालन करणे गरजेचे आहे. राजधांनाचा यथायोग्य अर्थ लावून राज्यातील व्यवस्था नीट लावणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे. देशाचे संरक्षण करणे हे राजाचे प्रमुख कार्य आहे. सर्वोतम गुणांनी युक्त राजा चक्रवर्ती साम्राज्याची स्थापना करून आपली कीर्ती वा यशोगाथा चोहीकडे पसरवितो. आपल्या कर्तृत्वाच्या जोरावर प्रजेला विद्वान बनतो. सत्वशील प्रवृत्तीचे दर्शन देऊन प्रजेच्या सुखात भर घालतो. दैवी वा ईश्वरी राजसत्तेचा सिद्धांत त्यांनी प्रस्तुत केलेला असला तरी राजाच्या हातात अमर्याद वा निरंकुश सत्ता सोपविलेली नाही. राजा सर्वाधिकारी बनू नये, यासाठी त्याला धर्म संकल्पनेशी बांधून ठेवलेले आहे. राजाने धर्म आणि नैतिकतेच्या आधारावर वर्तन करावे अशी अपेक्षा केलेली आहे. राजा हा आनुवंशिकरीत्या पदावर न बसविता विशिष्ट गुण असलेल्या व्यक्तीकडे राजपद सोपविण्यावर भर दिला.

चक्रवर्ती राजाची संकल्पना :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 'सत्यार्थ प्रकाश' ग्रंथात अनेक ठिकाणी चक्रवर्ती राज्याचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांनी रचलेल्या अनेक प्रार्थनामध्ये आर्याच्या विश्व साम्राज्याबद्दल गौरवोद्‌गार काढलेले आहेत. दयानंद सरस्वती हे. वैश्विक राजकारण वा साम्राज्यवादाचे पुरस्कर्ते नव्हते. भारताच्या वैश्विक साम्राज्याविषयी त्यांच्या मनात अहंकार नव्हता. ते भारतीय संस्कृतीच्या नैतिक क्षमतेचे चाहते होते. भारतीय संस्कृतीची नैतिक विषयामध्ये असलेल्या गहन आस्थेविषयी कुतूहल होते. त्यांच्या चक्रवर्ती साम्राज्यविषयक विचार राजकीय दृष्टिकोनातून प्रभावित नसून आध्यात्मिक व नैतिकतेच्या पायावर आधारलेला आहे. प्राचीन भारतात अनेक चक्रवर्ती राज्याचा उदयाला आलेले होते. चक्रवर्ती राजाने आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर भारताची गौरवपताका विदेशापर्यंत पोहोचविली होती. चक्रवर्ती राजाच्या स्थापनेमुळे भारतीय संस्कृती सर्वदूर पसरली होती. भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता आणि तिच्यातील नैतिक सामर्थ्य लक्षात घेऊन अनेक विदेशीनी ती आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला. जगाला नैतिक मार्गदर्शन करणारा आणि आध्यात्मिक नेतृत्व पुरविणारा देश म्हणून प्राचीनकाळी भारताची ओळख चक्रवर्ती राजामुळे बनली होती. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी चक्रवर्ती राजाची संकल्पना मांडून त्याचे समर्थन केले.

राजाची कार्ये व कर्तव्ये:

आधुनिक काळातदेखील राजा म्हणजेच शासनाची कार्ये देखील पूर्वीसारखीच निश्चित करण्यात आली आहे. पहिले राज्याचे बाह्यगत सुरक्षा व दुसरे राज्याची आंतरिक सुरक्षा, तिसरे नागरिकांच्या अधिकाराचे रक्षण, न्यायदान करणे इत्यादी आहेत. राजाची कार्ये ही राज्याची निर्मिती कोणत्या

कारणांमुळे झाली आहे यातून स्पष्ट होतात. मानवी हिताचे संरक्षण, त्यांच्या जीविताचे संरक्षण, शांतता व सुव्यवस्था यासंबंधी कार्ये राजाला करावी लागते. महर्षि दयानंद सरस्वती यांनी राजाची कर्तव्ये देखील सांगितली आहेत. त्यात प्रामुख्याने प्रातःकाल उठून अग्निहोत्र करून सर्व मंत्र्याशी विचार विनिमय करण्यासाठी सभा बोलवावी, सेनाध्यक्ष व इतरांना प्रोत्साहित करावे, विविध व्यूहरचनाची माहिती द्यावी, घोडे, हाथी, गाय इत्यादींची पाहणी करणे, अस्त्र, शस्त्र आणि कोश, वैद्यालय, याची पाहणी करणे, ज्यांच्या मध्ये खोट आहे अशांना दूर करणे, व्यायामशाळेत व्यायाम करणे, शस्त्रसराव, करून भोजन करणे व अंतपुर अर्थात निवासस्थान जावून बुध्दिबल पराक्रमवर्द्धक रोगविनाशक पदार्थ सेवन करणे रसयुक्त भोजन करणे, ज्यामुळे राजा सुखी समाधानी असेल. असेही मत त्यांनी व्यक्त केलेले दिसून येते.

सरकारचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद एका माणसाच्या सत्तेच्या नियमाविरुद्ध होते. त्याच्या सत्यार्थ प्रकाशात ते म्हणतात की निरंकुश सत्ता एका माणसाकडे सोपवली जाऊ नये. निरंकुश राजा कधीही इतरांना त्याच्या बरोबरीचे होऊ देत नाही. त्याचे स्वतःचे व्यक्तिमत्व इतरांच्या व्यक्तिमत्त्वावर सावली करू शकते. तो घोषित करतो की स्वत:च्या स्वार्थाची पूर्तता करण्यासाठी एक हुकूमशहा पक्षपाती असेल याची खात्री आहे. स्वामी दयानंद यांनी राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले. जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केला आहे. दयानंद त्यांच्या प्रजासत्ताकवादाच्या सिद्धांतामध्ये धर्मशास्त्राने प्रतिपादन केलेल्या राजसत्तेच्या दैवी अधिकाराशी जुळतात. राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी सोपवलेल्या व्यक्ती जर विद्वान असतील तर ते राज्यासाठी मोठी सत्ता मिळवू शकतील असे त्यांचे निरीक्षण आहे. स्वामी दयानंदांसाठी सरकार हे समाजासाठीचा एक महत्त्वपूर्ण आधार आहे. त्यांच्या मते, राज्य हे केवळ अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी नाही तर मानवी जीवनाच्या सर्वोच्च उद्दीष्टांना प्रोत्साहन देण्यासाठी देखील आहे. नागरिकांना खाजगी मालमत्ता ठेवण्याची परवानगी देण्याची गरज त्यांनी मान्य केली. संपत्तीच्या विभागणीच्या असमानतेवर त्यांचा विश्वास आहे परंतु त्याच वेळी श्रीमंत लोक सरकारला त्रास देऊ शकतात. मजबूत सैन्याच्या देखरेखीवरही त्यांनी भर दिला. ते वर्णन करतात की राज्याचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यासाठी देशामध्ये मजबूत संरक्षणात्मक शक्ती उभारण्याशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग नाही. त्यांच्या मते सरकार हे वृद्ध दुर्बल, गरीब आणि वंचित घटकांचे पालक आणि संरक्षक आहे. जे एकतर वृद्धत्व आणि अशक्तपणामुळे आपली उपजीविका करू शकत नाहीत किंवा ते स्वत: ची काळजी घेण्यास खूप लहान आहेत, स्वामीजी स्पष्टपणे पत्नी आणि अल्पवयीन प्रकरणाचा उल्लेख करतात. मृत अधिकाऱ्यांची मुले जे सरकारच्या समर्थनास पात्र आहेत.

स्थानीक स्वयंशासनाची संकल्पना:

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी स्वयंशासनाची संकल्पना ही या स्थानिक संस्थाना भारतीय व्यवस्थेसाठी उपयोगी समजले आणि आपल्या चिंतनामध्ये प्रशासनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये पंचायत व्यवस्थेचे समर्थन केले आहे आणि खेडयाला शासनाचे प्राथमिक लक्ष्य बनवले ज्यामध्ये जवळ जवळ शंभर कुटूंबे होती. यानंतर हजार घरांचे संघटन, नंतर दहा हजाराचे नगर आणि नंतर यापेक्षाही अधिक असणाऱ्या संघटनांना गांव म्हटले. प्राचीन काळामध्ये प्रत्येक खेडे स्वयंशासीत होते आणि स्वशासीत संस्था प्रशासनीक संस्थेच्या माध्यमाने जोडली होती. स्थानीक स्वशासन विकेंद्रीकरणाचेच दुसरे नांव आहे

अतिप्राचीन काळामध्ये या संस्थांची समृध्दी होउन अनेक वेद मंत्रामध्ये या आशयाची प्रार्थना दिसून येत होती. हेच नाही तर त्या काळी गावाला शासनाचा आधरस्तंभ मानला जात होते. येथील पंचायती ग्रामीण लोकांव्दारा एकत्र होत होती. कौटील्याच्या अर्थशास्त्रातून समजते की राज्य ग्रामीण जिवनात फार कमी हस्तक्षेप करत होता. स्वामी दयानंदांच्या विचारानुसार स्थानिक स्वशासनाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे असावे.

प्रत्येक गावामध्ये एक पंचायत असली पाहिजे आणि अनेक खेडयाच्या वर एक न्यायसभा असली पाहिजे. दोन, तीन, पांच आणि शंभर खेडयामध्ये एक राज्यस्थान सभा भवन ज्याने योग्य त्यांची म्हणजेच कामगार इतर राजपुरुषांना ठेऊन सगळ्या राज्याच्या कार्यांना पुर्ण करत. अशा प्रकारे एक एक खेडयामध्ये एक एक प्रमुख पुरुषाला ठेवावे. त्याच खेडयावर दुसरा, त्या वीस खेडयांवर तिसरा, त्या शंभर खेडयांवर चौथा असे प्रमुखाचे स्थान असावे. या व्यवस्थेमध्ये प्रत्येक अधिकाऱ्याला आपल्या आपल्यापेक्षा उच्च अधिक-याला शासन सगळ्या पडामोडीपासून अवगत केले पाहिजे आणि या अधिकाऱ्यांच्या वातम्या घेण्याच्या हेतूने सभा भवन बनवले गेले पाहिजे. स्थानीय संस्थाची स्थिती केंद्राच्या समोर एक नगर पालिकेसारखी झाली आहे किंवा कुठे तर यापेक्षाही खराब होती. राजासाठी आवश्यक योग्यता तसेच कर्तव्य आपण विस्ताराने पाहिले आहे की वैदीक राज्यपध्दती मध्ये वंशानुसार एक तंत्र स्वेच्छाधारी तत्वाचे स्थान नाही वेदाच्यानुसार राजा निवडलेला असला पाहिजे. प्रजेच्या परवानगीशिवाय कोणी व्यक्ति राजसिंहासनावर अधिकार करु शकत नाही ज्याला राजा वनण्याची इच्छा आहे पहिले त्याला जनतेची मंजुरी मिळवली पाहिजे. असेही मत त्यांनी व्यक्त केले.

कायद्याचे राज्य :

स्वामी दयानंदांनी कायद्याचे राज्य याचे समर्थन केले होते. त्यांच्या मते, कायदा हाच खरा राजा मानला. तो सर्वांना वैदिक ग्रंथातील शिकवण लक्षात ठेवण्याचा आग्रह करतो. ज्यात म्हटले आहे की "खरेच न्याय्य कायदा हाच खरा राजा होय; न्याय्य कायदा हाच खरा धर्म आहे." तो लिहित असलेल्या व्यक्तिशून्य कायद्यावर तो नियम राजापेक्षा वरचढ ठरतो. त्यांच्या मते, "एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल आहे. जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था राखतो. फक्त कायदाच त्यांचा रक्षक आहे. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो, म्हणून शहाणे लोक केवळ कायद्याकडेच धर्म किंवा अधिकार म्हणून पहा. जेव्हा कायदा योग्यरित्या चालविला जातो तेव्हा सर्व लोकांना आनंद होतो परंतु जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने प्रशासन केले जाते तेव्हा न्यायाच्या आवश्यकतांचा योग्य विचार न करता तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरित्या प्रशासित कायदा सद्गुणांच्या सरावाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करतो आणि त्याच्या लोकांच्या मनातील इच्छांची प्राप्ती सुरक्षित करतो." स्वामी दयानंद यांना राजा आणि इतर उच्च अधिकाऱ्यांच्या खटल्यांसाठी न्यायिक न्यायालयांचा एक वेगळा संच देखील प्रदान करणे आवडत नाही. तो हा हुकूम कायम ठेवतो आणि सांगतो की राजाला दिलेली शिक्षा ही सामान्य व्यक्तीपेक्षा हजारपट जड असावी.

समारोप:

स्वामी दयानंद हे राजकारणातील एक आदर्शवादी होते आणि त्यांना वेदांच्या अभ्यासातून प्रेरणा मिळाली. त्यांची वेदांची व्याख्या करण्याची पद्धत पारंपारिक पद्धतीपेक्षा खूपच वेगळी होती. वेदांमध्ये सत्ये आहेत जी त्यांच्या उपयोगात सार्वत्रिक आहेत आणि जी तीव्र कारण आणि शोध विज्ञानाच्या कसोटीवर टिकू शकतात, ही प्राचीन परंपरा त्यांनी

सुरू केली. भारतीय परंपरा अशी आहे की वैद्यकशास्त्र, गणित, संगीत, खगोलशास्त्र, राजकारण आणि अर्थशास्त्र ही शास्त्रेही वेदांवर आधारित आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीयांना भारतीय संस्कृतीची खरी ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला. वैदिक संस्कृती आणि परंपरेच्या श्रेष्ठत्वाचे महत्त्व पटवून देण्याचे कार्य सुरू केले. हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढीच्या विरोधात जनजागृती करून चळवळी उभ्या केल्या. भारताच्या गुलामगिरीच्या कारणांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. देशी संकल्पनेच्या आधारावर राष्ट्रवादाची मांडणी करण्याच्या प्रयत्न केला. सांस्कृतिक घटकांच्या आधारावर राष्ट्रवादाची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला. वैदिक धर्माची पुनर्मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला. वेदातील ज्ञानाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी वेदावर भाष्य केले. आपले विचार समाजापर्यंत पोहोचविण्यासाठी आर्य समाजाची स्थापना केली. भारताच्या गौरवशाली इतिहासाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय संस्कृतीची महानता पुनर्प्रस्थापित करण्यासाठी हिंदू पुनर्जागरणावर जोर दिला.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. Lala Lajpat Rai, The Arya Samaj, London, 1915.
2. Singh, Bawa Chhajju, The Life and Teachings of Swami Dayanand Saraswati,
3. अनंत ओगले – स्वामी दयानंद
4. सिंहल, मीनू -स्वामी दयानंद सरस्वती . प्रभात प्रकाशन. 2009.
5. फडके, स. कृ. -नवा वैदिक धर्म अथवा आर्यसमाजाचा विवेचक इतिहास, पनवेल, 1928.
6. मल्होत्रा शान्ता, स्वामी दयानंद सरस्वती के राजनीतिक विचार, कल्पना बुक डिस्ट्रीब्यूटर्स, दिल्ली, 2007
7. नगायच उमाशंकर, महर्षि दयानंद का समाज दर्शन, न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन, दिल्ली, 2009
8. गाबा ओम प्रकाश, भारतीय राजनिति-विचारक, नेशनल पेपरबैक्स, नई दिल्ली, 2019
9. मेघा अंबिके -स्वामी दयानंद सरस्वती
10. गोपाळ हरी देशमुख -पंडित स्वामी श्रीमद्दयानंद सरस्वती

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाज

डॉ. विजय संबेटवाड
राज्यशास्त्र विभाग, स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.
Corresponding Author –डॉ. विजय संबेटवाड
DOI - 10.5281/zenodo.14791716

गोषवारा :

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश", "वेदभाषा भूमिका" आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते. पुढे त्यांनी संपादित केलेले "आर्य पत्रिका" हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते. आर्य समाजाचे महान संस्थापक स्वामी दयानंद, आधुनिक भारताच्या राजकीय विचारांच्या इतिहासात एक अद्वितीय स्थान व्यापलेले आहे. जेव्हा भारतातील सुशिक्षित तरुण युरोपियन सभ्यतेच्या वरवरच्या पैलूंची गुलामगिरी करत होते आणि भारतीय लोकांच्या प्रतिभा आणि संस्कृतीकडे लक्ष न देता इंग्लंडच्या राजकीय संस्थांचे भारतीय भूमीत रोपण करण्यासाठी आंदोलन करत होते, तेव्हा स्वामी दयानंदांनी धैर्याने भारताच्या अवहेलनाला तोंड दिले. पश्चिमेकडील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय वर्चस्वाच्या विरोधात. इंडो-आर्यन संस्कृती आणि सभ्यतेचे महान प्रेषित स्वामी दयानंद हे देखील भारतातील राजकारणातील सर्वात प्रगत विचारांचे महान प्रवर्तक ठरले. ते मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था, कर्मकांड, नियतीवाद, भ्रूणहत्या, वरांची विक्री इत्यादींच्या विरोधात होते. ते स्त्रीमुक्ती आणि वंचित वर्गाच्या उत्थानासाठी उभे होते. वेद आणि हिंदूंचे वर्चस्व लक्षात घेऊन त्यांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माला विरोध केला आणि इतर पंथांचे हिंदू व्यवस्थेत पुनर्परिवर्तन करण्यासाठी शुध्दी चळवळीचा पुरस्कार केला. दयानंद यांनी राज्याचा सिद्धांत, शासनाचे स्वरूप, तीन-कॅमेराल कायदे, सरकारची कार्ये, कायद्याचे राज्य इत्यादींचे वर्णन करताना राजकीय कल्पना देखील व्यक्त केल्या.

कीवर्ड : दयानंद सरस्वती, ब्राह्मो समाज, स्वराज, आर्य समाज, मूर्तिपूजा, गुरुकुल, पर्दा, वैदिक धर्म.

प्रस्तावना :

आधुनिक भारताचा भक्कम पाया रचणाऱ्या अनेक महान विभूतींमध्ये महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. मोगल सत्तेच्या अस्तानंतरच्या इतिहासाचे जर अवलोकन केले तर मराठा साम्राज्याचा अस्त आणि पाश्चात्त्य इंग्रजी सत्तेचा पाया भारतामध्ये दृढ झालेला असताना भारतवर्षामध्ये विविध धार्मिक सांप्रदायिक समस्या याबरोबरच राजकीय समस्या व त्यातून निर्माण झालेली सामाजिक परिस्थिती अत्यंत बिकट तसेच गुलामगिरीची निदर्शक बनलेली होती.**हिंदवी स्वराज्याचे निर्माते छत्रपती शिवराय, हिंदू सूर्य महाराणा प्रताप यांनी जागवलेला राष्ट्राभिमान पुनश्च भारत वर्षाच्या रोमारोमात त्याच जोमाने वाहता**

करण्यामध्ये महर्षी दयानंद सरस्वती हे एक अलौकिक व्यक्तित्व म्हणून उदयास आले.

गुजरात येथील काठेवाडी प्रांतातील मोरवी संस्थानांमध्ये असलेल्या टंकारा या गावी महर्षी दयानंद सरस्वती यांचा 1824 मध्ये जन्म झाला. वडील करसनजी तिवारी यांचे पोटी जन्मलेला बालक शंकर, पुढे महर्षी दयानंद सरस्वती म्हणून प्रसिद्ध झाला. महर्षी दयानंद यांच्या जन्माच्या वेळी देश अनेक प्रकारच्या अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा तसेच जाती आधारित भेदभाव, स्त्रियांची दुय्यम सामाजिक स्थिती, शिक्षणाचा अभाव, शिवाय इंग्रजांची गुलामगिरी अशा अनेक समस्यांनी ग्रस्त होता. भारतमातेचे दुःख दूर करण्यासाठी महर्षी दयानंद यांनी कठोर तपस्या अध्ययन करून भारतवर्षाचा मूळ धर्म असलेल्या हिंदू धर्माचे सर्वप्रथम अध्ययन व परीक्षण केले.

मात्र राष्ट्र उद्धाराच्या कार्यात त्यांनी तडजोडीची भूमिका मुळीच स्वीकारली नाही. हिंदू धर्मातील मूर्तिपूजा सर्वात त्याज्य असल्याचे महर्षी दयानंदांनी निक्षून सांगितले. ईश्वर एकच तथा सर्वव्यापी असून तो सृष्टीकर्ता, दयाळू, निराकार तसेच कर्मफलप्रदाता असल्याचे सांगितले. वेद हे ईश्वरीय ज्ञान असून ते सर्व प्राणिमात्रांच्या तसेच सर्व मानवी समाजाच्या हिताचे असल्याचे त्यांनी घोषणा केली व भारतवर्षाला वेदांकडे वळण्याच आवाहन केलं. आणि आधुनिक धर्मक्रांतीला सुरुवात झाली.

अनेकानेक धर्ममार्तंड तसेच कर्मठ वर्गाने महर्षी दयानंद यांना तीव्र विरोध केला त्यांच्यावर प्राणघातक हल्ले सुद्धा केले. यात अनेक विधर्मी तसेच राजकीय इंग्रजी सत्तेचा सुद्धा हस्तक्षेप होता. महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी जातीप्रथा नाकारून वेदाध्ययन करण्यासाठी संपूर्ण देशात गुरुकुल यांची स्थापना करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले.

इसवीसन 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. आर्य समाजाचे माध्यमातून जाती प्रथेवर बहिष्कार घातला आर्य समाजाची दारे सर्व जाती संप्रदाययांसाठी खुली करून दिली. त्यामुळे आर्य समाजात अनेक विद्वान जोडले गेले. आर्य समाज युवकांचा आकर्षण बनला आणि यातूनच इंग्रजी सत्तेला हादरा देणारे युवक पुढे आले.

पुढे यांच्या प्रेरणेतूनच हजारो क्रांतिकारक निर्माण झाले व त्यांनी 1857 च्या संग्रामामध्येसुद्धा भव्य दिव्य कार्य केले. इंग्रजांनी महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे साहित्य व त्यांचं कार्य यावर नियंत्रण करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला मात्र महर्षी दयानंद यांना रोखण्यात त्यांना यश आले नाही. महर्षी दयानंद यांनी श्रीराम, श्रीकृष्ण, छत्रपती शिवाजी महाराज, हिंदुसूर्य महाराणा प्रताप यांचा आदर्श पुनश्च स्थापन करण्याचे संपूर्ण भारत वर्षाला आवाहन केले. हिंदू धर्माचे वैदिक स्वरूप त्यांनी विशद केले आणि वैदिक धर्माचा प्रचार आणि प्रसार आर्य समाजाच्या माध्यमातून करून परधर्मात गेलेले लाखो हिंदू यांना स्वधर्मात घेतले.

आर्य समाजाचे कार्य :

आर्यसमाज प्रणित वैदिक विचारांचा प्रसार झाल्याने हिंदुधर्मातील अनेक भ्रामक रूढींवर आघात झाला महर्षी दयानंदांनी वेदांचे भाष्य, संस्कार विधी आणि प्रसिद्ध ग्रंथ "सत्यार्थप्रकाश" यांचे लिखाण केले. त्यांचे गुरु विरजानंद सरस्वती यांनी त्यांना संपूर्ण जीवन भारतवर्षातील दैन्य दारिद्र्य व गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी समर्पित करण्याचे आवाहन केले आणि महर्षी दयानंदांनी ते अतिशय विनम्रतेने स्वीकारले. संपूर्ण भारतभर भ्रमण करून अनेक राजे महाराजे यांना राष्ट्र कार्यामध्ये जोडले आणि 1857 चा उठावामध्ये राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे यांसारख्या अनेक वीरांना राष्ट्र कार्याची प्रेरणा दिली.

भारतीय समाजात सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय क्रांतीचा सूर्योदय झाला. समाजात आर्य समाजाच्या प्रेरणेने हजारो क्रांतिकारक तयार झाले. महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी त्या काळामध्ये विविध धार्मिक मतांचे परीक्षण केले. ख्रिश्चन, इस्लाम, बौद्ध, जैन या संप्रदायासोबत हिंदूधर्माअंतर्गत असलेल्या बुवाबाजी, पाखंड, मूर्तिपूजा अशा अनेक विषयांची समीक्षा केली.

सत्यार्थप्रकाश या ग्रंथामध्ये त्यांनी या सर्व बाबींवर यथायोग्य प्रकाश टाकला व त्यातून प्रेरणा घेऊन लाखो लोक हिंदू धर्मामध्ये परत आले. त्यांचे शिष्य स्वामी श्रद्धानंद यांनी धार्मिक शुद्धीकरणाचे फार मोठे आंदोलन उभे करून हिंदू धर्माला बळकट स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. मात्र त्यातच त्यांना प्राण गमवावे लागले.

अनेक आर्यसमाजी क्रांतिकारक फासावर चढले व भारत मातेच्या चरणी आपले बलिदान समर्पित केले. महर्षी दयानंदांनी हिंदू धर्माचे निरपेक्ष आणि कठोर परीक्षण करून वैदिक धर्माची भक्कम पायाभरणी केली. यज्ञाचे महत्त्व त्यामागील विज्ञान आणि मानवकल्याणाची महती सांगितली.

माणसामाणसात कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता सर्व ईश्वराची संतती असल्याचे आर्य समाजाने ठासून सांगितले. कोणताही व्यक्ती जन्माने ब्राह्मण वैश्य क्षत्रिय व शुद्र असू शकत नाही तर त्याचे गुणकर्म स्वभाव यानुसार त्याचा वर्ण ठरतो. त्यामुळे एकाच कुटुंबात सर्व वर्णाचे लोक असु शकतात असे परखडपणे सांगितले. त्यामुळे आधुनिक भारताचा पाया मजबूत होण्यासाठी फार मोलाची मदत झाली.

महर्षी दयानंद यांच्या कार्यामुळे चिडून इंग्रज सरकारने तसेच विधर्मी लोकांनी षडयंत्र रचून महर्षी दयानंद यांचेवर विषप्रयोग केला आणि 30 ऑक्टोबर 1883 भर दीपावलीला महर्षी दयानंद यांची प्राणज्योत मालवली.

महर्षी दयानंदांनी स्त्री जातीचा उद्धार, अस्पृश्यता निवारण, धार्मिक भेदभाव याबाबत मानव कल्याणाच्या हितार्थ आपले आयुष्य वेचले. मात्र यातूनच आजच्या भारत वर्षाची निर्मितीचा पाया घातला गेला. महर्षी दयानंद यांचे राष्ट्रकार्य त्यांचे धर्म कार्य भारताला एक दिवस संपूर्ण जगाचे आणि अखिल विश्वामध्ये शांतता व सौहार्द निर्माण करण्यासाठी नेतृत्व करण्याची क्षमता निश्चितच प्रदान करेल यात शंकाच नाही!

वेदांची प्रधानता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सर्व ज्ञानाचा पाया आणि हिंदू धर्माचे सार म्हणून वेदांना चॅम्पियन केले. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की वेद अतुलनीय आहेत आणि त्यात जीवनाच्या सर्व पैलूंना लागू होणारी वैश्विक सत्ये आहेत. त्यांच्या अनेक समकालीन लोकांप्रमाणे, दयानंद यांनी वेदांचे थेट वाचन आणि अर्थ लावण्यासाठी वकिली केली, पुजारी वर्गाच्या अधिकाराला आव्हान दिले जे या ग्रंथांचा त्यांच्या हितसंबंधांसाठी अनेकदा अर्थ लावतात. एक मनोरंजक, कमी ज्ञात तथ्य अशी आहे की दयानंद यांनी मध्यस्थांवर अवलंबून न राहता या प्राचीन ग्रंथांशी थेट संबंध वाढवून वेदांचा त्यांच्या मूळ स्वरूपात अभ्यास करण्यासाठी संस्कृतसह अनेक भाषा शिकल्या.

सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा:

स्वामी दयानंद यांची सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांची हाक क्रांतिकारक होती. त्यांनी जातिभेद आणि अस्पृश्यतेच्या प्रथेला कडाडून विरोध केला आणि असा युक्तिवाद केला की या प्रथांना वेदांमध्ये कोणताही आधार नाही. स्त्री-पुरुष समानतेबद्दलची त्यांची भूमिका त्यांच्या काळासाठी तितकीच मूलगामी होती; त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी आणि त्यांच्या मालमत्तेचा वारसा हक्क यासाठी वकिली केली, जी 19 व्या शतकातील भारतात जवळजवळ ऐकली नव्हती. सामाजिक

सुधारणेसाठी त्यांच्या बांधिलकीचा एक आकर्षक पैलू म्हणजे धार्मिक समारंभांमध्ये पशुबलिदानाच्या प्रथेला आव्हान देणे, अहिंसेचा (अहिंसा) समर्थन करणे, हे तत्त्व हिंदू तत्त्वज्ञानात खोलवर रुजलेले आहे परंतु व्यवहारात अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते.

शैक्षणिक परिवर्तन:

दयानंद यांची शैक्षणिक सुधारणांची दृष्टी सर्वसमावेशक होती. पारंपारिक वैदिक शिक्षणाला विज्ञान आणि गणित यांसारख्या आधुनिक विषयांसोबत जोडणारे शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी गुरुकुलांची स्थापना केली. हा दृष्टीकोन नाविन्यपूर्ण होता, ज्याचा उद्देश समाजात योगदान देण्यासाठी सुसज्ज व्यक्ती तयार करणे हा होता. या गुरुकुलांबद्दल एक आश्चर्यकारक वस्तुस्थिती अशी आहे की ते सह-शैक्षणिक शिक्षणाच्या वातावरणास प्रोत्साहन देणारे, सामाजिक नियमांना आव्हान देणारे भारतातील पहिले होते ज्यामुळे स्त्रियांसाठी शैक्षणिक संधी गंभीरपणे मर्यादित होत्या.

राष्ट्रवादाचा प्रचार:

स्वामी दयानंद हे भारतीय राष्ट्रवादाला चालना देणारे अग्रदूत होते, जेव्हा एकसंध भारतीय राष्ट्र-राज्याची संकल्पना अजूनही बाल्यावस्थेत होती. त्यांनी ब्रिटीश राजवटीपासून मुक्त असलेले एक सार्वभौम राष्ट्र म्हणून भारताची कल्पना केली, वेदांच्या तत्त्वांवर आधारित परंतु आधुनिकतेचा स्वीकार केला. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील अनेक प्रमुख व्यक्तींना प्रेरणा दिली आहे, ज्यात भगतसिंग यांचा समावेश आहे, ही वस्तुस्थिती धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणांच्या पलीकडे जाऊन भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या हृदयापर्यंत त्यांचा प्रभाव अधोरेखित करते.

ब्रिटिश राजवटीतून मुक्ती:

ब्रिटीश राजवटीपासून भारताच्या मुक्तीसाठी दयानंद यांचा वकिली देशाच्या आध्यात्मिक आणि भौतिक पुनरुज्जीवनाच्या त्यांच्या दृष्टीमध्ये गुंतलेली होती. त्यांचा विश्वास होता की खरे स्वातंत्र्य सर्व प्रकारचे परकीय नियंत्रण नाकारून आणि वैदिक समाजव्यवस्थेच्या पुनर्स्थापनेतून मिळेल. ब्रिटीश राजवटीविरुद्धच्या त्यांच्या मोहिमेचा एक कमी सामान्यपणे ज्ञात पैलू म्हणजे पाश्चात्य शिक्षण आणि संस्कृतीवर त्यांनी केलेली टीका, ज्याला त्यांनी भारतीय मूल्यांसाठी हानिकारक मानले. तथापि, त्यांनी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामध्ये पाश्चात्य पद्धतींचा अवलंब करण्याचे महत्त्व देखील ओळखले, पूर्व आणि पश्चिम या दोन्ही देशांतील सर्वोत्तम पद्धतींच्या संश्लेषणाची वकिली केली.

संदर्भ सूची :

१) https://en.wikipedia.org/

२) https://ebooks.inflibnet.ac.in/

३) www.swamidayanand.org

४)भारतीय राजकीय विचार: डॉ.**वैशाली पवार, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव**

५) आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत : डॉ.दिलीपसिंग निकुंभ,डॉ.पी.डी.देवरे;प्रशांत **पब्लिकेशन्स्, जळगाव**

६) आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत : डॉ.रमेश ढोबळे, **अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव**

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

Swami Dayanand Saraswati's Contribution to Women's Empowerment

Dr. Shrishialya Tukaram Todkar
Associate Professor, Department of English,
Shri Chhatrapati Shivaji College, Omerga
Corresponding Author – Dr. Shrishialya Tukaram Todkar
DOI - 10.5281/zenodo.14784850

Swami Dayanand Saraswati lived during a time when social, cultural, and religious norms severely restricted the status of women in India. His era, the 19th century, was marked by patriarchal structures that largely confined women to domestic roles, limiting their education, independence, and participation in public life. In this context, women were often denied their fundamental rights and subjected to practices that hindered their well-being. In 19th-century India, women were primarily seen as caregivers, responsible for managing households and raising children. The broader society viewed women as subordinate to men, whose roles were strictly defined by patriarchy. Women's rights were not recognized beyond their domestic duties, and they had very little autonomy over their lives.

India was deeply entrenched in social and cultural practices that severely limited women's rights. Practices like child marriage, Sati (the self-immolation of widows), and the restriction of women's education were prevalent. Women's participation in public and social life was limited, and they were expected to remain within the confines of the home. It was during this time that social reformers like Swami Dayanand Saraswati emerged to challenge these oppressive practices. The institution of marriage was highly patriarchal. Women were expected to marry early, often in their childhood, and their marital lives were governed by rigid customs that left them with little control over their choices. Widows were often subjected to harsh social stigmas and were expected to live in austerity, sometimes facing discriminatory practices like the prohibition of remarriage.

Swami Dayanand Saraswati was a prominent philosopher, scholar, and social reformer who sought to reform Indian society through the revival of Vedic principles. He strongly advocated for the rights of women, challenging the conventional patriarchal norms that restricted their access to education, social freedom, and economic independence. Swami Dayanand's philosophy was radical for his time, as it promoted a vision of an egalitarian society where women could attain equal status as men in all spheres of life. This paper aims to investigate his views on women's empowerment and analyze how his teachings are relevant today.

The rise of social reform movements in this period sought to address these inequalities. Reformers such as Ishwar Chandra Vidyasagar, Jyotirao Phule, and Swami Dayanand Saraswati became vocal advocates for the rights and education of women, challenging the status quo and pushing for legislative and societal change. Swami Dayanand Saraswati played a vital role in bringing changes in society where

women were reduced to very ignoble status. He put his views to empower women and also took some actions wherever necessary. His following thoughts have brought some changes in society that liberated women from some traditional inhuman practices.

1. Equality of Women and Men:

Gender-based discrimination is still widespread in many parts of the world, where women face limitations in access to resources, decision-making, and leadership positions. Swami Dayanand's belief in the fundamental equality of men and women can be a guiding principle in the ongoing struggle for gender justice. Swami Dayanand believed in the inherent equality of all human beings, regardless of gender. He argued that the Vedas, the oldest scriptures in Hinduism, did not discriminate between men and women. According to him, women should be treated with the same respect, dignity, and opportunity as men.

2. Advocacy for Women's Education:

Women's education was not prioritized in the 19th century. Formal education for women was virtually non-existent, and societal norms dictated that women's primary role was in the home. Girls were often taught domestic skills rather than academic subjects or intellectual development. Swami Dayanand, in contrast, advocated for the education of girls, seeing it as essential for their empowerment and societal progress. One of Swami Dayanand's key principles was the importance of women's education.

He stressed that women should have access to knowledge in the same way that men did. In contrast to the prevailing social norms that restricted women from learning religious texts like the Vedas, Swami Dayanand insisted that women had the same right as men to study the Vedas and other sacred scriptures. He saw education as a means for women to develop intellectually and spiritually. He firmly believed that educated women could contribute to the social and moral upliftment of society. Dayanand's Arya Samaj played a pivotal role in establishing schools for girls. These institutions promoted the education of girls in subjects ranging from literature and science to religious and spiritual studies, areas that were typically denied to women at the time. Swami Dayanand's call for equal educational opportunities for women serves as a reminder that education is a key to empowering women and fostering gender equality.

3. Opposition to Child Marriage and Sati:

Child Marriage: Child marriage was a prevalent practice in India during Swami Dayanand's time. Girls were married off at a young age, often before they had reached physical or emotional maturity, leading to a life of dependency and hardship. Their marital lives were governed by rigid customs that left them with little control over their choices. Swami Dayanand criticized the practice of child marriage, emphasizing that it deprived girls of their childhood, education, and personal development. He argued for the age of marriage to be raised, promoting the idea that women should be mature enough to make informed decisions about their lives and relationships. Swami Dayanand was a vocal critic of practices like child marriage and Sati. He condemned child marriage as a social evil that denied girls their childhood and education. One of the most egregious social practices of the time was Sati, where widows were often compelled, or in some cases forced, to self-immolate on their husbands' funeral pyres. This practice, rooted in superstition and patriarchal norms, denied widows autonomy and perpetuated their suffering. He also opposed Sati, viewing it as a barbaric and unjust practice that violated a woman's basic human rights.

4. Strongly Supported for Respectable Status of Women in Society:

In 19th-century India, women were primarily seen as caregivers, responsible for

managing households and raising children. The broader society viewed women as subordinate to men, whose roles were strictly defined by patriarchy. Women's rights were not recognized beyond their domestic duties, and they had very little autonomy over their lives. Swami Dayanand promoted the idea that women should participate actively in the social, cultural, and economic spheres of life. He argued that women were not just caregivers and homemakers but could also be scholars, leaders, and professionals.

5. Empowerment Through Economic Independence:

Women in 19th-century India had limited opportunities to work or earn an independent living. Their economic activities, if any, were largely confined to household work or traditional crafts. Most women were financially dependent on their husbands or male family members. This lack of economic independence further reinforced women's subjugation in society. Economic independence was another area where Swami Dayanand's teachings were ahead of his time. He encouraged women to be self-reliant and to engage in occupations that allowed them to earn a livelihood. This was a revolutionary idea at a time when women were expected to rely entirely on male family members for financial support.

6. Swami Dayanand's Vision for Religious Equality:

Access to spiritual knowledge, particularly the Vedas, was generally restricted to men. Religious education for women was rare, and the concept of women studying religious texts was almost unthinkable in many parts of society. Traditionally, women were excluded from many religious rituals and ceremonies in Hinduism. The right to perform religious rites was often reserved for men, especially those belonging to the priestly classes. This exclusion from religious life limited women's spiritual autonomy and denied them the opportunity to contribute to religious practices. Swami Dayanand believed in religious equality for men and women. He argued that women should have equal access to the practice of religion and the study of sacred texts like the Vedas. His advocacy for women's participation in religious life was part of his broader vision of social equality.

The Arya Samaj, founded by Swami Dayanand, became a powerful force in the social reform movement. The Samaj established schools for girls and promoted the idea of women's education across India. Swami Dayanand's insistence on the need for women to be educated and empowered became a cornerstone for the Arya Samaj's educational philosophy. Swami Dayanand's views were transformative and laid the foundation for many social reform movements aimed at improving women's rights in India. His advocacy for women's education directly influenced several prominent social reformers, such as Ishwar Chandra Vidyasagar, who played an instrumental role in promoting female education and legal reforms like the Hindu Widow Remarriage Act. Swami Dayanand's advocacy against practices like Sati and child marriage played a significant role in the passing of laws that sought to improve the status of women. The Bengal Sati Regulation Act of 1829 and the Hindu Widow Remarriage Act of 1856 were important milestones in the legal empowerment of women in India.

Swami Dayanand Saraswati's philosophy remains highly relevant in today's world. Despite significant progress in women's rights, issues like gender inequality, discrimination, and violence against women continue to persist globally. The empowerment of women through education, economic independence, and social equality is a cause that Swami Dayanand championed over a century ago, and it remains a fundamental objective for

societies around the world today. The need for comprehensive and inclusive education for women is more critical than ever. The global literacy rate for women is still lower than that for men, and millions of girls around the world still lack access to quality education.

In response to the injustices done to women, Swami Dayanand Saraswati became one of the leading reformers of his time, challenging the traditional practices that oppressed women. His social and religious reforms were aimed at elevating the status of women and ensuring their rights. He advocated for women's education, freedom from practices like child marriage and Sati, the right to remarry, and economic independence.

Swami Dayanand Saraswati's progressive views on women's empowerment were revolutionary for his time. His philosophy emphasized equality, education, and social justice, challenging the norms that confined women to subjugated roles. His teachings continue to resonate today, as gender inequality remains one of the most pressing issues facing societies worldwide. Through his advocacy for women's rights, Swami Dayanand laid the foundation for a more inclusive and equal society, and his work remains a source of inspiration for ongoing efforts toward gender equality and women's empowerment.

References:

1. Kumar, Satyendra. Swami Dayanand Saraswati: A Revolutionary Social Reformer, Prabhat Prakashan, 2014.
2. Altekar, A. S. Women in Ancient India, Motilal Banarasidass Publishers, 1938.
3. Ghosh, M. M. The Social Reform Movement in India, Orient Longman, 1951.
4. Majumdar, R. C. The Role of Women in the Social Reform Movement, Firma K. L. Mukhopadhyay, 1956

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

Swami Dayanand Saraswati: Social Thought and Work

Dr. Ashwin Ranjanikar
Associate Professor & Head,
Dept. of English,
Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya, Phulambri
Corresponding Author –Dr. Ashwin Ranjanikar
DOI - 10.5281/zenodo.14784914

Abstract:
Swami Dayanand Saraswati (1824–1883) was a visionary reformer and founder of the Arya Samaj, a Hindu reform movement. His revolutionary ideas challenged orthodoxy, promoted rational thinking, and advocated for social and religious reform. This paper examines his contributions to social thought, focusing on education, gender equality, caste reform, and the promotion of Vedic ideals. It also explores his enduring legacy and its impact on modern Indian society. References to primary texts and scholarly interpretations highlight the significance of his work.

Introduction:

Swami Dayanand Saraswati, born as Mool Shankar Tiwari in 1824 in Gujarat, India, was a reformist thinker whose mission was to revive the Vedic way of life. Witnessing societal corruption and religious orthodoxy, he sought to promote values of equality, rationality, and education. His ideas formed the cornerstone of the Arya Samaj, which he founded in 1875. This paper delves into his social thought and work, emphasizing their relevance to contemporary society.

Social Thought of Swami Dayanand Saraswati:

1. Rational Interpretation of Religion:

Swami Dayanand rejected superstitions, idol worship, and rituals that lacked a rational basis. He emphasized the importance of understanding and interpreting the Vedas, which he regarded as the ultimate source of knowledge. His work, *Satyarth Prakash* (The Light of Truth), remains a critical text advocating for the rational foundation of religion.

2. Promotion of Education:

Dayanand believed that education was the cornerstone of societal progress. He advocated for:

- **Universal Education**: Education for all, irrespective of gender or caste.
- **Vedic Education**: Reviving the study of Vedic texts and Sanskrit while integrating modern subjects like science and mathematics.

3. Gender Equality:

He was a strong proponent of women's rights and opposed practices such as child marriage, sati, and the denial of education to women. He promoted widow remarriage and equal opportunities for women in education and society.

4. Caste Reform:

Dayanand vehemently opposed the rigid caste system, advocating for a merit-based society as envisioned in the Vedic texts. He rejected untouchability and emphasized equality among all humans, stressing that caste distinctions were later societal distortions.

Describing the advantages of social unity Swami says 'it is extremely difficult for people to make any progress as long as their religion and their interests are not the same. Again, they cannot progress when they donot rejoice in each other's joy's, nor sympathise opportunities and afflictions'. He also advocated equal opportunities and facilities, in matters educational to the four Vernas including the Shudaras or what we at present call the depressed classes or untouchables (Encyclopaedia of Great Men of India: 142)

5. Social Reform Through Arya Samaj:

The Arya Samaj served as a vehicle for his reformist ideas. It championed:

- The abolition of untouchability.
- The eradication of child marriage and support for widow remarriage.
- Promoting Swadeshi (self-reliance) and national consciousness.

Gender Equality:

As regards the relations between man and woman, he was a firm believer in the principle of granting equal rights to both the sexes. He says 'Let the husband and the wife daily read and recite the Veda and other Shastras that give increase of wisdom, teach the means of acquiring wealth, and promote their welfare. Let them also carefully revise what they had studied during their student life and teach the same.

He was staunch opponent of child marriage and considered it to be one of the causes of the degeneration of the Hindus. The minimum marriageable age, according to the Vedas and Shastras is 25 years in the case of males and 16 years for the females. He believed that if marriage is performed with due regard to all these factors, family life is bind to be happy. He quotes Manu very extensively to show what relations must subsits between husband and wife:

'Wherever the husband is contented with his wife, and the wife with her husband, in that family alone all prosperity, fortune and happiness perpetually dwell. And wherever they disagree and squabble there poverty, ill-fortune and misery are assuredly permanent' (Encyclopaedia of Great Men of India: 143)

'Where women are honoured (worshipped), in that family great men are born: but where they are not honoured, there all acts are fruitless. Where women pass their days in misery and sorrow because of the misdeeds (such as adultery) of their husbands, that family soon entirely perishes, but where they are happy because of the good conduct of their husbands the family continually prospers' (Encyclopaedia of Great Men of India:143)

Such were the views of Swami Dayanand regarding the married life and the relations between the husband and the wife.

Widow Conditions:

Swami Dayanand was deeply struck with the hopeless condition of the Hindu widows whom he found living in the most miserable conditions, partly as a result of the evil system of early marriage and partly on account of the wrong conceptions of men. He espoused the cause of the widows and appealed to the people to accord to these unfortunate ones the most humane and kind treatment.

Dayanand took up the cause of the helpless and the destitute. He appealed to the people to open widow homes and the orphanages, the former for the protection of the widows and the latter for the bringing up of the orphans. They were falling into the hands of non-Hindus and embracing their religion. (Encyclopaedia of Great Men of India: 144, 145)

Key Contributions and Movements:

1. Shuddhi Movement:

Dayanand initiated the Shuddhi (purification) movement to reconvert those who had converted to other religions back to Hinduism. This movement aimed to restore their rights and integrate them into society.

2. Establishment of Educational Institutions:

Through the Arya Samaj, Dayanand inspired the establishment of numerous schools and colleges, including the

Dayanand Anglo-Vedic (DAV) schools and colleges. These institutions became centers of modern education rooted in Vedic values.

3. Advocacy for Swadeshi:

He promoted the use of indigenous products and self-reliance, aligning with the later Swadeshi movement that became a key element of India's struggle for independence.

Enduring Legacy:

Swami Dayanand Saraswati’s influence extended beyond his lifetime. His ideas inspired leaders like Mahatma Gandhi, Swami Vivekananda, and Bal Gangadhar Tilak. The Arya Samaj remains active in social reform, education, and religious revival. His work laid the foundation for:

- **Modern Educational Reforms**: Integration of traditional and modern education systems.
- **Empowerment of Women**: Advancing gender equality in education and social rights.
- **Nationalism and Self-Reliance**: Promoting Indian cultural and economic independence

Ten Principles of the Arya Samaj, which he established for the good of the people, the sixth, the seventh , the eighth, and the ninth principles.

The sixth principle is: The primary object of the Arya Samaj is to do good to the whole world.

The Seventh: All ought to be treated with love, justice and with due regard to their merits.

The eighth principle is: Ignorance should be dispelled, and knowledge diffused everywhere.

The ninth principle is : no one should be contented with his own good alone, but everyone should regard his or her prosperity as included in that of others.

S. Radhakrishnan: I appreciate the very great work, social and educational, which the Arya Samaj and its workers are doing throughout North India and sometimes even in certain places in the South.(Encyclopaedia of Great Men of India: 481)

Mahatma Gandhi: Among the many rich legacies that Swami Dayanand has left to us, his unequivocal pronouncement against the untouchability is undoubtedly one’ (Encyclopaedia of Great Men of India: 481)

Conclusion:

Swami Dayanand Saraswati’s social thought and reformist work addressed deep-seated societal issues and laid the groundwork for a progressive and egalitarian society. His emphasis on rationality, education, and equality remains relevant in addressing contemporary challenges. As India continues to evolve, his teachings provide a timeless framework for achieving social harmony and progress.

References:

1. Saraswati, Swami Dayanand. *Satyarth Prakash (The Light of Truth)*. Arya Samaj Publications.
2. Sharma, R.N. "Swami Dayanand Saraswati and Social Reform," Indian Historical Review, 1985.
3. Bhardwaj, A. "The Arya Samaj Movement: Social and Educational Contributions," Journal of Modern Indian Studies, 2003.
4. Choudhary, K. "Gender Equality in the Teachings of Swami Dayanand Saraswati," Vedic Heritage Quarterly, 2010.
5. Government of India. "Swami Dayanand Saraswati: Visionary Reformer," Ministry of Culture, 2015.
6. Joshi, L.M. "The Shuddhi Movement and its Implications," Sociological Studies in India, 1978.
7. Shiv Gajrani, S. Ram: Encyclopaedia of Great Men of India, Commonwealth Publishers, 2005.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

Swami Dayananda Saraswati and Arya Samaj: Liberation of Hyderabad Movement

Dr. Ghuge Rahunandan Baburao
Asst. Prof. in Political Science
S.S.M. College, Beed.
Corresponding Author – Dr. Ghuge Rahunandan Baburao
DOI - 10.5281/zenodo.14792576

Abstract:

Swami Dayananda Saraswati established the Arya Samaj in Bombay in 1875. He desired to Reform Hindu society by removing the socio-religious evils through Samaj. The Arya samaj Among the major socio-religions movements of India, the Arya Samaj played a pivotal role in spreading the socio-political renaissance in Nizam's dominion. The Arya Samaj Movement took a political colour in Hyderabad State.

Keywords: Liberation of Hyderabad and Swami Dayanand Saraswati Arya Samaj

Historical Background:

Swami Dayananda Saraswati established the Arya Samaj in Bombay in 1875. He desired to Reform Hindu society by removing the socio-religious evils through Samaj. The Arya samaj Among the major socio-religions movements of India, the Arya Samaj played a pivotal role in spreading the socio-political renaissance in Nizam's dominion. The Arya Samaj Movement took a political colour in Hyderabad State. In his magnum-opus work 'Satyarth Prakash' throws light on his views. Dayananda was great propagator of 'Shuddi Movement' and he gave the slogans like "India for Indians and back to Vedas". After the death of Dayanand in 1883, his mission was carried further by his followers like Mahatma Hans Raj, Guru Datta Vidyarthi, Lala Lajpat Rai,Munshi Ram and others.

Introduction:

Arya Samaj, founded in 1875 at Bombay by Maharishi Dayanand Saraswathi, has been hailed as one of the most potential and dynamic socio-religious movements of the day. The Arya Samaj was mainly responsible in bringing the region into the main stream of Indian nationalism. It had a great impact on the life and thinking of the people particularly of the Hindus in the 19th and 20th centuries.

Historical Role in Hyderabad liberation movement to Arya Samaj:

Arya Samaj, founded in 1875 at Bombay by Maharishi Dayanand Saraswathi, has been hailed as one of the most potential and dynamic socio-religious movements of the day. It had a great impact on the life and thinking of the people particularly of the Hindus in the 19th and 20th centuries. According to Dr.K.P.Jaiswal, "The foundation of the Arya Samaj marked the beginning of vital changes in the social, religious, educational and national life of the vast majority of the people of India, as well as among the followers of the various faiths of the world. "Speaking on the role of Arya Samaj, Yogi Arvind Ghosh of Pondichery said,

"Dayanand was the real harbinger of the

Indian Renaissance which opened up new directions and fresh hopes for millions of people who were groaning under the worst kind of slavery resulting from social, religious, cultural and political decadence."

In the light of the above statements the role of the Arya Samaj during the latter part of the reign of the last Nizam, Osman Ali Khan becomes very clear. The Arya Samaj in Hyderabad gave an impetus to the political awakening and paved the way for political emancipation at Hyderabad.

The Nizam Government in a bid to establish the Islamic State denied opportunities for the people of non-ruling class to enjoy basic civil and human rights. Arya Samaj, under these circumstances could not be a silent spectator. The Nizam mixed religion and politics and encouraged the 'Ittehad' to start Tableegh, and issued farman (order) and passed the acts called Mufusa and Gayar Mufusa. It the first one protected the property of the Muslims and those of converted, the second Act empowered Muslims have enslaved the Hindus, by purchasing the lands of the Hindus who mortgaged them on their debts. Many of the Hindu people agitated against the orders of the Government through Arya Samaj. They propagated the message of Arya-Samaj; (a) Equality of all human beings, (b) Condemnation of caste system, (c) Equal opportunities of education and refinement, (d) The message of 'Satyarth Prakash' i.e., “Back to Vedas”. Inspired the enthusiastic and fearless patriots of Hyderabad Karnataka

This satyagraha has been considered an important landmark in the history of Hyderabad freedom struggle and the government in recognition of it has been honouring those who bravely participated in it by granting pensions to them. Snathak in 1990, writes that several Satyagrahis came from outside Hyderabad also to join the Satyagraha. Leaders from Punjab, Uttar Pradesh, Bihar, Hyderabad, and Gujarat emerged as 'dictators' in different phases of the Satyagraha. They put forth fourteen major demands before the Nizam's Government. Initially, the State Congress and All India Congress were critical of the Satyagraha but when they saw the success it achieved the congratulatory messages poured in from all of them. Mahatma Gandhi also gave special commendation Brahmadatt concludes, "I was only 20 years old then and the only child of my parents, it gives great pride that the Satyagraha has been recognized by the Indian Government as a part of the National Freedom Struggle" Regarding the reaction the of the Muslims in the state, the Muslims of Hyderabad in February, 1939 submitted a memorandum to Sir Akbar Hydari pointing out the indifference of state towards the agitation started by the Arya Samaj and warning that if the movement was not suppressed within a fortnight they would come forward to combat the agitation on behalf of the state, and the ruler who belonged to the Muslims and not bother about the consequences that might follow.

Conclusion:

It is summarized from the above discussion that Arya Samaj played significant role in uniting people of all Hindu castes. By making such efforts, it opened its branches all over India. As such, it responded to the many local problems such as socio-reforms in Hyderabad-Karnataka. Many of the leaders of Arya Samaj such as Swami Ramanand Teerth have made organized struggle against the atrocities of Razakars and the Nizam's rule in the region. Due to their efforts Hyderabad State including Hyderabad-Karnataka area merged into the Indian Union in September 1948. Hence, the efforts of Arya Samaj and leaders of Arya Samaj are worth to remembered in the history of liberation of Hyderabad-Karnataka region. It can be said that the reforms of Arya Samaj are of great

significance and have made huge impacts on the contemporary Hindu society. The Arya Samaj has become a major acculturative movement with its purified Hinduism.

End notes and references:

1. Mahabaleshwarappa, BC (1998): Sparks of Nationalism as Gleaned from Arya Samaj Movement in Hyderabad-Karnataka. Jnana Ganga Research Journal. P. 123.
2. Kerur, BG (1980): Rashtraveera. P. 35.
3. Jawad Rizvi, SM: Political Awakening in Hyderabad: Role of Youth and Students, p. 14.
4. Udayavani Swatantra Swarnodaya. Kannada Article. August 1997, p. 24.
5. Mahabaleshwarappa, Ibid, p. 124.
6. Mahabaleshwarappa, Ibid, p. 125.
7. Raghunadha Rao, P (1990): History of Modern Andhra. New Delhi: Sterling Publishers, 1990. P. 134.
8. Rameshan, N: The Freedom Sturggle in Hyderabad. Vol. IV, p. 90.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

Swami Dayanand Sarswati and Law

Dr. Mane Sachin Babruvan
Dayanand College of Law, Latur, Dist. Latur
Corresponding Author – Dr. Mane Sachin Babruvan
DOI - 10.5281/zenodo.14792576

Introduction:

Swami Dayanand Saraswati was a prominent philosopher, social reformer, and the founder of the Arya Samaj, a Hindu reformist movement. He was a staunch advocate for the return to the Vedic values and stressed the importance of rationalism, education, and social justice.

Swami Dayanand Saraswati, a prominent 19th-century Indian philosopher and social reformer, was a strong advocate for equality and justice, particularly in the context of Hindu society. He believed in the fundamental dignity of all human beings and sought to eliminate social discrimination, especially the caste system.

Though he did not formulate specific laws, Swami Dayanand's teachings called for reform in societal practices that he saw as unjust or unethical. For example, his criticism of the rigid caste system and child marriage pointed to his desire for legal reform in these areas.

Swami Dayanand also promoted the idea that law should be based on logic, rationality, and moral principles, as derived from the Vedic texts.

While his direct influence on specific legal codes may not have been substantial, his philosophical contributions were essential in shaping discussions about social justice, equality, and the relationship between religion and law in India. His ideas influenced various leaders and reform movements, including the social reform laws during British colonial rule, such as the abolition of Sati and the Child Marriage Restraint Act.

In terms of law, Swami Dayanand Saraswati's ideas aligned with a desire for societal reform through ethical principles rooted in Hinduism. He emphasized:

Equality and Justice:

He advocated for the fair treatment of all people, regardless of caste, gender, or social status. His belief in the equality of men and women, and his critique of social ills like untouchability, were ground breaking at the time.

Here are some of his key ideas related to equality and justice:

A. **Against Caste Discrimination**: Dayanand Saraswati strongly opposed the rigid caste system, which he saw as a source of social injustice. He believed that all individuals, regardless of their birth or social status, should be treated equally. He emphasized that one's worth is determined by their actions and character, not by their caste.
B. **Women's Rights:** He advocated for women's rights and believed that women should have the same opportunities for education and personal development as men. He opposed practices like child marriage and Sati (the self-immolation of widows) and called

for reforms to improve the status of women in society.

C. **Promotion of Education**: Dayanand stressed the importance of education for all, regardless of gender or social background. He believed that education was essential to uplift individuals and society as a whole. This vision was radical for his time, as many parts of Indian society were still deeply entrenched in traditional, exclusionary practices.

D. **Universal Brotherhood**: His interpretation of Hinduism was inclusive and promoted the idea that all people, regardless of religion, should live harmoniously and treat each other with respect. He viewed everyone as equal in the eyes of God and rejected any form of discrimination based on social or religious identity.

Legal Reform:

Swami Dayanand Saraswati was a strong advocate for social reforms, including legal reforms, to create a more just and equitable society in India. He believed that legal systems should be aligned with principles of truth, justice, and equality, as prescribed in the Vedas, which he viewed as the ultimate authority in guiding human conduct.

Here are some of the key aspects of Swami Dayanand Saraswati's views on legal reforms:

A. **Equality Before Law:** Swami Dayanand opposed any form of social or legal discrimination, particularly caste-based discrimination. He believed that the legal system should treat all individuals equally, regardless of their caste, gender, or social status. His views aligned with the broader vision of equality in society, where all people had the right to be treated fairly under the law.

B. **Reform of Personal Laws**: Swami Dayanand was critical of certain practices in Hindu society, such as child marriage, the mistreatment of widows, and the institution of Sati (widow burning). He advocated for reforms in Hindu personal laws to protect the rights of women and children. For instance, he called for the abolition of child marriage and emphasized the importance of women's education and their right to choose their own partners.

C. **Opposition to Injustice in Religious Practices**: He was particularly vocal against superstitions, idol worship, and blind religious rituals that he felt were unjust. In his view, the legal system should promote rational thinking and ethical conduct, and practices that violated these principles should be reformed or discarded. He wanted to replace rigid and often exploitative religious norms with a more rational, just, and egalitarian approach to spirituality and law.

D. **Social Justice and Legal Reforms for the Marginalized**: Swami Dayanand also called for the upliftment of the lower castes and marginalized communities. He believed that the law should serve to protect the rights and dignity of these groups, who were often victims of exploitation and oppression. He was one of the early advocates for the rights of the so-called "untouchables" and believed in their social and legal equality.

E. **Support for Legislative Changes**: Swami Dayanand Saraswati's support for social reforms extended to legislative changes that promoted justice and equality. He welcomed the British government's enactment of laws that were designed to improve social conditions, such as the abolition of Sati (1829) and the prevention of child marriage (The

Child Marriage Restraint Act of 1929). However, he also believed that the legal system in India needed to be improved further to reflect the values of truth and justice as laid out in the Vedas.

Promotion of Education:

He was an advocate for universal education, which would empower individuals and society. This could be seen as laying the groundwork for future legal reforms related to education rights.

Swami Dayanand Saraswati was a passionate advocate for the promotion of education in India, believing it to be a crucial tool for social, moral, and spiritual progress. He saw education as the key to removing ignorance, superstitions, and social inequalities. His views on education were revolutionary for his time, especially in the context of a deeply stratified society with limited access to formal education, especially for women and marginalized communities.

Here are the key aspects of Swami Dayanand Saraswati's promotion of education:

- **A.** Education for All:
- **B.** Women's Education:
- **C.** Vedic Education:
- **D.** Promotion of Sanskrit and Indian Languages:
- **E.** Educational Institutions and Reform:
- **F.** Rational and Scientific Education:
- **G.** Combating Ignorance and Superstition:

Rational and Ethical Approach to Law:

Swami Dayanand Saraswati was a strong proponent of a rational and ethical approach to law, rooted in his belief in truth, justice, and moral conduct. He emphasized the importance of aligning legal systems with principles of reason, equality, and ethical values derived from the Vedas, which he considered the ultimate source of knowledge and wisdom. His views on law and justice were both progressive and rooted in a deep sense of spirituality and ethical

Here are some key aspects of Swami Dayanand Saraswati's rational and ethical approach to law:

- **A. Law Based on Truth and Justice**: Swami Dayanand believed that laws should be grounded in the principles of truth (Satya) and justice (Nyaya). He felt that the legal system should uphold what is fair and just for all individuals, regardless of their social status, caste, or gender. He criticized laws and practices that perpetuated discrimination or injustice, such as the caste system, and called for a legal system that recognized the inherent dignity of every human being.
- **B. Equality Before the Law**:- Swami Dayanand's approach to law was rooted in his belief in the equality of all people, especially when it came to social justice. He believed that every individual, regardless of caste, gender, or religion, should be treated equally under the law. He opposed caste-based discrimination and social hierarchies that were entrenched in the traditional legal and social systems of India. He called for legal reforms that would abolish untouchability and discrimination against women and the marginalized.
- **C. Abolition of Injustices in Traditional Practices:-** Swami Dayanand was critical of several unjust social practices that were sanctioned by law or custom, such as child marriage, Sati (widow burning), and the oppression of women. He believed that the legal system should actively work to eliminate such practices and protect the rights and dignity of women and children. For example, he advocated for the legal age of marriage to be raised and opposed the practice of Sati, which was eventually abolished in 1829.

D. **Rational Legal Framework**:- Swami Dayanand emphasized that the law should be based on rationality and logical reasoning rather than superstition or blind adherence to tradition. He rejected the idea of laws being based on rituals or dogmatic religious principles. Instead, he advocated for laws that promoted ethical behavior, critical thinking, and a sense of personal responsibility. His rational approach also extended to matters of social justice, where he believed that laws should aim to reduce human suffering and promote equality and well-being.

E. **Law as a Moral Guide** :- For Swami Dayanand, law was not just a set of rules but a moral guide for individuals and society. He believed that laws should not only regulate social conduct but also encourage individuals to act ethically and justly. In this sense, the law was a tool for moral and spiritual upliftment, helping people to live virtuous lives in accordance with moral and ethical principles.

F. **Opposition to Superstition and Blind Faith in Legal Systems:-** Swami Dayanand Saraswati was a staunch opponent of superstitions, which he saw as corrupting both religious and legal practices. He believed that the law should not allow for the perpetuation of superstitious beliefs or practices, such as idol worship or rituals that violated basic human dignity. In his view, a rational legal system would reject any practices that lacked a foundation in reason and ethical conduct.

G. **Support for Legal Reforms:-** Swami Dayanand supported legal reforms that were in alignment with his principles of truth, justice, and equality. He welcomed laws that promoted the welfare of women, abolished caste-based discrimination, and advanced social reforms. While he admired British laws that promoted social justice, such as the abolition of Sati and the legal age for marriage, he also believed that Indian law needed to be reformed to reflect these principles more thoroughly.

H. **Self-Restraint and Moral Discipline:-** In his ethical approach to law, Dayanand emphasized the importance of self-restraint and moral discipline, which he believed should be upheld by both individuals and the legal system. He felt that laws should encourage individuals to develop a sense of responsibility, honor, and personal integrity. This would, in turn, contribute to the creation of a just and ethical society.

Conclusion:

Swami Dayanand Saraswati's teachings focused on social equality, justice, and human dignity. His ideas inspired many reform movements in India and contributed to the eventual progress toward a more inclusive and just society**.**

Swami Dayanand Saraswati's approach to legal reforms was grounded in his belief in social justice, equality, and ethical conduct. He emphasized the importance of reforming laws and practices that were oppressive, discriminatory, or unjust, with a focus on promoting the welfare and dignity of all individuals, particularly women and marginalized communities. His ideas laid the foundation for many of the social and legal reforms that followed in India during the 19th and 20th centuries.

Swami Dayanand Saraswati's promotion of education was grounded in his vision of a society based on equality, rationality, and spiritual wisdom. His emphasis on the education of all people, including women and marginalized groups,

and his advocacy for a modern yet traditional approach to learning were groundbreaking.

Swami Dayanand Saraswati's rational and ethical approach to law was focused on creating a legal system that was just, equitable, and aligned with moral and spiritual principles. His views on law transcended the conventional, advocating for a system that embraced truth, equality, and the welfare of all individuals. By promoting a legal system that valued rationality, justice, and ethical conduct, Swami Dayanand contributed significantly to the vision of a more enlightened and equitable society.

References:

1. Kumar, Raj (2003). "5. Swami Dayananda Saraswati: Life and Works". Essays on Modern Indian Abuse. Discovery Publishing House. p. 62. ISBN 978-81-7141-690-5.
2. Maharshi Dayanand Saraswati (1875). Satyarth Prakash (in Hindi). Delhi, India: Arsha Sahitya Prachara Trust.
3. J. T. F. Jordens (1978). Dayānanda Sarasvatī, His Life and Ideas. Oxford University Press. p. 267. ISBN 9780195609950.
4. Dhanpati Pandey (1985). Swami Dayanand Saraswati. Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India.
5. Krishan Singh Arya, P. D. Shastri (1987) Swami Dayananda Sarasvati: A Study of His Life and Work. Manohar. p. 327. ISBN 8185054223.
6. https://www.linkedin.com/pulse/maharishi-dayanand-saraswati-thinker-reformer-who-idea-thakur
7. https://testbook.com/ias-preparation/dayanand-saraswati
8. https://chahalacademy.com/dayanand-saraswati
9. https://www.yourarticlelibrary.com/history/reforms-brought-by-dayanand-saraswati/47603#google_vignette

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

Swami Dayanand Saraswati and Women Empowerment

Dr. Milind Yuvraj Mane
Department of English
V. M. Senior College, Dharashiv
Corresponding Author – Dr. Milind Yuvraj Mane
DOI - 10.5281/zenodo.14792585

Numerous instances of saints, philosophers and Sanyasis stepping forward to lead society, initiate change and speak for the voiceless can be found throughout India's sociopolitical and religious history, dating back thousands of years. They stood up to British imperialism, gave lives, achieved immortality, and inspired succeeding generations. One such instance is the Sanyasis led Sanyasis revolt in the late 18th century. Thus, they have given leadership, instilled self- esteem in the masses and persuaded society to make beneficial changes in various ways. Marashi Dayanand Saraswati belongs to that great tradition of saints and Sanyasis who lived at the time (1824-1883) when Indian society riddled with social follies was groaning the British subjugation. Although the great Sepoy Revolution of 1857 was unable to overthrow British rule, it did speak renewed sense of Indian nationalism. Swami Dayanand Saraswati was monitoring the nation and his fellow citizens very carefully, even going so far as to live a life of austerity in pursuit of genuine truth.

Swami Dayanand Saraswati was one of the architects of modern India and the founder of Arya Samaj was born into a Brahmin family in *Tankara*, Gujarat, on 12 Feburary 1824. Lalji Tiwari and Yashodhabi, his parents, were traditional Brahmins.
Mool Shankar Tiwari was his previous name because he was born during *Mool Nakshatra*. For fifteen years (1845-60) he roamed as an ascetic in pursuit of truth. Dayanand 's renowned work, *Satyarth Prakash* (The True Exposition) presented his opinions. *The Arya Samaj* is a reform movement of *Vedic Dharma*, and he was the first to call for *Swaraj* as 'India for Indians' in 1876. He was a founder of the Arya Samaj, a self-taught man who made a significant impact on Indian society and made a name for himself among a wide range of people. In 1875, he formally established the first Arya Samaj unit in Mumbai (then Bombay) and later the Samaj headquarters were established in Lahore. He was instrumental in the Indian independence movement and his teaching and efforts had a significant influence on Indian society. He was self-taught guy who built a name for himself among many different types of people. He made a lasting impression on India's cultural fabric with his unflinching dedication to social and religious change. As it is seen that Swamiji's social reforms played a pivotal role to lead the contemporary society progressively, his reforms for the voiceless women proved important because social injustice inflicted upon them as a weaker sex. My paper intends to focus Swami Dayanand Saraswati reforms regarding women empowerment.

In India, the road to gender equality and women's empowerment is one of

perseverance, hardship, and hope. Even though there have been notable successes in eliminating gender inequality, there is still a long way to go until deeply embedded patriarchy is completely destroyed and women's empowerment and gender parity are truly achieved in India. In general, women's empowerment is the process by which women develop the capacity to make strategic decisions and obtain authority and control over their own lives. It entails encouraging women to feel good about themselves, to make their own decisions, and to have the power to alter society for the betterment of both themselves and other people. On a larger scale, women's empowerment encompasses the three dimensions of socio-cultural empowerment, economic empowerment, and political empowerment, even if it involves empowering women in many different ways.

Women have always been valued in Indian society, as seen by the widespread worship of female deities like *Saraswati, Durga, Lakshmi, Kali*, and others. But since the *Vedic Period*, the patriarchal system has been in place, with traditions and rituals that favour men. Numerous extraordinary ladies, including *Gargi, Maitreyi, and Sulabha*, are mentioned in Indian history. Their capacity for reasoning was considerably greater than that of regular mortals. In a same vein, female monarchs such as *Prabhavatigupta* and *Rani Durgavati* have ruled over different regions of our nation. On the negative side, women have been silent victims of discrimination that has existed since antiquity. The Socio-Religious Reforms Movements of the 19th century marked the start of systematic attempts for gender equality and women's empowerment in India. Social reformers like *Raja Rammohan Roy, Swami Dayananda Saraswati, Ishwar Chandra Vidyasagar*, and their affiliated groups contributed to the cause of women's empowerment and gender equality in India. (The Child Marriage Restriction Act (Sarda Act) of 1929, the Widow Remarriage Act of 1856, the Sati Abolition Act of 1829, etc.)

Swami Dayanand Saraswati vigorously opposed early marriage, polygamy, and untouchability while promoting universal education, gender equality, and women's empowerment. Swami Dayananda Saraswati played a crucial role in the emancipation and empowerment of Indian women, and for that, they should be deeply grateful. He made a solid case for giving women the status they had in Vedic times, using the authority of the Vedas and Manusmriti (without interpolations). In order to fight against oppressive customs and implement societal changes, particularly in the field of women's education, Swamiji drew heavily on the Vedas and Manusmriti in his writings. The primary driving factor behind the numerous reform programs of Arya Samaj pertaining to women's empowerment and Dalit upliftment was the spirit of Maharishi Dayananda and the different guiding concepts, such as the idea that women are not slaves but rather comrades, as stated in the *Vedas* and Manusmriti.

Swami Dayananda's inspired Vedic wisdom, which grants women a high status at home and in society, totally supported his efforts to alleviate the shackled and confined womanhood of India. Dr. Satya Pal Singh rightly observes in his article:

The advocacy of widow remarriage also went a long way in edifying the

spirit of empowerment for women. He asserted that *Yajnya* is an important

vehicle not only for personal and environment purification but is also

essentially required for social unity. (Maharshi Dayanand Saraswati:

Reawakening Arsha Bharat in Amrit Kaal: ed:J Nandkumar: P, 11,12)

Regarding women's reforms, Dayanand fought the wicked customs of forced widowhood and child marriage,

which he claimed were not authorised by the Vedas. His greatest concern was the plight of child widows in a society that forbade remarriage. Thus, he proposed widow remarriage and '*nigopa*', a temporary cohabitation of widows and widowers. A key role for education in Dayanand's worldview was integral to the 'prosperity of *Aryavarta*' (India). Dayanand desired an education for the four classes of men and women, grounded in moral and religious principles. He believed that the king or state should bear the cost of this schooling. He advocated for universal education. He believed that this element was crucial to India's awakening.

He supported an educational system that prioritised grammar, philosophy, the Vedas, the sciences, medicine, music, and the arts. The Arya Samaj aimed to eradicate numerous harmful social customs in addition to reorganising the Indian mentality spiritually. The two main ones were women's education and widow remarriage. In the 1880s, the Samaj started initiatives to encourage widow remarriage. Maharishi Dayanand also argued against child marriage and emphasised the value of educating girls. For the good of society as a whole, he declared that an educated man needs an educated woman. The Arya Samaj aimed to eradicate numerous harmful social customs in addition to reorganising the Indian mentality spiritually. The two main ones were women's education and widow remarriage. In the 1880s, the Samaj started initiatives to encourage widow remarriage. Maharishi Dayanand also argued against child marriage and emphasised the value of educating girls. For the good of society as a whole, he declared that an educated man needs an educated woman.

Dayanand fought for women's rights. The Purdah system and child marriage were the norms of Hindu society. Widow remarriage was prohibited, and women's access to education was restricted. Dayanand voiced his opposition to all of these injustices. He mentioned how important women were in the Vedic era. He therefore made the case for women's equality with males. He clarified that a lady who lacks literacy will be a burden to her spouse, kids, and the entire family. He placed a strong emphasis on women's education and made it possible for them to read at DAV colleges and schools. Additionally, he affirmed women's property rights. He argued against child marriage and in favour of laws to put an end to this immoral practice. Additionally, he denounced polyandry and polygamy. His policies helped to elevate women and gave them a moral boost. Dayanand thought that the path to spiritual and social advancement was knowledge. He highlighted the importance of a well-rounded education that encompassed both contemporary scientific knowledge and spiritual understanding. Dattatray Hosable aptly observes in his introduction of the book, he says:

> To provide women with leading positions he created systems according to contemporary needs. He not only promoted women to study the Vedas but also did the job of spreading women's education through Kanya Pathshala and Kanya Gurukul" (Maharshi Dayanand Saraswati: Reawakening Arsha Bharat in Amrit Kaal: ed:J Nandkumar: P, 02)

Additionally, he supported women's education since he thought it was essential to the moral and spiritual advancement of society. In order to give women a unique education that would allow them to adjust to the new demands made by the educated males of the family without sacrificing their cultural roots, the Kanya Mahavidyalaya was established in Jalandhar in the 1890s. It was the boldest and most radical attempt of its type, and it was also one of the most successful.

Conservative viewpoints both inside and outside the Samaj attacked and criticised

its founder, Arya Samajist Lala Devaraj, and his mostly female followers. Their fights and the resolution of the fundamental contradictions in the philosophy and practice of the Arya Samaj are important because they are representative of the heritage that women's education has carried forward from its inception in the eighteenth century. One of the first girls' schools in Punjab, the Kanya Mahavidyalaya in Jalandhar, is the subject of this case study. It evolved into a college and served as a model for women's institutions in many other regions in addition to Punjab. It was the result of the late nineteenth-century Arya Samaj religious and social reform movement. In order for girls to manage the challenges of daily life and avoid becoming the shadows of their husbands, he thought that they should be taught grammar, religion, medicine, mathematics, and other household skills in the same way that boys are taught these subjects and other sciences of practical application. He says, "A girl, who has followed the Brahmacharya for 24 years, and who has read the *vedangs (i.e. shiksha, kalpa, vyakarana, Nirukta, chhanda and jyotish) and upanga (i.e. mimansa ,vaisheshik ,nyaya, yoga, sankhya, vedant and ayurveda*) is a Boon for the mankind and is respected everywhere."(Prasad ,Durga, Satyartha Prakash -The Light of Truth. P.07) He supported the idea of separate schools or gurukuls for girls, which should only be staffed by women. Until they return from their academy with their educational program coming to an end, their marriage shouldn't be permitted.

He cited Vedic principles to demonst rate that women and men should have equal rights; members of the Arya Samaj participat ed in intercaste weddings and interdinners; h e placed a strong emphasis on women's educ ation and established reading programs in DAV schools and colleges. He argued for women's property rights as well.

Maharishi Dayanand Saraswati's stea dfast dedication to reviving Vedic knowledg e, transforming society, and advancing reaso n has had a lasting influence on Hindu philos ophy and Indian society.Through his hard ef forts and the Arya Samaj he founded, he esta blished a platform for the spread of Vedic be liefs, social justice, and education.Millions o f people are still inspired by Swami Dayanan d Saraswati's influence because it promotes j ustice, critical thinking, and spiritual develo pment.His groundbreaking statement of ever yone's equal right to education made him the first person of this period to enact legislatio n requiring universal education. He was the first Indian to advocate for the modern-day ideals of human equality and equal opportunity. The 19th century religious and social reform movements mark the beginning of a new chapter in the history of Indian nationalism.

REFERENCES:

Books:

1) J. Nandkumar (Ed.) Maharshi Dayanand Saraswati: Reawakening Arsha Bharat in Amrit Kaal:Pub: Indus Scrolls Press: 1924
2) Prasad ,Durga, Satyartha Prakash -The Light of Truth.

Weblography:

1) https://www.linked.com
2) https://www. amigosias.com
3) https://www.swamidayanand.org
4) https://www.sabhlockcity.com
5) https://www.thearyasamaj.com
6) https://www.ijcrt.org

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

Swami Dayananda Social Reformer and a Sculptor of Humanity

Dr. Prashant K. Pathak[1] & Bharatsingh Prakash Singh Thakur[2]
[1]*Asst. Prof. Y. S. J. College, Bhadrawati*
[2]*Rajkuwar Arts Commerce College, Wani, Ta. Wani, Dist. Yavatmal*
Corresponding Author –Dr. Prashant K. Pathak
DOI - 10.5281/zenodo.14792588

Abstract:

When educated youth of India were imitating the shallow facets of European civilization and were agitating to plant the growing seeds of England in Indian soil, irrespective of the talent and culture of the Indian people, Swami Dayanand, the biggest apostles of Indo-Aryan civilization remained as a legendary figure of the most advanced ideas in socio-political spheres in India. His incarnation on the earth remained fruitful because he eradicated many evil rituals, rites, practices and traditions which were prevalent in India at that time. Swami Dayanand raisedhisvoiceagainstidolworshipping, fatalism, castesystem, ritualism, intoxication, satitradition, child marriage and many more. Keeping in view the domination of the Vedas and the Hindus, he raised his voice against the degraded practices of Islam and Christianity also and further took the side of the Sandhi Movement to reorganize other sects of the Hindu sect. Swami Dayanand expressed political views about the principles of the state, the form of the governments, functions, rules of law, etc. The special emphasis of this paper is to evaluate and to do justice with his ideology. Further, it seeks to peep into Swami Dayanand's personal life and know him closely as a man of SacredVedicDharma.He brought radical changes in the society but he had to sacrifice his life for it.

Keywords: Swami Dayanand, Arya Samaj, Sati Tradition, Hypocrisy, Brahmanism, The Vedas.

Introduction:

Swami Dayanand Saraswati was born in Tankara village in Gujarat on February 12, 1824. His father's name was Lalji Tiwari and his mother's name was Yashodabai. His life can be better understood from three stages of his life: childhood in home (1824-45), as a disciple, student and reader (1846-69) and (from 1870 to 1883 till his death). His childhood name was Mool Shankar because he was born in the Mool Nakshtra. He was born in a Brahmin family and his father was a follower of Lord Shiva. This family was deeply attached with the Hindu religious notions and as is in common practice in a Brahmin family, he was told to observe fast and pray to Lord Shiva. His father always told the importance of God to him. When he was eight years old his Upanayana Sanskar was performed and it can be called his formal entry in the field of education. He was told to observe fast and worship Lord Shiva.

He learnt Sanskrit from his father who had profound knowledge of the Vedas. He was merely fourteen years at the time when he had observed the fast on the day of Shiv Ratri. At night, the other members of the family who were doing fast went to sleep but Mool shankar wanted to know the worth of this fast. Suddenly a mouse comes there and it starts eating the

Prasad or offerings and Mool shankar observed that the Lord Shiva is not doing anything to ward off the mouse. He came to the conclusion that there is no power in the idol, and he is merely was ting his time. He thought that Lord Shiva does not have power to do anything and he thought how can Lord Shiva protect the entire world when he cannot protect his offerings from a mouse? After this incidence, he became against the idol worshipping. Mool Shankar's younger sister died when he was merely sixteen-year-old. He was much attached with his sister and this death breaks him. Unfortunately, his uncle died due to Cholera after some time and Swami Dayanand was immensely disturbed at the loss of his near and dear ones. He had never known that death is the ultimate reality of life. These two incidents had great impact on mind of a young Mool shankar.

He started asking questions about death and why it happens. His questions put his parent's inproblemand they thought that they should marry him so that he may entangle in the worldly life. He was engaged soon but his mind was elsewhere. By now he has made up his mind that he would know the cause of death and he would do something so that he may get rid of birth and death. This thinking did not keep him at home and finally he left for sanyas at the age of twenty-one. He went to the Himalayas where he tried to get questions from the other saints but he remained unsatisfied from the answers. Ultimately he reached Mathura where he met Swami Virajanand Dandeesha. Swami Virajan and was a very strict Teacher and he wan ted to make his Disciples perfect spiritual person. Mool shankar told the purpose of his life to his spiritual gurutha the wanted to attain spiritual enlightenment. His quest to attain supreme knowledge impressed his Guru and in a short span of time Mool shankar became his most beloved disciple. There is an interesting story regarding both. One day Swami Vrijan and beat Mool shankar very badly with his hand but Mool shankar remained silent and suffered this pain very silently and solemnly.

Educational Philosophy:

The philosophy of Maharishi Dayanand Saraswati can be known from his three famous contributions namely "Satyartha Prakash", "Veda Bhashya Bhumika" and "Veda Bhashya". Further the journal "Arya Patrika' edited by him also reflects his thought. He has devoted two chapters (2nd and 3rd) of the "Satyarth Prakash" to the subject of education for the infants as well as the adolescents. Besides establishing his reputation as a prolific writer, above works indicate his role as an educational and religious reformer. Swami Dayanand Saraswati also criticizes the present education system. He said this system failed to deliver. It is not producing good student. An educated person was supposed to be modest and bear good character. He was required to have control over speech and mind, be energetic, respectful to parents, teachers, Elders and guest, to follow the Nobel path and to shun evil ways, to enjoy the company of the learned people and to liberal in making gifts. He wrote booklet called as "Vyavharbhanu". In this book he delineated the qualities of a pandit learned person who was entitled to teach and contrasted them with the character of a fool who should not to be entrusted with the education of the children. Swami Dayanand is not composed of a superficial knowledge of three of four subjects as unfortunately it happens to be the case at present, but it covers a wide range of subjects beginning with grammar, literature, the Vedas, Upanishads, Ramayana, Mahabharat and Ayurveda, the Science of health; Dhanurveda, the Science

of war; Gandharvaveda, Aesthetic arts; Arthaveda, Vocational training, Astronomy, Algebra, Arithmetic, Geology, Space science etc. His was certainly a scheme of broad-based foundational education. As for the medium of education, both of this personality have different idea Dayanand, chose to write his works in the lingua franca of India, which he termed as the Aryabhasha, so that his message could reach the masses. Language, apparently, to him was the medium, the vehicle of communication of knowledge and principles of healthy and Dharmic. Same time he also advocacy of Sanskrit but did not supported the English while Swamiji is put great emphasis on mother tongue is the right medium for social or mass education; he prescribes the learning of English and Sanskrit also. While English is necessary for mastering Western science and technology, Sanskrit leads one into the depths of our vast store of classics. The implication is that if language does not remain the privilege of a small class of people, social unity will March forward unhampered.

Social Ideas:

He was against idol worship, caste system, ritualism, fatalism, infanticide, sale of grooms etc. he also stood for the liberation of women and upliftment of depressed class. Keeping in mind the supremacy of Vedas and Hindus, he opposed Islam and Christianity and advocated for Suddhi movement to reconvert the other sects to Hindu order. Swami Dayanand Saraswati sincerely believed that through the spread of Vedic education the urge of regeneration of Indian society could be met. The gurukulas, Girl's Gurukulas and DAV colleges were the most significant contribution of Dayananda. In fact the efforts of Swami Dayanananda freed the people from the clutches of western education. Dayananda Saraswati also contributed to the growth of democracy and national awakening. It is said that "political independence was one of the first objectives of Dayanand. Indeed he was the first man to use the term Swaraj. " He was the first to insist on people to use only swadeshi things manufactured in India and to discard the foreign things. He was the first to recognize Hindi as national language of India." Dayanand Saraswati was the strong votary of democracy and self government. He declared that good Government was no substitute for self-government. He paid utmost attention to the regeneration of rural India. In many ways Dayanand anticipated Mahatma Gandhi in his constructive programme. His Arya Samaj was constituted through the procedure of democratic election from the below to bottom. Swami Dayanand represented a transitional stage and inaugurated future developments with his vision of a complete overhaul of Hindu Society through education.

Conclusion:

Dayanand was fully convinced that the nation cannot prosper unless education spreads. But our education system should not be a mere carbon copy of the western type of education. There should be a law to compel the parents to send every boy or girl who is eight years old to school. Every boy and every girl should be sent to Gurukulas where they stay with their gurus. There should be separate Gurukulas for boys and girls. The King's son and the farmer's son should be equals in a Gurukula. They should all be made to work alike. The Gurukula should be situated far from the town and the city, and should enjoy calm and serenity. Our culture and our great books like the Vedas should be introduced to our students. Side by side, mathematics, geology, astronomy and other sciences which are important in

modern life should also be taught. Swamy Dayanand founded gurukulas at various places to fulfil these objects. Among them Kangadi is famous even to this day. Swami Dayanand Saraswati is one the most important reformers and spiritual forces India has known in recent times. The dominant personality of Dayanand Saraswati had found extraordinary reflection in the virility of the Arya Samaj movement, and in almost every one of its adherents. The contribution of Arya Samaj in the field of education is commendable. The establishment of education institutions, particularly in the northern and eastern parts of India, and the formation of the Gurukula Academy at Hardwar exemplify the very rightful eagerness of many Samajists to revive the ancient ideal and traditions of Hindu education. The members of Arya Samaj movement are also in the forefront of other public services of the country. This is evident from the number of members of the Samaj who have attained public eminence and have won the gratitude of the Indian nation. The contribution and importance of Swami Dayananda will remain alive in the country so long as the Arya Samaj exists and continues its activities of religious and social reforms.

References:

1. Swami Dayanand Saraswati:
2. A study of his life and work, 1987
3. The autobiography of Dayananda sarswati, 1987
4. Swami Dayanand Saraswati through non-Arya Samajist eyes, 1990

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

Swami Dynand Saraswati and his Contribution to India

Prof. Dr. Rajesh Kachru Gaikwad
Head, Dept. of Political Science,
Janvikas Mahavidyalaya, Bansarola, Tq. Kaij- Dist. Beed
Corresponding Author – Prof. Dr. Rajesh Kachru Gaikwad
DOI - 10.5281/zenodo.14792597

Abstract:

Swami Dayanand Saraswati, was a renowned philosopher, social reformer, and religious leader in 19th-century India, also known as Maharishi Dayanand Saraswati, His teachings and contributions had a profound impact on Indian society and played a crucial role in the Indian independence movement. This article explores the life, ideology, and significant contributions of Swami Dayanand Saraswati, as well as sheds light on the Arya Samaj, the organization he founded.Swami Dayanand Saraswati, with his unwavering commitment to social and religious reform, left an indelible mark on the cultural fabric of India.

He said the four Vedas which are Rigveda, Yajurveda, Samaveda, and Atharvaveda are the only true uncorrupted sources of Dharma, revealed by the Supreme Lord, at the beginning of every creation, also because they are the only perfectly preserved knowledge without alterations using Sanskrit prosody or Chhandas and different techniques of counting the number of verses with different Vedic chanting techniques. He advocated that all human beings are equally capable of achieving anything. He said all the creatures are the eternal Praja or citizens of the Supreme Lord. . He says, that confusion regarding the Vedas arose due to the misinterpretations of the Vedas, and Vedas promote Science and ask Humans to discover the Ultimate Truth, which he has emphasized throughout his Commentary on the Vedas.

Introduction:

An urgent need for social and religious reform that started appearing in the early decades of the 19th century, Dayand Saraswati, was born in response to Western culture and education. The weakness and decay of Indian society was obvious to those educated Indians, who started working systematically for their expulsion . They were no longer ready to accept the traditions, beliefs and practices of Hindu society as they were seen for centuries. The effects of Western ideas gave birth to new awakening. The change in the Indian social landscape is known as Renaissance. The main foundation of this cultural awakening was the King Rammohan Rai. Famous as "Father of Indian Renaissance", Rammohan Roy was a great patriot, scholar and humanist.

Early Life:

Dayanand Saraswati, the founder of Arya Samaj in Rajkot, was born in 1824, in a Brahmin family in Kathiawar, Gujarat. At the age of 14, he revolted against the practice of idol worship. He ran away from home at the age of twenty. For the next fifteen years, he traveled all over India to study and study ancient Hindu scriptures. In 1863, Swami Dayanand began to preach the theory of his God. He questioned meaningless rituals, polytheism and image worship and condemned caste system. He wanted to purify Hinduism and attacked the evils occupied by Hindu society. Dayanand Saraswati believed that the knowledge provided to God by God in the Vedas is contained, and hence its study alone can solve all the social problems. Therefore, he

promoted the motto of "Back to Ved". Believing that Vedas have no mention of untouchability, child marriage and women's emancipation, Swami Dayanand had bravely attacked these practices.

Book Review:

1. **Vaidic agnihotra:** This books written by Swami Dayand Saraswati, is takling about preparation of Preparation For Agnihotra, why to Taking Oath before entering in the Arya Samaj, Purifying Self - Water,Offering Ghee, Meditation and some other inportant things that is support to his writings. It helps us to understand the basic thoughts of Dayanand Saraswati.
2. Another important books is The teaching of the Bhagavad gita is also a important book which is published in 1989, written about human problem, the search for solution, Meditation, the three question, how am I ? is help to us to understand the thoughts of Swami Dayanand Saraswati.

Various Movements:

Dayanand started the Sudhi movement, which enabled the Hindus who accepted Islam or Arya Samaj to return to Hinduism, their original beliefs Dayanand published his religious observations in Hindi so that the common people could understand his teachings. Satyarth Prakash was his most important work. Swamy worked actively for the upliftment of India. In 1875, Swami Dayanand founded the Arya Samaj in Bombay. The Arya Samaj made important contributions in the field of education and social and religious reforms. After his death, his followers established Dayanand Anglo-Vedic schools first in Lahore and then in other parts of India.

“Gurukul was also established for the promotion of traditional ideals of education. A network of schools and colleges for both boys and girls was also established by the Arya Samaj. The Arya Samaj mostly influenced the people of North India, especially in Uttar Pradesh, Rajasthan, Gujarat and Punjab. Although it was not a political organization, the Arya Samaj played a positive role in creating nationalist pride in Indian tradition and culture. Attend the meeting of the Arya Samaj on any day. You will find many women participating in this. They are also sacrificing and reading scriptures. It was the original contribution of original Shankar from Gujarat, an important representative of the Dharma Reform movement in India. He later became known as Dayanand Saraswati (l824-1883). He founded the Arya Samaj in 1875.”

The most influential movement of religious and social reform in northern India was started by Dayanand Sarvari. He said that the Vedas include all knowledge provided by God to man and can also be found in the imperatives of modern science. He was an idol of idol worship, rituals and priesthood, especially in the form of prevalent caste practices and Hindu religion promoted by the Brahmins. He favored the study of Western science. With this principle, he went to the whole country and founded the Arya Samaj in Bombay in 1875.

Satyarth Prakash was his most important book. His use of Hindi in his writings and teachings led his ideas to the common people of North India. Arya Samajis opposed child marriage and encouraged remarriage of widows. It progressed rapidly in Punjab, Uttar Pradesh, Rajasthan and Gujarat.

To promote the spread of education, a network of schools and colleges was set up for boys and girls throughout North India. Dayanand Anglo-Vedic School of Lahore, which soon developed into a major college in Punjab, set the pattern for such institutions. Modern lines were instructed through Hindi and English. Lala Hansraj played a leading role in this field. In 1902, Swami Shraddhanand started Gurukul with Hardwar to promote more traditional ideas of education. It was established on the lines of ancient ashrams. The Arya Samaj tried to develop self-esteem and self-reliance among the people of India. This gave rise to

nationalism. At the same time, one of its main objectives was to prevent the conversion of the Hindus of other religions. It organized a holy ceremony for those Hindus, who were converted into other religions like Islam and Arya Samaj.

During the 19th century, in the greater proportion of the preceding period, ideas and political movements expanded into Indian power. Many of these structural and relational conditions are rooted in religious and political subjects, international systems and means of understanding them.

Three Interconnected Developments:

Here, I highlight three interconnected developments, which depict the conflicts between religion, power and knowledge, which affect the way that we think of religion and politics today: the political system at home Role of religion in achieving; Role of religion in order to obtain order abroad; And the institutionalization of an epidemiological framework that interferes with these interrelationships. Although the Arya Samaj Agency raises these incidents, it is important to keep in mind that this agency was able to form a universal category through the consolidation of religion and institutionalization; Modernization of Arya Samaj of time-shaped form of liberation is important from the new main difference between ethos, civilization and culture. From the metropolitan centers, the Arya Samaj was insisting on the colonial front. Despite the hungry forms of equal imperialism among the Arya societies and liberals, colonial encounters provided new references to the generation, competition and revision of Western concepts. Although the hunter, the colonial universe was also social - a place of encounter between different types of actors.

In the rest, I talk about the implications of the 19th century mobility, how we think of religion and international politics today. His power-knowledge operation; And religious and political activities in both the North and South continue to reflect the socially productive powers of politically intermediary global encounters. Eurecratic forgings of religion in the form of intuitive, internal, and contemplative - Arya Samaj is a union between the liberal processes of institutionalization and rational state creation, and a huge royal world-ordering project, among the globalization of power, as well as religious and political Practices also want to continue. The resonance of the 19th century resonates within popular discourses, which depicts the praise of religion and politics as violent, irrational, or undemocratic. Many politically timely religious groups can easily be seen as liquid products of macropolitical relations, whose roots are rooted in the imperial orders of liberal states. Contrary to common representation. Groups such as Muslim Brotherhood, and their specific political theology are formed, thriving in complex colonial history and areas of political relations, shaped by the vicissitudes of world politics.

Main Concept of Political Thoughts:

"He, as a political thinker, did not propound any specific theory, but explained it in the light of the Vedas. The main political thoughts of Swami Dayanand Saraswati are given below:

1. **State is a welfare Institution:** A state is a developed and welfare institution. There are four efforts or proper goals (Purushartha) of human life, and they are Dharma (righteousness, moral values), Artha (prosperity, economic values), Kama (pleasure, love, psychological values) and Moksha (salvation, spiritual values). Here, religion is not a machinery, rather it is related to the fulfillment of earthly or temporal, and spiritual means.
2. **State is a community of communities:** According to Swami Dayanand Saraswati, the state is not a social institution, but a political unit of communities related to arts and science,

and a religion and morality – based community. According to Rigveda, these are called as Rajarth Sabha (Assembly of king), Vidyartha Sabha (Assembly of scholars or learned persons) and Dharmarth Sabha (Assembly of religion and morality), and of these assemblies, intelligent, scholarly and pious persons would not be appointed separately rather they would be elected jointly. And hence it would be a mixed form of union and democracy. For execution of the affairs of the state, the support of these three assemblies would be necessary.

3. **Rebuttal of Divine form of Governance:** Swami Dayanand Saraswati was against the divine rights of a king. He opposed providing all powers of state to a particular person, and supported its institutional form. According to him, ensuring punishment is a symbol of monarchical power. It gets the capability to protect the people and religion by the power of punishment. When a punishment is given with a view to earthly or temporal and spiritual welfare,the king does public welfare, and when the governance is done without any outlook, then the Disgraced king is killed by self punishment.
4. **Importance of union:** Swami Dayanand Saraswati tried to establish the importance of a republic instead of monarchical machinery. In executing the governance, the final power is given to the public. If governance goes against the Vedas, then the revolt by the public is just and according to religion. It may indicate a political revolution. These thoughts by Swami Dayanand Saraswati are considered as guidelines of Civil Disobedience movement and Non-Co-operation movement conducted by Mahatma Gandhi.
5. **Favor of decentralization of governance:** Swami Dayanand Saraswati supported the decentralization of governance. Favoring Manusmriti, he said, the king and his court should appoint an official for execution of affairs of one, two, three, five, ten and 100 villages. The official of one village would give the reports about crimes, faults and crisis, to the official of 10 villages. He would pass these reports to the official of 20 villages. This official would report to the official of 100 villages and he would pass these reports to the official of 1000 villages and finally he would transfer these reports to the king. In this way, every information would reach from the lower level to the upper level. There would be an arrangement of spies. They would be checked and monitored. In this way, Swami Dayanand was in favor of a federal governance system and wanted an adjustment and co-operation between the legislature and the executive.
6. **Emphasis on the maintenance of Armed Forces:** Swami Dayanand Saraswati supported the safety and development of a state and its natural resources. For ensuring this, he supported well – formed armed forces. He also wanted to train people like soldiers.
7. **Support to Diplomacy:** According to Swamiji, morality and truthfulness are the parameters of politics and governance. On the other hand, diplomacy is also essential for internal peace and external safety. He considered that the food and water stocks, etc. belonging to the enemy must be destroyed at once and then and there. Being a saint, his practical thoughts and thinking for the security of the nation is an outstanding concept of his ideology and his patriotismRead more on Sarthaks.com."[1]

Political Realm:

"In the political realm, Dyanand Saraswati, envisioned a state governed by principals derived from Vedic teachings. He proposed a decentrilzed and representative

system of governance, where leaders would be chosen based on their wisdom, character and commitment to dharma. His political ideas refelcted a vision of just and ethical state that upheld the principals of righteousness and worked for the welfare of its citizens." [2]

"Daynand Saraswati's religious-political ideas included a call for a united India, free form foreign rule. He criticized British colonialism, viewing it as detrimental to the nation's spiritual ans cultural heritage, Dayanand advocated for a resurgence of national pride and self-reliance, emphasizing the need for Indians to take control of their destiny. His ideas on national unity and independence resonate with later political movements, contributing to the broader narrative of India's struggle for freedom." [3]

"He urged Hindus to accept social reforms such as the abolition of untouchability, sati, and dowry, women's education, Swadeshi,and the value of cows for national prosperity, as well as the acceptance of Hindi as the national language for national integration. He motivated the Hindu nation to strive to Swarajya (self-government), nationalism, and spiritualism through his daily life and practise of yoga and asanas, teachings, preachings, sermons, and publications. He fought for equal rights and compliments for women, as well as the education of girls in the same way that boys are educated."[4]

There is many books to represent the the thoughts of Swami Dayanand Saraswati by "K.C. Yadav, The Autobiography of Dayanand Saraswati which is **This is an authentic document pertaining to the life, work and significance of Swami Dayanand Saraswati and his movement - Aryasamaj. This autobiography is a composite of several authentic documents and is an indispensable guide to his life."**[5]

Conclusion:

Maharshi Dayanand advocated that all human beings are equally capable of achieving anything. He said all the creatures are the eternal Praja or citizens of the Supreme Lord. He said the four Vedas which are Rigveda, Yajurveda, Samaveda, and Atharvaveda are the only true uncorrupted sources of Dharma, revealed by the Supreme Lord, at the beginning of every creation, also because they are the only perfectly preserved knowledge without alterations using Sanskrit prosody or Chhandas and different techniques of counting the number of verses with different Vedic chanting techniques. He says, that confusion regarding the Vedas arose due to the misinterpretations of the Vedas, and Vedas promote Science and ask Humans to discover the Ultimate Truth, which he has emphasized throughout his Commentary on the Vedas.

He believed that Hinduism had been corrupted by divergence from the founding principles of the Vedas and that Hindus had been misled by the priesthood for the priests' self-aggrandizement. For this mission, he founded the Arya Samaj, enunciating the Ten Universal Principles as a code for Universalism, called Krinvanto Vishwaryam. With these principles, he intended the whole world to be an abode for Aryas.

References:

1. https://www.sarthaks.com/768569/evaluate-swami-dayanands-political-contemplation
2. www.myexamsolution.com/2024/01/elaborate-upon-the-religio-political-ideas-of-dayanand-saraswati.html, Dt. 27.01.2024
3. www.myexamsolution.com/2024/01/elaborate-upon-the-religio-political-ideas-of-dayanand-saraswati.html Dt. 27.01.2024
4. www.studocu.com/in/document/jamia-millia-islamia/modern-indian-political-thought
5. K.C. Yadav:-The Autobiography of Dayanand Saraswati, (January 1976)**by South Asia Books.**

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

Swami Dayanand Saraswati's Contribution to Political Thought

Dr. Sanjay Pandharinath Gaikwad
Head & Asst. Professor
S.B.B. alias Appasaheb Jedhe Arts, Commerce and Science College,
Shukrawar Peth, Pune 02.
Corresponding Author – Dr. Sanjay Pandharinath Gaikwad
DOI - 10.5281/zenodo.14792603

Abstract:

This paper examines the political thought of Swami Dayanand Saraswati, focusing on his vision for social reform, education, and governance. By emphasizing Vedic principles, Swami Dayanand Sarswati laid the foundation for self-reliance and national awakening, which influenced India's struggle for independence. Swami Dayanand Saraswati, a 19th-century reformer and the founder of the Arya Samaj, played a crucial role in shaping the socio-political consciousness of India. His ideas on self-governance, nationalism, and social reform influenced the Indian independence movement and the evolution of modern Indian political thought. This paper examines his contributions to political thought, emphasizing his advocacy for Swaraj (self-rule), critique of colonialism, and commitment to social equality.

Introduction:

Swami Dayanand Saraswati (1824–1883) was a prominent Indian philosopher, social reformer, and the founder of the Arya Samaj. His contributions to political thought stemmed from his vision for a reformed and independent India grounded in the principles of Vedic knowledge, social equality, and national pride. Swami Dayanand Saraswati was a revolutionary thinker whose ideas challenged the prevailing social, cultural, and political norms of 19th-century India. His call for "India for Indians" served as a rallying cry for political emancipation, inspiring future leaders and movements. Swami Dayanand Saraswati (1824–1883) was a Hindu revivalist who sought to restore the spiritual and cultural vitality of India. His emphasis on Vedic knowledge, combined with his opposition to British colonial rule, positioned him as a significant figure in India's socio-political awakening. His seminal work, *Satyarth Prakash* (The Light of Truth), provided a blueprint for socio-political reform grounded in Vedic principles.

Political Philosophy of Swami Dayanand Saraswati:

1. **Swaraj (Self-Rule):**

   Swami Dayanand Saraswati was among the first Indian leaders to articulate the concept of Swaraj. He believed that foreign rule was detrimental to India's progress and emphasized the need for self-governance. He viewed Swaraj not just as political freedom but as a broader ideal encompassing cultural and spiritual autonomy. Swami Dayanand Saraswati opposed the exploitative policies of the British and called for resistance through education and self-reliance. He urged Indians to take pride in their heritage and work towards independence. His interpretation of the Vedas highlighted

the importance of collective decision-making and governance based on dharma (righteousness). He envisioned a polity rooted in justice, equality, and participatory decision-making.

2. **Social Equality and Justice:**

   Swami Dayanand Saraswati's political thought was inseparable from his social reform agenda. He believed that social inequalities, such as caste discrimination and gender injustice, hindered India's progress and unity. While he acknowledged the original Vedic concept of varna as a functional classification, he condemned its degeneration into a rigid caste hierarchy. He advocated for the equal treatment of all individuals, irrespective of birth. Swami Dayanand Saraswati championed women's rights, including access to education and equal participation in social and political life. He opposed practices like child marriage and promoted widow remarriage.

3. **Education as a Tool for Political Empowerment:**

   Swami Dayanand Saraswati emphasized the transformative power of education. He believed that ignorance was the root cause of social and political subjugation. Through the Arya Samaj, he established schools and colleges that combined modern education with Vedic teachings. He encouraged education in Indian languages to make knowledge accessible to the masses, fostering a sense of cultural identity and self-respect. By spreading awareness about India's glorious past and colonial exploitation, Swami Dayanand Saraswati inspired a generation of leaders, including revolutionaries and freedom fighters.

4. **Critique of Religious Orthodoxy:**

   Swami Dayanand Saraswati's reinterpretation of Vedic scriptures was not just a spiritual endeavor but also a political act. By challenging superstitions, idolatry, and dogmatic practices, he sought to liberate Indian society from mental subjugation. He promoted a rational approach to religion, arguing that blind adherence to orthodoxy weakened India's ability to resist foreign domination. While rooted in Vedic tradition, Swami Dayanand Saraswati engaged in debates with leaders of other faiths, emphasizing mutual respect and understanding as a foundation for harmonious coexistence.

5. **Impact on Indian Nationalism:**

   Swami Dayanand Saraswati's ideas laid the groundwork for the Indian nationalist movement. Leaders like Bal Gangadhar Tilak, Lala Lajpat Rai, and Mahatma Gandhi drew inspiration from his vision of self-reliance, cultural pride, and social reform. The Arya Samaj became a hub for nationalist activities, promoting indigenous industries, Swadeshi (self-reliance), and political activism. *Satyarth Prakash* as a Manifesto His writings provided intellectual ammunition for those challenging colonial narratives and advocating for India's political and cultural resurgence.

   - **Political Context of Swami Dayanand Saraswati's Era:**

     The oppressive policies of British colonial rule shaped the political environment of Swami Dayanand Saraswati's time. Practices like caste discrimination, superstition, and child marriage dominated society, necessitating reform.

   - **Core Philosophies Influencing His Political Thought:**

     Swami Dayanand Saraswati believed the Vedas contained universal truths and advocated their study as the basis for societal governance. His

emphasis on logic and reason rejected blind adherence to customs and encouraged intellectual freedom. He championed the concept of equality, challenging the caste system and advocating for women's rights.

1. **Contributions to Political Thought:**
   - **Nationalism and Self-Governance:**
     Coined the slogan "Swaraj" (self-rule), emphasizing India's need for self-reliance and independence. Advocated for indigenous governance based on Vedic principles, free from foreign domination.
   - **Social Reform as a Political Tool:**
     Opposed caste discrimination, promoting the idea of a unified Indian society. Encouraged women's education and participation in society, essential for national progress.
   - **Education and Political Awakening:**
     Established the Arya Samaj in 1875 to propagate Vedic education and values. Promoted compulsory education to eradicate ignorance and empower citizens.
   - **Religious Reforms and Political Unity:**
     Criticized idolatry and superstitions, calling for a return to monotheistic Vedic religion. Sought to unite Hindus under a common cultural and spiritual heritage to counter colonial division.
2. **Relevance in Modern Political Thought:**
   Advocacy for equality and education resonates with contemporary democratic principles. His vision for national unity and cultural revival offers lessons for modern India. Swami Dayanand Saraswati's nationalism was deeply rooted in his vision of a unified and self-reliant India. He believed that true independence could only be achieved by reviving India's ancient Vedic culture and fostering a sense of pride and unity among its people. His emphasis on "Swaraj" (self-rule) and "India for Indians" laid the ideological foundation for political movements that followed.
3. **Concept of Swaraj (Self-Rule):**
   Swami Dayanand Saraswati was one of the first thinkers to articulate the idea of Swaraj, long before it became the rallying cry of the Indian independence movement. He rejected foreign domination, advocating for governance based on indigenous principles drawn from the Vedas. His slogan "India for Indians" encapsulated his belief that self-rule was essential for India's progress and dignity. Unlike the passive resistance approaches later popularized by Gandhi, Dayanand envisioned a proactive reform-driven nationalism.
4. **Vedic Culture as the Basis of Nationalism:**
   Swami Dayanand Saraswati argued that the strength of India lay in its ancient heritage, particularly the Vedic scriptures, which he saw as the epitome of universal knowledge and ethics. He believed that reviving the principles of the Vedas would unite Indians across caste, religion, and regional lines. Swami Dayanand Saraswati's concept of nationalism was both spiritual and socio-political, drawing its essence from Vedic principles.

He sought to awaken India to its cultural and moral greatness, advocating for self-rule and the rejection of foreign domination. His ideas laid the foundation for modern Indian nationalism, influencing subsequent leaders and movements.

5. **Nationalism Rooted in Vedic Ideals:**

   Swami Dayanand Saraswati believed that the Vedic civilization represented an ideal society based on equality, justice, and self-reliance. For him, nationalism was not just political autonomy but a cultural revival. He argued that Indians could achieve unity by returning to the universal values of the Vedas, which transcended caste, class, and regional divisions. He emphasized that true nationalism required moral reform, as ethical citizens form the foundation of a strong nation.

6. **Swaraj and Political Independence:**

   Swami Dayanand Saraswati was one of the earliest proponents of "Swaraj" (self-rule) in India. His slogan, "India for Indians," reflected his call for political independence. He criticized foreign domination as a hindrance to India’s progress and cultural integrity. He encouraged Indians to adopt indigenous practices and reject Western ideologies and systems imposed by the British.

7. **Social Reform as a Path to Nationalism:**

   Swami Dayanand Saraswati viewed social reform as essential for the political awakening of the Indian people. He sought to create a cohesive society by rejecting the rigid caste system, which he saw as a divisive force. Advocating for women’s education and equality, he believed their participation was vital for national progress.

8. **Education and National Pride:**

   Swami Dayanand Saraswati believed education was a cornerstone of nationalism. He promoted Vedic schools to instill cultural pride and knowledge among Indians.

   Through the Arya Samaj, he established institutions that emphasized a Vedic-based curriculum, fostering self-reliance and patriotism. Education was seen as a tool to raise awareness about the exploitative nature of colonial rule.

9. **Religious Nationalism:**

   Swami Dayanand Saraswati's nationalism was also religious, grounded in his interpretation of monotheistic Vedic teachings. He sought to unify Hindus by reforming their religion and resisting attempts to convert them to Christianity. He saw adherence to dharma (righteousness) as a pathway to individual and national liberation.

10. **Influence on Future Nationalism:**

   Swami Dayanand Saraswati's ideas profoundly influenced the Indian freedom movement and nationalist leaders:

   - **Lala Lajpat Rai:** A prominent Arya Samaj follower who became a key leader in the independence movement.
   - **Mahatma Gandhi:** Though differing in methods, Gandhi acknowledged Swami Dayanand Saraswati's role in promoting self-rule and national consciousness.
   - **Swadeshi Movement:** His emphasis on self-reliance inspired the adoption of indigenous industries and

practices in the fight for independence.

Conclusion:

Swami Dayanand Saraswati's contributions to political thought were rooted in his vision of a just, equitable, and self-reliant India. By integrating spiritual wisdom with political activism, he laid the foundation for a socio-political movement that inspired generations. His emphasis on Swaraj, education, and social reform continues to resonate, underscoring his enduring legacy in India's political history. Swami Dayanand Saraswati's contributions to political thought extended beyond the confines of his time. By linking social reform with political independence, he laid the groundwork for India's nationalist movement. His vision of self-rule, equality, and cultural revival continues to inspire and remains relevant in contemporary political discourse.

References:

1. Dayanand Saraswati, *Satyarth Prakash* (The Light of Truth).
2. Lajpat Rai, *The Arya Samaj: An Account of Its Origins and Teachings*.
3. Parekh, Bhikhu. *Colonialism, Tradition, and Reform: An Analysis of Gandhi's Political Discourse*.
4. Sharma, Arvind. *Swami Dayanand Saraswati and the Arya Samaj Movement*.
5. Indian History Congress Proceedings, Volumes on 19th Century Reform Movements.
6. Misra, B. B. *The Political Philosophy of Swami Dayanand Saraswati*.
7. Sarkar, S. *Indian Nationalism and Social Reform Movements*.
8. Smith, W. C. *Modern Hinduism*.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

Swami Dayanand Saraswati's Thought on Women Education and Empowerment

Dr. Trupti Savleram Padekar
Kholeshwar Mahavidyalaya, Ambajogai
Corresponding Author – Dr. Trupti Savleram Padekar
DOI - 10.5281/zenodo.14784936

Abstract:
Swami Dayanand Saraswati (1824-1883), a 19th-century Indian philosopher, reformer, and founder of the Arya Samaj movement, is widely celebrated for his progressive views on women's education and empowerment. His philosophy was rooted in the Vedas, which he believed held the principles of universal truth and righteousness. Swami Dayanand sought to reform Indian society by returning to these ancient texts, which he interpreted as egalitarian and empowering.

At a time when traditional societal norms often relegated women to subordinate roles, his ideas were revolutionary and continue to resonate in contemporary discourses on gender equality.

Introduction:

Women empowerment refers to equipping women with the tools, opportunities, and rights necessary to make autonomous decisions and participate fully in society. Historically, Indian society has been deeply entrenched in patriarchal norms, often restricting women's roles to domestic confines. However, during the 19th century, the Indian reformist movement began to challenge these traditions. Among the prominent reformers, Swami Dayanand Saraswati emerged as a visionary leader who strongly advocated for women's rights and education.

Women empowerment has been a critical issue throughout history and continues to be relevant in the modern era. This paper explores the contributions of Swami Dayanand Saraswati, a 19th-century Indian philosopher and social reformer, to the cause of women's empowerment. Through his advocacy for gender equality, education, and the eradication of social evils, Swami Dayanand laid a foundation for the progressive development of women's rights in India.

Historical Context:

During the 19th century, Indian society was entrenched in deeply patriarchal practices. Women were often denied access to education, confined to domestic roles, and subjected to social evils like child marriage, dowry, and sati. This environment significantly curtailed women's participation in public life and intellectual pursuits. It was in this milieu that Swami Dayanand Saraswati emerged as a staunch advocate for women's rights, particularly in education.

Philosophy and Advocacy for Women's Education:

Swami Dayanand Saraswati believed that education was the cornerstone of societal transformation. In his seminal work, *Satyarth Prakash* (The Light of Truth), he emphasized that both men and women had equal rights to knowledge and learning. He argued that education was essential for

women to become independent, informed, and capable of contributing to society's progress.

Key Tenets of His Educational Philosophy:

1. **Equality in Education:** Swamiji asserted that education should not be the exclusive domain of men. He maintained that women had the same intellectual capacity as men and deserved equal opportunities to develop their potential.
2. **Curriculum for Women:** He advocated for a curriculum that included not only traditional subjects like philosophy and scriptures but also practical knowledge such as science, medicine, and governance. This comprehensive approach was designed to prepare women for active participation in all spheres of life.
3. **Revival of Vedic Ideals:** Drawing from Vedic traditions, Swamiji highlighted that women in ancient India enjoyed a high status and were well-educated. He urged society to revive these ideals and move away from regressive practices that had crept in over time.

Women's Empowerment and Social Reform:

Swamiji's vision extended beyond education to the broader empowerment of women. He recognized that education alone would not suffice unless accompanied by social reforms. His efforts focused on dismantling the systemic barriers that perpetuated gender inequality.

Notable Contributions to Women's Empowerment:

1. **Opposition to Child Marriage:** Swami Dayanand vehemently opposed child marriage, which he saw as a significant impediment to women's education and health. He advocated for raising the marriageable age to ensure that women could pursue education and personal growth.
2. **Support for Widow Remarriage:** In defiance of orthodox traditions, he supported widow remarriage, emphasizing the need to restore dignity and opportunities to widowed women.
3. **Condemnation of Sati and Dowry:** He denounced practices like sati (the self-immolation of widows) and dowry, calling them inhumane and detrimental to women's rights and autonomy.
4. **Promoting Economic Independence:** Swami Dayanand believed that economic self-reliance was crucial for women's empowerment. He encouraged women to acquire vocational skills and participate in the workforce.

Legacy and Impact:

Swami Dayanand Saraswati's thoughts on women's education and empowerment laid the groundwork for subsequent reform movements in India. The Arya Samaj, which he founded, established schools and colleges for women, such as the Kanya Gurukuls, which provided holistic education in line with his vision.

His advocacy inspired generations of social reformers and educators, including figures like Pandita Ramabai and Mahatma Gandhi, who furthered the cause of women's rights in India.

Swami Dayanand's Advocacy for Women's Empowerment:

Swami Dayanand Saraswati's contributions to women's empowerment can be categorized into several key areas:

1. **Advocacy for Women's Education** Swami Dayanand was a strong proponent of education for women, believing it was the cornerstone of societal progress. He argued that the Vedas mandated education for both men and women. Through the Arya Samaj, he established schools and institutions

that welcomed female students, breaking traditional barriers.

2. **Opposition to Child Marriage** One of the significant social evils Swami Dayanand sought to abolish was child marriage. He criticized this practice as detrimental to the physical and mental well-being of young girls and advocated for marriage at a mature age to ensure better health and education for women.
3. **Support for Widow Remarriage** In a society where widows were often ostracized and subjected to severe hardships, Swami Dayanand championed their right to remarry. He cited Vedic scriptures to justify widow remarriage and worked to change societal attitudes toward widows.
4. **Promotion of Gender Equality** Swami Dayanand emphasized that men and women are equal in the eyes of God. He sought to dismantle practices that discriminated against women, such as the purdah system, and encouraged women to participate in public and religious life.
5. **Eradication of Superstitions and Social Taboos** The reformer tirelessly worked to eliminate superstitions and rituals that perpetuated gender discrimination. He called for rationality and a return to the principles of equality and justice as outlined in the Vedas.

Impact of Swami Dayanand's Ideas:

The impact of Swami Dayanand Saraswati's reformist efforts was far-reaching. The Arya Samaj became a platform for spreading his message of gender equality, leading to the establishment of educational institutions for women and the gradual dismantling of oppressive practices. His teachings inspired future reformers and movements that continued to work for women's rights in India.

Relevance Today:

Swami Dayanand Saraswati's ideas remain profoundly relevant in contemporary discussions on gender equality. While significant progress has been made, challenges such as unequal access to education, gender-based violence, and economic disparities persist. His holistic approach—emphasizing education, social reform, and economic independence—offers valuable insights for addressing these issues.

Relevance in the Modern Era:

Swami Dayanand's vision of women's empowerment remains relevant today. While significant progress has been made, challenges such as gender-based violence, wage gaps, and limited representation in leadership persist. Revisiting his philosophy can provide valuable insights into creating a more equitable society.

Conclusion:

Swami Dayanand Saraswati was a visionary who recognized the transformative power of education and its potential to empower women. His thoughts and efforts were instrumental in challenging the oppressive norms of his time and advocating for a more egalitarian society. As we continue to strive for gender equality, his teachings serve as a beacon, reminding us of the enduring importance of education and empowerment in achieving true social progress.

Swami Dayanand Saraswati's contributions to women's empowerment were revolutionary for his time and continue to inspire contemporary efforts toward gender equality. By advocating for education, opposing regressive traditions, and promoting gender equality, he laid a foundation for the empowerment of women in India. His legacy serves as a reminder of the transformative power of reformist thought and the importance of striving for a

society where all individuals have the opportunity to thrive.

References:

1. Saraswati, Swami Dayanand. *Satyarth Prakash* (The Light of Truth).
2. Sharma, R. N. *Social Reform Movements in India*.
3. Majumdar, R. C. *History of the Freedom Movement in India*.
4. Arya Samaj publications on women's education and reform initiatives.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

Educational Thoughts and Contributions of Swami Dayanand Saraswati

Mr. Harshal Chalwadi
Arihant College of Arts, Commerce & Science, Camp Pune.
Corresponding Author – Mr. Harshal Chalwadi
DOI - 10.5281/zenodo.14792614

Abstract:

Swami Dayanand Saraswati, a prominent social reformer and founder of the Arya Samaj, played a vital role in reshaping the educational landscape of India. His philosophy emphasized Vedic knowledge, moral values, and holistic education to uplift society. This paper explores his educational ideology, its foundational principles, and its long-term impact on Indian education. Swami Dayanand Saraswati, a pivotal figure in 19th-century India, was not only a spiritual leader but also a visionary reformer who emphasized the need for an educational system that aligned with the principles of the Vedas while embracing modern advancements. This paper delves into his philosophy of education, its theoretical framework, practical implementation, and its enduring impact on Indian society.

Introduction:

Swami Dayanand Saraswati (1824–1883) was a profound philosopher, reformer, and teacher who aimed to restore the glory of Vedic knowledge. His call to "Return to the Vedas" was not merely a spiritual slogan but a guide for rethinking the Indian education system, which had been heavily influenced by colonial ideologies. Education in colonial India was undergoing a transformation under the British system, which largely marginalized indigenous knowledge systems. Swami Dayanand Saraswati emerged as a champion of Indian heritage, advocating for an education system that integrated moral and spiritual teachings with practical knowledge. His philosophy of education was based on his belief that ignorance was the root cause of societal degradation, and education was the means to eradicate it.

Philosophy of Education:

Swami Dayanand Sarswati educational thoughts were deeply rooted in the principles of the Vedas. He believed education should aim at developing a person’s intellectual, physical, moral, and spiritual dimensions. Key tenets of his educational philosophy include:

1. Vedic Knowledge:

Swami Dayanand Sarswati emphasized the centrality of the Vedas as the ultimate source of knowledge. He believed that the Vedas contained not only spiritual wisdom but also the foundation of sciences, ethics, and practical skills essential for life. He called for a return to "Vedic simplicity" in education, where knowledge was not pursued for material gains but for self-realization and societal benefit. His commentary on the Vedas highlighted their relevance to contemporary scientific and philosophical questions. Swami Dayanand Sarswati emphasized the primacy of the Vedas as a source of knowledge. He viewed education as a means to understand and live according to Vedic teachings.

2. Holistic Development:

Education should cultivate a balance between intellectual learning and character-building. Physical fitness and ethical behaviour were considered integral to the educational process.

3. Goals of Education:

The cultivation of reasoning, logic, and analytical abilities. Encouragement of sports and physical activities to build a healthy body. Emphasis on virtues like truth, non-violence, compassion, and humility. Education as a tool for eradicating social evils like caste discrimination, untouchability, and gender inequality.

4. Equality and Accessibility:

He championed the idea of universal education, advocating for equal opportunities for all, including women and marginalized communities, which was revolutionary during his time. Swami Dayanand Sarswati believed in equality in education. He advocated for the right of women and the oppressed sections of society to access education, which was a revolutionary idea in his time.

5. Moral Education:

Swami Dayanand Sarswati stressed inculcating virtues like truth, non-violence, and self-discipline, considering them essential for societal harmony and individual success. Swami Dayanand’s commitment to women’s education was ground-breaking. He argued that an educated woman could uplift the family and society at large. His advocacy led to the establishment of several schools for girls under the Arya Samaj umbrella.

Contributions to Education:

1. Establishment of the Arya Samaj:

Swami Dayanand Sarswati founded the Arya Samaj in 1875, a socio-religious reform movement that advocated educational reforms as a cornerstone of its activities. Swami Dayanand Sarswati Arya Samaj played a pivotal role in promoting his educational ideals. Through this movement, he encouraged the establishment of schools and colleges that adhered to his philosophy. The Arya Samaj emphasized Curriculum blending ancient Indian wisdom with modern sciences. Character-building as an integral part of education.

2. DAV Movement (Dayanand Anglo-Vedic Schools):

One of the most significant outcomes of his ideology was the establishment of the Dayanand Anglo-Vedic (DAV) schools and colleges. These institutions blended modern education with Vedic values, promoting a curriculum that included science, mathematics, literature, and moral education. The DAV institutions became the embodiment of Swami Dayanand Sarswati’s vision. These schools introduced a curriculum that included subjects like science, mathematics, history, and literature alongside Vedic studies. The DAV institutions continue to thrive today, serving millions of students and offering a model of education that integrates tradition with modernity.

3. Advocacy for Women’s Education:

At a time when women's education was neglected, Swami Dayanand Sarswato strongly argued for its importance. He believed educated women could contribute significantly to societal progress. His vision for gender equality in education became a precursor to later feminist movements in India. Swami Dayanand Sarswati’s emphasis on moral and ethical teachings continues to influence educational policies in India.

4. Promotion of Sanskrit and Indian Languages:

He encouraged the study of Sanskrit and regional languages to connect students with their cultural and intellectual heritage. Swami Dayanand Sarswati highlighted the importance of teaching Sanskrit and regional languages to preserve India’s cultural heritage. He also believed that scientific and

technological advancements should be pursued alongside traditional knowledge.

Impact on Indian Education:

The educational reforms initiated by Swami Dayanand Saraswati left a lasting imprint on Indian society:

1. Revival of Indigenous Education:

His emphasis on Vedic knowledge and Sanskrit helped revive traditional Indian education systems that had been overshadowed during British rule. His ideas helped preserve and propagate Indian cultural and intellectual traditions.

2. Foundation for Modern Institutions:

The DAV network of schools and colleges continues to educate millions, keeping alive the principles of blending modernity with tradition.

3. Influence on Nationalist Thinkers:

Swami Dayanand Sarswati's ideas inspired Indian leaders like Mahatma Gandhi, Bal Gangadhar Tilak, and Lala Lajpat Rai, who integrated his principles into their movements for social and educational reform.

Conclusion:

Swami Dayanand Saraswati was a pioneer in promoting an education system that combined modern knowledge with traditional values. His vision of holistic education, universal accessibility, and moral development remains relevant even in contemporary times. As a reformer, he not only envisioned an educated society but also laid the groundwork for institutions that continue to inspire and educate generations. Swami Dayanand Saraswati was a pioneer who redefined the purpose and methodology of education in India. His holistic approach, emphasizing moral values, intellectual growth, and societal well-being, remains relevant in contemporary discussions about education. The institutions he inspired continue to bridge the gap between tradition and modernity, making his vision a cornerstone of India's educational legacy.

References:

1. J. T. F. Jordens, Dayananda Saraswati: His Life and Ideas.
2. Lajpat Rai, The History of the Arya Samaj.
3. Sharma, R. N., Indian Education: Ancient and Modern.
4. Arya Samaj Publications: Reports and Articles.
5. Jordens, J. T. F., Dayananda Saraswati: His Life and Ideas.
6. Rai, Lala Lajpat, The History of the Arya Samaj.
7. Arya Samaj Publications, Collected Works of Swami Dayanand Saraswati.
8. Nanda, B. R., Indian Social Reformers: Their Vision and Impact.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

ARYA SAMAJ – Work and Reforms Perspective

Rohit Balkrishna Thosar
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University
Address:- 46 Ulkanagri, Near Chetak Ghoda Chhatrapati Sambhajinagar 431005
Corresponding Author – Rohit Balkrishna Thosar

DOI - 10.5281/zenodo.14792622

Introduction:

Indian Renaissance Initiated in the First half of Nineteenth century the main causes are several superstitious activities, Cruel practices such as Sati system, deprivation of the society due to caste base and gender base discrimination and the misinterpretation of religious text to fulfill the appetites. The intellectuals such as Ram mohan roy and others offer the solution in the form of proper interpretation of religious text and proving the hitherto Practices corrupt and misinterpreted. The main theme was to go back towards Fundamental Religious texts and ancient knowledge that is essentially truth seeking. Similarly swami Dayanand saraswati influence by Vedas and he emphasizing on 'Go back to the Vedas" and sought to promote the ancient texts as the ultimate source of knowledge and truth. This article going to recognize the perspective through which arya samaj working and adaptability of the society through reforms.
(Garg)

Establishment of Arya Samaj:

Arya samaj was founded on April 10, 1875, in Bombay (now Mumbai) by Swami Dayanand Saraswati. He believed that degeneration of Hindu society due to the abandonment of Vedic principles and the rise of idolatry, superstitions, and rituals that had the basis in Vedas. Hence for the eradication of social evils, vedic knowledge has to be promoted and that was the thought process in the formation of Arya Samaj. The arya samaj having key objectives such as Revival of vedic dharma, Social Reforms, Education, Religious reforms, promotion of hindi. Arya samaj works around these objectives which essentially going back to the Vedas, and through thorough understanding the knowledge of Vedas, the revival of vedic dharma can be takes place.

Social reforms include the elimination of caste discrimination, child marriage and practices such as untouchability. Also going for equality and justice for all, regardless of caste , gender, and social status. Arya samaj prioritized Education as a tool for empowerment, establishing many schools and colleges based on vedic teachings. In religious reforms the movement rejected the idolatry, rituals, and superstitions not rooted in the Vedas, promoting rational and ethical approach to religion based on vedic teachings.arya Samaj significantly contributed to the promotion of hindi as a national language and medium of education and communication, by which student can understand the concepts in better manner and across the Nation people can communicate with their own language. (Anila, 2013)

Key principles of Arya Samaj to understanding Work and Reforms Perspective:

Arya Samaj guided on the several principles but for our understanding we will taken 10 core principles to discuss, these principles form the foundation of the philosophy of arya samaj. Principles of Arya samaj are as follows:

1. **God is the primary cause:** Arya samaj believes in the existence of one God, who is primary cause of all creation. This principle emphasizes monotheism and rejects worship of idols.
2. **God is existent, intelligent, and blissful:** Arya samaj defines God as formless, omniscient, just, merciful, and eternal. God is seen as the unchanging, beginning less, immortal entity that supports and masters all. He alone is worthy of worship.
3. **Vedas are the source of knowledge:** Arya Samaj upholds the Vedas as the ultimate source of knowledge and truth. The movement advocates for the study and propagation of Vedic teachings.
4. **Promote truth and righteousness:** Arya Samaj encourages its followers to follow truth and righteousness. This principle emphasizes the importance of moral and ethical behavior.
5. **All acts should be performed under dharma:** Arya Samaj teaches that every action should be guided by Dharma, meaning that one must carefully deliberate what is right and wrong before acting.
6. **Service to humanity:** Arya Samaj believes serving humanity is the highest form of worship. The movement encourages its followers to engage in social service and work for the welfare of society.
7. **Our conduct towards all should be guided by love, righteousness, and justice:** It believes that principles of love, righteousness, and fairness should govern interactions with others. This ethical guideline promotes harmony and justice in society.
8. **Selflessness and altruism:** Arya Samaj encourages its followers to work for the welfare of others and to serve humanity selflessly. This principle emphasises the importance of altruism and social service.
9. **Education and knowledge:** Arya Samaj strongly emphasises education and knowledge as a means of empowering individuals and transforming society. The movement advocates for establishing schools and colleges to promote Vedic education.
10. **Societal rules and personal liberty:** Arya Samaj advocates for adherence to societal rules that promote the welfare of all. However, it also supports individual freedom concerning personal welfare, balancing social responsibility and personal liberty. (india, 2015 retrieved 2020)

These principles help us to understand the perspective of Work and reforms of Arya samaj, as an organization for the betterment of society arya samaj believes in the existence of God. But due to the misuse of idols the arya samaj working on the principle of monotheism and not indulge into the conflict based on the idol it rejects the idol worship.

Arya Samaj: Work and Reforms Perspective:

As an almighty god is just and the society must be based on the basis of Just principles because God is a creator of society. Through this principle we can understand the societal perspective of Arya samaj working which is based on just principle.

Vedas as a knowledge of Source this principle emphasizes importance of religious text as a source of knowledge by this principle we can understand the fundamental Thought process of Reforms taken by Arya samaj. Through these principles we can understand the work perspective of the arya samaj it is base on Just principle, the Vedas are the main source of knowledge, righteousness, Education as the source of empowerment and the selflessness along with altruism, ethical guidelines to promote harmony and Justice and moving towards the society based on the dignity of individual because it wants to eliminate discrimination on the basis of caste, status in the society etc.

As per as the Reform Perspective of arya samaj is concern it emphasizes on the Reforms in education system, social Justice in society, elimination of discrimination, and personal liberty by adhering to the societal rule. Humanitarian perspective is at center stage along with Justice and Harmony in society on the basis of Just principles and righteousness. Prominent figures in the movement include Swami Virajnand Dandeesha, Shri Shraddhanand, pandit Lekh Ram and Swami Dayanand Saraswati. Arya samaj played crucial role in promoting religious reform in india. Through this Arya samaj also advocated for the Swaraj and Satyartha Prakash is the first book to give the Swaraj in the idea. (Saraswati)

Conclusion:

The Arya Samaj believed and emphasised that God is the proper knowledge. A person’s actions are under Dharma. Through Arya Samaj, Swami Dayanand Sarawasthi’s contribution to the nation’s welfare is unaccountable. Though he had a strong belief in Hinduism, he helped people without caste and religious discrimination. He insisted on overhauling education for the nation. The framework of his ten principles is vital to today’s world. The one who follows those principles while attaining enlightenment. Through this article we can establish that the Humanitarian as the Reform perspective and Just society, harmony on the righteousness, liberty and no discrimination on the basis of caste and status in the society for the working of arya samaj.

Reference:

1. Anila, P. (2013). *Role of Arya samaj in cultural awareness and freedom movement of india vol-1 and 2.*
2. Garg, G. R. *World Perspectives on swami Dayanand sarswati* . New Delhi: Concept Publishing compny.
3. india, A. s. (2015 retrieved 2020). *"10 principles of Arya samaj-English and Hindi".* Arya samaj India.
4. Saraswati, S. D. *Satyartha Prakash.*

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती के सामाजिक विचार

गंगा शिवाजी यरोळकर
शोध छात्रा, हिंदी विभाग
शिवाजी विश्वविद्यालय कोल्हापुर, महाराष्ट्र, ४१६००४
Corresponding Author – गंगा शिवाजी यरोळकर
DOI - 10.5281/zenodo.14792631

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद भारत के एक महान शिक्षाविद, समाज सुधारक और धार्मिक एवं सांस्कृतिक राष्ट्रवादी थे। वे आर्य समाज के संस्थापक और सत्य के अन्वेषक थे। उन्होने हमारे आत्म-सम्मान और प्रबल मानसिक जागरण के लिए महत्त्वपूर्ण कार्य किया। उन्होंने भारतीय समाज में व्याप्त अनेक सामाजिक बुराइयों तथा अनेक कुप्रथाओं को साहसपूर्वक मिटाने का प्रयास किया। साथ ही दयानंद जी ने शिक्षा और धर्म के क्षेत्र में क्रान्ति स्थापित की।

स्वामी दयानन्द सरस्वती भारतीय नवजागरण के पुरोधा थे और आधुनिक भारत के निर्माता भी रहे। उन्होंने भारत के इतिहास, भूगोल, संस्कृति, आचार - विचार, सामाजिक, आर्थिक एवं राजनीतिक पक्ष आदि का अत्यन्त ही गहनता पूर्वक अध्ययन व विश्लेषण किया है। दयानंद जी ने भारत के उत्थान और पतन दोनों का विश्लेषण किया और पाया कि मूल-रूप से शिक्षा की कमी भारत के पतन का कारण बनी। और इसीलिए उन्होंने भारतीय समाज में व्याप्त अनेक गम्भीर सामाजिक बुराइयों एवं कुप्रथाओं को साहसपूर्वक दूर करने का प्रयास किया तथा शिक्षा के क्षेत्र में भी अनेक उल्लेखनीय कार्य किए। स्वामी दयानंद सरस्वती जी के सामाजिक विचारों ने भारतीय समाज को सुधारने और पुननिर्माण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। स्वामी दयानंद जी के सामाजिक विचारों को हम यहाँ परिष्कृत करते है -

स्वामी दयानंद सरस्वती के सामाजिक विचार:

१. जाति-प्रथा का विरोध:

जाति-प्रथा भारत की एक अत्यन्त प्रदूषित व्यवस्था रही है। जिसमें हिन्दू समाज अनेक जातियों में बंटा हुआ है जो एक-दूसरे को उनसे श्रेष्ठ साबित करने में लगते हैं।

स्वामी दयानंदजी ने जातिव्यवस्था के उस रूप का विरोध दर्शाया जो जन्म के आधार पर विभाजन होता है। उनका निर्धारण जन्म से न होकर कर्म, स्वभाव एवं योग्यता इस पर आधारित होना चाहिए ऐसा था। इससे स्पष्ट होता है कि, स्वामी दयानंद जी जाति - व्यवस्था में विश्वास नहीं करते थे; बल्कि वर्ण व्यवस्था में विश्वास करते थे, जो कार्यों एवं व्यवहारों पर आधारित थी।

"जग जान ले न आर्य केवल नाम से ही आर्य है।
वे नाम के अनुरूप ही करते सदा सब कार्य है।
गुण, कर्म, स्वभाव पर वर्ण को खड़ा कर दिया।
जन्म से ही वर्ण को दयानन्द न रहने दिया।"[१]

२. कुरीतियों का निवारण:

स्वामी दयानंद सरस्वती के सामाजिक विचारों में प्रमुख यह है कि वे भारतीय समाज में व्याप्त

कुरीतियों, अंधविश्वासों एवं कुप्रथाओं से मुक्त कराना चाहते थे। उनका यह मानना था कि, भारतीय समाज सामाजिक बुराइयों, कुरीतियों एवं धार्मिक अंधविश्वासों में विश्वास करता है। इसीलिए इन सबको इन बुराइयों से मुक्त करने की आवश्यकता है।

समाज में प्रचलित कुरीतियों ने भारतीयों को निर्बल बना दिया था। स्वामी दयानन्द जी ने इस परिस्थति का अध्ययन कर करारा प्रहार किया। स्वामी दयानंद जी ने बाल विवाह, सती प्रथा, वैधव्य विवाह, दहेज प्रथा, वर्ण विशेषाधिकार, जातिप्रथा, मदिरापान, आदि कुप्रथाओं पर करारा प्रहार किया।

स्वामी दयानंद के समाज सुधार सम्बन्धी विचारधारा का प्रभाव भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस पर पड़ा। राष्ट्रीय आंदोलन पर आर्य समाज सम्बन्धी विचारधारा के इस प्रभाव को इन्द्र वाचस्पति ने स्वीकार करते हुए लिखा है कि, “यह सर्वसम्मत बात है कि हमारे देश के नैतिक अधःपतन का मुख्य कारण सामाजिक बुराइया थी। जन्मात जात-पात के बन्धन, छुआछूत का भयंकर रोग और स्त्रियों की अशिक्षा व सामाजिक हीनता आदि घातक कीटाणुओं ने जाति को ऐसा निर्बल कर दिया कि वह किसी आक्रान्ता के आक्रमण का सामना नहीं कर सकती थी। यह भी स्पष्ट है कि ज्यों-ज्यों जाति के इन रोगों का निवारण होता गया त्यों-त्यों हम स्वाधीनता के समीप पहुँचते गये।”[२]

३. अस्पृश्यता निवारण:

आर्य समाज के संस्थापक स्वामी दयानन्द के प्रादुर्भाव के समय हिन्दू समाज छुआछूत की भावना से परिपक्व था। सिर्फ शूद्र व्यक्ति की छाया तक छु जाने पर सवर्णशरीर को जल से पवित्र करते थे। अन्य जाति के व्यक्ति द्वारा स्पर्श किये गये जल का पान करने पर व्यक्ति बहिष्कृत हो जाता था। इस प्रकार की धारणाएं उस समय दिखाई देती थी।

स्वामी दयानन्द के अनुसार वेदों में छुआछूत जैसा विचार कहीं भी निहित नहीं था। स्वामी जी के अनुसार “वर्ण का निर्धारण मानव के कर्मानुसार होता है। उनके विचार से सत्य, आत्मा, त्याग, ईश्वरीय व वेदान्त ज्ञान आदि एक शूद्र को उच्च वर्ण में प्रविष्ट कर सकते हैं तथा असत्य, अज्ञान, मलीनता, उच्च वर्ण के व्यक्ति को शूद्र वर्ण में पतित कर सकते है।"[३] इस प्रकार के विचारों से हमें प्रतित होता है कि, स्वामी दयानंद जी अस्पृश्यता उन्मूलन हेतु अत्यंत प्रयत्नशील थे।

४. आश्रम व्यवस्था का समर्थन:

स्वामी दयानंद सरस्वती जी ने आश्रम व्यवस्था का समर्थन किया है। क्योंकि दयानंद जी इसे व्यक्ति के शारीरिक, मानसिक, नैतिक तथा आध्यात्मिक विकास के लिए आवश्यक मानते थे। स्वामी दयानंद सरस्वती सभी आश्रमों- ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ एवं सन्यास आश्रम - सभी में अपनी पवित्रता रखनी चाहिए ऐसा बताते है और इन सभी आश्रम व्यवस्था को श्रेष्ठतम गुणों के विकास की दृष्टि से महत्वपूर्ण मानते हैं।

ब्रह्मचर्य आश्रम के चरण में विद्यार्थियों को संयम, शिक्षा, शारीरिक, मानसिक अनुशासन तथा राष्ट्र व समाज के प्रति कर्तव्य का बोध कराया जाता है। “महर्षि दयानंद ने ब्रह्मचर्य आश्रम में प्रविष्ट होकर मनुष्य को धर्मानुपाठ करते हुए विद्याभ्यास करने का परामर्श दिया है। ब्रह्मचारी ऐसा निश्चय रखे कि जो मैं प्रथम अवस्था में ठीक-ठाक ब्रह्मचारी रहूंगा तो मेरा शरीर और आत्मा, आरोग्य बलवान हो के शुभ गुणों को बसाने वाले मेरे प्राण होगे। हे मनुष्यों ! तुम इस प्रकार से सुखों का विस्तार करो। जो मैं ब्रह्मचर्य का लोप न करूं।२५ वर्ष के पश्चात गृहस्थाश्रम करूंगा तो प्रसिध्द रोग रहित रहूंगा।"[४]

गृहस्थ आश्रम समाज की नींव है, जहाँ व्यक्ति, परिवार, समाज और राष्ट्र के प्रति अपनी जिम्मेदारियों को निभाता है। स्वामी दयानंद जी ने गृहस्थों को समाज की उन्नति का आधार माना है। वानप्रस्थ आश्रम में जब व्यक्ति गृहस्थ जीवन के कर्तव्यों से मुक्त हो जाता है, तब उसे समाज सेवा और

आत्मिक उन्नति के लिए समय देना चाहिए इसे महत्त्व दिया है। और संन्यास आश्रम इस अवस्था में व्यक्ति सांसारिक मोह - माया त्यागकर ईश्वर भक्ति, ज्ञान प्रचार और समाज सुधार के लिए समर्पित होता है।

इस प्रकार स्वामी दयानंद सरस्वती जी का आश्रम व्यवस्था में विश्वास केवल धार्मिक नहीं था, बल्कि यह समाज सुधार, शिक्षा और नैतिकता के विकास का एक आदर्श ढांचा था, जिससे व्यक्ति और समाज दोनों का कल्याण संभव हो सके।

५. बाल विवाह का विरोध:

भारतीय हिन्दू समाज में बाल विवाह की प्रथा अधिक समय से प्रचलित थी। अल्पायु में ही लड़के व लड़कियों के विवाह कर दिये जाते थे। स्वामी दयानंद सरस्वती जी बाल विवाह विरोधी विचारधारा रखते थे। और दयानंद जी के इन्ही विचारों को क्रियान्वित करने के लिए आर्य समाज ने अनेक प्रयास किए। प्रसिध्द आर्य समाजी दिवान बहादुर हरविलास शारदा ने जो परोपकारिणी सभा के अध्यक्ष थे बाल विवाह विधेयक बनवाने का प्रयास किया। उन्होंने बाल विवाह निरोधक विधेयक विधान सभा में प्रस्तुत किया ।"[५] इससे उनके विचार बाल विवाह के विरोध में है यह स्पष्ट दिखाई देता है।

दयानंद जी बालविवाह को एक अनैतिक, अन्यायपूर्ण और हानिकारक प्रथा मानते थे, जो न केवल व्यक्ति के शारीरिक और मानसिक स्वास्थ्य को प्रभावित करती है, बल्कि समाज की उन्नति में भी बाधा डालती है। इससे स्पष्ट है कि स्वामी दयानंद सरस्वती जी का बाल विवाह विरोधी दृष्टिकोण सामाजिक सुधार की दिशा में एक क्रांतिकारी कदम था।

६. स्त्री जाति के उद्धारक:

स्वामी दयानंद सरस्वती जी भारतीय स्त्रियों की स्थिति को सुधारने के लिए महत्व देते थे। उनका मानना था कि स्त्रियाँ और पुरुष समान हैं और स्त्रियों को भी पूरुषों के समान अधिकार मिलने चाहिए । दयानंद जी ने स्त्रियों को समाज में उच्च स्थान दिलाने का प्रयास किया। उन्होंने बहु विवाह, बाल विवाह तथा पर्दा प्रथा का घोर विरोध किया तथा स्त्री शिक्षा पर अत्यधिक बल दिया है। "स्वामी दयानंद जी ने विधवाओं की स्थिति पर चिन्ता प्रकट करते हुए कहा कि विधवाओं के श्राप के कारण ही यह देश दुर्दिनों को प्राप्त कर चुका है।"[६] इस प्रकार का वक्तव्य उन्होंने व्यक्त किया था। महर्षि दयानंद जी तत्कालीन भारत की नारी की दुर्दशा को देखकर आक्रोश से भर उठे। और उन्होंने वैदिक नारी के स्वरूप की प्रतिष्ठा कर भारतीय नारी को उसका खोया हुआ गौरव और सम्मान प्रदान किया।

इसीलिए कहना सही होगा कि, स्वामी दयानंद सरस्वती जी ने स्त्री जाति के उद्धार के लिए महत्वपूर्ण कार्य किए है। उन्होंने शिक्षा, विवाह, विधवा पुनर्विवाह, सती प्रथा, घूंघट प्रथा और स्त्रियों के आधिकारों पर बल दिया है। इनका योगदान भारतीय समाज में स्त्रियों की उन्नति की दिशा में एक क्रांतिकारी कदम था।

७. स्त्री-पुरुष समानता:

भारतीय समाज में पुरुष एवं स्त्री को जीवनरूपी रथ के दो चक्र माना है। जिस प्रकार किसी एक चक्र के बिना रथ की गति असम्भव है। उसी प्रकार जीवन में स्त्री और पुरुष दोनों का समान महत्व है। नर और नारी का सम्बन्ध शाश्वत है। एक के बिना सृष्टि का विकास असम्भव है। नारी समाज की आधारशीला है। यदि पुरुष के बिना समाज गतिहीन है तो नारी के बिना स्थितिहीन है। स्त्री रूप में यह मनुष्य के साध्य की साधिका है।"[७]

स्वामी दयानन्द सरस्वती स्त्री -पुरुष समानता के प्रबल समर्थक थे। उन्होंने वेदों के आधार पर कहा कि, स्त्रियाँ और पुरुष दोनों समान अधिकारों के अधिकारी हैं और समाज में दोनों को बराबरी का स्थान मिलना चाहिए। इससे स्पष्ट है कि स्वामी दयानंद

सरस्वती जी ने स्त्री-पुरुष समानता को समाज सुधार का महत्त्वपूर्ण आधार माना।

८. शिक्षा का प्रचार – प्रसार:

स्वामी दयानंद सरस्वती जी ने शिक्षा को समाज सुधार का प्रमुख माध्यम माना । दयानंद जी ने स्त्रियों और पुरुषों दोनों की शिक्षा पर बल दिया। उनके अनुसार शिक्षित समाज ही समाज की उन्नति करने में अपना महत्व सिद्ध कर सकता है। स्वामी दयानंद जी ने स्त्री शिक्षा को विशेष प्राथमिकता दी। "महर्षि प्रत्येक स्त्री को वेदादि शास्त्रों का अध्ययन करने की प्रेरणा देते थे। यहां तक कि सर्वथा अशिक्षित व वृद्धा स्त्रियों को भी वे शिक्षा व भक्ति के मार्ग पर अग्रसर करने पर न चुकते थे।"[८]

इससे स्पष्ट होता है कि, स्वामी दयानंद सरस्वती जी ने भारतीय समाज में शिक्षा के महत्त्व को गहराई से समझा और उसके प्रचार-प्रसार में अपना योगदान देकर समाज-सुधार और राष्ट्र निर्माण में अपनी भूमिका सिद्ध की।

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती जी के सामाजिक विचार प्रगतिशील, वैज्ञानिक और मानवतावादी थे। उन्होंने भारतीय समाज को सामाजिक कुरीतियों, कुप्रथाओं से मुक्त किया। साथ ही जाति प्रथा का विरोध कर समाज को सशक्त व उन्नत बनाने के मार्ग खुले किए। दयानंद जी ने बालविवाह, दहेज प्रथा, रुढीवादी परंपराओं, अंधविश्वास आदि का विरोध भी दर्शाया। दयानंद जी ने स्त्री -पुरुष समानता को महत्त्व देते हुए अपने आपको स्त्री जाति का उध्दारक भी साबित किया।

स्वामी दयानंद के विचार तत्कालीन काल की समस्याओं का समाधान तो प्रस्तुत करते ही है साथ ही साथ उनके विचार आज भी प्रासंगिक सिद्ध होते हैं। जैसे - दयानंद जी के शिक्षा और सुधारवादी दृष्टिकोण आज भी प्रासंगिक है और समाज को जातिगत भेदभाव से मुक्त करने की प्रेरणा देते है। उन्होंने भारतीय समाज को जागृत करने का कार्य तो किया ही है साथ ही उन्होंने प्राचीन वैदिक परंपराओं के साथ आधुनिकता की ओर से जाने का मार्ग प्रशस्त किया। इसीलिए कहना का सही होगा कि, स्वामी दयानंद जी के विचार समाज सुधार आंदोलन में मील का पत्थर साबित हुए।

संदर्भ सूची :

१. डॉ. सत्येंद्र प्रकाश नन्दा 'आस', महर्षि दयानंद सरस्वती जीवन कार्य एवं दर्शन , पृ. ८२

२. इंद्रविद्यावाचस्पती, आर्य समाज का इतिहास, भाग-२, पृ. ३६७

३. डॉ. आर. एस.पारिख, कॉन्ट्रिब्यूशन आफ आर्य समाज इन दि मेकिंग आफ माडर्न इण्डिया, पृ. १२५

४. महर्षि दयानंद सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, चतु. समुल्लास, पृ. ५९

५. हरविलास शारदा , लाइफ आफ दयानंद सरस्वती, प्रस्तावना , पृ. १५

६. हरविलास शारदा , लाइफ आफ दयानंद सरस्वती, पृ. २१६

७. डॉ. भवानीलाल भारतीय, आर्य समाज का इतिहास, भाग- ५, पृ. १६१

८. डॉ. प्रशांत कुमार वेदालंकार, महर्षि दयानंद द्वारा प्रतीपादित समाजव्यवस्था, पृ. ६०

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती के शैक्षिक विचारों की आधुनिक युग में प्रासंगिकता

डॉ. मानीतकुमार अमृतराव वाकळे
सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई।
Corresponding Author – डॉ. मानीतकुमार अमृतराव वाकळे
DOI - 10.5281/zenodo.14792642

भूमिका:

महर्षि दयानंद सरस्वती के शैक्षिक विचार उनके ग्रंथ *सत्यार्थ प्रकाश* के द्वितीय समुल्लास में संकलित हैं। उन्होंने शिक्षा के महत्व पर बल देते हुए कहा कि "अज्ञानी होना गलत नहीं है, लेकिन अज्ञानता को बनाए रखना अनुचित है।" उनके अनुसार, एक व्यक्ति को ज्ञानवान बनने के लिए तीन प्रमुख शिक्षकों माता, पिता और आचार्य की आवश्यकता होती है। इनमें माता की भूमिका को बालक के प्रारंभिक शिक्षण और नैतिक आचरण के विकास में सर्वाधिक महत्वपूर्ण माना गया है। स्वामी दयानंद सरस्वती ने मातृशिक्षा को दो प्रमुख भागों में विभाजित किया: पहला, आचरण से संबंधित शिक्षा, जिसमें नैतिकता, मूल्यों और व्यवहार संबंधी शिक्षाएँ शामिल हैं; और दूसरा, प्रारंभिक अध्ययन से संबंधित शिक्षा, जो औपचारिक शैक्षणिक विकास की नींव रखती है। इसी प्रकार, उन्होंने पिता की भूमिका को भी विशिष्ट रूप से रेखांकित किया है। उनके अनुसार, बालक को पाँच से आठ वर्ष की आयु तक पिता से प्रारंभिक ज्ञान प्राप्त करना चाहिए, जिससे उसका बौद्धिक और मानसिक विकास सुनिश्चित हो सके।

शोध पत्र का उद्देश्य:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती के शैक्षिक विचारों का विश्लेषण करना।
2. आधुनिक शिक्षा प्रणाली में उनके विचारों की प्रासंगिकता को समझना।
3. शिक्षा के क्षेत्र में उनके योगदान का मूल्यांकन करना।
4. महिलाओं की शिक्षा के प्रति उनके दृष्टिकोण की समीक्षा करना।
5. विज्ञान, तकनीकी एवं व्यावसायिक शिक्षा में उनके विचारों की उपयुक्तता को दर्शाना।
6. नैतिकता, चरित्र निर्माण एवं समाज सुधार में उनकी शैक्षिक अवधारणाओं की भूमिका को स्पष्ट करना।
7. उनके द्वारा प्रतिपादित शिक्षा प्रणाली के प्रभावों का अध्ययन करना।

शोध पत्र की परिकल्पना:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती के शैक्षिक विचार आधुनिक शिक्षा प्रणाली में आज भी प्रासंगिक हैं।
2. उनकी शिक्षा संबंधी अवधारणाएँ समाज सुधार एवं राष्ट्र निर्माण में सहायक सिद्ध हुई हैं।

3. उनके विचारों में पारंपरिक शिक्षा और आधुनिक विज्ञान के बीच संतुलन स्थापित करने की क्षमता है।
4. स्त्री शिक्षा के प्रति उनका दृष्टिकोण सामाजिक समानता और सशक्तिकरण को बढ़ावा देता है।
5. नैतिक शिक्षा एवं चरित्र निर्माण की उनकी अवधारणा विद्यार्थियों के समग्र विकास में सहायक हो सकती है।
6. उनकी शैक्षिक विचारधारा डी.ए.वी. संस्थानों के माध्यम से आज भी प्रभावी रूप से कार्यान्वित हो रही है।
7. आधुनिक तकनीकी शिक्षा और वैज्ञानिक शोध की दिशा में उनके विचार प्रेरणादायक सिद्ध हो सकते हैं।

इसके पश्चात, आचार्य की भूमिका सबसे महत्वपूर्ण मानी गई है, क्योंकि वही शिष्य को सत्याचरण और सामाजिक व्यवहार की शिक्षा प्रदान करता है। आचार्य का दायित्व होता है कि वह विद्यार्थी को व्यावहारिक ज्ञान और नैतिक मूल्यों से परिपूर्ण बनाए, जिससे वह समाज में एक आदर्श नागरिक के रूप में स्थापित हो सके। महर्षि दयानंद सरस्वती ने शिक्षा के क्षेत्र में महिलाओं की भागीदारी को भी समान रूप से आवश्यक माना। उन्होंने वेदों का प्रमाण प्रस्तुत करते हुए यह स्पष्ट किया कि स्त्रियों के लिए भी वेद अध्ययन अनिवार्य होना चाहिए। उनका मानना था कि शिक्षा केवल पुरुषों तक सीमित नहीं रहनी चाहिए, बल्कि समाज में महिलाओं को भी समान अधिकार और अवसर मिलना चाहिए, ताकि वे बौद्धिक और आत्मनिर्भरता की दिशा में अग्रसर हो सकें।

"राधेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेयः।
प्रहाराजन्यायां सुदाय चार्याय च स्वाय चारणायच ।।"
(सत्यार्थ 105)

इस संदर्भ में, वे स्पष्ट करते हैं कि शिक्षा का अधिकार केवल द्विजों या पुरुषों तक सीमित नहीं है, बल्कि वैश्य, शूद्र और स्त्रियों को भी समान रूप से प्राप्त होना चाहिए। उनका मानना था कि ज्ञान और शिक्षा का कोई भेदभाव नहीं होना चाहिए, क्योंकि यह सभी मनुष्यों के बौद्धिक और नैतिक उत्थान का माध्यम है। महर्षि दयानंद सरस्वती ने "अथ शिक्षाप्रवक्ष्याम" के माध्यम से शिक्षा को ज्ञान का पर्याय माना। उन्होंने यह स्पष्ट किया कि शिक्षा केवल साक्षरता प्राप्त करने की प्रक्रिया नहीं है, बल्कि यह व्यक्ति को विद्या, सभ्यता और धर्मपरायणता की ओर ले जाती है, जिससे वह अज्ञानता और अन्य दोषों से मुक्त होकर सदा आनंदित रह सके " (मानू 56) ।

जब महर्षि दयानंद सरस्वती का भारत में प्रादुर्भाव हुआ, उस समय देश में महिलाओं की स्थिति अत्यंत दयनीय थी। उन्होंने महसूस किया कि समाज और राष्ट्र के वास्तविक उत्थान के लिए स्त्रियों का सशक्तिकरण आवश्यक है, क्योंकि स्त्री भी पुरुष के समान समाज रूपी गाड़ी का एक महत्वपूर्ण पहिया है। यदि दोनों पहिए संतुलित नहीं होंगे, तो समाज का समुचित विकास संभव नहीं होगा। अतः उन्होंने नारी शिक्षा पर विशेष बल दिया और यह सुनिश्चित करने का प्रयास किया कि स्त्रियों को भी वेदाध्ययन एवं बौद्धिक विकास का अवसर मिले। शिक्षा को परिभाषित करते हुए महर्षि दयानंद सरस्वती ने कहा कि वास्तविक शिक्षा वह है जिससे मनुष्य विद्या, सद्गुण, और नैतिकता की प्राप्ति करे तथा अज्ञानता, अधर्म और दोषों का त्याग कर सच्चे आनंद की अनुभूति कर सके। उनका दृष्टिकोण केवल सैद्धांतिक नहीं था, बल्कि उन्होंने इसे सामाजिक सुधार और राष्ट्रनिर्माण से जोड़ा, जिससे प्रत्येक व्यक्ति आत्मनिर्भर बन सके और समाज में नैतिकता एवं ज्ञान का प्रकाश फैले।

शिक्षा के विषय में आगे स्वामी जी का विचार है कि जिससे पदार्थ का स्वरूप

> यथावत् प्जानकर ग्रहण करने योग्य गुणों को लेकर अपने और दूसरों को सुखी बना सके वह विद्या है। जिससे पदार्थ के स्वभाव का प्रतिकूल ज्ञान हो और जिसे जानकर अपना और दूसरे का अहित कर लिया जाये, वह अविद्या है। बालक को शिक्षा, भावी जीवन को सुंदर एवं सुखमय बनाने के लिए वी जाती है। शिक्षा का प्रयोग नी इसी उद्देश्य को प्राप्त करने के लिए होला है। तैयारी करना और तैयार रहना शिक्षा का सार है। "व्यक्ति के चरित्र का निर्माण, जीवनोपयोगी व्यवसाय में निपुणता प्राप्त करना परम्परागत धार्मिक एवं संस्थागत रीति-रिवाजो, विश्वास और विचार को बनाये रखना, ये शिक्षा के कार्य है। (सेठ 24)

स्वामी दयानंद सरस्वती के अनुसार, शिक्षा का उद्देश्य केवल सूचनाओं का संकलन करना नहीं, बल्कि जीवन को सार्थक और सुखद बनाना है। वे शिक्षा को दो प्रमुख भागों में विभाजित करते हैं—विद्या और अविद्या। उनके अनुसार, **विद्या** वह है जो व्यक्ति को पदार्थों के वास्तविक स्वरूप का ज्ञान कराए और ग्रहण करने योग्य गुणों को अपनाकर स्वयं एवं दूसरों के जीवन को सुखमय बनाए। इसके विपरीत, **अविद्या** वह है जो पदार्थों के स्वभाव का विपरीत ज्ञान कराए और जिसके कारण व्यक्ति अपने तथा अन्य लोगों के हित के विरुद्ध कार्य कर बैठे। बाल्यावस्था में दी जाने वाली शिक्षा का मूल उद्देश्य व्यक्ति के भविष्य को सुंदर एवं समृद्ध बनाना है। इसका प्रयोग केवल सूचना अर्जित करने के लिए नहीं, बल्कि व्यावहारिक जीवन में सफलता प्राप्त करने के लिए किया जाना चाहिए। स्वामी जी के विचारों के अनुसार, "तैयारी करना और तैयार रहना ही शिक्षा का सार है।" अर्थात्, शिक्षा का कार्य केवल सैद्धांतिक ज्ञान देना नहीं, बल्कि व्यक्ति को जीवन की चुनौतियों के लिए तैयार करना भी है।

शिक्षा के मुख्य कार्यों में व्यक्ति के चरित्र निर्माण, जीवनोपयोगी व्यवसाय में दक्षता प्राप्त करना, पारंपरिक धार्मिक एवं सामाजिक रीति-रिवाजों, विश्वासों और विचारों को संरक्षित एवं विकसित करना शामिल है। इस प्रकार, शिक्षा न केवल व्यक्तिगत उन्नति का साधन है, बल्कि यह समाज की स्थिरता और प्रगति का भी आधार है।

स्वामी दयानंद सरस्वती ने शिक्षा को प्रत्येक व्यक्ति के लिए अनिवार्य बताते हुए *सत्यार्थ प्रकाश* के तृतीय समुल्लास में उल्लेख किया है कि समाज में यह सुनिश्चित किया जाना चाहिए कि प्रत्येक बालक और बालिका को एक निश्चित आयु तक शिक्षा प्राप्त करना आवश्यक हो। उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा कि "पांचवें अथवा आठवें वर्ष के बाद कोई भी माता-पिता अपने बच्चों को घर में न रखे, बल्कि अनिवार्य रूप से पाठशाला भेजे। जो ऐसा न करे, उसे दंडित किया जाए" (सिंह 13)। महर्षि दयानंद सरस्वती ने स्त्रियों के लिए भी समग्र शिक्षा की आवश्यकता पर बल दिया। उन्होंने स्पष्ट किया कि जिस प्रकार पुरुषों को व्याकरण, धर्म और व्यवहार संबंधी ज्ञान प्राप्त करना चाहिए, उसी प्रकार स्त्रियों को भी व्याकरण, धर्म, चिकित्सा शास्त्र (वैद्यक), गणित और शिल्पविद्या जैसे विषयों का अध्ययन करना अनिवार्य है। उनका मानना था कि शिक्षा केवल पुरुषों तक सीमित नहीं होनी चाहिए, बल्कि महिलाओं को भी सभी प्रकार के बौद्धिक और व्यावहारिक ज्ञान प्राप्त करने का अधिकार मिलना चाहिए।

उन्होंने शिक्षा की महत्ता को स्पष्ट करने के लिए पिता और पुत्र की उपमा का उल्लेख किया और कहा कि एक पिता के लिए उसकी संतान को दी जाने वाली सबसे मूल्यवान धरोहर शिक्षा रूपी संपत्ति होनी चाहिए। उन्होंने समाज की इस प्रवृत्ति की आलोचना की कि लोग अपनी संतान के लिए भूमि, भवन, धन

और अन्य भौतिक संपत्तियाँ तो छोड़ जाते हैं, लेकिन शिक्षा का उचित प्रबंध नहीं करते। ऐसे माता-पिता, जो अपने बच्चों को अशिक्षित छोड़ देते हैं, वे समाज के लिए हानिकारक होते हैं, क्योंकि यदि अशिक्षित संतान को अपार धन संपत्ति मिल भी जाए, तो वह समाज और राष्ट्र के विनाश का कारण बन सकती है। स्वामी जी के अनुसार,

> शिक्षा व्यक्ति में आत्मनिर्भरता और आत्मशक्ति विकसित करने का साधन है। उन्होंने शिक्षा का अर्थ "शक्तुम् इच्छा" अर्थात् शक्ति प्राप्त करने की इच्छा बताया। उनके विचार में, "बुद्धिर्यस्य बलं तस्य, निर्बुद्धस्तु कुतो बलम्" - जिसके पास बुद्धि है, वही वास्तव में बलशाली है; किंतु जिसका बुद्धि से संबंध नहीं, वह बलहीन ही रहेगा। शिक्षा व्यक्ति को न केवल मानसिक रूप से सबल बनाती है, बल्कि उसे सामाजिक और व्यावहारिक रूप से भी सक्षम बनाती है।
>
> (दयानन्द 55)

महर्षि दयानंद ने यह भी कहा कि यदि पशु भी उचित प्रशिक्षण पाकर श्रेष्ठ कार्य कर सकते हैं, तो मनुष्य विद्या और शिक्षा के माध्यम से क्यों नहीं उत्तम कार्य कर सकते? उन्होंने इस बात पर विशेष बल दिया कि विद्वान पुरुषों और विदुषी स्त्रियों का प्रमुख कर्तव्य यह होना चाहिए कि वे अपने पुत्रों और पुत्रियों को ब्रह्मचर्य और सुशिक्षा के माध्यम से चरित्रवान, विद्वान और शीलवान बनाएँ। उन्होंने माता-पिता, पितामह और प्रपितामह को भी यह निर्देश दिया कि वे अपने बच्चों और वंशजों को उत्तम शील और संस्कारों से युक्त करें, ताकि समाज में नैतिकता, ज्ञान और सदाचार का प्रसार हो सके। स्वामी दयानंद सरस्वती के विचारों में शिक्षा केवल व्यक्तिगत विकास का साधन नहीं थी, बल्कि यह एक सशक्त समाज और राष्ट्र निर्माण की अनिवार्य शर्त थी। उनके अनुसार, शिक्षित व्यक्ति न केवल आत्मनिर्भर बनता है, बल्कि वह समाज और राष्ट्र के उत्थान में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।

स्वामी दयानंद सरस्वती ने शिक्षा प्रणाली में केवल पारंपरिक ज्ञान ही नहीं, बल्कि विज्ञान एवं तकनीकी शिक्षा को भी महत्वपूर्ण स्थान दिया। उन्होंने पठन-पाठन की जिन विधियों का प्रतिपादन किया, उनमें *अथर्ववेद* में वर्णित शिल्प विद्या को प्रमुखता दी, जिसे आधुनिक संदर्भ में भौतिक विज्ञान, अभियंत्रण (इंजीनियरिंग), और तकनीकी कौशल का आधार माना जा सकता है। उनके अनुसार, मनुष्य को विभिन्न पदार्थों के गुणों और निर्माण विधियों का ज्ञान प्राप्त करना चाहिए तथा पृथ्वी से लेकर आकाश तक के प्राकृतिक संसाधनों और शक्तियों को समझने की विद्या अर्जित करनी चाहिए।

महर्षि दयानंद ने विज्ञान की शिक्षा को समाज और राष्ट्र की समृद्धि से जोड़ते हुए यह विचार प्रस्तुत किया कि वैज्ञानिक दृष्टिकोण अपनाकर आर्थिक उत्पादन में वृद्धि की जा सकती है। उनका मानना था कि देश तभी समृद्ध हो सकता है जब उसके शिल्पकार, कारीगर और वैज्ञानिक विभिन्न पदार्थ विज्ञानों में निपुण होकर यांत्रिक शक्तियों का उपयोग करें। उन्होंने औद्योगिक विकास और व्यापारिक विस्तार की आवश्यकता पर बल देते हुए कहा कि भारत को अपनी वैज्ञानिक क्षमताओं को विकसित कर अंतरराष्ट्रीय स्तर पर व्यापार करना चाहिए, जिससे देश आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर और संपन्न बन सके।उन्होंने विज्ञान के व्यावहारिक अनुप्रयोगों पर भी बल दिया,

> विशेष रूप से यांत्रिकी (मैकेनिक्स) और ऊर्जा संसाधनों के उपयोग में दक्षता प्राप्त करने की आवश्यकता बताई। उनके अनुसार, देश को अपने शिल्पकारों को इस प्रकार प्रशिक्षित करना चाहिए कि वे

> भूमि, समुद्र और आकाश में संचालित होने वाले यानों का निर्माण कर सकें तथा उन्हें सुचारू रूप से संचालित करने के लिए वायु, अग्नि और विद्युत ऊर्जा का प्रयोग कर सकें।
>
> (सत्यकेतु 469)

स्वास्थ्य विज्ञान के क्षेत्र में भी महर्षि दयानंद सरस्वती का योगदान उल्लेखनीय रहा। उन्होंने औषधि विज्ञान और शल्य चिकित्सा (सर्जरी) को आवश्यक मानते हुए कहा कि औषधीय ज्ञान से न केवल रोगों का उपचार किया जा सकता है, बल्कि यह समाज के समग्र स्वास्थ्य एवं कल्याण के लिए भी अनिवार्य है। उन्होंने आयुर्वेद एवं अन्य पारंपरिक चिकित्सा पद्धतियों के महत्व को स्वीकारते हुए इनके वैज्ञानिक अध्ययन और अनुसंधान की आवश्यकता पर बल दिया। महर्षि दयानंद सरस्वती की शिक्षा संबंधी विचारधारा केवल सैद्धांतिक ज्ञान तक सीमित नहीं थी, बल्कि उन्होंने इसे व्यावहारिक जीवन, औद्योगिक विकास, वैज्ञानिक अनुसंधान, और राष्ट्रीय समृद्धि के व्यापक संदर्भ में देखा। उनका दृष्टिकोण आधुनिक युग की तकनीकी शिक्षा और व्यावसायिक कौशल विकास की अवधारणा से मेल खाता है, जो किसी भी राष्ट्र की प्रगति और आत्मनिर्भरता के लिए अनिवार्य है।

स्वामी दयानंद सरस्वती का शिक्षा संबंधी विचार केवल ज्ञान के अर्जन तक सीमित नहीं था, बल्कि उनका उद्देश्य था कि शिक्षा व्यक्ति के "**चरित्र निर्माण, बुद्धि के विकास, मानसिक शक्ति की वृद्धि** और आत्मनिर्भरता की दिशा में सहायक हो"(राष्ट्रीय कार्यशाला, 65)। उनके अनुसार, मनुष्य के विचार ही उसके व्यक्तित्व का निर्धारण करते हैं। सुख-दुःख की अनुभूतियाँ व्यक्ति की आत्मा पर गहरी छाप छोड़ती हैं, और इन समस्त अनुभवों का समुच्चय ही व्यक्ति के चरित्र का निर्माण करता है। चूँकि प्रत्येक विचार शरीर एवं मस्तिष्क पर प्रभाव डालता है, अतः शिक्षा का उद्देश्य यह होना चाहिए कि वह सकारात्मक एवं श्रेष्ठ विचारों को उत्पन्न करे, जिससे व्यक्ति नैतिक रूप से समृद्ध हो सके।

स्वामी जी ने **ब्रह्मचर्य** को अत्यंत महत्वपूर्ण मानते हुए कहा कि विद्यार्थी जीवन में इस व्रत का पालन करना आवश्यक है, क्योंकि यह मानसिक अनुशासन, शारीरिक स्वास्थ्य और विद्या अर्जन की क्षमता को बढ़ाता है। उनके अनुसार, जो व्यक्ति सद्गुणों से संपन्न होता है, वही समाज के कल्याण में योगदान दे सकता है। अतः शिक्षा का उद्देश्य केवल व्यवसायिक दक्षता प्राप्त करना नहीं, बल्कि **सभ्यता, सदाचार, परोपकार एवं नैतिक मूल्यों** का विकास करना भी होना चाहिए। स्वामी दयानंद सरस्वती के विचारों के अनुसार,

> एक शिक्षित व्यक्ति वह है जो **विद्या प्रेमी (विद्याविलासी), संयमी (धृतशील), सत्यनिष्ठ (सत्यव्रत), अभिमान रहित, परोपकारी, समाज के दुःखों को दूर करने वाला, सद्गुणों से संपन्न तथा कर्मशील** हो। शिक्षा का वास्तविक उद्देश्य ऐसा मनुष्य तैयार करना है जो समाज के उत्थान के लिए कार्य करे और अपने ज्ञान का उपयोग विश्व कल्याण के लिए करे।
>
> (पाण्डेय 217)

इस प्रकार, स्वामी दयानंद की शिक्षा संबंधी अवधारणा केवल बौद्धिक विकास तक सीमित न होकर संपूर्ण व्यक्तित्व निर्माण पर केंद्रित थी, जो आधुनिक शिक्षा व्यवस्था के लिए भी अत्यंत प्रासंगिक है।

समारोप:

स्वामी दयानंद सरस्वती के शैक्षिक विचारों के विश्लेषण से स्पष्ट होता है कि वे समाज के सभी वर्गों की शिक्षा एवं विकास के प्रबल समर्थक थे।

उन्होंने ऐसी शिक्षा प्रणाली का प्रतिपादन किया, जिसमें **वैदिक परंपराओं, धार्मिक मूल्यों और वैज्ञानिक ज्ञान** के समन्वय पर विशेष बल दिया गया। उनके विचारों का उद्देश्य केवल धार्मिक या आध्यात्मिक ज्ञान तक सीमित नहीं था, बल्कि उन्होंने व्यावहारिक, वैज्ञानिक और नैतिक शिक्षा को भी समान रूप से महत्वपूर्ण माना।

स्वामी दयानंद द्वारा प्रतिपादित इस समग्र एवं संतुलित शिक्षा प्रणाली के प्रचार-प्रसार हेतु कालांतर में *डी.ए.वी. (Dayanand Anglo Vedic) संस्थानों* की स्थापना की गई। ये शिक्षण संस्थान वैदिक आदर्शों और आधुनिक विज्ञान के समन्वय को मूर्त रूप देने के उद्देश्य से स्थापित किए गए थे। वर्तमान में *डी.ए.वी. कॉलेजों* और विद्यालयों की व्यापक शृंखला उनके शैक्षिक सिद्धांतों की प्रासंगिकता को प्रमाणित करती है, जो आज भी शिक्षा के क्षेत्र में एक सशक्त भूमिका निभा रहे हैं।

सन्दर्भ सूची:

1. सत्यार्थ प्रकाश द्वितीय समुल्लास, पृ 201
2. *दयानन्दीय.* लघुग्रन्ध संग्रह व्यवहार मानू, 1997, पृ. 56
3. *भारतीय शिक्षा दार्शनिक.* दिल्ली: वैदिक प्रकाशन कीर्ति देवी सेठ, पृ. 24
4. सत्य देव सिंह, शिक्षा सिद्धान्त दर्शन, दिल्ली, 2005, पृ. 13
5. *दयानन्द संदेश* अप्रैल, 1994, पृ. 55
6. डॉ. सत्यकेतु विद्या शंकर, *आर्य समाज का इतिहास* पृ. 469
7. *वैदिक शिक्षा राष्ट्रीय कार्यशाला,* पृ. 65
8. डॉ. राम सकल पाण्डेय, *शिक्षा की दार्शनिक एवं समाजशास्त्रीय पृष्ठभूमि.* पृ. 217

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

हिंदी साहित्य के विकास में महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती का योगदान

डॉ. युवराज राजाराम मुळये
हिंदी विभाग प्रमुख,
श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय माजलगाव जिल्हा बीड महाराष्ट्र 431131
Corresponding Author – डॉ. युवराज राजाराम मुळये
DOI - 10.5281/zenodo.14792652

सारांश:

हिंदी भाषा और साहित्य के विकास में महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती का योगदान बहुत महत्वपूर्ण माना जाता है। फिर भी हिंदी के आज के स्वरूप और स्थान की बात करें तो इसे सशक्त और समर्थ बनाने में उनका योगदान अप्रतिम रहा है। स्वामी महर्षि दयानंद सरस्वती समाज सुधारक, चिंतक और विचारक थे। हिंदी भाषा और साहित्य को इस सुधारवादी धार्मिक नेता ने कई प्रकार से प्रभावित किया। हिंदी भाषा के विकास में और संस्कृतिकरण पर स्वामी जी का बहुत प्रभाव रहा था। उन्होंने इस भाषा को वाद-विवाद, खंडन- मंडण तथा शास्त्र के अनुकूल बनाया और तार्किकता के साथ-साथ इस व्यंग्य और कटाक्ष की शक्ति से संपन्न और सम्मानित भी किया।

बीज शब्द:* *संविधान,भौगोलिक, ऐतिहासिक, कार्यवाही, विज्ञापन, अवधारणा, राजभाषा, सामरिक, संस्कृति, बोलियां,परिवार, अनिवार्य,सफल, स्वाधीनता,बुनियाद, विद्वत्ता, सत्यनिष्ठा, आत्माश्लाघा, निर्भीकता, स्वाध्याय.

प्रस्तावना:

महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती गुजराती भाषा थे। उनके पिता वेद के ज्ञाता थे। छोटी उम्र में ही मूलशंकर नाम से प्रसिद्ध स्वामी दयानंद सरस्वती को चारों वेद कंठस्थ थे। परम तपस्वी दंडी स्वामी विरजानंद जी के यहां मथुरा में 1860 से 1863 तक रहकर उन्होंने वेदों और पाणिनि के अष्टाध्याई का गहन अध्ययन किया था। कोलकाता में उनकी भेंट बंगाली भाषी केशवचंद्र सेन से हुई और उनकी प्रेरणा से महर्षि स्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने अपने लेखन और भाषण की भाषा हिंदी बनाई। उन्होंने हिंदी भाषा को आर्यभाषा कहा और माना कि, आर्यव्रत्त के प्रत्येक व्यक्ति को आर्य भाषा का ज्ञान होना चाहिए। देश के अखंडता के लिए उन्होंने गुजराती और संस्कृत पर आर्य भाषा को वरीयता प्रदान की। गुरु विरजानंद का आदेश पाकर स्वामी जी स्वभाषा, स्वदेश, स्वराज्य, स्वसंस्कृति स्वदेशोंन्नति का अलख जागने निकल पड़े थे। इसी उद्देश्य की प्राप्ति के लिए उन्होंने 1875 में मुंबई में आर्य समाज की स्थापना की। आर्य का अर्थ है श्रेष्ठ और प्रगतिशील और इस प्रकार आर्य समाज का अर्थ हुआ श्रेष्ठ और प्रगतिशील लोगों का समाज। मुंबई से दिल्ली और फिर पंजाब तक अपने समाज की पहचान उन्होंने पहुंचाई। पंजाब में उनके विचारों का भव्य स्वागत हुआ। यहां आर्य समाज की अनेक शाखाएं खुली और यह प्रांत आर्य समाज का गढ़ बन गया।

हिंदी केवल भाषा नहीं, देश है।

हिंदी को संविधान में संपर्क भाषा के रूप में स्वीकार करने का एक ही कारण था कि, हिंदी देश की अधिकांश जनता द्वारा बोली और समझी जाने वाली

भाषा थी, और इसका भौगोलिक और ऐतिहासिक विस्तार भारी मात्रा में था। पंजाब में गुरुनानक, गुरु गोविंदसिंह, दलसिंह, धर्मसिंह आदि ने हिंदी में अधिकांश कविताएं लिखी। मध्ययुगीन गुजरात में भालण, अखा, दयाराम, दलपतराम, ब्रह्मानंद आदि ने हिंदी भाषा का ही प्रयोग अपने लेखन के लिए किया। यहां तक की जैन मुनियों ने भी प्राय हिंदी भाषा को ही अपना लिया। महाराष्ट्र में समर्थ रामदास स्वामी, संत ज्ञानेश्वर, संत एकनाथ, संत गोरा कुंभार, संत नामदेव आदि संतों ने में हिंदी भाषा में अपनी रचनाएं लिखी। अहिल्यादेवी होलकर और सिंधियों के दरबार में भी हिंदी भाषा में काम होता था। दक्षिण में बंदा नवाज, शाह मीरा जी, शाह कुतुबुद्दीन, हाशिमी, कुली कुतुबुद्दीन आदि ने दक्खिनी हिंदी का प्रयोग किया। फिजी से लेकर कैलिफोर्निया तक भारतीय वंश-वृक्ष पर सूर्य कभी नहीं डूबता है और वह सूर्य हिंदी भाषा का था। केरल के महाराज राम वर्मा, बंगाल के ब्रजबोली साहित्य, चंद्र गुणाकार, ओड़िआ के ब्रजनाथ बढ़जैना आदि ने हिंदी में रचनाएं की। कर्नाटक में लिखा गया पद्मचरित्र, मुल्तान में वंचित अब्दुल रहमान का संदेश आदि हिंदी के प्रयोग के उदाहरण माने जाते हैं।

वैसे यह कहना गलत है कि, संविधान में हिंदी को संघ की राजभाषा घोषित करने के बाद हिंदी के प्रयोग में उत्तरोत्तर वृद्धि हुई या अंग्रेजों के आने के बाद हिंदीतर भाषी लोगों ने हिंदी की ओर ही अधिक ध्यान दिया। एडवर्ड टेरी ने सन 1655 में अपनी यात्रा विवरण में लिखा लिखा था - हिंदी पूरे भारत देश की भाषा है। बंगाल में राजा राममोहन राय और मुंबई में श्री पेठे ने सन 1864 में भारत के लिए एक आवश्यक भाषा होनी चाहिए और वह हिंदी ही हो सकती है ऐसा कहा था। केशवचंद्र सेन ने 1875 में सुलभ समाचार में महर्षि स्वामी दयानंद से हिंदी में आर्य समाज का प्रचार कार्य करने का आग्रह किया था।

हिंदी भाषा का पहला सुव्यवस्थित गद्य ग्रंथ "प्रेम सागर" के लेखक लल्लूलाल गुजराती थे। श्याम सुंदर सेन ने पहला हिंदी दैनिक समाचार "सुधा वर्षण" प्रकाशित किया था। वह हिंदी भाषा में ही था। हिंदी प्रदेश का पहला पत्र "बनारस अखबार" मराठी विद्वान रघुनाथ थत्ते ने निकाला था। वह भी हिंदी में ही था। बंकिमचंद्र सेन ने 1878 में "बंग दर्शन" और भूदेव मुखर्जी ने अपने निबंधों में बिहार की कचहरियों की भाषा हिंदी का ही पक्ष लिया था। सन 1918 में महात्मा गांधी ने दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा की स्थापना की थी और इसलिए जब लोकसभा में सन 1948 में राजभाषा हिंदी की बात उठी तो गोपाल स्वामी अयंगार र ने कहा था कि, हिंदी दक्षिण के लिए कोई नई भाषा नहीं है। संविधान सभा की कार्यवाही की रपट पढ़ने से पता चलता है कि, हिंदी को राजभाषा बनने का प्रस्ताव गोपाल स्वामी अय्यंगार ने रखा था और उसका समर्थन महाराष्ट्र के शंकरराव देव, आंध्र प्रदेश की श्रीमती दुर्गाबाई, मौलाना अबुल कलाम आजाद, गुजरात के कन्हैयालाल माणिकलाल मुन्शीऐ और कर्नाटक के कृष्णमूर्ति राव आदि ने इसका समर्थन किया था।

कहने का तात्पर्य है कि, सदियों से हिंदी बिना किसी विज्ञापन के राष्ट्रीय हित के निमित्त भाषा और साहित्य के माध्यम से देश जोड़ने का सहज और सरल ढंग से काम करती रही और उस काम में हिंदीतर प्रांत के लोग लगातार सहयोग देते रहे। हिंदी इस दृष्टि से, सही मायने में भारतीय सामरिक संस्कृति का प्रतीक है। वह केवल भाषा नहीं, वह एक देश है। इसकी अवधारणा एक छतरी के समान है, इसके नीचे कई भाषाएं बोलियां इकट्ठी हुई है, रची बची हुई है यह एक भाषा परिवार है और इसे समृद्ध बनाने का काम हम सभी को मिलकर करना है ऐसा महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती का कहना था।

हिंदी के प्रचार- प्रसार आंदोलन में महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती जी का योगदान:

आर्य समाज का सत्संग और सम्मेलन हिंदी भाषा में ही होता था। इसलिए हिंदी प्रचार- प्रसार को सुव्यवस्थित आधार मिला था। आर्य समाज द्वारा गुरुकुलों,कन्या पाठशालाओं और महिला विद्यालयों की स्थापना की गई थी। जिनमें हिंदी भाषा को अनिवार्य शिक्षा का माध्यम के रूप में बनाई गई थी। गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय में सर्वप्रथम विज्ञान की शिक्षा हिंदी में देने की सफल व्यवस्था की गई थी। इस विषय में श्री इंद्रविद्यावाचस्पति का कथन उद्धरणीय है, - "भारत में पहला शिक्षणालय, जिसमें राष्ट्रभाषा के माध्यम द्वारा संपूर्ण ज्ञान की शिक्षा का सफल परीक्षण किया गया वह गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय ही था।" 1

आर्य समाज के द्वारा सामाजिक और सांस्कृतिक उत्कर्ष के लिए हिंदी में अनेक साप्ताहिक और मासिक पत्रिकाएं प्रकाशित की गई थी। भारत की जनता महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती के विचार पढ़ना चाहती थी। इन पत्र-पत्रिकाओं में ऐसे विचार प्रकाशन से हिंदी पर्याप्त लोकप्रिय भाषा बनी। महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती जी ने सबसे पहले संस्कृत में व्याख्यान देते थे किंतु कोलकाता के ब्रह्मों समाज के नेता केशवचंद्र सेन ने आग्रह किया कि वह हिंदी भाषा को अपना कर अपना व्याख्यान दे दे। इस प्रकार हिंदी प्रचार- प्रसार का लोकप्रिय आधार स्वामी जी के माध्यम से हिंदी भाषा को मिला। स्वामी जी परम सहयोगी इंद्रविद्यावाचस्पति ने स्वामी जी के हिंदी प्रेम के महत्व के विषय में लिखा है,"महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती ने लोक भाषा को उपदेश का साधन बनकर न केवल अपने मिशन को लोकप्रिय और व्यापक बना दिया, बल्कि भविष्य में राष्ट्रभाषा बनाने वाली आर्यभाषा को पुष्टि देकर राष्ट्र के स्वाधीनता भवन की दृढ़ बुनियाद भी रख दी।" 2

गुजराती भाषा के साथ-साथ स्वामी जी के हिंदी प्रेम से उनके अनुयायियों में अनुकरणीय हिंदी प्रेम जाग उठा। श्री राम गोपाल के शब्दों में, "उनके अनुयायियों के धर्म प्रचार से जो अधिक उत्तम चीज राष्ट्रीय जीवन को प्राप्त हुई, वह थी राष्ट्रभाषा का प्रचार।" 3 आर्य समाज के माध्यम से हिंदी का प्रचार भारतभर या भारत से बाहर मॉरीशस, फिजी, गयाना, सुरीनाम, ट्रिनीडाड, टोबैगो, युगांडा और लंदन में हुआ। आर्य समाज ने जैसा प्रेरक कार्य सामाजिक, धार्मिक क्षेत्रों में किया, इसी प्रकार हिंदी प्रचार-प्रसार में भी उनका कार्य सर्वोत्तम रहा है।

महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती की आत्मकथा सन 1875 में प्रकाशित हुई। इस आत्मकथा में महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती जी के जीवन के विविध पक्षों, यथा ब्रह्मचर्य, स्वाध्याय, विद्वत्ता, सत्यनिष्ठा, धार्मिकता और निर्भीकता आदि का सजीव चित्रण हुआ है। सत्यानंद अग्निहोत्री कृत "मुझ में देव जीवन का विकास" का पहला खंड सन 1909 में और दूसरा खंड 1918 में प्रकाशित हुआ। इस आत्मकथा में आत्मश्लाघा की प्रधानता है। सन 1921 में भाई परमानंद की आत्मकथा "आपबीती" प्रकाशित हुई। इसे किसी क्रांतिकारी की प्रथम आत्मकथा माना जा सकता है। इसमें लेखक ने स्वतंत्रता आंदोलन में अपने योगदान,अपनी जेल यात्रा और अपने ऊपर पड़े आर्य समाज के प्रभाव को रेखांकित किया है। सन 1924 में स्वामी श्रद्धानंद की आत्मकथा "कल्याण मार्ग का पथिक" प्रकाशित हुई। इसमें उन्होंने अपने जीवन संघर्ष और आत्मोत्थान का वर्णन किया है। इस प्रकार कुल मिलाकर हम कह सकते हैं कि, यह सारी आत्मकथाओं के जरिए हिंदी भाषा के प्रचार-प्रसार में आर्य समाज के जरिए योगदान दिया हुआ दिखाई देता है।

निष्कर्ष:

सांस्कृतिक दृष्टि से भारत एक पुरातन देश है, किंतु राजनीतिक दृष्टि से एक आधुनिक राष्ट्र के रूप में भारत का विकास एक नए सिरे से ब्रिटेन के शासनकाल में, स्वतंत्रता संग्राम के सहचार्य में और राष्ट्रीय स्वाभिमान नवोन्मेष के सोपान में हुआ। हिंदी भाषा एवं अन्य प्रादेशिक भारतीय भाषाओं ने राष्ट्रीय स्वाभिमान और स्वतंत्रता संग्राम के चैतन्य का शंखनाद घर-घर तक पहुंचाया। महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती देश की सामाजिक आवश्यकताओं से अवगत थे और इन आवश्यकताओं के अनुकूल शिक्षा योजना बनाना चाहते थे। उनके शिक्षा संबंधी कार्यक्रम में व्यक्ति के व्यावहारिक अनुभव सम्मिलित है। महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती ने वैदिक युग की शिक्षा के आधार पर आधुनिक शिक्षा एवं हिंदी भाषा का विकास किया हुआ दिखाई देता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. आधुनिक हिंदी साहित्य, लक्ष्मीसागर वार्ष्णेय, इलाहाबाद विश्वविद्यालय, 1954।
2. अंबिकादत्त शर्मा (संम्पा.) 2005, स्वतंत्रोत्तर दार्शनिक प्रकरण- 1 समेकित दार्शनिक विमर्श, विश्वविद्यालय प्रकाशन, सागर।
3. राजा राममोहन राय एवं महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती व्यक्तित्व और कृतित्व, गीतांजलि प्रकाशन 2007, पृष्ठ - 57-60 ।
4. भाषा का इतिहास, रिसर्च स्कॉलर, विजय कुमार गोविंदराम हसानंद, दिल्ली 2012।

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती की स्त्री विमर्श संबंधी दृष्टिकोन

डॉ. गंगाधर बालन्ना उषमवार
हिंदी विभाग,
श्री सिद्धेश्वर महाविद्यालय, माजलगाव जि.बीड – ४३११३१
Corresponding Author – डॉ. गंगाधर बालन्ना उषमवार
DOI - 10.5281/zenodo.14792662

प्रस्तावना:

स्वामी दयानन्द सरस्वती ने जहाँ अपने समय में, भारत में प्रचलित विविध कुरीतियों, अन्धविश्वासों तथा मिथ्या धारणाओं के उन्मूलन का बीड़ा उठाया, वहाँ स्त्री-जाति को दयनीय स्थिति से उबारकर समाज में उचित स्थान दिलाने का भी भरसक प्रयास किया। उस समय स्त्रियों की अवस्था बड़ी सोचनीय थी स्त्री शिक्षा का प्रसार नाम को भी नहीं था स्त्रियों को शिक्षित करना सर्वथा अनावश्यक समझा जाता था। घरों में उनका सम्मान भी नहीं होता था, अपितु वे ताड़न की ही अधिकारिणी समझी जाती थी। विधवाओं का मांगलिक उत्सवों में भाग लेना अच्छा नहीं समझा जाता था बल्कि यदि इस समय उनके दर्शन हो जाए तो अशुभ होने की भावना लोगों में विद्यमान हो चुकी थी। विधवाएँ या तो मृत पति के साथ सती हो जाती थीं या जीवन भर कष्ट भोगती रहती थी और समाज से अपमानित होती रहती थीं। नारियों को वेद पढ़ने के अधिकार से भी वंचित रखा गया था। वे बाहर नहीं निकलती थीं, घर में भी उन्हें पर्दे में रहना पड़ता था। नारी के विदूषी और अध्यापिका बनने की बात कोई स्वप्न में भी नहीं सोच सकता था। स्वामी दयानन्द ने नारी के विषय में प्रचलित समाज के इन हीन विचारों को परिवर्तित करने के लिए और समाज में नारियों को उच्च स्थान दिलाने के लिए वेदों को आधार बनाकर अपनी लेखनी और वाणी को प्रवृत्त किया।

बालविवाह निषेध महर्षि दयानन्द ने जब देखा कि छोटी-छोटी बालिकाओं के विवाह हो जाते हैं तब देश के इस अधःपतन को देखकर उनका हृदय नारी जाति के प्रति दयार्द हो उठा। **“यदि इस समय हम लोगों में बाल विवाह प्रचलित न होता तो विधवाओं की संख्या कभी इतनी न होती और न इतने गर्भपात और इतनी भ्रूण हत्यायें होती।”१** उस समय के पण्डित लोग पाराशरी शीघ्र बोध ग्रन्थों का प्रमाण देते हुए कहते थे कि आठ वर्ष की कुमारी 'गौरी' नौ वर्ष की 'रोहिणी' दस वर्ष की 'कन्या' और दस वर्ष से ऊपर रजस्वला कहलाती है। आठवें वर्ष विवाह कर देना सबसे अच्छा है उसके बाद नवें वर्ष और उसके बाद दसवें वर्ष, दसवें वर्ष के पश्चात् जो कन्या को अविवाहित देखते हैं वे माता-पिता और ज्येष्ठ भ्राता नरक में गिरते हैं। स्वामी दयानन्द ने इन पण्डितों की भर्त्सना करते हुए कहा कि जिन ग्रन्थों को तुम प्रमाण रूप में प्रस्तुत कर रहे हो उन्हें बने भी अभी अस्सी वर्ष भी व्यतीत नहीं हुए हैं उन्होंने मनु तथा वेदों का प्रमाण देकर बताया कि तुम्हारे श्लोक कपोल कल्पित हैं मनु ने लिखा है कि कुमारी ऋतुमती होना आरम्भ होने के तीन वर्ष पश्चात् विवाह करें।

स्वामी दयानन्द ने सत्यार्थ प्रकाश और संस्कार विधि के अतिरिक्त अपने वेद भाष्य में तथा अन्य ग्रन्थों की व्याख्या में युवा-विवाह पर बल दिया है तथा इसी प्रकार स्त्री-पुरुष और उनके सन्तान सुखी हो सकते हैं और देश समृद्ध हो सकता है, ऐसा माना है। वर-वधू का चुनाव - स्वामी दयानन्द ने देखा कि लड़के-लड़कियों को सर्वथा अनजान रखकर, उन्हें एक दूसरे को पसन्द कराये बिना और योग्य अयोग्य की समुचित परीक्षा भी न करके उनके सम्बन्धीजन-विवाह निश्चित कर देते हैं, परिणामतः अधिकतर विवाह बेमेल होते हैं, अतः उन्होंने इसके विरोध में भी आवाज उठाई। विवाह करना माता-पिता के अधीन होना चाहिए व लड़का-लड़की के अधीन ? इस प्रश्न के उत्तर में स्वामी दयानन्द लिखते हैं कि **"लड़का-लड़की के अधीन विवाह होना उत्तम है। जो माता-पिता विवाह करना कभी विचारें तो भी लड़का-लड़की की प्रसन्नता के बिना न होना चाहिए, क्योंकि एम दूसरे की प्रसन्नता से विवाह होने में विरोध बहुत कम होता और संतान उत्तम होते हैं।"२** लड़के-लड़की की सहमति से जो विवाह होता है, उसे स्वामी दयानन्द ने स्वयंवर कहा है, परन्तु परस्पर सहमति का अभिप्राय उनके अनुसार यह नहीं है कि वे केवल एक दूसरे का रूप-रंग देखकर विवाह का निश्चय कर लें। स्वामी दयानन्द इसके लिए पूर्ण सतर्क हैं कि यह चुनाव गुण-कर्म के आधार पर होना चाहिए।

स्त्रियाँ राजकाज एवं न्याय विभाग में राजा और राजपुरुषों की स्त्रियाँ राज्य के विभिन्न विभागों में तथा न्याय विभाग में भी कार्य करें, ऐसा स्वामी जी को अभिप्रेरित है। **"राजपुरुष आदि को चाहिए कि आप जिस-जिस राज्य-कार्य में प्रवृत्त हों, उस-उस कार्य में अपनी-अपनी स्त्रियों को भी तैयार करें। जो-जो राजपुरुष पुरुषों का न्याय करे, उस उसकी पत्नी स्त्रियों का न्याय किया करे। राजाओं की स्त्रियों को चाहिए कि सब स्त्रियों के लिए न्याय और अच्छी शिक्षा देवें। स्त्रियों का न्यायादि पुरुष न करें, क्योंकि पुरुषों के सामने स्त्री लज्जित और भययुक्त होकर यथावत् बोल वा पढ़ नहीं सकती।"३** "जहाँ शुभकर्मस्वभावयुक्त राजा पुरुषों का और वैसे ही गुणों वाली रानी स्त्रियों का न्याय और पालन करें, वहाँ सबकाल में विद्या, आनन्द, आयु और ऐश्वर्य बढ़ेंगे। रानी राजा के प्रति कहे कि मैं आपसे न्यून नहीं हूँ। जैसे आप पुरुषों के न्यायधीश हो, वैसे मैं स्त्रियों का न्याय करने वाली होती हूँ। जैसे पहले राज-महाराजों की स्त्रियाँ प्रजास्थ स्त्रियों का न्याय करने वाली हुई, वैसे मैं भी होऊँ। जो राजकुल की स्त्रियाँ पृथिवी आदि के समान धीरता आदि गुणों से युक्त हैं, वे ही राज्य करने के योग्य होती हैं। इससे यह सूचित होता है कि स्त्रियाँ राज्य-संचालन भी कर सकती हैं। "जैसे ब्राह्मण पुरुषों और ब्राह्मणी स्त्रियों को पढ़ावें, वैसे ही राजा पुरुषों का और रानी स्त्रियों का न्याय तथा उन्नति सदा किया करें।

स्त्रियाँ यदि अध्यापन करेंगी तो वे घर का कार्य कैसे कर पाएँगी, इस विषय में स्वामी दयानन्द सरस्वती का कथन है कि वे आवश्यक होने पर परिचारिकाएँ रख सकती हैं। **"श्रेष्ठ स्त्रियों को उचित है कि वे अच्छी शिक्षित चतुर दासियों को रखें, जिससे सब पाक आदि की सेवा ठीक-ठीक समय पर होती रहे।" ४** इसी मन्त्र के भाष्य में परिचारिका के गुण भी बताए गए हैं कि वह प्रीतियुक्त, अच्छे केशों वाली, सुन्दर श्रेष्ठ कर्म करने वाली और अच्छे स्वादिष्ट भोजन के पदार्थ बनाने वाली होनी चाहिए। आज के युग में जो स्त्रियाँ विभिन्न क्षेत्रों में है तथा कन्या गुरुकुलों, कन्या पाठशालाओं और कन्या महाविद्यालयों, विश्वविद्यालयों में अध्यापिकाओं की एक बड़ी संख्या छात्राओं के चरित्र निर्माण और अध्यापन में लगी हुई है यह दयानन्द का संदेश एवं अथक प्रयास का ही परिणाम है।

नन्दकिशोर विद्यालङ्कार विवाह से पुरुष तथा स्त्री की भिन्न-भिन्न शक्तियों के मिलने से एक सम्पूर्ण व्यक्ति बनना तथा परिवार में कितने ही छिपे गुणों को उत्तेजना प्राप्ति मानते हैं। **"घर का मधुर तथा**

स्नेहमयी पत्नी के साथ विवाहित प्रेममय जीवन तथा उसके फलस्वरूप होने वाली सन्तान का पालन-पोषण वैदिक आर्यों को अत्यन्त प्रिय थे, अतः प्राचीनकाल में ही विवाह को अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त हो चुका था।" ५ विश्व के मनीषियों का विवाह की आवश्यकता पर बल देने का कारण यह है कि बिना विवाह बन्धन के स्त्री पुरुष का संयोग मानव जाति की शक्ति का ह्रास तथा पाश्विक प्रवृत्तियों को बढ़ावा देना है। दुःख, मुसीबत तथा वृद्धावस्था, जिनमें सहयोग की नितान्त अपेक्षा है, उनका साथी कोई न मिलेगा। महर्षि दयानन्द विवाह की मर्यादा पर बल देते हुए लिखते हैं- इस संसार में मनुष्य जन्म को पाकर स्त्री और पुरुष ब्रह्मचर्य, उत्तम विद्या, अच्छे गुण और पराक्रमयुक्त होकर विवाह करे। विवाह की मर्यादा ही से सन्तानों की उत्पत्ति और रति क्रीड़ा से उत्पन्न हुए सुख को प्राप्त होकर नित्य आनन्द में रहें। बिना विवाह के स्त्री-पुरुष या पुरुष-स्त्री के समागम की इच्छा मन से भी न करे, जिससे मनुष्य शक्ति की बढ़ती होवे। इससे गृहस्थ का आरम्भ स्त्री-पुरुष करें।

विवाह का स्थान वर्तमान समय में प्रायः घर पर ही विवाह सम्पन्न किये जाते हैं। किन्तु महर्षि के अनुसार-विवाह के दो स्थान हैं, एक आचार्य का घर तथा दूसरा अपना घर। दोनों ठिकानों में से किसी एक ठिकाने, आगे विवाह में लिखे प्रमाण सब विधि करें। इसी भाँति सत्यार्थप्रकाश में लिखते हैं जो वे दोनों अध्यापकों के सामने विवाह करना चाहें तो वहाँ, नहीं तो कन्या के माता-पिता के घर में विवाह होना योग्य है। यजुर्वेद भाष्य में भी उल्लेख है कि- **"जब दोनों का विवाह करना निश्चय होवे तभी माता-पिता और आचार्य आदि इन दोनों का विवाह करे। यहाँ विवाह कराने वालों में माता-पिता के साथ आचार्य की गणना भी कदाचित उपर्युक्त मत का द्योतक है।"** ६ गृहस्थ धारक तत्त्व सब आश्रमों के मूल गृहस्थ को अनेक आचार्य वरीयता देते हैं। ज्येष्ठता के साथ ही इस आश्रम का उत्तरदायित्व भी सर्वाधिक है। इसमें सन्देह नहीं कि गृहस्थ आश्रमों में रहते हुए अपने कर्त्तव्यों के पालन में मनुष्य को त्याग, तपस्या श्रम आदि के अत्यन्त कठिन व्रतों का पालन करना पड़ता है। महान् से महान् नैतिक आदर्शों के अनुसरण का अवसर मिलता है।

गृहस्थ आश्रम का वेदोक्त विधि से पालन करके जब गृहस्थ के बाल श्वेत हो जाए, मुख पर झुर्रियाँ आने लगें तथा पुत्र के घर भी पुत्र हो जाए तब वह गृहस्थ को त्याग कर आत्मोन्नति के लिये वानप्रस्थ आश्रम को ग्रहण कर लें। वहाँ वन में रहते हुए जंगली कन्द मूल आदि से निर्वाह करें तथा उसी से पंच महायज्ञ करें। स्वाध्याय तथा आत्मोन्नति के लिये नित्य यत्नवान् रहता हुआ जीवन के तृतीय भाग को पूर्ण करें। इसके उपरान्त आयु के चतुर्थ भाग में संन्यास ग्रहण करें। संन्यास में ज्ञान तथा वैराग्य की प्रमुखता है। इसीलिये संन्यास का अधिकार केवल ब्राह्मण को ही है। वह सब लोगों को धर्म का उपदेश देता है तथा उनके अन्दर से पाखण्ड को दूर कर सत्य मार्ग सुझाता है। इससे समाज में सुख-शान्ति की वृद्धि होती है। लेकिन यहाँ पर यह विशेष ध्यातव्य है कि संन्यास केवल पुरुष ही नहीं ग्रहण करते थे स्त्रियाँ भी संन्यास ग्रहण करती थी सत्यार्थ प्रकाश पंचम समुल्लास के संन्यास प्रकरण में स्वामी दयानन्द ने लिखा है- **"जो निर्वाह न कर सके, इन्द्रियों को न रोक सके वह ब्रह्मचर्य से संन्यास न लेवे।"** ७ इस प्रकार स्त्री व पुरुष संन्यास ग्रहण कर वैदिक उपकार का कार्य करते थे।

स्वामी दयानन्द ने स्त्री के कर्त्तव्य के साथ ही एक विशेष गुण बताया है जो आज के समय में महिलाएँ उस गुण से पूरे विश्व में अपना नाम रोशन कर रही हैं वह है प्रबंधन का गुण स्त्री एक कुशल प्रबन्धक होती है जो स्त्री घर का प्रबन्धन ठीक कर सकती है वह पूरे विश्व में किसी भी कार्य में अपनी प्रबन्धन दक्षता को प्रकाशित कर सकती है- **"घर के काम में कुशल स्त्री को चाहिए कि घर के, भीतर के सब काम अपने अधीन रखके ठीक-ठीक बढ़ाया करे।"** ८ इसमें

अधिकारी एवं प्रबन्धक दोनों के गुण दयानन्द ने बताए हैं क्योंकि जो घर में सुशासन कर सकता है वही बाहर भी कार्य करने में सक्षम है। पति-पत्नी का पारस्परिक व्यवहार-स्वामी दयानन्द ने वेद व मनुस्मृति के वचन उद्धृत करते हुए गृहस्थों का ध्यान इस ओर भी आकृष्ट किया है कि पति-पत्नी का पारस्परिक व्यवहार अत्यन्त प्रेममय और मधुर होना चाहिए।

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद ने महिलाओं को पीड़ित सामाजिक बुराइयों को मिटाने के लिए अपनी पूरी कोशिश की और महिला मुक्ति को अपने कार्यक्रमों के एक अभिन्न अंग के रूप में शामिल किया, उन्होंने घरेलू मामलों में महिलाओं को सर्वोच्च अधिकार दिया और पुरुषों और महिलाओं के समान अधिकार की वकालत की। महिला सशक्तिकरण के जो बीज दयानंद ने अंकुरित किये थे वे आज भी पूर्ण रूप से प्रज्ज्वलित नही हुए है। उन्होंने शिक्षा और नैतिकता के आधार पर महिला सशक्तिकरण की आवश्यकता को महसूस किया था और समाज में महिलाओं के प्रति संकीर्ण एवं विकृत मानसिकता का विरोध कर एक नयी सकारात्मक सोच विकसित करने की पद्धति पर बल दिया था। क्योंकि जब तक हम अपनी मानसिकता में परिवर्तन नही करेंगे तब तक महिला सशक्तिकरण एक विमर्श का ही विषय बना रहेगा। दयानंद महिला सशक्तिकरण एवं उनके अधिकारों के सदैव हितैसी रहें, उनका कार्य एवं चिंतन के अध्ययन से पता चलता है कि उन्होंने कभी भी महिलाओं को पुरुषों से कम नहीं माना। वास्तव में हमें सही अर्थों में महिला सशक्तिकरण को सार्थक करना है तो इस सन्दर्भ में दयानंद सरस्वती के विचारों, सिद्धान्तों और उनके द्वारा प्रतिपादित शिक्षा का अनुकरण कर महिलाओं को पारिवारिक समानता, सामाजिक सुरक्षा और आर्थिक आधार पर सशक्त करना होगा ताकि महिला सशक्तिकरण का पावन कार्य सम्भव हो सके। नारी सशक्तिकरण के लिए उनके द्वारा किये गये कार्य और नारी शिक्षा व नारी की समृद्धि के लिए दयानंद सरस्वती का योगदान वर्तमान एवं भविष्य के लिए सदैव प्रेरणादायक रहेगा।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची :

१. उपदेश मज्जरी (पूना प्रवचन) : सं.राजपाल सिंह शास्त्री,पृ.सं-११९
२. सत्यार्थ प्रकाश,ले महर्षि दयानंद सरस्वती सं.पं.भगवद्दत्त (रिसर्च स्कॉलर) पृ.सं-७८
३. यजुर्वेद भा.१३/१७
४. यजुर्वेद भा.११/५६
५. विवाह का आदर्श : नंदकिशोर विद्यालंकार, पृ.सं-११
६. यजुर्वेद भा.११/६४
७. सत्यार्थ प्रकाश, पृ.सं-१३२
८. यजुर्वेद भा. स्वामी दयानंद ११/६२

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

महर्षि दयानंद सरस्वती जी का राष्ट्रवाद और स्वराज्य की अवधारणा

प्रा. डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ
सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग,
व्यंकटेश महाजन वरिष्ठ महाविद्यालय, धाराशिव – ४१३५०१ (महाराष्ट्र)
Corresponding Author –प्रा. डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ
DOI - 10.5281/zenodo.14792677

ओ३म् आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम्।
आ राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो
जायताम्।
दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा।
जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो
जायताम्।
निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न
ओषधयः पच्यन्ताम्।
योगक्षेमो नः कल्पताम्॥ [१]

अर्थात् - हे महतो महान् परमेश्वर ! हमारे राष्ट्र में ब्राह्मण ब्रह्मतेज से युक्त हों, वे ज्ञान-दीप्ति से दीप्त हों। ब्राह्मण कौन है? ब्राह्मण के घर में उत्पन्न होने वाले को ब्राह्मण नहीं कह सकते। ब्राह्मण बनता है साधना से। ब्राह्मण नाम है उन ऋषियों, मुनियों और मेधावियों का जो राष्ट्र को सन्मार्ग दिखाते हैं। सच्चे ब्राह्मण ही 'अविद्या का नाश और विद्या की वृद्धि' कर सकते हैं।

क्षत्रीय शूरवीर,शस्त्रास्त्र चलाने में निपुण, शत्रुओं को उद्विग्न करने वाले और महारथी हों। आन्तरिक और बाह्य शत्रुओं से युद्ध करने के लिए तथा देश की रक्षा के लिए राष्ट्र में क्षत्रिय वीर हों।

प्रभूत दूध देने वाली गौएँ हों। देश के नागरिकों को स्वस्थ हृष्ट-पुष्ट और बलिष्ठ बनाने के लिए राष्ट्र में गौएँ होनी चाहिएँ। जो राष्ट्र गो-दुग्ध और गो-दुग्ध से बने पदार्थों का सेवन करते हैं वे प्रत्येक क्षेत्र में उन्नति करते हैं। बैल भार उठाने वाले हों। घोड़े शीघ्रगामी हों।

स्त्रियाँ नगर की रक्षिका हों। इस यज्ञशील राष्ट्र का युवक सभा-सञ्चालन में कुशल, विजयशील, वीर और महारथी हो। हमारी इच्छानुसार वृष्टि हो। ओषधियाँ हमारे लिए फलवती होकर पकें। हमारा योग-क्षेम सिद्ध हो। [२]

अप्राप्त की प्राप्ति का नाम है योग और प्राप्त वस्तु के रक्षण को क्षेम कहते हैं। भाव यह है कि राष्ट्र की आवश्यकताएँ सुगमता से पूर्ण होती रहें। आदर्श राष्ट्र के लिए यहाँ दस बातें कही गई हैं। सारे संसार के साहित्य को देख जाइए। आदर्श राष्ट्र की इससे सुन्दर,भव्य, और श्रेष्ठ कल्पना हो ही नहीं सकती। भारतमाता के नौनिहालों को, युवक और युवतियों को इन उपदेशों को हृदयंगम कर लेना चाहिए। राष्ट्र-रक्षा का उत्तरदायित्व देश के युवक और युवतियों पर ही निर्भर है।

सन १८५७ के प्रथम भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम से लेकर सन १९६१ के गोवा मुक्ति संग्राम तक सर्वाधिक अर्थात् अस्सी प्रतिशत से भी अधिक योगदान महर्षि दयानंद सरस्वती जी और उनसे प्रभावित आर्य कार्यकर्ताओं का रहा है। लाहौर के एक वयोवृद्ध समाजसेवी तथा अनुभवी पत्रकार श्री.

वासुदेव ने एक निबंध में लिखा है कि – " ब्रिटिश सत्ता के उन्मूलन के लिए १८५७ ई. में जो राज्य-क्रान्ति हुई उसमें महर्षि दयानंद सरस्वती जी ने महत्वपूर्ण भूमिका अदा की थी। " [३]

अपने दीक्षागुरु स्वामी पूर्णानंद जी से ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी के द्वारा भारतीयों पर किये जा रहे अत्याचारों के समाचार सुनकर महर्षि दयानंद सरस्वती जी ने तत्कालीन भारतीय रियासतों (संस्थानों) के प्रमुख सेनानियों से संपर्क कर प्रथम स्वाधीनता संग्राम का बिगुल बजा दिया था। विशेषकर मराठा साम्राज्य के प्रतिनिधि नानासाहब पेशवा और तात्या टोपे के साथ महर्षि दयानंद सरस्वती जी के घनिष्ठ सम्बन्ध थे तथा कंपनी सरकार पर पहली गोली दागनेवाले बैराकपुर सैन्यावास के मंगल पांडे ने दयाराम (महर्षि दयानंद सरस्वती जी) से आशीर्वाद माँगा था।[४]

आचार्य सत्यप्रिय शास्त्री ने अपने ग्रन्थ में लिखते हैं – " यह एक बुद्धिग्राह्य तथ्य है कि भारत के इस प्रथम विशाल स्वातंत्र्य संग्राम के आयोजन एवं नेतृत्व में स्वामी पूर्णानंद, विरजानंद और दयानंद इन तीनों साधुओं का गहरा हाथ रहा, चाहे वह सशस्त्रक्रान्ति युक्त न होकर वचनमात्र रहा हो। " [५]

महर्षि दयानंद सरस्वती जी के शिष्य स्वामी श्रद्धानंद जी के पुत्र इंद्र विद्यावाचस्पति जी ने लिखा है कि – " सन १८५७ के क्रान्ति के पश्चात के उन महापुरुषों की सूची में जिन्हें हम उस क्रान्ति के मानसिक, सामाजिक और सांस्कृतिक उत्तराधिकारी कह सकते हैं तो पहला नाम महर्षि दयानंद सरस्वती का है। " [६]

इसी ग्रन्थ में वे आगे लिखते हैं – "राजनीति में महर्षि दयानंद सरस्वती जी को नवीन राष्ट्रीयता का अग्रदूत कहें, तो अत्युक्ति नहीं होगी। उन्होंने अपने मुख्य ग्रन्थ 'सत्यार्थ प्रकाश ' में स्वराज्य, स्वदेशी, स्वभाषा और स्वदेश के पक्ष में जो स्पष्ट विचार प्रकट किये थे, वे भारत की राजनीति में १९०१ से पहले व्यक्त रूप में नहीं आये थे, व्यावहारिक रूप में उनका प्रयोग तो बंगविच्छेद के पश्चात् की हुआ। " [७]

श्री. सत्यदेव विद्यालंकार ने भी अपनी पुस्तक 'राष्ट्रवादी दयानंद' में इसी तथ्य की पुष्टि करते हुए लिखा है – " इस देश में अंग्रेजी राज्य के स्थापित होने के बाद वे पहले व्यक्ति हैं जिन्होंने देशवासियों के हृदय में स्वाभिमान और स्वदेशाभिमान के दीपक को बुझते-बुझते बचा लिया। " [८]

महर्षि दयानंद सरस्वती जी ने अपने व्याख्यानों, प्रवचनों, लेखों, पत्रों और पुस्तकों के माध्यम से इसी भाव को सदैव अभिव्यक्त किया है। उन्होंने अपनी सर्वाधिक प्रसिद्ध रचना 'सत्यार्थ प्रकाश' में लिखा है कि – " कोई कितना ही करें परन्तु जो स्वदेशी राज्य होता है वह सर्वोपरि उत्तम होता है, अथवा मतमतांतर के आग्रहरहित अपने और पराए का पक्षपातशून्य प्रजा पर माता-पिता के सामान कृपा, न्याय, और दया के साथ विदेशियों का राज्य भी पूर्ण सुखदायक नहीं है। " [९]

महर्षि दयानंद सरस्वती जी अपने यजुर्वेद भाष्य में लिखते हैं – " हे महाराजाधिराज परब्रह्मन् ! अखंड चक्रवर्ती राज्य के लिए शौर्य, धैर्य, नीति, विनय, पराक्रम और बलादि उत्तमगुणयुक्त कृपा से हम लोगों को यथावत् पुष्ट कर, अन्य देशवासी राजा हमारे देश में कभी ना हों तथा हम लोग पराधीन कभी न हों। " [१०]

महर्षि दयानंद सरस्वती जी अपनी पुस्तक आर्याभिविनय में लिखते हैं – " हे न्यायकारिन्, जो कोई हम धार्मिकों से शत्रुता करता है, उसको आप भस्मीभूत करें, और विद्या, शौर्य, धैर्य, बल, पराक्रम, चातुर्य, विविध धन, ऐश्वर्य, विनय, साम्राज्य, सम्मति, सम्प्रीति तथा स्वदेशसुखसम्पादनादि गुणों से युक्त करके हमको सब देहधारियों में उत्तम बनाएँ और सबसे अधिक आनंदभोग करने, सब देशों में इच्छानुकूल विचरने, और आरोग्य देह, शुद्ध मानसबल तथा विज्ञान आदि की प्राप्ति के लिए हमको सब विद्वानों के मध्य प्रतिष्ठायुक्त करें। " [११]

इसी पुस्तक में वे आगे लिखते हैं – " हे महाधनेश्वर ! हमारे शत्रुओं के बल पराक्रम को (आप)

सर्वथा नष्ट करें, आपकी करुणा से हमारा राज्य और धन सदा वृद्धि प्राप्त हो। "[१२]

महर्षि दयानंद सरस्वती जी के व्याख्यान कोलाकाता में दिसंबर १८७२ से मार्च १८७३ के बीच आयोजित किये गये थे। उनके व्याख्यान सुननेवालों में एक दिन तत्कालीन वायसराय लॉर्ड नॉर्थ ब्रुक भी आये थे, वे महर्षि दयानंद सरस्वती के व्याख्यानों से प्रभावित तो हुए पर जाने-अनजाने उन्होंने उनसे ब्रिटिश राज की प्रशंसा करने के लिए कहा। तब महर्षि दयानंद सरस्वती जी ने वाइसराय नॉर्थ ब्रुक से कहा – " राजन् ! मैं तो प्रतिदिन प्रात: काल उठकर अपने परमपिता परमेश्वर से यही प्रार्थना करता हूँ कि शीघ्रातिशीघ्र यह राज्य भारत से उठ जाए, मैं तो शीघ्र ही वह दिन देखना चाहता हूँ जब कि भारत का शासन सूत्र हम भारतीयों के हाथ में हो। "[१३]

इसके उपरांत महर्षि दयानंद सरस्वती जी ने भारतीय रियासतें जो सन १८५७ के प्रथम स्वाधीनता संग्राम में सक्रिय रही हाथरस, मुरसान, अलवर, भरतपुर, करौली, ग्वालियर, जयपुर शांत रहीं, उनकी ओर ध्यान दिया। राजस्थान की एक रियासत में ही 'सत्यार्थ प्रकाश' लिखा गया था। उदयपुर महाराणा सज्जनसिंह, इंदौर नरेश सयाजीराव होलकर, मसूदा नरेश, शाहपुरा नरेश केसरसिंह, इदर नरेश कर्नल महाराजा प्रताप सिंह, बडौदा नरेश सयाजीराव गायकवाड, उदयपुर नरेश महाराणा फतहसिंह आदि के गुरु के रूप में अंग्रेजों के विरोध में असंतोष जगाने का कार्य किया।

भारतवर्ष को स्वाधीनता प्राप्त करने के पवित्र उद्देश्य से जिन-जिन संगठनों ने प्रयास किये चाहे वह कॉंग्रेस, हिन्दू महासभा, हिन्दुस्तान सोशालिस्ट रीपब्लिकन आर्मी, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ हो या अन्य कोई भी सभी के सशस्त्र या निशस्त्र आन्दोलनों में आर्य समाजियों ने खुलकर सहभाग लिया।

अंग्रेज अधिकारी एलन ह्युम ने कॉंग्रेस की स्थापना चाहे जिस उद्देश्य से की हो पर धीरे-धीरे यह संगठन भारतीय राजनीति के केंद्र में आता गया और इसमें लाला लाजपत राय, पं. गुरुदत्त विद्यार्थी जैसे अनेक आर्य समाजी नेताओं को १८८३ में कॉंग्रेस अधिवेशन में सादर निमंत्रित किया था। महादेव गोविन्द रानडे, जो महर्षि दयानंद सरस्वती की मराठी शिष्य थे, उनके शिष्य गोपाळ कृष्ण गोखले थे और गोखले जी के शिष्य महात्मा गांधीजी थे, इस तर्क से महर्षि दयानंद सरस्वती जी आधुनिक भारत के राष्ट्र पितामह सिद्ध होते हैं। गांधीजी को सर्वप्रथम महात्मा की उपाधि से स्वामी श्रद्धानंद जे ने ही ज्वालापुर आर्ष गुरुकुल के वार्षिकोत्सव में दी थी। इससे पूर्ण स्वामी श्रद्धानंद जी ने ही मिस्टर मोहनदास करमचंद गांधीजी के दक्षिण अफ्रिका के आन्दोलन के लिए उस जमाने में ब्रह्मचारियों की परिश्रम से प्राप्त १५०० रूपये भी गोखले जी के माध्यम से गांधीजी को भिजवा दिए थे। [१४]

लाला लाजपत राय, गुरुदत्त विद्यार्थी जी और लाला हंसराज इन तीन आर्य समाजी मित्रों ने लाहौर में दयानंद एंग्लो वैदिक कॉलेज की स्थापना की। भारतीय राजनीति में लाल-बाल-पाल तराई में लाला लाजपत राय ने महत्वपूर्ण भूमिका अदा की । बाल गंगाधर तिलक ने स्वराज्य की प्रेरणा महर्षि दयानन्द सरस्वती से ही पाई थी। बिपिनचंद्र पाल ने भी बंगाल में इन राष्ट्रवादी विचारों की अलख जगाई थी। कॉंग्रेस से मोहभंग हो जाने पर लाला लाजपत राय ने नेशनल पार्टी की स्थापना की थी। क्रांतिकारी गतिविधियों के लिए प्रसिद्ध लाला हरदयाल, भाई परमानंद और सरदार अजीतसिंह से भी इनके सम्बन्ध रहे। साइमन चले जाओ आन्दोलन में लाठियों की बौछार से आपकी मृत्यु हुई। जिसका प्रतिशोध भगतसिंह, चंद्रशेखर आज़ाद, सुखदेव थापर और राजगुरु ने लिया। [१५]

स्वामी श्रद्धानन्द, लाला लाजपत राय, वैद्य गुरुदत्त अरोरा, श्यामजी कृष्ण वर्मा, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, मदनलाल धींगरा, लाला हरदयाल, चाफेकर बंधु, रामप्रसाद बिस्मिल, सरदार भगत सिंह, यशपाल, चंद्रशेखर आज़ाद, वारींद्र घोष (योगी

अरविंद की अनुज), भूपेन्द्रनाथ दत्त (स्वामी विवेकानन्द के अनुज) सचिन्द्रनाथ सान्याल, यशपाल, जो आगे चलाकर हिंदी साहित्य के बहुत बड़े लेखक के रूप में लोकप्रिय हो गये, स्वयं गुरुकुल कांगड़ी हरिद्वार के छात्र रहे। हंसराज वायरलैस, पं. लेखराम वैद्य, पं. जयचंद विद्यालंकार, बहन श्रीमती पार्वती, मुंशीराम शर्मा सोम, पं. सत्यकाम विद्यालंकार, श्री. कृष्ण जी, ठाकुर यशपाल सिंह, स्वामी भीष्म. कवि चंद्र, सुशीला देवी, दुर्गा भाभी, चंद्रवती चौधरी, भगवतीचरण बोहरा, चंद्रशेखर आज़ाद, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, प्रि. भगवान दास, बाबा गुरुमुख सिंह, सेठ रामनारायण बर्मानी, कालूराम आर्य, महाशय कृष्ण जी, स्वामी सोमदेव, रामप्रसाद बिस्मिल, पं. गेंदालाल दीक्षित, अशफाक उल्ला खान, ठाकुर रोशन सिंह, अभिलाषचंद्र, भाई बालमुकुन्द, प्रताप सिंह बारहट, बलराज, जगतराम हरियाणवी, सोहनलाल पाठक, भाई परमानंद, इंद्र विद्यावाचस्पति, महाशय कृष्ण, महाशय वीरेंद्र, डॉ. सत्यपाल, रत्नचंद, खुशहाल चंद, यश, भीमसेन सच्चर, गोपीचंद भार्गव, गोकुलचंद नारंग, देवीचंद, लाला रामप्रसाद, प्रबोधचंद्र, जगत नारायण, आत्मानंद, रायजादा, देवराज, अल्गुराय शास्त्री, चौधरी चरणसिंह, चंद्रभानु गुप्त, गोविन्द वल्लभ पंत, लाल बहादूर शास्त्री, जयानंद भारती, शिवदयालु, शेरसिंह, रामेश्वरानंद, नरदेव शास्त्री, अभेदानंद, घनश्याम गुप्त, देशबंधु गुप्त, पं. दामोदर सातवलेकर, महारानी शंकर, प्रकाशचंद्र, चन्द्रसिंह, रासबिहारी तिवारी, सत्यपाल विद्यालंकार, ज्ञानी पिंडी दास, भगवान देव, कुँवर सुखलाल, सत्यदेव परिव्राजक, चन्द्रावती लखनपाल, सुखदादेवी शारदा [१६] आदि कितने नाम लें और हैदराबाद मुक्ति संग्राम में बलिदान होनेवाले वीरों के नाम जिन्होंने स्वराज्य, स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा और स्वराष्ट्र की बलिवेदी पर स्वयं को स्वाहा करवा दिया।

उन्नीसवीं शताब्दी के आरम्भिक भारत की गणना विश्व के उन राष्ट्रों में की जाती थी, जहाँ राष्ट्रवाद की संभावनाएँ प्रायः शून्य समझी जाती थी। इस देश के विशाल जनसमुदाय धर्म, भाषा, जाति और राजनीतिक दृष्टि से अलग-अलग भागों में विभाजित होने के कारण अंग्रेजों ने भारत में अपनी सत्ता स्थापित करने में इन्हीं तत्वों की सहायता ली। उन्हें इस बात का अंदेशा था कि वे भारत में तब तक शासन करने में सफल रहेंगे जब तक भारतीयों में आपसी मतभेद बना रहे। इस कारण इस काल में भारतवर्ष अपनी प्रतिष्ठा, उन्नति और वैभव को खोकर सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक अधोगति की धारा में तेजी से प्रवाहित हुआ।

उन्नीसवीं शताब्दी भारतीय राष्ट्रवाद के उत्थान का काल रहा है। महर्षि दयानंद सरस्वती जी उन्नीसवीं शताब्दी के प्रमुख भारतीय समाज सुधारक और विशुद्ध राष्ट्रवादी थे। जिनका राष्ट्रवादी चिंतन मूल्यों, आदर्शों एवं देशहित पर केंद्रित था। वे समाज का उत्थान प्रत्येक क्षेत्र में चाहते थे। जिसका प्रधान लक्ष्य राष्ट्रहित था। महर्षि दयानंद सरस्वती भारतवर्ष के राष्ट्रीय गौरव का बहुत सम्मान करते थे। उनका हृदय राष्ट्रवाद के लिए अत्यधिक प्रेरित था तथा वे स्वतंत्रता के लिए अत्यधिक व्याकुल थे। महर्षि दयानंद सरस्वती का मन देशप्रेम और जनसेवा में सर्वाधिक रुचि लेता था, इसलिए उन्होंने देश हित में उन गतिविधियों को महत्वपूर्ण मानकर स्वीकार किया। जिसके द्वारा भारतवर्ष में राष्ट्रवादी स्वराज्य का संदेश जन- जन तक पहुंचाया जा सके। [१७]

महर्षि दयानंद सरस्वती का व्यक्तित्व बहुआयामी था। उनके द्वारा प्रतिपादित सिद्धांत एव शिक्षाएं राष्ट्र निर्माण पर आधारित थी। वे ऐसे युग-पुरुष थे, जो आत्मशासित एवं आत्मावलम्बी थे। उन्होंने किसी के सिद्धांत का अनुसरण नहीं किया, अपितु स्वयं द्वारा प्रतिपादित नवीन मार्ग का सृजन किया। महर्षि दयानंद सरस्वती जी अन्वेषी व्यक्ति थे, जो अपने मार्ग को दिशा देने का कार्य स्वयं करते थे। इसी दृढ़ निश्चय के आधार पर वे भारतवर्ष का सम्पूर्ण उत्थान चाहते थे। [१८]

महर्षि दयानंद सरस्वती जी भारतीय राष्ट्रीय एकता, स्वराज्य भावना और राष्ट्रवाद के अग्रदूत थे। वे आर्य जीवन पद्धति के दृष्टिकोण से भले ही एक संन्यासी थे किन्तु उन्होंने चतुर्थाश्रम की सभी मर्यादाओं का पूर्ण रूपेण पालन किया था। भारतवर्ष के संन्यासियों से त्याग, वैराग्य, परलोक-चिंतन आदि की अपेक्षा की जाती है, किन्तु उनसे यह उम्मीद नहीं की जाती कि वे समाज में फ़ैली व्यापक समस्याओं, आडम्बरों और देश के सम्मुख उपस्थित ज्वलंत समस्याओं के समाधान के लिए अपना योगदान देंगे, परन्तु महर्षि दयानंद सरस्वती जी इसके अपवाद सिद्ध हुए। महर्षि दयानंद सरस्वती जी एक संन्यासी होते हुए भी प्रखर राष्ट्रवादी भी थे। वे इस बात को समझ चुके थे कि जब तक स्वदेश जनों में आत्मविश्वास और बल नहीं बढ़ेगा तब तक देश की उन्नत्ति संभव नहीं है, जिसके लिए उन्होंने देश में स्वराज्य प्राप्ति की भावना को प्रबल करने का कार्य किया।[१९]

महर्षि दयानंद सरस्वती जी के सन्दर्भ में वास्तविकता भी यही है कि उनके वीरोचित व्यक्तित्व में भारतीय राष्ट्रवाद की एक प्रबल धारा अविरल रूप से प्रवाहित हो रही थी। उनका सामाजिक एवं धार्मिक सुधार भी वस्तुत: राष्ट्रीय शक्ति की पुनर्स्थापना का ही एक साधन था। परतंत्र भारत की स्थिति का अध्ययन करने के पश्चात महर्षि दयानंद सरस्वती जी इस निष्कर्ष पर पहुँचे कि सामाजिक एवं धार्मिक जीवन के अबौद्धिक कर्मकांडों के कुचक्र में फँसकर भारत राजनीतिक दृष्टि से भी निर्बल हो चुका है। उदाहरण के रूप में महमूद गजनी की सफलता का बड़ा कारण यह था कि पापों (स्वयं को पंडित माननेवाले मूर्ख कर्मकांडियों) ने तत्कालीन क्षत्रियों और राजाओं को भ्रमित कर दिया था। उन्होंने उनसे कहा कि जब मुस्लिम आक्रान्ता सोमनाथ मंदिर पर आक्रमण करने आगे बढ़ेंगे तो चमत्कार होगा और स्वयं महादेव हमारी रक्षा करेंगे। महर्षि दयानंद सरस्वती जी इस घटना पर व्यंग्य करते हुए लिखते हैं कि, " जब महमूद गजनी आकर खड़ा हुआ तो यह चमत्कार हुआ कि उनका मंदिर तोड़ दिया गया, पुजारी भक्तों की दुर्दशा हो गयी। पुजारियों ने इन पाषाणों की इतनी भक्ति की परन्तु एक भी मूर्ति उड़कर उनके सर पर नहीं लगी। इससे बेहतर यह होता कि यदि किसी शूर-वीर पुरुष की इन मूर्तियों के सामान सेवा करते तो वह सेवकों को यथाशक्ति बचाता और उन शत्रुओं को मारता। " [२०]

महर्षि दयानंद सरस्वती जी का यह स्पष्ट सन्देश था कि अंधविश्वासों की कसौटी पर कभी भी राष्ट्रीय उत्थान नहीं हो सकता है, अत: उन्होंने सामाजिक एवं धार्मिक सुधारों के साथ भारतीयों को वीरता पूर्वक अन्यायपूर्ण शासन व्यवस्था से लड़ने के लिए भी प्रेरित किया, जिससे वे भाग्यवादी बनकर अत्याचार के मूक दर्शक न बनें, बल्कि सम्पूर्ण शक्ति के साथ उनका मुकाबला करें।

महर्षि दयानंद सरस्वती के भारतीयों में राष्ट्रवाद की भावना का संचार करने के लिए भारतीय प्रजा के सम्मुख आर्यावर्त अर्थात भारतवर्ष के महत्ता का महिमामंडन किया, जिससे भारतीयों में राष्ट्रीयता का भावना विकसित हो सके। वे कहते थे कि जब विनाश के दिन आते हैं तो मानव की बुद्धि भी विपरीत हो जाती है। जब-जब वेदों की हानि और वेद विरुद्ध आचरण किया गया, तब-तब मानव जीवन कठिनाइयों में पड़ जाता है। महाभारत युद्ध के बाद वैदिक धर्म के नष्ट होने के कारण आपसी स्वार्थ और विरोध के कारण आर्यावर्त की अवनति हुई है। जिससे भारतीयों में स्वयं की उन्नत्ति के साथ राष्ट्र की उन्नत्ति का भाव भी समाप्त हो गया। उन्होंने उन्नीसवीं शताब्दी के भारत की सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक एवं पराधीन स्थिति पर गहरा दु:ख व्यक्त किया और इसके निवारण के लिए वैदिक ज्ञान के आधार पर भारतीय प्रजा के दृष्टिकोण को नया आधार दिया। वेदों के आधार पर ही महर्षि दयानंद सरस्वती जी राष्ट्र को परतंत्रता से मुक्ति की कामना की और भारतीयों के सम्मुख राष्ट्रीय स्वाभिमान की गाथा गाकर स्वाधीनता के मार्ग का अवलंबन किया।

संक्षेप में कहें तो महर्षि दयानंद सरस्वती के पूर्व, समकालीन और पश्चात् के सभी धार्मिक-सामाजिक संगठनों जैसे ब्रह्म समाज, सत्यशोधक समाज, प्रार्थना समाज, थिओसोफिकल सोसाइटी, रामकृष्ण मिशन आदि ने धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक सुधारों में अवश्य ही योगदान किया है, किन्तु कहीं-न-कहीं उनका राष्ट्रीय सुधारों में उतना योगदान नहीं रहा, जितना महर्षि दयानंद सरस्वती जी द्वारा स्थापित आर्य समाज नामक संगठन का रहा। इतना ही नहीं कहीं-न-कहीं ये अन्य सारे संगठन पाश्चात्य विचारधारा से प्रभावित भी रहे। महर्षि दयानंद सरस्वती जी और उनके आर्य समाजी अनुयायियों ने सदैव स्वराष्ट्र, स्वराज्य, स्वभाषा, स्वधर्म, स्वदेशी और स्व-संस्कृति का परचम पूरे विश्व भर में ढंके की चोट पर प्रसारित किया। जिसका मूल उन्होंने मानवता के मूल उत्स वेदों में पाया।

सन्दर्भ सूची :

१. यजुर्वेद अध्याय २२ मंत्र २२
२. यजुर्वेद भाष्य अध्याय २२ मंत्र २२ – महर्षि दयानंद सरस्वती
३. निबंध श्री. वासुदेव, दैनिक हिन्दुस्तान १२ अगस्त १९६९, पृष्ठ ३ स्तम्भ ३
४. महर्षि की अज्ञात जीवनी – श्री. दीनबंधु शास्त्री, सार्वदेशिक साप्ताहिक १२ जनवरी १९६९
५. भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम में आर्य समाज का योगदान - आचार्य सत्यप्रिय शास्त्री, पृष्ठ ५ परिच्छेद ३
६. भारतीय स्वाधीनता संग्राम का इतिहास – इंद्र विद्यावाचस्पति, पृष्ठ २२
७. भारतीय स्वाधीनता संग्राम का इतिहास – इंद्र विद्यावाचस्पति, पृष्ठ २४
८. राष्ट्रवादी दयानंद – सत्यदेव विद्यालंकार, पृष्ठ ३२
९. सत्यार्थ प्रकाश, अष्टम समुल्लास – महर्षि दयानंद सरस्वती
१०. यजुर्वेद भाष्य – महर्षि दयानंद सरस्वती
११. आर्याभिविनय - महर्षि दयानंद सरस्वती, १.१६
१२. आर्याभिविनय - महर्षि दयानंद सरस्वती, १.४३
१३. दैनिक वीर अर्जुन – श्री दीवान अलखधारी का लेख, यथा उद्धृत, भारतीय स्वातंत्र्य में आर्य समाज का योगदान – आचार्य सत्यप्रिय शास्त्री, हिसार
१४. भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम में आर्य समाज का विशेष (८०%) योगदान – डॉ. नरेन्द्र कुमार, डॉ. उमेश यादव, पृष्ठ ९२
१५. भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम में आर्य समाज का विशेष (८०%) योगदान – डॉ. नरेन्द्र कुमार, डॉ. उमेश यादव, पृष्ठ ९६
१६. भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम में आर्य समाज का विशेष (८०%) योगदान – डॉ. नरेन्द्र कुमार, डॉ. उमेश यादव, पृष्ठ २६१
१७. भारत में उपनिवेशवाद और राष्ट्रवाद – सत्या एम् .राय, हिंदी माध्यम कार्यान्वयन निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली, चतुर्थ संस्करण, २००९, पृष्ठ २१६
१८. महर्षि दयानंद सरस्वती – चंद्रिका प्रसाद शर्मा, परमेश्वरी प्रकाशन, दिल्ली, संस्कार २०१२, पृष्ठ ८२
१९. महर्षि दयानंद का स्वराज्य चिंतन – डॉ. भवानीलाल भारतीय, सत्यधर्म प्रकाशन, राजस्थान, द्वितीय संस्करण २०००, पृष्ठ १३६
२०. सत्यार्थ प्रकाश – महर्षि दयानंद सरस्वती, भगवती प्रकाशन, दिल्ली, संस्करण १९९५, पृष्ठ २०५

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती और वर्ण व्यवस्था

प्राचार्य. डॉ. वीरेन्द्रकुमार शास्त्री
लिट्ल फ्लावर कनिष्ठ महाविद्यालय, परळी वैजनाथ
Corresponding Author – प्राचार्य. डॉ. वीरेन्द्रकुमार शास्त्री
DOI - 10.5281/zenodo.14792683

महर्षि दयानंद सरस्वती ने वेदों के आधार पर गुण कर्म और स्वभाव के अनुसार समाज-व्यवस्था का विवेचन किया है। उन्होंने आर्य समाज की स्थापना लोकतान्त्रिक व्यवस्था के आधार पर की थी, न कि वंश-परम्परा के आधार पर। जीवन के प्रत्येक पक्ष में देखा और विचार किया जाए तो, यह कहना उचित होगा पिता-पितामह के अधिकार या योग्यताएं सन्तान को बिना योग्यता के प्राप्त हो जाती हैं, हो भी जायें तो स्थायी नहीं होती। जरूरी नहीं की पिता यदि डॉक्टर हो तो, उसका पुत्र भी डॉक्टर ही बाने,और यदि किसान का बेटा आय.ए.एस.बनना चाहे तो भी वंशवादी परंपरा मे उसे केवल किसान बनना चाहिए? क्या उसे स्वयं के लिए अन्य कोई व्यवसाय चुनने या डॉक्टर, इंजीनीयर अथवा आय.ए.एस. के पद के लिए चयनित नहीं होना चाहिए? महर्षि दयानंद का सिद्धान्त है -

"जन्मना जायते शूद्र: संस्कारात् द्विज उच्यते"।

सत्यार्थ प्रकाश के चतुर्थ समुल्लास में स्वामी जी ने लिखा है-**"यह गुण कर्मों से वर्णों की व्यवस्था कन्याओं के सोलहवें वर्ष तथा पुरूषो की पचिसवे वर्ष की परीक्षा में निश्चीत करनी चाहिए।"** महर्षि मानते हैं कि वेद के आधार पर मानव मात्र को वेद पढ़ने (ज्ञान प्राप्त करने) का अधिकार है और गुण, कर्म, स्वभावानु - सार अपनी जीवन पद्धति का लक्ष्य निर्धारित करने का भी अधिकार है, न की वंशानुगत। अयोग्य व्यक्तियों को भी केवल वंश के कारण ही पद व अधिकार देना भी अयोग्य ही माना जायेगा। यही कारण था कि आर्य समाज में वेद के मूर्धन्य विद्वानों ने जन्मगत ब्राहमण वादी को स्वीकार न कर योग्यता के आधार पर सर्वश्रेष्ठ वैदिक परम्परा को सिद्धांतों को जीवन में धारण किया और तदनुरूप ग्रन्थों का प्रणयन किया। यह महर्षि दयानंद और तदनुयायी आर्य समाज की महत्वपूर्ण वैदिक साहित्य और समाज की सेवा की है। जन्म के आधार पर नहीं, तो कर्म के आधार पर ही विद्वान आर्य समाज में सम्मानित होते रहे हैं।

कर्मणा वर्ण व्यवस्था लोकतन्त्र और उसकी श्रेष्ठता का मूल है। इसी के कारण एक स्वतन्त्र और लोकतान्त्रिक वातावरण में प्रत्येक निम्न-से-निम्न स्थान पर बैठा हुआ व्यक्ति अपनी श्रेष्ठता और गुणातिरक से राष्ट्र में कोई भी उच्च पद या अवस्थिति को प्राप्त कर सकता है।

"अव्रतानाम मन्त्राणां जाति मात्रोदजीविन्तम् ।
सहस्रश: समेत्तानां परिषत्वं न विद्यते ।।" [2]

व्रतविहीन वेदशास्त्र के ज्ञान से रहित और किसी विषय पर सम्यक रूप से विचार करने में असमर्थ और जाति मात्र की उच्चता से स्वयं को बडा समझने वाले हजारों मनुष्यों की, भीड से भी परिषद सभा का निर्माण नहीं हो सकता महर्षि लिखते हैं- **"जीव कर्म करने में स्वतंत्र और उसका फल भोगने में परतन्त्र है।"** इससे स्पष्ट है कि जब मनुष्य कर्म करने में स्वतन्त्र है, तो उसके किसी भी अधिकार से वंचित

नहीं किया जाना चाहिए, जब मनुष्य को कर्म फल भोगने की स्वतन्त्रता है तो इससे वह अपनी कर्म स्वतन्त्रता और उसके अधिकार का दुरुपयोग भी नहीं कर सकेगा, क्योंकि वह सदा सत्फल प्राप्त की चेष्टा करता हुआ सुकर्म का ही चयन करेगा। अतः सद् और असद् कर्मों में प्रकृति और निवृत्ति का विवेक मनुष्य की दिशा एवं जीवन शैली का निधारक बनता है। जब व्यक्ति का दृष्टिकोण विद्वेषरहित, स्वार्थरहित, सर्वजनहिताय, सर्वजन सुखाय होगा तब वह स्वतः ही समस्त भेदभावों से ऊपर उठकर उदात्त जीवन विधा को अंगीकार कारेगा।

"ब्राहमणोऽस्य मुखमासीद् बाहु राजन्यः कृत:।
ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्याम् शूद्रोऽजायत।।"[३]

वैदिक दृष्टिकोण को आधार बिंदु बनाकर महर्षि स्वामी दयानंद ने वर्ण-व्यवस्था को समाज के संतुलित विकास का महत्वपूर्ण साधन माना है। पुराकालीन भारतीय ऋषियोने समाज के सार्वत्रिक विकास के लिये श्रम-विभाजन पूर्वक व्यक्ति के योगदान की दृष्टि से ही वर्ण व्यवस्था की कल्पना की थी।

"वर्णौं तृणोतेरिति निरुक्तप्रमाव्याद् वरखीया वरीतुमर्हा:।
गुणकर्माणि च दृष्ट्वा यथा योग्यं वियन्ते ये ते वर्णा:।।"[४]

वर्ण-व्यवस्था तथा जाति-व्यवस्था में भेद है। यूरोपियन लोग कहते है कि वर्ण का अर्थ रंग है।। गोरे रंग के लोग द्विज कहलाते थे, काले रंग के लोंग शूद्र कहलाते थे। यूरोपियन विद्वानों के अनुसार वर्ण व्यवस्था का आधार रंग-भेद था। क्योंकि वे इसी प्रकार के भेद भाव को जानते थे। परन्तु वर्ण का अर्थ वरण करना और चुनना भी है क्योंकि वर्ण शब्द वृत्र् वरणे धातु से बना है। वर्ण-व्यवस्था का वैदिक रूप अपने व्यवसाय को चुनना था। यही कारण है कि व्यक्ति अपनी रूचि के अनुसार एक वर्ण से दूसरे वर्ण को चुन सकता था।

"शूद्रो ब्राहमणतामेति ब्राहमणश्चैति शुद्धताम्।।"[5]

शूद्र ब्राहमण हो सकता है, बाहमण शूद्र हो सकता है। स्वामी दयानंद की मान्यता थी कि वर्ण-व्यवस्था जन्म पर आधारित नहीं थी, कर्म पर, व्यवसाय पर, आश्रित थी। पढ़ाने-लिखने वाला ब्राह्मण, देश की रक्षा करने वाला क्षत्रिय, व्यापार करने वाला वैश्य तथा मेहनत-मजदूरी तथा सेवावृत्ति करने वाला शूद्र कहलाता था। वैदिक युग का धीरे-धीरे ऱ्हास होता चला गया और मध्ययुग में वर्ण-व्यवस्था का भी ऱ्हास हो गया। जो वर्ण-व्यवस्था गुण-कर्म-स्वभाव पर आधारित थी अब वह जाति व्यवस्था बन गई और जन्म पर आधारित हो गई।

आज जाति के आधार पर मानव से मानव का भेद आरम्भ हो गया, जो समाज व राष्ट्र के लिए घातक सिद्ध हुआ। जातिका अर्थ है अपने समान संतान को उत्पन्न करना - **"समान प्रसवात्मिका जाति:"**[६] मनुष्य से मनुष्य उत्पन होता है, गाय से गाय उत्पन्न होती है, कुत्ते से कुत्ता उत्पन्न होता है -यह जाति है। सब मनुष्य एक समान है। शक्ल से कोई भी पहचान सकता है कि यह मनुष्य है, गाय नहीं है, कुत्ता नहीं है। परन्तु हमने गलती कर दी कि ब्राहमण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र को भी जाति कहने लगे।

"समानी प्रपा सह वो अन्नभागः समाने योक्ते सह वो युनज्मि।
सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा नाभिमिवाभि त:"।।[7]

हे मनुष्यों तुम्हारे खाने-पीने के स्थान समान है। तुम अन्न का सेवन मिलकर करो, मैं तुम्हें प्रेम के बन्धन में बांधता हूँ, तुम मिलकर प्रभु की उपासना करो और इस प्रकार मिलकर रहो जिस प्रकार रथ के पहिए भी नाभि में अरे मिलकर रहते हैं।

“सध्रीचीनान्वः संमनस्कृणोम्येकश्नूष्टीन्संवननेन सर्वान्।"[8] हे श्रेष्ठ मनुष्यों सब मिलकर उत्तम-उत्तम पदार्थो का सेवन करो, मिलकर चलो,समान मन वाले बनो, एक समान भोजन वाले तुम्हें मैं बनाता हूँ।

गुजरात प्रांतोत्पन्न स्वामी दयानंद सरस्वती ने सामान्यता समस्त प्राणियों के लिए और विशेषता स्वदेश-वासियों की अधोगति को दूर करने की दृष्टि से एक प्रबल आन्दोलन की आधारशिला महानगर मुंबई में 10 अप्रैल 1875 को रखी और उसे 'आर्य समाज' का नाम दिया। मानव के नवीन ज्ञान-विज्ञान के चिन्तन को उन्होंने अंधविश्वास परंपरानुपालन तथा रूढिवाद से मुक्त किया और उसे सोचने - विचारने तथा बुद्धि एवं तर्कपूर्ण बनाने में नवीन आयाम प्रदान किये। वैदिक दृष्टिकोण को आधारबिन्दु बनाकर महर्षि स्वामी दयानंद ने वर्ण-व्यवस्था को समाज के संतुलित विकास का महत्त्वपूर्ण साधन माना है। आज हम देखते है कि वर्ण व्यवस्था पर आरक्षण रूपी ग्रहण लगाकर नाना प्रकार के आरोप-प्रत्यारोप एक-दूसरे पर लगाए जाते हैं। कभी उसे सामाजिक वैषम्य का प्रतीक कहा जाता है, तो कभी तथाकथित ब्राहमणों की अधिनायक मनोवृति का सूचक । इन आरोपों में अधिक सत्यता नहीं है। पुराकालीन भारतीय ऋषियों ने समाज के सार्वनिक विकास के लिए श्रम-विभाजन पूर्वक व्यक्ति के योगदान की दृष्टि से ही वर्णव्यवस्था की कल्पना की थी। इस योजना में अज्ञान एवं अविद्या को निर्मूल कर मानव जाति को ज्ञानालोक से प्रकाशित करने का दायित्व ब्राह्मणों को माना गया है। अन्याय और अत्याचार के प्रतिरोध हेतु सन्नूद्ध रहने की अपेक्षा क्षत्रीय से की गई है। समाज को भौतिक अभावों से मुक्त कर उसके जीवन को आवश्यक वस्तुओं से परिपूर्ण रखने का दायित्व वैश्यों को सौंपा गया है। किन्तु शुद्ध समाज की लंचना एवं तिरस्कार का पत्र नहीं है। वह अपनी शारीरिक शक्ति के द्वारा अन्य

वर्णस्तो की सेवा द्वारा ही स्वजीविका को उपार्जन करता था।

अत: कहा जा सकता है कि महर्षि दयानंद सरस्वती एवं आर्यसमाज ने वर्ण-व्यवस्था को एक तर्कसंगत तथा बुद्धि ग्राह्य आधार प्रदान किया है। तथापि जन्मगत जातियों के जटिल जाल से हिंदू समाज को मुक्त कर उसे गुण, कर्म पर आधारित सुसंगत वर्ण व्यवस्था में ढाल देना एक कठिन कार्य को सरल किया है। फिर भी इस वर्ण व्यवस्था के क्षेत्र में सभी को आज भी जाति को पीछे रख कर्म के आधार पर वर्ण को अपनाने की नितांत आवश्यकता है।

संदर्भ सूची:

१) सत्यार्थ प्रकाश - महर्षि दयानंद सरस्वती. चतुर्थ समुल्लास
२) मनुस्मृति विशुद्ध -मनु महाराज
३) यजुर्वेद-31-3-10, ऋग्वेद-10-90-12
४) ऋग्वेदादी भाष्य भूमिका-वर्णाश्रम धर्म विषयक, दयानंद सरस्वती
५) मनुस्मृति विशुद्ध – मनु महाराज
६) न्याय सूत्र-2-2-70
७) ऋग्वेद - 3-30-6
८) अथर्ववेद- 3-3-7

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शासन आणि कायद्यांविषयी विचार

प्रा. डॉ. दीपक शिवलिंगराव फुलारी
विभागप्रमुख, लोक प्रशासन
खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई
Corresponding Author –प्रा. डॉ. दीपक शिवलिंगराव फुलारी
DOI - 10.5281/zenodo.14792690

सारांश (Abstract):

स्वामी दयानंद सरस्वती (१८२४–१८८३) हे प्रख्यात भारतीय तत्त्वज्ञ, समाजसुधारक आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांच्या शासन आणि कायद्यांविषयीचे विचार वेदांच्या तत्त्वांवर आधारित होते आणि ब्रिटीश औपनिवेशिक राजवटीच्या त्यांच्या तीव्र विश्लेषणातून आकारले गेले. या संशोधन प्रबंधात स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन, कायदे आणि सामाजिक न्याय यावरील दृष्टिकोनाचा अभ्यास केला असून त्यांचा ऐतिहासिक आणि समकालीन संदर्भ तपासला आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे स्वराज्याचे (स्वशासन) प्रखर समर्थक होते. त्यांना विश्वास होता की भारतीयांनी स्वतःच्या कायद्यांवर आणि संस्थांवर आधारित शासन करावे, परदेशी राजवटीखाली राहू नये. त्यांची स्वराज्य संकल्पना केवळ राजकीय नव्हती, तर नैतिक आणि आध्यात्मिक स्वरूपाची देखील होती. त्यांचा भर स्वानुशासन, धर्म (नीतीमूल्ये) आणि न्याय यावर होता. त्यांनी ब्रिटीश शासनावर कठोर टीका केली आणि ते शोषणकारी असल्याचे नमूद केले. त्यांच्या मते, विदेशी कायदे भारतीय परंपरा आणि मूल्यांशी विसंगत होते आणि त्यामुळे भारताच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला होता. त्यांच्या तत्त्वज्ञानातील मुख्य संकल्पना म्हणजे धर्मावर आधारित शासन. त्यांचे मत होते की न्याय्य शासन सत्य, नैतिकता आणि धर्मनिष्ठतेच्या तत्त्वांवर आधारित असावे, ज्याचा आधार वेदांमध्ये सापडतो. त्यांनी पाश्चिमात्य लोकशाही संकल्पनेवर टीका केली, कारण ती भौतिकवाद आणि व्यक्तिवादावर केंद्रित होती. त्याऐवजी, त्यांनी वेदिक तत्त्वांवर आधारित शासन व्यवस्था प्रस्तावित केली. त्यांनी विकेंद्रीकरणावर भर दिला, जिथे स्थानिक समुदायांना अधिक अधिकार असावेत, जेणेकरून जबाबदारी आणि सहभाग वाढेल. त्यांच्या मते, शिक्षण हा उत्तम शासनाचा कणा आहे, कारण सुशिक्षित आणि नैतिक नागरिकांमुळे समाज समृद्ध होतो.

या संशोधन प्रबंधात स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची समकालीन भारतातील प्रासंगिकता देखील तपासली आहे. त्यांच्या स्वराज्याच्या संकल्पनेने भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महत्त्वाच्या नेत्यांना, जसे की महात्मा गांधी आणि बाळ गंगाधर टिळकांना प्रेरित केले. त्यांचा विकेंद्रीकरणाचा विचार आजच्या पंचायती राज आणि स्थानिक स्वराज्य व्यवस्थेशी सुसंगत आहे. तसेच, त्यांच्या धर्माधारित शासनाच्या संकल्पनेतून नैतिक नेतृत्वाची गरज अधोरेखित होते, जी आजच्या राजकीय व्यवस्थेसाठी देखील अत्यंत महत्त्वाची आहे.

अशाप्रकारे स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शासन आणि कायद्यांविषयी विचार प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक समाजाच्या अपेक्षा यांचा अनोखा संगम दर्शवितात. त्यांची स्वराज्य, नैतिक शासन आणि विकेंद्रीकरण यावरील भूमिका भारतीय राजकीय विचारांवर आजही प्रभाव टाकते. या संशोधन प्रबंधातून हे स्पष्ट होते की त्यांचे तत्त्वज्ञान चांगल्या शासन, कायदेविषयक चौकटी आणि नैतिक नेतृत्व याविषयीच्या चर्चांसाठी आजही उपयुक्त ठरू शकते.

कीवर्ड्स (Keywords): स्वामी दयानंद सरस्वती, शासन, कायदे, स्वराज्य, धर्म, वेदिक शासन, औपनिवेशिक राजवट, विकेंद्रीकरण, स्थानिक स्वराज्य, नैतिक नेतृत्व

प्रस्तावना (Introduction):

स्वामी दयानंद सरस्वती (१८२४-१८८३) हे एक प्रख्यात भारतीय तत्त्वज्ञ, समाजसुधारक आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांनी ब्रिटीश औपनिवेशिक राजवटीवर कठोर टीका केली आणि भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी जोरदार समर्थन केले. त्यांच्या शासन आणि कायद्यांविषयीचे विचार प्राचीन भारतीय ग्रंथ, विशेषतः वेदांचा अभ्यास, आणि ब्रिटीश औपनिवेशिक अनुभव यावर आधारित होते.

स्वराज्याची संकल्पना:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्वराज्य, म्हणजे स्वशासन, याचे समर्थन केले. त्यांना विश्वास होता की भारताच्या स्वातंत्र्य व समृद्धीसाठी स्वराज्य अनिवार्य आहे. त्यांनी असे ठामपणे सांगितले की भारतीयांना त्यांच्या स्वतःच्या कायदे व संस्थांद्वारे शासित केले पाहिजे, ब्रिटीशांच्या द्वारे नव्हे.

धर्माचे महत्त्व:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धर्म, म्हणजेच नीतीमूल्ये व सत्य, हे चांगल्या शासनाचे मूळ मानले. त्यांच्या मते, कायदे आणि संस्था धर्माच्या तत्त्वांवर आधारित असाव्यात, ज्यामध्ये सत्य, अहिंसा, आणि न्याय यांचा आधार आहे.

महत्त्व : (Importance):

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन आणि कायद्यावरील विचारांचा अभ्यास केल्याने भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामाविषयी मौल्यवान अंतर्दृष्टी मिळते.
2. स्वराज्याची संकल्पना समकालीन भारतीय राजकारणात, विशेषतः विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वराज्याच्या संदर्भात, अद्यापही महत्त्वाची आहे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धर्मावर दिलेला भर शासनात नैतिकता आणि सदाचार यांचे महत्त्व अधोरेखित करतो.

उद्दिष्टे: (Objective):

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन आणि कायद्यावरील विचारांचा अभ्यास करणे.
2. स्वराज्याच्या संकल्पनेचा आणि भारतीय राजकारणातील त्याच्या महत्त्वाचा विश्लेषण करणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन तत्त्वज्ञानात धर्माचे महत्त्व तपासणे.
4. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन आणि कायद्यावरील विचारांचे समकालीन भारतातील प्रासंगिकता मूल्यांकन करणे.

गृहीतक : (Hypothesis):

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन आणि कायद्यावरील विचार प्राचीन भारतीय

ग्रंथांच्या अभ्यासावर आणि ब्रिटीश औपनिवेशिक अनुभवांवर आधारित होते.

2. स्वराज्य ही स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन तत्त्वज्ञानाची मध्यवर्ती संकल्पना आहे.
3. धर्माला स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन आणि कायद्यावरील विचारांमध्ये अत्यंत महत्त्व आहे.

डेटा गोळा करण्याच्या पद्धती (Research Methodology):

1. साहित्य समीक्षा - स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन आणि कायद्यावरील विचारांवर आधीच्या साहित्याचा सविस्तर आढावा.
2. सामग्री विश्लेषण - स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे लेखन, भाषणे आणि इतर प्राथमिक स्रोतांचे सखोल विश्लेषण करून महत्त्वाचे विषय व संकल्पना ओळखणे.
3. ऐतिहासिक संदर्भीकरण - स्वामी दयानंद सरस्वती ज्या ऐतिहासिक काळात राहिले आणि त्यांनी लेखन केले, त्याचा अभ्यास करून त्यांच्या विचारांची सखोल समज प्राप्त करणे.

ब्रिटीश औपनिवेशिक राजवटीवर टीका:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी ब्रिटीश औपनिवेशिक राजवटीवर तीव्र टीका केली. त्यांच्या मते, ब्रिटीशांनी भारताचे संसाधने लुटली, स्वदेशी उद्योग नष्ट केले, आणि भारतीय प्रथांना व परंपरांना न जुमानता स्वतःचे शासन व कायदे लागू केले.

पाश्चिमात्य लोकशाहीवर टीका:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी पाश्चिमात्य लोकशाहीवर टीका केली, कारण ती व्यक्तिवाद आणि भौतिकतावादावर आधारित होती. त्यांच्या मते, पाश्चिमात्य लोकशाही भारतीय मूल्ये व परंपरांसोबत सुसंगत नव्हती, जिथे समुदाय व आध्यात्मिकतेला प्राधान्य दिले जाते.

शासनासाठी पर्यायी मॉडेल:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धर्म आणि स्वराज्याच्या तत्त्वांवर आधारित शासनासाठी पर्यायी मॉडेल प्रस्तावित केले. त्यांनी सत्तेचे विकेंद्रीकरण केलेल्या व्यवस्थेचा पुरस्कार केला, जिथे स्थानिक समुदाय व संस्थांकडे अधिकार असेल. त्यांनी शिक्षणाच्या महत्त्वावरही जोर दिला, ज्यामुळे नागरिक सुशिक्षित व जागृत होऊ शकतील.

निष्कर्ष (Conclusion):

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन आणि कायद्यावरील विचार भारताच्या स्वातंत्र्य संग्राम आणि स्वशासनाच्या संकल्पनेवर एक अद्वितीय दृष्टिकोन प्रदान करतात. त्यांचा स्वराज्य आणि धर्मावर दिलेला भर विकेंद्रीकरण, स्थानिक स्वराज्य, आणि नैतिकतेच्या महत्त्वाला अधोरेखित करतो. भारत एक लोकशाही राष्ट्र म्हणून विकसित होत असताना, स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार अद्यापही महत्त्वाचे आहेत आणि धोरणकर्ते, अभ्यासक आणि नागरिक यांच्यासाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करतात.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शासन व कायद्यांविषयी विचार प्राचीन भारतीय ग्रंथांच्या अभ्यासातून आणि ब्रिटीश औपनिवेशिक अनुभवांमधून प्रेरित होते. त्यांनी स्वराज्याची, म्हणजे स्वशासनाची संकल्पना मांडली आणि धर्माला, म्हणजेच नीतीमूल्यांना, चांगल्या शासनाचा पाया मानले. धर्म आणि स्वराज्याच्या तत्त्वांवर आधारित त्यांचे शासन मॉडेल आजही भारतीय विचारसरणी व राजकारणाला प्रेरणा देते.

शिफारसी : (Recommendation):

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या शासन आणि कायद्यावरील विचारांवरील पुढील संशोधन भारताच्या राजकीय इतिहासाबद्दल सखोल माहिती देऊ शकते.
2. स्वराज्याची संकल्पना समकालीन भारतीय राजकारणाच्या संदर्भात, विशेषतः विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वराज्याशी संबंधीत, तपासली जाऊ शकते.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धर्मावर दिलेला भर शासनातील नैतिकता आणि सदाचार यांचे महत्त्व अधोरेखित करतो, ज्याचा भारतीय राजकारण आणि शासनाच्या संदर्भात आणखी अभ्यास करता येईल.

संदर्भ (References):

1. Saraswati, Swami Dayanand (1875). Satyarth Prakash. Arya Samaj Publications.
2. Saraswati, Swami Dayanand (1882). Gyan Sagar. Arya Samaj Publications.
3. Jordens, J. T. F. (1978). Dayananda Sarasvati: His Life and Ideas. Oxford University Press.
4. Kumar, R. (2010). Swami Dayanand Saraswati: A Critical Study of His Life and Thought. New Delhi: Anmol Publications.
5. Pantham, T., & Mehta, V. R. (2006). Political Ideas in Modern India: Thematic Explorations. Sage Publications.
6. Chandra, Bipan (1988). India's Struggle for Independence: 1857-1947. Penguin Books.
7. Sarkar, Sumit (1983). Modern India: 1885-1947. Macmillan India.
8. Arya Samaj (Various Publications). Collected Works of Swami Dayanand Saraswati. Arya Samaj Trust.
9. Sharma, R. S. (2005). Indian Political Thought: Ancient and Modern. Macmillan India.
10. Sharma, Arvind (2012). Hinduism and Its Sense of History. Oxford University Press.
11. Bhattacharya, Sabyasachi (2016). The Idea of the Nation: Myths and Realities. Orient Blackswan.
12. Online Archives: Google Books, Internet Archive, JSTOR, EBSCO – Various research papers and historical documents on Swami Dayanand Saraswati's political and legal thoughts.
13. Arya Samaj Official Websites: Various articles and digital archives related to Swami Dayanand Saraswati's philosophy on governance and law.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

प्रा. डॉ. तात्या बाळकिसन पुरी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई
Corresponding Author – प्रा. डॉ. तात्या बाळकिसन पुरी
DOI - 10.5281/zenodo.14792711

प्रस्तावना :

महर्षी स्वामी दयानंद सरस्वती एक युगपुरुष,आधुनिक भारताचे निर्माते,आक्रमक व निर्भीड असे महान समाजसुधारक, आर्य समाजाचे संस्थापक व स्फूर्ती स्थान होते.सर्व भारतीयांना परिचित कुशल संघटक आणि हिंदी भाषेचे महत्त्व ओळखून हिंदीला राष्ट्रभाषेचा दर्जा मिळावा यासाठी प्रथम स्पष्ट मत मांडणारे 'भारतीया साठी भारत' अशी स्वराज्यासाठी हक देणारे प्रथम भारतीय व थोर देशभक्त होते.

स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे समान अधिकार असावेत.स्वातंत्र्य,समता, बंधुत्व,न्याय या लोकशाही मूल्याचा पुरस्कार त्यांनी केला. समाजातील प्रचलित अंधविश्वास, कर्मकांड,कुप्रथा, अस्पृश्यता दूर करण्याचा प्रयत्न केला. स्त्री शिक्षण, स्वावलंबन व समान हक्क याविषयी भूमिका मांडून महत्वपूर्ण योगदान दिले.स्वामी दयानंद हे भारतीय पुनरजागरणातील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्व होते.त्यांनी वैदिक जीवन पद्धतीकडे सत्य,नीतिमत्ता आणि ज्ञानाच्या तत्वाकडे अर्थात 'वेदाकडे परत चला' असा सल्ला दिला व वेदाचे संस्कृत आणि हिंदीतून भाष्य केले.भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला प्रेरणा देण्यासाठी त्यांनी स्वराज्य हा आमचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे आणि तो आम्ही मिळवणारच अशी प्रतिबंध करणारे ते पहिले राजकीय व धर्मसुधारक म्हणून ओळखले जातात.स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सामाजिक,धार्मिक,राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक,राष्ट्रीय, अंधश्रद्धा निर्मूलन आदी विषयी महत्त्वपूर्ण कार्य केले.वर्तमान काळात त्यांच्या विचारांची प्रसंगीकता किती महत्त्वाची आहे हे दिसून येते. भारतीय समाज व राष्ट्र विकासासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचाराचा प्रचार व प्रसार होणे काळाची गरज आहे.

जीवन परिचय :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म एका कट्टर सनातनी ब्राह्मण कुटुंबात टंकारा (मोरोंबी संस्थान,काठेवाड प्रांत, गुजरात) या गावी 12 फेब्रुवारी 1824 मध्ये अमृताबाई करसनजी तिवारी या माता पित्याच्या पोटी झाला.त्यांचे मूळ नाव मूलशंकर होते.त्यांचे कुटुंब सामवेदी ब्राह्मण व शिवाचे कट्टर उपासक होते.मंदिर आणि धार्मिक जबाबदाऱ्या पार पाडणे हे कुटुंबाचे कर्तव्य असे.कुटुंबात मूलशंकर पाच भावंडातील सर्वात ज्येष्ठ, बालपण ऐश्वर्यात होते. मूलशंकर च्या सभोवताली सर्वत्र धार्मिक श्रद्धेचे वातावरण होते.जन्मताच विलक्षण प्रतिभासंपन्न बुद्धिमत्ता असणारे मूलशंकरने शालेय शिक्षण न घेता घरातच वयाच्या दोन वर्षापासून वेद, धार्मिक ग्रंथ व

संस्कृतच्या शिक्षणाला सुरुवात केली. अगदी वयाच्या दोन वर्षातच गायत्री मंत्र चा स्पष्ट उच्चार करू लागले. वयाच्या पाच ते आठ व्या वर्षापर्यंत संस्कृत वेदांचा अभ्यास, हिंदू धर्मग्रंथ,विधी, प्रथा यांचा अभ्यास केला व देवनागरी लिपीमध्ये प्रभुत्व मिळवले. दयानंदाच्या आयुष्याच्या आध्यात्मिक प्रवासाचा पाया घरातच घातला गेला.

उद्दिष्टे :

1) स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या जीवनाला परिवर्तित करणाऱ्या घटनांचा अभ्यास करणे
2) स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचाराचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

1) स्वामी दयानंदाच्या जीवनातील घडलेल्या घटनातुन सत्याचा शोध घेतला
2) स्वामी दयानंद सरस्वतींचे राजकीय विचार जनकल्याणकारी व सर्व व्यापी स्वरूपाचे आहेत.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे. तथ्ये संकलनाकरिता संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, संगणकावरील सांकेतिक स्थळे इत्यादीचा अवलंब केलेला आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वतीच्या जीवनाला परिवर्तित करणाऱ्या घटनां :

एकदा शिवरात्रीच्या दिवशी वडिलांनी मूलशंकर व घरातील सर्वांना उपवास करण्यास व रात्रभर शिवशंकराच्या मंदिरात महादेवाच्या पिंडीची शिवलिंग पूजा करण्याचे सांगितले त्याप्रमाणे सर्वांनी उपवास केला.रात्री मूलशंकर व वडिलांनी शंकराच्या पिंडीची पूजा केली. फुले व तांदळाच्या अक्षदा वाहिल्या व शिवाचा जप करत ध्यानस्थ बसले. रात्रीचे बारा वाजू लागले वडिलांना झोप येऊ लागली पण उपवास निष्फळ जाऊ नये या भीतीने मूलशंकर जप करत बसलेला होता. तेव्हा मंदिरातील बिळातून उंदीर बाहेर आलेले उंदीर शिव शंकराच्या पिंडीवर फिरू लागले व वाहिलेल्या तांदुळाच्या अक्षदा खाऊ लागले हे दृश्य बघून मूलशंकरला वाटले जी मूर्ती पिंड मंदिरापासून स्वतःचे रक्षण करू शकत नाही ती भक्ताचे संकटापासून रक्षण करू शकत नाही मूर्तीत सामर्थ्य नसल्याने मूर्ती पूजेला काही अर्थ किंवा महत्व नाही मनात अनेक प्रकारचे विचार सुरू झाले या प्रसंगाचा मूळ शंकर यांच्या जीवनावर खोल परिणाम झाला यातूनच पुढे त्यांनी मूर्ती पूजा मांडणी केली मूलशंकर यांच्या मनात ईश्वर व धर्माविषयी जिज्ञासा जागृत झाली. परमेश्वराचे शाश्वत स्वरूप व धर्माचा खरा अर्थ जाणून घेण्याची जिज्ञासा ओढ वाढत होती या काळात कॉलराच्या साथीने मूळशंकर यांची 14 वर्षाची वयाची बहीण मरण पावली नंतर तीन वर्षांनी आवडत्या काकाचा ही मृत्यू झाला काकाचाही कॉलर यामुळेच मृत्यू झाला या दुःखद घटनांचा मूलशंकरला जबरदस्त धक्का बसला व जीवनात सर्वस्व हरवल्याशिवाय वाटू लागले जन्म काय मृत्यू काय या प्रश्नाने त्यांच्या मनात घर केले या प्रश्नांची उत्तरे गुरु किंवा बातम्या कडून समजून घेण्यासाठी चे विचार मनात येऊ लागले अशातच घरातील वडील मंडळी त्यांच्या लग्नाविषयी विचार करू लागली न अडकता भौतिक सुखाचा आनंद लुटण्यापेक्षा ध्येयप्राप्ती अध्यात्मिक उन्नती करून घेणे महत्त्वाचे वाटल्याने वयाच्या 21व्या वर्षी मूळ शंकर यांनी गुरुच्या शोधासाठी ग्रह केला त्याग केला उत्तर भारतात अहमदाबाद बडोदा हरिद्वार काशी कानपूर या ठिकाणी गुरुच्या शोधासाठी जंगलातून पाठातून प्रवास करू लागून गुरुचा शोध घेत होते त्याकाळचे

प्रकांड पंडित संन्याशी स्वामी पूर्णानंद यांची भेट घेऊन त्यांचे शिष्यत्व पत्करले व संन्या धर्माचा स्वीकार करून स्वामी दयानंद सरस्वती हे नाव धारण कोले पंधरा वर्षे भारतात भ्रमंती केल्यानंतर स्वामी पूर्णशर्मा साधूच्या म्हणण्यानुसार मथुरेस गेले 1860 मध्ये स्वामी निर्जानंद यांच्या कडे पाणी व पतंजली या ग्रंथाचा अभ्यास केला भारतात अनेक ठिकाणीनी भ्रमण केल्याने लोकांचे जीवन जवळून पाहण्यास मिळाले समाजातील विविधता,विषमता, अंधश्रद्धा,मूर्ती पूजा,अज्ञान, दारिद्र्य घातक रूढी परंपरा दैववाद समाजाच्या व राष्ट्राच्या ऐक्याच्या विकासाच्या दृष्टीने अयोग्य असल्याने पटल्या नाहीत व या विरोधात समाज जागृतीचे कार्य दयानंद सरस्वती यांनी सुरू केले.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांची राजकीय विचारधारा आजच्या एकूणच दिशाहीन राजकीय वातावरणात समाज व राष्ट्रासाठी प्रेरणादायी,कल्याणकारी,राष्ट्रहिताची आहे.भारतात अनेक राजकीय विचारवंत,समाज सुधारक यांनी मांडलेले विचार पाश्चात्य तत्त्वज्ञानावर आधारित आहेत परंतु स्वामी दयानंद यांनी मांडलेले विचार वेद, प्राचीन संस्कृती, नीतीशास्त्र, अध्यात्म यावर प्रकाश टाकून भारतीयांच्या मनात राष्ट्रवादी भावना निर्माण करणारे व राजकीय सुधारणा करणारे आहेत. स्वभाषा, स्वधर्म, स्वसंस्कृती, स्वदेशी, स्वराज्य या विषयी राष्ट्रवादी आत्मभान निर्माण करणारे आहेत. भारतीय समाजाच्या, स्वातंत्र्याच्या व सामाजिक सुधारण्याच्या दृष्टिकोनातून स्वामीजींचे विचार महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यांचे राजकीय दृष्टिकोन आणि विचार आजच्या काळात महत्त्वपूर्ण,प्रभावी, प्रेरणादायी व प्रासंगिक आहेत.

1) वेदकालीन गणराज्याचे समर्थन :

स्वामी दयानंद यांनी वेदकाळातील गणराज्य पद्धतीचे समर्थन केले होते. गणराज्य पद्धतीत राजा ईश्वराच्या प्रतिनिधी मानत असत. राजा कुटुंबप्रमुखाप्रमाणे असे राज्याची व्यवस्था करणे, संरक्षण करणे,राज्याचा सर्वांगीण विकास करणे,सर्व गुणसंपन्न राजा चक्रवर्ती राजाची स्थापना करून आपली कीर्ती चौकडे पसरवितो. राज्यसत्तेचा दैवी किंवा ईश्वरी सिद्धांत स्वामीजींनी मांडला परंतु परंपराने अनुवंशिक तत्त्वावर राजाला मान्यता दिली नाही. राजा सर्वाधिकारी सत्ताधारी नसून धर्म सत्तेच्या अधीन आहे.राज्यातील जनतेचे सुख, समृद्धी व कल्याणाचा विचार करणारा राजा या दृष्टिकोनातून स्वामीजींनी विचार मांडले आहे.

2) स्वराज्य व स्वावलंबन:

भारतीय लोकांना स्वतःच्या देशाचे व संस्कृतीचे महत्त्व समजून त्यांच्यामध्ये चेतना निर्माण करणे भारत भारतीयांचा,स्वराज्य,स्वदेशी, स्वसंस्कृती विषयी जाणीव जागृती करून विकास करणे, या विषयी दयानंद स्वामी समाजाला आव्हान करत होते. इंग्रजांच्या शोषणापासून, गुलामगिरी व पारतंत्र्यापासून मुक्त, स्वतंत्र, स्वावलंबी होणे यासाठी संपूर्ण भारतीयांना आवाहन केले.

3) धर्म आणि राजकारण :

स्वामी दयानंद धर्म व राजकारण यांचा परस्पर संबंध असल्याचे मानतात.त्यांनी भारतीय जनतेत धर्म शुद्धतेचा विचार मांडला. धर्माची व्याख्या करताना म्हटले जीवनाच्या सर्व अंगात शुद्धता व सत्याची स्थापना करणे,समाजात शुद्धतेचा, सत्याचा व नैतिकतेचा प्रचार,प्रसार करण्याचे ध्येय साध्य करण्यासाठी विचार व कार्य करून योगदान दिलेले आहे.

4) स्वतंत्रता आणि राष्ट्रीय एकात्मता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी ब्रिटिशापासून स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दृष्टीने लोकांना आपल्या विचार व कार्यातून प्रयत्न करत होते. लोकात एकत्रित शक्ती आहे, त्यामुळे परकीय साम्राज्यवादी ब्रिटिशांना भारतातून हाकलने सहज

शक्य होईल.स्वतंत्रता व राष्ट्रीय एकात्मतासाठीस्वामी दयानंद यांनी महान योगदान दिलेले आहे.

5) सामाजिक व राजकीय शिक्षण :

स्वामी दयानंद यांनी भारतीय समाज व अनुयायांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. शिक्षणामुळे सक्षम, जागरूक,कर्तव्यपरायण नागरिक निर्माण होतो. जनशक्तीसाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे यावर स्वामीजींचा विश्वास होता. स्वामी दयानंद यांनी भारतीय जनतेचे सामाजिक व राष्ट्रीय शिक्षणासाठी योगदान दिले आहे.

6) राज्याचा सिद्धांत विषयी विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती राज्याच्या उत्पत्ती बद्दल चर्चा न करता संबंधित राज्याच्या चरित्राच्या चर्चेवर लक्ष केंद्रित करतात. त्यांच्या मते राज्य म्हणजे जीवनातील सर्वोच्च वस्तूंची प्राप्ती,राज्याचे उद्दिष्ट केवळ नागरिकांचे धर्मनिरपेक्ष व भौतिक हित पाहणे नसून मानवी जीवनातील धर्म, भौतिक समृद्धी, उपभोग आणि मोक्ष या चार घटकांचे वचन देणे आहे.

7) चक्रवर्ती राज्याची संकल्पना :

'सत्यार्थ प्रकाश ' ग्रंथात स्वामी दयानंद यांनी चक्रवर्ती राज्याचा उल्लेख केला आहे. त्यांनी अनेक प्रार्थनेमध्ये आर्यांच्या विश्व साम्राज्याबद्दल गौरवउदगार काढले. त्यांचा चक्रवर्ती राज्यविषयकविचार राजकीय दृष्टिकोनातुन प्रभावित नसून अध्यात्मिक व नैतिक पायावर आधारलेला आहे.भारतात प्राचीन काळात अनेक चक्रवर्ती राजे होऊन गेले त्यांनी भारतीय संस्कृती, अध्यात्माची गौरव पताका पराक्रमाने जगभर पसरली.भारत जगाला नैतिक व आध्यात्मिक नेतृत्व पुरवणारा देश म्हणून प्राचीन काळापासून भारताची ओळख चक्रवर्ती राजामुळे होती. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी चक्रवर्ती राजाची संकल्पना मांडून त्याचे समर्थन केलेले आहे.

8) स्थानिक सोशासन विषय संकल्पना:

स्वामी दयानंद यांनी भारतासाठी प्राचीन काळापासून चालत आलेली स्वशासन व्यवस्था, पंचायत व्यवस्था प्रत्येक क्षेत्रात उपयोगी असल्याचे आपल्या चिंतनामध्ये मांडलेले आहे.प्राचीन काळात प्रत्येक खेडे स्वयंशासित व स्वावलंबी होते.खेड्याला शासनाचे प्राथमिक लक्ष बनवले,खेडेगाव स्थानिक स्वशासन विकेंद्रीकरणाचे दुसरे नाव होते.या काळात या संस्थांची समृद्धी होती,अनेक वेद मंत्रामध्ये या आशयाची प्रार्थना होती. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातूनही समजते की राज्य ग्रामीणजीवनात हस्तक्षेप फार कमी करत होते.प्रत्येक गावात एक पंचायत आणि खेड्यांची एक न्यायसभा दोन, तीन,पाच व शंभर खेड्यांचे एक व्यवस्थापन सभाभवन असे,प्रजेच्या परवानगीशिवाय कोणी व्यक्ती राज सिंहासनावर अधिकार करू शकत नसे. स्थानिक स्वशासनात अधिकारी प्रशासन कार्य जनसंमतीने चालत असे.या दृष्टीकोनातून स्थानिक स्वशासनाविषयी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी विचार मांडले.

9) कायद्याचे राज्य संकल्पना :

स्वामी दयानंद यांनी लिहिलेल्या सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथात ते म्हणतात कायदा हाच खरा राजा असतो. कायदा एकाच व्यक्तीला खरा राजा म्हणतो. वैदिक ग्रंथातील शिकवण ज्यात म्हटले आहे की, कायदा हाच खरा राजा होय.न्याय कायदा हाच खरा धर्म आहे, तो लिहीत असलेल्या व्यक्ती शून्य कायद्यावर तो नियम राजापेक्षा वरचढ असतो.एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल असून जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था ठेवतो, कायदा हाच खरा रक्षक असतो. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो. हुशार लोक कायद्याला धर्म किंवा अधिकार म्हणून पाहतात कायद्याच्या योग्य वापरामुळे लोकात आनंद होतो तर अयोग्य वापरामुळे तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरीत्या आनंदात आणलेला कायदा राज्यात

सदगुणाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करणे व लोकांच्या मनातील इच्छांची पूर्ततेला सुरक्षित करत असतो. राजा व उच्च अधिकारी यांच्या खटल्यासाठी न्यायालयात वेगळा न्यायालय संच प्रदान करणे मान्य नाही तर कायदा हा आदेश कायम ठेवतो आणि सांगतो की सामान्य व्यक्ती पेक्षा राजाला दिलेली शिक्षा हजार पट जास्त असावी. स्वामी दयानंद यांनी कायद्यापेक्षा कोणी मोठा नसल्याचे स्पष्ट केले आहे.

10) शासनाची कार्यविषयी विचार :

स्वामी दयानंद यांच्या मते, शासन हे समाजाचे एजंट आहे शासन जनतेच्या अंतर्गत व बाह्य संकटापासून सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी नाहीतर मानवी जीवनाच्या सर्व उद्दिष्टांना प्रोत्साहन देणारे असते.स्वामी दयानंद खाजगी मालमत्ता धारण करण्यास मान्यता देतात परंतु श्रीमंतलोक शासनास त्रासदायक होतात असे मत मांडतात. राज्याच्या सुरक्षितता व स्वातंत्र्यासाठी सैन्याच्या सशक्तिकरणाला महत्त्व देतात.

11) लोकशाही विषयी विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेद, प्राचीन भारतीय संस्कृती व प्राचीन भारतीय विचाराचे पुनरजीवन व्हावे या दृष्टिकोनातून लोकशाही संस्थांची मांडणी करून एकाधिकारशाहीला विरोध केला आहे.लोकशाही संस्थांची मांडणी सत्तेचे विकेंद्रीकरण,सत्ता वाटप करण्यासाठी शासनाच्या धर्मसभा, विधानसभा व राज्यसभा या तीन अंगाचे समर्थन केले व तीन ही सभाचे प्रतिनिधी जनतेने निवडून द्यावे हे स्पष्ट केले आहे. जनतेची संमती,मान्यता या दृष्टिकोनातून लोकशाही विषयी विचार मांडले आहेत.

12) महिला शिक्षण व धर्म विषयी विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राज्यातील सर्व चारही वर्गातील स्त्री-पुरुषांना समान शिक्षण आवश्यक असल्याचे म्हटले आहे. शिक्षणाची जबाबदारी राजा किंवा राज्यावर असते, राज्याने सर्वांना सक्तीचे शिक्षण दिले पाहिजे. शिक्षण हे नैतिक व धार्मिकतेवर आधारित असावे. भारताच्या विकासासाठी, समृद्धीसाठी शिक्षण आवश्यक आहे. भारत एक काळ विश्वगुरू होता, जगातील लोक विद्यार्थी म्हणून भारतात शिक्षण घेत होते. भारतीय समाजात स्त्री शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह आदी वाईट प्रथा,रुढी नष्ट करून राष्ट्रहितासाठी शिक्षण सर्वांना मिळाले पाहिजे आणि ते अनिवार्य असले पाहिजे असे महत्त्वपूर्ण विचार मांडले आहेत.

वेद हे सर्व ज्ञानाचे,धर्माचे उगमस्थान आहे.वेदाच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी महर्षी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 7 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली." जगाला उद्धात्त बनवणे " हे ब्रीदवाक्य घेऊन सामाजिक सुधारणा,वेद,शिक्षण, मानवतावाद,समाज कल्याण, सत्याचा स्वीकार,वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा स्वीकार आदी दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे.तसेच स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी हिंदी (आर्यभाषा) संस्कृत या भाषेमधून सत्यार्थ प्रकाश,गोकरुणानिधी, पंचमहायज्ञविधी, संस्कार विधी, वेधभाष्य, आर्यभिविनय,व्यवहारभानू आदी ग्रंथ,पुस्तकाचे लेखन केले आहे. महर्षी दयानंद यांनी हिंदीला आर्यभाषेचे नाव दिले व कारण संस्कृत पेक्षा हिंदी भाषेला जाणणारा बोलणारा लोकसमुदाय मोठा आहे.

समारोप :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा कालखंड ब्रिटिश साम्राज्य, भारताचे पारतंत्र्य पश्चिमात्यांचे अंधानूकरण यामुळे भारतीय समाज आपला प्राचीन वैभव संपन्न इतिहास वेप्राचीन संस्कृती जगाला सर्व क्षेत्रात नेतृत्व देणारे जगाचे गुरुस्थानी असणाऱ्या आपला इतिहास विसरले होते. भारतीय समाजात सामाजिक अपप्रवृत्ती, विषमता, जातिवाद, कर्मकांड,अंधश्रद्धा,शिक्षणाचा अभाव यामुळे सामाजिक,राजकीय, धार्मिक,शैक्षणिक,राष्ट्रीय,

मानवतावादी दृष्टिकोनातून जाणीव जागृती होण्यासाठी स्वामी दयानंद आणि भारतीय जनतेत,लोकात नवचेतना निर्माण करून स्वतत्व, स्वराज्य, राष्ट्राभिमान निर्माण करण्याचे महत्त्वाची कार्य केले.रोमा रोला यांनी स्वामी दयानंद यांना भारतीय स्वातंत्र्याचा उद्धगाता, लोकांचा नेता व राष्ट्रीय पुनर्जागृतीचा व पुनर्जीवनाचा उद्धाता म्हटले आहे.

संदर्भसूची :

1) डॉ.भा.ल.भोळे -भारतीय राजकीय विचार, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स,नागपूर - 2003.
2) डॉ.रमेश ढोबळे - आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, छत्रपती संभाजीनगर, जून 2010
3) महर्षी दयानंद सरस्वती - सत्यार्थ प्रकाश (मराठी), स्वदेशी स्टोअर, पुणे, 2018.
4) डॉ. वंदना अरोरा - दयानंद सरस्वती सुधारणावादी राजकीय सिद्धांत आणि विचार, पाश्चात्य आणि भारतीय परंपरा.
5) डॉ. साहेबराव गाठाळ - आधुनिक भारतीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन, छत्रपती संभाजीनगर, जून -2019.
6) www.swamidayanand.org
7) htt://ebooks. inflibnet. ac. in

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

डॉ. रवींद्र कोंडीराम काळे[1], डॉ. मोरे संजय दिनकर[2]
[1] *प्राध्यापक, के. एस. के. महाविद्यालय, बीड.431122*
[2] *सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, बलभीम महाविद्यालय, बीड 431122*
Corresponding Author – डॉ. रवींद्र कोंडीराम काळे
DOI - 10.5281/zenodo.14792720

प्रस्तावना:

भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये प्राचीन काळापासून राजकीय विचार मांडण्याची दीर्घ परंपरा आढळून येते. वैदिक वाङ्‌मयातून राजकीय विचारांची सुरुवात झालेली दिसून येते. वेदकाळापासून ते इंग्रजांच्या आगमनापर्यंत म्हणजेच जवळपास तीन हजार वर्षापासून भारतात राजकीय विचार मांडण्याची परंपरा सुरू होती. पुढील काळात राजकीय विचारसरणीमध्ये विविध विचारसरणीची आखणी केलेली दिसून येते. यामध्ये ब्रिटिशांच्या सुरुवातीच्या काळात स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी हिंदू धर्माच्या प्रभावात असताना देखील राजकीय विचारांमध्ये राष्ट्रवादी याबाबत विचार मांडले दिसून येतात. व आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी राजकीय विचारांची परंपरा जोपासली आहे. भारतीयांचा गुलामगिरीला विरोध, फुटीरतेवादाला विरोध या बाबींच्या मदतीने राष्ट्रवादाचे विचार त्यांनी मांडले. म्हणजे स्वामी दयानंद यांनी स्वराज्य फुटीरवादी धोरणावर टीका व विरोध शिक्षणाचा पुरस्कार,गुलामगिरी वसाहतवादाला विरोध या सर्व कार्य व विचारांच्या माध्यमातून राष्ट्रवादीची भावना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला ज्याचा उपयोग राष्ट्रवादीची भावना विकसित होण्यास मदत झाली आहे.

भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक धार्मिक, राजकीय विचारवंता मध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार महत्त्वाचे मानले जातात, ब्रिटिश कालखंडामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यासाठी अनेक नेतृत्वाने आपले विचार कार्य व संघटनातून जनतेचा एकत्रित बांधण्यात प्रयत्न केला होता यामध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. मानवी जीवनाची उपस्थिती समजून घेण्यासाठी राजकीय विचारांचे अध्ययन अति महत्त्वाचे ठरते. कारण मानवी व्यवहारामागील कारणमीमासा राजकीय विचारातून लक्षात येत असतात. राजकीय विचारांचा प्रमुख उद्देश हा मानवी जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या उच्च दर्शन चा शोध घेणे असतो. राजकीय विचारांच्या माध्यमातून राज्य आणि व्यक्ती राज्य आणि समाज व्यक्ती आणि व्यक्ती यांच्यातील संबंध व कार्यपद्धतीच्या मागोवा घेतला जात असतो. लोकशाही व्यवस्थेत शासनाकडून अमलात आणल्या जाणाऱ्या कार्यक्रमांची भूमिका तपासण्यासाठी राजकीय विचारांचा अभ्यास उपयोगी पडतो.

वेदावर आधारित राजकीय व्यवस्था:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजकीय व्यवस्था बाबत विचार मांडताना ते वेदावर आधारित

मांडले आहेत त्यांनी शासनाची निवड पात्रताही वैदिक पद्धती पारदर्शक असावी असे मत मांडले आहे . स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेद हा प्रमाण ग्रंथ म्हणून वैद्यक तत्त्व ज्ञानावर आधारित राज्यकर्ते व शासनकर्ते असे मत मांडले आहेत. त्यांनी वैदिक धर्मानुसार राजकारण व राजकीय सत्ता निर्माण करून जनता व शासक यांच्यातील सहकार्याचे भावा असावे म्हटले आहे .

भारतीय समाज सुधारकांमध्ये राजाराम मोहन राय उद्यासागर महर्षी कर्वे, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शाहू महाराज अशा अनेक व्यक्तींनी स्त्री पुरुष समानतेला महत्त्व दिले होते. यांच्याप्रमाणे स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी देखील स्त्री पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला.

राजकीय विचार:

स्वामी दयानंद यांनी त्यांच्या काळातील राजकारणात थेट भाग घेतला नाही किंवा त्यांनी राजकीय विचारवंत म्हणून कोणताही विशिष्ट सिद्धांत मांडला नाही,परंतु त्यांना त्यांच्या काळातील राजकीय समस्या आणि विशेषतः भारतातील राजकीय गुलामगिरीचे दुष्परिणाम माहित होते. त्यामुळे धार्मिक आणि सामाजिक प्रश्नांचा विचार करतानाच त्यांनी विविध राजकीय विषयांवरही आपले मत मांडले.

1. समानतेचे समर्थन:

स्वामी दयानंद यांनी त्यांच्या स्वातंत्र्यासह व्यक्तीच्या समानतेचे समर्थन केले आहे. दयानंदांनी लोकांमध्ये अमानवी आणि अमानवी विषमता निर्माण करणाऱ्या जन्म-आधारित जातिव्यवस्थेचा तीव्र निषेध केला आहे. त्यांनी गुण-कर्मावर आधारित जातिव्यवस्थेचे समर्थन केले आहे. प्रत्येकाने स्वत:च्या प्रगतीवर समाधानी न राहता सर्वांच्या प्रगतीत आपली प्रगती समजून घेतली पाहिजे, या त्यांच्या विधानाच्या संदर्भात दयानंद यांचा व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि समता यांचा आदर्श आणि त्यांचा उद्देश समजू शकतो

2. लोकशाहीचे समर्थन:

स्वामी दयानंद यांच्या लोकशाहीशी संबंधित विचारांवर पाश्चात्य राजकीय तत्त्वज्ञानाचा कोणताही प्रभाव नाही. वैदिक राजकीय तत्त्वज्ञान आणि प्राचीन भारतातील राजकीय परंपरा हे त्यांच्या विचारांचा मूळ स्त्रोत आणि आधार आहे. त्यामुळे लोकशाहीची मूळ प्रवृत्ती दयानंद यांच्या राजकीय विचारात आहे. दयानंद यांनी सर्वांच्या हिताला महत्त्व दिले आहे. त्यांनी सर्व-हितकारक नियम आणि सर्व-हितकारी कार्य हे आपल्या राजकीय व्यवस्थेचे ध्येय मानले आहे.

3. राज्याच्या प्रशासकीय यंत्रणेचे संघटन:

स्वामी दयानंद यांनी राजाचे स्वातंत्र्य आणि वर्चस्व हे विध्वंसक असे वर्णन केले आहे. दयानंद यांनी शासनाच्या खालील तीन मुख्य संस्थांचा उल्लेख केला आहे: राजसभा, धर्मसभा आणि विधानसभा. त्यांनी या तिन्ही संमेलनांचे वर्णन लोकांच्या संस्था म्हणून केले आहे, दयानंदचे मत आहे की हजारो अज्ञानी आणि वासनांध पुरुषांच्या तुलनेत एका ज्ञानी आणि आत्मसंयमी माणसाचा निर्णय योग्य आणि अनुकरणीय आहे.

4. व्यक्तिस्वातंत्र्याचे समर्थन:

स्वामी दयानंद यांनी समाज आणि जातिव्यवस्थेच्या सेंद्रिय सिद्धांताचे समर्थन केले आहे. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याला सर्वाधिक महत्त्व दिले आहे. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाला आणि प्रतिष्ठेला त्यांनी आदर दिला आहे. म्हणजेच व्यक्तीस्वातंत्र्याचे दयानंद यांचे मत आहे. सर्व मानवांनी सर्वांसाठी फायदेशीर असलेल्या सामाजिक नियमांचे पालन करण्यावर अवलंबून राहिले पाहिजे आणि प्रत्येक हितकारक नियमात प्रत्येकाने मुक्त राहिले पाहिजे. सर्वांसाठी फायदेशीर असलेल्या नियमांचे पालन

करण्यात अवलंबित्व असले पाहिजे आणि प्रत्येक फायदेशीर नियमात प्रत्येकाने स्वतंत्र असले पाहिजे.

5. राज्याच्या लोककल्याणकारी कामांना पाठिंबा.

दयानंद यांनी राज्याला एक साधन आणि लोककल्याण म्हणजेच शेवटचे साधन मानले. तो स्वीकारला जातो. ज्यामध्ये दयानंदांच्या मते, राजाची जबाबदारी आहे समाज हा राज्याचा एक भाग म्हणून काम करतो. राजा कितीही पराक्रमी, श्रीमंत आणि वैभवशाली असला तरी त्याच्या प्रजेचा सर्वांगीण विकास होईल तेव्हाच हे गुण हितकारक आणि महत्त्वाचे ठरतात, असे त्याचे मत आहे. प्राचीन भारतीय राजकारणाला अनुसरून दयानंदांनी राज्याच्या लोककल्याणकारी धोरणाला पाठिंबा दिला.

6. **कार्यक्षम आणि निष्ठावान प्रशासकीय यंत्रणेच्या स्थापनेला पाठिंबा** देणे ही राजाची मुख्य जबाबदारी आहे. राज्याचे रक्षण आणि लोकांचे कल्याण या दृष्टिकोनातून त्यांनी संपूर्ण शासन व्यवस्था चालवली पाहिजे. या उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी प्रशासनाच्या प्रत्येक स्तरावर पात्र व सक्षम अधिकारी व सेवकांची नियुक्ती होणे आवश्यक आहे आणि त्यांचे हक्क त्यांच्या अधिकारांसह मृत मानले जाणे आवश्यक आहे.

7. प्रशासन आणि ग्राम प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण :

स्वामी दयानंद यांनी केंद्रीय प्रशासन आणि खेडी यांच्यातील सेंद्रिय आणि अविभाज्य प्रशासकीय संबंधाचे समर्थन केले आहे. खरे तर, दयानंद यांनी ग्रामप्रशासनाच्या रूपाने प्रशासनाच्या विकेंद्रीकरणाच्या योजनेचे पालन केले आहे

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सुधारक म्हणून अधोगतीकडे वाटचाल करणाऱ्या भारतीय समाजातील अनेक क्षेत्रांना हादरवून सोडले. आपल्या विचारांतून त्यांनी स्वदेशी, स्वभाषा आणि स्वराज्याचा प्रसार करून राष्ट्रवादाच्या भावनेला प्रोत्साहन दिले.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. कठारे अनिल, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद इ.स.सन 1818.
2. गाठाळ, महाराष्ट्रातील समाज सुधारक, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, 1999
3. गायकवाड श्रीकांत, मांजरे रामकिसन, भारतातील सामाजिक चळवळी, अरुणा प्रकाशन लातूर.
4. डॉक्टर महेंद्र पाटी,ल भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक्स पब्लिकेशन औरंगाबाद 2019
5. जाधव तुकाराम, राजनीतीशास्त्र परिचय, के सागर पब्लिकेशन पुणे 2011
6. ओम प्रकाश गाबा, भारतीय राजनीति विचारक नॅशनल पेपरबॅक पब्लिकेशन नई दिल्ली 2019
7. मल्होत्रा शां,ता स्वामी दयानंद सरस्वती के राजनीतिक विचार, कल्पना बुक डिस्ट्रीब्युटर्स दिल्ली, 2007

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार

डॉ. विलास आबासाहेब नरवडे
खोलेश्वर महाविद्यालय,अंबाजोगाई,
अर्थशास्त्रं विभाग
Corresponding Author - डॉ.विलास आबासाहेब नरवडे

DOI - 10.5281/zenodo.14792724

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश","वेदभाषा भूमिका" आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते. पुढे त्यांनी संपादित केलेले "आर्य पत्रिका" हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते. आर्य समाजाचे महान संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती आधुनिक भारताच्या राजकीय विचारांच्या इतिहासात एक अद्वितीय स्थान व्यापलेले आहे. जेव्हा भारतातील सुशिक्षित तरुण युरोपियन सभ्यतेच्या वरवरच्या पैलूंची गुलामगिरी करत होते आणि भारतीय लोकांच्या प्रतिभा आणि संस्कृतीकडे लक्ष न देता इंग्लंडच्या राजकीय संस्थांचे भारतीय भूमीत रोपण करण्यासाठी आंदोलन करत होते, तेव्हा स्वामी दयानंदांनी धैर्याने भारताच्या अवहेलनाला तोंड दिले. पश्चिमेकडील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय वर्चस्वाच्या विरोधात. इंडो-आर्यन संस्कृती आणि सभ्यतेचे महान प्रेषित स्वामी दयानंद हे देखील भारतातील राजकारणातील सर्वात प्रगत विचारांचे महान प्रवर्तक ठरले. ते मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था, कर्मकांड, नियतीवाद, भ्रूणहत्या, वरांची विक्री इत्यादींच्या विरोधात होते. ते स्त्रीमुक्ती आणि वंचित वर्गाच्या उत्थानासाठी उभे होते. वेद आणि हिंदूंचे वर्चस्व लक्षात घेऊन त्यांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माला विरोध केला आणि इतर पंथांचे हिंदू व्यवस्थेत पुनर्परिवर्तन करण्यासाठी शुध्दी चळवळीचा पुरस्कार केला. दयानंद यांनी राज्याचा सिद्धांत, शासनाचे स्वरूप, तीन-कॅमेराल कायदे, सरकारची कार्ये, कायद्याचे राज्य इत्यादींचे वर्णन करताना राजकीय कल्पना देखील व्यक्त केल्या. स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वतींच्या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाला आर्य समाज चळवळीच्या पौरुषत्वात आणि त्याच्या जवळपास प्रत्येक अनुयायीमध्ये विलक्षण प्रतिबिंब दिसले. आर्य

समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान कौतुकास्पद आहे.

सशोधनाची उद्दिष्टे:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक-राजकीय विचारांचे विश्लेषण करणे.
3. सुरुवातीच्या राष्ट्रवादी प्रतिसादाचे मूल्यांकन करणे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे कार्य:

दयानंद यांचा जन्म काठियावाडमधील मोरवी राज्यातील टंकारा येथे एका सनातनी ब्राह्मण कुटुंबात 1824 मध्ये शिवमंदिरात पुजारी म्हणून काम करणाऱ्या करसमजी तिवारी यांच्या घरी झाला. दयानंद यांचे बालपणीचे नाव मुळसंकर होते. वडिलांच्या प्रेमळ देखरेखीखाली दयानंद यांनी बालपणापासूनच वेद, संस्कृत व्याकरण आणि संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळवले होते. जीवनाच्या चार सामान्य दृश्यांचा साक्षीदार झाल्यानंतर गौतम बुद्ध झाला, त्याचप्रमाणे एका घटनेनंतर दयानंदची जीवनशैली बदलली. ते चौदा वर्षांचे असताना त्यांनी कुटुंबातील इतर सदस्यांसह शिवरात्रीचे व्रत ठेवले. रात्री शिवपूजा करून कुटुंबातील इतर सदस्य झोपू लागले पण मुळाजी जागृत राहिले. भक्तांनी शिवाला दिलेला नैवेद्य खात असलेला उंदीर त्याला दिसला. या घटनेमुळे त्याला वाटले की शिवाची मूर्ती प्रत्यक्ष देव असू शकत नाही. जेव्हा मूर्ती तिला अर्पण केलेले रक्षण करू शकत नाही, तेव्हा ती संपूर्ण जगाचे रक्षण करू शकत नाही. मूर्तीपूजेच्या निरर्थकतेबद्दल त्यांची खात्री पटली. या अनुभवाने त्याचा विवेक जागृत झाला आणि दयानंद हिंदू धर्माच्या दुर्गुणांच्या विरोधात कट्टर धर्मयुद्ध बनले.त्याच्या स्वतंत्र मनावर बंधने आणण्यासाठी त्याच्या वडिलांनी त्याला लग्नाच्या माध्यमातून कौटुंबिक जीवनात सामील करण्याचा प्रयत्न केला. दयानंद कौटुंबिक जीवनाच्या बंधनात पडण्यास इच्छुक नव्हते म्हणून त्यांनी घरातून पळ काढला आणि मथुरा गाठला.1861 मध्ये मथुरा येथे दयानंद स्वामी बृजानंद यांच्या संपर्कात आले. हा संपर्क त्याच्या कारकिर्दीतील निर्णायक बिंदू आहे. ते त्यांचे शिष्य बनले आणि त्यांनी प्राचीन धार्मिक साहित्य, विविध पौराणिक पुस्तके आणि संस्कृत व्याकरण ग्रंथाचा अभ्यास केला. दयानंदांच्या तात्विक पायाने मथुरेत ठोस आकार घेतला. त्याला ज्ञान आणि अनुभूती मिळाली. मूलशंकर दयानंद सरस्वती बनले आणि त्यांचे गुरू वृजानंद यांच्या सूचनेनुसार वेदाचा संदेश प्रसारित करण्यासाठी आणि रूढीवादी हिंदू धर्म आणि चुकीच्या परंपरांविरुद्ध लढण्यासाठी स्वतःला समर्पित केले.दयानंदांचा ब्राह्मसमाजाशी संबंध असला तरी; ते वेदांचे वर्चस्व आणि आत्म्याचे स्थलांतर स्वीकारण्यास तयार नव्हते. आपल्या जीवनातील ध्येय पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी 10 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली आणि आपले उर्वरित आयुष्य वेगवेगळ्या ठिकाणी आर्य समाजाच्या शाखा स्थापन करण्यात घालवले.दयानंदांच्या सुधारणावादी आवेशाने सनातनी हिंदूंना चिडवले. दयानंद टीकेला तोंड देत खंबीरपणे उभे राहिले.30 ऑक्टोबर 1883 रोजी अन्नातून विषबाधा होऊन त्यांचा मृत्यू झाला.

1) **महिला, शिक्षण धर्म आणि लोकशाही:**

स्त्रियांमधील सुधारणांच्या प्रश्नावर, दयानंद बालविवाहाच्या वाईट प्रथांना विरोध करत होते आणि विधवात्व लागू करत होते, ज्याला त्यांच्या मते वेदांची मान्यता नव्हती. पुनर्विवाहावर बंदी घालणाऱ्या समाजातील बाल-विधवांची दयनीय स्थिती त्यांच्या मनात खोलवर चिंतेचे वातावरण निर्माण करते. म्हणून त्यांनी 'निगोपा' (विधवा: आणि विधुरांचे कायमस्वरूपी सहवास) आणि नंतर विधवा पुनर्विवाह सुचवला.'आर्यावर्ताच्या समृद्धीसाठी' (भारत), दयानंदांच्या जागतिक दृष्टिकोनात शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान होते. नैतिक आणि धार्मिक पायावर आधारित आणि स्त्री-पुरुष या चारही वर्गांसाठी असणारे शिक्षण

दयानंदांना हवे होते. त्यांच्या मते या शिक्षणाचा भार राजा किंवा राज्याच्या खांद्यावर होता. सक्तीच्या शिक्षणासाठी ते उभे राहिले. भारताचे प्रबोधन त्यांनी विचार केला, या घटकावर अवलंबून आहे. व्याकरणावर भर देणाऱ्या शैक्षणिक व्यवस्थेच्या ते बाजूने होते; तत्वज्ञान, वेद, विज्ञान, वैद्यक, संगीत आणि कला.

दयानंद सरस्वतींच्या राजकीय तत्त्वज्ञानात दोन मध्यवर्ती विचार आहेत - काहीसे परस्परविरोधी आहेत. पहिली कल्पना आहे 'प्रबुद्ध राजेशाही' - ही संकल्पना जी त्याने मनुस्मृतीतून घेतली होती-म्हणजेच, धर्माच्या आज्ञाधारकतेत पूर्णपणे रुजलेली राजेशाही. दुसरी, काहीशी विरोधाभासी कल्पना म्हणजे निवडक प्रतिनिधित्व म्हणजे लोकशाही, तथापि, वेदांमध्ये विधानसभेचे आणि राजाच्या निवडणुकीचे संदर्भ असल्यामुळे खरोखर कोणताही विरोधाभास नाही. निवडणुकीच्या तत्त्वावर जोर देऊन, तो राजाला विधानसभेचा अध्यक्ष म्हणून व्याख्या करतो. शिवाय, त्यांच्यासाठी राजकारण, नैतिकतेपासून अविभाज्य होते आणि म्हणून त्यांनी राजकीय नेत्यांच्या आध्यात्मिक नेत्यांच्या मार्गदर्शनासाठी जोरदार युक्तिवाद केला.दयानंद यांनी त्यांचे लोकशाही निवडक तत्व आर्य समाजाच्या कार्यपद्धती आणि संघटनात्मक रचनेत विस्तारले. विकेंद्रीकरणाचे मूर्त स्वरूप असणाऱ्या राजनैतिकतेची त्यांनी पुढे कल्पना केली - एकक म्हणून गावासह एक विशाल कॉमनवेल्थ.आधुनिक भारतातील दहा महत्त्वाच्या तत्त्वांपैकी काही तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत: इंटरफेस आर्य समाज (1875 मध्ये स्थापित), ज्याने स्वातंत्र्य सैनिकांची एक पिढी तयार केली, विशेषतः उत्तर भारतामध्ये:

2) राजकीय विचार:

दयानंदांचे राजकीय विचार स्वामी दयानंद हे राजकारणातील एक आदर्शवादी होते आणि त्यांना वेदांच्या अभ्यासातून प्रेरणा मिळाली. त्यांची वेदांची व्याख्या करण्याची पद्धत पारंपारिक पद्धतीपेक्षा खूपच वेगळी होती. वेदांमध्ये सत्ये आहेत जी त्यांच्या उपयोगात सार्वत्रिक आहेत आणि जी तीव्र कारण आणि शोध विज्ञानाच्या कसोटीवर टिकू शकतात, ही प्राचीन परंपरा त्यांनी सुरू केली. भारतीय परंपरा अशी आहे की वैद्यकशास्त्र, गणित, संगीत, खगोलशास्त्र, राजकारण आणि अर्थशास्त्र ही शास्त्रेही वेदांवर आधारित आहेत.

3) राज्याचा सिद्धांत:

स्वामी दयानंद राज्याच्या उत्पत्तीबद्दल कोणतीही चौकशी करत नाहीत. प्रशासनाच्या सर्व अंगांसह पूर्णतः संघटित राज्याच्या चरित्राच्या चर्चेवर तो आपले लक्ष केंद्रित करतो. त्यांच्या मते, राज्य म्हणजे जीवनातील सर्वोच्च वस्तूंच्या प्राप्तीसाठी. राज्याचे उद्दिष्ट केवळ नागरिकांचे धर्मनिरपेक्ष आणि भौतिक कल्याण पाहणे हे नसून मानवी जीवनातील धर्म, भौतिक समृद्धी, उपभोग आणि मोक्ष या चार घटकांचे वचन देणे आहे. त्याची इच्छा होती की राज्याने आपल्या क्रियाकलापांना अशा प्रकारे निर्देशित करावे जेणेकरुन ते जगाच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यास अनुकूल असतील.

4) **सरकारचे स्वरूप:**

स्वामी दयानंद एका माणसाच्या नियमाविरुद्ध मरण पावले आहेत. त्याच्या सत्यार्थ प्रकाशात ते म्हणतात की निरंकुश सत्ता एका माणसाकडे सोपवली जाऊ नये. निरंकुश राजा कधीही इतरांना त्याच्या बरोबरीचे होऊ देत नाही. त्याचे स्वतःचे व्यक्तिमत्व इतरांच्या व्यक्तिमत्त्वावर सावली करू शकते. तो घोषित करतो की स्वत:च्या स्वार्थाची पूर्तता करण्यासाठी एक हुकूमशहा पक्षपाती असेल याची खात्री आहे. स्वामी दयानंद यांनी राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले. जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केला आहे. दयानंद त्यांच्या प्रजासत्ताकवादाच्या सिद्धांतामध्ये धर्मशास्त्राने प्रतिपादन केलेल्या राजसत्तेच्या दैवी अधिकाराशी जुळतात. राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी

सोपवलेल्या व्यक्ती जर विद्वान असतील तर ते राज्यासाठी मोठी सत्ता मिळवू शकतील असे त्यांचे निरीक्षण आहे .

5) कायद्याचे राज्य:

स्वामी दयानंदांनी कायदा एकट्यालाच खरा राजा मानला. तो सर्वांना वैदिक ग्रंथातील शिकवण लक्षात ठेवण्याचा आग्रह करतो ज्यात म्हटले आहे की “खरेच न्याय्य कायदा हाच खरा राजा होय; न्याय्य कायदा हाच खरा धर्म आहे.” तो लिहित असलेल्या व्यक्तिशून्य कायद्यावर तो नियम राजापेक्षा वरचढ ठरतो"एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल आहे जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था राखतो. फक्त कायदाच त्यांचा रक्षक आहे. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो, म्हणून शहाणे लोक केवळ कायद्याकडेच धर्म किंवा अधिकार म्हणून पहा. जेव्हा कायदा योग्यरित्या चालविला जातो तेव्हा सर्व लोकांना आनंद होतो परंतु जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने प्रशासन केले जाते तेव्हा न्यायाच्या आवश्यकतांचा योग्य विचार न करता तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरित्या प्रशासित कायदा सद्गुणांच्या सरावाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करतो आणि त्याच्या लोकांच्या मनातील इच्छांची प्राप्ती सुरक्षित करतो.’'स्वामी दयानंद यांना राजा आणि इतर उच्च अधिकाऱ्यांच्या खटल्यांसाठी न्यायिक न्यायालयांचा एक वेगळा संच देखील प्रदान करणे आवडत नाही. तो हा हुकूम कायम ठेवतो आणि सांगतो की राजाला दिलेली शिक्षा ही सामान्य व्यक्तीपेक्षा हजारपट जड असावी.

6) शासनाची कार्ये:

स्वामी दयानंदांसाठी सरकार हे समाजाचे एजंट आहे. हे केवळ अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी नाही तर मानवी जीवनाच्या सर्वोच्च उद्दीष्टांना प्रोत्साहन देण्यासाठी देखील आहे. नागरिकांना खाजगी मालमत्ता ठेवण्याची परवानगी देण्याची गरज त्यांनी मान्य केली. तो संपत्तीच्या विभाजनाच्या असमानतेवर विश्वास ठेवतो परंतु त्याच वेळी श्रीमंत लोक सरकारला त्रास देऊ शकतात.मजबूत सैन्याच्या देखरेखीवरही त्यांनी खूप भर दिला. ते वर्णन करतात की राज्याचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यासाठी देशामध्ये मजबूत संरक्षणात्मक शक्ती उभारण्याशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग नाही.त्यांच्या मते सरकार हे त्यांचे पालक आणि संरक्षक आहे जे एकतर वृद्धत्व आणि अशक्तपणामुळे आपली उपजीविका करू शकत नाहीत किंवा ते स्वत: ची काळजी घेण्यास खूप लहान आहेत, स्वामीजी स्पष्टपणे पत्नी आणि अल्पवयीन प्रकरणाचा उल्लेख करतात. मृत अधिकाऱ्यांची मुले जे सरकारच्या समर्थनास पात्र आहेत. तथापि, त्यांच्यापैकी कोणीही दुष्ट जीवन पत्करल्यास, त्याला किंवा तिला कोणतीही मदत मिळू नये.

8) दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाज

७ एप्रिल १८७५ रोजी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. ही एक हिंदू सुधारणा चळवळ होती, ज्याचा अर्थ "महान लोकांचा समाज" असा होतो. हिंदू धर्माला काल्पनिक समजुतींपासून दूर नेणे हा समाजाचा उद्देश होता.'कृणवण ते विश्वम् आर्यम्' हे समाजाचे ब्रीदवाक्य होते, ज्याचा अर्थ आहे, "या जगाला उदात्त बनवा".

आर्य समाजाचे दहा सिद्धांत पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. देव सर्व खऱ्या ज्ञानाचा आणि ज्ञानाद्वारे ज्ञात असलेल्या सर्व गोष्टींचा स्रोत आहे.
2. देव अस्तित्वात आहे, बुद्धिमान आणि आनंदी आहे. तो निराकार, सर्वज्ञ, न्याय्य, दयाळू, अजन्मा, अंतहीन, अपरिवर्तनीय, आरंभ-कमी, अतुलनीय, सर्वांचा आधार, सर्वांचा स्वामी, सर्वव्यापी, अचल, वृद्ध, अमर, निर्भय, शाश्वत आणि पवित्र आहे. सर्वांचा निर्माता. तो एकटाच पूज्य आहे.
3. वेद हे सर्व सत्य ज्ञानाचे धर्मग्रंथ आहेत. त्यांचे वाचन करणे, शिकवणे, पाठ करणे आणि त्यांचे वाचन ऐकणे हे सर्व आर्यांचे परम कर्तव्य आहे.
4. सत्य स्वीकारण्यास व असत्याचा त्याग करण्यास सदैव तयार असले पाहिजे

5. सर्व कृत्ये धर्माला अनुसरूनच करावीत, म्हणजे काय योग्य आणि अयोग्य याचा विचार करूनच.
6. आर्य समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट जगाचे भले करणे, म्हणजेच प्रत्येकाचे भौतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक कल्याण करणे हे आहे.
7. सर्वांबद्दलचे आपले आचरण प्रेम, नीतिमत्ता आणि न्यायाने निर्देशित केले पाहिजे.
8. आपण अविद्या (अज्ञान) दूर करून विद्या (ज्ञान) वाढवायला हवी.
9. केवळ त्याच्या/तिच्या चांगल्या गोष्टींचा प्रचार करण्यात कोणीही समाधानी नसावे; याउलट, सर्वांचे भले व्हावे यासाठी आपले भले पहावे.
10. सर्वांच्या हिताला चालना देण्यासाठी समाजाच्या नियमांचे पालन करण्यासाठी एखाद्याने स्वतःला प्रतिबंधित समजले पाहिजे, तर वैयक्तिक कल्याणाच्या नियमांचे पालन करताना सर्वजण मुक्त असले पाहिजेत.आर्य समाजाची ही 10 संस्थापक तत्त्वे ती स्तंभ होती ज्यावर महर्षी दयानाद यांनी भारतामध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आणि लोकांना वेद आणि त्याच्या अविचलित आध्यात्मिक शिकवणीकडे परत जाण्यास सांगितले. समाज आपल्या सदस्यांना मूर्तीपूजा, तीर्थयात्रा आणि पवित्र नद्यांमध्ये आंघोळ, पशुबळी, मंदिरात अर्पण, पुरोहितपद इत्यादी धार्मिक प्रथांचा निषेध करण्यासाठी निर्देश देतो. समाजाने अनुयायांना आंधळेपणाने अनुसरण करण्याऐवजी विद्यमान श्रद्धा आणि कर्मकांडांवर प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित केले.

9) महिलांचे उत्थान:

आर्य समाजाने केवळ भारतीय मानसिकतेची आध्यात्मिक पुनर्रचनाच केली नाही, तर विविध वाईट सामाजिक प्रथांचे उच्चाटन करण्याचे कामही केले. विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री शिक्षण हे यापैकी प्राथमिक होते.1880 च्या दशकात समाजाने विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा देण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले. महर्षी दयानंद यांनीही मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि बालविवाहाला विरोध केला. समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी सुशिक्षित पुरुषाला सुशिक्षित पत्नीची गरज असल्याचे त्यांनी जाहीर केले.

10) शुद्धी चळवळ:

शुध्दी चळवळ महर्षी दयानंद यांनी स्वेच्छेने किंवा अनैच्छिकपणे इस्लाम किंवा ख्रिश्चन सारख्या इतर धर्मात धर्मांतरित झालेल्या व्यक्तींना हिंदू धर्मात परत आणण्यासाठी सुरू केली होती. ज्यांनी हिंदू धर्मात परतण्याचा मार्ग शोधला त्यांना शुद्धी किंवा शुद्धीकरण दिले गेले आणि समाजाने समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी, निराश वर्गांना हिंदू धर्माच्या पटलात परत नेण्याचे उत्कृष्ट कार्य केले.

11) शैक्षणिक सुधारणा:

महर्षी दयानंद यांना पूर्ण खात्री होती की हिंदू धर्मातील भेसळ होण्यामागे ज्ञानाचा अभाव हा मुख्य दोषी आहे. त्यांनी आपल्या अनुयायांना वेदांचे ज्ञान शिकवण्यासाठी आणि त्यांच्यासाठी ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी अनेक गुरुकुलांची स्थापना केली. त्यांच्या विश्वास, शिकवणी आणि कल्पनांनी प्रेरित होऊन त्यांच्या शिष्यांनी 1883 मध्ये त्यांच्या मृत्यूनंतर दयानंद अँग्लो वैदिक कॉलेज ट्रस्ट अँड मॅनेजमेंट सोसायटीची स्थापना केली. लाहोर येथे 1 जून 1886 रोजी लाला हंस राज मुख्याध्यापक असताना पहिले हायस्कूल स्थापन करण्यात आले.

12) धार्मिक सुधारणा:

दयानंदने वेदांना अमर केले असले तरी त्यांनी मूर्तीपूजेला विरोध केला. कर्मकांडाच्या विरोधात त्यांनी आवाज उठवला. त्या धार्मिक कामगिरीमुळे भारताचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक अध:पतन होईल .भारतीय पौराणिक कथांमध्ये असलेल्या कल्पनाही त्यांनी नाकारल्या.त्याने विविध स्वरूपातील बहुदेववाद किंवा देवाच्या उपासनेचा निषेध केला. या बहुदेववादामुळे हिंदू समाजात फूट पडल्याचे त्यांनी आवर्जून सांगितले. एकेश्वरवादावर भर देऊन आणि निराकार ईश्वराला वाहून घेण्यावर त्यांनी 'सत्यर्थ प्रकाश' मध्ये लिहिले

आहे“अद्वैतवाद्यांनी सामान्यत: त्याच्याकडे दिलेल्या सर्व गुणधर्मासह एकच देव आहे. तो प्रथम वेदांचा निर्माता आहे, नंतर जगाचा, म्हणून वेद हे जगाच्या तुलनेत शाश्वत आहेत, परंतु ईश्वराच्या तुलनेत अ-आंतरिक आहेत.अशाप्रकारे दयानंदांनी धर्माच्या क्षेत्रात बिनधास्त क्रांती घडवून आणली. आध्यात्मिक विकासासाठी आंतरिक शुद्धता आवश्यक असल्याचे त्यांनी सांगितले.धर्म,मोठ्या प्रमाणात, मनुष्याच्या शरीराचे, मनाचे आणि आत्म्याचे नियमन करण्यासाठी होते.त्यामुळे धर्म, सत्य, पवित्रता, मुक्ती, कायदा, नैतिक आचरण हे त्यांच्यासाठी समानार्थी शब्द होते.

13) जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेला विरोध :

दयानंद यांनी जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध आपल्या धर्मयुद्धाचे नेतृत्व केले. त्यांनी वेदात वर्णिलेल्या वर्ण पद्धतीचा पुनर्व्याख्या केला. हे समाजातील व्यावसायिक हेतूसाठी होते. गुण, कर्म आणि स्वभाव या तत्त्वांनुसार, समाज वेगवेगळ्या वर्णांमध्ये विभागला गेला होता जसे की ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र त्यांच्या संबंधित व्यवसाय जसे की पूजा करणे, देशाचे रक्षण करणे, व्यापार आणि व्यापार करणे आणि इतर तीन जातींची सेवा करणे.हा व्यवसाय परस्पर बदलण्यायोग्य होता. समाजाच्या या विभाजनाच्या राजकीय गरजेवर त्यांनी भर दिला. त्यांच्या शब्दात, जात म्हणजे-"राज्यकर्त्यांनी समाजाच्या सामान्य भल्यासाठी बनवलेली राजकीय संस्था, नैसर्गिक किंवा धार्मिक भेद नाही. हा नैसर्गिक भेद नाही, कारण चार जाती देवाने माणसांच्या वेगळ्या प्रजाती म्हणून निर्माण केल्या नाहीत; परंतु सर्व पुरुष समान स्वभावाचे, एकाच जातीचे आणि भाऊ आहेत”.अशाच प्रकारे, दयानंद यांनी अस्पृश्यतेचा निषेध केला आणि त्याला अमानवीय आणि असामाजिक म्हणून लेबल केले. अस्पृश्यतेची प्रथा अजिबात नव्हती अशा वेदांचा त्यांनी हवाला दिला.

१४) महिलांची स्थिती:

आर्य समाजाने केवळ भारतीय मानसिकतेची आध्यात्मिक पुनर्रचनाच केली नाही, तर विविध वाईट सामाजिक प्रथांचे उच्चाटन करण्याचे कामही केले. त्यापैकी प्राथमिक विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री शिक्षण हे होते. 1880 च्या दशकात समाजाने विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा देण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले.महर्षी दयानंद यांनीही मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि बालविवाहाला विरोध केला.समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी सुशिक्षित पुरुषाला सुशिक्षित पत्नीची गरज असल्याचे त्यांनी घोषित केले.बालविवाह आणि पर्दापद्धती हे हिंदू समाजाचे आदेश होते. स्त्रीशिक्षणावर निर्बंध होते आणि विधवा पुनर्विवाहाला परवानगी नव्हती. दयानंद यांनी या सर्व दुष्कृत्यांचा निषेध केला. त्यांनी वैदिक काळात स्त्रियांच्या उच्च स्थानाचा उल्लेख केला. म्हणून, त्यांनी पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांच्या समान हक्कांच्या बाजूने युक्तिवाद केला. त्यांनी स्पष्ट केले की एक निरक्षर महिला तिच्या पतीवर, मुलांसाठी आणि संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी असेल. त्यांनी महिला शिक्षणावर भर दिला आणि त्यांना डीएव्ही शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये वाचण्यासाठी तरतूद केली.त्यांनी मालमत्तेवर महिलांचा अधिकार असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला आणि ही वाईट प्रथा बंद करण्यासाठी कायद्याच्या बाजूने युक्तिवाद केला. त्यांनी बहुपत्नीत्व आणि बहुपत्नीत्वाचाही निषेध केला.त्यांच्या सुधारणांमुळे स्त्रियांना नैतिक बळ मिळाले आणि त्यांच्या उन्नतीसाठी मदत झाली.

निष्कर्ष:

वर्तमान समजून घेण्यासाठी, भूतकाळ जाणून घेणे आवश्यक आहे.शतकानंतरही दयानंदांच्या धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची हिंदू अराजकता दूर करण्याची क्षमता, आपल्याला पुन्हा एकदा स्पष्टपणे सांगते की, विचारधारा जगावर राज्य करतात आणि वैचारिक आक्रमकतेचा वेळीच प्रतिकार केला नाही तर त्याचे चिरकाल दुःखद परिणाम होऊ शकतात. त्यामुळे दयानंदांची एक सौम्य हिंदू समाजसुधारक अशी

लोकप्रिय संकल्पना अर्धसत्य आहे. दुसरा अर्धा भाग असा आहे की समकालीन हिंदू कट्टरतावाद आणि अल्पसंख्याक धर्मांविरुद्धच्या लढाईची मुळे, 19व्या शतकात, विशेषत: दयानंद सरस्वती सारख्या व्यक्तींच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानात खूप खोलवर आहेत. त्यामुळे दयानंद आणि समकालीन हिंदुत्व यांच्यातील वैचारिक दुवा लक्षात न येण्याइतपत स्पष्ट आहे.

संदर्भसूची:

1) श्री.रा. वा.शेवाडे गुरुजी -दयानंद सरस्वती - मेहता पब्लिकेशन पुणे, सप्टेंबर 2017
2) डॉ. बी. एल. ग्रोवर - आधुनिक भारताचा इतिहास- एस चंद अँड कंपनी प्रा. लि -2015
3) श्री.अनंत ओगले - दयानंद, कॉन्टिनेन्टल प्रकाश,जानेवारी 2000
4) डॉ. धनंजय आचार्य - आधुनिक भारत, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती- जून 2006
5) डॉ. एस. एस गाठाळ - आधुनिक भारत, के. एस पब्लिकेशन पुणे, प्रथमावृत्ती - जुलै 2015
6) डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे, प्रा डॉ सुखदेव शिंदे, प्रा जयश्री शिंदे - भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स औरंगपुरा,औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती - जुन 2015
7) नपती पांडे (1985). स्वामी दयानंद सरस्वती . प्रकाशन विभाग, माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार. p 8.
8) केएस भारती (1998). प्रख्यात विचारवंतांचा विश्वकोश . खंड. 7. संकल्पना प्रकाशन कंपनी. p 188. ISBN 978-81-7022-684-0
9) स्वामी दयानंद सरस्वती, गंगाराम गर्ग, पृ. १९८ .
10) होलोमन, रेजिना ई.; एसए आरुतीयूनोव्ह (1978). वांशिकतेवरील दृष्टीकोन . माउटन. pp. ३४४– ३४५. ISBN ९७८-९०-२७९-७६९०-१
11) बसंत कुमार लाल (1978). समकालीन भारतीय तत्त्वज्ञान . मोतीलाल बनारसीदास. p 3ISBN ९७८-८१-२०८-०२६१-२
12) ख्रिस्तोफर इशरवुड (1980). रामकृष्ण आणि त्यांचे शिष्य . वेदांत प्रेस. p १५९ . ISBN ९७८-०-८७४८१-०३७-०
13) नरेंद्र नाथ भट्टाचार्य (1996). भारतीय धार्मिक इतिहासलेखन . मुन्शीराम मनोहरलाल पब्लिशर्स. p 58. ISBN ९७८-८१-२१५-०६३७-३
14) कृष्णसिंग आर्य, पीडी शास्त्री (1987) स्वामी दयानंद सरस्वती: अ स्टडी ऑफ हिज लाइफ अँड वर्क . मनोहर. p 327. ISBN 8185054223
1. शिशिरकुमार मित्रा; अरबिंदो घोष (1963). पुनरुत्थान भारत . सहयोगी प्रकाशक. p 166

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

डॉ. श्रीधर आघाव
राज्यशास्त्र विभाग
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.
Corresponding Author -डॉ. श्रीधर आघाव

DOI - 10.5281/zenodo.14792734

प्रस्तावना :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी प्रत्यक्ष राजकारणात सहभाग जरी घेतला नसला तरी देखील एक राजकीय विचारवंत या नात्याने राजकीय सिद्धांताचे प्रतिपादन त्यांनी केले आहे. तत्कालीन राजकीय समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर उपाययोजना सुचवण्याचे कार्य त्यांनी केलेले आहे. तत्कालीन परिस्थितीमध्ये भारतात राजकीय गुलामगिरी चे परिणाम त्यांना अवगत होते. त्यामुळेच त्यांनी सत्यार्थ प्रकाश आणि ऋग्वेदादीभाष्य भूमिका या सारख्या धार्मिक ग्रंथामध्ये राजकीय विश्लेषण किंवा राजधर्म याचे स्पष्टीकरण केलेले दिसून येते. त्यांच्या राजकीय विचारांमध्ये एक सूत्रता दिसून येते. वैदिक राजतंत्र आणि गणतंत्र व्यवस्था तसेच मनुस्मृति याच्या व्यतिरिक्त कौशल्या यांच्या विचारांचा प्रभाव दयानंद सरस्वती यांच्यावर होता.

समानतेचे समर्थन :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी व्यक्तीचे स्वातंत्र्य सोबतच समानतेचे देखील समर्थन केले आहे. जन्मावर आधारित जातीव्यवस्थेचा तीव्र विरोध आणि खंडन त्यांनी केले आहे ते असे म्हणतात की व्यक्तीमध्ये अ मानवी विषमता जन्म आधारित जाती व्यवस्था निर्माण करते. या ऐवजी त्यांनी गुणकर्मावर आधारित वर्णव्यवस्थेचे समर्थन केले आहे. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांना आणि शुद्रांना देखील वेदांचे अध्ययन करण्याचा अधिकार दिला पाहिजे याचे समर्थन त्यांनी केले. श्रेष्ठ जीवन जगण्यासाठी स्त्रिया आणि पुरुष यांना समान अधिकार असले पाहिजेत अर्थात याविषयी लिंग जन्म जाती धर्म आणि संपत्ती या आधारावर भेदभाव होता कामा नये. त्यांनी स्थापन केलेल्या आर्य समाज या संस्थेमध्ये सर्व सदस्यांना समान स्तरावर त्यांनी मानले. प्रत्येक व्यक्तीने केवळ आपल्या प्रगतीमध्ये समाधानी न होता इतरांच्या प्रगतीमध्ये समाधान मानून त्याचा सन्मान केला पाहिजे असे ते म्हणतात.

लोकशाहीचे समर्थन :

दयानंद सरस्वती यांच्या लोकशाही बाबत विचारावर पाश्चिमात्य राजकीय विचारांचा प्रभाव नव्हता त्यांच्या राजकीय विचाराचा आधार वैदिक राजकीय विचार आणि प्राचीन भारतीय राजकीय परंपरा होता. दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांमध्ये लोकशाहीची मूळ प्रवृत्ती दिसून येते परंतु त्यांनी वयस्क मताधिकार सार्वजनिक निवडणुका पक्ष व्यवस्था किंवा बहुमतावर आधारित निर्णय या प्रणालींचा उल्लेख केलेला दिसून येत नाही. धर्मवीर शास्त्री यांचे असे मत आहे की सद्यस्थितीत असलेली

लोकशाही पेक्षा दयानंद सरस्वती यांनी प्रतिपादन केलेली लोकशाही गुणवत्तेने श्रेष्ठ आहे. वास्तविकपणे दयानंद सरस्वती यांची लोकशाही संबंधित धारणा खालील प्रमाणे होती.

- दयानंद सरस्वती यांनी राजपदाचे समर्थन केले आहे. प्रजेचे हित याला साध्य म्हणून राज्याला साधन मानले आहे.
- व्यक्ती स्वातंत्र्य, समानता आणि प्रजाहित याबाबतची तत्वे दयानंद सरस्वती यांच्या लोकशाही विषयक विचारात दिसून येतात. व्यापक प्रमाणात लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना त्यांनी स्वीकारली आहे.
- आधुनिक लोकशाहीमध्ये बहुमत हा मुख्य आधार असा सिद्धांत आहे परंतु दयानंद सरस्वती यांनी सर्वांच्या हिताला महत्त्व दिले आहे. सर्व हितकारी नियम तसेच कार्य यांना राजकीय व्यवस्थेचे साध्य मानले आहे. महात्मा गांधीजी यांच्या विचारांमध्ये देखील ही संकल्पना दिसून येते याच आधारे राम राज्याची तसेच सर्वोदय ही संकल्पना गांधीजींनी व्यक्त केली. त्यांच्या गावी स्थापित केलेल्या आर्य समाज या संस्थेमध्ये सर्व प्रकारच्या लोक तांत्रिक प्रक्रियेने सर्व कारभार चालत असे.

शासनाने स्वरूप :

राजा आणि तीन प्रकारच्या सभा तसेच मंत्रिमंडळ असे शासनाचे स्वरूप दयानंद सरस्वती यांनी स्पष्ट केले आहे. राजाचे पद हे निर्वाचित आहे तसेच त्याची सत्ता सभा आणि प्रजामत यांच्या आधीन आहे अर्थात निरंकुश राजेशाहीचे समर्थन ते करत नाहीत. राजा वर नियंत्रण नसेल तर ती व्यवस्था विनाशकारी असते असे ते म्हणतात त्यामुळेच त्यांनी राजाला सभापती किंवा सभाअध्यक्ष असे म्हटले आहे.

राज्यातील तीन प्रमुख संस्था म्हणजे राज्यसभा, धर्मसभा आणि विद्या सभा. या तीनही संस्था जनता द्वारे स्थापित असतात. या सभांचे सभासद अत्यंत श्रेष्ठ योग्यता असलेले असले पाहिजेत असे ते म्हणतात. समाजातील सर्वच सदस्यांना या तीन सभाचे सदस्यत्व मिळणार नाही यासोबतच संन्याशाला देखील या संस्थांचे सदस्यत्व देण्यास त्यांनी विरोध केलेला आहे.

राजसभा कायदे मंडळाचे कार्य करेल असे ते सांगतात त्यामुळे राजसभेचे सदस्य यांना आत्मसंयमी, सत्यवादी तसेच वेदांचे ज्ञान असले पाहिजे. त्यामुळेच अशा राजसभेचे कायदे सर्वश्रेष्ठ असतात आणि जे कायदे श्रेष्ठ असतात त्याच कायद्यांचे पालन जनतेद्वारे होत असते. दयानंद सरस्वती यांच्या मते एक हजार अज्ञानी किंवा विलासी पुरुषांच्या तुलनेमध्ये एक वेध अभ्यासक आणि आत्मसंयमी पुरुष निर्णयांच्या बाबतीत उचित आणि अनुकरणीय असा असतो. धर्म सभेचे सदस्य हे श्रेष्ठ गुणांच्या व्यक्तींना मिळाले पाहिजे त्यांचे हृदय हे पवित्र असले पाहिजे त्याग प्रवृत्ती आणि उत्तम चरित्र त्यांचे असले पाहिजे धर्म सभेचा मुख्य उद्देश प्रजेला अध्यात्मिक मार्गदर्शन करणे आणि नैतिक चारित्र्याची निर्मिती करणे ही आहे समाजात असलेल्या विविध धार्मिक मतप्रवाहांना एकत्र आणण्याचे कार्य धर्म सभेने केले पाहिजे असे ते म्हणतात. तिसरी महत्त्वाची संस्था म्हणजे विद्या सभा आहे विद्या सभेचे सदस्य समाजातील विद्वान लोक असतात जे सर्व प्रकारच्या विद्या मध्ये पारंगत असतील आणि त्यांचे चारित्र्य उत्तम असेल विद्या सभेचे मुख्य कार्य राज्यातील शिक्षण व्यवस्थेचा प्रचार आणि प्रसार करणे विविध शिक्षण संस्थांचे नियंत्रण आणि नियमन त्यांच्याद्वारे केली जाईल राज्यामध्ये अनिवार्य शिक्षण असले पाहिजे या मताचे दयानंद सरस्वती होते.

व्यक्ती स्वातंत्र्याचे समर्थन :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्यास अत्याधिक महत्त्व दिले आहे. व्यक्तीचे व्यक्तित्व आणि गौरव याचा सन्मान त्यांनी केला. व्यक्तीच्या शारीरिक मानसिक व आध्यात्मिक क्षेत्राचा व्यक्तिमत्वावर परिणाम होत असल्यामुळे या क्षेत्रात त व्यक्तीचा विकास झाला पाहिजे. अध्यात्मिक क्षेत्रामध्ये व्यक्तींना पुरोहित वर्गाच्या सत्तेपासून पूर्ण स्वतंत्र मानले पाहिजे सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रामध्ये इतरांना हानी होणार नाही तेवढे पूर्ण स्वातंत्र्य व्यक्तींना दिले गेले पाहिजे अर्थात स्वामी दयानंद सरस्वती हे व्यक्तीच्या पूर्ण स्वतंत्रतेचे समर्थक होते परंतु स्वैराचाराचे नाही. व्यक्ती स्वातंत्र्याची संपूर्ण समर्थन करत असताना त्यांनी सार्वजनिक हिताची मर्यादा देखील स्वीकारली आहे. दयानंद सरस्वती यांचे असे मत होते की सर्व मनुष्यांना सामाजिक सर्व हितकारी नियमांच्या बाबतीत पारतंत्र असले पाहिजे आणि प्रत्येक हितकारी नियमांमध्ये तो स्वतंत्र असला पाहिजे. अशाप्रकारे त्यांनी सार्वजनिक हिताचे रक्षण आणि वृद्धी करण्याच्या दृष्टिकोनातून व्यक्ती स्वातंत्र्यावर समाज आणि राज्यात द्वारे लावल्या गेलेल्या विवेक पूर्ण बंधनांना उचित मानले आहे.

निरंकुश सत्तेचा विरोध आणि मर्यादित सत्तेचे समर्थन :

कोणत्याही प्रकारची निरंकुश सत्ता ही विनाशाचे कारण असते आणि या सत्तेचा विरोध केला पाहिजे असे स्वामी दयानंद सरस्वती म्हणतात. मग ती निरंकुश सत्ता राजाची असो किंवा जन समूहाची असो. राजाला पूर्ण स्वातंत्र्य देणे म्हणजे अविवेक आहे त्यामुळे राजा केवळ सभापती आहे त्याच्या नियंत्रणात सभा आणि सभेच्या नियंत्रणात राजा असला पाहिजे. राजा आणि सभा हे जनतेच्या नियंत्रणात असले पाहिजे या सोबतच प्रजा राजसभेच्या नियंत्रणात असली पाहिजे. यासंदर्भात स्वामी दयानंद आसे म्हणतात," जो राजवर्ग प्रजेपासून स्वतंत्र राहतो तो जनतेच्या इच्छा आकांक्षांचे आनंद करत असतो त्यामुळे कोणत्याच एका संस्थेच्या स्वाधीन राज्याला करणे हे अयोग्य आहे. दयानंद सरस्वती यांनी राजा सभा आणि प्रजा यापैकी कुणालाच पूर्ण सत्ता नसावी असे मत मांडून निरंकुश तंत्राच्या संपूर्ण प्रवृत्तीला विरोध केला आहे. वास्तविकपणे आधुनिक व्यवस्थेच्या संदर्भाने असे म्हणता येईल की त्यांनी मर्यादित सत्तेच्या सिद्धांताचे समर्थन केले आहे .

कर व्यवस्थित संबंधी विचार :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी करव्यवस्थेच्या संदर्भामध्ये मनुस्मृती चे अनुकरण केले आहे. राजा व राजसभा यांनी करव्यवस्था अशाप्रकारे निश्चित केली पाहिजे जी राजा राजपुरुष आणि प्रजा यांच्या सुखामध्ये वृद्धी करेल. राजाने प्रजेकडून अल्प प्रमाणामध्ये वार्षिक कर घेतला पाहिजे ज्या प्रकारे प्रजेला ते सहन होईल. राजाने आतीलभाच्या प्रवृत्तीला बळी पडून अधिक कर वसूल करू नये कारण अशी कर व्यवस्था प्रजेसोबतच राजाच्या सुखाच्या आधारांना नष्ट करत असते आणि परस्परांमधील प्रेम यांचा नाश होतो. शेतकऱ्यांनी शेतीचे उत्पन्नाचा सहावा , पाठवा किंवा बारावा भाग कराच्या स्वरूपात दिला पाहिजे. वास्तविकपणे राजाने शेतकऱ्याकडून फक्त तेवढेच अन्न अथवा धन घेतले पाहिजे की ज्यामुळे त्यांच्याकडे आणि धन यांची कमी राहणार नाही. जेव्हा प्रजा धनवान निरोगी आणि अन्नधान्य याबाबतीत संपन्न होईल तेव्हाच त्या राज्याची उन्नती होत असते. राजाने प्रजेला आपले संतान मानले पाहिजे या नात्याने त्यांचे रक्षण आणि त्यांना सुख दिले पाहिजे याच नियमाने प्रजेने देखील राजाला आपल्या पित्या समान मानावे. थोडक्यात राजाने अशी करव्यवस्था राबवली पाहिजे जेणेकरून राजा आणि प्रजा दोघांचेही कल्याण आणि सुख

यामध्ये वाढ होऊन दोघांमध्ये परस्पर प्रेमात वृद्धी होईल आणि एकमेकांच्या उन्नती मध्ये ते सहाय्यक होतील.

राज्याच्या लोककल्याणकारी कार्याचे समर्थन :

दयानंद सरस्वती यांनी राज्याला एक साधन आणि लोककल्याण यांना साध्य मान्य आहे. यजुर्वेदाच्या आधारे राज्याला एक सावयव संस्था म्हणून प्रत्येक अंगाचा विकास झाला पाहिजे असे ते म्हणतात ज्यामध्ये प्रदेश सोबत राजवर्ग यांना देखील संमेलित केले आहे. प्रजेच्या भौतिक आणि नैतिक विकासाची जबाबदारी राजावर असते त्यामुळे राजाचे प्रमुख कर्तव्य आहे की वडिलाप्रमाणे प्रजेचे पालन करावे. धर्म अर्थ काम मोक्ष विचार तत्वे राज्याच्या जीवनामध्ये महत्त्वाचे असतात त्यामुळे या सर्वांचे पालन राजाने लोककल्याणासाठी केले पाहिजे.

न्याय आणि शिक्षे संबंधी विचार :

न्यायाचा उल्लेख राज्याच्या मुख्य कार्यामध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केलेला आहे. त्यांनी शिक्षेला वास्तविक राजा मानले आहे मनुचे अनुकरण करताना शिक्षेला न्यायाचा प्रचारक आणि सर्वांचा शासक मानले आहे. शिक्षा ही चार वर्ण किंवा आश्रम आणि स्वतः राजा यांच्या धर्माचे रक्षण करत असते. विद्वान पुरुष शिक्षेला धर्म म्हणतात कारण शिक्षेच्या अभावाने धर्म नष्ट होऊ शकतो जिथे शिक्षेची तरतूद नसते तिथे राजा प्रजा आणि त्याच्याशी संबंधित राजकीय संस्था यांच्या मर्यादा नष्ट होत असतात. जो राजा शिक्षेचा यथायोग्य प्रयोग करत असतो त्या राज्यामध्ये धर्म अर्थ आणि काम यांची वाढ होत असते अर्थात सामान्य कल्याण ज्यास आपण म्हणतो त्यामध्ये वृद्धी होत असते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वैयक्तिक जीवनामध्ये क्षमा आणि अहिंसा यांना महत्त्व दिले आहे परंतु सार्वजनिक जीवनामध्ये दुष्टांचे दमन करण्यासाठी शिक्षेला सर्वाधिक महत्त्व दिले आहे. शिक्षा सर्वोच्च आहे आणि त्यामुळे सर्व अन्याय लोक शिक्षेस पात्र होतात. दयानंद सरस्वती असे म्हणतात की शिक्षेच्या बाबतीत दुरुपयोग झाला तर पूर्ण राज्याचा विनाश अनिवार्य असतो. स्वधर्माचे उल्लंघन करणाऱ्या सर्व स्त्री आणि पुरुषांना दंडवत केले पाहिजे मग ते पिता पत्नी बंधू गुरु पुत्र मित्र किंवा स्वतः जरी असेल तरी सर्व दंडास पात्र असतात.

कुशल आणि निष्ठावान प्रशासन व्यवस्थेच्या स्थापनेचे समर्थन :

दयानंद सरस्वती यांच्या मते राजाचे प्रमुख कर्तव्य आहे की राज्याचे रक्षण आणि प्रजेचे पालन पोषण करण्याच्या दृष्टीने संपूर्ण प्रशासन व्यवस्थेचे संचालन करावे. हा उद्देश प्राप्त करण्यासाठी प्रशासनामध्ये प्रत्येक स्तरावर योग्य आणि सक्षम अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली पाहिजे. लोककल्याण करणे हे त्यांचे कर्तव्य त्यांना समजावून सांगितले पाहिजे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधाबाबत विचार :

दयानंद सरस्वती यांनी स्वराज्याबरोबरच चक्रवर्ती राज्याची कल्पना मांडली आहे. ही चक्रवर्ती राज्याची कल्पना आधुनिक काळातील शोषणकारी क्रूर आणि युद्ध लोक साम्राज्यवादी धारणेपेक्षा भिन्न आहे. चक्रवर्ती राज्य समस्त स्वतंत्र राज्यांचे संघटन आहे, ज्याचे नेतृत्व सर्वाधिक शक्तीशाली राज्याद्वारे केले जाईल ज्या राज्याचा राजा सर्वाधिक गुणवान असेल. वास्तविकता चक्रवर्ती राज्य कोणत्या एका राजाचे राज्य नाही तर समस्त राज्यांचा तो एक महासंघ आहे. चक्रवर्ती राज्याची धारणा सार्वभौम मानववाद या सैद्धांतिक आधारावर आहे ज्यास दयानंद सरस्वती कृण्वंतो विश्वमार्यम अर्थात जगातील सर्वश्रेष्ठ व्यक्तींनी निर्माण झालेला समाज होय जो सार्वभौम नैतिक सिद्धांतावर आधारित आहे आणि

यास संपूर्ण मानव जात सत्य मानेल. दयानंद सरस्वती यांचा आंतरराष्ट्रीय विचार हा मानवतावादी आणि उदारवादी आहे त्याचा उद्देश विश्वबंधुत्व असा आहे. थोडक्यात नैतिक आणि आदर्शवादी दृष्टिकोन समोर ठेवून विश्व राजनीती आणि व्यवस्था याचे समर्थन त्यांनी केले आहे.

प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण आणि ग्राम प्रशासन :

दयानंद सरस्वती यांनी राज्याचे प्रशासनाचा आधार खेड्यास मानले आहे. त्यांनी केंद्रीय प्रशासन आणि खेडे यांच्यामध्ये सावयवी आणि अभिन्न प्रशासकीय संबंधाचे समर्थन केले आहे. ग्रामप्रशासनाच्या स्वरूपात प्रशासनाचे विकेंद्रीकरणाची योजना त्यांनी सुचवलेली आहे ती याप्रमाणे

१) प्रत्येक खेड्याचा एक प्रमुख असेल अशाच प्रकारच्या दहा गावांसाठी दुसरा अधिकारी अशाच प्रकारच्या 20 गावांसाठी तिसरा अधिकारी अशाच प्रकारच्या 100 गावांच्या साठी चौथा अधिकारी एक हजार गावांसाठी पाचवा अधिकारी आणि दहा हजार गावांसाठी सहावा अधिकारी एक लाख गावांसाठी सातवा अधिकारी असेल.

२) ग्रामीण प्रशासनातील सर्व व्यवस्था एकाच श्रृंखलेमध्ये बांधल्या गेलेल्या असतील. या प्रशासनातील निम्न स्तरातील अधिकारी उच्च स्तरावरील अधिकाऱ्यांना प्रशासनिक सूचना आणि आवश्यक गुप्त सूचना देईल च्च अधिकाऱ्याचे हे कर्तव्य असेल की आपल्यापेक्षा निम्न अधिकाऱ्याच्या कार्याचे समीक्षण आणि नियंत्रण करेल.

३) ग्रामीण प्रशासनाचा सर्वोच्च अधिकारी राजसभेचा सदस्य असेल. तो राजसभेला आणि राजाला संपूर्ण ग्रामीण प्रशासनातील वस्तू स्थितीबाबत माहिती देईल.

सार्वभौमत्व आणि कायदा यासंबंधी विचार :

दयानंद सरस्वती यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य व समानता, निर्वाचित आणि मर्यादित राजतंत्र, लोकतंत्र, सार्वभौमत्व, कायदा, न्याय, दंड, शासन तंत्र, प्रशासकीय विकेंद्रीकरण आंतरराष्ट्रीय संबंध इत्यादी विषयावर आपले विचार प्रकट केले आहेत. निरंकुश राज तंत्राचा विरोध करून त्यांनी मर्यादित राजसत्तेचे समर्थन केले आहे. राजतंत्र आणि शासनाच्या संस्थेचे लोकशाहीकरणाचे समर्थन त्यांनी केले आहे. अनुचित राज्याज्ञा आणि काय त्यांचे उल्लंघन करण्याच्या अधिकाराचे समर्थन त्यांनी केले आहे. प्राचीन भारतीय राजकीय विचारांचे नवीनीकरण करण्याची प्रक्रिया स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केलेली दिसून येते.

निष्कर्ष :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी एका सुधारकाच्या स्वरूपामध्ये भारतीय समाजातील सर्व क्षेत्रांना सुधारण्याचा मंत्र दिलेला आहे जे पतनाकडे अग्रेसर होत होते. त्यांनी आपल्या विचाराच्या माध्यमातून स्वदेशी स्वभाषा स्वशासन यांना प्रोत्साहन देऊन राष्ट्रवादाची भावना निर्माण केली आहे. भारताचे सामाजिक स्वरूप खंडित झालेले होते या समाजाला पुन्हा सुधारण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. आपल्या विचारांना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आर्य समाजाची स्थापना त्यांनी केली जो आज देखील समाजाचे सेवा करत आहे. दयानंद सरस्वती यांनी संपूर्ण देशाला एका सूत्रामध्ये बांधण्यासाठी हिंदी भाषेचे प्रचलन आवश्यक मानले असे जरी असले तरी देखील इंग्रजी शिक्षणाचे समर्थन देखील त्यांनी केलेली आहे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. विश्वनाथ प्रसाद वर्मा: आधुनिक भारतीय राजनीतिक चिंतन, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, आग्रा, 1971
2. पिके त्यागी : भारतीय राजनीतिक विचारक, विश्वकर्मा पब्लिकेशन्स नई दिल्ली, 2006
3. गिरीश मल्होत्रा :- मॉडर्न इंडियन पॉलिटिकल थिंकर्स, मुरारीलाल अँड सन्स, नई दिल्ली, 2006
4. अली मुख्तार :- भारतीय राजनीतिक विचारक, दुरस्थ शिक्षा निदेशालय, जैन विश्वभारती संस्थान, लाडनू, 2017
5. धरमचंद जैन, कैलास दरोगा :- आधुनिक भारतीय राजनीतिक चिंतक, नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, जयपुर 2008
6. रामरतन, रुची त्यागी :- भारतीय राजनीतिक चिंतन, मयूर पेपर बॅक्स नोएडा, 2017
7. सी.एम. सरस्वती :- भारतीय राजनीतिक चिंतन मीनाक्षी प्रकाशन मेरठ 2017
8. ओमप्रकाश गाबा : भारतीय राजनीतिक विचारक मयूर पेपर बॅक्स नोएडा 2010

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती : आर्य समाज व शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

डॉ. सुवर्णा अंकुशराव वाघुले
गृहविज्ञान विभाग,
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई
Corresponding Author - डॉ. सुवर्णा अंकुशराव वाघुले
DOI - 10.5281/zenodo.14792744

प्रस्तावना:

एकोणिसाव्या शतकात भारतातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळी घडून येत असताना.त्यामध्ये आर्य समाजाने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. सामाजिक,धार्मिक शैक्षणिक सुधारणा होत असताना स्वदेश, स्वधर्म याविषयीच्या अस्मितेला संजीवनी देण्याचे कार्य आर्य समाजाने केले. पाश्चिमात्त्य धर्मविचार, आचार व ज्ञान हेच केवळ सर्वश्रेष्ठ नसून भारतीय संस्कृती आणि तिचे तत्त्वज्ञानही श्रेष्ठ आहे हे भारतीयांना आणि परीक्षकांना आर्य समाजाने पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यामध्ये ते बऱ्यापैकी यशस्वी ठरले. हिंदू धर्मातील अनिष्ट चालीरीतींवर हल्ला करत असताना हिंदू धर्माला आधुनिक स्वरूपामध्ये पुनर्जीवित करण्याचा प्रयत्न आर्य समाजाने केला; परंतु हिंदू धर्माच्या स्वरूपामध्ये होत्या त्या स्वरूपात आर्य समाजाला पुनरुज्जीवित करावयाचे नव्हते, तर हिंदू धर्मातील ज्या बाबी योग्य आहेत, त्यांना आधुनिकतेची जोड द्यावयाची होती. म्हणजेच प्राचीन योग्य परंपरांचा अभिमान आणि आधुनिकता या दोन्ही बाबी त्यांना स्वीकारायच्या होत्या, म्हणूनच त्यांनी गुरुकुल पद्धतीबरोबरच इंग्रजी शिक्षणाकडेही लक्ष दिले. भारतीय प्रबोधनाच्या चळवळीत शिक्षणाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे, हे त्यांनी जाणले. त्यामुळे या काळामध्ये आर्य समाज हा सर्वांत जास्त लोकप्रिय ठरला. त्याने भारतीय जनमानसामध्ये मोठ्या प्रमाणात आत्मविश्वास आणि स्वाभिमान निर्माण केला.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. आर्य समाजाविषयी माहिती, तत्त्वज्ञान समजावून घेणे.
2. आर्य समाजाचे शैक्षणिक विचाराचा चिकित्सक अभ्यास करणे.
3. स्वामी दयानंद - शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचे चिंतन करणे.

जीवन परिचय:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय समाजसुधारक व आर्य समाजाचे संस्थापक होते. आक्रमक व निर्भय धर्मसुधारक, कुशल संघटक आणि हिंदी भाषेचे राष्ट्रीय स्वरूप ओळखणारे महर्षी म्हणून ते प्रसिद्ध आहेत.स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म १२ फेब्रुवारी १८२४ मध्ये गुजरातमधील मोरबी संस्थानातील टंकारा या गावी झाला. त्यांचे मूळ नाव शंकर तिवारी व त्यांच्या वडिलांचे नाव करसनजी लालजी तिवारी असे होते. लहानपणापासूनच त्यांच्यावर धार्मिक संस्कार झाले होते. एका प्रसंगा वरून त्यांच्या लक्षात आलं की मुर्ती पूजेमध्ये सामर्थ्य

नाही. यानंतर काही प्रसंग घडली. त्यामुळे मूर्तिपूजावरील त्यांचा विश्वास उडाला आणि त्यांनी १८४५ मध्ये गृहत्याग केला.

सत्य, ज्ञान व धर्माच्या शोधासाठी त्यांनी भ्रमंती केली. त्यानंतर त्यांनी मथुरा या ठिकाणी आद्य पंडित विरज आनंद यांचे शिष्यत्व पत्करले. त्यांच्याकडून त्यांना हिंदू धर्मातील तारतम्य भावाचे ज्ञान प्राप्त झाले.सरस्वती संप्रदायाची त्यांनी दीक्षा घेतली आणि ते स्वामी दयानंद सरस्वती म्हणून ओळखले जाऊ लागले. यानंतर दयानंदांनी देशभर प्रवचने करत प्रवास केला.१८६९ मध्ये त्यांनी काशीच्या ब्राह्मणांबरोबर शास्त्रार्थवर वादविवाद केला. यानंतर दयानंदांनी वैदिक धर्माचा प्रसार करण्याचे ठरवले आणि यातून त्यांनी १८७४ला सत्यार्थप्रकाश नावाचा ग्रंथ लिहिला. यामध्ये आर्य समाजाची वैचारिक तत्त्वे त्यांनी मांडली आहेत. त्यांनी मुंबई या ठिकाणी आर्य समाजाची स्थापना केली आणि १८७७ मध्ये आर्य समाजाच्या घटनेला मूळ स्वरूप देण्यात आले. यानंतर लाहोर हेच आर्य समाजाचे प्रमुख केंद्र बनले.

आर्य समाजाची 10 तत्त्वे:

- सर्व सत्य ज्ञान आणि ज्ञानाद्वारे ज्ञात असलेल्या सर्व गोष्टींचे कार्यक्षम कारण देव आहे.
- देव अस्तित्वात आहे, बुद्धिमान आणि आनंदी आहे. तो निराकार, सर्वज्ञ, न्याय्य, दयाळू, अजन्मा, अंतहीन, अपरिवर्तनीय, आरंभ-कमी, अतुलनीय, सर्वांचा आधार, सर्वांचा स्वामी, सर्वव्यापी, अचल, वृद्ध, अमर, निर्भय, शाश्वत आणि पवित्र आहे. सर्वांचा निर्माता. तो एकटाच पूज्य आहे.
- वेद हे सर्व सत्य ज्ञानाचे धर्मग्रंथ आहेत. त्यांचे वाचन करणे, त्यांना शिकवणे, त्यांचे पठण करणे आणि त्यांचे वाचन ऐकणे हे सर्व आर्यांचे परम कर्तव्य आहे.
- सत्य स्वीकारण्यास व असत्याचा त्याग करण्यास सदैव तयार असले पाहिजे.
- सर्व कृत्ये धर्माला अनुसरूनच करावीत, म्हणजे काय योग्य आणि अयोग्य याचा विचार करूनच.
- आर्य समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट जगाचे भले करणे, म्हणजेच प्रत्येकाचे भौतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक कल्याण करणे हे आहे.
- सर्वांबद्दलचे आपले आचरण प्रेम, नीतिमत्ता आणि न्यायाने निर्देशित केले पाहिजे.
- आपण अविद्या (अज्ञान) दूर करून विद्या (ज्ञानाचा) प्रचार केला पाहिजे.
- केवळ त्याच्या/तिच्या चांगल्या गोष्टींचा प्रचार करण्यात कोणीही समाधानी नसावे; याउलट, सर्वांचे भले व्हावे यासाठी आपले भले पहावे.
- सर्वांचे कल्याण व्हावे यासाठी समाजाच्या यानंतर दयानंदांनी वैदिक धर्माचा प्रसार करण्याचे ठरवले नियमांचे पालन करण्यासाठी एखाद्याने स्वत:ला बंधनाखाली मानले पाहिजे, तर वैयक्तिक कल्याणाच्या नियमांचे पालन करताना सर्वजण मुक्त असले पाहिजेत.

तत्त्वज्ञान:

परमेश्वर हा सच्चिदानंदस्वरूप असून तो अनादी, अनंत, निराकार, सर्वसाक्षी, सर्वशक्तिमान व दयाळू आहे. तोच सर्व विश्वाचा निर्माता व पालनकर्ता आहे, असे आर्य समाज मानतो.परमेश्वर सत्य ज्ञानाचे मूळ आहे. आदी व अंतही परमेश्वरच आहे. पृथ्वीवरील सर्व वस्तू त्याच्या स्वरूपातीलच आहेत, अशी आर्य समाजाची भावना आहे. आर्य समाजाने

मानवतावादी दृष्टिकोन स्वीकारला परमेश्वराचे अस्तित्त्व हे मूर्तिपूजेमध्ये नाही, हे सत्य मांडण्याचा प्रयत्न आर्य समाजाने केला. वास्तववादी दृष्टिकोनातून समाजाला योग्य दिशा देण्याचे कार्य आर्य समाजाने केले. आर्य समाजाने तात्त्विक भूमिका मांडताना सर्व ज्ञानाचा उगम हा परमेश्वर आहे, असे म्हणले. त्याचप्रमाणे परमेश्वर हा सर्व विश्वाचा निर्माता व पालक आहे आणि तो अनादि-अनंत निराकार व सर्वसाक्षी आहे. वेद ईश्वरापासून निर्माण झाले आहेत आणि त्याचे अध्ययन व अध्यापन करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे, असे म्हणले. प्रत्येकाने असत्याचा त्याग करून सत्याचा स्वीकार करावा. प्रत्येक कर्म करताना नीतिनियम व चांगल्या-वाईटाचा विचार करावा आणि जे योग्य आहे, ते स्वीकारावे मानव जातीच्या उन्नतीचा व सर्वांगीण कल्याणाचा सर्वांनी विचार करावा. प्रत्येकाची वर्तणूक ही प्रेम, न्याय व वैयक्तिक सदगुणांवर आधारित असावी. प्रत्येकाने स्वतःच्या प्रगतीऐवजी इतरांच्या प्रगतीत आपलीदेखील प्रगती आहे असे मानावे. एकूणच आर्यसमाजाच्या तत्त्वज्ञानात आपल्याला पुनरुज्जीवन, आधुनिकता व नैतिकता या बाबी दिसतात. आर्य समाजाचे या काळातील एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे आर्य समाजाने चालवलेली शुद्धीकरण चळवळ ही होय. शुद्धीकरण चळवळीच्या माध्यमातून हिंदू धर्मातून इतर धर्मामध्ये प्रवेश केलेल्या स्वकीयांना पुन्हा हिंदू धर्मामध्ये घेण्याचा प्रयत्न शुद्धीकरण चळवळीच्या माध्यमातून आर्य समाजाने केला. अनेक हिंदूंना पुन्हा धर्मामध्ये घेण्याचं कार्य आर्य समाजाने दाखवलं आणि यातून एकूणच धर्माचे संरक्षण केले. त्याचप्रमाणे स्वदेशी या शब्दाला आर्य समाजाने सुरुवातीपासूनच महत्त्व दिले. आपण आपल्या देशातच तयार होणाऱ्या वस्तू आपल्या पाहिजेत: कारण यामुळे आपला पैसा बाहेर जाणार नाही हे आर्य समाजाने स्पष्ट केले. भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत करण्याचा यामागे खरा दृष्टिकोन होता. शासनाविषयी आर्य समाजाचे मत असे होते की चांगल्यातल्या चांगल्या परकीय शासना पेक्षा वाईटातील वाईट स्वदेशी शासन केव्हाही चांगले; कारण ते आपले असते. प्रबोधन काळामध्ये हे आर्य समाजाने सामान्य लोकांच्या प्रश्नांना हात घातला. धर्म स्थापनेच्या संदर्भामध्ये नवविचार पुरस्कृत केला. नवीन दृष्टिकोन लोकांसमोर मांडला. यामुळे या काळात आर्य समाजाला मोठी लोकप्रियता मिळाली. शुद्धीकरण चळवळ राबवून यामध्ये आर्य समाजाने पुढाकार घेतला, यामुळे इतर धर्माकडे आकर्षित होणाऱ्या लोकांचे प्रमाण कमी झालं, किंबहुना इतर धर्मामध्ये गेलेल्या लोकांनी पुन्हा आपल्या धर्माचा स्वीकार केला. आर्य समाजाने सुरू केलेल्या या शुद्धीकरण चळवळीमुळे परिवर्तनाला एक वेगळी गती मिळाली. सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टीने टाकलेले ते एक महत्त्वाचे पाऊल होते.

स्वामी दयानंद यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान:

सध्याचे कार्य महान शैक्षणिक विचारवंत/तत्वज्ञानी म्हणजेच स्वामी दयानंद यांच्या बुद्धीचे सार समोर आणण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे. ते या मतावर भर देतात की शिक्षण (शिक्षा) हे ज्ञान, संस्कृती, धार्मिकता, आत्मसंयम आणि यासारखे सद्गुण प्राप्त करण्यास मदत करते; आणि अज्ञान आणि वाईट सवयी नष्ट करते. त्यांनी बहुपक्षीय अभ्यासक्रम, मानवतावाद आणि बुद्धिवाद यांचे परिपूर्णता आणि महत्त्व सुचवले. समकालीन भारतीय तत्त्ववेत्त्यांपैकी स्वामी दयानंद हे महान बुद्धिवादी म्हंटले जाऊ शकतात. एकीकडे ते वेद आणि इतर धर्मग्रंथांचे मोठे समर्थक होते, तर सर्वत्र त्यांचा दृष्टिकोन बुद्धिवादी होता. कोणत्याही गोष्टीचे फायदे-तोटे लक्षात न घेता त्यांनी कधीही स्वीकार केला नाही. सत्यार्थ प्रकाश ही त्यांची उत्कृष्ठ रचना त्यांच्या बुद्धिवादाची स्पष्ट साक्ष आहे. या महान कार्याचा उद्देश दाखवून दयानंदांनी लिहिले, "...कोणत्याही

व्यक्तीच्या भावना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे दुखावण्याचा दूरचा विचार नाही, परंतु त्याउलट, पुस्तकात असे सुचवले आहे की पुरुषांनी सत्य आणि असत्य वेगळे केले पाहिजे. त्यामुळे सत्याचे आचरण हेच मानवी कुटुंबाच्या सुधारणेचे कारण आहे." हे शब्द त्यांचा बुद्धिवाद आणि मानवतावाद दोन्ही व्यक्त करतात. दयानंदांच्या मुख्य कार्याच्या वरील उद्दिष्टावरून स्पष्ट होते, खऱ्या मानवतावादीप्रमाणे, त्यांनी मानवतेच्या सुखाच्या मार्गावर प्रगती करण्याचे ध्येय ठेवले. अशा प्रकारे हेच उद्दिष्ट समोर ठेवून दयानंदांनी आपले तत्वज्ञान मांडले.

शिक्षणाचा अर्थ:

स्वामी दयानंदांच्या मते शिक्षण हे गुरु, आत्मविकास आणि सर्व प्राणिमात्रांचे कल्याण याविषयीचे खरे आणि खरे ज्ञान देते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, त्यात सेवेची भावना निर्माण झाली पाहिजे आणि इतरांना मदत केली पाहिजे. अशाप्रकारे, स्वामीजींच्या मते, मानवजातीच्या विकासासाठी शिक्षण ही एक सर्वोच्च आणि सर्वात महत्वाची नैतिक प्रक्रिया आहे. स्वामी दयानंद म्हणतात, "शिक्षण नसलेला माणूस फक्त नावाचा माणूस असतो. शिक्षण घेणे, सदाचारी बनणे, द्वेषापासून मुक्त होणे आणि धार्मिकतेच्या मार्गाने पुढे जाणाऱ्या लोकांच्या सर्व कल्याणासाठी उपदेश करणे हे मनुष्याचे कर्तव्य आहे.

पुरस्कार आणि शिक्षा:

मुलाच्या शिक्षणात बक्षीस आणि शिक्षेला खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. बक्षीस आणि शिक्षेचे मानसशास्त्रीय महत्त्व मान्य करून दयानंदने त्यांना प्रत्येक शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा भाग मानले. त्याच्या मते, शिक्षा शक्यतो तोंडी असली पाहिजे आणि शारीरिक नाही. मुल बक्षिसे आणि शिक्षेच्या प्रणालीद्वारे शिकते. तो त्या कृत्यांची पुनरावृत्ती करतो ज्यामुळे बक्षीस मिळते आणि त्या कृत्ये पुन्हा करत नाहीत ज्यामुळे शिक्षा होते.

नैतिक शिक्षण:

अशा प्रकारे, दयानंदांनी मुलांच्या नैतिक शिक्षणाचे साधन स्पष्टपणे मांडले. नैतिक शिक्षणामध्ये एकीकडे सद्गुणांना प्रोत्साहन आणि दुसरीकडे दुर्गुणांना परावृत्त करणे समाविष्ट आहे. पालक आणि शिक्षकांनी स्वतः उच्च आदर्श मांडला पाहिजे. अशाप्रकारे, थोडक्यात मुलाने "सद्गुण आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे आणि दुर्गुणांपासून दूर राहावे; चांगल्याशी संबंध ठेवा आणि दुष्टांना टाळा."

पालकांची भूमिका:

स्वामी दयानंद यांच्या मते, माणूस तेव्हाच शिकतो जेव्हा त्याला तीन योग्य शिक्षक असतात, आई, वडील आणि शिक्षक. धन्य ते कुटुंब आणि सर्वात भाग्यवान ते मूल ज्याचे आई आणि वडील धार्मिकता आणि विद्येने सुसज्ज आहेत.

स्त्री शिक्षण:

सर्व स्त्रियांना शिक्षण मिळाले पाहिजे असे स्वामीजी ठामपणे सांगतात. मुलींना मुलांप्रमाणेच शाळेत जाण्याची संधी पालकांनी दिली पाहिजे. ते सहशिक्षणाच्या बाजूने नव्हते आणि त्यांनी मुली आणि मुलांसाठी स्वतंत्र शाळांचा पुरस्कार केला. अभ्यासाचा अभ्यासक्रमही मुला-मुलींसाठी थोडा वेगळा होता.

शिक्षकाची भूमिका:

स्वामी दयानंद यांनी शिक्षकाच्या भूमिकेला खूप महत्त्व दिले आहे. शिक्षकांनी शिकलेले, चांगल्या चारित्र्याचे आणि त्यांच्या कार्यासाठी समर्पित असले पाहिजे. आपल्या कार्यासाठी समर्पित नसलेल्या गर्विष्ठ शिक्षकांना जागा नाही. शिक्षक आणि त्याचा

शिष्य यांच्यात वडील आणि मुलासारखे जवळचे नाते असले पाहिजे.

शिस्त:

दयानंद हे कठोर शिस्तीचे पालन करणारे होते आणि शाळेचे नियम मोडणाऱ्या शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांवर कठोर कारवाई करण्यात त्यांचा विश्वास होता.

अभ्यासक्रम:

दयानंद यांनी त्यांच्या शिक्षण योजनेत पुरुष आणि स्त्रियांसाठी जवळजवळ समान प्रकारचे शिक्षण दिले. चार वर्णांच्या शिक्षणासाठी सामान्य अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त, दयानंदांनी प्रत्येक वर्णासाठी काही विशेष अभ्यास देखील निर्धारित केला. सखोल अभ्यासासाठी केवळ अशाच पुस्तकांची शिफारस करावी, जी सर्व छाननी उत्तीर्ण होईल, असे त्यांनी निदर्शनास आणून दिले.

शिक्षणाचे माध्यम:

प्राचीन भारतीय परंपरेत दयानंदांनी मातृभाषा आणि संस्कृत भाषेला प्राधान्य दिले. संस्कृत हे सर्व उच्च शिक्षणाचे माध्यम आहे, अशी त्यांनी जोरदार बाजू मांडली. त्यांनी संस्कृत शिकण्यासाठी आणि प्रभुत्व मिळवण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि शिकवण्याच्या पद्धतींबद्दल तपशीलवार लिहिले.

शिक्षकाची पात्रता:

शिक्षकांची पात्रता, मग ती स्त्री असो वा पुरुष, त्यांनी या कल्पनेचे समर्थन केले की, "तो एकटाच एक ज्ञानी माणूस आहे जो कधीही आळशी किंवा आळशी नसतो, किंवा सुख-दुःख, नफा-नुकसान, मान-अपमान याने प्रभावित होत नाही. , सार्वजनिक टाळ्या किंवा निंदा, नेहमीच धर्मावर दृढ श्रद्धा असते आणि कामुक वस्तूंनी मोहात पडू शकत नाही.

परिपूर्णतेसाठी शिक्षण:

दयानंदांनी मांडलेल्या शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची चर्चा या निष्कर्षापर्यंत पोहोचते की त्यांचे ध्येय परिपूर्णतेसाठी शिक्षण होते. त्यांनी हे उद्दिष्ट अत्यंत जोमाने शोधून काढले, अगदी काही वेळा अशा योजनाही सादर केल्या ज्या व्यवहार्य नसलेल्या आणि मागणी करणाऱ्या मानके आणि गुणांपासून दूर होत्या ज्या निवडलेल्या व्यक्तीलाही मिळू शकत नाहीत. त्याने चारित्र्य आणि आचार या अत्यंत उच्च दर्जाची मागणी केली. त्याला अष्टपैलू परिपूर्णता साकारायची होती.

बहुपक्षीय अभ्यासक्रम :

सत्यार्थप्रकाशमध्ये दिलेल्या अभ्यासक्रमाचे अवलोकन हे वस्तुस्थिती स्पष्ट करते की दयानंदांनी शिक्षणाद्वारे मनुष्याला परिपूर्ण बनवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते. मानवाची सर्वांगीण आणि सर्वसमावेशक परिपूर्णता प्राप्त करण्याच्या त्याच्या चिंतेमुळे त्याने असे तपशीलवार विहित केले. अभ्यासक्रम जो आधुनिक स्पेशलायझेशनच्या युगात खूप विस्तृत दिसू शकतो आणि तरीही एखाद्याला हे तथ्य आठवत असेल तर विशेष ज्ञान नेहमीच एकतर्फी व्यक्तिमत्व निर्माण करते आणि कधीही संपूर्ण परिपूर्णता नसते, दयानंदांच्या दृष्टिकोनाचे कौतुक करणे शक्य आहे.

मानवतावाद आणि बुद्धिवाद:

मानवतावादी आदर्श म्हणून परिपूर्णतेच्या आदर्शाव्यतिरिक्त, दयानंदांनी सर्व अंधश्रद्धा, अवैज्ञानिक श्रद्धा, अमरत्व आणि फसवणूक यांचा तीव्र निषेध करताना त्यांची मानवतावादी प्रवृत्ती दर्शविली. विज्ञान आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचे समर्थन करताना, ते अनेक समकालीन सकारात्मक

विचारसरणीपेक्षा अधिक सकारात्मक होते. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात तर्कशक्तीच्या वापरावर भर देणारे ते अग्रगण्य बुद्धिवादी होते. एकीकडे, ज्या वेदांना ते दैवी मानत होते त्या वेदांबद्दल त्यांना पूर्ण आदर होता, तर दुसरीकडे त्यांनी प्रत्येकाला सत्य आणि असत्याचा भेद करण्याचा सल्ला दिला आणि तर्कसंगत निकषांचा वापर करा आणि केवळ तेच स्वीकारा जे योग्य तर्काने समर्थित आहे. अशाप्रकारे, जर त्याच्या शिक्षण योजनेत एखादी गोष्ट कालबाह्य झाल्याचे दिसले तर त्याचे मूल्य कमी होत नाही, कारण तपशीलवार योजना नसून त्यामागील अंतर्दृष्टी महत्त्वाची आहे. दयानंद यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान वैदिक तत्त्वज्ञानासारखेच आहे, जरी वैदिक तत्त्वज्ञानाचे त्यांचे विवेचन अद्वितीय आहे. जेव्हा त्यांनी पहिल्यांदा आपला धडा शिकवला तेव्हा मुस्लिम आणि ख्रिश्चन धर्मांच्या हल्ल्यांपासून हिंदू धर्म आणि तत्त्वज्ञानाचे रक्षण करण्याची सर्वात जास्त गरज होती. त्यांनी हिंदू समाजाचा उद्धार केला. त्यांनी प्राचीन हिंदू मूल्यांचे मुस्लिम आणि ख्रिश्चन संस्कृतींच्या प्रभावापासून संरक्षण केले आणि पारंपरिक विचारसरणी टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. समकालीन शैक्षणिक तत्त्वज्ञानासाठी त्यांच्या शिक्षणावरील विचारांना खूप महत्त्व आहे. स्वामी दयानंद यांचे तत्त्वज्ञान आणि शिक्षणाच्या अभ्यासात योगदान उल्लेखनीय आहे. आधुनिक भारताच्या शिक्षणाचा इतिहास त्यांच्या गौरवशाली योगदानाचा उल्लेख केल्याशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही, हे वास्तव आहे.

संदर्भ:

1. सत्यार्थ प्रकाश (इंग्रजी भाषांतर दुर्गा प्रसाद). नवी दिल्ली: जन ज्ञान प्रकाशन १९७०
2. वेदांवरील भाष्याचा परिचय. जन ज्ञान-प्रकाशन, १९७३. [१] आत्मचरित्र, एड. कृपाल चंद्र यादव, नवी दिल्ली : मनोहर, 1978. ISBN 0685196682
3. अरबिंदो घोष, बंकिम टिळक दयानंद (कलकत्ता 1947 पृष्ठ 1, 39)
4. भान सुरज स्वामी दयानंद - त्यांचे जीवन आणि कार्य, दिल्ली 1978
5. बुच एमबी फोर्थ सर्व्हे ऑफ रिसर्च इन एज्युकेशन बडोदा, एनसीईआरटी 1988
6. गर्ग, बीआर बंकिम टिळक आणि दयानंद, कलकत्ता.1973
7. *भारतीय राजकीय परंपरा, डीके मोहंती लिखित. Anmol PublicationsISBN 81-261-20339 द्वारे पब*
8. http://www.iloveindia.com/spirituality/gurus/dayanand-saraswati.html
9. http://www.culturalindia.net/reformers/swami-dayanand-saraswati.html

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

आर्य समाजाचे शैक्षणिक विचार व कार्ये

परमेश्वर भागीनाथ काळे
संशोधक विद्यार्थी
M.A, M.Phil, Ph.D. Polical Science
डॉ. राफिक झकरिया महिला विद्यालय, ज्युबलि पार्क, छत्रपती संभाजीनगर
Corresponding Author - परमेश्वर भागीनाथ काळे
DOI - 10.5281/zenodo.14792766

प्रस्तावना :

महर्षी दयानंद सरस्वती जी यांचे नाव भारतातील महान ऋषींच्या परंपरेत विशेष आहे ज्यांनी या देशाच्या प्रबोधनासाठी आणि प्रगतीसाठी अत्यंत अपवादात्मक कार्य केले आहे.

धार्मिक अंधश्रदधा , सामजिक कुप्रथा इत्यादीवर त्यांनी कडाडून टिका केली. स्त्री शिक्षण हि त्या काळाची सर्वात मोठी गरज होती आणि त्यासाठी सर्वात मोठे समर्थक होते अणि समाजातील एक मोठा वर्ग उच्च नीच भेदभावामुळे एकटा पडला होता. त्यांनी आपल्या सोबत आणले. समाजाचा मुख्य प्रवाह त्याच्यासाठी अस्पृश्यता अणि उच्चवर्णीय समाज हे सर्वात मोठे दुष्कृत्य सांगून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी आणि शिक्षणासाठी काम करण्याचे अवाहन केले.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी टंकरा (गुजरात) येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव करसनजी तिवारी आणि आईचे नाव अमृतबाई होते. ब्राम्हण कुळात जन्मलेल्या मुळ शंकरला शिवरात्रीच्या उपवासाच्या निमित्ताने ज्ञानप्राप्ती झाली. वयाच्या 19 व्या वर्षी त्यांनी अचानक घर सोडले आणि खऱ्या शिवाच्या (देवाच्या) शोधात एक उल्लखनीय प्रवास सुरु केला.

त्यांनी मथुरेतील गुरु विरजानंदजीकडून शिक्षण घेतले आणि मुळ गोष्ट समजुन घेतली. की, देशाच्या सध्याच्या स्थितीत वेदाच्या योग्य अर्थाच्या जागी चुकीच्या तथ्यांचा प्रसार हेच दुःखाचे मुळ कारण आहे. त्यामुळे समाजात धार्मिक थाट अंधश्रद्धा, सामाजिक कुप्रथांचे जाळे पसरले असून आपला देश असूनही आपण इतरांचे गुलाम आहोत. देशाची स्त्रियांची गरिबी, निरक्षरता, स्त्रियांची दुर्दशा, आणि भाषा संस्कृतीचा ऱ्हास पाहून दयानंद मनाला भावले काही काळ हिमालयात प्रवास करून तपश्चर्या करून त्यांनी हरिद्वार येथील कुंभमेळ्यात भाग घेतला. ताकदी आणि तर्काने त्यांनी आपले म्हणणे मांडले. त्यांनी विशेषकांशी जोरदार वाद घालून सत्य प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे जीवनमान एकच ध्येय होते. सत्य जाणुन घेतले पाहिजे. असा प्रेरक नाराही त्यांनी दिला. धार्मिक, सामाजिक, राजकीय विषयावर आपले मत मांडण्यासाठी त्यांनी सत्यार्थ प्रकाश नावाचे उत्कृष्ट पुस्तक रचले. त्यांनी संपूर्ण देशाचा दौरा केला. पंजाब, बंगाल महाराष्ट्र आणि विशेषता उत्तर प्रदेश हे त्यांचे कार्यक्षेत्र होते. गोरक्षण हिंदी रक्षण संस्कृत भाषेची उपयुक्तता स्वदेशी, स्वभिमान या संदर्भात त्यांनी प्रथमच ही जाणिव निर्माण केली. जीवन अमर नाही हे जाणून

त्यांनी आपल्या कार्याच्या निरंतर विस्तारासाठी 1875 मध्ये मुंबईत आर्य समाजाची स्थापना केली.

आर्य समाजाने शैक्षणिक क्षेत्रातही महत्त्वपूर्ण भुमिका बजावली. शिक्षणाशिवाय देशांची व समाजाची प्रगती नाही हे ब्रीद डोळ्या-समोर ठेऊन भारतीय समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी अनेक गुरुकुल, विद्यालये आणि उच्च शिक्षणसंस्था स्थापन केल्या. आर्य समाजाचे आघाडीचे कार्ये करणे त्याला हंसराज यांनी लाहोर येथे केली. दयानंद अँग्लो वैदिक वैदिक स्कुल ही संख्या स्थापन केली. पुढे त्याच्याच नेतृत्वाने राष्ट्रवादी तरुण निर्माण करणारे केंद्र बनले. तेथे इंग्रजी बरोबरच वैदिक धर्माचे शिक्षण दिले जात होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मनातील गुरुकुल साकार करण्यासाठी स्वामी श्रद्धानंद यांनी हरिद्वार जवळ कांगडी येथे इ.स. 1902 मध्ये शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने गुरुकुल स्थापन केल्या. पुढे त्यांच्याच नेतृत्वाखाली उत्तर भारतात गुरुकुल पद्धतीच्या शाळा सुरु केल्या. लाला लजपतराय यांनी राजकीय कार्य करणे तयार करण्यासाठी टिळक स्कुल ऑफ पॉलिटिक्स ही संस्था सुरू केली. आर्य समाजाचे गरीब अनाथ व विधवा याच्यासाठी आश्रम उघडले. आर्य समाजाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रातही शैक्षणिक चळवळीला गती आली. राजर्षी शाहू महाराजाच्या आश्रयामुळे इ.स. 1918 मध्ये कोल्हापुरात आर्य समाजाची एक शाखा कार्यरत होती. कोल्हापुरचे प्रसिद्ध असे राजाराम कॉलेज इ.स. 1919 ते 1924 पर्यंत आर्य समाजाकडे चालवण्यासाठी दिले. कोल्हापुरात आर्य समाजाने चालविलेले शाहू दयानंद हायस्कूल, हे या समाजातील अस्पृश्य व गरीब विद्यार्थ्यांचे आश्रयस्थान ठरले होते. आर्य समाजाच्या वतीने महाराष्ट्रामध्ये कोल्हापूर, सोलापुर, मुंबई येथे शैक्षणिक कार्य केले.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन शोधनिबंधासाठी निरिक्षणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यामध्ये दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आला असून यात संदर्भ ग्रंथ मासिकाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

उद्दिष्ट्ये :

1) आर्य समाजाचे शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे.
2) आर्य समाजाचे विचार व कार्ये यांचे समाज सुधारणेतील योगदान अभ्यासणे.

शैक्षणिक कार्य :

1) आर्य समाजाच्या वतीने हैद्राबाद राज्यात येडशी फत्तेहाबाद (किल्ले धारूर), घटकेश्वर इ. ठिकाणी गुरुकुले व काही कन्या गुरुकुले चालवली जात असून गुरुकुल धारूर मराठवाड्यात आर्य समाजाचे पहिले गुरुकुल धारूर येथे सुरु करण्यात आले. आर्य समाजाची हैद्राबाद राज्यातील पहिली शाखा इ. स 1891 मध्ये धारूर स्थापन करण्यात आली. धारूर आर्य समाज महर्षि दयानंद सरस्वतीच्या सिद्धांताचे केंद्र होते. 1907 मध्ये गुरुकुलाची स्थापना झाली. व इ.स 1925 पर्यंत चालले.

2) गुरुकुल येडशी:

मराठवाडयामध्ये आर्य समाजाच्या वतीने गुरुकुल येडशी या नावाने दुसरे एक गुरुकुल चालवले होते. आज गुरुकुल रामलिंग नावाने महाराष्ट्र आर्य प्रतिनिधी सभेच्या वतीने येडशी जवळच हे गुरुकुल चालवले होते. बन्सीलालजी तिवारी यांच्या नेतृत्वाखाली हे गुरुकुल चालविले जात होते.

3) दयानंद निःशुल्क पाठशाळा:

इ. स. 1936 मध्ये आर्य समाज लातूराच्या वतीने ही पाठशाळा चालवली जात होती. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांकडून कुठलीही फी घेतली जात नव्हती. ही

चालवण्यासाठी श्री. शंकरदेव अंतुरे सिद्धांत यांनी फार मोठे परिश्रम घेतले. त्यांनी लातुर येथील प्रत्येक शनिवारच्या आठवड्या बाजारपेठेमध्ये अर्थिक पाठशाळा चालवण्यासाठी पेटीद्वारे आर्थिक सहाय्य जमा केले. त्यासाठी त्यांनी स्वतः हातात पेटी घेऊन परिश्रम केले होते.

4) वैदिक सेवाश्रम:

आर्य समाज नांदेडचे प्रधान भाई खुशालसिंह वर्मा यांना इ. स. 1938 मध्ये चितोड गुरुकुलचे आर्य श्री. स्वामी दयानंद ब्रम्हानंद यांच्याकडून पानप्रथ आश्रमाची दिक्षा घेतली. त्यांनी दिड लाख रुपये देणगी देऊन वैदिक सेवाश्रमाची एक विशाल वस्तू उभी केली. येथे अनाथालय चालवण्यात येऊ लागले. तेथेच वैदिक धर्माचे शिक्षणाचे महत्त्वपूर्ण केंद्र उभा करण्यात आले.

सामजिक कार्ये :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाने शैक्षणिक क्षेत्रात भुमिका बजावत असताना सामाजीक व धार्मिक सुधारणा करताना त्यांनी जात प्रचलीत असलेल्या समाजात बालविवाह, बालहत्या, हुंडा प्रथा पडदा पध्दती अस्पृश्यता बहुपत्नीत्व परंपरेवर हल्ले केले. रुढीवर स्त्री शिक्षणाला चालना देऊन स्त्रीमधील आंतरजातीय विवाहाला व विधवा विवाहाला त्यानी उत्तेजन देण्याचे काम केले. जतिभेद निवारण अदि समाज सुधारणा केल्या. सहिष्णु व उदार मानवतावादी विचारांचा प्रसार केला. हिंदू समाजात निर्माण झालेला न्युनगंड आपल्या शिकवणुकीद्वारे दूर करून नवी चेतना मिळण्याचे महान कार्य आर्य समाजाने केले.

निष्कर्ष :

अशा प्रकारे स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाने प्राचीन वैदिक संस्कृतीचे महत्व समाजाला पटवून दिले व सनातनी परंपरावर कडक टिका करून उदारमतवादाचा पुरस्कार केला. व आर्य समाजाने शिक्षणाचा अनमोल धडा सगळ्या भागामध्ये लोकामध्ये शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले. हिंदू समाजात धार्मिक व सामजिक जनजागृती करून त्यात राष्ट्रीत्वाची भावना निर्माण करण्याचे काम स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केले.

संदर्भ :

1. स्नेही नरदेव, आर्य समाज समाजकारण आणि राजकारण.
2. काटे पी. व्ही - मराठवाड्यातील समाज प्रबोधन (1900-ने 1958) भारतीय इतिहास आणि संस्कृती.
3. डॉ. विनोद कुमार - स्वामी दयानंद सरस्वती जी की जीवनी.
4. डॉ. ऋषिराम भारद्वाज - स्वामी दयानंद सरस्वती : एक प्रसंग.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

समग्र सुधारणेचे अग्रदूत - महर्षी दयानंद

प्रा. डॉ. नयनकुमार आचार्य
संस्कृत विभाग प्रमुख,
वैद्यनाथ कॉलेज, परळी वैजनाथ
Corresponding Author – प्रा. डॉ. नयनकुमार आचार्य
DOI - 10.5281/zenodo.14792797

जगातील सर्व मानवाच्या दुःखांचे मूळ हे मानवनिर्मित मत-पंथांतील अज्ञान, अविद्या व अंधश्रद्धांमध्ये दडले असून त्यांचे निराकरण विशुद्ध वैदिक ज्ञानानेच होते. यासाठी तर्क व विज्ञाननिष्ठेच्या आधारे वेदमार्गाचा अवलंब करणे अगत्याचे ठरते. यास्तव प्रत्येक मानवाने आपले पूर्वग्रह दूर सारून पुनश्च वेदांची कास धरावी ,असा संदेश देणारे एकोणिसाव्या शतकातील महान वैदिक विचारवंत व थोर समाजसुधारक महर्षी दयानंद सरस्वती हे खऱ्या अर्थाने सर्वोच्चस्थानी मानले जातात . त्यांच्या उदात्त जीवन व कार्यापासून अनेकांनी प्रेरणा घेतली, तर त्यांच्या विचारांची मशाल हाती घेऊन अनेकांनी सामाजिक व राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेतला. आज २०० वर्षानंतर देखील स्वामीजींचे प्रखर विचार हे समाज व राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यात तितकेच प्रासंगिक ठरतात.

एकोणिसाव्या शतकात अनेक समाजसुधारकांनी ज्ञाननिष्ठा ,बुद्धिप्रतिभा, अपूर्व त्याग व संघर्षाच्या बळावर समाज परिवर्तनाचे कार्य सुरू केले.समाजाला नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न केला.अशा समाजसुधारकांच्या वरच्या रांगेमध्ये स्वामी दयानंद हे प्रमुख मानले जातात. स्वामीजींच्या जीवन , कार्य व विचारांचा मूलभूत आधार म्हणजे वेदज्ञान ! महाभारताच्या विनाशकारी युद्धात अनेक वैदिक विद्वान व आचार्यगण मारले गेल्याने वेदविद्यादेखील लुप्तप्राय झाली. अशातच तथाकथित पंडितांनी वेदमंत्रांचे चुकीचे अर्थ लावून अर्थांचा अनर्थ केला. यामुळे तर्कनिष्ठ जिज्ञासू बुद्धिवाद्यांचा वेदांवरचा विश्वास उडाला व सामान्य लोकांमध्ये भ्रम निर्माण झाले. वेदांमध्ये प्रतिपादित सत्यज्ञान, एकमेव असा निराकार परमेश्वर, एक पूजापद्धती, प्रेम, दया, करुणा व सहिष्णूता यांच्यावर आधारित मानवता धर्म , गुण,कर्म , स्वभाव वैशिष्ट्यांवर आधारित वर्णव्यवस्था , वैश्विक एकात्मता या पवित्र बाबी नाहीशा होत गेल्या. इतकेच काय तर धर्माचार्यांनी केलेल्या बुद्धिविसंगत भाष्यांमुळे देवी- देवतांच्या नावावर मोठ्या प्रमाणात थोतांड वाढू लागले. भक्ती व उपासनेच्या नावावर देखील अंधश्रद्धा भरमसाठ वाढत होती. पर्यावरणपूरक यज्ञाचे स्वरूप बिघडले होते, तर मानवाच्या नवनिर्मितीचे आधाररुप सोळा संस्कारांविषयीची एकवाक्यता संपुष्टात आली होती. यज्ञामध्ये पशुबळी व नरबळीचे अनिष्ट प्रकार वाढत चालले होते. समाजात धर्मशास्त्रांची प्रमाणे देत गोमांसभक्षण, उच्च-नीच भेदभाव, दलितांवर अन्याय, स्त्रियांचे शोषण , अश्लीलता, तसेच इतर काल्पनिक अंधश्रद्धा यांचे प्रस्थ वाढत चालले होते. उच्चभ्रू ज्ञानी पंडितांव्यतिरिक्त दलित, स्त्रिया व

बहुजनांना वेद वाचण्याचा व शिकण्याचा अधिकार नव्हता. त्यामुळे "बाबा वाक्यं ब्रह्मप्रमाणम् !"या वचनाची सामान्य लोकांना नेहमीच प्रचिती येत असे. सामान्य लोक केवळ कर्मकांडामध्येच अडकले होते.

अशा भयावह परिस्थितीत गुजरातच्या जिल्हा मोरवी या गावी १८२४ साली करशनजी तिवारी या जमीनदाराच्या घरी मूळशंकर (दयाराम जी) यांच्या रूपाने दयानंद सरस्वती जन्माला आले. बालपणीच प्रारंभिक संस्कृत व मंत्रपाठाचे शिक्षण झाले. वयाच्या चौदाव्या वर्षी महादेवाच्या पिंडीवर खेळणाऱ्या उंदराला पाहून मूर्तीपूजेवरील विश्वास उडाला. काही वर्षांतच प्रिय भगिनी व आवडते काका यांच्या निधनामुळे जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला आणि हृदयी तीव्र वैराग्य निर्माण झाले.याच जिज्ञास्यभावनेतून एके दिवशी खऱ्या ईश्वराचा शोध आणि मृत्यूभयावर विजय या दोन गोष्टींसाठी घरदार सोडले. वाटेत अनेक योगी महात्मे भेटले , पण समाधान काय झाले नाही. निरंतर भ्रमंती व अपार तपश्चर्येतून मथुरा येथे गुरु विरजानंद दंडी या प्रज्ञाचक्षू संन्याशाचे दर्शन झाले. त्यांच्याकडून सत्य वेदार्थांची जणू काही कुंजीच मिळाली. तीन वर्षात सर्व आर्षविद्या प्राप्त केली. गुरुदक्षिणा म्हणून त्यांनी वेदज्ञानाच्या प्रचार व प्रसारासाठी आपले समग्र आयुष्य वाहिले. देशाटन करीत जागोजागी वेदज्ञानाचा प्रचार व प्रसार केला. अनेक पंडितांशी शास्त्रार्थ केले. राजे- महाराजे यांना भेटून वैदिक धर्माची सार्थकता पटवून दिली. गुजरात, राजस्थान, हरियाणा, पंजाब इत्यादी प्रांतात फिरून प्रवचने दिली व चर्चा घडवून आणल्या.

स्वामीजी व महाराष्ट्राचा संबंध देखील तितकाच ऐतिहासिक आहे. राजधानी मुंबईत आर्य समाजाची स्थापना व तिथे झालेली प्रवचने यामुळे ते मराठी विचारवंतांना सुपरिचित झाले होते. नंतर न्यायमूर्ती म. गो. रानडे, महादेव कुंटे, गणेश जनार्दन आगाशे या प्रतिष्ठित मंडळींच्या आग्रहावरून २० जून १८७५ रोजी स्वामीजी पुण्यात आले. वेताळ पेठेतील शंकर शेठ यांच्या वाड्यात त्यांच्या निवासाची व्यवस्था करण्यात आली होती. स्वामीजी जवळपास अडीच ते तीन महिने स्वामीजी पुण्यात वास्तव्यास होते. यादरम्यान याच पुण्यनगरीत त्यांची जवळपास ५० व्याख्याने झाली . यापैकी पंधरा व्याख्याने बुधवार पेठेतील तांबड्या जोगेश्वरीजवळच्या भिडेवाड्यात संपन्न झाली. हिंदी भाषेतून दिलेल्या व्याख्यानांना श्री महादेव कुंटे व श्री जनार्दन आगाशे यांनी अनुवादित करून दररोज प्रसिद्ध केले. काही व्याख्याने महात्मा फुले व न्यायमूर्ती रानडे यांचे स्नेही गंगाराम भाऊ मस्के यांनी लष्कर भागात चालवलेल्या इस्टेट स्ट्रीट वरील मराठी शाळेत झाली. एक व्याख्यान दलित बांधवांच्या आग्रहावरून दिले. यावेळी त्यांनी वेद वाचण्याचा अधिकार सर्वांना असल्याचे स्पष्टपणे सांगितले होते. शेवटच्या दिवशी स्वामीजींची पुण्याच्या बुधवार पेठेतून हत्तीवरून भलीमोठी मिरवणूक काढण्यात आली. यात महात्मा फुले आपल्या समर्थकांसह सहभागी झाले होते. त्यावेळी पुण्यातील कट्टर सनातनी मंडळींनी या मिरवणुकीस प्रखर विरोध केला होता. रमाबाई रानडे यांनी आपल्या आत्मचरित्रात या मिरवणुकीचा उल्लेख केला आहे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे महर्षी दयानंदांनी विशुद्ध वेदार्थासाठी केलेले प्रयत्न मोलाचे ठरतात. व्याकरण व निरुक्त ग्रंथांच्या आधारे मंत्रांचे यौगिक अर्थ लावून त्यांनी पुनरपि यथार्थ असा विज्ञानवादी व शुद्ध स्वरूपातील वेदार्थ जगासमोर मांडला. वेद हे केवळ धार्मिक व कर्मकांडाचे ग्रंथ नसून त्यात सर्व प्रकारच्या ज्ञान -विज्ञानाचा, सामाजिक, आर्थिक, आध्यात्मिक, राष्ट्रीय यांचा अंतर्भाव आहे विचारांचा अंतर्भाव आहे, असे दयानंदांनी स्पष्टपणे कथन केले. म्हणूनच स्वामीजींना वेदांचे पुनरुद्धारक मानले जाते.

स्वामी दयानंद हे तितकेच राष्ट्रवादी विचारांचे पुरस्कर्ते होते. स्वराज्य व स्वदेशीचा सर्वात प्रथम त्यांनीच तर उद्घोष केला . ब्रिटिशांच्या जुलमी राजवटीत त्यांच्याविरुद्ध ते तितक्याच निर्भयतेने 'आपल्या देशात स्वदेशी राज्य यावे,' अशी भूमिका मांडतात. "सत्यार्थ प्रकाश" या आपल्या ग्रंथात ते स्पष्टपणे म्हणतात- "कोणी काही म्हटले तरी ही गोष्ट निर्विवाद आहे की स्वदेशी राज्य असणे हे सर्वात श्रेष्ठ व उत्तम आहे. तेच सुखदायक देखील आहे. मत - मतांतरांचा आग्रह धरणारे पक्षपातरहित प्रजेवर मात्या-पित्यांप्रमाणे कृपा करणारे न्याय व दया यांनी युक्त असे परक्यांचे राज्य असले तरी ते सुखदायक नाही.हा सार्वत्रिक नियम आहे." त्यांच्या मनात अपार राष्ट्रभक्ती होती. ज्या महापुरुषांनी राष्ट्रासाठी महान त्याग केला, त्यांविषयी त्यांच्या मनात सदैव आदर होता. आपल्या राष्ट्राच्या अधोगतीसाठी स्वामीजी एतद्देशीय राजांच्या आपसातील मतभेद, फूट व यादवीला तसेच आळस, अविद्या व अज्ञान यांना मूलभूत कारण मानतात . जोपर्यंत भारतीयांच्या मनामनांमध्ये रुजलेल्या अंधश्रद्धा व अनिष्ट रूढी परंपरा दूर होणार नाहीत, तोपर्यंत देशाची सर्वांचे प्रगती होऊ शकणार नाही, असे तोपर्यंत देशाची सर्वांचे प्रगती होऊ शकणार नाही, असे स्वामीजींचे स्पष्ट मत होते.

महर्षी दयानंद हे बुद्धीप्रामाण्यवादी होते. कोणतीही गोष्ट डोळे मिटून किंवा बुद्धीला टाळे ठोकून करणे म्हणजे वेडेपणा आहे. त्यासाठी माणसाने तर्क व बुद्धीच्या आधारे ती तपासून पहावी. नंतरच त्याचे आचरण करावे, असे स्वामीजी सांगत. शुद्ध विज्ञानवादी दृष्टीकोन समोर ठेवून स्वामीजींनी प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञान, धार्मिक कर्मकांड व अध्यात्माची योग्य ती चिकित्सा केली. वैदिक आर्ष साहित्यावर पडलेली विसंगत अर्थांची धूळ झटकून त्यांना विशुद्ध स्वरूपात जगासमोर मांडले . त्यांच्या समग्र साहित्यात पदोपदी बुद्धीप्रमाणेवादाचे दर्शन घडतात. जे तर्कावर आधारलेले व प्राणिमात्रांच्या कल्याणाची प्रेरणा देते, तेच ज्ञान होय. अशा ज्ञानावर आधारलेली कर्तव्यकर्मे म्हणजेच धर्म होय. अशी त्यांची धारणा होती. शारीरिक, बौद्धिक, आत्मिक, सामाजिक, राष्ट्रीय व जागतिक उन्नती हेच धर्माचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. इतरांना सुखी करण्यासाठी केले जाणारे सर्व कर्म म्हणजेच धर्म होय. याउलट जे काही असेल ते अधर्म आहे, असे स्वामीजींचे मत होते. वेदज्ञान हे अशा पवित्र धर्मकर्मांचे मूळ आहे. इतर मत - संप्रदायात जे काही चांगले व बुद्धिसंगत असेल, त्यांचे ग्रहण करणे व विपरीत असेल, त्याचा त्याग करणे हाच खरा मानव धर्म आहे, असेही त्यांचे मत होते. संपूर्ण ब्रह्मांडाची निर्मिती करणारा परमेश्वर हा धातू व दगडांनी घडवलेल्या जड मूर्तीत कसा येऊ शकतो ? म्हणून मूर्तिपूजा ही मोक्षाकडे जाणारी शिडी नसून भयंकर अशी दरी आहे. कारण मूर्तिपूजेमुळे भारतीय समाजात असंख्य दोष निर्माण झाले. त्यामुळे हा समाज दुबळा बनला. अशा या मूर्तीमध्ये प्राणप्रतिष्ठा होऊ शकत नाही. कारण परमेश्वर हा तर चेतन, सर्वशक्तिमान, दयाळू, अजन्मा, अनंत, निर्विअजन्मा, अनंत, निर्विकार, अनादी, सर्वाधार, सर्वेश्वर ,सर्वज्ञ आहे, असे स्वामीजी स्पष्टपणे सांगतात. सर्वांसाठी एकच उपासनापद्धती असून ती शुद्ध आचरण व एकाग्रतापूर्ण ध्यानाने पूर्णत्वास येते. वेदामध्ये मूर्तिपूजेला मुळीच स्थान नाही. यासाठी ते यजुर्वेदाच्या "न तस्य प्रतिमाऽस्ति, यस्य नाम महद्यश:।" या मंत्राचे प्रमाण देतात.

स्वामीजींनी गुण, कर्म, स्वभावावर आधारित वर्णव्यवस्थेचे प्रतिपादन केले आहे. राष्ट्र व समाजाच्या प्रगतीसाठी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र हे चारही वर्ण तितकेच महत्त्वाचे आहेत. पण वर्ण किंवा जाती या जन्मावरुन ठरत नसून त्या त्या व्यक्तीच्या कर्मांवर आधारलेल्या आहेत. ते म्हणतात- जो ब्रह्मतत्व जाणतो, तोच खरा ब्राह्मण ! तसेच जो सात्विक, शुद्ध व पवित्र आचरण ठेवत सतत

विद्यादान व प्रबोधनाच्या कार्यात व्यग्र असतो. त्यालाच ब्राह्मण समजावे. जो समाज व राष्ट्राचे रक्षण करतो, दीनदु:खितांची दु:खे दूर करण्यासाठी शौर्य गाजवितो व प्रसंगी प्राणही देतो, तो क्षत्रिय होय. जो देशाची अर्थव्यवस्था चालवण्याकरिता व्यापार, उद्योग, शेती, पशुपालन इत्यादी कार्य करतो, तो वैश्य ! आणि जो मनोभावे कर्तव्यभावनेतून सेवेचे व्रत आचरतो, तो शूद्र होय. हे चार वर्ण म्हणजे राष्ट्ररूप पुरुषाचे क्रमशः मुख, बाहू, मांडी व पाय होत . हे चारही घटक समाज व राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. जगातील सारे लोक या चार वर्णात विभागले जातात. जे काही प्रचलित मत-पंथ आहेत ते मानवनिर्मित असून धर्म कदापी होऊ शकत नाहीत. स्वामी दयानंद यांनी प्रचूर प्रमाणात ग्रंथ निर्मिती केली आहे. सत्याचे मंडन व असत्याचे खंडन केवळ याच उद्देशाने त्यांनी सत्यार्थ प्रकाश, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, दोन वेदांचे भाष्य, संस्कारविधी, व्यवहारभानू, आर्याभिविनय , आर्याभिविनय, भागवत खंडन, संस्कृतवाक्यप्रबोध ,गोकरुणानिधी, वेदांगप्रकाश इत्यादी जवळपास ३० ग्रंथ रचले आहेत. त्यांच्या साहित्यातून मानवाच्या शाश्वत सुखासाठी आवश्यक असणाऱ्या नैतिक मूल्यांचे दर्शन घडते. स्वामीजींचे वाङ्मय हे विश्वातल्या प्रत्येक मानवासाठी मार्गदर्शक स्वरूपाचे असून ते सर्व प्रकारच्या संकीर्णते पासून अतिदूर आहे. कोणताही भेदभाव त्यात दिसून येत नाही.

आपल्या मूल्यात्मक विचारांच्या प्रसार व प्रचारासाठी त्यांनी मुंबई येथे इ.स. १८७५ सांगली "आर्य समाज" या विश्वकल्याणकारी संघटनेची स्थापना केली. या संस्थेच्या दहा नियमात समग्र मानवाचे उत्थान दडले आहे. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी आर्य समाजाने मोठे योगदान दिले आहे. स्वामीजींच्या अनेक शिष्यांनी वेदप्रचार, जातीप्रथा निर्मूलन, गुरुकुल संचालन, डीएवी शिक्षण संस्था, योग प्रसार, अंधश्रद्धा निर्मूलन, व्यसनमुक्ती अभियान या कार्यांसह हिंदी सत्याग्रह, गोहत्या बंदी आंदोलन, हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम इत्यादी चळवळीत देखील सहभाग नोंदवला, तर सामाजिक व आध्यात्मिक क्षेत्रात मोलाची भूमिका बजावली आहे. अशा या थोर युगपुरुषांचे जीवन व कार्य हे व्यक्ती, समाज, राष्ट्र व समग्र जगाच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी अतिशय उपकारक असून ते सदैव प्रासंगिक ठरणारे आहेत.

संदर्भ:

१) सत्यार्थ प्रकाश - ले. महर्षी दयानंद.
२) समग्र क्रांतीचे अग्रदूत -महर्षी दयानंद - ले. श्रीपाद जोशी.
३) महर्षि दयानंद : काल और कृतित्व - ले. डॉ.कुशलदेव शास्त्री.
४) महर्षि दयानंद और महाराष्ट्र - ले.डा. कुशलदेव शास्त्री
५) दिव्य दयानंद - ले.स्वामी जगदीश्वरानंद
६) आर्य समाज - ले. लाला लाजपत राय
७) महर्षी दयानंद सरस्वती : चरित्र आणि कामगिरी - ले. हरी सखाराम तुंगार

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांची धार्मिक विचार

प्रा. बनसोडे राजेंद्र बंकटी
लोकप्रशासन विभाग,
खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई
Corresponding Author – प्रा. बनसोडे राजेंद्र बंकटी
DOI - 10.5281/zenodo.14792819

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे आर्य समाजाचे संस्थापक म्हणून ओळखले जातात तसेच एक समाज सुधारक महान असे एक तत्त्वव्यता होते स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी हिंदू धर्मातील अंधश्रद्धा कर्मकांड आणि सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठवला तसेच त्यांनी समाजाला शिक्षण समानता व वैज्ञानिक दृष्टिकोन यावर आधारित मार्गदर्शन केले स्वामी दयानंद सरस्वती हे 19 व्या शतकातील भारतातील एक महान धार्मिक व सामाजिक सुधारकहोते त्यांनी हिंदू धर्माच्या पुनर्जीवनासाठी आर्य समाजाची स्थापना केली त्यांनी धार्मिक विचार वेदावर आधारित होते आणि त्यांनी मूर्ती पूजा अंधश्रद्धा व सामाजिक अन्यायाच्या विरुद्ध तीव्र विरोध केला.

भारताच्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणात स्वामीनारायण सरवदे यांचे स्थान मोठे आहे ब्रिटिश सत्तेच्या आश्रयाने भारतात आलेल्या ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी आपल्या ख्रिस्ती धर्माच्या केलेल्या धर्मप्रसारामुळे अस्तित्व धोक्यात येईल की काय अशी शंका काही समाजसुधारकांना वाटू लागली त्यामुळे हिंदू धर्मातील दोष दूर करून मानवतेच्या या समानतेच्या पायावर नवा हिंदू समाज संघटित करणे आवश्यक होते याच कालखंडात स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा उदय झाला त्यांनी हिंदू समाजामध्येतेज आणि स्वाभिमान निर्माण करून हिंदू समाज जागृतीचे आणि संघटनेचे प्रभावी कार्य केले.

स्वामी दयानंदानी 1860 ते 863 हे तीन वर्ष हिंदू धर्मग्रंथाचा तसेच संस्कृत वाङ्मयाचा सखोल अभ्यास केला जवळ जवळ बारा वर्ष भारतभर भ्रमण करून त्यांनी असंख्य प्रवचने देऊन आणि चर्चा हिंदू धर्मातील दोष जनतेला पटवून दिले स्वामी दयानंद यांनी धार्मिक सामाजिक व राष्ट्रीय ऐक्य असलेला भारत त्यांच्या डोळ्यासमोर होता आर्य धर्म हा देशाचा धर्म असावा ही त्यांची इच्छा असल्यामुळे आर्य समाजाच्या तत्वांनी त्यांनी भारतभर प्रसार केला करत राहिले .त्यांनी असंख्य प्रवचने देऊन आणि चर्चा करून हिंदू धर्मातील दोष जनतेला पटवून दिले स्वामी दयानंद यांनी धार्मिक सामाजिक व रस्ते एके असलेला भारत त्यांच्या डोळ्यासमोर होता आर्य धर्म हा देशाचा धर्म असावा ही त्यांची इच्छा असल्यामुळे आर्य समाजाच्या तत्त्वांनी त्यांनी भारतभर प्रसार केला.

उद्देश:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या धार्मिक विचाराचे अध्ययन करणे .

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मिक विचार:

वेद अंतिम सत्य:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेदांना सर्वोच्च धार्मिक नैतिक आणि वैज्ञानिक ज्ञानाचे अंतिम मानले आहे ते पुढे म्हणतात वेद हे ईश्वर प्राप्ती असून ते वेद कोणत्याही मानवाने निर्माण केलेले नाहीत ही संपूर्ण मानव जातीसाठी आहेत आणि यामध्ये सर्व क्षेत्रातील ज्ञान अस्तित्वात आहे .

एकच ईश्वर सर्व शक्तीमान:

स्वामी दयानंद आणि हिंदू धर्मातील अनेक प्रकारच्या देवता वादाला त्यांनी स्पष्ट नकार दिला आणि एक ईश्वर वादाचा त्यांनी प्रचार केला त्यांना असे वाटत होते की ईश्वर एकच आहे तो सर्व शक्तिमान आहे आणि निर्गुण निराकार आहे.

मूर्ती पूजेला विरोध :

स्वामी दयानंद सरस्वती ही मूर्ती पूजेच्या विरोध होते त्यांनी मोर्चे पूजेला मोठ्या प्रमाणात विरोध केला त्यांच्या मते ईश्वर हा सर्वत्र एकच आहे आणि त्याची पूजा प्रतिमांच्या माध्यमातून करणे आयोग्य आहे

अंधश्रद्धेला विरोध:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अंधश्रद्धेला विरोध केला त्यांनी धार्मिक अंधश्रद्धा कर्मकांड आणि अज्ञान दूर करण्याचा प्रयत्न केला त्यांनी लोकांना धर्मशास्त्राचा खरा अर्थ समजावून सांगितलाआणि धार्मिक ग्रंथाचा योग्य प्रकारे अभ्यास करण्यासाठीचे आवाहन केले .

वेदांचा खरा अर्थ व समाज सुधारणा:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सत्यार्थ नावाचा ग्रंथ लिहिला त्यांनी या ग्रंथामध्ये धर्मशास्त्राचा खरा अर्थ समजावून सांगितला आहे तसेच त्यांनी हिंदू धर्मातील चुकीच्या ज्या प्रथा आहेत तसेच वेदांचे खरे अर्थ आणि समाज सुधारणा याबद्दल सविस्तर विचारांची मांडणी केली.

पुनर्जन्म व कर्म सिद्धांतावर विश्वास:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा पुनर्जन्म व कर्म सिद्धांत यावर मोठा विश्वास होता त्यांच्या मते समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या चांगल्या किंवा वाईट कर्मावर त्यांचा पुढील जन्म अवलंबून असतो पुनर्जन्म हा आत्म्याच्या अमरत्वाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे ते एक तत्त्वज्ञान आहे ते म्हणतात आत्मा शरीर सोडतो पण नष्ट होत नाही तो आपल्या पूर्वकरमानुसार दुसऱ्या शरीरात जन्म घेतो .

वेदांच्या शिकवणीनुसार जीवन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेदांना अंतिम सत्य मानले आणि मानवाने वेदांच्या शिकवणीनुसार जीवन व्यतीत करावे असा आग्रह धरला त्यांच्या मते वेद म्हणजे केवळ धार्मिक ग्रंथ नव्हे तर संपूर्ण जीवन मार्गदर्शन करणारा ज्ञान संग्रह आहे त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीने आपले जीवन वेधाच्या शिकवणीनुसार व्यतीत करावे सत्य बोलावे सत्या आचरण करावे तसेच आत्मशुद्धी व समाजशुद्धी यावर भर द्यावा स्त्री-पुरुष समानता शिक्षण विज्ञान आणि नैतिकता या तत्त्वांचा अंगीकार करावा .

सत्यार्थ प्रकाश:

हिंदू धर्माच्या पुनर्जीवनासाठी प्रसिद्ध असलेले एक थोर सुधारक म्हणून स्वामी दयानंद सरस्वती हे होते त्यांनी वेदांचे पुनरुजीवन आणि सध्याचा प्रचार करण्यासाठी सत्यार्थ हा ग्रंथ लिहिला या ग्रंथात त्यांनी वेदांचे महत्त्व हिंदू धर्मातील अंधश्रद्धा रूढी परंपरा सामाजिक सुधारणा आणि ईश्वराविषयी आपले विचार मांडले आहेत .

आर्य समाज व वेदांचा प्रचार :

1875 मध्ये त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना करून वेदांचा प्रचार आणि पुनरुज्जीवन चळवळ सुरू केली या चळवळीचा मुख्य उद्देश होता की हिंदू धर्माचे शुद्धीकरण करणे वेदांचा प्रचार करणे व समाजातील अंधश्रद्धा व पुरीतींचा नाश करणे या प्रामुख्याने या चळवळीचा उद्देश म्हणजे वेदांवर

आधारित समाज व्यवस्था निर्माण करणे अंधश्रद्धा दूर करणे सामाजिक सुधारणा घडविणे हा होता आर्य समाजाने वेदांचा प्रचार आणि धार्मिक पुनरुज्जीवना साठी मोठे योगदान दिल.

सामाजिक सुधारणा:

स्वामी विवेकानंदांनी जातीभेद जातीव्यवस्था अस्पृश्यता यांना विरोध दर्शवला वर्ण हा जन्मावर नव्हे तर गुणकर्मावर अवलंबून असतो असे सांगितले पडदा पद्धती हुंडा पद्धती बहुपदीत्व देवदासी या प्रथावर प्रहार करीत असतानाच आंतरजातीय व्यवहाराची त्यांनी समर्थन केले बालविवाह करणे अनुचित मानले पती निधनानंतर त्यांच्या विधवा पत्नीस सतीची सक्ती करणे ही अन मानवी प्रथा बंद करण्यासाठी मानवी प्रयत्न केले .

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या धार्मिक विचारांनी हिंदू धर्माच्या पुनर्जीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावली त्यांनी वेदा दिसत धर्माचा पुरस्कार केला आणि मूर्ती पूजा जाती व्यवस्था अंधश्रद्धा यांना विरोध केला त्यांच्या या विचारधारेने भारतात सामाजिक सुधारण्याचे नवे युग सुरू केले .

संदर्भ सूची:

1. डॉ गव्हाणे, डॉ .शिंदे डॉ कुलकर्णी -भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास -एज्युकेशनल पब्लिक शेअर्स औरंगपुरा औरंगाबाद जून 2015
2. रा व .शेवडे -महर्षी दयानंद सरस्वती -मैदा पब्लिकेशन पुणे 1988
3. www. epaper
4. लक्ष्मीनारायण जोशी -आर्य समाज आणि भारतीय समाजसुधारक
5. महर्षी दयानंद सरस्वती आणि त्यांचे सुधारणा कार्य - डॉ .बलदेव उपाध्याय
6. www. web duniya . com

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती धर्मसुधारक आणि समाजसुधारक

प्रा. किशोर नारायण काळुशे
इतिहास विभाग,
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई
Corresponding Author - प्रा. किशोर नारायण काळुशे
DOI - 10.5281/zenodo.14792828

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे प्रसिद्ध भारतीय तत्त्वज्ञ, धर्मसुधारक, समाजसुधारक, शिक्षणतज्ञ आणि विचारवंत होते. त्यांनी भारतातील धार्मिक आणि सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी अतुलनीय असे कार्य केले. त्यांच्या क्रांतिकारी विचारांसाठी ओळखले जाणारे, त्यांनी हिंदू धर्मातील वैदिक तत्वे पुनर्संचयित करण्याचा प्रयत्न केला. धर्मासाठी, समाजासाठी तर्कशुद्ध वैज्ञानिक आणि समतावादी दृष्टिकोनाचा पुरस्कार केला. त्यांच्या प्रयत्नांनी भारतीय समाजावर अमित छाप पडली आणि सुधारणावादी चळवळीचा पाया घातला गेला.

12 फेब्रुवारी 1824 रोजी टंकारा, गुजरात येथे जन्मलेल्या दयानंद सरस्वती यांच्यावर त्यांच्या पारंपारिक हिंदू संगोपनाचा खूप प्रभाव होता. दयानंदाची विचारसरणी वेदांच्या तत्त्वांमध्ये रुजलेली होती. "वेदाकडे परत चला" ही त्यांची घोषणा प्राचीन शहाणपणाच्या पुनरुज्जीवन साठी होती मूर्तीपूजा, बहुदेववाद, कर्मकांड प्रथा आणि ब्राह्मणी वर्गाच्या वर्चस्वाला प्रखर विरोध केला. 1875 मध्ये दयानंद सरस्वती यांनी वैदिक तत्त्वज्ञानावर आधारित 'आर्य समाज' ही सुधारणावादी संघटना स्थापन केली स्वालंबन शिक्षण धार्मिक आणि सामाजिक एकात्मतेवर भर देऊन त्यांनी वसाहतवादी राजवट आणि सांस्कृतिक दबंगशाही विरुद्ध प्रतिकाराची बीजे पेरली. दयानंद सरस्वती यांच्या कल्पना आणि आर्य समाजाच्या कार्याने भारतातील राष्ट्रीय चळवळींना प्रेरणा देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली.

उद्दिष्टे:

1) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या धर्मसुधारक कार्याचा आढावा घेणे.
2) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या समाजसुधारक कार्याचा आढावा घेणे.

धर्मसुधारक:

दयानंदाने वेदांना अमर केले असले तरी त्यांनी मूर्तीपूजेला विरोध केला. कर्मकांडाच्या विरोधात त्यांनी आवाज उठवला. त्यांच्या धर्मसुधारक कामगिरीमुळे भारताचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक अध:पतन होण्यापासून वाचविले. भारतातील पौराणिक कथा मध्ये असलेल्या कल्पनाही त्यांनी नाकारल्या. त्यांनी विविध स्वरूपातील बहुदेववाद किंवा देवाच्या उपासनेचा विरोध केला. या बहुदेववादामुळे हिंदू समाजात फूट पडल्याचे त्यांनी भारतीय समाजाला दाखवून दिले. दयानंद आणि एकेश्वर वादावर भर

देऊन आणि निराकार ईश्वराला वाहून गेल्यावर त्यांनी सांगितले आहे.

स्वामी दयानंद वेदांना धर्माचे सर्वोच्च आधारस्तंभ मानले. वेद सत्यज्ञानाची खजिने आहेत त्यांनी वेदांवर आधारित साधेपणा आहे नैतिकता याचा प्रचार केला. त्यांच्या या प्रचारामुळे भारतीय समाजाचा मूळ वैदिक शिक्षण जीवन पद्धतीकडे कल वाढला. भारतीय लोकांना मंत्र तंत्र ज्योतिष्यशास्त्र, श्राद्ध, हवण यासारख्या कर्मकांडांना त्यांनी प्रखर विरोध केला आणि लोकांना वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारण्याचे आवाहन केले.धर्म सुधारणे भारतीय संघटन आवश्यक आहे असे त्यांना वाटले म्हणून मुंबईमध्ये 10 एप्रिल 1875 रोजी आर्य समाज नावाची संघटना स्थापन करून आर्य समाजाने वेदांचा प्रचार प्रसार शिक्षणाची सुधारणा आणि समाजात सामाजिकता व धार्मिक परिवर्तन घडविण्याचे काम केले. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सत्यार्थ प्रकाश त्यांच्या ग्रंथ मूलमंत्र मांडला आहे. या ग्रंथात त्यांनी वेदांचे महत्त्व पटवून देताना हिंदू धर्मातील चुकीच्या प्रथांवर कठोर टीका केली आहे. तसेच अन्य धर्मातील दोष ही स्पष्ट केले. त्यांच्या उद्देश फक्त सत्याचा शोध घेणे हा होता. हिंदूच्या ख्रिश्चन किंवा इस्लाम मध्ये धर्मांतरामुळे दयानंद खूप प्रभावी झाले होते ते हिंदू धर्माचे रक्षण करता म्हणून प्रकट झाले प्रतिकूल परिस्थितीमुळे त्यांनी ख्रिश्चन किंवा इस्लामचा स्वीकार केला त्यांना हिंदू धर्मात परत आणण्यासाठी त्यांनी पावले उचलली.ही चळवळ "शुद्धी चळवळ" म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे हिंदू धर्माच्या अनुयायांमध्ये आत्मविश्वासाची आत्मपरीक्षणाची व आत्मशुद्धीची भावना जागरूक झाली.

समाजसुधारक:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 19 व्या शतकात समाजातील अनेक अनिष्ट प्रथा आणि अंधश्रद्धावर कठोर प्रहार करून सामाजिक सुधारणांसाठी महत्वपूर्ण योगदान दिले.हिंदू धर्मातील सर्वश्रेष्ठ स्थान ब्राह्मण पुरोहिताना दिलेल्या कल्पनेला स्वामींनी आव्हान दिले. मानव आणि देव यांच्यामध्ये दुवा म्हणजे 'ब्राह्मण' यावर कठोर टीका स्वामींनी केली. प्रत्येक व्यक्तीला वेदांचा अभ्यास करण्याचा आणि आपल्या श्रद्धा नुसार जगण्याचा अधिकार आहे असे स्वामी मानत होते. समाजात अस्तित्वात असलेल्या जातीपद्धती, अस्पृश्यता, बालविवाह, कर्मकांड अशा अनेक वाईट प्रथांवर जोरदार टीका केली.भारतीय सामाजिक इतिहासात दयानंद पहिले सुधारक होते त्यांनी शूद्र आणि स्त्रियांना वेदांचा अभ्यास करण्याचा, उच्च शिक्षण घेण्याचा, यज्ञ घालण्याचा अधिकार आहे असे स्पष्ट सांगितले.

वर्ण व्यवस्थेचा आधार जन्म नसून कर्म आहे. त्यामुळे सर्व वर्ण समान आहेत समाजात कोणीही अस्पृश्य नाही असे त्यांचे मत होते. आजच्या भारतीय घटनेत आढळून येणारी समानतेची भावना दयानंदानी त्या काळात जागृती केली. महिलांना शिक्षण देणे आवश्यक आहे असा ठाम आग्रह धरला. तसेच स्त्रियांच्या हक्कासाठी लढा दिला आणि विधवा पुनर्विवाह चे समर्थन केले. बाल विवाहाला त्यांनी तीव्र विरोध केला. मुला मुलींच्या लग्नासाठी योग्य वय असावे असे स्पष्ट केले. विधवा महिलांना स्वातंत्र्य आणि सन्मानपूर्वक जीवन जगण्यासाठी प्रेरित केले. भारतीय समाजात इतके मूलभूत चिंतन व कार्य करणारा, दूरदृष्टी ठेवणारा, व्यापक भूमिका बाळगवणारा आणि प्रभावशाली सुधारक आजपर्यंत झालेला नाही. त्यांचे कार्य पुढे लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी यांसारख्या समाजसुधारकांनी पुढे नेले. त्यांचे योगदान आधुनिक भारताच्या सामाजिक पुनर्रचनेत फार मोठे आहे.अशा समाजसुधारकांच्या सातत्याने केलेल्या प्रयत्नांचा दृश्य परिणाम म्हणजे भारताच्या घटनेत अस्पृश्यतेला नसलेले स्थान व स्त्री पुरुष समान अधिकार मिळणे होय.

निष्कर्ष:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी 19 व्या शतकांतील भारतीय समाज आणि धर्माला नवीन दृष्टीकोण दिला. त्यांच्या कार्याचा प्रभाव केवळ या काळापुरता मर्यादित न राहता पुढील पिढ्यांवर ही झाला. हिंदू धर्माला मूळ वेदांशी जोडून धर्मातील शुद्धता आणि सत्य परत आणावयाच्या प्रयत्न केला. अंधश्रद्धा, मूर्तीपूजा आणि कर्मकांडाचा विरोध करत त्यांनी धर्माचे वैज्ञानिक स्वरूप मांडले.आर्य समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी वैदिक जीवनशैली, शिक्षण आणि नैतिकता यांचा प्रसार केला. धर्माला जात, वर्ग आणि समाजातील विशिष्ट घटकांसाठी मर्यादित न ठेवता मानवमात्राच्या कल्याणाचे साधन मानले. जातीय भेद-भाव अस्पृश्यता आणि उच्च-निश्चतेच्या संकल्पनाचा विरोध करीत त्यांनी समानतेचा प्रचार केला. त्यांच्या विचारांनी भारतीय समाजात धार्मिक आणि सामाजिक जागरूकता निर्माण झाली. तसेच त्यांनी हिंदू धर्माच्या शुद्धीकरणासोबतच सामाजिक सुधारणासाठी आयुष्य वेचले. भारतीय समाजाला जागतिक स्तरावर उभे राहण्यासाठी आवश्यक असलेले धर्मसुधारक आणि समाजसुधारक परिवर्तन घडवून आणले. त्यांच्या कार्याची महत्त्व आजही भारतीय समाजाला अमूल्य वाटत आहे.

संदर्भसूची:

1) श्री.रा. वा.शेवाडे गुरुजी -दयानंद सरस्वती - मेहता पब्लिकेशन पुणे, सप्टेंबर 2017
2) डॉ. बी. एल. ग्रोवर - आधुनिक भारताचा इतिहास- एस चंद अँड कंपनी प्रा. लि - 2015
3) श्री.अनंत ओगले - दयानंद, कॉन्टिनेन्टल प्रकाश,जानेवारी 2000
4) डॉ. धनंजय आचार्य - आधुनिक भारत, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती- जून 2006
5) डॉ. एस. एस गाठाळ - आधुनिक भारत, के. एस पब्लिकेशन पुणे, प्रथमावृत्ती - जुलै 2015
6) डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे, प्रा डॉ सुखदेव शिंदे, प्रा जयश्री शिंदे - भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स औरंगपुरा,औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती - जुन 2015

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांची ग्रंथसंपदा व समीक्षा

प्रा. डॉ. नरेंद्र धोंडीराम शिंदे
संस्कृत विभाग,
शिवाजी महाविद्यालय उदगीर, जिल्हा – लातूर, महाराष्ट्र
Corresponding Author - प्रा. डॉ. नरेंद्र धोंडीराम शिंदे
DOI - 10.5281/zenodo.14792838

महर्षी स्वामी दयानंद सरस्वती आधुनिक भारताचे शिल्पकार, नवजागरणाचे उद्गाते, प्रखर राष्ट्रवादाचे समर्थक, क्रांतिकारी विचारांचे धगधगते यज्ञकुंड व मानवतेचे मूर्तिमंत उदाहरण होते. त्यांनी समाजाला योग्य दिशा देण्यासाठी इसवी सन 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. पकृण्वन्तोतो विश्वमार्यम् अर्थात आम्ही संपूर्ण विश्वाला आर्य श्रेष्ठ बनवावे. हे ब्रीद सार्थक करण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न केले. संपूर्ण मानव जात एकच आहे. मनुर्भव अरे माणसा माणूस हो हा संदेश स्वामीजींनी समस्त मानव जातीला दिला. स्वामीजींनी समाजासाठी उपयुक्त अशा अनेक ग्रंथांची रचना केली. या लेखामध्ये स्वामीजींच्या सर्व ग्रंथांची समीक्षा संभाव नाही, शब्द मर्यादेमुळे काही ग्रंथांचे समीक्षण करीत आहे. तसे स्वामीजींच्या ग्रंथांचे समीक्षण करणे म्हणजे सूर्य पाहण्यासाठी दिव्याचा वापर करण्यासारखे आहे. तरीपण स्वामीजींच्या ग्रंथांचा उदात्त हेतू समीक्षण करण्यास प्रेरित करीत आहे. त्यात प्रथम ग्रंथ आहे

सत्यार्थ प्रकाश, मुंबईमध्ये आर्य समाजाची स्थापना झाली. त्याच्या एक वर्ष अगोदर स्वामीजींनी सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथाची रचना केली. या ग्रंथामधून वेदांकडे वाटचाल करण्याचा संदेश दिला आहे, कारण भारतीय संस्कृतीची पाळेमुळे वेदांमध्ये आढळतात. सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथामधून स्वामीजींचे धर्माविषयीचे व समाजाविषयीचे चिंतन प्रकट झाले आहे. या ग्रंथामध्ये धर्माचे आणि सामाजिक व्यवहाराचे सविस्तर वर्णन आले आहे. या ग्रंथामुळे आर्य समाजाच्या चळवळीला नवसंजीवनी प्राप्त झाली आहे. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महामानवाने स्वामीजींबद्दल असे म्हटले आहे मी मानतो की महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी वैदिक वर्णव्यवस्थेची जी व्याख्या केली आहे ती बुद्धिमत्ता पूर्ण आहे घृणास्पद नाही, केवळ जन्माने नव्हे तर व्यक्तीच्या योग्यतेने त्याचे समाजातील स्थान ठरणे योग्य आहे. अशा या सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथामध्ये 14 समुल्लास आहेत या सर्व समुल्लासांमधून जीवनाचे अद्भुत चिंतन केले आहे. वैदिक धर्म हा विश्वव्यापी धर्म आहे. याचे वर्णन या ग्रंथात आहे. माणसाने या जगात कसे वागावे कोणत्या गोष्टी टाळाव्यात याचे विवेचन स्वामीजींनी केले आहे. पहिल्या समुल्लहासामध्ये ईश्वराचे खरे स्वरूप वेदांचे दाखले देऊन सांगितले आहे. वेदादी शास्त्रांमध्ये परमेश्वराचे मुख्य नाव ओ३म् आहे . माण्डूक्य उपनिषद मंत्र 1, ईश्वराची इतर नावे गुणवाचक आहेत जसे ईश्वर जगताची निर्मिती करतो म्हणून त्याला ब्रह्मा असे म्हणतात. तर तो सर्वत्र व्याप्त आहे म्हणून त्याला विष्णू म्हणतात. दुष्टांना रडवतो म्हणून त्याला रुद्र म्हणतात. तो ईश्वर मंगलमय आहे सर्वांचे कल्याण

करतो म्हणून त्याला शिव म्हणतात अशा प्रकारे तो ईश्वर मित्र इंद्र बृहस्पती वरूण इत्यादी नावांनी ओळखला जातो या प्रथम समुल्ल्हासामध्ये शंभर नावांची व्याख्या केली आहे ही सर्व नामे त्या ईश्वराची आहेत म्हणजे नावाप्रमाणे ईश्वर वेगवेगळे नसून तो एकच आहे गुणकार्मानुसार तो वेगळ्या पद्धतीने ओळखला जातो.

महर्षी दयानंद सरस्वतींना बहुधा भविष्य काळातील संकटाची चाहूल लागली असावी म्हणून त्यांनी दुसऱ्या समुल्लासामध्ये मुलांच्या बाबतीत आई-वडिलांची कर्तव्ये सांगितली आहेत. मुलांचे प्राथमिक शिक्षण उत्तम पद्धतीने पार पाडण्यास आई-वडिलांना सुचित केले आहे वीर्य रक्षण, सदाचाराचे शिक्षण महत्त्वाचे सांगितले आहे. भूत -प्रेत -खंडन, ग्रहशांतीचे ढोंग, जन्मपत्रिकेचे ढोंग, याविषयी प्रकाश टाकला आहे तिसऱ्या समुल्ल्हासामध्ये अध्ययन व अध्यापना विषयी सांगितले आहे विद्या हेच खरे आभूषण आहे. विद्यार्थ्याने असे आभूषण धारण केले पाहिजे यासोबत गायत्री जप प्राणायाम, संध्या ,देवयज्ञ व ब्रह्मचर्य पालनावर भर दिला आहे. यम, नियम पालन, विवाहाचा काळ, तसेच ब्राह्मण ,क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चारही वर्णातील लोकांनी विद्याभ्यास करावा कोणीही शिक्षणापासून वंचित राहू नये याची काळजी राजाने करावी. सत्य असत्य ओळखण्याची पंचवीस, परीक्षा आठ प्रमाण कार्यकारण संबंध याविषयी सविस्तर सांगितले आहे, ऋषिकृत ग्रंथांचे अध्ययन व अध्यापन करण्यावर भर दिला आहे . वेदाध्यनाचा अधिकार मानव मात्रा ला आहे यजुर्वेदातील मंत्राचा हवाला देऊन स्त्री, पुरुष, शूद्र इत्यादी सर्वांना वेदांचा अधिकार दिला आहे. यथेज्ञमां वाचं कल्याणी मावदानी जनेभ्य:1 य शूद्रय चार्याय स्वाय चारनाय यजुर्वेद 26_)--2 अथर्ववेदामध्ये देखील असे म्हटले आहे की वेदाभ्यास करणारी कन्या युवा पतीला प्राप्त करते ब्रह्मचर्येन कन्या युवानम विंधते पतीम म्हणजे मुलींनी शिक्षण घ्यावे हे स्वामीजींना अभिप्रेत होते म्हणून जे लोक आपल्या मुलांना ब्रह्मचर्य उत्तम शिक्षण व विद्या यांच्याद्वारे शरीर व आत्मा यांना सामर्थ्यपूर्ण बनविण्याची प्रेरणा देतात. ते धन्य व कृत कृत्य होत सत्यार्थ प्रकाश चौथ्यासमोरलासामध्ये समावर्तन विवाह व गृहस्थाश्रमाविषयी सांगितले आहे विद्याभ्यास पूर्ण करून विद्यार्थ्याने गृहस्थ धर्म स्वीकारावा विवाह दूरच्या नात्यात करावा यासोबत स्वामीजींनी बालविवाहाचा निषेध केला आहे वर्णव्यवस्था जन्मानुसार नसून ती करमानुसार असावी हे देखील प्रकर्षाने सांगितले आहे. ब्राह्मण इत्यादी चारही वर्णासाठी शास्त्राने कामे ठरवून दिली आहेत. येथे मनुस्मृती आपस्तंभ सूत्र भगवद्गीता इत्यादी ग्रंथांचे प्रमाण दिले आहेत.

ऋषी तर्पण, पितृ तर्पण, धुरतांचे लक्षणे पंडितांची लक्षणे, मूर्खांची लक्षणे, विद्यार्थ्यांची लक्षणे, सांगितली आहेत. गृहस्थाश्रमाची श्रेष्ठता पटवून दिली आहे . मनुस्मृती 3-- 77

पाचव्या समूहामध्ये वाणप्रस्थ व संन्यास विधी सांगितली आहे गृहस्थाश्रम पूर्ण करून वानप्रस्थ स्वीकारावा व वनात तपस्या ,स्वाध्याय ,होम हवन आदी करावे नंतर वयाचे 75 वर्ष पूर्ण झाल्यावर संन्यास ग्रहण करावा या अवस्थेमध्ये सर्व संघ परित्याग करावा असे विधान केले आहे. पाचव्या सल्लासामध्ये जीवन यापण केले तर पश्चिम परिवारातील समाजातील 50% समस्या आपोआप दूर होतील. याच समोर नासामध्ये धर्माची 10 लक्षणे सांगितली आहेत, धृति ,क्षमा, दमो स्तेयमे,शौचमिंद्रिय निग्रह, धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म लक्षणम् ll ll मनु.6-81

सहावा समुल्लास राजधर्मासाठी वाहिलेला आहे यात तीन सभांची योजना (विद्यार्यसभा, राजार्य सभा, धर्मार्य सभा), राजांची लक्षणे ,सभापतींची लक्षणे, सांगितली आहेत. दंडविधानासंबंधी कठोर नियम दिले आहेत. राज पुरुषांची योग्यता, राजा व

सभासदांची योग्यता कशी असावी? राजा, सभापती व सभासदांनी नेहमी आपल्या इंद्रियांवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. मनु. 7- 43 असे सांगितले आहे. काम क्रोधापासून 18 प्रकारचे दुर्गुण निर्माण होतात. म्हणून राजा, प्रजा व सभासदांनी काम क्रोधापासून नेहमी दूर राहावे. यासोबत राज्य रक्षण, युद्ध, कर वसुली, प्रजेचे रक्षण, व्यूहरचना, मित्रप्राप्ती, न्यायव्यवस्था, साक्षीदार, अपराध इत्यादी विषयांवर सविस्तर माहिती ती दिली आहे . वरील सर्व विषय न्याय व धर्माला अनुसरून सांगितले आहेत. या समुल्लासामध्ये पूर्ण राजनीती वर्णिली आहे.

सातव्या समुल्लासामध्ये ईश्वर,व देवता यांचे अस्तित्व त्यांची स्तुती, प्रार्थना व उपासना ईश्वर जाणण्याची पद्धत, अवतारांचे खंडन, आत्म्याचे स्वातंत्र्य, अद्वैतवादाची चपखल समीक्षा , वेदांची उत्पत्ती त्यांचे नित्यत्व इत्यादी विषय अत्यंत तर्कसंगतपणे हाताळले आहेत. या एका समुल्लासाच्या माध्यमातून अध्यात्मा विषयीची जिज्ञासा शांत होऊ शकते. किंबहुना वाचकांच्या हाती एक प्रकारचे तर्करुपी सूर्य प्राप्त होतो. ज्याच्या जोरावर सत्य ज्ञानाचा प्रकाश प्राप्त होऊ शकतो.

आठव्या समुल्लासामध्ये सृष्टीची उत्पत्ती स्थिती व प्रलय याविषयी सांगितले आहे. मानवांचे उत्पत्ती स्थान, आर्य व म्लेंच्छ शब्दांची व्याख्या या समुल्लासामध्ये पहावयास मिळते. या जगताला ईश्वराने धारण केले आहे. जसा चंद्र सूर्यप्रकाशाने प्रकाशित होतो तसेच पृथ्वी इत्यादी लोक लोकांतर सूर्याच्या प्रकाशाने प्रकाशित होतात. अथर्ववेद 14 - 1-1.

जीव कर्म करण्यास स्वतंत्र आहे ,परंतु केलेल्या कर्माची फळे भोगण्यास ईश्वराच्या व्यवस्थेमुळे परतंत्र आहे. असे परखड मत स्वामीजींनी मांडले आहे अर्थात कर्माला कोणत्याही परिस्थितीत माफी नाही.

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्

नवव्या समुल्लासामध्ये विद्या, अविद्या, मोक्ष व बंध या विषयांची चर्चा केली आहे .

विद्यया अमृतमसश्नुते l यजुर्वेद अध्याय 40 मंत्र 14

विद्या अर्थात यथार्थ ज्ञानाने मोक्ष प्राप्त होतो .

योग सूत्रामध्ये अविद्येचे लक्षण सांगितले आहे

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु

नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या l पातंजल योग सूत्र साधनपाद सूत्र 5

अनित्य जगताला नित्य स्वीकारणे, अपवित्र ठिकाणी पवित्र बुद्धी ठेवणे, दुःखामध्ये सुखबुद्धी, अनात्मत्तत्वामध्ये आत्मबुद्धी ठेवणे म्हणजेच अविद्या होय. विवेक, वैराग्य, षट्कसंपत्ती, मुमुक्षत्व ही चार मोक्षाची साधने सांगितली आहेत. पुनर्जन्म, पाप ,पुण्य यांचे विवेचन केले आहे.

दहाव्या समुल्ल्हासामध्ये सदाचार, दुराचार, भक्ष्य आणि अभक्ष्य या विषयांचा विचार केला आहे. या समुल्लासामध्ये मनुस्मृतीतील श्लोकांचा आधार घेतला आहे. आचार, अनाचार ,आत्मसंयम, विदेश गमन, उपकारी प्राण्यांचे रक्षण, उष्टे भक्षण निषेध इत्यादी विषयी स्पष्ट निर्देश दिला आहे. अकराव्या समुल्लासामध्ये तात्कालीन मत मतांतरांची समीक्षा व वेळप्रसंगी त्यांचे चुकीच्या मतांचे खंडन केले आहे . मूर्तीपूजेची इष्टता व अनिष्टता, तिचे परिणाम इत्यादी गोष्टींची चर्चा स्वामीजींनी या प्रकरणात केली आहे. वेदांकडे पाठ फिरविल्यामुळे सर्वत्र अविद्यांधकार पसरला आहे आणि माणसांची बुद्धी भ्रमिष्ट झाली आहे. ज्यांच्या मनात जे आले त्यांनी त्याचा नवीन पंथ तयार केला. याप्रमाणे चार प्रमुख पंथ तयार झाले. पौराणिक, जैन, ख्रिस्ती, इस्लामी. या चार पंथातून वेगवेगळे हजारांच्या वर पंथ व त्यांचे अनुयायी तयार झाले . त्या सर्वांची समीक्षा केली आहे. ग्रहपूजा , मृतक श्राद्ध, एकादशी व्रत, ब्रह्मचारी, संन्यासी इत्यादी सर्वांची समीक्षा केली आहे.

बारावा समुल्लास - या समुल्लासामध्ये चार्वाक मताची समीक्षा केली आहे व

स्वच्छंदाचरणाला आळा घालण्याची विचारधारा विशद केली आहे. याच प्रकरणात बौद्ध मत, जैन मत या दोन पंथांची चिकित्सा केली आहे. जे काही विज्ञानाच्या विरुद्ध आहे त्याचे खंडन केले आहे . सत्य ज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी खंडन व मंडन आवश्यक असते.

तेरावा समुल्लास या प्रकरणांमध्ये ख्रिश्चन पंथांची स्वतंत्र चिकित्सा केली आहे . या पंथाचा धर्मग्रंथ बायबल. या ग्रंथाची सखोल चिकित्सा केली आहे. बायबल हा ईश्वरीय ग्रंथ असून येशु हा परमेश्वराचा पुत्र आहे . अशी ख्रिस्ती लोकांची श्रद्धा आहे. त्यांची ही श्रद्धा वास्तविकतेच्या कसोटीवर घासली असता किती खरी आहे, याचे तटस्थपणे व बुद्धिनिष्ठ विवेचन स्वामीजींनी केले आहे.

चौदावा समुल्लास- सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथाचा हा शेवटचा समुल्लास आहे. या समुल्लासामध्ये इस्लाम धर्माविषयी विवेचन करण्यात आले आहे. मुसलमानांच्या कुरान शरीफ या ग्रंथावर आधारित हे विवेचन आहे. मूळ कुराण अरबी भाषेत आहे नंतर मौलवींनी त्याचे उर्दूमध्ये भाषांतर केले स्वामीजींनी उर्दूतील कुराणाचे भाषांतर हिंदीत करून घेतले व ते आरबीच्या विद्वानांकडून तपासून घेतले, मगच कुरान शरीफ या ग्रंथातील व इस्लाम धर्मातील सत्यासत्य मतांवर आपले विचार मांडले आहेत आणि शेवटी हे पण सांगितले आहे की जी गोष्ट असत्य आहे ती टाळावी व जी सत्य आहे ती स्वीकारावी. शेवटी स्वामीजी असे म्हणतात की "आम्ही असे मानतो की सत्य भाषण, अहिंसा, दया, इत्यादी शुभ गुण कोणत्याही पंथातील असले तरी ते चांगले आहेत आणि दुराग्रह पूर्ण वादविवाद, ईर्ष्या, द्वेष, मिथ्याभाषण इत्यादी गोष्टी कोणत्याही पंथातील असल्या तरी त्या वाईट आहेत. सत्यार्थ प्रकाश समुल्लास 14

स्वामीजींचा दुसरा ग्रंथ आहे संस्कारविधी या ग्रंथामध्ये मानव जीवन उदात्त भावनेने भरले जावे. यासाठी 16 संस्कारांचे विवेचन केले आहे. गर्भाधान पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चुडाकर्म, कर्णवेध, उपनयन, वेदारंभ, समावर्तन, विवाह गृहस्थाश्रम ,वानप्रस्थाश्रम, संन्यास ,अंत्येष्टीकर्म. संस्करणं गुणान्तराधानं संस्कार: ll संस्कार विधी

इतर गुणांची प्रतिष्ठापना करणे म्हणजे संस्कार होय. संस्कारामुळे मानव जीवनाची सर्वांगीण उन्नती होते . हे स्वामीजींनी सुचविले आहे. वरील सर्व संस्कार यज्ञ करून करण्यास प्राधान्य दिले आहे. या संस्कारामुळे शरीर व आत्मा सुसंस्कृत होऊन धर्म, अर्थ काम व मोक्ष प्राप्त होण्यास मदत होईल.

तसेच मुख्य उद्देश असा की संतान अत्यंत योग्य बनेल. म्हणून सर्व मानवांनी संस्कार करणे अत्यंत योग्य आहे. संस्कार विधीमध्ये यज्ञाचे पात्र कसे असावेत, यज्ञाचा विधी, यजमान व पुरोहितांसाठी नियम, वेगवेगळ्या संस्कारांचा विधी व त्यांचे महत्त्व सांगितले आहे.

पुढील महत्त्वाचा ग्रंथ आहे ऋग्वेदादी भाष्य भूमिका चारही वेदांचे भाष्य करण्याचा निर्धार स्वामीजींनी केला होता परंतु स्वार्थांध लोकांच्या कटकारस्थानामुळे स्वामीजींना इहलोकातील यात्रा संपवावी लागली व वेदांचे भाष्य अपूर्ण राहिले. नंतर स्वामीजींच्या अनुयायांनी वेदांचे भाष्य पूर्ण केले. या चारही वेदांमध्ये नेमके काय सांगितले आहे याचे थोडक्यात विवेचन ऋग्वेदादी भाष्य भूमिका या ग्रंथामध्ये केले आहे. वेदांची उत्पत्ती कशी झाली? कोणी केली? वेदसंमत धर्म ,सृष्टी निर्मिती, पृथ्वी इत्यादी लोक लोकांतराचे भ्रमण, गुरुत्वाकर्षण, प्रकाश विद्या, गणित, उपासना, मुक्ती , विमान विद्या, तारविद्या, वैद्यकशास्त्र, राजधर्म, वर्ण, आश्रम, पंच महायज्ञ इत्यादी विषय चार वेदांमध्ये कशा पद्धतीने सांगितले आहेत, याचे विवेचन या ग्रंथामध्ये केले आहे. वरील विषयांचे विवेचन करीत असताना स्वामीजींनी वेदमंत्रांचे प्रमाण देखील प्रस्तुत केले

आहे. मंत्राचा अर्थ करताना यस्काचार्यांच्या निरूक्ताचा आधार घेऊन विज्ञाननिष्ट अर्थ केला आहे स्वामीजींच्या ग्रंथामध्ये अवैज्ञानिकतेला व अंधश्रद्धेला कोठेही थारा नाही.

गोकरुणानिधी - भारत कृषीप्रधान देश आहे. या देशातील अधिकांश उद्योगधंदे शेतीवर आधारित आहेत. शेतीसाठी व मानव मात्राच्या कल्याणासाठी गोवंश वाचला पाहिजे असे स्वामीजी मानत होते. स्वामीजींनी गोवंशाच्या संरक्षणासाठी व त्यांच्या वृद्धीसाठी गाईंचे महत्त्व सांगणारे जे पुस्तक निर्माण केले ज्याचे नाव आहे, गोकरुणानिधी. या पुस्तकांमध्ये गाईंचे महत्त्व, त्यापासून होणारे फायदे, गोमूत्र, गोदुग्ध, शेणखत, याविषयी माहिती सांगितली आहे . एक गाय आपल्या दुधाने पूर्ण जीवनामध्ये 25740 मानवांचे भरण पोषण करते. शेणखत व गोमूत्रामुळे शेतीसाठी होणारा उपयोग वेगळाच आहे, म्हणूनच यजुर्वेदामध्ये म्हटले आहे. याजमानस्य पशून् पाहि l यजुर्वेद पशूंची रक्षा करावी .

गाय इत्यादी पशुंच्या रक्षणासाठी गोकृष्यादीरक्षणी सभेची स्थापना करण्यास सांगितले आहे. ती सभा कशी चालवावी? अधिकारी ,सेवक इत्यादी कोण असावेत ? व किती असावेत? याविषयी स्पष्ट निर्देश दिले आहेत.

पंचमहायज्ञविधी- या ग्रंथामध्ये नित्य करण्यात येणाऱ्या काही आत्मिक विधी विधानांचा उल्लेख आला आहे. आत्मकल्याणार्थ ब्रह्मयज्ञ, जगत्कल्याणार्थ देवयज्ञ, ऋणातून मुक्त होण्यासाठी पितृयज्ञ, पुण्य प्राप्त्यर्थ बलिवैश्वदेवयज्ञ, यशप्राप्तीसाठी अतिथी यज्ञ करणे आवश्यक आहे. किंबहुना प्रत्येक गृहस्थासाठी हे पाच महायज्ञ महत्वाचे सांगितले आहेत.

व्यवहारभानु- स्वामी दयानंद सरस्वतींनी पठन पाठन व्यवस्थेसाठी या लघुग्रंथाची रचना केली आहे. व्यवहारभानु ग्रंथाचे अध्ययन केल्यामुळे आपल्या संततीला व विद्यार्थ्यांना सहज सदाचार शिकविणे शक्य होईल व उत्तम व्यवहार शिकल्यामुळे ते नेहमी सुख प्राप्त करतील. अशी अपेक्षा स्वामीजींनी केली आहे. या ग्रंथामध्ये प्रमाण म्हणून संस्कृत श्लोक स्वीकारले आहेत जसे पंडित कोणाला म्हणावे? आत्मज्ञानं समारंभ स्तितिक्षा धर्मनित्यता l यमर्था नापकर्षन्ति स वै पंडित उच्चते ll

ज्या व्यक्तीला आत्मा व परमात्म्याचे ज्ञान आहे, जो परिश्रमी, सहनशील व धार्मिक आहे ,तसेच ज्याला कोणताही पदार्थ मोहात पाडू शकत नाही म्हणजे अधर्माकडे खेचू शकत नाही. त्या व्यक्तीला पंडित म्हणतात म्हणजे पंडित अर्थात ज्ञानी होण्यासाठी अनेक सद्गुणांची आवश्यकता आहे.

मूर्खांची देखील लक्षणे सांगितली आहेत. मूर्ख व्यक्तीचा व्यवहार समजावून सांगण्यासाठी स्वामीजींनी शेखचिल्ली चा दृष्टांत दिला आहे . जो कर्महीन माणसाचे प्रतिनिधित्व करतो. याप्रमाणे व्यवहारिक जीवनातील वेगवेगळे व्यवहार समजावून सांगण्याचा पूर्ण प्रयत्न केला आहे . ग्राहक व दुकानदाराचा सत्य बोलण्यावर आधारित व्यवहार फायदेकारक असतो, हे पटवून दिले आहे. विचित्र राजाचा व्यवहार सांगणारा दृष्टांत (अंधेर नगरी गवरगंड राजा) विचार करण्याजोगा आहे.

आर्याभिविनय - तत्सत परब्रम्हणे नमः या वाक्यापासून ग्रंथाचा आरंभ केला आहे. या ग्रंथामध्ये दोन प्रकाश अर्थात अध्याय आहेत पहिल्या अध्यायामधून 52 मंत्र व दुसऱ्या प्रकाशा मधून 55 मंत्रांची व्याख्या केली आहे. या 107 मंत्रामधून परमेश्वराचे गुणगान केले आहे. परमेश्वराचे गुणगान केल्यामुळे मानव स्वतःची दुष्टता सोडून श्रेष्ठता स्वीकार करेल. हीच अपेक्षा स्वामीजींनी केली असावी, म्हणून स्वामीजींनी आर्याभिविनय ग्रंथाची रचना केली आहे.

वेद भाष्य - मानव जातीच्या कल्याणार्थ स्वामीजींनी तर्कसंगत वेदभाष्य केले आहे. यजुर्वेदाच्या 40 अध्यायातील मंत्रांचा अर्थ केला

आहे. ऋग्वेदाचे भाष्य अपूर्ण राहिले . चारही वेदांचे भाष्य करण्याचे पवित्र स्वप्न पूर्ण होऊ शकले नाही.

संस्कृत वाक्य प्रबोध--- संस्कृत भाषेत सर्वसामान्य लोक कसे संभाषण करतील याचा विचार करून स्वामीजींनी संस्कृत वाक्य प्रबोध नावाचा लघुग्रंथ तयार केला. या ग्रंथामधून वेगवेगळ्या प्रसंगातील व्यवहाराशी संबंधित संभाषणे दिली आहेत. ही संभाषणे अत्यंत सोप्या संस्कृत मधून सादर केली आहेत. ज्या वाक्यांचा स्वाध्याय करून सामान्य लोक संस्कृत मध्ये प्राथमिक संभाषण करू शकतात.

अशाप्रकारे स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अनेक ग्रंथांची रचना केली. त्यापैकी काही ग्रंथांची समीक्षा येथे थोडक्यात केली आहे. शब्द मर्यादा लक्षात घेता लेख संक्षिप्त करावा लागला आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

1. सत्यार्थ प्रकाश
2. संस्कार विधी
3. ऋग्वेदादी भाष्य भूमिका
4. गोकरुणानिधी
5. पंच महायज्ञविधी
6. व्यवहारभानु
7. यजुर्वेद
8. ऋग्वेद
9. मनुस्मृती
10. पातंजल योगदर्शन
11. अथर्ववेद
12. मांडुक्य उपनिषद

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

दयानंद सरस्वती यांचे अंधश्रद्धा आणि सामाजिक सुधारणावादी चळवळ

प्रा. डॉ. बल्लोरे एस. के.
श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा. ता. औसा जि. लातूर—413520
Corresponding Author - प्रा. डॉ. बल्लोरे एस. के.
DOI - 10.5281/zenodo.14792851

दयानंद सरस्वती हे एक महान भारतीय तत्त्वज्ञ, समाजसुधारक आणि आर्य समाज या सामाजिक व धार्मिक संघटनेचे संस्थापक होते. त्यांनी हिंदू धर्मातील अंधश्रद्धा, कर्मकांड, आणि रूढी-परंपरांचा विरोध केला व सत्य आणि वेदाधारित विचारधारेचा प्रचार केला. त्यांची मुख्य शिकवण "वेद ही ज्ञानाची खरी स्रोत आहेत" या तत्त्वावर आधारित होती. दयानंद सरस्वती यांनी हिंदू धर्मातील मूर्तिपूजा, कर्मकांड, अंधश्रद्धा, आणि जातिभेद यांना आव्हान देण्यासाठी १८७५ साली मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. "सत्यार्थ प्रकाश" हे त्यांचे सर्वांत महत्त्वाचे साहित्य आहे. यात त्यांनी वेदांवरील आधारित जीवनपद्धती आणि सामाजिक सुधारणा याबद्दल मार्गदर्शन केले आहे. त्यांनी वेदांच्या शुद्ध स्वरूपाचा प्रचार केला. त्यांचे मत होते की वेद हेच खरे ज्ञानाचे मूळ असून त्यात विज्ञान, धर्म, आणि तत्त्वज्ञान यांचा समावेश आहे. बालविवाह, सतीप्रथा, जातिभेद, मूर्तिपूजा यांचा कडाडून विरोध केला. स्त्रियांच्या शिक्षणावर भर देवून त्यांनी स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. दयानंद सरस्वती यांचे विचार आणि आर्य समाज चळवळ यामुळे भारतात सामाजिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात मोठे परिवर्तन झाले. त्यांनी भारतात स्वाभिमान, विज्ञाननिष्ठा, आणि समानतेच्या मूल्यांना प्रोत्साहन दिले.

दयानंद सरस्वती यांची सामाजिक सुधारणावादी चळवळ :

दयानंद सरस्वती हे भारतीय समाजातील अंधश्रद्धा, जातिभेद, आणि रूढी-परंपरांवर कठोर टीका करणारे समाजसुधारक होते. त्यांनी हिंदू धर्माच्या वेदाधिष्ठित स्वरूपावर आधारित समाजाचा पुनरुत्थान करण्यासाठी आर्य समाज स्थापन केला. त्यांच्या सामाजिक विचारांमध्ये समानता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, आणि नैतिकतेचा आग्रह होता. खाली त्यांचे प्रमुख सामाजिक विचार दिले आहेत:

१. जातिव्यवस्थेचा विरोध व धार्मिक सुधारणा:

दयानंद सरस्वती यांनी वर्णव्यवस्थेचा वेदांवर आधारित अर्थ मांडला. त्यांच्या मते, जात ही जन्मावर आधारित नसून व्यक्तीच्या गुण, कर्म, आणि क्षमतेवर आधारित असली पाहिजे. त्यांनी जातिभेद आणि अस्पृश्यतेला पूर्णतः अमान्य केले व सर्व लोक समान असल्याचा प्रचार केला. दयानंद सरस्वती यांनी वेद हेच ज्ञानाचे खरे स्रोत आहेत, असे सांगितले आणि हिंदू धर्माच्या मूळ तत्त्वांकडे परत जाण्याचे आवाहन केले. त्यांनी धर्माला कर्मकांडापेक्षा नैतिकता आणि मानवतेवर आधारित बनविण्याचा आग्रह धरला.

२. स्त्रीसमानता आणि स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार:

त्यांनी स्त्रियांना समाजात समान स्थान मिळावे यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी बालविवाह,

सतीप्रथा, आणि विधवांचे शोषण यांचा विरोध केला. स्त्रियांना शिक्षण मिळणे आवश्यक असल्याचे त्यांनी वारंवार सांगितले.

३. अंधश्रद्धांचा विरोध:

दयानंद सरस्वती यांनी मूर्तिपूजा, तीर्थयात्रा, कर्मकांड, मंत्रतंत्र यांसारख्या अंधश्रद्धांचा विरोध केला. त्यांनी लोकांना वेदांवर आधारित वैज्ञानिक आणि तार्किक विचारसरणीकडे वळवले.

४. आंतरधर्मीय संवाद:

दयानंद सरस्वती यांनी सर्व धर्मांच्या मूलभूत तत्त्वांचा सन्मान केला; मात्र, त्यांनी अंधश्रद्धा आणि अप्रमाणिक रूढींवर कठोर टीका केली. त्यांनी वेदांवर आधारित सर्वसमावेशक तत्त्वज्ञान मांडले, ज्याने धर्मांमध्ये ऐक्य साधता येईल, असे ते मानत.

५. शिक्षणाची महत्त्वता:

त्यांनी स्त्री आणि पुरुष दोघांसाठीही शिक्षण अनिवार्य मानले. त्यांनी समाजात वैदिक शिक्षण पद्धतीचा प्रचार केला, ज्यात विज्ञान, नैतिकता, आणि तत्त्वज्ञान यांचा समावेश होता.

६. सत्य आणि नैतिकता:

त्यांनी "सत्य" हा जीवनाचा मूलभूत आधार मानला. सत्याची ओळख करून घेण्यासाठी त्यांनी "सत्यार्थ प्रकाश" या ग्रंथाची निर्मिती केली. व्यक्तीने नैतिकतेचा आदर केला पाहिजे व आपल्या कर्तव्यांमध्ये प्रामाणिक असले पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता.

७. स्वराज्य आणि स्वाभिमान:

दयानंद सरस्वती यांनी "स्वराज्य" हा शब्द वापरत परकीय शासनाच्या विरोधात भारतीय स्वातंत्र्याची कल्पना मांडली. त्यांनी भारतीय संस्कृतीचा अभिमान बाळगण्याचा सल्ला दिला आणि लोकांना स्वदेशी विचारांची कास धरायला प्रवृत्त केले.

८. समाजातील आर्थिक आणि नैतिक शुद्धता:

त्यांनी समाजातील भ्रष्टाचार, व्यसनाधीनता, आणि नैतिक अध:पतन यांचा विरोध केला. व्यक्तीने शुद्ध आचार-विचार आणि परिश्रमावर आधारित जीवन जगले पाहिजे, असे ते सांगत.

9. बालकांचे संगोपन:

दयानंद सरस्वती यांनी बालकांचे संगोपन, शिक्षण, आणि विकास याबाबत महत्त्वाचे विचार मांडले. त्यांच्या मते, बालक हे समाजाचे भविष्य असून त्यांना योग्य मार्गदर्शन आणि शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. त्यांनी बालकांसाठी शारीरिक, मानसिक, आणि नैतिक विकासाला महत्त्व दिले.

10. बालविवाहाला विरोध:

त्यांनी बालविवाहाला कडाडून विरोध केला. त्यांच्या मते, बालविवाहामुळे मुलांचे बालपण आणि शारीरिक विकास बाधित होतो. त्यांनी सांगितले की बालकांना त्यांच्या शिक्षण आणि विकासासाठी पुरेशी संधी मिळाली पाहिजे.

11. बालकांसाठी धार्मिक आणि सांस्कृतिक शिक्षण:

त्यांनी वेदाधारित धार्मिक शिक्षणावर भर दिला, ज्यामुळे बालकांमध्ये नैतिकता, आदर, आणि धार्मिक समज निर्माण होईल. त्यांनी भारतीय संस्कृतीचे महत्व पटवून देण्याचे काम केले. दयानंद सरस्वती यांनी बालकांना वैज्ञानिक दृष्टिकोन आत्मसात करण्यासाठी प्रेरित केले. तर्क, अभ्यास, आणि प्रयोगशीलतेवर आधारित शिक्षण दिले गेले पाहिजे

12. समाजातील दुर्बल, उपेक्षित:

दयानंद सरस्वती यांनी समाजातील दुर्बल, उपेक्षित आणि गरजू घटकांसाठी तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टिकोनातून विचार मांडले. जरी त्यांनी अनाथाश्रम आणि वृद्धाश्रम यांसारख्या संस्थात्मक कल्पनांवर थेट लिखित विचार मांडले नसले, तरी त्यांच्या सामाजिक सुधारणा आणि तत्त्वज्ञानातून असे संकेत मिळतात की

समाजातील अशा उपेक्षित गटांसाठी त्यांनी सहकार्य आणि काळजी घेण्याची शिफारस केली आहे.

13. धर्म आणि मानवता:

त्यांनी वेदाधारित समाजाच्या निर्मितीसाठी केलेले आवाहन मानवतेवर आधारित होते. त्यांनी अनाथ आणि वृद्धांसाठी धर्माच्या नावावर होणाऱ्या भेदभावाला विरोध केला आणि त्यांना समानतेचा हक्क दिला.

दयानंद सरस्वती यांचे अंधश्रद्धा संबंधित विचार:

निर्मूलनासाठी आपल्या काळात प्रभावीपणे काम केले. त्यांनी हिंदू धर्मातील कर्मकांड, अंधश्रद्धा, आणि रूढी-परंपरांचा विरोध करत वेदाधिष्ठित वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रचार केला. त्यांच्या अंधश्रद्धांविरोधातील विचारांमध्ये तर्क, विज्ञान, आणि नैतिकता यांचा समावेश होता. खाली त्यांचे अंधश्रद्धांविषयी प्रमुख विचार दिले आहेत.

१. मूर्तिपूजेचा विरोध:

दयानंद सरस्वती यांनी मूर्तिपूजेला तीव्र विरोध केला. त्यांच्या मते, निर्जीव मूर्तीची पूजा करणे हा वेदांच्या शिक्षणाचा अपमान आहे. त्यांनी लोकांना अशा प्रकारच्या भक्तीतून बाहेर पडून ईश्वराला एक अदृश्य, सर्वत्र विद्यमान शक्ती म्हणून मानावे असे सांगितले.

२. कर्मकांडांचा निषेध व देवभेटीचे खोटे दावे:

त्यांनी यज्ञ, होमहवन यांसारख्या प्रथा अर्थहीन कर्मकांडांमध्ये अडकलेल्या असल्याचे सांगितले. त्यांनी जोर दिला की केवळ कर्मकांड केल्याने मनुष्य प्रगती करू शकत नाही, तर नैतिक जीवन जगणे आवश्यक आहे. त्यांनी स्वतःला देवाचे अवतार किंवा संदेशवाहक म्हणून मांडणाऱ्या खोट्या धार्मिक गुरूंचा कडाडून विरोध केला. त्यांनी लोकांना असे खोटे दावे करणाऱ्या लोकांच्या जाळ्यात अडकू नका असे सांगितले.

३. तीर्थयात्रांचा निषेध:

दयानंद सरस्वती यांनी तीर्थयात्रांना विरोध केला. त्यांच्या मते, तीर्थयात्रांमुळे आध्यात्मिक उन्नती होत नाही; उलट यात वेळ, पैसा, आणि ऊर्जा वाया जातात. त्यांनी सांगितले की देव सर्वत्र आहे; म्हणून तीर्थयात्रेची गरज नाही.

४. अंधश्रद्धा आणि अपशकुनांचा विरोध:

त्यांनी अपशकुन, राशीभविष्य, ग्रहदोष, जन्मकुंडली, आणि अशा प्रकारच्या प्रथांना अज्ञानाचा परिणाम मानले. त्यांच्या मते, या प्रथा मनुष्याला भितीमध्ये ठेवतात आणि प्रगतीपासून रोखतात.

५. स्त्रियांसंबंधित अंधश्रद्धा:

त्यांनी स्त्रियांविषयी असलेल्या चुकीच्या समजुती, जसे की मासिक पाळीतील अस्पृश्यता, स्त्रीला अशुभ मानणे, यांचा विरोध केला. त्यांच्या मते, समाजाने स्त्रियांना शिक्षण व स्वतंत्रता द्यावी.

६. वेदांचा विज्ञानवादी दृष्टिकोन:

त्यांनी सांगितले की अंधश्रद्धा आणि रूढी-परंपरा या वेदांच्या शिक्षणाशी विसंगत आहेत. त्यांनी वेदांमध्ये वर्णन केलेल्या वैज्ञानिक आणि तर्कसंगत तत्त्वांचा प्रचार केला. दयानंद सरस्वती यांनी विज्ञाननिष्ठेचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते, प्रत्येक प्रथेला तर्काच्या कसोटीवर पारखले पाहिजे. जे अंधश्रद्धांवर आधारित आहे ते समाजासाठी हानिकारक आहे.

7. लोकजागृती, नैतिकता आणि सत्याचा आग्रह:

त्यांनी लोकांना अंधश्रद्धांपासून जागरूक करण्यासाठी प्रवचनं आणि चर्चेचे आयोजन केले."सत्यार्थ प्रकाश" या त्यांच्या ग्रंथात अंधश्रद्धांविरोधात स्पष्ट मार्गदर्शन दिले आहे. त्यांनी अंधश्रद्धांऐवजी सत्य, नैतिकता, आणि ज्ञान यावर आधारित जीवन जगण्याचा सल्ला दिला. त्यांच्या मते, ईश्वराच्या सत्य स्वरूपाचे ज्ञान मिळवणे आणि तर्कसंगत जीवन जगणे हेच खरे धर्म आहे.

निष्कर्ष:

दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांनी भारतीय समाजाला आधुनिक विचार, तर्कसंगतता, आणि प्रगत दृष्टिकोनाकडे नेले. त्यांचे सामाजिक विचार आजही समाज सुधारणा आणि विकासासाठी मार्गदर्शक ठरतात. त्यांनी आर्य समाज या संघटनेद्वारे समाजातील सुधारणा, शिक्षणाचा प्रचार, आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन यासाठी व्यापक कार्य केले. दयानंद सरस्वती यांचे अंधश्रद्धेविरोधी विचार समाजाला अज्ञान, भीती, आणि शोषणातून मुक्त करण्यासाठी मार्गदर्शक ठरले. त्यांनी समाजाला वेदाधिष्ठित आणि विज्ञाननिष्ठ जीवनपद्धती स्वीकारण्याचा संदेश दिला, ज्यामुळे भारतात धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणा घडून आल्या. दयानंद सरस्वती यांनी अनाथाश्रम आणि वृद्धाश्रम यांसारख्या संस्थात्मक स्वरूपाचे विचार थेट मांडले नसले तरी त्यांच्या शिकवणुकीतून समाजातील दुर्बल, उपेक्षित आणि वंचित गटांसाठी सहकार्य, सेवा, आणि समानतेचे महत्त्व अधोरेखित होते. त्यांच्या विचारांवर आधारित संस्था आजही अनाथ आणि वृद्ध व्यक्तींना मदत आणि आधार देण्यासाठी प्रेरित आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. आरविंद डी.,1913, दयानंद एण्ड दी वेद, स्टार प्रेस, इलाहाबाद.
2. आचार्य वैद्यनाथशास्त्री, 1967, दयानंद सिध्दात प्रकाश, दी आर्य समाज, इट्स कल्ट एण्ड क्रीड— सार्वदेशिक आर्य प्रतिनिधी सभा, नई दिल्ली.
3. ओझा हलधर,1954, स्वामी दयानंद सरस्वती हिज लाइफ एण्ड टिचिंग्स, शर्मा एण्ड कुलियार प्रकाशन, पटना.
4. जाईन्स जेटी.,1970 स्वामी दयानंद सरस्वती हिज लाइफ आइडियान, आक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस, दिल्ली.
5. देशपांडे माधव,1937,सत्यार्थप्रकाश का व कशासाठी, आर्य प्रकाश, पुणे.
6. फडके स .कृ.1928, नवा वैदिक धर्म अथवा आर्यसमाजाचा विवचक इतिहास, पनवेल.
7. स्वामी दयानंद सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश, इंटरनेट संग्रहण.
8. धनपती पांडे, 1985, स्वामी दयानंद सरस्वती, माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, दिल्ली.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

संस्कारों के पुरोधा स्वामी दयानंद सरस्वती

प्रा. डॉ. वीरश्री व्ही. आर्य
हिंदी विभाग प्रमुख,
वैद्यनाथ कॉलेज परळी वै.
Corresponding Author -प्रा. डॉ. वीरश्री व्ही. आर्य
DOI - 10.5281/zenodo.14792861

भारत की धरती पर अनेक महान् दार्शनिक और आचार्य हुए हैं। जिनका चिंतन मात्र धर्म और अध्यात्म तक सिमित रहा है। किसी ने भी खंड-खंड भारतीय समाज को एक करके, भारतीयता स्थापित करने का प्रयत्न नहीं किया। राष्ट्र के गौरव और एकता का चिंतन यदि किसी ने किया तो, एकमेव महर्षि दयानंद सरस्वती ने इन्होंने युगों से चली आ रही सामाजिक उदासीनता पर प्रहार करते हुए धर्म के साथ-साथ जातीय एकता का चिंतन भी समाज को दिया। महर्षि दयानंद ने जान लिया था जबतक राष्ट्रीय और सामाजिक एकता का बन्धन मजबूत नहीं होगा धर्म की, देश की, समाज की कोई भी उन्नति नहीं हो सकेगी। इसी कारण उन्होंने देश में एक शास्त्र-वेद और एक सर्वशक्तिमान परमेश्वर की उपासना को प्रतिष्ठापित करने के लिए आजीवन प्रयत्न किया। स्वामी दयानन्द मात्र संन्यासी ही नहीं थे, वेदव्याख्याता ही नही थे, शास्त्रों में निपुन दिग्विजयी, तार्किक विद्वान ही नहीं थे अपितु, वे सच्चे अर्थों में भारतीय एकता के सूत्रधार भी थे । महर्षि दयानंद एक सच्चे युग दृष्टा, युग स्रृष्टा थे।

स्वामी दयानंद सरस्वती ने अपने जीवन में अनुभूत किया चाहे रामाज में शास्त्रों पर परिसंवाद हो जाएं या फिर शास्त्रास्त्र हो जाएं, लेकिन व्यक्ति को केवल विचारों से वही बदला जा सकता। व्यक्ति के जीवन में बदलाव तो उनकी प्रकृति से होना चाहिए, प्रवृत्ति से नहीं; तो उन्होंने गुरुकुल में बालकों की विचारधारा को बचपन में ही बदले का तथा उन्हें सत्य ज्ञानार्जन करवाने का प्रयास किया, किंतु वहाँ भी पिंढियों से चले आ रहे व्यवसाय को प्रथमिकता देने वाले आचार्यों ने बालकों को उलटी पट्टी पढ़ना शुरू कर दिया। अरे मुढों ! इस वैदिक पढ़ाई से तुम्हें क्या मिलने वाला है, ना कोई ग्रहस्थ तुम्हें श्राद्ध में बुलायेगा न किसी और अनुष्ठान में निमंत्रण देगा। भूखे मर जाओगे। अरे! दयानंद का क्या है? वह तो सोटा, लोटा और लंगोटा धारी साधू है, उसके तो ना कोई आगे और ना कोई पीछे? उस लोटा-सोटा-लंगोटा धारी की बात छोड़ो और **विवाह संस्कार** तथा **सत्यनारायण** की पूजा करवाना सिखलो लाभ ही लाभ है। गुरुकुलों से प्राप्त शिक्षा में तत्कालीन समाज के छात्र और अध्यापक दोनो ही अपनी रूढ़ी और परंपराओं को न छोड सके और शिक्षा के ये दालन खाली हो गये इनमें ताले पड गये। तभी स्वामीजी ने संस्कारों की आवश्यकता को जान 16 (सोलह) संस्कारों पर **'संस्कार –विधि'** नामक पुस्तक में, संस्कारों पर अनिवार्यता दी।

आज के इस आधुनिक युग में मानव जीवन निर्माण में वैदिक संस्कारों का महत्व यह विषय बहुत ही प्रासंगिक है। जिस क्रिया से शरिर, मन और आत्मा उत्तम हो उसे 'संस्कार' कहते हैं।

संस्कार:

"संस्कार शब्द का प्रयोग तीन विशिष्ट अर्थो में देखा जाता है- जैसे १. देवकुमार के संस्कार बहुत अच्छे हैं। अर्थात् मूनुष्य संस्कारों से प्रेरित होकर ही भले-बुरे कर्म करता है। २. गर्भाधानादि संस्कारों से मनुष्य का जीवन कल्याणमय बनता है। ३. धनुष से फेका गया बाण संस्कार के कारण वेग पर्यंत भूमि पर नहीं गिरता।

इन तीनों प्रयोगों में से प्रथम प्रयोग में 'संस्कार' शब्द से मनुष्य द्वारा किये गये शुभ-अशुभ कर्मों का आत्मा वा मन पर जो सूक्ष्म प्रभाव पड़ता है, उसे संस्कार कहा गया है। यहां पर 'संस्कार' का अर्थ होगा –**"संस्करणे गुणान्तराधानं संस्कारः।"** सम् उपसर्ग पूर्वक कृत्र धातु से भाव में घञ्।

द्वितीय गर्भाधानादि के लिए 'संस्कार' शब्द का प्रयोग इसलिये होता है कि, इनके द्वारा मन एवं शरीर संस्कृत होता है। उनमें विशिष्ट गुणों का आधान होता है। इस दृष्टि से इस 'संस्कार' शब्द से **"संस्क्रियते ऽनेनेति संस्कार:"** करण में घञ् प्रत्यय होगा।

तृतीय प्रयोग न्याय वैशेषिक दर्शन के अनुसार है। इनमें द्रव्यों में जो २४ गुण माने हैं। उनमें धर्मा-धर्म, अदृष्ट आदि आत्मा में, तथा वेगादि-जन्य संस्कार बाणादि होने से इसका प्रथक संकेत किया है।

'संस्कार' शब्द में सम् उपसर्ग का योग होने से जिन कर्मों से आत्मा मन और शरीर उत्तम गुणों से अलंकृत होते है, वे 'संस्कार' कहलाते हैं।"१

'संस्कार-विधि' ग्रंथ को पहले महर्षि ने वि.सं. 1932 में लिखा था। पंचम आवृत्ति अक्तूबर सन् २०२३ में स्वामी जी ने मुख्य 16 सोलह संस्कार माने हैं और अधिक संस्कार भी व्यक्ति के मन: शान्ति स्वरूपा जोडे हैं जैसे –**"गर्भाद्या मृत्युपर्यंन्ताः संस्काराः षोडशैव हि।"२** अर्थात् गर्भाधान से अन्त्येष्टि-पर्यन्त सोलह १६ संस्कार हैं। जो निम्न हैं- १. गर्भाधानम् २.पुंसवनम् ३. सीमन्तोन्नयनम् ४. जातकर्म-संस्कारः ५. नामकरणम् ६. निष्क्रमण-संस्कार: ७. अन्नप्राशन-संस्कारः ८. चूडाकर्म्म-संस्कार: ९. कर्णवेध संस्कारः १०. उपनयन संस्कार ११. वेदारम्भ-संस्कार: १२. समावर्तन-संस्कारः १३. विवाह सरकार: १४. वानप्रास्थाश्रम-संस्कार: १५.संन्यासाश्रम-संस्कारः १६.अन्त्येष्टिकर्म विधिः।

यही सोलह संस्कार महर्षिने मुख्य रूप से "संस्कार-विधि" में लिखे हैं। इन्होंने इसे आश्वलायन गृह्यसूत्र, पारस्कर गृह्यसूत्र, गोभिल गृह्यसूत्र, शौनक गृह्यसूत्र सतपथ ब्राहमण और मनुस्मृति के आधार पर ही लिखा है।

जीवन में संस्कार:

केवल वस्त्र-पारद-आदि निर्जीव द्रव्यों में ही नहीं, संजीव शरीर में भी संस्कार किए जाते हैं। केवल किए ही नहीं जाते, अपितु उत्तरोत्तर अनुवृत एवं प्रवृध्द भी होते हैं। जिस प्रकार गाडी के पहिये को ठीक लीक या पटरी पर चला देने का संस्कार करने पर वह उसी लीक या पटरी पर आगे-आगे बढ़ता जाता है तथा स्टीयरिंग एवं गियर द्वारा मोटर के पहिये को सही राजमार्ग पर कर देने से वही सीध में मोटर को भगाये जाता है और शोधन-संस्कारित पारद प्रयोग में अपने अविकारी उपकारी गुणों को प्रत्यक्ष करता जाता है, इसीप्रकार सद्वृत्त-सदाचार आदि द्वारा संस्कारित जीवन भी अपने कौलीन- आभिजात्य–साद्गुण्य को प्रकट करता रहता है। तथा आगे-आगे अनुवृत्त करता जाता है।

जीवन में संस्कारों की महत्ता तथा आवश्यकता:

संस्कार के द्वारा हम किसी भाव में नवीन गुणों का आधान-आविर्भाव कराते हैं जो उत्तरोत्तर अनुवृत होते हैं और निर्जीव-सजीव दोनों मे यह क्रिया प्रतिफलित होती है। इस दृष्टी से साद्गुण्य एवं योग्यत्व के सम्पादनार्थ निर्जीव-सजीव दोनों के लिए संस्कार न केवल उपादेय, अपितु आवश्यक होता है। जैसे- श्वान का एक वर्षाय श्वान पाणी में फेंक दिया जाए और मनुष्य का एक वर्षीय शिशु पाणी में फेंक दिया जाए तो श्वान का छोटा रूप श्वान ही तैरकर पार आयेगा, पर

मनुष्य का शिशू नहीं। इसिलीए मनुष्य के शिशु को संस्कारों की आवश्यकता गर्भ से ही होती है। ताकी अभिमन्यु की तरह बालक चक्रव्यूह को भेदना गर्भ से ही सीख के आये। इसी बात को मद्यनजर रखते हुए स्वामी दयानंद सरस्वतीने यह महसूस किया कि अनियन्त्रित- स्वच्छन्द विषयोन्मुख इन्द्रियों की 'दशमुख' प्रवृत्ति के कारण जो राग- द्वेष, काम, क्रोध, लोभ, मोह, आसक्ति, वितृष्णा, ईर्ष्या, असूया, भय, द्रोह, परिग्रह, मत्सर, दम्भ, अहंकार, आलस्य आदि के द्वारा मनुष्यों में जो नाना प्रकार के मानसिक, शारीरिक रोगों की उत्पत्ति होती है उसकी निवृत्ति केवल संस्कारों से ही संभव है।

शब्द मर्यादा के कारण 16 सोलह संस्कारों का विस्तारित रूप यहां देना संभव नहीं है हां 'संस्कार-विधि' को पढ़कर प्रत्येक व्यक्ति इनकी महत्ता को अच्छी तरह जान सकता है।

संस्कारों का फल:

संस्कारों को करने से शारीरिक और मानसिक दुर्गुणों का नाश, और सुगुनों का प्रकाश होता है। प्राचीन आचार्यों ने संस्कार का लक्षण ही यही किया है कि –**"संस्कारो गुणाधानेन वा स्वादोषापनयनेन वा।"**[३] संस्कार का अर्थ है कि पदार्थों में गुणो का आधान करना (डालना) और दोषों को हटाना। जैसे – एक मैले वस्त्र का संस्कार साबुन द्वारा मैल निकालकर तथा वस्त्र शुद्ध होने पर रंग आदि से रंगना होता है।

गर्भ में होनेवाले (गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन,जातकर्म, मुण्डन और मौजीबन्धन (= उपनयनादि) संस्कारों से द्विजों का बीज (= पिता) और माता से आया हुआ दोष नष्ट हो जाता है।"[4] कवी की पंक्तियां याद आती है-

मानव, अपने संस्कारों से भला दूर क्यों भागता है।

पश्चिम की तरफ जाकर तो सूरज भी डूब जाता है।

तभी स्वामी दयानंद सरस्वती ने कहा था- **"आओ! वेदों की ओर लौटें।"** इसिलीये तो, शिशु के जन्म के बाद तुरन्त उसकी जीभ पर सोने की शलाका से 'ओऽम्' लिखा जाता है। और कान में 'त्वम् वेदोऽसि' कहा जाता है।

अंत में केवल इतना ही कहना चाहती हूं कि, संस्कारों का रहस्य सूक्ष्म विधि से उन महान् आदर्शों की प्रतिस्थापना है, जिसके द्वारा व्यक्तित्व परिष्कृत होता है, आचरण सुमीता बनता है और सोच श्रेष्ठ से श्रेष्ठतर बनती जाती है। जीवन में प्रत्येक अनुभव अपने पीछे मस्तिष्क में एक छाप छोड़ देता है, उसी को तो 'संस्कार' कहते हैं। परंतु आज कि युवा पिढी को वैदिक संस्कारों के महत्व को समझकर अपने दृष्टीकोण को बदलना होगा। आज वैदिक संस्कारों के पुरोधा के स्वप्नों को पूरा करने का समय आ गया है। अब हमें यह निश्चित करना है कि हम भौतिकवाद की चकाचौंध में 16 सोलह संस्कारों को भूल जाएंगे या साहस बटोरकर उन आदर्शोंको अपने प्रतिदिन के व्यवहार में उत्तारने का प्रयत्न करेंगे।

"जैसे ग्रीष्म से तृप्ती धरती, वर्षा ऋतु में होती हैं सुहानी।

वैसे वैदिक १६ संस्कार अपनाने पर जीवन में खुशियां होती हैं दुगुनी।।"

संदर्भ सूची :

1. संस्कार-विधि – मण्डनम्-स्व. श्री वैद्य,रामगोपाल जी शास्त्री
2. स्व श्री. पं. गंगा प्रसाद उपाध्याय - प्रथम संस्करण की भूमिका - पृ.४-५
3. संस्कार-विधि – स्वामी दयानन्दसरस्वती – पृ. ७
4. संस्कार-विधि-मण्डनम् -19
5. संस्कार-विधि-मण्डनम् – प्र. 20
6. संस्कार-विधि श्री .स्व-मण्डनम् – रामगोपाल जी शास्त्री,वैद्य

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

नवीन शैक्षणिक धोरणात महर्षी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांची उपयुक्तता

प्रा. डॉ. दिगंबर मुडेगांवकर
सहशिक्षक,
खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई
Corresponding Author - प्रा. डॉ. दिगंबर मुडेगांवकर
DOI - 10.5281/zenodo.14792881

महर्षी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म गुजरात प्रांतातील टंकरा या गावात झाला. त्यांचे बालपणीचे नाव मूळशंकर होते. कर्षणदास हे त्यांचे वडील शैव मतावलंबी ब्राह्मण होते. तीव्र बुद्धीच्या मूळशंकरने 14 व्या वर्षीच 40 अध्यायाची यजुर्वेद संहिता मुखोद्गत केली. महाशिवरात्रीच्या दिवशी शिवाचे ध्यान करत असताना शिवपिंडीवर खेळणारे उंदीर पाहून 'स्वतः अंगावरचे उंदीर दूर न करू शकणारा देव आपले काय रक्षण करील' असे तर्क शुद्ध विचार करणाऱ्या मूळशंकराचा मूर्तिपूजेवरील विश्वास उडाला व त्याने पुढे आयुष्यभर मूर्तिपूजेला विरोध केला.

बहिण व चुलत्याच्या आकस्मिक निधनामुळे 'माणूस मरतो म्हणजे काय होते? मृत्यूपासून सुटका करण्यासाठी काय करावे?' असे अनेक चिकित्सात्मक प्रश्न त्याच्या बुद्धी पटलावर खेळू लागले.

'योगाभ्यासाद्वारे परमात्म्याचा साक्षात्कार झाल्यास मृत्यूपासून सुटका होते' हे कळल्यावर मूळशंकराने गृहत्याग केला.

महाराष्ट्र प्रांतातील पूर्णानंद सरस्वती यांच्याकडून संन्यास दीक्षा घेऊन स्वामी दयानंद सरस्वती झाले. स्वामी पूर्णानंद सरस्वतीच्या आज्ञेनुसार व अनुमतीनुसार योग्यांच्या शोधासाठी त्यांनी भारतभर प्रवास केला. मथुरेत त्यांची भेट थोर दंडी स्वामी विरजानंद सरस्वती यांच्याशी झाली. त्यांच्या सानिध्यात राहून स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेद,शास्त्रे, उपनिषदे इत्यादी आर्ष ग्रंथांचा (ऋषिकृत ग्रंथांचा) अभ्यास केला. त्याचबरोबर व्याकरण शास्त्राचा ही सखोल अभ्यास, चिंतन केले. आपल्या चिकित्सक तर्कबुद्धीच्या व प्रकांड पांडित्याच्या सामर्थ्यावर हरिद्वार येथे झालेल्या कुंभमेळयात पाखंड खंडणी पताका रोवून हिंदू धर्मातील अंधश्रद्धा, पाखंड (खोटारडेपणा) व वाईट चाली रुढींचे खंडन केले. अनेक पंडितांना वाद- विवादात हरवून हिंदू तत्वज्ञानाच्या सत्याची ओळख करून घेण्यास प्रोत्साहित केले. याच कालावधीत वेदांचा सखोल अभ्यास करून सर्व भारतीयांना उपयुक्त अशा अनेक ग्रंथांची निर्मिती केली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे 'ऋग्वेद भाष्य भूमिका' आणि 'सत्यार्थ प्रकाश' हे ग्रंथ विद्वानांसाठी अमृतपेयच ठरले. भारत देशातील अनेक विद्वान मठाधीश पंडित यांच्या भेटी घेऊन त्यांच्याशी शास्त्र प्रमाणे तर्कशुद्ध विचार मांडून भारतीय तत्त्वज्ञानाची खरी ओळख करून दिली. समाजात निर्माण झालेल्या कुप्रथा, कुपरंपरा घालविण्यासाठी वेदांच्या अभ्यासाची नितांत गरज असल्याचे दयानंद सरस्वती यांनी वारंवार पटवून दिले. अनेक संस्थानिक राजांना आपल्या दिव्य तेजाने व ज्ञानाने प्रभावित करून भारतीय समाजाच्या कल्याणाची व राष्ट्रोद्धाराच्या कार्याची प्रेरणा दिली.

महाराष्ट्र भूमी ही संत,सुधारक, देशभक्त, चिकित्सक अभ्यासकांची भूमी असल्यामुळे पुणे शहरात जवळपास 50 व्याख्याने स्वामी दयानंद सरस्वतींची आयोजित करण्यात आली होती. गोपाळ हरी देशमुख , न्यायमूर्ती महादेव रानडे सारखे विचारवंत त्यांच्या विचाराने प्रेरित झाले होते. 20 जून 1875 मध्ये पुणे शहरात दयानंद सरस्वती यांची हत्तीवरून मिरवणूक काढण्यात आली होती. पुण्यातील काही विरोधक शोभायात्रेत अडथळा निर्माण करू शकतात, हे लक्षात घेऊन महात्मा फुले आपल्या मित्रांसोबत शोभा यात्रेच्या रक्षणासाठी उभे होते.

अल्पावधीतच महर्षी दयानंद सरस्वतींचा कीर्तीसुगंध महाराष्ट्रभर पसरला त्यामुळे 7 एप्रिल 1875 मध्ये गुढीपाडव्याच्या दिवशी महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे ‘आर्य समाज’ या संस्थेची स्थापना केली. आपले पूर्वज आर्य यांनी वेदांना प्रमाण मानून भारतीय तत्त्वज्ञानाची मांडणी केली होती. आर्यांच्या तत्त्वज्ञानानुसार मूर्तिपूजा, अवतारवाद ,पाप- पुण्य, स्वर्ग- नरक, अस्पृश्यता यासारख्या भ्रामक कल्पनांना स्थान नव्हते परंतु पुढील काळात या भ्रामक कल्पना रूढ झाल्या. ‘प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या कर्मानुसार फळ मिळत असते’ हा वैदिक कर्म सिद्धांत भारतीय विसरले त्यामुळे दैववाद, नवस, व्रतवैकल्ये अशा कर्मकांडात अंधश्रद्ध समाज अडकला व निष्क्रिय झाला. धर्माच्या नावावर अनेक कपोलकल्पित सिद्धांत मांडून सत्यधर्म बाजूला ठेवला. सत्यापेक्षा व्यक्तीला महत्त्व प्राप्त झाले हे दयानंद सरस्वतींनी जवळून पाहिले होते .

व्यक्तिपूजेची निंदा करत स्वामी दयानंद सरस्वती म्हणतात, “व्यक्तिपूजा हे मोठे विष आहे. व्यक्तिपूजा न करता विचारपूजा करावी. कारण -व्यक्ती ही स्खलनशील आहे, तिच्याकडून चुका होऊ शकतात , अंधश्रद्धेतून त्या चुकांकडे दुर्लक्ष होते. खरे-खोटे न पाहता, सत्य न पडताळता त्या दोषांवर चर्चा करणे पाप, गुरुद्रोह समजला जातो. त्यातून अंधश्रद्धेत वाढ होते वैचारिक व तार्किक समीक्षण न झाल्यामुळे समाज व राष्ट्रात वैचारिक संभ्रम निर्माण होतो. बाबावाक्यं प्रमाणम् असे मानल्यामुळे समाज व राष्ट्राचे अधोगती होते.”

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मतानुसार ईश्वर प्राप्तीसाठी ज्ञान, कर्म, उपासना आवश्यक आहे. मूर्तिपूजेतून अंधविश्वास व निष्क्रियता वाढते. आई - वडील, सज्जन, सत्पुरुषांची सेवा हीच ईश्वराची उपासना आहे. हीच मूर्तिपूजा आहे ,असे महर्षी दयानंद सरस्वती म्हणतात. गुरुनानक, कबीर, रोहिदास यांची मूर्तिपूजा खंडनाची परंपरा महर्षी दयानंद यांनी पुढे नेली. महर्षी दयानंद सरस्वतींनी भारतीयांना “वेदांकडे वळा, कृण्वन्तो विश्वमार्यम् (सर्व जगाला सुसंस्कृत करू)” असा संदेश दिला.

मानव कल्याणासाठी वेदांचा अभ्यास, तत्वज्ञान उपयुक्त आहे,आपल्या पूर्वजांनी देदीप्यमान यश, अतुल्य पराक्रम, कुशाग्र बुद्धिमत्ता,दृढ विश्वास वेदांच्या अभ्यासातून प्राप्त केला.

‘जन्माधिष्ठित जातिव्यवस्था, यज्ञातील पशुबळी, स्त्री -शूद्रांना वेदापासून दूर ठेवणे हे वेदविरोधी आहे,' असे महर्षी दयानंद सरस्वती वेदातील उदाहरणातून लक्षात आणून देतात.

आपल्या मतप्रदर्शन, विचारपुष्टीसाठी त्यांनी वेद, उपनिषदे, शास्त्र या आर्ष साहित्यांचा (ऋषी प्रणित साहित्यांचा) उपयोग केला. त्यातील काही उदाहरणे देऊन आपल्या मताचे मंडण केले.

'सर्व मानव एक आहेत, सर्वांचे देव एक आहेत, सर्वांचा धर्म एक आहे आणि सर्वांची माता पृथ्वी आहे’ ही चतु:सूत्री सर्व भारतीयांच्या मनावर ठसविण्यासाठी महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी विविध उदाहरणे दिलेली आहेत.’

कोणत्याही व्यक्तीचे श्रेष्ठत्व जन्माने नाही तर कर्मामुळे असते,असे दयानंद सरस्वती उच्चारवाने सांगतात. दयानंदांनी अस्पृश्यता निवारण, हिंदूंचे शुद्धीकरण, वैदिक गुरुकुलांची स्थापना, अग्निपूजा, यज्ञयागक्रिया,स्त्री सन्मान, विधवा पुनर्विवाह, सर्वांना

वेद शिक्षणाचा अधिकार, स्त्री- पुरुष समानता इत्यादी समाजोपयोगी, क्रांतिकारक विचारांचा आग्रह धरून सामाजिक व सांस्कृतिक चळवळी उभ्या केल्या व लोकांना आपल्या विचारांकडे आकर्षित केले. ब्रह्मदेवापासून आलेल्या ज्ञानापासून जैमिनी सूत्रापर्यंतचे सर्व ग्रंथ आर्ष ग्रंथ (ऋषीप्रणीत) आहेत, हे विचार अनेक विद्वानांच्या समोर दयानंद सरस्वती यांनी उपस्थित केले.

‘ वाद -विवाद, धर्म विचार शुद्धीसाठी आहे, महत्त्व वाढविण्यासाठी, पांडित्य प्रदर्शनासाठी नाही’ असे दयानंद सरस्वती सांगतात .

चिकित्सात्मक अभ्यास, तार्किक विचार, प्रकांडपांडित्य, प्रगल्भ बुद्धी, ज्ञानाचे तेज असलेले स्वामी दयानंद सरस्वती आपल्या ओघवत्या वाणीने अनेकांशी विवेचनात्मक चर्चा करत असत.

दयानंद सरस्वती आपल्या प्रवासामध्ये प्रादेशिक भाषेतील वर्तमानपत्रात जाहिरात देऊन चर्चेसाठी,वाद- विवादासाठी उपस्थित राहण्याचे आवाहन करत असत व आव्हान देत असत.

वैदिक धर्म हा एकमेव धर्म आहे इतर मत, पंथ, संप्रदाय आहेत. वेदांचा अभ्यास केल्यामुळेच व सत्याचा प्रकाश दिसणार आहे, समाजाला सत्याचा विसर पडला आहे, स्वार्थ, अहंकार यामुळे वेदांचा अर्थ समजण्यात चुका झाल्या आहेत. उदाहरणार्थ अप्सरस:= अप्सु सरन्ति इति|

जलचर प्राणी.

=अप्सरा =आसरा. असे अनेक उदाहरणे त्यांनी दिलेले आहेत.

आत्मा सत्यार्थ जाणतो परंतु मन स्वार्थसिद्धीसाठी हट्ट, दुराग्रह, अविद्यादी दोषांचा स्वीकार करते आणि सत्याला झाकून टाकतात. सत्य स्वीकारल्याशिवाय माणसाची उन्नती होत नाही. प्रबळ सत्यनिष्ठ असलेला माणूस कोणालाही भित नाही, असे दयानंद सरस्वती म्हणतात. वैद्य रुग्णाला कडू परंतु उपकारक औषध आत्मविश्वासाने देतो आणि त्याचा लाभ रुग्णाला थोड्याच काळात दिसत असतो.

तण काढल्याशिवाय उत्तम पीक येत नाही तद्वत समाजातील अंधश्रद्धा कुरुढी, कुप्रथा, कुपरंपरा संपल्याशिवाय समाज व राष्ट्राची प्रगती होणार नाही, म्हणूनच वैदिक प्रार्थना आहे-

असतो मा सद्गमय,तमसो मा ज्योतिर्गमय,मृत्योर्मा अमृतं गमय1l

(हे परमेश्वरा, मला असत्याकडे नको, सत्याकडे ने. अंधाराकडे नको, प्रकाशाकडे ने. नश्वरतेकडे नको , ईश्वराकडे, चिरंतन तत्वाकडे ने.)

दयानंद सरस्वतींनी आपली विषय मांडणी वैज्ञानिक व तर्कसंग पद्धतीने प्रश्नोत्तर स्वरूपात केली आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा सत्यार्थ प्रकाश हा ग्रंथ स्वामी दयानंदच्या विचाराचे नवनीत आहे.

सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथाचे 14 समुल्लास असून शेवटी ‘स्वमंतव्य -आमंतव्य’ मध्ये वैदिक साहित्यातील पारिभाषिक शब्दांवर विवेचन व टीपा दिलेल्या आहेत. सत्यार्थप्रकाशच्या तृतीय समुल्लासात अध्ययन व अध्यापन विषयी सविस्तर विवेचन केले आहे. हे विवेचन वर्तमानकाळातील शिक्षणासाठी आणि नवीन शैक्षणिक धोरणासाठी अत्यंत उपयुक्त, सकारात्मक, ऊर्जादायक,राष्ट्रहितैषी व समाजोपयोगी असेल,असा विश्वास आहे.

दयानंद सरस्वतीनी विद्याप्रशंसा करत असतांना संस्कृत साहित्यातील विविध सुभाषितांचा, विविध ग्रंथातील संपूर्ण श्लोकांचा संदर्भ घेऊन आपले विषय प्रभावीपणे पटवून दिलेले आहेत.

विद्याविलासमनसो धृतशीलशिक्षा:, सत्यव्रता: रहितमानमलापहारा: 1 संसारदु:खदलानेन सुभूषिता ये, धन्या नरा विहितकर्मपरोपकारा:1 ||12||

आई-वडिलांनी अत्यंत जबाबदारीने आपल्या मुलांना शाळेत घालावे. मुला- मुलींचे उपनय संस्कार करून त्यांना योग्य गुरुकुलात पुढील शिक्षणासाठी पाठवावे. विद्यार्थ्यांचे शिक्षणस्थान एकांत प्रदेशात असावे. मुला- मुलींच्या शाळा वेगळया असाव्यात. संस्कार चांगले असावेत. निसर्गाच्या सानिध्यात शाळा असल्यामुळे मनाची

एकाग्रता वाढते. पालकांनी आपत्यांशी सदैव संपर्क करू नये.

कन्यानां संप्रदानं च, कुमाराणां च रक्षणणम् - १५

या उक्तीनुसार मुले आणि मुलींना अनिवार्यपणे शाळेत पाठवावे. घरी व आचार्य कुळात उपनयन संस्कार करून गायत्री मंत्राची दीक्षा द्यावी. सर्वांना संध्योपासना अनिवार्य असावी.

अद्भि:गात्राणि शुध्यन्ति
मन:सत्येन शुध्यति1*
विद्यातपोभ्याम् भुतात्मा
बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ||16||

(पाण्याने शरीर, सत्यवाणीने मन, विद्या व तपसाधनाने कष्ट केल्यामुळे शरीर व ज्ञानाने बुद्धी शुद्ध होते, पवित्र होते)

गुरुकुलात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी प्राणायामासोबत ब्रह्म यज्ञ व देव यज्ञाकडे विशेष लक्ष द्यावे, असे महर्षी दयानंद सरस्वती म्हणतात. नित्य संध्योपासना हा ब्रह्मयज्ञ आहे. दैनंदिन अग्निहोत्र, विद्वानांचा सत्संग व सेवा इत्यादीमुळे देवयज्ञ होत असतो. आपल्या सुखी जीवनासाठी लाभकारक अनुभवाची शिदोरी सदैव सज्जनांच्या संगतीतून मिळत असते.

सताम् तु संग: सकलम् प्रसूते

हे वारंवार प्रत्ययास येते.

विद्यार्थ्यांनी प्रतिदिन किमान एक तास ध्यान करावे. सूर्योदयानंतर व सूर्यास्तापूर्वी अग्निहोत्र करावे, अग्नि हे त्यागाचे व तेजाचे प्रतीक आहे. वेदाच्या अभ्यासासाठी बारा वर्षाच्या कालावधी द्यावा, या काळात ब्रह्मचर्याचे कठोर पालन करावे, यम-नियमांचे पालन करण्यासाठी विशेष परिश्रम घेतले पाहिजेत.

तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्या परिग्रहा: यमा:1
शौचसंतोषतप: स्वाध्यायेश्वर प्रणिधानानि नियमा: ||12||

विद्यार्थ्यांनी अहिंसा(वैरत्याग) ,सत्य (खरे बोलणे, खरे करणे), अस्तेय (मन वचन कर्माने चोरी न करणे) ब्रह्मचर्य (जननेंद्रिय निग्रह) आणि अपरिग्रह (लोभ न करणे) या पाच यमांचे पालन करत -करत शौच्य (स्नान पवित्रता) संतोष (सतत काम करत आनंदी राहणे) तप (कष्ट करून धर्मयुक्त कृती करणे) स्वाध्याय (शिकणे व शिकविणे) ईश्वर प्रणिधान (ईश्वरभक्ती) या पाच नियमांचे पालन करणे अनिवार्यच आहे. यम - नियमांच्या आचरणातून विद्यार्थ्यांमध्ये नम्रता, विनय,सेवाभाव,दया, कर्मनिष्ठा, कृतज्ञता, इत्यादी गुण वृध्दिंगत होतात यामुळे त्याचे आयुष्य, व्यवहारिक ज्ञान, कीर्ती, आत्मविश्वास वाढतो.

अशाप्रकारे ज्ञानवान, गुणवान, चारित्र्यसंपन्न, देशभक्त, आदर्श, नागरिक घडविण्यासाठी व नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या यशस्वीतेसाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार उपयुक्त आहेत.

संदर्भ :

1. सत्यार्थप्रकाश – लेखक – दयानंद सरस्वती – प्रकाशक – आर्य समाज , पिंपरी ,पुणे – 1990
2. पातंजल योगसूत्रम् –लेखक- पतंजली मुनी – प्रकाशक – चौखंबा प्रकाशन , वाराणसी – 1975
3. महर्षी दयानंद : काल और कृतीत्व – लेखक प्रा आर्य समाज - कुशलदेव शास्त्री.डॉ . – पुणे ,पिंपरी,1988
4. मनुस्मृति - प्रकाशक - महर्षी मनू - लेखक - चौखंबा प्रकाशन वाराणसी
5. सुश्रुत संहिता - महर्षी सुश्रुत -लेखक - वाराणसी ,चौखंबा प्रकाशन -प्रकाशक

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

हिन्दी भाषा साहित्य और स्वामी दयानंद सरस्वती के विचार

प्रा. बारकू मास्कर शिंगाडे
सहाय्यक प्राध्यापक, हिन्दी विभाग,
म.वि.प्र.समाज के कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविदयालय ताहाराबाद,
तह. बागलाण जिल्हा नाशिक
Corresponding Author - प्रा. बारकू मास्कर शिंगाडे
DOI - 10.5281/zenodo.14792890

सारांश:

प्राचीन काल से हि हिन्दी साहित्य में समाजभिमूख विचार की भावना किसी न किसी रूप में विद्यमान रही है। आदिकाल के अधिकांश साहित्यकारों ने समाजभिमूख विचार की भावना से प्रभावित होकर राष्ट्रीय संबंधीत रचनाएं लिखी हैं। समाज का राष्ट्र से बहुत गहरा और सीधा संबंध है तथा साहित्य का समाज और राष्ट्र से सीधा संबंध हैं। वैदिक साहित्य से ही समाजभिमूख विचार की भावना के स्रोत विद्यमान रहे हैं। रामायण, महाभारत आदि महाकाव्यों में भी समाजभिमूख विचार की भावना विद्यमान है। हिंदी साहित्य के इतिहास में तो आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक का अधिक मात्रा में साहित्य समाजभिमूख विचार की भावना से अंकित किया गया है। यह राष्ट्र की प्रगति का मूलमंत्र है। गुलाम भारत में राष्ट्र-प्रेम का शंखनाद करने वाले हिंदी साहित्यकारों की रचनाओं से हिन्दी साहित्य भरा पड़ा है जिनके प्रभाव से भारतीय जनता ने भारत माता को स्वतंत्र करने के लिए बलिदान देने के लिए तत्पर रहे है। हिन्दी भाषा का इतिहास ऐसा हि रोचक है। हिन्दी भाषा का प्रारूप इस तरह है। सबसे पहले संस्कृत भाषा कि निर्मिती हो गयी, उसके बाद पाली भाषा कि निर्मिती हो गयी, उसके बाद प्राकृत भाषा कि निर्मिती हो गयी, और उसके बाद अपभ्रंश भाषा कि निर्मिती हो गयी है। उसके बाद हिन्दी भाषा कि निर्मिती हो गयी। हिन्दी भाषा का इतिहास आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक समाजभिमूख विचार की भावना से लेकर अंकित किया गया है। साहित्य विधा के अंतर्गत आने वाले सभी अनुभागों पर समाजभिमूख विचार की भावना को प्रस्तुत किया गया है। जैसे-कहानी, काव्य, उपन्यास, नाटक, निबंध, आत्मचरित्र, रेखाचित्र, यात्रासाहित्य आदि का कथानक या कथावस्तु राष्ट्रीय भावना पर हि अंकित हुआ करता था. या प्रस्तुत होता था। आधुनिक काल में स्वतंत्रता संग्राम की धूम मची थी। राष्ट्र की रक्षा के लिये कवि एवं साहित्यकार समाजभिमूख विचार के भावों व्दारा राष्ट्रीय चेतना का संचार कर रहे थे। उस समय सम्पूर्ण देश की आम जनता साहित्य की ओर आकर्षित होती थी। हिन्दी साहित्य का आधुनिक काल तो पूर्णतया समाजभिमूख विचार की भावना से ओतप्रोत है। एक साहित्यकार अपने युगीन परिवेश से अछूता नहीं रह सकता। यही कारण है कि हिन्दी साहित्य के आधुनिक काल में देश में जो राष्ट्रीय स्वाधीनता संग्राम की लहर दौड़ रही थी यही समाजभिमूख विचार का स्तर इस काल में सम्पूर्ण साहित्य में परिलक्षित होता है। स्वतंत्रता सग्राम की धूम देश में मची हलचल ने कवियों को समाजभिमूख विचारों की. काव्य की गंगा बहाने के लिये प्रेरित किया। मनुष्य जीवन में स्थिर विचार, अनुभव, भावना, कल्पना आदि को व्याक्त करने के लिए भाषा आवश्यक होती हैं। व्याकरण को भाषा की आधारशिला माना जाता है। शुद्व लिखना, बोलना, पढना और व्यवहार करना भाषा के व्याकरण से ही सीखा जा सकता है। आदिकाल से लेकर आधुनिक काल में विभिन्न प्रयोजनों के लिए, नये विकसित अनेकानेक क्षेत्रो में हिन्दी भाषा का यथायोग्य इस्तेमाल होता रहा है। स्वामी दयानंद सरस्वती मूल रूप से एक धार्मिक चिंतक अथवा धर्म के

प्रवर्तक थे। एकेश्वरवाद तथा ईश्वर के निराकार स्वरूप में आस्था ईश्वर में निष्ठा थी। दयानंद के अनुसार सृष्ठि के तीन मूल कारण ईश्वर जीव एवं प्रकृति है।

प्रस्तावना:

साहित्य आदिकाल से लेकर आधुनिक काल से ही राष्ट्र का उन्नयन करता आ रहा है। समाजभिमूख विचार के परिप्रेक्ष्य में हिन्दी भाषा एवं साहित्य का अनमोल महत्व हैं। उनका विस्तार निम्नलिखित है। प्राचीन काल से ही हिन्दी साहित्य में समाजभिमूख विचार की भावना किसी न किसी रूप में विद्यमान रही है। आधुनिक काल के अधिकांश कवियों ने समाजभिमूख विचार से प्रभावित होकर राष्ट्रप्रेम संबंधी रचनाएं लिखी है। समाजभिमूख विचार से युक्त कवियों की कविताओं से जनमानस में एक सामूहिक चेतना निर्माण हुई हैं। राष्ट्रीयता की भावना विकसित करने में आधुनिक साहित्य का बड़ा योगदान हैं। समाजमिमूख विचार से सामुदायिक भावना का विकास होता है और लोकतांत्रिक भावना से राष्ट्रवाद समृध्द होता है। देश की रक्षा हित एक समाज के जातीय स्वरूप के विकास की आकांक्षा समाजभिमूख विचार का अविभाज्य अंग हैं। साहित्य समाज का दर्पण होता है और समाज का प्रतिबिम्ब भी होता हैं। साहित्य लोक जीवन का अभिन्न अंग है। साहित्य समाज पर प्रभाव डालता है. साहित्य का उददेश्य मनोरंजन करना मात्र नहीं है, इसका उददेश्य समाज का मार्गदर्शन करना है। राष्ट्र के विकास में साहित्य का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। हर साहित्य अपनी देश की सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, भौगोलिक परिस्थितियों से जुड़ा होता है। मनुष्य जीवन में स्थिर विचार, अनुभव, भावना, कल्पना आदि को व्याक्त करने के लिए भाषा आवश्यक होती हैं। व्याकरण को भाषा की आधारशिला माना जाता है। शुद्ध लिखना, बोलना, पढना और व्यवहार करना भाषा के व्याकरण से ही सीखा जा सकता है। आदिकाल से लेकर आधुनिक काल में विभिन्न प्रयोजनों के लिए, नये विकसित अनेकानेक क्षेत्रो में हिन्दी भाषा का यथायोग्य इस्तेमाल होता रहा है। भाषा और साहित्य यह एकमात्र ऐसा साधन होता है। जिसके माध्यम से हम किसी भी प्रांत अथवा भूप्रदेश की लोक भाषा, लोक-साहित्य, लोक-संस्कृति तथा लोक परंपराओ का अध्ययन अध्यापन कर सकते है। सुप्रसिध्द डॉ. गणेश देवी द्वारा किए गए 'भाषा सर्वेक्षण' प्राप्त निष्कर्ष इस बात के प्रत्यक्ष प्रमाण हैं। इसिलिए ऐसी विपरित परिस्थितियों में अपने-अपने भुप्रदेश और प्रांत की लोक-भाषा और लोक संस्कृति का संरक्षण, संवर्धन करना तथा आने वाली नई पीढी को इत्तसे अवगत कराना यह हर एक का कर्तव्य बनता हैं। दयानंद सरस्वती का जन्म 1824 में गुजरात के काठियावाड मोरवी राज्य के टंकारा में एक रूढिवादी ब्राहमण परिवार में करसमजी तिवारी के घर में हुआ। उनका परिवार एक शिव मंदिर में पुजारी के रूप में काम करते थे। दयानंद का नाम मूलशंकर था। बचपन में हि पिता के मार्गदशन में वेद, संस्कृत व्याकरण और संस्कृत भाषा में दक्षता हासिल की थी। बचपन के समय ऐसी घटना घटी उसीसे उनके जीवन में परिवर्तन आया, उन्होने परिवार के साथ शिवरात्री के दिन उपवास रखा। रात के समय परिवार के अन्य सदस्य पूजा के बाद सोने लगे। उस समय स्वामी दयानंद सरस्वती ने देखा कि एक चूहा भक्तों द्वारा शिव को चढ़ाए गये प्रसाद को खा रहा था। इस घटना ने उन्हें यह सोचने पर मजबूर कर दिया कि शिव की मूर्ति वास्तविक भगवान नहीं हो सकती। जब मूर्ति खुद पर चढ़ाए गये प्रसाद की रक्षा नहीं कर सकती, तो वह कभी भी पूरे संसार की रक्षा नहीं कर सकती। उन्हें मूर्ति पूजा की निरर्थकता का विश्वास हो गया। इस कारण से स्वामी दयानंद सरस्वती हिंदू धर्म की बुराइयों के खिलाफ एक कटटर योध्दा बन गए। स्वामी दयानंद

सरस्वती ने मानव मात्र के कल्याण के लिए सार्वभौमिक धर्म की धारणा पर बल दिया है। उनकी मान्यता के अनुसार धर्म वह हैं. जो तीनों कालों में एक जैसा मानने योग्य हो। धर्म वह हैं जिसे सत्यमानी, सत्यवादी, सत्यकारी, परोपकारी विद्वान मानते हो, वही सबको स्वीकार हो।

शोध लेख का उद्देश्य :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती के विचारों का अध्ययन करना।
2. हिन्दी भाषा साहित्य का अध्ययन करना।
3. स्वामी दयानंद सरस्वती के शिक्षा संबंधी विचार का अध्ययन करना।
4. स्वामी दयानंद सरस्वती के धार्मिक विचार का अध्ययन करना।
5. स्वामी दयानंद सरस्वती के राजनीतिक विचार का अध्ययन करना।
6. स्वामी दयानंद सरस्वती के सामाजिक-राजनीतिक विचारों का विश्लेषण करना।
7. प्रारंभिक राष्ट्रवादी प्रतिक्रिया की मूल रूपरेखा का मानचित्रण करना।
8. आर्य समाज के सिध्दांतों का विश्लेषण करना।

शोध लेख की धारणा :

स्वामी दयानंद सरस्वती के ईश्वर, संस्कृती, धर्म, शिक्षा, तत्वज्ञान आदि विचारों के साथ समाज में परिवर्तन हो जाऐगा।

अनुसंधान विधी :

इस शोध लेख में पुस्तकालय (किताब) विधि का और एक ऐतिहासिक विश्लेषणात्मक विधि का त्वामी दयानंद सरस्वती के संदर्भ साहित्य का विश्लेषण इसके लिए किया गया हैं।

शोध लेख का महत्व :

स्वामी दयानंद सरस्वती के सामाजिक परिवर्तनशील विचार और दर्शन की समीक्षा करके समकालीन समाज के परिवर्तन के लिए इस लेख का उपयोग, आज जातीय धार्मिक के लिए किया जा सकता है। धर्म की सच्ची वास्तविकता तब हैं, जब जातीय धार्मिक विस्तार कर रहा हैं। यह शोध लेख स्वामी दयानंद सरस्वती के विचार के साथ प्रस्तुत करने के लिए उपयोगी होगा।

विषयवस्तु (कथावस्तु):

'हिन्दी साहित्य का इतिहास' के अंतर्गत आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक प्रस्तुत साहित्य में कबीरदास द्वारा लिखित साहित्य में निरांकार ईश्वर की उपासना का उच्च आदर्श प्रस्तुत कर राष्ट्रीय गरिमा में नव-जीवन का संचार किया। राम और रहिम को एक सूत्र में पिरोने का प्रयास किया। कबीरदास अपने युग के महान राष्ट्रवादी थे। तुलसीदास ने राम के मर्यादापुरूषत्मवादी, समन्वयवादी, लोकरक्षक और लोकरंजक स्वरूप को स्थापित कर सांस्कृतिक, एकता को शक्ति प्रदान की और राष्ट्र चेतना या राष्ट्र भक्ति प्रस्तुत की। सुरदास ने कृष्ण की विविध लीलाओं के माध्यम से आध्यात्मिक चेतना का संचार किया और समाज को सत्कर्म के लिए प्रेरित किया। रीतिकाल के कवियों की साहित्य रचनाओं ने जनमानस को अपनी ओर आकर्षित किया। कवि भूषण के राष्ट्रवादी स्वरों ने लोक चेतना को झकझोर दिया।

आधुनिक काल में भारतीय हरिश्चन्द्र ने अपनी लेखनी से भारत दुर्दशा का चित्र खींचकर समाज को जागृति प्रदान कि। छायावादी काव्य में राष्ट्रीय आंदोलनों की स्थूल अभिव्यक्ति नहीं मिलती है। किन्तु छायावादी कवियों की राष्ट्रीय सांस्कृतिक संचेतना को नकारा नहीं जा सकता है। उसका राष्ट्र प्रेम भावात्मक एवं व्यापक था। उन्होंने स्वातंत्र्य-

भावना को विशिष्ट कौशल्य द्वारा व्यंजित किया है। माखनलालचतुर्वेदी, बालकृष्ण शर्मा, रामनरेश त्रिपाठी और सोहनलाल द्विवेदी ने सांस्कतिक राष्ट्रवाद, जन-जागरण गीतों से राष्ट्र की आत्मा को नयी चेतना प्रदान की। दिनकर के काव्य ने भारतीय जन-मानस को नवीन चेतना से सराबोर किया है। राष्ट्रीय कविता का स्वरूप राष्ट्र के रूप पर ही आधारित होता है। राष्ट्रीय काव्य में समग्र राष्ट्र की चेतना प्रस्फुटित होती है। प्रत्येक भाषा के आधुनिक काव्य में राष्ट्रीय भावना का समावेश है। राष्ट्रीय भावना राष्ट्र की प्रगति का मंत्र है। सम्पूर्ण मानवता की प्रगति का स्वरूप है। राष्ट्रीय भावना की सृजनात्मक पक्ष मानवता वादी है। जनपद के मंगल का भारत स्रोत है।

किसी भी राष्ट्र रूपी वृक्ष की छाया में अनेक पंथ-धर्म और भाषाएँ प्रस्तुत होती है। एक राष्ट्र में अनेक धर्म हो सकते है। भाषाऐ और बोलियों अनेक हो सकती है, किन्तु मूल भावना और सांस्कृतिक विरायत एक ही होगी। किसी भी राष्ट्र के समाज की भौगोलिक एवं ऐतिहासिक परिस्थितियों उनकी जीवन शैली का निर्माण करती हैं। राष्ट्रीय काव्य धारा ऐसी काव्य प्रवृति है. जिसमें राष्ट्र जन को तेजस्वी और पराक्रमी बनाने की सामर्थ्य निहित है।

भारत में संतों और गुरुओं की भूमिका रही है. हर सदी में भारत की पुण्यभूमि पर कई ऐसे महान संत. भारतीय दार्शनिक और समाज सुधारक हुए हैं। जिनके दिखाए मार्ग को अपनाकर समाज का कल्याण हुआ। ऐसे ही महान भारतीय दार्शनिक और समाज सुधारकों में से एक स्वामी दयानंद सरस्वती जी थे। स्वामी दयानंद सरस्वती के विचारों ने समाज को सदा ही प्रेरित करने का काम किया है। स्वामी दयानंद सरस्वती जी द्वारा चलाए गए 'शुध्दि आंदोलन के अंतर्गत उन लोगों को पुनःहिन्दु धर्म में आने का मौका मिला, जिन्होंने किसी कारणवश इस्लाम या ईसाई धर्म स्वीकार कर लिया था। किसी भी राष्ट्र रूपी वृक्ष की छाया में अनेक पंथ-धर्म और भाषाएँ प्रस्तुत होती है। एक राष्ट्र में अनेक धर्म हो सकते है। भाषाऐ और बोलियों अनेक हो सकती है, किन्तु मूल भावना और सांस्कृतिक विरायत एक ही होगी। किसी भी राष्ट्र के समाज की भौगोलिक एवं ऐतिहासिक परिस्थितियों उनकी जीवन शैली का निर्माण करती हैं। राष्ट्रीय काव्य धारा ऐसी काव्य प्रवृति है, जिसमें राष्ट्र जन को तेजस्वी और पराक्रमी बनाने की सामर्थ्य निहित है।

शायद इसलिए एनी बेसेंट ने कहा था कि स्वामी दयानंद सरस्वती ऐसे पहले व्यक्ति थे। जिन्होंने कहा कि भारत भारतीय के लिए हैं। आर्य समाज के अनुसार ईश्वर एक ही हैं जिसे ब्रहम कहा गया हैं। स्वामीजी ने अपने उपदेशों का प्रचार आगरा से प्रारंभ किया। स्वामी जी के विचारों का संकलन इनकी कृति सत्यार्थ प्रकाश में मिलता है। जिसकी रचना स्वामी जी ने हिन्दी भाषा में की थी। सत्यार्थ प्रकाश में चीदह अध्याय है। स्वामी दयानंद सरस्वती की इस रचना (सन 1875) का मुख्य प्रयोजन सत्य को सत्य और मिथ्या को मिथ्या ही प्रतिपादन करना है।

स्वामी दयानंद सरस्वती के विचार निम्नलिखित हैं।

स्वामी दयानंद सरस्वती के शिक्षा संबंधी विचार कुछ इस तरह है।

1. " मनुष्य का सबसे बडा मित्र ज्ञान हैं और सबसे बड़ा शत्रु अज्ञान हैं।"
2. "सच्चा ज्ञान यही है. जो आपको अंधकार से प्रकाश की ओर ले जाए।
3. शिक्षा का उद्देश केवल रोजगार प्राप्त करना नहीं, बल्कि चरित्र निर्माण और आत्मज्ञान प्राप्त करना है।"
4. शिक्षा का उद्देश मनुष्य को केवल विद्वान बनाना नहीं, बल्कि उसे सदगुणी और नैतिकता से युक्त बनाना है।

5. "हर मनुष्य का अधिकार है कि वह शिक्षा प्राप्त करे, चाहे उसका जन्म किसी भी वर्ग या जाति में क्यों न हुआ हो।"
6. "अज्ञानता ही सभी बुराइयों की जड़ है, और शिक्षा का कार्य है। इस अंधकार को समाप्त करना।"
7. "यदि स्त्रियों को शिक्षा से वंचित रखा गया, तो समाज का आधा हिस्सा हमेशा अंधकार में रहेगा।
8. "'विद्यार्थियों को मातृभाषा में शिक्षा देना ही सही ज्ञान का आधार है।
9. "वेदों का ज्ञान ही मानवता के कल्याण का मार्ग दिखाता है।"
10. "'अज्ञानी होना गलत नहीं है. अज्ञानी बने रहना गलत हैं।"

स्वामी दयानंद सरस्वती के धार्मिक विचार कुछ इस तरह हैं।

धार्मिक विचार आपको धर्म के मार्ग पर चलने और समाज के कल्याण में अपना योगदान देने की प्रेरणा देंगे।

1. "हमें अज्ञान को दूर करना चाहिए और ज्ञान को बढावा देना चाहिए।
2. "ईश्वर समस्त सत्य ज्ञान और ज्ञान से ज्ञात होने वाली सभी बातों का कारण हैं।"
3. "सत्य को ग्रहण करने और असत्य को त्यागने के लिए सदैव तत्पर रहना चाहिए।'
4. "सभी के प्रति हमारा आचरण प्रेम, धार्मिकता और न्याय से निर्देशित होना चाहिए।"
5. "किसी को भी केवल अपना भला करने से संतुष्ट नहीं होना चाहिए, इसके विपरीत सभी का भला करने में अपना मला देखना चाहिए।"
6. "मनुष्य को हमेशा सत्य के मार्ग पर चलना चाहिए, चाहे राह में कितनी भी कठिनाइयों क्यों न आये।
7. "वह अच्छा और बुध्दिमान है जो हमेशा सच बोलता है. धर्म के अनुसार काम करता है और दूसरों को उत्तम और प्रसन्न बनाने का प्रयास करता हैं।"
8. "वेदों का अध्ययन जीवन में सही दिशा देता है, क्योंकि वे सत्य और धर्म का स्त्रोत हैं।"
9. "सत्य को किसी प्रमाण की आवश्यकता नहीं होती, सत्य स्वयं में सिध्द होता है।"
10. "वर्तमान जीवन का कार्य अंधविश्वास पर पूर्ण भरोसे से अधिक महत्वपूर्ण हैं।"

स्वामी दयानंद सरस्वती के राजनीतिक विचार कुछ इस तरह हैं।

1. "भारत भारतीयों का है. और हमें किसी भी विदेशी शासन को स्वीकार नहीं करना चाहिए।"
2. "स्वाधीनता मनुष्य का जन्मसिध्द अधिकार हैं, इसे किसी भी स्थिति में छिना नहीं जा सकता।
3. "जो व्यक्ति सबसे कम ग्रहण करता है और सबसे अधिक योगदान देता हैं वह परिपक्कव हैं. क्योंकि ऐसे व्यक्ति के जीने में ही आत्म विकास निहित होता हैं।" 4. " सभी मनुष्य जन्म से समान हैं, किसी के साथ जाति या धर्म के आधार पर भेदभाव नहीं होना चाहिए।"
4. " प्रत्येक मनुष्य को अपनी धार्मिक और राजनीतिक स्वतंत्रता का अधिकार होना चाहिए।"
5. "शासन का उद्देश्य केवल शासन करना नहीं, बल्कि जनकल्याण करना होना चाहिए।"
6. "दुनिया को अपना सर्वश्रेष्ठ दीजिए और आपके पास सर्वश्रेष्ठ लौटकर आएगा।"
7. जो देश आत्मनिर्भर नहीं होता, वह कभी स्वतंत्र नहीं रह सकता।"
8. " सच्चा धर्म वही हैं, जो राष्ट्र और समाज की सेवा में समर्पित हो।"
9. "स्वदेशी वस्तुओं का उपयोग ही सच्ची देशभक्ति हैं।"

स्वामी दयानंद सरस्वती पर प्रसिध्द हस्तियों के विचार निम्नलिखित हैं।

1. स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर:- "महर्षि दयानंद सरस्वती स्वाधीनता संग्राम के सर्व प्रथम योध्दा और हिन्दू जाति के रक्षक थे. उनके द्वारा स्थापित आर्य समाज ने राष्ट्र को महान सेवा की हैं। स्वतंत्रता के संग्राम में आर्य समाजियों का बड़ा हाथ रहा है।"

2. श्यामजी कृष्ण वर्मा:- "मैंने राष्ट्र, जाति तथा समाज की जो सेवा की हैं। उसका श्रेय महर्षि दयानंद सरस्वती को प्राप्त हैं। मैंने जो कुछ प्राप्त किया है. उसमें सबसे बड़ा हाथ उस सर्व हितेषी, वेदज्ञ और तेजस्वी युगद्रष्टा का हैं। मुझे उस स्वतंत्र विचारक का शिष्य होने में अभिमान

3. बाल गंगाधर तिलक:- दयानंद सरस्वती ने हमे सिखाया कि वैदिक धर्म की शुध्दता और शक्ति में ही भारत की सच्ची स्वतंत्रता निहित हैं। उनके विचार हमारे स्वतंत्रता आंदोलन के लिए मार्गदर्शक सिध्द हुए।"

4. स्वामी विवेकानंद:- 'स्वामी दयानंद ने जिस प्रकार समाज में जागरूकता और वैदिक ज्ञान का प्रचार किया, वह अद्वितीय है। उनकी शिक्षाएँ भारतीय समाज को नई ऊँचाइयों पर ले जाने वाली है।"

5. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन:- 'स्वामी दयानंद ने भारत के युवाओं को आत्मसम्मान, स्वाभिमान और आत्मनिर्भरता की शिक्षा दी। उनके विचार आज भी उतने ही प्रासंगिक हैं, जितने उनके समय में थे।"

6. पंडित मदन मोहन मालवीय:- 'महर्षि दयानंद ने हमें हमारे प्राचीन वैदिक ज्ञान और संस्कृति की ओर लौटने की प्रेरणा दी। उनका जीवन और उनके सिध्दांत हर भारतीय के लिए अनुकरणीय हैं।"

7. डॉ. भीमराव अंबेडकर:- "स्वामी दयानंद सरस्वती ने समाज से जातिवाद और भेदभाव मिटाने का जो संकल्प लिया, वह हर युग के लिए अनुकरणीय हैं।"

8. रविंद्रनाथ टैगोर: स्वामी दयानंद सरस्वती ने समाज को नई दिशा दी और लोगों को उनके अधिकारों और कर्तव्यों के प्रति जागरूक किया। उनकी शिक्षाएँ हमें अपने अतीत से जोडती हैं और भविष्य की दिशा दिखती हैं।"

9. लाला लाजपत राय:- 'दयानंद सरस्वती का आर्य समाज भारतीय समाज में नई चेतना और आत्मनिर्भरता का प्रतीक बना।"

स्वामी दयानंद सरस्वती और आर्य समाज:

7 अप्रैल 1875 को स्वामी दयानंद सरस्वती ने बॉम्बे में आर्य समाज की स्थापना की। यह एक हिन्दू सुधार आंदोलन था, जिसका अर्थ था 'कुलीनों का समाज' समाज का उद्देश हिन्दू धर्म को काल्पनिक मान्यताओं से दूर ले जाना था। 'कृण्वन तो विश्वं आर्यम समाज का आदर्श वाक्य था. जिसका अर्थ हैं. "इस दुनिया को महान बनाओ।

आर्य समाज के सिध्दांत इस प्रकार हैं:

1. ईश्वर समस्त सच्चे ज्ञान का तथा ज्ञान के माध्यम से ज्ञान होने वाली समस्त चीजों का स्रोत है।
2. ईश्वर सत्वगुणी बुध्दिमान और आनन्दमय हैं। वह निरकार, सर्वज्ञ, न्यायकारी, दयालु अजन्मा, अनन्त, अपरिवर्तनीय, अनादि, अद्वितीय, सबका आधार, सबका स्वामी, सर्वव्यापी, अव्यक्त, अमर, अभय, नित्य और पवित्र तथा सबका रचयिता है। केवल वहीं पूजनीय हैं।
3. वेदी सभी सत्य विद्याओं के शास्त्र हैं। इन्हें पढ़ना, पढ़ाना, सुनाना तथा पढ़ते हुए सुनना सभी आर्यो का परम कर्तव्य है।
4. सत्य को ग्रहण करने और असत्य को त्यागने के लिए सदैव तत्पर रहना चाहिए।
5. सभी कार्य धर्मानुसार अर्थात उचित और अनुचित पर विचार करने के बाद ही करने चाहिए।

6. आर्य समाज का मुख्य उद्देश्य विश्व का कल्याण करना हैं। अर्थात सभी का शारीरिक, आध्यात्मिक और सामाजिक कल्याण करना।
7. सभी के प्रति हमारा आचरण प्रेम,धार्मिकता और न्याय से निर्देशित होना चाहिए।
8. हमें अविद्या (अज्ञान) को दूर करना चाहिए और विद्या (ज्ञान) को बढ़ावा देना चाहिए।
9. किसी को भी केवल अपना भला करने से संतुष्ट नही होना चाहिए, इसके विपरीत, सभी का मला करन में अपना भला देखना चाहिए।
10. सभी के कल्याण को बढ़ावा देने के लिए बनाए गए समाज के नियमों का पालन करनें के लिए व्यक्ति को स्वयं को प्रतिबंधित समझना चाहिए, जब कि व्यक्तिगत कल्याण के नियमों का पालन करने में सभी को स्वतंत्र होना चाहिए। आर्य समाज के ये 10 सिध्दांत ही वह स्तंभ थे।

जिस पर स्वामी दयानंद सरस्वती ने भारत को सुधारने की कोशिश की और लोगों से वेदों और उनकी शुध्द आध्यात्मिक शिक्षाओं की ओर लौटने को कहा। समाज अपने सदस्यों को मूर्ति पूजा. तीर्थयात्रा और पवित्र नदियों में स्नान, पशु बलि, मंदिरों में चढ़ावा चढ़ाना, पुरोहित को प्रायोजित करना आदि जैसे कर्मकांडों की निंदा करने का निर्देश देता है। समाज ने अनुयायियों को मौजूदा मान्यताओं और रीति रिवाजों पर आँख मूंदकर उनका पालन करने के बजाय उन पर सवाल उठाने के लिए भी प्रोत्साहित किया।

सार्वभौमिक धर्म का समर्थनः

दयानंद ने मानय मात्र के कल्याण के लिए सार्वभौमिक धर्म की धारणा पर बल दिया है। जिसे उन्होंने सर्वतंत्र सिध्दांत अथवा सनातन नित्य धर्म कहा है। उनकी मान्यता के अनुसार धर्म वह हैं जो तीनों कालों में एक जैसा मानने योग्य हो। धर्म वह है जिसे सत्यमानी, सत्यवादी, सत्यकारी, परोपकारी विद्वान मानते हों, वही सबको स्वीकार हो। स्वामी दयानंद सरस्वती ने जीवन के प्रति मनुष्य के मर्यादित और संतुलित दृष्टिकोण का ही धर्म की संज्ञा दी हैं। महिलाओं में सुधार के स्वामी दयानंद सरस्वती बाल विवाह और जबरन विधवापन जैसी कुप्रथाओं के खिलाफ थे। जो उनके अनुसार वेदों में गान्य नहीं थी। समाज में बाल विधवाओं की दयनीय स्थिति, जिसमें पुनर्विवाह निषिध्द था। ने उनकी गहरी चिंता को जन्म दिया। इसलिए उन्होने निगोप (विधवाओं और विधुरों का अस्थायी सहवास) शुरू किया। और बाद में विधवा पुनर्विवाह का सुझाव दिया। आर्यावर्त (भारत) की समृध्दि के लिए दयानंद के विश्व दृष्टिकोण में शिक्षा का बहुत महत्व था। दयानंद नैतिक और धार्मिक आधार पर शिक्षा चाहते थे। जो चारों वर्गों के पुरुषों और महिलाओं के लिए हो। उनके अनुसार, इस शिक्षा का भार राजा या राज्य को उठाना चाहिए। वे अनिवार्य शिक्षा के पक्षधर थे। उनका मानना था कि भारत की जागृति इसी कारक परनिर्भर करती है। वे ऐसी शिक्षा प्रणाली के पक्षधर थे जिसमें व्याकरण, दर्शन, वेद, विज्ञान, चिकित्सा, संगीत और कला पर जोर दिया जाए।

निष्कर्ष:

वर्तमान को समझने के लिए अतीत को जानना जरूरी हैं। स्वामी दयानंद सरस्वती ने एक सदी से भी ज्यादा पहले धार्मिक कटटरपंथ के जो बीज बोए थे। वे आज के भारत में धार्मिक अल्पसंख्याको खास तौर पर मुसलमानों और ईसाइयों के खिलाफ आकामक हिन्दुत्व के रूप में बहुत मात्रा में फल दे रहे हैं। इस प्रकार स्वामी दयानंद सरस्वती का असली चेहरा जो अब तक एक अग्रणी हिंदू समाज सुधारक होने के मुखौटे के पीछे छिपा हुआ था। अब एक हिंदू कटटरपंथी और राष्ट्रवादी के रूप में सामने आया हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूचि :

1. प्रेमनाथ चोपा भारतातील धर्म आणि समुदाय (2006) दिल्ली प्रकाशन प्रविणा खंड 2.पी.347
2. कुमार राज- स्वामी दयानंद सरस्वती जीवन आणि कार्य, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस
3. महर्षी दयानंद सरस्वती सत्यार्थ प्रकाश (हिन्दी मध्ये प्रकाशित दिल्ली): भारत साहित्य आर्ष प्रचार ट्रस्ट
4. सिंहल मीनू (2009) स्वामी दयानंद सरस्वती प्रभात प्रकाशन दिल्ली
5. J.W.Borgese Encyclopedia of the social science
6. डॉ.आबिद हुसेन भारत की राष्ट्रीय संस्कृति
7. श्री. माखनलाल चतुर्वेदी हिन्दुस्तान लेख राष्ट्रीयता की आव" यकता
8. डॉ. गुलाबराय - राष्ट्रीयता
9. आ. रामचंद्र शुक्ल हिन्दी साहित्य का इतिहास
10. डॉ. विद्यानाथ गुप्त हिन्दी कविता में राष्ट्रीय भावना

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

हिंदी भाषा साहित्य : स्वामी दयानंद सरस्वती के विचार

प्रा. ज्योती बाबूराव चिलवंत
एम. ए.,एम.एड् (हिंदी)
सहशिक्षक,
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबेजोगाई,बीड.
Corresponding Author - प्रा.ज्योती बाबूराव चिलवंत
DOI - 10.5281/zenodo.14792898

हिंदी भाषा साहित्य में महर्षि दयानंद सरस्वती की भूमिका उसे सशक्त और दृढ़ बनाने में रही है| उन्होंने अपने योगदान से हिंदी भाषा को एक स्थान निश्चित करवा कर देने में सक्रिय रहे हैं| दयानंद सरस्वती समाज सुधारक चिंतक और विचारक थे| हिंदी भाषा और साहित्य का इस धरातल पर धार्मिक नेताओं ने कई प्रकार में प्रभावित किया | हिंदी भाषा के संस्कृतिकरण में स्वामी दयानंद सरस्वती जी ने सफलता पूर्वक कार्य किया | उन्होंने हिंदी भाषा के विकास में अनेक प्रकारों से हिंदी भाषा का वैचारिक स्तर बनाया रखा है |

स्वामी दयानंद सरस्वती का परिचय:

स्वामी दयानंद सरस्वती भारतीय समाज सुधारक,धार्मिक नेता और आर्य समाज के संस्थापक थे | उनका जन्म 12 फरवरी 1824 को गुजरात राज्य के मोरवी गांव में हुआ था | उनका असली नाम मूलशंकर था, लेकिन उन्होंने बाद में स्वामी दयानंद सरस्वती के नाम से प्रस्तुति प्राप्त की |

स्वामी दयानंद सरस्वती का जीवन अत्यधिक साधना और विचारशीलता से भरा हुआ था |उन्होंने वेदों के प्रति अपने गहरी श्रद्धा और आस्था को प्रकट किया और भारतीय समाज को वेदों के शुद्ध रूप में वापस लौटने की प्रेरणा दी |उनका विश्वास था कि केवल वेदों का अनुसरण कर के ही मानवता को सच्ची मार्ग पर चलाए जा सकता है | वेदों के प्रति उनकी श्रद्धा इतनी गहरी थी कि उन्होंने अपने जीवन को वेदों का अध्ययन और प्रचार प्रसार करने के लिए समर्पित कर दिया |

स्वामी दयानंद सरस्वती ने मूर्ति पूजा अंधविश्वास और धार्मिक पाखंड का कड़ा विरोध किया है | एकेश्वरवाद के सशक्त प्रवक्ता थे और उन्होंने बहू देवद की आलोचना की उन्होंने भारतीय समाज के सामाजिक सुधार की दिशा में जागरूक प्रक्रिया विशेष रूप से महिलाओं के अधिकारों सतीप्रथा जातिवाद और बाल विवाह जैसे कुरीतियों के खिलाफ उनकी आवाज बुलंद की है|

स्वामी दयानंद के विचारों का प्रभाव भारतीय समाज पर गहरा पड़ा उन्होंने भारतीय संस्कृति के प्रति गर्व और आत्मनिर्भरता की भावना को प्रोत्साहित किया | उनका योगदान केवल धार्मिक दृष्टिकोण से महत्वपूर्ण था,बल्कि भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में भी उनका योगदान महत्वपूर्ण था|

स्वामी दयानंद सरस्वती का एकदम आज भी हमारे समाज में प्रासंगिक है और उनकी शिक्षा शिक्षाई

लोगों को जीवन में सच्चे मार्ग पर चलने की लिए प्रेरणा देती है |

स्वामी दयानंद सरस्वती का हिंदी भाषा अर्थ साहित्य में अत्यधिक महत्वपूर्ण योगदान था | वे एक महान समाज सुधारक और दार्शनिक थे जिन्होंने भारतीय संस्कृति वेदों और शास्त्र की और लोगों का ध्यान आकर्षित किया | उनका मुख्य उद्देश्य समाज के अंधविश्वास, मूर्ति पूजा और सामाजिक कुरीतियों से उभरना था| इसके साथ ही उन्होंने हिंदी भाषा और साहित्य के विकास में भी अहम् भूमिका निभाई|

राष्ट्रभाषा हिंदी और देवनागरी लिपि में विचार:

अपने विचारों को दूसरों तक प्रेषित करने में हमें भाषा की आवश्यकता पड़ती है| इसीलिए महर्षि दयानंद सरस्वती जी ने धर्म प्रचार के क्षेत्र में आने पर उनके सामने यह समस्या थी कि वह किस भाषा द्वारा अपने विचारों को अन्य तक संप्रेषित करें| इसी वक्त भारत की तत्कालीन राजधानी कोलकाता में जब स्वामी जी लगभग साडे तन मास तक रहे, वार्तालाप तथा व्याख्यान संस्कृत में ही देते रहे| यहां उन्हें नवविधान ब्रह्मसमाज के नेता बाबू केशव चंद्र सेन ने परामर्श दिया कि, अपने विचारों को अधिकतम जनता तक पहुंचाने के लिए हिंदी में व्याख्यान देना अधिक समिति है क्योंकि यह भाषा भारत के जनसाधारण की भाषा है और सर्व सामान्य इसे भली भांति समझ जाते हैं| पहली बार काशी में उन्होंने अपना व्याख्यान हिंदी में दिया |

भाषा को लेकर दयानंद की दूरदर्शिता इस तथ्य को अनुभव करने में है कि उन्होंने 19वीं शताब्दी में ही यह अनुभव कर लिया था कि यदि कोई धर्म आचार्य तथा समाज सुधारक भारत को अधिकतम लोगों तक अपनी बात पहुंचाना चाहता है ,तो उसे हिंदी का सहारा लेना होगा स्वामी जी ने वार्तालाप के साथ-साथ लेखन में भी हिंदी को अपनाया और अधिकांश ग्रंथ साधु हिंदी में लिखे गए हैं तथा सुधीर का पत्राचार भी हिंदी में ही है|

शिक्षा क्षेत्र में हिंदी भाषा स्थान निश्चिती पर कार्य:

भाषा विचार अभिव्यक्ति का माध्यम है, उसके द्वारा शिक्षा का कार्य भी होता है मुस्लिम शासन में राज्य भाषा फारसी रही| साधारण जनता अपने बच्चों को ग्रामीण पाठशाला में भेजती जहां नागरिक का अभ्यास कराया जाता| उस समय हिंदी को उपहास भाषा कहा जाता| उर्दू- फारसी का चलन था और चीन कफ से दुरुस्त उर्दू बोलने वाले सत्य और तहजीब वाले माने जाते थे| अंग्रेजी राज्य आ जाने के बाद राज्य कार्यों में कार्यो में शिक्षा संस्थओं में अंग्रेजी का चलन बढ़ पर ग्रामीण विद्यालय में पढ़ने वाले बच्चों तक हिंदी भाषा सीमित रह गई, इसी कारण मि.(डॉक्टर) हंटर की अध्यक्षता में एक आयोग को स्थापित किया और जनता के माध्यम से शिक्षा में भाषा का विषयक नीति का निर्धारण किया जाना था| जब स्वामीजी को हंटर कमीशन की नियुक्ति की जानकारी मिली तो उन्होंने विभिन्न आर्य समाज को एक परिपत्र भेज कर कहां की वे हंटर आयोग के समक्ष वही तथा प्रार्थना पत्र भेजकर शिक्षा में हिंदी को समुचित स्थान देने के लिए आग्रह करें ऐसा कहाँ गया|

स्वामीजी ने शिक्षा के माध्यम के रूप में हिंदी को स्वीकार करके साथ-साथ यह चेष्टा भी कि राज्य कार्य में हिंदी की प्रवृत्ति हो सरकार के उच्च दरबारों में अंग्रेजी का बोलबाला था | हिंदी में लिखी किसी ऐसी का अवसरों द्वारा स्वीकार किया जाना कठिन था | अतः स्वामी जी ने राज कार्य तथा सरकारी दफ्तरों में हिंदी के प्रवेश के लिए प्रबल आंदोलन किया | स्वामी जी के दुर्गामी दृष्टि ने यह देख लिया था कि यदि भारत की राज्य भाषा तथा राष्ट्रभाषा हिंदी हो जाए और व्यवहार में भी सर्वत्र राष्ट्र की इस लोक भाषा प्रयोग होने लगे तो देश में जनजाति की लहर उत्पन्न होगा और इससे भविष्य में अनेक सुधार कार्य हो सकेंगे

अतः स्वामी जी ने राष्ट्रभाषा के रूप में हिंदी को मान्यता मिलने को मुख्य सुधारने की नई प्रेरणा माना है |

स्वामी दयानंद ने जहां हिंदी के प्रचार- प्रसार के लिए अपने अनुयायी को निर्देश दिए वहां उनकी बुद्धि यह स्वीकार करती थी कि समय सुविधा तथा उपयोगिता की दृष्टि से अन्य भाषाओं को भी सीखना उचित है| आज हम जहां राष्ट्रीय शिक्षा नीति में त्रिभाषा सूत्र (थ्री लैंग्वेज फॉर्मूला) को स्वीकार करने की बात करते हैं, स्वामी जी ने तो बहुत पहले ही तीन भाषाओं के ज्ञान को आवश्यकता अनुभव की थी| भारत की भाषाओं में हिंदी संस्कृत तथा मराठी भाषा हिंदी में लिखी जाती है |

हिंदी भाषा का प्रचार:

स्वामी दयानंद ने हिंदी भाषा को अपनी शिक्षा का माध्यम बनाया और उसे व्यापक रूप से प्रचारित किया | उन्होंने संस्कृत और हिंदी को एक साथ जोड़ने की कोशिश की, ताकि समाज में ज्यादा से ज्यादा लोग वेदों और शास्त्रों के महत्व को समझ सकें | उनका मानना था कि हिंदी भाषा का प्रयोग आम जनता ज्ञान और सत्य तक पहुंचाने के लिए आवश्यक है|

सत्यार्थप्रकाश ग्रंथ का योगदान:

स्वामी दयानंद ने अपनी प्रसिद्ध कृति 'सत्यार्थप्रकाश' लिखी, जो हिंदी साहित्य का एक महत्वपूर्ण ग्रंथ बन गया | इस पुस्तक में उन्होंने वेदों के वास्तविक संदेश को प्रस्तुत किया और भारतीय समाज को धार्मिक, सामाजिक सुधारो की दिशा में प्रेषित किया | 'सत्यार्थप्रकाश' के माध्यम से उन्होंने शुद्धता सत्यता और ज्ञान के महत्व को बताया |

हिंदी कविता और साहित्य के लिए प्रेरणा:

स्वामी दयानंद ने हिंदी साहित्य को एक नई दिशा दी | उनके विचारों ने नाथ केवल दार्शनिक को प्रेरित किया बल्कि हिंदी कवियों को और लेखकों को भी साहित्य में नए विषयों पर लिखने के लिए प्रेरित किया| उनका साहित्य के प्रति दृष्टिकोण शुद्धता और सत्यता पर आधारित था ,जो हिंदी साहित्य के विकास में अहम योगदान साबित हुआ |

हिंदी व्याकरण पर जोर:

स्वामी दयानंद ने हिंदी के व्याकरण और भाषा की शुद्धता पर भी ध्यान दिया | उन्होंने हिंदी भाषा के व्याकरणिक सुधारो की दिशा में कई पहल की, जिससे हिंदी को एक सशक्त और समृद्ध भाषा के रूप में स्थापित किया जा सके |

राष्ट्रीयता का प्रचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती का साहित्य भारतीय राष्ट्रीयता के प्रचार के लिए भी महत्वपूर्ण था | उन्होंने भारतीय संस्कृति और भाषा को विदेशी प्रभाव से बचने के लिए अभियान चलाएं, उनका यह योगदान विशेष रूप से हिंदी साहित्य में जागरूकता और समाज के प्रति उत्तरदायित्व की भावना को जगाने में सहायक साबित हुआ इन सभी कर्म से दयानंद सरस्वती का योगदान हिंदी भाषा और साहित्य में अतुल्य और स्थायी है उनके विचारधारा और साहित्यिक धरोहर आज भी हमें प्रेरित करती है |

निष्कर्ष:

समग्रता यह कहा जा सकता है कि महर्षि दयानंद सरस्वती की यह दूरदर्शिता और भविष्य को देखने की सशक्त शक्ति थी, जिसके कारण वह अनुभव कर सके की राष्ट्रभाषा हिंदी को अपना कर ही भारत को एकता के सूत्र में पीरोया जा सकता है| देशवासियों में एकात्मता का बोध तथा राष्ट्रीय अस्मिता को जागाने में आर्य भाषा हिंदी एक महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर सकती है| यह हमारे स्वामी दयानंद सरस्वती का दृढ़ विश्वास था |

अंततः स्वामी स्वामी दयानंद सरस्वती का जीवन और उनके विचार भारतीय समाज में गहरी बदलाव का प्रतीक है | उनके मुख्य उद्देश्य भारतीय समाज को अंधविश्वास मूर्ति पूजा और सामाजिक

कुरीतियों से मुक्त करके एक ऐसा समाज बनाया बनाना था | जो वेदों के सच्चे मार्ग पर चले उन्हें समाज में समानता धर्म निष्ठा और शिक्षा का प्रचार किया | स्वामी दयानंद ने समाज के को सिखाया कि वेदों में निहित ज्ञान को समझ कर ही मनुष्य अपने जीवन को सही दिशा में दिशा दे सकता है | उनका यह दृष्टिकोण आज भी लोगों को सच्चे धर्म और सामाजिक न्याय की और प्रेरित करता है | उनके द्वारा स्थापित आर्य समाज में भारतीय समाज में सुधार की नींव रखी और उनके विचार आज भी प्रासंगिक है |

अंतत स्वामी दयानंद सरस्वती का योगदान भारतीय समाज में जागरूकता धार्मिकता और सामाजिक सुधार और उसके साथ-साथ शिक्षा क्षेत्र में एक रूप सें अनमोल है | वे न केवल एक महान धार्मिक नेता थे बल्कि एक समाज सुधारक जिन्होंने भारतीय समाज को नई दिशा निर्देश दी है |

संदर्भ एवं सहायक ग्रंथ सूची :

1. महर्षि दयानंद सरस्वती का जीवन चरित्र :- मूल लेखक देवेंद्र नाथ उपाध्याय
2. स्वामी दयानंद सरस्वती के पत्र व्यवहार का विश्लेषण आत्मक अध्ययन:-भवानी लाल भारतीय
3. महर्षि दयानंद :- हिंदी साहित्य कराओके दृष्टि में संपादित ग्रंथ
4. 'सत्यार्थप्रकाश' महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे धार्मीक विचार व कार्य

प्रा. डॉ. शामल भिवराव जाधव

गृह विज्ञान विभाग प्रमुख,

मिल्लिया कला, विज्ञान व व्यवस्थापनशास्त्र महाविद्यालय, बीड.

Corresponding Author - प्रा. डॉ. शामल भिवराव जाधव

DOI - 10.5281/zenodo.14792907

प्रस्तावना :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एका युगपुरूषाचे नाव आहे एकोणीसाव्या शतकातील ती एक महान व्यक्ती नव्हे, शक्ती होती. ते एक महान धर्मसुधारक व समाजसुधारक होते. अंधारात सापडलेल्या व दिशा हरवून बसलेल्या समाजाला व देशाला आधार असते तो केवळ समोरच्या क्षीतिजावर चमकणाऱ्या ध्रुवताऱ्याचा.

अशा या ध्रुवताऱ्याचा जन्म 12 फेब्रुवारी 1824 मध्ये झाले तर मृत्यु 30 ऑक्टोबर 1956 त्यांचे पूर्ण नाव मूलशंकर अंबाशंकर तिवारी असे होते. आईचे नाव अमृताबाई होते. विशेष म्हणजे ते अविवाहीत होते. त्यांचे जन्मस्थान टंकारा (मोरवी संस्थान, गुजरात) मधील आहे. तसेच त्यांचे शालेय शिक्षण झाले नव्हते ते शालेय शिक्षणापासून वंचित होते.

त्यांचे आई वडिल औदिच्य ब्राम्हण होते. समाजात त्यांना सन्मानाचे स्थान होते. घरची आर्थिक परिस्थती चांगली होती. घराण्यात ज्ञानाची परंपरा होती. मूळशंकर हा कुशाग्र बुद्धीचा संवेदनशील मुलगा होता. वयाच्या चौदाव्या वर्षी यजुर्वेद त्यांना पूर्ण कंठस्थ होता. त्यांच्या जीवनात तीन प्रसंग असे घडले की, त्यामुळे त्यांचे मन अस्वस्थ झाले. पहिला प्रसंग शिवरात्रीच्या दिवशी घडला. शिवमंदिरात उपवास व्रत केले असता रात्रीच्या सामसुम झालेल्या क्षणी शिपिंडीवर उंदीर चढला त्याचा कुठलाच प्रतिकार पिंडिकडून होत नव्हता. वडिलाकडून भगवान शिवाबद्दल बरेच ऐकले होते, तसेच होताना दिसले नाही. दूसरे बहिणीचा मृत्यू व तिसरा प्रसंग चुलत्याचा मृत्यू या प्रसंगानी खूप दुःख झाले. मलाही असेच मरण येईल मृत्यू काय आहे तेही जाणणे आवश्यक वाटून मूलशंकरनी एकेदिवशी गृहत्याग केला व तो पून्हा घरी कधी परतला नाही आणि लग्नाच्या बेडीतही कधी अडकला नाही.

कार्य :

जीवनाला कलाटणी देणाऱ्या घटना :

“एकदा शिवरात्री होती वडील म्हणाले, मूलशंकर, आज सर्वांनी उपवास करायचा रात्रभर देवळात जागायचे आणि शंकराच्या पिंडिची पूजा करायची” हे ऐकून मूलशंकरने उपवास केला दिवस संपला रात्र झाली. मूलशंकर आणि वडील शंकराच्या देवळात गेले. त्यांनी पूजा केली. पिंडीवर फूले वाहिली तांदळाच्या अक्षता वाहिल्या रात्रीचे बारा वाजले वडिलांना झोप येऊ लागली पण मूलशंकर जागा राहिला आपला उपवास निष्फळ होईल या भीतीने तो झोपला नाही. देवळातल्या बीळातून उंदीर बाहेर आले आणि शंकराच्या पिंडीभोवती फिरू

लागले ते पिंडीवरच्या अक्षता खाऊ लागले हे दृश्य पाहून जी मुर्ती उंदरापासून स्वत:चे रक्षण करू शकत नाही. ती भक्तांचे संकटापासून रक्षण कशी काय करू शकेल. मूर्तीत काहीही सामर्थ्य नसते; तेव्हा मूर्तीपूजेलाही काही अर्थ नाही, अशा प्रकारेच विचार त्यांच्या मनात येऊ लागले.

त्यावेळेपासून त्यांच्या मनात धर्माविषयी जिज्ञासा जागृत झाली. परमेश्वराचे शास्वत स्वरूप व धर्माचा खरा अर्थ जाणून घेण्याची ओढ त्यांना लागली. एकदा टंकारा नगरामध्ये कॉलऱ्याची साथ आली. त्या साथीमध्ये मूलशंकरची चौदा वर्षाची बहीण मरण पावली. या घटनेनंतर तीन वर्षानंतर मूलशंकरच्या आवडत्या काकांचाही कॉलऱ्यामूळेच मृत्यू झाला. मूलशंकराला याचा जबरदस्त धक्का बसला जनूकाही त्याचे जीवन सर्वस्वच हरवले.

गृहत्याग :

कौटुंबीक बंधनाचा त्याग करावा अशी मूलशंकरच्या मनात इच्छा निर्माण झाली. जीवन काय आहे? मृत्यू काय आहे. या प्रश्नांची उत्तरे सुयोग्य महात्म्याकडून समजवून घ्यावीत. असे त्यांना वाटत होते. या ध्येय प्राप्ती करिता वयाच्या 21 व्या वर्षीच त्यांनी घरदार सोडले. त्यांच्या घरातील वडीलधाऱ्या मंडळींनी त्यांच्या लग्नाचा केलेला विचार हे त्यांच्या निर्णयास निमित्त झाले होते. भौतिक सुखाचा आनंद लुटण्यापेक्षा स्वत:ची आध्यात्मिक उन्नती करून घेणे त्यांना अधिक महत्वाचे वाटते. त्यासाठी घरादाराचा त्याग करून गुरूचा शोध घेत फिरण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला.

गुरूचा शोध :

गृहत्याग केल्यानंतर मूलशंकर अहमदाबाद, बडोदा, हरिद्वार, काशी, कान पूर या ठीकाणी गुरूंच्या शोधार्थ जंगलातून व पहाडातून सुध्दा प्रवास करीत राहिले. परंतू त्यांना योग्य गुरू मिळाला नाही. याच सुमारास त्या काळाचे प्रकांड पंडित आणि सन्यासी स्वामी पूर्णानंद यांची मूलशंकराशी भेट झाली. आणि त्यानंतर त्यांनी त्यांचे शिष्यत्व पत्कारले आणि मूळशंकरने संन्यासी धर्माचा स्वीकार केला. संन्यासी धर्माचा स्वीकार केल्यानंतर त्यांनी स्वामी दयानंद सरस्वती हे नाव धारण केले. पंधरा वर्षापर्यंत प्रगती केल्यावर स्वामी पूर्णशमा नामक साधूच्या म्हणण्यानूसार स्वामी विरंजानंद यांचे शिष्यत्व पत्कारून त्यांच्याकडून वेद व इतर हिंदू धर्मग्रंथाचे ज्ञान घेतले.

बौद्धिक ज्ञानाचा प्रसार :

स्वामी दयानंदाना वेद सर्वश्रेष्ठ आणि पवित्र वाटत होते. मुख्य म्हणजे वेदामध्ये मूर्तीपूजा नव्हती किंवा उच्च निच्च हा भाव नव्हता वेदातील ज्ञान हे खरेखुरे ज्ञान आहे. पवित्र ज्ञान आहे आणि समाजाकरिता अत्यंत उपयुक्त आहे. अशी दयानंदाची अदा म्हणूनच "वेदाकडे परत जा" अशी भारतीयांना शिकवन दिली.

आपल्या अम्मलित प्रवचनाद्वारे ते मूर्तिपूजा, जन्मजात उच्च-निचता जातिभेद जाचकरूढी, यज्ञामध्ये जाणारी पशुहत्या यांच्यावर घणाघाती आघात करू लागले. इ.स. 1869 मध्ये त्यांनी काशीच्या सनातनी ब्राम्हण पंडिताशी शास्यार्थावर वादविवाद केला त्यामुळे त्यांचे नाव सर्वत्र गाजले.

स्वातंत्र्यप्रेम :

इ.स. 1857 च्या असफलतेपासून तर काँग्रेसच्या स्थापनेपर्यंत भारतीयांच्या हृदयामध्ये स्वातंत्र्यप्रेम जागृत ठेवण्याचे कार्य ज्या ज्या महापुरूषांनी केले. त्यापैकी दयानंद हे एक होते. भारतातून ब्रिटीशांना हाकलण्याकरता संशस्त्र क्रांती हा एकमेव मार्ग आहे अशी स्वामी दयानंदानी खात्री होती. आर्यसमाज आणि गुरूकुल यामध्ये राष्ट्रभक्ताना सशस्त्र क्रांतीकरिता प्रेरणा आणि

प्रशिक्षण मिळत असे. स्वामी श्रद्धानंद, लाला लजपतराय आणि लाला हरदयाल इत्यादी ब्रिटीशांना भारतातून हाकलण्याकरिता उघड पणे लढणारे काही नेते हे आर्य समाजीय पण होते.

शुध्दीकरण :

स्वामी दयानंदानी ख्रिस्ती आणि मुसलमानधर्मात गेलेल्या लोकांचे शुध्दीकरण करून त्यांना हिंदू केले.

आर्य समाजाची स्थापना :

समाजाच्या सर्व घटकांना एका सुत्रामध्ये बांधण्याकरिता समाण भाषा आवश्यक आहे. अशी त्यांची धारणा होती. हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषेचे स्थान मिळावे, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी धर्मसुधरणेच्या कार्याची प्रेरणा बाकी समाजाकडून घेतली होती. प्रारंभीच्या काळात त्यांच्या सहकार्यानेच धर्मप्रचारांमध्ये धर्मसुधारनेचे कार्य करीत. परंतु पूढे त्यांनी आपला वेगळा संप्रदाय निर्माण करण्याचे ठरविले. त्यानूसार त्यांनी मुंबईमध्ये 10 एप्रिल 1975 रोजी आर्य समाजाची स्थापना केली.

आर्य समाजाने धार्मिक व सामाजिक सुधारने बरोबरच शैक्षणिक सुधारणा केल्या. वेदाचे शिक्षण घेणरा तरूण हा निर्भय, तेजस्वी आणि काळाचे आव्हान स्वीकारणारा होईल हे स्वामी दयानंदाना वाटत होते. उत्तर भारतात त्यांनी चालविलेले शिक्षण प्रसार कार्य अतिशय महत्वपूर्ण ठरले.

विचार :

सर्व मानव एक सर्वांचा देव एक सर्वांचा धर्म एक पृथ्वी माता एक हीच जीवनाची चतु:सुत्री आहे. स्त्रियांना शिक्षण दिले जात नाही. त्यांना आज्ञनात ठेवले जाते. हे भारताच्या अध:पतनाचे एक कारण आहे. ज्याप्रमाणे गठोड्यात असलेल्या रात्नाचे प्रतिबिंब आरशात पडू शकत नाही. त्याप्रमाणे जोपर्यंत स्त्रिया पडदापद्धती सारख्या मूर्ख रूढीचे बंधन तोडत नाहीत. तोपर्यंत त्यांची प्रगती होणे अशक्य आहे. त्यांनी हा पडदा फेकून दिला पाहिजे. सीता आणि सावित्री चिरस्मरणीय झाल्या ते त्यांच्या सदगुणामुळे त्यांच्या पडदयामुळे नाही. स्त्रियांना समाजात सन्मानाचे स्थान मिळाले पाहिजे. स्त्री ही कुटुंबाची स्वामिनी असल्याने तीला तीचे अधिकार मिळाले पाहिजेत.

ग्रंथसंपदा :

"सत्यार्थ प्रकाश" हा महान ग्रंथ म्हणजे स्वामी दयानंदांनी आपल्या समाजाला दिलेली अनमोल देणगी होय. या ग्रंथामध्ये पंधरा अध्याय असून त्यामध्ये वेदाचा सत्यार्थ दिलेला आहे. म्हणून या ग्रंथाला 'सत्यार्थ प्रकाश' म्हटले आहे. हा ग्रंथ पूर्णपणे वेदावर आधारलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथसुची :

1) स्वामी दयानंद सरस्वती जीवन आणि कार्य (कुमार राज 2003)
2) दयानंद सरस्वती कॉमेटरी ऑन यजुर्वेद (लाजर प्रेस बनारस 1876)
3) सत्यार्थ प्रकाश.
4) चित्राव सिधेश्वरशास्त्री, चरित्र कोश (1946)

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

प्रा. डॉ. एल. यू. मेश्राम
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
पंडित जवाहरलाल नेहरू महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर
Corresponding Author - प्रा.डॉ.एल.यू. मेश्राम
DOI - 10.5281/zenodo.14792922

प्रस्तावना :

मानवतेचे उपासक स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे मूळ नांव मूलशंकर होते. त्यांच्या घराण्यात ज्ञानाची परंपरा होती. त्यांचा जन्म १२ फेब्रुवारी १८२४ रोजी टनकारा येथे झाला. बालवयापासून त्यांना अध्यात्माची आवड होती. "पूर्णानंद सरस्वती या महाराष्ट्रीय संन्याशाकडून त्याने दीक्षा घेतली"[१] सन्यास घेतल्यानंतरही त्याने योग्याचा शोध सुरूच ठेवला. स्वामी विरजानंदाची भेट झाली. शेवटी त्यांना योग्य गुरू भेटला. ते ज्ञानधारक होते. कष्टाशिवाय ज्ञान मिळत नाही अशी त्यांची धारणा होती. "स्वामीजींच्या राजकीय विचारांचा स्त्रोत मुख्यतः मनुस्मृती, महाभारत आदी ग्रंथ आहेत"[२] स्वामीजीनी सत्यार्थ प्रकाश, वेदभाष्य, संस्कार निधी व्यवहार भानू इ. ग्रंथ लिहिले. प्रस्तूत लेखाचा उद्देश स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचा आढावा घेणे हा आहे.

स्वामीजींची वेदावर निष्ठा होती. वेद हेच खरे आर्षग्रंथ आहेत. वेदात मूर्ती पूजेचे समर्थन नाही. जातिप्रथेचे समर्थन नाही सतज्ञानाची गंगोत्री वेदातच आहे. "वेदाकडे चला"[३] असा संदेश दिला. कोणतेही शासन राज्यकारभार करीत असतांना वेदानुसार राज्यकारभार केला पाहिजे त्यात भेदाभेद उच्च निचतेला थारा नाही अशी त्यांची शिकवण होती. स्वामीजींनी मूर्ती पूजेचे खंडन केले. देव्हाऱ्यातले देव गंगेत बुडवायला त्यांनी सांगितले. "वेद हे ईश्वरनिर्मित ग्रंथ आहेत आणि म्हणून ते सत्य आहेत अशी त्यांची धारणा होती"[४] आपल्या विचारांचा प्रचार प्रसारासाठी त्यांनी १८७५ मध्ये आर्य समाज ही संघटना स्थापन केली.

स्वराज्याची संकल्पना मांडणारे स्वामीजी पहिले भारतीय होते. आर्य समाजाची स्थापना झाल्यावर दहा वर्षांनी राष्ट्रीय काँग्रेसने स्वराज्याचा विचार केला "मला स्वराज्य या शब्दाचा बोध दयानंदांच्या ग्रंथातून झाला असे दादाभाई नौरोजींनी म्हंटले होते."[५] दादाभाई नौरोजी भारतीय राष्ट्रवादाचे जनक मानले जातात. परंतू त्यांनी स्वराज्य शब्दाचा बोध दयानंदाच्या ग्रंथातून झाला असे नमूद केले आहे. लोकमान्य टिळकांनी म्हटले आहे महर्षि दयानंद हे स्वराज्याचे प्रथम संदेश वाहक आहेत. स्वामीजींच्या अगोदर स्वराज्यही संकल्पना वापरल्या जात नव्हती असे दिसून येते. राष्ट्रवादाचे बीज सुध्दा स्वामीजींनी रापन केले. माजी लोकसभा अध्यक्ष "डॉ. अय्यंगार म्हणतात म. गांधी हे राष्ट्रपिता आहेत तर दयानंद राष्ट्रपितामह आहेत."[६] यावरून त्यांच्या कार्याची महती कळून येते.

धर्मकारण, समाजकारण व राजकारण यांचा त्रिवेणी संगम त्यांच्या विचारात आढळून येतो.

त्यांच्या प्रबोधनात राजनितीला प्रमुख स्थान होते. राजनिती ही लोकांना न्याय देण्यासाठी असते आणि असली पाहिजे हे त्यांच्या विचारातून दिसून येते. निती न्यायापासून अलग करता येत नाही. कायदे न्यायावर आधारलेले असले पाहिजे. स्वामीजीनी न्याय संकल्पनेवर खोलात जाऊन अभ्यास केला होता. राज्य व्यवस्थित चालविण्यासाठी १) विद्या परिषद, २) धर्म परिषद आणि ३) राज्य परिषदांचे गठण करणे आवश्यक आहे असे त्यांनी सांगितले आहे.

शिक्षणाला स्वामीजींनी महत्व दिले होते. शिक्षणावर राज्याचे भवितव्य अवलंबून असते मोफत व सर्वांना शिक्षण राज्याने द्यावे हे राज्याचे कर्तव्य आहे असे स्वामीजी म्हणत असत. राजधर्म व राजनिती विषयक विचार स्वामीजींनी ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद, मनुस्मृती आदी ग्रंथातून घेतले होते. ज्ञान हे मनुष्य बनण्यासाठी होते. माणसांच्या चरित्र्याची जडण घडण करणे हेच शिक्षणाचे प्रयोजन आहे असे ते म्हणत असत.

समारोप :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धर्म सुधारणा, समाज सुधारणा व राष्ट्रोन्नती यांचा एकत्रित विचार केला होता. त्यांचे राजकीय विचार वेदावर आधारीत होते. जगाचे संपूर्ण ज्ञान वेदामध्ये आहे अशी त्यांची धारणा होती राज्य प्रजेसाठी असते. प्रजेचे सुख व कल्याण हेच राज्याचे उद्दिष्ट असते असे ते म्हणत असत वैददीक शासन स्वराज्य, सामाजीक न्याय, स्वदेशी, राजकीय शिक्षण, लोकशाही मूल्य या संकल्पना त्यांच्या राजकीय विचारातून प्रतिबिंबीत होतात. आजच्या बदललेल्या परिस्थितीत स्वामीजींच्या राजकीय विचारांची नितांत आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

१) वाघमारे, जनार्दन २०१० स्वामी दयानंद सरस्वती व्यक्ती, विचार आणि कर्तृत्व कीर्ती प्रकाशन औरंगाबाद. पृ. १३
२) उपरोक्त पृ. ३६
३) https://marathiindiatimes.com
४) वाघमारे, जनार्दन उपरोक्त पृ. ३
५) https://marathiindiatimes.com
६) वाघमारे, जनार्दन उपरोक्त पृ. ३२

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय व सामाजिक विचार

प्रा. डॉ. एन. बी. आघाव[1], डॉ. गणेश बालासाहेब बनसोडे[2]

[1]प्राचार्य

श्री आसारामजी भांडवलदार कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, देवगावरंगारी

[2]ICSSR पोस्ट डॉक्टरेट संशोधक, राज्यशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजी नगर.

Corresponding Author - डॉ. एन. बी. आघाव

DOI - 10.5281/zenodo.14792935

सारांश:

दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय तत्वज्ञानामध्ये दोन केंद्रीय मते आहेत, जे एकमेकांच्या काही प्रमाणात विरोधाभासी आहेत. पहिली म्हणजे प्रबुद्ध राजशाहीची कल्पना, ही संकल्पना, त्याने मानुस्म्रितीकडून घेतलेली संकल्पना, म्हणजेच एक राजशाही जो पूर्णपणे धर्माच्या पुढील गोष्टींशी जोडलेला आहे. दुसरे म्हणजे, काही प्रमाणात विरोधाभासी कल्पना म्हणजे प्रतिनिधित्व म्हणजेच लोकशाही. तथापि, खरोखर कोणताही विरोधाभास नाही कारण वेदांनी निवडणुकीचा आणि राजाच्या निवडणुकीचा उल्लेख केला आहे. निवडणुकीच्या तत्त्वावर जोर देताना त्यांनी राजाला विधानसभेचे अध्यक्ष म्हणून स्पष्ट केले. या व्यतिरिक्त, त्यांच्यासाठी राजकारण नैतिकतेपासून अविभाज्य होते आणि म्हणूनच त्यांनी आध्यात्मिक नेत्यांद्वारे राजकीय नेत्यांच्या मार्गदर्शनाबद्दल जोरदार युक्तिवाद केला.

दयानंद यांनी आपल्या लोकशाही निवडणुकीचे तत्त्व आर्य समाजातील कार्य आणि संघटनात्मक संरचनेकडे देखील वाढविले. विकेंद्रीकरणाचे मूर्त रूप, एक विशाल राष्ट्र ज्याचे केंद्र हे गाव असेल अशा राजकारणाची कल्पना त्यांनी पुढे केली. - आधुनिक भारतातील दहा महत्त्वाच्या तत्त्वांपैकी काही खालील इंटरफेस आर्य समाज (1875 मध्ये स्थापित) आहेत. ज्यांनी विशेषत: उत्तर भारतात स्वातंत्र्यसैनिकांची पिढी तयार केली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून पुढील तत्त्वज्ञान जगापुढे ठेवले.

1) शुद्ध ज्ञानाचा स्रोत म्हणजे देव. २) वेद आणि आर्य समाज, खऱ्या ज्ञानाचे संरक्षक यांच्यातील संबंध अविभाज्य आहे. त्याचा विषय - वस्तूंचा समावेश करा आणि ते लोकांमध्ये लोकप्रिय करा. 3) कामांचे नैतिक औचित्य अनिवार्य आहे. 4) आर्य समाज सर्व बाबींमध्ये जगाच्या मुक्ततेच्या कल्पनेला समर्पित आहे. ज्ञानाने अज्ञानाचा अंधार काढून टाकला पाहिजे. 5) मानवी कल्याण केवळ सामूहिक कल्याणद्वारेच ओळखले जाऊ शकते. अशी शिकवण त्यांनी समाजापुढे ठेवलीयामुळे भारतात सामाजिक व राजकीय विकास होण्यास मदत झाली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार देशाच्या विकासासाठी आजही मार्गदर्शक ठरतात.

मुख्य शब्द: दयानंद सरस्वती, समाजसुधारक, राष्ट्रवाद, आर्यसमाज, सामाजिक, राजकीय

प्रस्तावना:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सर्वच क्षेत्रात योगदान आहे मात्र त्यांना सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक क्षेत्रात योगदानाबद्दल विशेष समाजसुधारक म्हणून इतर कोणत्याही क्षेत्रात पेक्षा जास्त प्रसिद्धी मिळाली. स्वामीजींचा मानव आणि संपूर्ण समाजाच्या

सेवेवर विश्वास होता. जोपर्यंत भारतीय समाजात वाईट प्रथा आणि अंधश्रद्धा प्रबळ राहतील तोपर्यंत भारतात राजकीय प्रबोधन आणि राष्ट्रीय एकात्मता शक्य नाही, असे ते म्हणाले. त्यांच्या अनुपस्थितीत समाजाचे खरे रूप नाहीसे झाले आहे. स्वामीजींनी सामाजिक समस्यांवर गंभीर विचार मांडले आणि सामाजिक सुधारणेची योजना मांडली. त्याचबरोबर राजकीय क्षेत्रातही भारतामध्ये कोणत्या प्रमाणामध्ये सुधारणा हवे आहेत याबद्दल त्यांनी सखोल अशी मार्गदर्शन केले. दयानंद सरस्वती यांच्या जीवन चरित्राचा अभ्यास केला तर त्यांचे अनमोल विचार आजही भारताला सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांमधील विकासासाठी मार्गदर्शक ठरतात ते आपणास पुढील मुद्द्याद्वारे स्पष्ट करता येईल.

उद्दिष्टे:

1) स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचाराचा अभ्यास करणे.
2) दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक विचाराचा अभ्यास करणे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचार:

दयानंदचे राजकीय मत खालीलप्रमाणे आहेत. स्वामी दयानंद राजकारणात आदर्शवादी होते आणि वेदांच्या अभ्यासापासून त्यांना प्रेरित केले. वेदांचे स्पष्टीकरण देण्याचा त्यांचा मार्ग पारंपारिक मार्गाने पूर्णपणे भिन्न होता. त्याने शतकानुशतके परंपरेने सुरुवात केली की वेदांमध्ये अशी सत्ये आहेत जी त्यांच्या अनुप्रयोगांमध्ये सार्वत्रिक आहेत आणि तीव्र तर्कशास्त्र आणि तपास विज्ञानाच्या चाचणीचे उत्तर कोण देऊ शकतात. भारतीय परंपरा अशी आहे की औषध, गणित, संगीत, खगोलशास्त्र, राजकारण आणि अर्थशास्त्र यासारख्या विज्ञान देखील वेदांवर आधारित आहेत.

राज्य उत्पत्तीची तत्त्व:

स्वामी दयानंद राज्याच्या उत्पत्तीची कोणतीही चौकशी करीत नाहीत. ते प्रशासनाच्या सर्व अवयवांसह पूर्णपणे संघटित राज्याच्या चारित्र्याच्या चर्चेवर त्यांचे लक्ष केंद्रित करतात. त्यांच्या मते, राज्य जीवनातील सर्वोच्च उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी उभे आहे. केवळ नागरिकांचे धर्मनिरपेक्ष आणि भौतिक कल्याण पाहणे हे राज्याचे उद्दीष्ट आहे, तर मानवी जीवनातील उद्दीष्टे, म्हणजेच धर्म, भौतिक समृद्धी, आनंद आणि तारण हे चार पट वचन देणे आहे. जगाच्या गुलामगिरीतून मुक्त होणे अनुकूल आहे अशा प्रकारे राज्यांनी त्यांच्या क्रियाकलापांना अशा प्रकारे निर्देशित करावे अशी त्यांची इच्छा होती.

सरकारचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद सरस्वती राजेशाही शासन व्यवस्थेच्या विरोधात होते. आपल्या सत्यर्थ प्रकाशात ते म्हणतात की एखाद्या व्यक्तीला पूर्ण सामर्थ्य सोपवले जाऊ नये. एक निरंकुश राजा इतरांना कधीही समान होऊ देत नाही. त्याचे स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व इतरांच्या व्यक्तिमत्त्वावर वर्चस्व गाजवू शकते. ते घोषित करतात की एक निरंकुश राजा आपला स्वार्थ पूर्ण करण्यासाठी पक्षपाती आहे. राज्याच्या ऐक्याचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी स्वामी दयानंद यांनी राष्ट्रपतींची गरज स्वीकारली. लोकांना राज्य करण्याचा अधिकार लोकांना द्यावा. दयानंद यांनी आपल्या रिपब्लिकिझमच्या तत्त्वाशी रॉयल्टीच्या भक्ती हक्कांच्या तत्त्वाशी जोडले, जे धर्मशास्त्राद्वारे प्रस्तावित केले गेले आहे. त्यांचा असा विश्वास आहे की जर राज्याच्या कारभारावर नियुक्त केलेले लोक विद्वान असतील तर ते राज्यासाठी बरीच शक्ती मिळवू शकतील.

तीन विधानसभा:

स्वामी दयानंद म्हणतात, "तिन्ही बैठका एकत्र काम करावीत, चांगले कायदे करावे आणि

सर्वांनी कायदे पाळले पाहिजेत. प्रत्येकाने एकमताने अशा गोष्टी केल्या पाहिजेत ज्यामुळे प्रत्येकाचा आनंद वाढेल." शरीर स्वायत्तता दिली जाते. सर्वसाधारणपणे, राजकीय किंवा विधानसभेने शैक्षणिक आणि धार्मिक बैठकींनी घेतलेल्या निर्णयांमध्ये हस्तक्षेप करू नये. परंतु विधानसभा शैक्षणिक आणि धार्मिक बाबींमध्ये स्वत: ला पूर्णपणे वेगळे ठेवू शकत नाही.

कायद्याचे शासन:

स्वामी दयानंद हे कायद्याच खरा राजा मानतात. "खरं तर न्याय हा खरा राजा आहे, न्याय्य कायदा हा खरा धर्म आहे." "एकमेव कायदा हा खरा शासक आहे जो लोकांमध्ये एक व्यवस्था राखतो. कायदा हा त्यांचा संरक्षक आहे. जेव्हा सर्व लोक खोल झोपेत झोपतात, तेव्हा कायदा जागृत राहतो, म्हणून बुद्धिमान लोक कायदा धर्म किंवा योग्य मानतात. जेव्हा प्रशासन योग्यरित्या केले जाते, परंतु न्यायाचा योग्य विचार न करता, तो राजाचा नाश करतो ? ते या विधानाचे समर्थन करतात आणि अशा प्रकारे स्पष्टीकरण देतात की राजाला दिलेली शिक्षा सामान्य व्यक्तीच्या शिक्षेपेक्षा हजारपट जास्त कठोर असावी.

सरकारी कार्ये:

सरकार स्वामी दयानंदच्या समुदायाचे एजंट आहे. त्यास केवळ अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून संरक्षणच प्रदान करणे आवश्यक नाही तर मानवी जीवनातील सर्वोच्च उद्दीष्टांना प्रोत्साहन देणे देखील आवश्यक आहे. नागरिकांना खाजगी मालमत्ता ठेवण्याची परवानगी देण्याची गरज तो स्वीकारतो. संपत्तीच्या विभाजनाच्या असमानतेवर त्यांचा विश्वास आहे, परंतु त्याच वेळी त्याला अशी भीती वाटते की श्रीमंत लोक सरकारला त्रास देतील. मजबूत सैन्याच्या देखभाल करण्यावरही त्यांनी बरेच भर दिला. ते म्हणाले की, देशात मजबूत बचावात्मक शक्ती निर्माण करण्याशिवाय राज्याचे स्वातंत्र्य राखण्याचा दुसरा कोणताही मार्ग नाही.

त्यांच्या मते, सरकार वृद्धावस्थेची आणि अपंगत्वाची काळजी घेण्यास असमर्थ असलेल्यांचे संरक्षक आणि संरक्षक आहे. स्वामीजींनी सरकारच्या मदतीस पात्र असलेल्या मृत अधिकाऱ्यांच्या पत्नी आणि अल्पवयीन मुलांच्या प्रकरणाचा स्पष्टपणे उल्लेख केला आहे. परंतु जर त्यांच्यापैकी कोणी दुष्ट आयुष्य स्वीकारले तर त्याला कोणतीही मदत मिळू नये.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक विचाराचा अभ्यास आपणास पुढील मुद्द्याद्वारे करता येईल

पुरोहितपदाला विरोध:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे देखील मार्टिन लूथरसारखे धार्मिक सुधारक होते. लूथरप्रमाणेच त्यांनीही धार्मिक गुरूंच्या कुटिलतेचे खंडन केले होते. दयानंद सरस्वती हे देखील एक "प्रोटेस्टंट" होते ज्यांनी पंडितांच्या ढोंगाचे खंडन केले. त्यांचा असा विश्वास होता की हिंदू धर्माचे पुजारी अज्ञानी होते आणि खोट्या धार्मिक विधींचे पालन करून समाजाला अज्ञानाच्या अंधारात ठेवत होते. लूथरप्रमाणे, त्यांचा असा विश्वास होता की देव आणि त्यांच्या भक्तांमध्ये कोणत्याही मध्यस्थीची आवश्यकता नाही. वेद देखील पुरोहित वर्गाचे अस्तित्व मान्य करत नाहीत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे पुरोहितांना विरोध करण्याचे उद्दिष्ट समाजातील पंडितांनी पसरवलेल्या अज्ञानाचा आणि खोट्या कर्मकांडांचा प्रभाव दूर करणे होते.

अस्पृश्यतेबद्दलचे विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अस्पृश्यतेला अमानवी दुष्टाई म्हणून निषेध केला. त्यांचा असा

विश्वास होता की अस्पृश्यतेला वैदिक धर्म कधीच पाठिंबा देत नव्हता आणि देवाचाही आशीर्वाद नव्हता. त्यांच्या मते, अस्पृश्यतेच्या उत्पत्तीचे मूळ कारण प्रदूषित वातावरण, प्रशिक्षण, संपर्क आणि व्यक्तीच्या चारित्र्याचा ऱ्हास आहे. त्याचा जन्म आणि धर्माशी काहीही संबंध नाही. ते म्हणतात की एका विशिष्ट काळात, सामाजिक रीतिरिवाज आणि नैतिकतेचे उल्लंघन करणाऱ्या लोकांना समाजाने बहिष्कृत केले. वाईट वातावरणात राहिल्यामुळे त्यांना अस्पृश्य मानले जाऊ लागले. म्हणूनच दयानंद सरस्वती यांचा असा विश्वास आहे की अस्पृश्यता हा मुळात व्यक्तीच्या स्वच्छतेचा आणि चारित्र्य उन्नतीचा प्रश्न आहे. त्यांचा असा विश्वास आहे की शरीराने आणि मनाने शुद्ध असलेल्या व्यक्तीला "द्विज" बनण्याचा अधिकार आहे. जर आपण ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून निरीक्षण केले तर हे स्पष्ट होईल की दयानंद सरस्वतींच्या या विचारांचा अनेक समाजसुधारकांच्या आणि महात्मा गांधींच्या विचारांवर खोलवर प्रभाव पडला आहे. त्यांनी "अस्पृश्यांचे" उद्धार हे त्यांच्या जीवनाचे ध्येय बनवले. दयानंदांच्या विचारांचे कौतुक करत महात्मा गांधींनी लिहिले आहे की,-- "दयानंदांनी आपल्यासाठी सोडलेल्या अनेक समृद्ध वारशांपैकी, अस्पृश्यतेविरुद्धची त्यांची स्पष्ट विचार निःसंशयपणे एक आहे.

जातिव्यवस्थेशी संबंधित कल्पना:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे मत आहे की, जातिव्यवस्था ही प्राचीन काळी उपयुक्त व्यवस्था होती, परंतु आधुनिक काळात त्यात अनेक प्रकारचे घातक दुष्प्रवृत्ती शिरल्या आहेत ज्यात सुधारणा करणे आवश्यक आहे. वैदिक काळात या व्यवस्थेचा आधार श्रमविभागणी होता. त्याचा आधार हा आजच्याप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीचा जन्म नव्हता. दुर्दैवाने आज जातीचा आधार हा व्यक्तीचा जन्म झाला आहे, त्यामुळे समाजात जन्माच्या आधारावर उच्च-नीच अशी विभागणी झाली आहे आणि ही व्यवस्था उच्चवर्णीय लोकांच्या फायद्याचे साधन बनली आहे. त्यामुळे जातिव्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीकोनातून माणसाच्या जातीचा आधार जन्मावर नव्हे तर 'गुण', 'कर्म' आणि 'स्वभाव' यांवर असावा, असा त्यांचा विचार होता.

जातीबद्दल ते सत्यार्थप्रकाशात लिहितात, "जे जन्माने ब्राह्मण आहेत आणि चांगले कर्म करतात ते (खरेतर) ब्राह्मण आहेत आणि जे जन्माने नीच आहेत पण ज्यांचे गुण, कृती आणि स्वभाव उच्च वर्णाचा आहे, ते देखील उच्च जातीचे आहेत. त्याचप्रमाणे जे उच्च जातीत जन्मलेले आहेत आणि ज्यांचे गुण, कृती आणि स्वभाव खालच्या दर्जाचा आहे, त्यांना खालच्या जातीचे समजावे. याचा अर्थ असा की पुरुष किंवा स्त्री ज्या वर्णासाठी पात्र आहे (गुण, कृती किंवा स्वभावाच्या आधारावर) समान वर्ण असावा. त्याचप्रमाणे ते म्हणतात, "उच्च वर्णाच्या लोकांनी हे नेहमी लक्षात ठेवावे की जर त्यांची मुले अज्ञानी राहिली तर त्यांना शूद्रांच्या स्तरावर जावे लागेल. याशिवाय खालच्या वर्णातील लोक (जाती) मध्ये. वरच्या वर्णात जाण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल." अशा विचारांच्या आधारे एक उदाहरण सादर करताना स्वामी दयानंद लिहितात, "चांडाळालासुद्धा ब्राह्मण होण्याचा अधिकार आहे जर त्याचे गुण आणि कृती ब्राह्मण-योग्य असतील. दयानंदजींच्या जाती आणि जातीसंबंधीच्या विचारांच्या अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की त्यांनी प्रचलित जन्माधारित जातिव्यवस्था योग्य मानली नाही. माणसाची जात त्याच्या चारित्र्यावर आणि कर्माच्या आधारे ठरवली पाहिजे. याचा अर्थ असा की त्यांनी जातीच्या जन्माधारित भेदभावावर जोरदार टीका केली आणि दुसरीकडे त्यांनी आंतरजातीय गतिशीलतेचा पुरस्कार केला. खरे तर दयानंद

सरस्वती यांनी जातिव्यवस्थेला सामाजिक संस्थेची एक व्यवस्था मानली ज्याचा आधार जात नसून व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व होते, ज्याचे उच्च गुण आणि कर्मे होती ती उच्चवर्णीय आणि नीच गुण व कर्मे असलेली व्यक्ती जातीची होती. खालची जात. अशा रीतीने त्यांनी धर्म आणि जन्माच्या आधारावर जाती वेगळे केल्या, परिणामी समाजाच्या आणि अस्पृश्यतेच्या शिकार झालेल्या जातींच्या प्रगतीचा मार्ग खुला झाला. पुढे महात्मा गांधींनीही जातीविषयक प्रश्नावर हाच वैचारिक मार्ग स्वीकारला.

महिलांच्या प्रतिष्ठेला पाठिंबा:

दयानंद यांनी महिलांच्या प्रतिष्ठेचे जोरदार समर्थन केले. त्यावेळी हिंदू समाजात महिलांना हीन आणि कमकुवत म्हणून पाहिले जात होते, ज्याचा तिने विरोध केला. वैदिक काळात स्त्रियांची स्थिती चांगली होती असे त्यांचे मत होते. स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार होते. स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान शिक्षण मिळाले, त्यांनी 11 यज्ञांमध्ये भाग घेतला आणि इतर धार्मिक विधींमध्ये भाग घेतला. पण मध्ययुगीन काळात स्त्रियांची स्थिती चिंताजनक बनली. मग आपल्या प्रतिष्ठेच्या नावाखाली पुरुषप्रधान समाजाने स्त्रियांवर अन्यायकारक बंधने आणि मनमानी विश्वास लादण्यास सुरुवात केली. स्वामीजींनी त्यांच्या 'सत्यर्थ प्रकाश' या पुस्तकात लिहिले आहे की, "जर तुम्ही स्त्रियांना वेद पठण करण्यास मनाई केली तर तो तुमच्या मूर्खपणाचा, स्वार्थाचा आणि मूर्खपणाचा परिणाम आहे."

अशा प्रकारे त्यांनी स्त्री-पुरुष समानतेवर भर दिला. त्यांचे हे पाऊल 19 व्या शतकातील क्रांतिकारक पाऊल होते. महिला शिक्षणावर विशेष भर देऊन, फिरोजपूरमध्ये मुलींचे महाविद्यालय आणि मेरठमध्ये मुलींची शाळा स्थापन करण्यात आली.

स्त्री मुक्तीच्या कल्पना:

राजा राममोहन यांच्याप्रमाणेच दयानंदही बालविवाहाच्या विरोधात होते. विधवा महिलांच्या पुनर्विवाहालाही त्यांनी पाठिंबा दिला. ते म्हणतात की या सामाजिक दुष्ट प्रथांना वेदांचे कुठेही समर्थन नाही. या वाईट प्रथा वैदिक धर्माशी सुसंगत नाहीत. बालविवाह रोखण्यासाठी महिलांचे विवाहाचे वय १६ ते २४ वर्षे आणि पुरुषांचे २४ ते ४८ वर्षे असावे, अशी त्यांची सूचना होती. त्यांच्या मते, विवाहाच्या तीन श्रेणी आहेत, निम्न स्तर, मध्यम आणि उच्च स्तर. खालच्या पातळीवरील विवाह म्हणजे स्त्रियांचे वय सोळा आणि पुरुषांचे वय चोवीस; अठरा ते वीस वर्षे वयाच्या स्त्रीचे पंचवीस ते चाळीस वर्षे वयाच्या पुरुषाशी लग्न होते तेव्हा ते मध्यम स्तराचे लग्न असते, स्त्रीचे वय चोवीस आणि पुरुषाचे वय चाळीस असते तेव्हा सर्वोत्तम विवाह असतो.

दयानंद यांनी बाल विधवांची स्थिती सुधारण्याकडे लक्ष दिले आणि राजा राम मोहन यांच्याप्रमाणे त्यांच्या कौटुंबिक जीवनाच्या पुनर्वसनाला पाठिंबा दिला. स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या अशा सामाजिक सुधारणांच्या विचारांना व्यावहारिक स्वरूप देण्यात आर्य समाजाचे महत्त्वाचे योगदान आहे. अजमेरचे आर्य समाजवादी हर बिलास शारदा यांच्या प्रयत्नांचे परिणाम म्हणून, शारदा कायदा संमत करण्यात आला ज्याने बालविवाहाला कायदेशीर बंदी घातली. हर बिलास शारदा हे आर्य समाजवादी होते, त्यांचे विचार स्वामी दयानंदांच्या विचारांनी प्रेरित होते.

शैक्षणिक कल्पना:

सत्यार्थ प्रकाशच्या तिसऱ्या अध्यायात स्वामी दयानंद यांनी शिक्षणाबाबत आपले मत मांडले आहे. शिक्षण हे माणसाचे चारित्र्य घडवण्याचे सशक्त माध्यम आहे, असा त्यांचा अढळ विश्वास होता. माणसाचे चारित्र्य घडवणे हाही शिक्षणाचा मूळ उद्देश

आहे; अर्धवट उपाशी बाबू लोक किंवा शिक्षक तयार करणे हे शिक्षणाचे ध्येय नाही.

दयानंद सरस्वती नैतिक शिक्षणाच्या बाजूने आहेत. मुला-मुलींना सक्तीचे शिक्षण देणे ही राज्याची जबाबदारी आहे. पालकांनी मुलांच्या शिक्षणाला विरोध केला तर त्यांना शिक्षा करणे हे राज्याचे कर्तव्य आहे. दयानंद सत्यार्थप्रकाशात लिहितात, "मुले आणि मुलींनी ब्रह्मचारी जीवनाचे पालन करावे आणि शिक्षण घेतले पाहिजे याची खात्री करणे हे राजाचे कर्तव्य आहे. इच्छा नसलेल्या पालकांना शिक्षा झाली पाहिजे. राज्याच्या नियमांनुसार, मुला-मुलींनी मुलांना जन्म दिला पाहिजे. वयाच्या आठ वर्षापर्यंत." वयानंतर घरी राहू देऊ नये."

स्वामी दयानंदांच्या विचारांचा प्रभाव होता की आर्य समाजाने शिक्षण देण्याची जबाबदारी उचलली आणि दयानंदच्या विचार आणि आदर्शांनुसार दयानंद अँग्लो-व्हर्नाक्युलर (DAV) महाविद्यालये आणि गुरुकुलांची स्थापना केली, ज्याद्वारे उत्तर भारतात सामान्य शिक्षण दिले गेले शिक्षणाबरोबरच त्याचा प्रसार झाला, परिणामी एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात देशात शिक्षणाचा अभूतपूर्व विस्तार झाला आणि सामाजिक-राजकीय आणि सांस्कृतिक विकास झाला. चैतन्य निर्माण झाले. आश्रम व्यवस्थेचे समर्थन प्राचीन भारतीय राजकीय तत्त्वज्ञानाचे अनुसरण करून स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आश्रम व्यवस्थेचे समर्थन केले. या अंतर्गत व्यक्तीचे वय 100 वर्षे गृहीत धरून जीवनाचे ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे चार भाग करण्यात आले. आश्रम पद्धतीचा अवलंब केल्यास आजच्या समाजातील 'घातक स्पर्धात्मक परिस्थिती'ला आळा बसेल आणि समाजजीवनात सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे शक्य होईल, असा त्यांचा विश्वास होता.

वैदिक मूल्यांचे समर्थन स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मते, जर आपण वैदिक मूल्ये आणि आदर्शांना सामाजिक जीवनाचा आधार बनवले तर आपण एक सुसंस्कृत आणि सुसंस्कृत समाज निर्माण करू शकतो, परंतु याचा अर्थ असा नाही की त्यांचा दृष्टिकोन संकुचित आणि मर्यादित होता. पाश्चात्य संस्कृतीतील गुणांचीही त्यांनी प्रशंसा केली. पाश्चिमात्य समाजात बालविवाह बंदी, हुंडा बंदी, पर्दा प्रथा बंदी, स्त्री-पुरुषांना त्यांच्या विवेकानुसार जीवनसाथी निवडण्याचे स्वातंत्र्य इत्यादी गुण व चांगुलपणा अंगीकारला पाहिजे, असे ते म्हणाले.

समारोप:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या संपूर्ण जीवनाच्या अभ्यास केला असता आपणास असे समजून येते की सद्यस्थितीला देशाचा विकास घडवून आणण्यासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय व सामाजिक विचार देशाला आजही मार्गदर्शक ठरणारे आहेत.

संदर्भ ग्रंथ:

1) दयानंद सरस्वती, 'सत्यार्थ प्रकाश' वैदिक मंत्रालय, अजमेर.
2) मेघा अंबिले, 'स्वामी दयानंद सरस्वती', मंजुळ प्रकाशन, पुणे.
3) विद्या अलंकार सत्यकेतू, 'आर्य समाजका इतिहास' रावत पब्लिकेशन नवी दिल्ली.
4) सिंह विजेंद्र पाल, 'भारतीय राष्ट्रवाद', बंबई एशिया पब्लिकेशन हाऊस.
5) जनार्धन वाघमारे, 'स्वामी दयानंद सरस्वती व्यक्ती, विचार आणि कर्तृत्व', कीर्ती प्रकाशन, छत्रपती संभाजीनगर.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार

प्रा. डॉ. पी. एस. लोखंडे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय अंबाजोगाई
Corresponding Author - प्रा. डॉ. पी. एस. लोखंडे
DOI - 10.5281/zenodo.14792945

प्रस्तावना :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे आधुनिक भारतातील एक महत्त्वाचे राजकीय विचारवंत आहेत. त्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानामध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण सामाजिक विचार मांडलेले आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजकीय, सामाजिक ,धार्मिक ,आर्थिक अशा विविध विषयांवर आपले मत मांडले आहे.सामाजिक भेदभाव कमी करणे , जातीच्या आणि धर्माच्या नावावर कोणत्याही प्रकारचे शोषण होणार नाही अशा प्रकारची व्यवस्था निर्माण करणे हे त्यांचे उद्दिस्ठे होते.

गृहीतकृत्य :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे मानवतावादी विचारवंत होते. स्वामींनी शोषण विरहीत समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शेवटच्या क्षणापर्यंत प्रयत्न केले.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय समाजसुधारणेतील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांच्या सामाजिक विचारांची मुळाशी सत्य आणि शुद्धता या तत्त्वांवर आधारित होती. त्यांच्या विचारांनी भारतीय समाजाला प्रगती आणि जागरूकतेकडे नेले. काही प्रमुख सामाजिक विचार खालीलप्रमाणे आहेत:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक विचार:

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी जातीभेद आणि वर्णव्यवस्थेला विरोध केला. त्यांचा विश्वास होता की सर्व मनुष्य समान आहेत आणि कोणत्याही प्रकारच्या भेदभावाची आवश्यकता नाही.स्वामी दयानंद स्त्री शिक्षणाचे प्रबल समर्थक होते. त्यांचा म्हणणं होतं की स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना शिक्षण दिलं पाहिजे, कारण शिक्षित समाजच प्रगती साधू शकतो.

धार्मिक आणि सामाजिक पुनर्निर्माण:

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी समाजातील अंधश्रद्धा, मठपंथ आणि कर्मकांडांच्या विरोधात लढा दिला. त्यांनी "आत्मा" आणि "ईश्वर" यांवर आधारित जीवनदर्शन मांडले.

सत्यार्थप्रकाश:

त्यांच्या "सत्यार्थप्रकाश" या ग्रंथामध्ये त्यांनी हिंदू धर्माच्या मूळ तत्त्वांचा उलगडा केला. ते मूळ ग्रंथ आणि तत्त्वज्ञानावर आधारित जीवन जगण्यास प्रवृत्त करत होते.

स्वामी दयानंद सरस्वतींनी धर्मातील अंधविश्वास आणि मूर्तिपूजेसारख्या परंपरांना नाकारून एक वास्तविक आणि तर्कसंगत श्रद्धा विकसीत करण्यास प्रेरित केलं. त्यांच्या या विचारांनी

भारतीय समाजाला नवे दृषटिकोन दिले आणि आधुनिक भारताच्या स्थापनेसाठी एक महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.दयानंद सरस्वती हे भारतीय समाजसुधारक आणि तत्त्वज्ञानी होते, ज्यांनी आपल्या विचारधारेद्वारे भारतीय समाजात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा मुख्य हेतू हिंदू धर्माच्या परंपरांना नवीन दृष्टिकोन देणे आणि त्यात सुधारणा करणे होता.

1. **वैदिक धर्माचा पुनरुत्थान**: दयानंद सरस्वती हे वैदिक धर्माचे कट्टर अनुयायी होते. त्यांचा विश्वास होता की, भारतीय समाजाला केवळ वेदांमधील शुद्ध तत्त्वज्ञान स्वीकारूनच खरा मार्ग सापडेल. त्यांना हिंदू धर्माच्या परंपरांतील मूर्तिपूजा, अंधश्रद्धा, आणि पंथीय भेदभाव याचा विरोध होता.
2. **समानता आणि बंधुत्व**: दयानंद सरस्वती यांनी समाजातील जातिवाद आणि भेदभावाला विरोध केला. त्यांचे मत होते की प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार असावेत आणि त्याने धर्म, जाती, किंवा वर्ग यावर आधारित भेदभाव स्वीकारू नये.
3. **स्त्री शिक्षण आणि सशक्तीकरण**: दयानंद सरस्वती स्त्रियांच्या शिक्षणाचे समर्थन करत होते. त्यांचे मत होते की महिलांना समान संधी देणे आवश्यक आहे. त्यांनी महिलांसाठी शिक्षणाची महत्त्वपूर्ण भूमिका मानली आणि त्या काळातील स्त्री वियोग, दहेज प्रथा यावर त्यांनी प्रचंड आक्षेप घेतला.
4. **स्वतंत्र विचार आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन**: दयानंद सरस्वती यांचे विचार स्वतंत्रतेचे होते. त्यांनी समाजातील अंधश्रद्धा आणि काल्पनिक विश्वास यांच्यावर कठोर टीका केली. त्यांना विश्वास होता की प्रत्येक व्यक्तीला स्वावलंबी विचार करायला हवे.
5. **राजकारण आणि राष्ट्रीय ऐक्य**: दयानंद सरस्वती हे भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामातील एक महत्त्वाचे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी भारतीय समाजात जागरूकता निर्माण केली आणि स्वदेशी संस्कृतीला महत्त्व दिले. त्यांचा आदर्श असलेल्या "स्वराज्य" च्या संकल्पनेचा त्यांनी पाठिंबा दिला.

दयानंद सरस्वती यांच्या समाजसुधारणेसाठीचे योगदान आजही प्रभावी आहे, आणि त्यांचे विचार आजही समाजातील विविध अंधश्रद्धा व भेदभावावर चांगला परिणाम करीत आहेत. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाजातील रूढी परंपरांना तीव्र विरोध केलेला आहे तात्कालीन समाजामध्ये अत्यंत वाईट चालीरीती व प्रथा परंपरा अस्तित्वात होत्या. उदाहरणार्थ जातीप्रथा सती प्रथा केशव पण बालहत्या स्पर्श अस्पृश्यता इत्यादी हिंदू धर्मामध्ये या वाईट व मानवतेला काळीमा फासणाऱ्या प्रथांना कोणत्याही प्रकारचे स्थान नाही असे त्यांनी जाहीरपणे आपल्या आडव्यांना सांगितले दहा एप्रिल 875 रोजी त्यांनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली आर्य समाज हा पूर्णपणे पुरोगामी विचारांचा होता यामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या अजिबात स्थान दिलेले नव्हते. त्याचबरोबर स्वामी विर्ज आनंद या आपल्या गुरुजी गुरूकडून त्यांनी हिंदू धर्मातील वेद व तत्त्वज्ञान अभ्यासले हिंदू धर्मातील वेदांमध्ये कोणतेही संकुचित विचारांना थारा नाही त्यामुळे वेदांकडे चला हा नारा त्यांनी आपल्या अनुयायांना दिलेला आहे एकंदरीत समाज हा समानता व न्याय या दोन तत्त्वावर आधारलेला असावा ही त्यांची भूमिका होती समाजामध्ये कोणतेही प्रकारचे शोषण होता कामा नये अन्याय करणारा वर्ग आहे त्याला समाजाच्या इतर कोणत्याही वर्गाने स्थान देऊ नये ही त्यांची भूमिका होती अशा प्रकारे एक मानवतेची शिकवण स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या वक्तृत्वाच्या व लिखाणाच्या माध्यमातून दिली आहे सत्यार्थ प्रकाश हा त्यांचा एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे या ग्रंथांमध्ये त्यांनी सामाजिक व्यवस्था कशी असावी

यावर देखील काही प्रमाणामध्ये भाष्य केलेले आहे पूर्णपणे पुरोगामी विचार प्रत्येक नागरिकांनी स्वीकारावा ही त्यांची भूमिका होती

निष्कर्ष :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतामध्ये 19 शतकामध्ये शोषण विरहित समाजाची निर्मिती झाली पाहिजे हा विचार मांडलेला आहे व त्यासाठी शक्यते प्रयत्न देखील केलेले आहेत ‘आर्य समाज’ हा त्याचाच एक भाग होता.

संदर्भ :

१) भारतीय राजकीय विचारवंत - प्रा. क्र. दि. बोराळकर

२) आधुनिक भारतीय व पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत - डॉ.भा.ल.भोले

३) भारतीय राजकीय विचारवंत - वा.भ.पाटील.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे समग्र विचार

प्राचार्य प्रोफेसर डॉ. सुहास मोराळे
स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड.
Corresponding Author - प्राचार्य प्रोफेसर डॉ. सुहास मोराळे
DOI - 10.5281/zenodo.14792965

प्रस्तावना :

आधुनिक भारताचा भक्कम पाया रचणाऱ्या अनेक महान विभूतींमध्ये महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. मोगल सत्तेच्या अस्तानंतरच्या इतिहासाचे जर अवलोकन केले तर मराठा साम्राज्याचा अस्त आणि पाश्चात्त्य इंग्रजी सत्तेचा पाया भारतामध्ये दृढ झालेला असताना भारतवर्षामध्ये विविध धार्मिक सांप्रदायिक समस्या याबरोबरच राजकीय समस्या व त्यातून निर्माण झालेली सामाजिक परिस्थिती अत्यंत बिकट तसेच गुलामगिरीची निदर्शक बनलेली होती. हिंदवी स्वराज्याचे निर्माते छत्रपती शिवराय, हिंदू सूर्य महाराणा प्रताप यांनी जागवलेला राष्ट्राभिमान पुनश्च भारत वर्षाच्या रोमारोमात त्याच जोमाने वाहता करण्यामध्ये महर्षी दयानंद सरस्वती हे एक अलौकिक व्यक्तित्व म्हणून उदयास आले.

गुजरात येथील काठेवाडी प्रांतातील मोरवी संस्थानांमध्ये असलेल्या टंकारा या गावी महर्षी दयानंद सरस्वती यांचा 1824 मध्ये जन्म झाला. वडील करसनजी तिवारी यांचे पोटी जन्मलेला बालक शंकर, पुढे महर्षी दयानंद सरस्वती म्हणून प्रसिद्ध झाला. महर्षी दयानंद यांच्या जन्माच्या वेळी देश अनेक प्रकारच्या अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा तसेच जाती आधारित भेदभाव, स्त्रियांची दुय्यम सामाजिक स्थिती, शिक्षणाचा अभाव, शिवाय इंग्रजांची गुलामगिरी अशा अनेक समस्यांनी ग्रस्त होता. भारतमातेचे दुःख दूर करण्यासाठी महर्षी दयानंद यांनी कठोर तपस्या अध्ययन करून भारतवर्षाचा मूळ धर्म असलेल्या हिंदू धर्माचे सर्वप्रथम अध्ययन व परीक्षण केले.

मात्र राष्ट्र उद्धाराच्या कार्यात त्यांनी तडजोडीची भूमिका मुळीच स्वीकारली नाही. हिंदू धर्मातील मूर्तिपूजा सर्वांत त्याज्य असल्याचे महर्षी दयानंदांनी निक्षून सांगितले. ईश्वर एकच तथा सर्वव्यापी असून तो सृष्टीकर्ता, दयाळू, निराकार तसेच कर्मफलप्रदाता असल्याचे सांगितले. वेद हे ईश्वरीय ज्ञान असून ते सर्व प्राणिमात्रांच्या तसेच सर्व मानवी समाजाच्या हिताचे असल्याचे त्यांनी घोषणा केली व भारतवर्षाला वेदांकडे वळण्याच आवाहन केलं. आणि आधुनिक धर्मक्रांतीला सुरुवात झाली.

अनेकानेक धर्ममार्तंड तसेच कर्मठ वर्गाने महर्षी दयानंद यांना तीव्र विरोध केला त्यांच्यावर प्राणघातक हल्ले सुद्धा केले. यात अनेक विधर्मी तसेच राजकीय इंग्रजी सत्तेचा सुद्धा हस्तक्षेप होता. महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी जातीप्रथा नाकारून वेदाध्ययन करण्यासाठी संपूर्ण देशात गुरुकुल यांची स्थापना करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले.

इसवीसन 1875 मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. आर्य समाजाचे माध्यमातून जाती

प्रथेवर बहिष्कार घातला आर्य समाजाची दारे सर्व जाती संप्रदाययांसाठी खुली करून दिली. त्यामुळे आर्य समाजात अनेक विद्वान जोडले गेले. आर्य समाज युवकांचा आकर्षण बनला आणि यातूनच इंग्रजी सत्तेला हादरा देणारे युवक पुढे आले.

पुढे यांच्या प्रेरणेतूनच हजारो क्रांतिकारक निर्माण झाले व त्यांनी 1857 च्या संग्रामामध्येसुद्धा भव्य दिव्य कार्य केले. इंग्रजांनी महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे साहित्य व त्यांचं कार्य यावर नियंत्रण करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला मात्र महर्षी दयानंद यांना रोखण्यात त्यांना यश आले नाही. महर्षी दयानंद यांनी श्रीराम, श्रीकृष्ण, छत्रपती शिवाजी महाराज, हिंदुसूर्य महाराणा प्रताप यांचा आदर्श पुनश्च स्थापन करण्याचे संपूर्ण भारत वर्षाला आवाहन केले. हिंदू धर्माचे वैदिक स्वरूप त्यांनी विशद केले आणि वैदिक धर्माचा प्रचार आणि प्रसार आर्य समाजाच्या माध्यमातून करून परधर्मात गेलेले लाखो हिंदू यांना स्वधर्मात घेतले.

आर्य समाजाचे कार्य :

आर्यसमाज प्रणित वैदिक विचारांचा प्रसार झाल्याने हिंदुधर्मातील अनेक भ्रामक रूढींवर आघात झाला महर्षी दयानंदांनी वेदांचे भाष्य, संस्कार विधी आणि प्रसिद्ध ग्रंथ "सत्यार्थप्रकाश" यांचे लिखाण केले. त्यांचे गुरु विरजानंद सरस्वती यांनी त्यांना संपूर्ण जीवन भारतवर्षातील दैन्य दारिद्र्य व गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी समर्पित करण्याचे आवाहन केले आणि महर्षी दयानंदांनी ते अतिशय विनम्रतेने स्वीकारले. संपूर्ण भारतभर भ्रमण करून अनेक राजे महाराजे यांना राष्ट्र कार्यामध्ये जोडले आणि 1857 चा उठावामध्ये राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे यांसारख्या अनेक वीरांना राष्ट्र कार्याची प्रेरणा दिली.

भारतीय समाजात सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय क्रांतीचा सूर्योदय झाला. समाजात आर्य समाजाच्या प्रेरणेने हजारो क्रांतिकारक तयार झाले. महर्षी दयानंद सरस्वती यांनी त्या काळामध्ये विविध धार्मिक मतांचे परीक्षण केले. ख्रिश्चन, इस्लाम, बौद्ध, जैन या संप्रदायासोबत हिंदूधर्माअंतर्गत असलेल्या बुवाबाजी, पाखंड, मूर्तिपूजा अशा अनेक विषयांची समीक्षा केली.

सत्यार्थप्रकाश या ग्रंथामध्ये त्यांनी या सर्व बाबींवर यथायोग्य प्रकाश टाकला व त्यातून प्रेरणा घेऊन लाखो लोक हिंदू धर्मामध्ये परत आले. त्यांचे शिष्य स्वामी श्रद्धानंद यांनी धार्मिक शुद्धीकरणाचे फार मोठे आंदोलन उभे करून हिंदू धर्माला बळकट स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. मात्र त्यातच त्यांना प्राण गमवावे लागले.

अनेक आर्यसमाजी क्रांतिकारक फासावर चढले व भारत मातेच्या चरणी आपले बलिदान समर्पित केले. महर्षी दयानंदांनी हिंदू धर्माचे निरपेक्ष आणि कठोर परीक्षण करून वैदिक धर्माची भक्कम पायाभरणी केली. यज्ञाचे महत्त्व त्यामागील विज्ञान आणि मानवकल्याणाची महती सांगितली.

माणसामाणसात कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता सर्व ईश्वराची संतती असल्याचे आर्य समाजाने ठासून सांगितले. कोणताही व्यक्ती जन्माने ब्राह्मण वैश्य क्षत्रिय व शुद्र असू शकत नाही तर त्याचे गुणकर्म स्वभाव यानुसार त्याचा वर्ण ठरतो. त्यामुळे एकाच कुटुंबात सर्व वर्णाचे लोक असु शकतात असे परखडपणे सांगितले. त्यामुळे आधुनिक भारताचा पाया मजबूत होण्यासाठी फार मोलाची मदत झाली.

महर्षी दयानंद यांच्या कार्यामुळे चिडून इंग्रज सरकारने तसेच विधर्मी लोकांनी षडयंत्र रचून महर्षी दयानंद यांचेवर विषप्रयोग केला आणि 30 ऑक्टोबर 1883 भर दीपावलीला महर्षी दयानंद यांची प्राणज्योत मालवली.

महर्षी दयानंदांनी स्त्री जातीचा उद्धार, अस्पृश्यता निवारण, धार्मिक भेदभाव याबाबत मानव कल्याणाच्या हितार्थ आपले आयुष्य वेचले. मात्र यातूनच आजच्या भारत वर्षाची निर्मितीचा पाया

घातला गेला. महर्षी दयानंद यांचे राष्ट्रकार्य त्यांचे धर्म कार्य भारताला एक दिवस संपूर्ण जगाचे आणि अखिल विश्वामध्ये शांतता व सौहार्द निर्माण करण्यासाठी नेतृत्व करण्याची क्षमता निश्चितच प्रदान करेल यात शंकाच नाही!

वेदांची प्रधानता:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सर्व ज्ञानाचा पाया आणि हिंदू धर्माचे सार म्हणून वेदांना चॅम्पियन केले. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की वेद अतुलनीय आहेत आणि त्यात जीवनाच्या सर्व पैलूंना लागू होणारी वैश्विक सत्ये आहेत. त्यांच्या अनेक समकालीन लोकांप्रमाणे, दयानंद यांनी वेदांचे थेट वाचन आणि अर्थ लावण्यासाठी वकिली केली, पुजारी वर्गाच्या अधिकाराला आव्हान दिले जे या ग्रंथांचा त्यांच्या हितसंबंधांसाठी अनेकदा अर्थ लावतात. एक मनोरंजक, कमी ज्ञात तथ्य अशी आहे की दयानंद यांनी मध्यस्थांवर अवलंबून न राहता या प्राचीन ग्रंथांशी थेट संबंध वाढवून वेदांचा त्यांच्या मूळ स्वरूपात अभ्यास करण्यासाठी संस्कृतसह अनेक भाषा शिकल्या.

सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा:

स्वामी दयानंद यांची सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणांची हाक क्रांतिकारक होती. त्यांनी जातिभेद आणि अस्पृश्यतेच्या प्रथेला कडाडून विरोध केला आणि असा युक्तिवाद केला की या प्रथांना वेदांमध्ये कोणताही आधार नाही. स्त्री-पुरुष समानतेबद्दलची त्यांची भूमिका त्यांच्या काळासाठी तितकीच मूलगामी होती; त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी आणि त्यांच्या मालमत्तेचा वारसा हक्क यासाठी वकिली केली, जी 19 व्या शतकातील भारतात जवळजवळ ऐकली नव्हती. सामाजिक सुधारणेसाठी त्यांच्या बांधिलकीचा एक आकर्षक पैलू म्हणजे धार्मिक समारंभांमध्ये पशुबलिदानाच्या प्रथेला आव्हान देणे, अहिंसेचा (अहिंसा) समर्थन करणे, हे तत्त्व हिंदू तत्त्वज्ञानात खोलवर रुजलेले आहे परंतु व्यवहारात अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते.

शैक्षणिक परिवर्तन:

दयानंद यांची शैक्षणिक सुधारणांची दृष्टी सर्वसमावेशक होती. पारंपारिक वैदिक शिक्षणाला विज्ञान आणि गणित यांसारख्या आधुनिक विषयांसोबत जोडणारे शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी गुरुकुलांची स्थापना केली. हा दृष्टीकोन नाविन्यपूर्ण होता, ज्याचा उद्देश समाजात योगदान देण्यासाठी सुसज्ज व्यक्ती तयार करणे हा होता. या गुरुकुलांबद्दल एक आश्चर्यकारक वस्तुस्थिती अशी आहे की ते सह-शैक्षणिक शिक्षणाच्या वातावरणास प्रोत्साहन देणारे, सामाजिक नियमांना आव्हान देणारे भारतातील पहिले होते ज्यामुळे स्त्रियांसाठी शैक्षणिक संधी गंभीरपणे मर्यादित होत्या.

राष्ट्रवादाचा प्रचार:

स्वामी दयानंद हे भारतीय राष्ट्रवादाला चालना देणारे अग्रदूत होते, जेव्हा एकसंध भारतीय राष्ट्र-राज्याची संकल्पना अजूनही बाल्यावस्थेत होती. त्यांनी ब्रिटीश राजवटीपासून मुक्त असलेले एक सार्वभौम राष्ट्र म्हणून भारताची कल्पना केली, वेदांच्या तत्त्वांवर आधारित परंतु आधुनिकतेचा स्वीकार केला. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील अनेक प्रमुख व्यक्तींना प्रेरणा दिली आहे, ज्यात भगतसिंग यांचा समावेश आहे, ही वस्तुस्थिती धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणांच्या पलीकडे जाऊन भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या हृदयापर्यंत त्यांचा प्रभाव अधोरेखित करते.

ब्रिटिश राजवटीतून मुक्ती:

ब्रिटीश राजवटीपासून भारताच्या मुक्तीसाठी दयानंद यांचा वकिली देशाच्या आध्यात्मिक आणि

भौतिक पुनरुज्जीवनाच्या त्यांच्या दृष्टीमध्ये गुंतलेली होती. त्यांचा विश्वास होता की खरे स्वातंत्र्य सर्व प्रकारचे परकीय नियंत्रण नाकारून आणि वैदिक समाजव्यवस्थेच्या पुनर्स्थापनेतून मिळेल. ब्रिटीश राजवटीविरुद्धच्या त्यांच्या मोहिमेचा एक कमी सामान्यपणे ज्ञात पैलू म्हणजे पाश्चात्य शिक्षण आणि संस्कृतीवर त्यांनी केलेली टीका, ज्याला त्यांनी भारतीय मूल्यांसाठी हानिकारक मानले. तथापि, त्यांनी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामध्ये पाश्चात्य पद्धतींचा अवलंब करण्याचे महत्त्व देखील ओळखले, पूर्व आणि पश्चिम या दोन्ही देशांतील सर्वोत्तम पद्धतींच्या संश्लेषणाची वकिली केली.

संदर्भ सूची :

१) https://en.wikipedia.org/
२) https://ebooks.inflibnet.ac.in/
३) www.swamidayanand.org
४) भारतीय राजकीय विचार: डॉ.वैशाली पवार, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव
५) आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत : डॉ.दिलीपसिंग निकुंभ, डॉ. पी. डी. देवरे; प्रशांत पब्लिकेशन्स्, जळगाव
६) आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत : डॉ.रमेश ढोबळे, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य

डॉ. चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर[1], प्रियंका जालिंदर चव्हाण[2]
[1]संशोधक मार्गदर्शक
राज्यशास्त्र विभाग
एस के गांधी महाविद्यालय कडा ता. आष्टी, जि. बीड.
[2]संशोधक विद्यार्थी
राज्यशास्त्र संशोधन केंद्र
व्ही. पी. महाविद्यालय पाटोदा ता. पाटोदा, जि. बीड.
Corresponding Author - डॉ. चंद्रशेखर काशिनाथ तळेकर
DOI - 10.5281/zenodo.14792973

प्रस्तावना :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतातील एक महान शिक्षण तज्ञ होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांना युगपुरुष म्हणूनही ओळखले जाते. भारतातील गुजरात राज्यात टंकारा येथे ब्राह्मण कुटुंबात स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म झाला. स्वामी विरजानंद यांच्या मार्गदर्शनानुसार स्वामी विवेकानंदांनी वैदिक अभ्यास पूर्ण केला. पुढे त्यांनी संन्यास घेतल्यानंतर त्यांनी दयानंद सरस्वती असे नाव स्वीकारले. भारतातील सामाजिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी एक समाज सुधारक म्हणून मोठे कार्य केले. १८७५ रोजी मुंबईमध्ये दयानंद सरस्वती यांनी हिंदू समाजात सुधारणा करण्यासाठी आर्य समाज नावाच्या संस्थेची स्थापना केली. ही संस्था स्थापन करण्यामागे त्यांचे हेतू हा अत्यंत महान होता. नवीन धर्म स्थापन करणे हा उद्देश नसून जे भारतीय प्राचीन वेद आहे त्यांच्या शिकवणींची पुनरस्थापना करणे हा आर्य समाज स्थापन करण्यामागचा हेतू होता. हिंदू धर्मातील दुर्गुनांपासून लोकांना शुद्ध करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. पाश्चात्य संस्कृतीने ते प्रभावित नव्हते तर एक समाज सुधारक म्हणून हिंदू धर्माचे ते खरे प्रचारक म्हणून ओळखले जाते.

उद्देश :

1. भारतातील स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक कार्य अभ्यासणे .
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य अभ्यासणे .
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक व राजकीय कार्यांचा आढावा घेणे.

गृहीतके :

1. भारतीय समाज सुधारणेमध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे कार्य महत्त्वाचे ठरले .
2. भारतीयांचा राष्ट्रवाद वाढवण्यात दयानंद सरस्वतींची भूमिका महत्त्वाची आहे .
3. समाजातील अनिष्ट प्रथा कमी करण्यासाठी त्यांनी कार्य केले.
4. दयानंद सरस्वती यांनी जात व्यवस्था समाजात असमानता पसरवणारी मानली .

संशोधन पद्धती :

विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे सामाजिक कार्य:

स्वामी दयानंद सरस्वती हे एक ज्ञानी व्यक्तिमत्व होते. वयाच्या १४ व्या वर्षी त्यांनी यजुर्वेद व त्यांसारख्या इतर वेदांमधील ज्ञान प्राप्त केले. हिंदू धर्म, हिंदू धर्माचे तत्त्वज्ञान व धर्मशास्त्रातील विविध बाबी या विविध भागांमध्ये विभागल्या गेलेल्या होत्या. या सर्व एकत्रित करण्यासाठी त्यांनी वेदांचा अभ्यास सुरू केला. त्यांनी वेदांची ज्ञान मिळवले. भारतीय हिंदू समाजात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी त्यांचे कार्य हे महत्त्वाचे आहे.

वेदांचा पुनरुद्धार:

आम्ही दयानंद सरस्वती यांनी भारताच्या प्राचीन वेदांचा अभ्यास केला. भारतीय प्राचीन काळातील वेद हे आपल्या संस्कृतीची एक मूल्यवान साहित्य आहे याची त्यांना अभ्यासांती जाणीव झाली. या वेदांवर आधारित त्यांनी एक नवीन धार्मिक चळवळ सुरू करण्याचे ठरवले. धर्माव्यतिरिक्त वेगळा धर्म स्थापन करणे हा त्यांचे हेतू नव्हता, तर हिंदू धर्मात सुधारणा करण्यासाठी त्यांनी ही चळवळ सुरू केली. धर्म सुधारण्याच्या कार्यासाठी त्यांनी १० एप्रिल १८७५ रोजी आर्य समाजाची स्थापना केली.

स्त्री शिक्षणावर भर:

स्त्रियांना समाजात समान हक्क मिळाले पाहिजे अशी त्यांची भूमिका होती. स्त्रियांना शिक्षण न देणे हे भारताला अधपतनाकडे नेण्याचे कारण आहे असे ते मानत. हिंदू धर्मातील पडदा पद्धतीला त्यांनी प्रखर विरोध केला. पडदा पद्धती सारख्या प्रथा जोपर्यंत स्त्रिया तोडत नाही तोपर्यंत स्त्रिया स्वतःची प्रगती करू शकत नाही. यासाठी त्यांनी पडदा फेकून दिला पाहिजे इतिहासातील सीता, सावित्री यांच्यासारख्या स्त्रियांची ते उदाहरणे देत असत. त्या अविस्मरणीय झाल्या त्या केवळ त्यांच्या सदगुणांमुळे या पडदा पद्धतीमुळे नाही. हे त्यांनी वारंवार स्त्रियांना समजावून सांगितले. स्त्री ही कुटुंबाची पुरुषाप्रमाणेच प्रमुख असल्याने तिला तिचे अधिकार मिळावेत. स्त्रीला समाजात सन्मानाचे स्थान मिळावे यासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी समाज जागृतीचे कार्य केले.

जात व्यवस्थेला विरोध :

जात व्यवस्था ही समाजाला लागलेली कीड आहे. जात व्यवस्थेमुळे हिंदू समाज हा एक असूनही तो विविध तुकड्यांमध्ये विखुरलेला आहे. जाती व्यवस्थेमुळे समाजात असमानता पसरवली जाते. सर्व मानव एक आहे. समाजातील सर्व घटक एकत्र येणे आवश्यक आहे. या सर्व घटकांना एका छत्राखाली बांधण्यासाठी समान भाषा गरजेची आहे अशी त्यांची धारणा होती. त्यासाठी हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषेच स्थान मिळावे यासाठी ते आग्रही होते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सर्व समाजाला एक करण्यासाठी जीवनाची चतुसूत्री सांगितली, ती म्हणजे सर्व मानव एक, सर्वांचे धर्म एक, पृथ्वीमाता ही एक या चतुसूत्री नुसार सर्वांनी जीवन जगावे असा संदेश त्यांनी समाजाला दिला.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार:

पारतंत्र्याच्या काळात भारतीय जनतेच्या मनामध्ये स्वातंत्र्य, प्रेम जागृत ठेवण्यासाठी अनेक महापुरुषांनी काम केले त्या महापुरुषांमध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती हे देखील एक होते. ब्रिटिशांना भारतातून घालवण्यासाठी क्रांती करणं हा एकमेव मार्ग आहे असे दयानंद सरस्वती यांचे मत होते. भारतीयांच्या मनात देशाविषयी राष्ट्रवादाची भावना निर्माण करण्यात त्यांची भूमिका निर्णायक ठरली.

राष्ट्रवाद:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी त्यांच्या कार्यातून राष्ट्रवादाला चालना दिली. भारतीय

समाजात एकता निर्माण करण्याचे कार्य त्यांनी केले. एकतेशिवाय आपण पारतंत्र्यातून मुक्त होणार नाही हे त्यांनी ओळखले होते. ब्रिटिशांच्या जोखडातून मुक्त होण्यासाठी क्रांती हा एकमेव उपाय आहे अशी त्यांची धारणा होती. जात व्यवस्थेत विखुरलेल्या भारतीय समाजाला एका छत्राखाली आणण्याचे काम स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी त्यांच्या कार्यातून केले.

स्वराज्य:

जोपर्यंत भारत ब्रिटिशांच्या पारतंत्र्यातून मुक्त होत नाही तोपर्यंत भारतीय स्वतःचे स्वराज्य निर्माण करू शकत नाही. त्यासाठी ब्रिटिशांना भारतातून काढणे गरजेचे होते. भारत जो अंधारात सापडलेला देश आहे. स्वतःच्या विकासाची दिशा हरवून बसलेला समाज भारतात आहे, या समाजाला व अंधारात सापडलेल्या देशाला बाहेर काढण्यासाठी एका शिरावर चमकणाऱ्या ध्रुवताऱ्याची भूमिका ही स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी घेतली. त्यांनी स्थापन केलेल्या आर्य समाज या संस्थेमध्ये राष्ट्रभक्तांना सशस्त्र क्रांतीची प्रेरणा आणि प्रशिक्षण आर्य समाजा द्वारे मिळत असे. ब्रिटिशांना भारतातून हटवण्यासाठी लाला लजपतराय, लाला हरदयाळ यांसारखे नेते हे आर्य समाजाचीच देणगी होती.

आर्य समाज:

भारतातील जात्यवस्थेत रूढी परंपरेत विखुरलेल्या समाजाला एकत्र आणण्यासाठी त्यांनी आर्य समाजाची स्थापना केली. भारतीय समाज हा विविध प्रथा रुढी प्रमाणेच विविध भाषा बोलणारा व बहूभाषिक होता. या बहूभाषकांना एकत्र आणण्यासाठी त्यांनी समान भाषा आवश्यक आहे असे सुचविले. यासाठी समान भाषा आहे म्हणून हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषेचे स्थान मिळावे असे मत त्यांनी व्यक्त केले. आर्य समाजाने धार्मिक सुधारणा केल्या. सामाजिक सुधारणांसोबतच आर्य समाजाने शैक्षणिक सुधारणाही केल्या. वेदांच्या शिक्षणातून तरुण वर्ग हा काळाचे आव्हान स्वीकारणारा बनेल अशी धारणा स्वामी दयानंद यांची होती. स्वामी दयानंद यांनी शुद्धीकरणाची मोहीम हाती घेतली. ख्रिस्ती आणि मुसलमान धर्मात गेलेल्या लोकांचे शुद्धीकरण करून त्यांनी या लोकांना पुन्हा हिंदू धर्मात घेतले.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे योगदान:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे कार्य हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरले. त्यांनी भारतीय समाजासाठी मोठे योगदान दिले. आर्य समाजाद्वारे नवीन धर्म स्थापन करणे हा त्यांचा हेतू कधीत नव्हता तर नवीन धर्म शोधणे ऐवजी प्राचीन वेदांच्या शिकवणीची पुनरस्थापना करणे हा त्यांचा यामागील प्रमुख हेतू होता. सर्वोच्च सत्याचा स्वीकार संदेश त्यांनी आपल्या आर्य समाजाला दिला. मानव जातीचा खरा विकास करण्यासाठी सर्वांनी एकत्र राहणे आवश्यक आहे अशी त्यांची भूमिका होती. हिंदू धर्मातील विविध कालीरीती प्रथांना त्यांनी विरोध केला. हिंदू धर्मातील स्त्रियांच्या निम्न स्थितीला त्यांनी विरोध केला. स्त्री शिक्षणाचा स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी पुरस्कार केला. समाजातील सर्व घटकांना समानतेची वागणूक मिळावी अशी शिकवण त्यांनी समाजाला दिली.

सारांश :

स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारतीय समाज सुधारणेमध्ये व जनतेमध्ये राष्ट्रप्रेम जागवण्यासाठी काम करणाऱ्या विविध महान नेत्यांपैकी एक व्यक्तिमत्व होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार आजही आपल्याला प्रेरणा देतात. त्यांनी दाखवलेल्या मार्गावर चालून आपण एक चांगला समाज निर्माण करू शकतो. स्वामी दयानंद सरस्वती हे १९ व्या शतकातील एक महान भारतीय सुधारक, तत्त्वज्ञ आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते. त्यांनी समाजाला नवी दिशा देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांनी 'वेदांकडे परत' असा नारा दिला. लोकांना

वेदांचे महत्त्व समजावून सांगितले त्यांच्या मते, वेद हेच खरे ज्ञान होय. त्यांमध्येच मनुष्याच्या जीवनातील सर्व प्रश्नांची उत्तरे समावलेली आहेत. समाजात पसरलेल्या अंधश्रद्धा, रूढीवादी परंपरांना त्यांनी जोरदार विरोध केला. मूर्तिपूजा, जात-पात, बालविवाह यांसारख्या वाईट गोष्टींच्या विरोधात आवाज उठवला. स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून मुलींना शिक्षण देण्याची जोरदार वकालत केली. त्यांनी स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने समाजाच्या विकासात योगदान देऊ शकतात हे सिद्ध केले. स्वदेशी वस्तू वापरण्याचा आग्रह परदेशी वस्तूंचा त्याग करून आपल्या देशात तयार झालेल्या वस्तू वापरण्याचा संदेश दिला. हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषा बनवण्याची मागणी करून त्यांनी संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाला प्रोत्साहन दिले.

निष्कर्ष :

- स्वामी दयानंद सरस्वती हे १९ व्या शतकातील एक महान भारतीय सुधारक, तत्त्वज्ञ आणि आर्य समाजाचे संस्थापक होते.
- भारतीय समाज सुधारणेमध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे कार्य वाखणण्यायोग्य ठरले .
- भारतीयांचा राष्ट्रवाद जागृत करण्यात दयानंद सरस्वतींची भूमिका मोलाची ठरली आहे .
- समाजातील अनिष्ट प्रथा परंपरा कमी करण्यासाठी त्यांनी भरीव कार्य केले.

संदर्भ सूची :

1. फडके, स. कृ. नवा वैदिक धर्म अथवा आर्यसमाजाचा विवेचक इतिहास, पनवेल, १९२८.
2. Singh, Bawa Chhajju, The Life and Teachings of Swami Dayanand Saraswati, 2. Vols, Lahore, 1903
3. चित्राव सिद्धेश्वरशास्त्री,अर्वाचीन चरित्र कोश (१९४६)
4. कुमार, म. (2023). स्वामी दयानंद सरस्वतीः सामाजिक और धार्मिक दर्शन एक अध्ययन. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ अप्लाइड रिसर्च, 9(11), 160-165.
5. दयानंद सरस्वती, स्वामी. (1875). सत्यार्थ प्रकाश.
6. दयानंद सरस्वती, स्वामी. (1877). ऋग्वेद भाष्य.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती: सुधारणावादी

प्रो. डॉ. नवनाथराव आघाव
प्राचार्य आसारामजी भांडवलदार कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, देवगाव रंगारी
Corresponding Author - प्रो. डॉ. नवनाथराव आघाव
DOI - 10.5281/zenodo.14792985

सारांश:

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या "सत्यार्थ प्रकाश", "वेदभाषा भूमिका" आणि वेदभाष्य या तीन प्रसिद्ध योगदानांवरून ओळखता येते. पुढे त्यांनी संपादित केलेले "आर्य पत्रिका" हे नियतकालिकही त्यांचे विचार प्रतिबिंबित करते. आर्य समाजाचे महान संस्थापक स्वामी दयानंद, आधुनिक भारताच्या राजकीय विचारांच्या इतिहासात एक अद्वितीय स्थान व्यापलेले आहे. जेव्हा भारतातील सुशिक्षित तरुण युरोपियन सभ्यतेच्या वरवरच्या पैलूंची गुलामगिरी करत होते आणि भारतीय लोकांच्या प्रतिभा आणि संस्कृतीकडे लक्ष न देता इंग्लंडच्या राजकीय संस्थांचे भारतीय भूमीत रोपण करण्यासाठी आंदोलन करत होते, तेव्हा स्वामी दयानंदांनी धैर्याने भारताच्या अवहेलनाला तोंड दिले. पश्चिमेकडील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय वर्चस्वाच्या विरोधात. इंडो-आर्यन संस्कृती आणि सभ्यतेचे महान प्रेषित स्वामी दयानंद हे देखील भारतातील राजकारणातील सर्वात प्रगत विचारांचे महान प्रवर्तक ठरले. ते मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था, कर्मकांड, नियतीवाद, भ्रूणहत्या, वरांची विक्री इत्यादींच्या विरोधात होते. ते स्त्रीमुक्ती आणि वंचित वर्गाच्या उत्थानासाठी उभे होते. वेद आणि हिंदूंचे वर्चस्व लक्षात घेऊन त्यांनी इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माला विरोध केला आणि इतर पंथांचे हिंदू व्यवस्थेत पुनर्परिवर्तन करण्यासाठी शुध्दी चळवळीचा पुरस्कार केला. दयानंद यांनी राज्याचा सिद्धांत, शासनाचे स्वरूप, तीन-कॅमेराल कायदे, सरकारची कार्ये, कायद्याचे राज्य इत्यादींचे वर्णन करताना राजकीय कल्पना देखील व्यक्त केल्या.

मुख्य शब्द: दयानंद सरस्वती, ब्राह्मो समाज, स्वराज, आर्य समाज, मूर्तिपूजा, गुरुकुल, पर्दा, वैदिक धर्म

प्रस्तावना :

स्वामी दयानंद हे महान शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवादीही होते. तो प्रकाशाचा एक महान सैनिक होता, देवाच्या जगात एक योद्धा होता, पुरुष आणि संस्थांचा शिल्पकार होता. दयानंद सरस्वती यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आर्य समाजाचा पाया ज्याने शिक्षण आणि धर्माच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. स्वामी दयानंद सरस्वती हे अलिकडच्या काळात भारताला ज्ञात असलेले सर्वात महत्त्वाचे सुधारक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. दयानंद सरस्वतींच्या प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्वाला आर्य

समाज चळवळीच्या पौरुषत्वात आणि त्याच्या जवळपास प्रत्येक अनुयायीमध्ये विलक्षण प्रतिबिंब दिसले. आर्य समाजाचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान कौतुकास्पद आहे.

डॉ.एस.राधाकृष्ण यांच्या मते,"आधुनिक भारताच्या चिन्हकांमध्ये ज्यांनी लोकांच्या आध्यात्मिक उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आणि देशभक्तीची आग पेटवली, त्यांच्यामध्ये स्वामी दयानंद हे प्रमुख स्थान आहे."

उद्दिष्टे :

1. सुरुवातीच्या राष्ट्रवादी विचारांचा नकाशा तयार करणे.
2. दयानंद सरस्वती यांच्या सामाजिक-राजकीय विचारांचे विश्लेषण करणे.

जीवन परिचय :

दयानंद यांचा जन्म काठियावाडमधील मोरवी राज्यातील टंकारा येथे एका सनातनी ब्राह्मण कुटुंबात 1824 मध्ये शिवमंदिरात पुजारी म्हणून काम करणाऱ्या करसमजी तिवारी यांच्या घरी झाला. दयानंद यांचे बालपणीचे नाव मुळसंकर होते. वडिलांच्या प्रेमळ देखरेखीखाली दयानंद यांनी बालपणापासूनच वेद, संस्कृत व्याकरण आणि संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळवले होते. जीवनाच्या चार सामान्य दृश्यांचा साक्षीदार झाल्यानंतर गौतम बुद्ध झाला, त्याचप्रमाणे एका घटनेनंतर दयानंदची जीवनशैली बदलली. ते चौदा वर्षांचे असताना त्यांनी कुटुंबातील इतर सदस्यांसह शिवरात्रीचे व्रत ठेवले. रात्री शिवपूजा करून कुटुंबातील इतर सदस्य झोपू लागले पण मुळाजी जागृत राहिले. भक्तांनी शिवाला दिलेला नैवेद्य खात असलेला उंदीर त्याला दिसला. या घटनेमुळे त्याला वाटले की शिवाची मूर्ती प्रत्यक्ष देव असू शकत नाही. जेव्हा मूर्ती तिला अर्पण केलेले रक्षण करू शकत नाही, तेव्हा ती संपूर्ण जगाचे रक्षण करू शकत नाही. मूर्तीपूजेच्या निरर्थकतेबद्दल त्यांची खात्री पटली. या अनुभवाने त्याचा विवेक जागृत झाला आणि दयानंद हिंदू धर्माच्या दुर्गुणांच्या विरोधात कट्टर धर्मयुद्ध बनले.

त्याच्या स्वतंत्र मनावर बंधने आणण्यासाठी त्याच्या वडिलांनी त्याला लग्नाच्या माध्यमातून कौटुंबिक जीवनात सामील करण्याचा प्रयत्न केला. दयानंद कौटुंबिक जीवनाच्या बंधनात पडण्यास इच्छुक नव्हते म्हणून त्यांनी घरातून पळ काढला आणि मथुरा गाठला.

1861 मध्ये मथुरा येथे दयानंद स्वामी बृजानंद यांच्या संपर्कात आले. हा संपर्क त्याच्या कारकिर्दीतील निर्णायक बिंदू आहे. ते त्यांचे शिष्य बनले आणि त्यांनी प्राचीन धार्मिक साहित्य, विविध पौराणिक पुस्तके आणि संस्कृत व्याकरण ग्रंथाचा अभ्यास केला. दयानंदांच्या तात्विक पायाने मथुरेत ठोस आकार घेतला. त्याला ज्ञान आणि अनुभूती मिळाली. मूलशंकर दयानंद सरस्वती बनले आणि त्यांचे गुरू वृजानंद यांच्या सूचनेनुसार वेदाचा संदेश प्रसारित करण्यासाठी आणि रूढीवादी हिंदू धर्म आणि चुकीच्या परंपरांविरुद्ध लढण्यासाठी स्वतःला समर्पित केले.

दयानंदांचा ब्राह्मसमाजाशी संबंध असला तरी; ते वेदांचे वर्चस्व आणि आत्म्याचे स्थलांतर स्वीकारण्यास तयार नव्हते. आपल्या जीवनातील ध्येय पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी 10 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली आणि आपले उर्वरित आयुष्य वेगवेगळ्या ठिकाणी आर्य समाजाच्या शाखा स्थापन करण्यात घालवले.

दयानंदांच्या सुधारणावादी आवेशाने सनातनी हिंदूंना चिडवले. दयानंद टीकेला तोंड देत खंबीरपणे उभे राहिले. 30 ऑक्टोबर 1883 रोजी अन्नातून विषबाधा होऊन त्यांचा मृत्यू झाला.

महिला, शिक्षण धर्म आणि लोकशाही याविषयी विचार :

स्त्रियांमधील सुधारणांच्या प्रश्नावर, दयानंद बालविवाहाच्या वाईट प्रथांना विरोध करत होते आणि विधवात्व लागू करत होते, ज्याला त्यांच्या मते वेदांची मान्यता नव्हती. पुनर्विवाहावर बंदी घालणाऱ्या समाजातील बाल-विधवांची दयनीय स्थिती त्यांच्या मनात खोलवर चिंतेचे वातावरण निर्माण करते. म्हणून त्यांनी 'निगोपा' (विधवा: आणि विधुरांचे कायमस्वरूपी सहवास) आणि नंतर विधवा पुनर्विवाह सुचवला.

'आर्यावर्ताच्या समृद्धीसाठी' (भारत), दयानंदांच्या जागतिक दृष्टिकोनात शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान होते. नैतिक आणि धार्मिक पायावर आधारित आणि स्त्री-पुरुष या चारही वर्गांसाठी असणारे शिक्षण दयानंदांना हवे होते. त्यांच्या मते या शिक्षणाचा भार राजा किंवा राज्याच्या खांद्यावर होता. सक्तीच्या शिक्षणासाठी ते उभे राहिले. भारताचे प्रबोधन त्यांनी विचार केला, या घटकावर अवलंबून आहे. व्याकरणावर भर देणाऱ्या शैक्षणिक व्यवस्थेच्या ते बाजूने होते; तत्वज्ञान, वेद, विज्ञान, वैद्यक, संगीत आणि कला.

दयानंद सरस्वतींच्या राजकीय तत्त्वज्ञानात दोन मध्यवर्ती विचार आहेत - काहीसे परस्परविरोधी आहेत. पहिली कल्पना आहे 'प्रबुद्ध राजेशाही' - ही संकल्पना जी त्याने मनुस्मृतीतून घेतली होती- म्हणजेच, धर्माच्या आज्ञाधारकतेत पूर्णपणे रुजलेली राजेशाही. दुसरी, काहीशी विरोधाभासी कल्पना म्हणजे निवडक प्रतिनिधित्व म्हणजे लोकशाही, तथापि, वेदांमध्ये विधानसभेचे आणि राजाच्या निवडणुकीचे संदर्भ असल्यामुळे खरोखर कोणताही विरोधाभास नाही. निवडणुकीच्या तत्त्वावर जोर देऊन, तो राजाला विधानसभेचा अध्यक्ष म्हणून व्याख्या करतो. शिवाय, त्यांच्यासाठी राजकारण, नैतिकतेपासून अविभाज्य होते आणि म्हणून त्यांनी राजकीय नेत्यांच्या आध्यात्मिक नेत्यांच्या मार्गदर्शनासाठी जोरदार युक्तिवाद केला.

दयानंद यांनी त्यांचे लोकशाही निवडक तत्व आर्य समाजाच्या कार्यपद्धती आणि संघटनात्मक रचनेत विस्तारले. विकेंद्रीकरणाचे मूर्त स्वरूप असणाऱ्या राजनैतिकतेची त्यांनी पुढे कल्पना केली - एकक म्हणून गावासह एक विशाल कॉमनवेल्थ.

आधुनिक भारतातील दहा महत्त्वाच्या तत्त्वांपैकी काही तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत: इंटरफेस आर्य समाज (1875 मध्ये स्थापित), ज्याने स्वातंत्र्य सैनिकांची एक पिढी तयार केली, विशेषतः उत्तर भारतामध्ये:

१) शुद्ध ज्ञानाचा उगम देव आहे.

२) वेद हे खऱ्या ज्ञानाचे संरक्षक आणि आर्य समाजवादी यांच्यातील दुवा अविभाज्य आहे. त्याला पाहिजे.

त्यातील सामग्री आत्मसात करा आणि लोकांमध्ये लोकप्रिय करा.

3) कृतींचे नैतिक औचित्य आवश्यक आहे.

4) आर्य समाज त्याच्या सर्व पैलूंमध्ये जगाच्या मुक्तीच्या कल्पनेला समर्पित आहे.

5) चे किरण ज्ञानाने अज्ञानाचा अंधार दूर केला पाहिजे.

6) एखाद्याने इतरांसाठी पुरेसे सोडले पाहिजे. माणसाचे कल्याण केवळ सामूहिकतेनेच ओळखले जाऊ शकते. त्याच्या सहकाऱ्यांचा विकास.

राजकीय विचार:

दयानंदांचे राजकीय विचार पुढीलप्रमाणे आहेत.

स्वामी दयानंद हे राजकारणातील एक आदर्शवादी होते आणि त्यांना वेदांच्या अभ्यासातून प्रेरणा मिळाली. त्यांची वेदांची व्याख्या करण्याची पद्धत पारंपारिक पद्धतीपेक्षा खूपच वेगळी होती. वेदांमध्ये सत्ये आहेत जी त्यांच्या उपयोगात सार्वत्रिक

आहेत आणि जी तीव्र कारण आणि शोध विज्ञानाच्या कसोटीवर टिकू शकतात, ही प्राचीन परंपरा त्यांनी सुरू केली. भारतीय परंपरा अशी आहे की वैद्यकशास्त्र, गणित, संगीत, खगोलशास्त्र, राजकारण आणि अर्थशास्त्र ही शास्त्रेही वेदांवर आधारित आहेत.

राज्याचा सिद्धांत:

स्वामी दयानंद राज्याच्या उत्पत्तीबद्दल कोणतीही चौकशी करत नाहीत. प्रशासनाच्या सर्व अंगांसह पूर्णतः संघटित राज्याच्या चरित्राच्या चर्चेवर तो आपले लक्ष केंद्रित करतो. त्यांच्या मते, राज्य म्हणजे जीवनातील सर्वोच्च वस्तूंच्या प्राप्तीसाठी. राज्याचे उद्दिष्ट केवळ नागरिकांचे धर्मनिरपेक्ष आणि भौतिक कल्याण पाहणे हे नसून मानवी जीवनातील धर्म, भौतिक समृद्धी, उपभोग आणि मोक्ष या चार घटकांचे वचन देणे आहे. त्याची इच्छा होती की राज्याने आपल्या क्रियाकलापांना अशा प्रकारे निर्देशित करावे जेणेकरुन ते जगाच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यास अनुकूल असतील.

सरकारचे स्वरूप:

स्वामी दयानंद एका माणसाच्या नियमाविरुद्ध मरण पावले आहेत. त्याच्या सत्यार्थ प्रकाशात ते म्हणतात की निरंकुश सत्ता एका माणसाकडे सोपवली जाऊ नये. निरंकुश राजा कधीही इतरांना त्याच्या बरोबरीचे होऊ देत नाही. त्याचे स्वतःचे व्यक्तिमत्व इतरांच्या व्यक्तिमत्त्वावर सावली करू शकते. तो घोषित करतो की स्वत:च्या स्वार्थाची पूर्तता करण्यासाठी एक हुकूमशहा पक्षपाती असेल याची खात्री आहे. स्वामी दयानंद यांनी राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक असल्याचे मान्य केले. जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केला आहे. दयानंद त्यांच्या प्रजासत्ताकवादाच्या सिद्धांतामध्ये धर्मशास्त्राने प्रतिपादन केलेल्या राजसत्तेच्या दैवी अधिकाराशी जुळतात. राज्याच्या कारभाराची जबाबदारी सोपवलेल्या व्यक्ती जर विद्वान असतील तर ते राज्यासाठी मोठी सत्ता मिळवू शकतील असे त्यांचे निरीक्षण आहे .

तीन असेंब्ली:

स्वामी दयानंद म्हणतात, “तिन्ही संमेलनांना एकत्र काम करू द्या, चांगले कायदे करू द्या आणि सर्वांनी त्या कायद्यांचे पालन करू द्या. सर्वांच्या आनंदाला चालना देणाऱ्या गोष्टींमध्ये सर्वांनी एकचित्त असू द्या.”

स्वामी दयानंद शैक्षणिक आणि धार्मिक संस्थांना स्वायत्तता देतात. सामान्यतः राजकीय किंवा विधानसभेने शैक्षणिक आणि धार्मिक संमेलनांमध्ये आलेल्या निर्णयात हस्तक्षेप करू नये. परंतु विधानसभेला शैक्षणिक आणि धार्मिक बाबतीत पूर्णपणे अलिप्त राहता येत नाही.

कायद्याचे राज्य :

स्वामी दयानंदांनी कायदा एकट्यालाच खरा राजा मानला. तो सर्वांना वैदिक ग्रंथातील शिकवण लक्षात ठेवण्याचा आग्रह करतो ज्यात म्हटले आहे की “खरेच न्याय्य कायदा हाच खरा राजा होय; न्याय्य कायदा हाच खरा धर्म आहे.” तो लिहित असलेल्या व्यक्तिशून्य कायद्यावर तो नियम राजापेक्षा वरचढ ठरतो

"एकटा कायदा हा खरा राज्यपाल आहे जो लोकांमध्ये सुव्यवस्था राखतो. फक्त कायदाच त्यांचा रक्षक आहे. सर्व लोक झोपेत असताना कायदा जागृत राहतो, म्हणून शहाणे लोक केवळ कायद्याकडेच धर्म किंवा अधिकार म्हणून पहा. जेव्हा कायदा योग्यरित्या चालविला जातो तेव्हा सर्व लोकांना आनंद होतो परंतु जेव्हा चुकीच्या पद्धतीने प्रशासन केले जाते तेव्हा न्यायाच्या आवश्यकतांचा योग्य विचार न करता तो राजाला नष्ट करतो. योग्यरित्या प्रशासित कायदा सद्गुणांच्या सरावाला प्रोत्साहन देतो, संपत्ती संपादन करतो आणि त्याच्या लोकांच्या मनातील इच्छांची प्राप्ती सुरक्षित करतो.”

स्वामी दयानंद यांना राजा आणि इतर उच्च अधिकाऱ्यांच्या खटल्यांसाठी न्यायिक न्यायालयांचा एक वेगळा संच देखील प्रदान करणे आवडत नाही. तो हा हुकूम कायम ठेवतो आणि सांगतो की राजाला दिलेली शिक्षा ही सामान्य व्यक्तीपेक्षा हजारपट जड असावी.

शासनाची कार्ये:

स्वामी दयानंदांसाठी सरकार हे समाजाचे एजंट आहे. हे केवळ अंतर्गत आणि बाह्य धोक्यांपासून सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी नाही तर मानवी जीवनाच्या सर्वोच्च उद्दीष्टांना प्रोत्साहन देण्यासाठी देखील आहे. नागरिकांना खाजगी मालमत्ता ठेवण्याची परवानगी देण्याची गरज त्यांनी मान्य केली. तो संपत्तीच्या विभाजनाच्या असमानतेवर विश्वास ठेवतो परंतु त्याच वेळी श्रीमंत लोक सरकारला त्रास देऊ शकतात.

मजबूत सैन्याच्या देखरेखीवरही त्यांनी खूप भर दिला. ते वर्णन करतात की राज्याचे स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्यासाठी देशामध्ये मजबूत संरक्षणात्मक शक्ती उभारण्याशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग नाही.

त्यांच्या मते सरकार हे त्यांचे पालक आणि संरक्षक आहे जे एकतर वृद्धत्व आणि अशक्तपणामुळे आपली उपजीविका करू शकत नाहीत किंवा ते स्वत: ची काळजी घेण्यास खूप लहान आहेत, स्वामीजी स्पष्टपणे पत्नी आणि अल्पवयीन प्रकरणाचा उल्लेख करतात. मृत अधिकाऱ्यांची मुले जे सरकारच्या समर्थनास पात्र आहेत. तथापि, त्यांच्यापैकी कोणीही दुष्ट जीवन पत्करल्यास, त्याला किंवा तिला कोणतीही मदत मिळू नये.

दयानंद सरस्वती आणि आर्य समाज :

७ एप्रिल १८७५ रोजी दयानंद सरस्वती यांनी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली. ही एक हिंदू सुधारणा चळवळ होती, ज्याचा अर्थ "महान लोकांचा समाज" असा होतो. हिंदू धर्माला काल्पनिक समजुतींपासून दूर नेणे हा समाजाचा उद्देश होता. 'कृणवण ते विश्वम् आर्यम्' हे समाजाचे ब्रीदवाक्य होते, ज्याचा अर्थ "या जगाला उदात्त बनवा".

आर्य समाजाचे दहा सिद्धांत पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. देव सर्व खऱ्या ज्ञानाचा आणि ज्ञानाद्वारे ज्ञात असलेल्या सर्व गोष्टींचा स्रोत आहे.
2. देव अस्तित्वात आहे, बुद्धिमान आणि आनंदी आहे. तो निराकार, सर्वज्ञ, न्याय्य, दयाळू, अजन्मा, अंतहीन, अपरिवर्तनीय, आरंभ-कमी, अतुलनीय, सर्वांचा आधार, सर्वांचा स्वामी, सर्वव्यापी, अचल, वृद्ध, अमर, निर्भय, शाश्वत आणि पवित्र आहे. सर्वांचा निर्माता. तो एकटाच पूज्य आहे.
3. वेद हे सर्व सत्य ज्ञानाचे धर्मग्रंथ आहेत. त्यांचे वाचन करणे, शिकवणे, पाठ करणे आणि त्यांचे वाचन ऐकणे हे सर्व आर्यांचे परम कर्तव्य आहे.
4. सत्य स्वीकारण्यास व असत्याचा त्याग करण्यास सदैव तयार असले पाहिजे
5. सर्व कृत्ये धर्माला अनुसरूनच करावीत, म्हणजे काय योग्य आणि अयोग्य याचा विचार करूनच.
6. आर्य समाजाचे मुख्य उद्दिष्ट जगाचे भले करणे, म्हणजेच प्रत्येकाचे भौतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक कल्याण करणे हे आहे.
7. सर्वांबद्दलचे आपले आचरण प्रेम, नीतिमत्ता आणि न्यायाने निर्देशित केले पाहिजे.
8. आपण अविद्या (अज्ञान) दूर करून विद्या (ज्ञानाचा) प्रचार केला पाहिजे.
9. केवळ त्याच्या/तिच्या चांगल्या गोष्टींचा प्रचार करण्यात कोणीही समाधानी नसावे; याउलट, सर्वांचे भले व्हावे यासाठी आपले भले पहावे.
10. सर्वांच्या हिताला चालना देण्यासाठी समाजाच्या नियमांचे पालन करण्यासाठी एखाद्याने स्वतःला प्रतिबंधित समजले पाहिजे, तर वैयक्तिक कल्याणाच्या नियमांचे पालन करताना सर्वजण मुक्त असले पाहिजेत.

आर्य समाजाची ही 10 संस्थापक तत्त्वे ती स्तंभ होती ज्यावर महर्षी दयानाद यांनी भारतामध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला आणि लोकांना वेद आणि त्याच्या अविचलित आध्यात्मिक शिकवणीकडे परत जाण्यास सांगितले. समाज आपल्या सदस्यांना मूर्तीपूजा, तीर्थयात्रा आणि पवित्र नद्यांमध्ये आंघोळ, पशुबळी, मंदिरात अर्पण, पुरोहितपद इत्यादी धार्मिक प्रथांचा निषेध करण्यासाठी निर्देश देतो. समाजाने अनुयायांना आंधळेपणाने अनुसरण करण्याऐवजी विद्यमान श्रद्धा आणि कर्मकांडांवर प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित केले.

महिलांचे उत्थान:

आर्य समाजाने केवळ भारतीय मानसिकतेची आध्यात्मिक पुनर्रचनाच केली नाही, तर विविध वाईट सामाजिक प्रथांचे उच्चाटन करण्याचे कामही केले. यामध्ये विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री शिक्षण हे प्राथमिक होते. 1880 च्या दशकात समाजाने विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा देण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले. महर्षी दयानंद यांनीही मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि बालविवाहाला विरोध केला. समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी सुशिक्षित पुरुषाला सुशिक्षित पत्नीची गरज असल्याचे त्यांनी जाहीर केले.

शुद्धी चळवळ:

शुध्दी चळवळ महर्षी दयानंद यांनी स्वेच्छेने किंवा अनैच्छिकपणे इस्लाम किंवा ख्रिश्चन सारख्या इतर धर्मात धर्मांतरित झालेल्या व्यक्तींना हिंदू धर्मात परत आणण्यासाठी सुरू केली होती. ज्यांनी हिंदू धर्मात परतण्याचा मार्ग शोधला त्यांना शुद्धी किंवा शुद्धीकरण दिले गेले आणि समाजाने समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी, निराश वर्गांना हिंदू धर्माच्या पटलात परत नेण्याचे उत्कृष्ट कार्य केले.

शैक्षणिक सुधारणा:

महर्षी दयानंद यांना पूर्ण खात्री होती की हिंदू धर्मातील भेसळ होण्यामागे ज्ञानाचा अभाव हा मुख्य दोषी आहे. त्यांनी आपल्या अनुयायांना वेदांचे ज्ञान शिकवण्यासाठी आणि त्यांच्यासाठी ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी अनेक गुरुकुलांची स्थापना केली. त्यांच्या विश्वास, शिकवणी आणि कल्पनांनी प्रेरित होऊन त्यांच्या शिष्यांनी 1883 मध्ये त्यांच्या मृत्यूनंतर दयानंद अँग्लो वैदिक कॉलेज ट्रस्ट अँड मॅनेजमेंट सोसायटीची स्थापना केली. लाहोर येथे 1 जून 1886 रोजी लाला हंस राज मुख्याध्यापक असताना पहिले DAV हायस्कूल स्थापन करण्यात आले.

धार्मिक सुधारणा:

दयानंदने वेदांना अमर केले असले तरी त्यांनी मूर्तीपूजेला विरोध केला. कर्मकांडाच्या विरोधात त्यांनी आवाज उठवला. त्या धार्मिक कामगिरीमुळे भारताचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक अध:पतन होईल . भारतीय पौराणिक कथांमध्ये असलेल्या कल्पनाही त्यांनी नाकारल्या.

त्याने विविध स्वरूपातील बहुदेववाद किंवा देवाच्या उपासनेचा निषेध केला. या बहुदेववादामुळे हिंदू समाजात फूट पडल्याचे त्यांनी आवर्जून सांगितले. एकेश्वरवादावर भर देऊन आणि निराकार भगवंताला झोकून देण्यावर त्यांनी 'सत्यर्थ प्रकाश' मध्ये लिहिले -

“.... अद्वैतवाद्यांनी सामान्यत: त्याच्याकडे दिलेल्या सर्व गुणधर्मांसह एकच देव आहे. तो प्रथम वेदांचा निर्माता आहे, नंतर जगाचा, म्हणून वेद हे जगाच्या तुलनेत शाश्वत आहेत, परंतु ईश्वराच्या तुलनेत अ-आंतरिक आहेत.

अशाप्रकारे दयानंदांनी धर्माच्या क्षेत्रात बिनधास्त क्रांती घडवून आणली. आध्यात्मिक विकासासाठी आंतरिक शुद्धता आवश्यक असल्याचे त्यांनी सांगितले. धर्म, मोठ्या प्रमाणात, मनुष्याच्या

शरीराचे, मनाचे आणि आत्म्याचे नियमन करण्यासाठी होते. त्यामुळे धर्म, सत्य, पवित्रता, मुक्ती, कायदा, नैतिक आचरण हे त्यांच्यासाठी समानार्थी शब्द होते.

जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेला विरोध :

दयानंद यांनी जातिव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध आपल्या धर्मयुद्धाचे नेतृत्व केले. त्यांनी वेदात वर्णिलेल्या वर्ण पद्धतीचा पुनर्व्याख्या केला. हे समाजातील व्यावसायिक हेतूसाठी होते. गुण, कर्म आणि स्वभाव या तत्त्वांनुसार, समाज वेगवेगळया वर्णांमध्ये विभागला गेला होता जसे की ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र त्यांच्या संबंधित व्यवसाय जसे की पूजा करणे, देशाचे रक्षण करणे, व्यापार आणि व्यापार करणे आणि इतर तीन जातींची सेवा करणे. . हा व्यवसाय परस्पर बदलण्यायोग्य होता. समाजाच्या या विभाजनाच्या राजकीय गरजेवर त्यांनी भर दिला. त्यांच्या शब्दात, जात म्हणजे-

"राज्यकर्त्यांनी समाजाच्या सामान्य हितासाठी बनवलेली राजकीय संस्था आणि नैसर्गिक किंवा धार्मिक भेद नाही. हा नैसर्गिक भेद नाही, कारण चार जाती देवाने माणसांच्या वेगळया प्रजाती म्हणून निर्माण केल्या नाहीत; परंतु सर्व पुरुष समान स्वभावाचे, एकाच जातीचे आणि भाऊ आहेत".

अशाच प्रकारे, दयानंद यांनी अस्पृश्यतेचा निषेध केला आणि त्याला अमानवीय आणि असामाजिक म्हणून लेबल केले. अस्पृश्यतेची प्रथा अजिबात नव्हती अशा वेदांचा त्यांनी हवाला दिला.

महिलांची स्थिती : महिलांचे उत्थान:

आर्य समाजाने केवळ भारतीय मानसिकतेची आध्यात्मिक पुनर्रचनाच केली नाही, तर विविध वाईट सामाजिक प्रथांचे उच्चाटन करण्याचे कामही केले. विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री शिक्षण हे यापैकी प्राथमिक होते. 1880 च्या दशकात समाजाने विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा देण्यासाठी कार्यक्रम सुरू केले. महर्षी दयानंद यांनीही मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आणि बालविवाहाला विरोध केला. समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी सुशिक्षित पुरुषाला सुशिक्षित पत्नीची गरज असल्याचे त्यांनी घोषित केले . बालविवाह आणि पर्दापद्धती हे हिंदू समाजाचे आदेश होते. स्त्रीशिक्षण मर्यादित होते आणि विधवा पुनर्विवाहाला परवानगी नव्हती. दयानंद यांनी या सर्व दुष्कृत्यांचा निषेध केला. त्यांनी वैदिक काळात स्त्रियांच्या उच्च स्थानाचा उल्लेख केला. म्हणून, त्यांनी पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांच्या समान हक्कांच्या बाजूने युक्तिवाद केला. त्यांनी स्पष्ट केले की एक निरक्षर स्त्री तिच्या पतीवर, मुलांसाठी आणि संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी असेल. त्यांनी महिला शिक्षणावर भर दिला आणि त्यांना डीएव्ही शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये वाचण्यासाठी तरतूद केली.

त्यांनी मालमत्तेवर महिलांचा अधिकार असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला आणि ही वाईट प्रथा बंद करण्यासाठी कायद्याच्या बाजूने युक्तिवाद केला. त्यांनी बहुपत्नीत्व आणि बहुपत्नीत्वाचाही निषेध केला.

त्यांच्या सुधारणांमुळे स्त्रियांना नैतिक बळ मिळाले आणि त्यांच्या उन्नतीसाठी मदत झाली.

निष्कर्ष:

वर्तमान समजून घेण्यासाठी, भूतकाळ जाणून घेणे आवश्यक आहे. दयानंदांनी शतकापूर्वी पेरलेली धार्मिक कट्टरतावादाची बीजे समकालीन भारतात भारतातील धार्मिक अल्पसंख्याक, विशेषत: मुस्लिम आणि ख्रिश्चन यांच्याविरुद्ध आक्रमक हिंदुत्वाच्या रूपात विपुल फळ देत आहेत, ज्याचा पुरावा त्यांच्यावर झालेल्या अत्याचाराच्या असंख्य कृत्यांमधून दिसून येतो. अलिकडच्या वर्षांत. अशा प्रकारे, दयानंदचा खरा चेहरा, जो आत्तापर्यंत त्याच्या अग्रभागी हिंदू समाजसुधारक असण्याच्या मुखवट्याखाली दडलेला होता, तो आता हिंदू

कट्टरतावादी आणि राष्ट्रवादी म्हणून समोर आला आहे.

शतकानंतरही दयानंदांच्या धर्माच्या तत्त्वज्ञानाची हिंदू अराजकता दूर करण्याची क्षमता, आपल्याला पुन्हा एकदा स्पष्टपणे सांगते की, विचारधारा जगावर राज्य करतात आणि वैचारिक आक्रमकतेचा वेळीच प्रतिकार केला नाही तर त्याचे चिरकाल दुःखद परिणाम होऊ शकतात. त्यामुळे दयानंदांची एक सौम्य हिंदू समाजसुधारक अशी लोकप्रिय संकल्पना अर्धसत्य आहे. दुसरा अर्धा भाग असा आहे की समकालीन हिंदू कट्टरतावाद आणि अल्पसंख्याक धर्मविरुद्धच्या लढाईची मुळे, 19व्या शतकात, विशेषत: दयानंद सरस्वती सारख्या व्यक्तींच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानात खूप खोलवर आहेत. त्यामुळे दयानंद आणि समकालीन हिंदुत्व यांच्यातील वैचारिक दुवा लक्षात न येण्याइतपत स्पष्ट आहे.

संदर्भ सूची :

१) https://en.wikipedia.org/
२) https://ebooks.inflibnet.ac.in/
३) www.swamidayanand.org
४) भारतीय राजकीय विचार: डॉ.वैशाली पवार, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव
५) आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत : डॉ.दिलीपसिंग निकुंभ,डॉ.पी.डी.देवरे;प्रशांत पब्लिकेशन्स्, जळगाव
६) विश्वनाथ प्रसाद वर्मा: आधुनिक भारतीय राजनीतिक चिंतन, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, आग्रा,
७) ओमप्रकाश गाबा : भारतीय राजनीतिक विचारक मयूर पेपर बॅक्स नोएडा

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे शैक्षणिक कार्य

शेख अनिसा महेबुब
किल्ला रोड, मंडई पेठ, परंडा -४१३५०२
Corresponding Author - शेख अनिसा महेबुब
DOI - 10.5281/zenodo.14792999

प्रस्तावना:

१९ व्या शतकातील भारतातील एक महान पंडित, प्रभावी वक्ता व धर्मसुधारक म्हणून आर्य समाजाचे संस्थापक महर्षी दयानंद सरस्वती यांच्याकडे पहिले जाते.स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाची स्थापना ही मानवाच्या कल्याणासाठी केली होती. एकीकडे ते वेद आणि इतर धर्मग्रंथांचे मोठे समर्थक असले तरी सर्वत्र त्यांचा दृष्टिकोन बुद्धिवादी होता. भारतात असलेली अध्यापनाची पद्धत लोप पावत चाललेली होती. कारण शिक्षण ही समाजातील एका वर्गाला पुरते मर्यादित होते. हा वर्ग संस्कृत भाषा आणि प्राचीन धर्मग्रंथांचा अभ्यास करत होता. याद्वारे यांना वेदांचे योग्य ज्ञान घेता आली नाही. याचा परिणाम असा झाला की भारत देश हा पाश्चिमात्य देशांच्या तुलनेने मागे राहिला. भारतात आलेल्या पाश्चिमात्य प्रवाशांनी (इंग्रज, प्रोर्तुगीज) भारतात शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. पुढे ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी स्थापन केलेल्या शाळांमधून शिक्षण घेतलेली भारतीय इंग्रजांचे अंध अनुकरण करून करू लागले. अशा वेळी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अशी शिक्षणपद्धती मांडली जी भारताच्या संस्कृती आणि परंपरेला अनुसरून होती. ज्यामध्ये प्राचीन वेदांच्या अभ्यासाबरोबरच ज्ञान आणि विज्ञान यांच्या अभ्यासाला योग्य स्थान देण्यात आले होते. कारण विद्या ही समाजाच्या एका वर्गापुर्ती मर्यादित नव्हती. यामध्ये प्रत्येकाला शिक्षण घेण्याची समान संधी दिली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सर्वांना शिक्षण मिळावे यासाठी पाठशाळा यांची निर्मिती केली. या पाठशाळा मधून महर्षीच्या विचार प्रणालीनुसार शिक्षण देण्यास सुरुवात केली होती. स्वामी दयानंद यांनी वैदिक शिक्षणाच्या प्रसाराचा पुरस्कार केला . त्यांनी वेद आणि प्राचीन धर्मग्रंथांच्या अभ्यासावर भर दिला आणि या ग्रंथांचे सखोल आकलन शिक्षणाला भक्कम पाया प्रदान करेल असा विश्वास व्यक्त केला.त्यांनी महिला शिक्षणावर भर दिला आणि त्यांना डी.ए.व्ही शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये वाचण्यासाठी तरतूद केली . त्यांनी बालविवाहाला विरोध केला आणि ही वाईट प्रथा बंद करण्यासाठी कायद्याच्या बाजूने युक्तिवाद केला. त्यांनी बहुपत्नीत्व आणि बहुपत्नीत्वाचाही निषेध केला. त्यांच्या सुधारणांमुळे स्त्रियांना नैतिक बळ मिळाले आणि त्यांच्या उन्नतीसाठी मदत झाली.स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय समाजासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या काही उल्लेखनीय योगदानांमध्ये हे शैक्षणिक योगदान समाविष्ट आहे:

उद्देश:

१) स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे वेदादृष्टीत शिक्षणाचा प्रचार अभ्यासणे.

२) आर्य समाजाची शैक्षणिक चळवळ विषयी माहिती मिळवणे.
३) गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचा प्रचार अभ्यासणे.
४) डी ए व्ही शिक्षण संस्थेचे कार्य विषयी माहिती मिळवणे.
५) स्त्री शिक्षणाच्या प्रचाराचा आढावा घेणे.
६) विद्यार्थ्यांसाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांची विचारसरणी अभ्यासणे.

१)वेदाधिष्ठित शिक्षणाचा प्रचार :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी शिक्षणाच्या प्रसारासाठी वेदाधारित विचारसरणीचा अवलंब केला आणि आर्य समाजाच्या माध्यमातून आधुनिक व वैज्ञानिक दृष्टिकोन असलेल्या शिक्षणपद्धतीचा प्रचार केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे तत्त्वज्ञान हे वैदिक सिद्धांतावर आधारलेले आहे. या तत्त्वज्ञानाचा सध्याच्या परिस्थितीमध्ये कसा अर्थ लावता येईल, याचा मात्र त्यांनी स्वतःच्या प्रज्ञेनुसार विचार केलेला आहे. समाजात अपेक्षित बदल घडून आणण्यासाठी वैदिक पध्दतीचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. स्वामींच्या विचारानुसार ज्ञान संपन्न बनण्यासाठी तीन गुरूची आवश्यकता आहेत. ते म्हणजे आई-वडील आणि आचार्य, शतपत ब्राह्मण ग्रंथातील वचनाने त्यांचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. 'मातृमान पितृमान आचार्यवान पुरुषो वेद' याचा अर्थ, ज्यो व्यक्ती ज्ञानी बनतो त्याला आई-वडील आणि आचार्य हे तीन उत्तम शिक्षक मिळतात.

२) **आर्य समाजाची शैक्षणिक चळवळ:**

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी १८७ मध्ये आर्य समाज या समाजसुधारक चळवळीची स्थापना केली. परंतू त्याच्याही आदी इ..स.१८६७-१८७२ या कालखंडामध्ये स्वामी दयानंद सरस्वतीनी गंगा नदीच्या जवळील प्रदेशात प्रचार करते वेळी अनेक पाठशाळांची उभारणी केली होती, आर्य धर्माचे प्रतिपादन करताना त्यांना पौराणिक पंडितांचा सामना करावा लागला होता. ह्या पंडितांना वेदांचे परिपूर्ण ज्ञान नाही हे समल्या नंतर त्यांना खूप दुःख झाले होते. तसेच मिशनऱ्यानी केलेल्या शिक्षण प्रसारामुळे भारतातील प्राचीन शिक्षण पध्दती ही काळानुसार लुप्त होत चालली आहे. यामुळे महर्षिना अशी आवश्यकता वाटली की, अशा पाठशाळा निर्माण केल्या पाहिजेत की, ज्यामध्ये वेदांचे व आर्यधर्मांचे शिक्षण दिले जाईल. पारंपरिक गुरुकुल प्रणालीला नव्याने जागरूक करून विद्यार्थ्यांना वेदाधारित शिक्षण मिळावे, यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. या उद्देशाने महर्षीनी फरुखाबाद येथे पहिली पाठशाळा स्थापन केली. या पाठशाळेसाठी लागणारा सर्व आर्थिक खर्च लाला पान्नालाल व बाबू दुर्गाप्रसाद यांनी केला होता. पुढे स्वामिनी मिर्जापूर, कासगंज, छलेसर (अलीगड) आणि काशी या ठिकाणी पाठशाळाची उभारणी केली.

३) गुरुकुल शिक्षण पद्धतीचा प्रचार:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय शिक्षण प्रणालीत सुधारणा करण्यासाठी गुरुकुल शिक्षण पद्धती पुनरुज्जीवित करण्यावर भर दिला. भारतातील विविध ठिकाणी गुरुकुले सुरु करण्यात आली होती.त्यांच्या मते, शिक्षण केवळ पुस्तकी ज्ञानावर आधारित नसून चारित्र्य, नैतिकता आणि वैदिक तत्त्वज्ञानावर आधारित असावे. त्यांनी वेदाधिष्ठित शिक्षणाला आधुनिक ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानासोबत जोडण्याचा प्रयत्न केला.गुरुकुलामध्ये स्वामी श्रद्धानंद यांनी आपल्या दोन्ही मुलांना प्रवेश दिला. पुढे स्वामी श्रद्धानंद यांनी हे गुरुकुल २ मार्च, १९०२ रोजी हरिद्वार येथील कांगडी येथे स्थलांतरित करण्यात आले. खऱ्या अर्थाने येथून गुरुकुल शिक्षण पध्दतीला सुरूवात झाली. गुरुकुलाची उत्तम व्यवस्था पाहण्यासाठी गुरुकुल अंतर्गत सभा स्थापना करण्यात आले. या सभेच्या माध्यमातून गुरुकुलाचा सर्व कारभार चालतो. हि सभा गुरुकुल आचार्याची नियुक्ती करते. गुरुकुलांमध्ये प्रामुख्याने विद्यार्थ्यांना

वेद, उपनिषदे, संस्कृत भाषा, योग आणि धार्मिक तत्त्वज्ञान शिकवले जात असे. त्याच बरोबर इंग्रजी वाङःमय, अर्वाचीन शाखे व तत्वज्ञान यांचे ही शिक्षण दिले जाते. उपनय संस्कार झालेल्या ब्रम्हचारी विद्यार्थ्यास गुरुकुलामध्ये प्रवेश मिळत, यामध्ये सोहळा वर्षाचा शिक्षणक्रम आहे व त्यामध्ये तीन भाग करण्यात आलेले आहेत. गुरुकुल शिक्षण पध्दतींमध्ये जात, पंथ, लिंगभेद न ठेवता सर्वांना समान शिक्षण मिळावे, हा स्वामी दयानंद यांचा उद्देश होता. गुरुकुलात विद्यार्थ्यांना नैतिक शिक्षण, बलोपासना, चारित्र्य संवर्धन व सदगुणाची उपासना याची शिकवण दिली जात.

४) डीएव्ही शिक्षण संस्थेचे कार्य :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन दयानंद एंग्लो-वैदिक (DAV) शिक्षण संस्था १८८६ मध्ये स्थापन करण्यात आली.DAV संस्थांनी पारंपरिक वैदिक शिक्षण आणि आधुनिक विषयांचा समावेश असलेली शिक्षणसंस्था उभारली. DAV संस्थांनी भारतभर शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे स्थापन केली. यामध्ये DAV शाळा आणि DAV कॉलेज यांचा समावेश होतो. समाजात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी महाराष्ट्रातील अनेक ठिकाणी आर्य समाजाने शैक्षणिक संकुले उभारली आहेत. १० ऑक्टोबर, १९४८ रोजी सात विध्यार्थ्यांना घेऊन डी.ए.वी प्राथमिक शाळेची सुरुवात झाली. सुरुवातीला शाळे मध्ये पहिला व दुसरा वर्ग सुरु करण्यात आला होता. इ.स.१९४९ साली तिसरा वर्ग आणि चौथा वर्ग वर्ग सरू झाले. शाळेचा अल्पावधीतच चांगलाच विस्तार झाला होता. विद्यार्थी संख्या ही वाढत गेली. या कार्यासाठी आर्य समाजाची भूमिका महत्त्वाचे आहे. या संस्थामध्ये जे शिक्षण दिले जात होते. ते पूर्णतः महर्षीव्दारा प्रतिपादित शिक्षणविषयक सिद्धांतानुसार नव्हते. यातील काही भाग हा त्यांच्या सिद्धांतानुसार होता. यामध्ये संस्कृत व हिंदी यावर पुरेशे लक्ष दिले जाते होते. धर्म शिक्षणाचा ही यात समावेश केला आहे. या शिक्षणाचे वातावरण हे वैदिक धर्म व भारतीय संस्कृतीस अनुरूपं आहे. ख्रिश्चन मिशनरी व ब्रिटीश सरकार यांच्याव्दारा स्थापित शिक्षण संस्थामध्ये संस्कृत व हिंदी याच्याकडे दुर्लक्ष केले जाते होते. डी.ए.वी. या ठिकाणी शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आपल्या धर्माचे व संस्कृतीचे ज्ञान दिले जाते. त्यांच्यात स्वदेश व देश प्रेम याची भावनाही विकसित केली जात होती. यामुळे त्यांच्यातील सदाचार, देशभक्त व राष्ट्रीय भावना या गुणांचा विकास झाला, संस्थेला ही यश मिळाले. तिच्या विकासात वृद्धीही होत गेली. ख्रिश्चन मिशनरी व विदेशी प्रभाव यांच्या पासून विद्यार्थ्याला बाजूला ठेऊन भारतीय संस्कृती व राष्ट्रप्रेमाने डी.ए.वी. संस्थेने प्रभावित केले. महाराष्ट्रातील अनेक ठिकाणी डी.ए.वी. शिक्षण संस्थेने शाळांची व कॉलेजची स्थापना केली होती.

५) स्त्री शिक्षणाचा प्रचार:

स्त्रियांचा उद्धार झाल्याशिवाय समाजाचा उद्धार होत नाही स्वामी दयानंद सरस्वती हे जाणून होते म्हणून यांनी स्त्री शिक्षणाचा जोरदार प्रचार केला आणि स्त्रियांच्या शिक्षणाला सामाजिक सुधारणेच्या केंद्रस्थानी ठेवले. त्यांनी भारतीय समाजात स्त्रियांच्या शिक्षणाचा अभाव हा प्रगतीसाठी अडथळा असल्याचे सांगितले. स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच समान दर्जाचे शिक्षण मिळावे, असे त्यांचे मत होते. शिक्षणामुळे स्त्रिया आत्मनिर्भर होतील आणि समाजाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतील. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी बालविवाहाच्या प्रथेचा विरोध केला आणि स्त्रियांना शिक्षण दिल्यास त्या सुशिक्षित होऊन स्वतःच्या जीवनाचे निर्णय घेऊ शकतील, असे प्रतिपादन केले.त्यांनी स्थापन केलेल्या आर्य समाज या संघटनेच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार केला. आर्य समाजाने अनेक शाळा आणि शिक्षणसंस्था स्थापन करून

स्त्रियांसाठी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. महाराष्ट्रातील काही महिलांनी ही गुरुकुलामध्ये शिक्षण घेतले होते, यांची नवे पुढील प्रमाणेः

१) श्रीमती गायत्रीदेवी चामले लातूर (कन्या गुरुकुल हाचरस)
२) कसलाबाई परांडेकर लातूर (कन्या गुरुकुल हाचरस)
३) सुभिद्रादेवी दिगंबरराव होळीकर उदगीर (कन्या गुरुकुल हाचरस)
४) श्रीमती प्रतिभादेवी वेदालंकर धाराशिव कन्या गुरुकुल बडोदा दोन वर्ष
५) श्रीमती सुशीलादेवी होळीकर लातूर (कन्या गुरुकुल हाचरस)
६) श्रीमती सखवती देणापूरकर देणापूर कन्या गुरुकुल बडोदा
७) श्रीमती चंद्रकला रेड्डी अहमदपूर कन्या गुरुकुल बडोदा
८) श्रीमती मीराबाई चंद्रभानू सोनवणे कन्या गुरुकुल डेहराडून
९) श्रीमती सुशीला भानुदास खंदाडे अंबाजोगाई कन्या गुरुकुल बडोदा

अनेक आर्य सामाजी स्नातक व स्नातिका यांनी विविध गुरुकुलामधून वेदालंकर, विद्यालंकार, विद्याभास्कार, विद्यावाचस्पती व आयुर्वेदालंकार अशा पदव्या संपादन केलेल्या आहेत व करीत आहेत.त्यांच्या विचारांमुळे भारतात स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीला गती मिळाली

६) विद्यार्थ्यांसाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांची विचारसरणी:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी विद्यार्थ्यांसाठी आदर्श शिक्षण प्रणाली आणि नैतिक मूल्यांचा आग्रह धरला. विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांप्रती आदर ठेवावा आणि नैतिक मूल्यांचे पालन करावे.त्यांनी प्राचीन भारतीय गुरुकुल शिक्षण प्रणाली पुन्हा प्रस्थापित करण्यावर भर दिला. शिक्षणामध्ये वेदांचे ज्ञान असावे, जे नैतिकता, शिस्त आणि धर्मशास्त्र शिकवते. विद्यार्थ्यांनी फक्त पुस्तकी ज्ञानावर भर न देता, शरीरसंपदा आणि मनोबल वाढवण्यासाठी योग आणि ध्यानसाधना करावी.त्यांची साधी राहणी आणि उच्च विचार सारणी असावी, शारीरिक ऐशारामाच्या मागे न लागता ज्ञानाचा आणि संस्कृतीचा अभ्यास करण्यात त्यांनी धन्यता मानावी मुलांना मनुस्मृती, वाल्मिकी रामायण, विदुरनीती महाभारतील भाग शिकवावा. यामुळे मुलांच्या वाईट सवयी नाहीशा होऊन ती अधिक सुसंस्कृत होतील ह्यावर भर दिला.

निष्कर्ष :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी भारतीय शिक्षणव्यवस्थेच्या सुधारासाठी अनमोल असे योगदान दिले. यांची शैक्षणिक सुधारणांची दृष्टी सर्वसमावेशक होती. स्त्री शिक्षणाचा ही पुरस्कार त्यांनी केलेला आहे तसेच त्यांनी प्राचीन गुरुकुल शिक्षण प्रणालीला पुनरुज्जीवित करण्यावर भर दिलाला आहे. पारंपरिक गुरुकुल प्रणालीला नव्याने जागरूक करून विद्यार्थ्यांना वेदाधारित शिक्षण मिळावे, यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले त्यांनी आर्य समाजाच्या माध्यमातून शैक्षणिक चळवळ बळकट करण्याचा प्रयत्न केला. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी शिक्षणाच्या प्रसारासाठी वेदाधारित विचारसरणीचा अवलंब केला आणि आर्य समाजाच्या माध्यमातून आधुनिक व वैज्ञानिक दृष्टिकोन असलेल्या शिक्षणपद्धतीचा प्रचार केला. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे भारतीय समाजात शिक्षणाचे महत्त्व वाढले आणि आधुनिक शिक्षण प्रणालीत वेदांच्या तत्त्वज्ञानाचा समावेश झाला. आजच्या आधुनिक युगात स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे विचार नवयुकांसाठी अतिशय प्रेरणादायक आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१) वेदवाचस्पती प्रियव्रत, आर्य मंतव्य, महर्षी दयानंद के शिक्षा संबंधी मौलिक विचार, २४ एप्रिल, २०१६

२) विद्यालंकार सत्यकेतू, (डॉ.), प्रोफेसर हरिदत्त वेदालंकर, आर्य समाज का इतिहास, तृतीय भाग, आर्य स्वाध्याय केंद्र, नयी दिल्ली, १९८३

३) भगवान काळे (संपा), मराठवाडा काल आणि आज, यातील स्नेही नरदेव व तेरकर. पा. व्या, आर्य समाज समाजकारण आणि राजकारण, हा लेख

४) आर्य जगत, प्रादेशिक प्रतिनिधी सभा का साप्ताहिक पत्र, वर्ष ५८, अंक १६-१७-१८. २६, एप्रिल, २०१५.

५) कदम ज्ञानदेव

६) महर्षी दयानंद सरस्वती, श्री. श्रीपाद जोशी, (अनु.), सत्यार्थप्रकाश, प्रकाशन-आर्य समाज पिंपरी, पुणे,

७) आर्यतेज, सुवर्ण महोत्सव स्मरणिका, आर्य समाज, कोल्हापूर

८) बोकील.का.द, शकुंतला बापट, शिक्षणाचे शिल्पकार, भारतीय/पाश्चिमात्य, प्रकाशन-चिरंजीव ग्रंथ प्रकाशन पुणे, ७ एप्रिल, १९७०

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानन्द सरस्वती और समाज सुधार

सुश्री. स्वाति हिराजी देडे[1], **डॉ. विनोदकुमार विलासराव वायचळ**[2]
[1]शोध छात्रा, धारासुर मर्दिनी देवी मंदिर, दर्गाह रोड, धाराशिव (413501)
[2]शोध निर्देशक,
सहायक प्राध्यापक एवं अध्यक्ष, हिंदी विभाग, व्यंकटेश महाजन महाविद्यालय,धाराशिव, (413501)
Corresponding Author - सुश्री. स्वाति हिराजी देडे
DOI - 10.5281/zenodo.14793014

आज जो देश ने करवट बदली हैं देश में जागृति के जो चिन्ह दिखाई दे रहे हैं देश की समाज – सुधार, शिक्षा का प्रसार वैदिक प्रचार ब्रम्ह्चर्य, शिक्षा आदि पुनीत आंदोलन दृष्टीगोचर हो रहे हैं । ये सब जगदगुरु महर्षि दयानन्द सरस्वती जी की ही महती कृपा का फल हैं । परम पुज्य महर्षि दयानन्द सरस्वती जी आपने महान कार्यो तथा त्याग और तपस्या के कारण ही सदासदा के लिए अमर बन गये हैं। संसार में उनकी समानता करने वाला कोई नहीं हैं।

जिस युग में महर्षि दयानन्द सरस्वती जी हुए उसमें कई वर्ष पूर्व से आज तक ऐसा एक ही महापुरुष पैदा हुआ हैं जो विदेशी भाषा नहीं जानते थे, जिसने स्वदेश से बाहर एक पग भी नहीं रखा था, जो पूर्ण स्वदेशी था अर्थात विचारों में, आचारों में, भाषा वेषभूषादि में स्वदेशी था, परम विद्वान होने के कारण सबका भक्ति – भाजन बना जिसका देश – विदेशी सभी मान सरते थे, उँचे से उँचे विदेशी पदाधिकारी और स्वदेशी राजे- महाराजे जिसका अति सम्मान किया करते थे।

स्वामी दयानन्द सरस्वती महाराज पहले ही व्यक्ति थे जो अपने देश में पूर्ण स्वदेशी होते हुए भी पश्चिमी देशों के बडे-बडे नेताओं तथा जन-जन के गुरु कहलाये।

आपको अनेक पश्चिमी विद्वानों ने अपना महान गुरु, आचार्य और धर्म पिता माना हैं।

समाज सुधाकर स्वामी दयानन्द सरस्वती:

स्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने समाज सुधार में अहम योगदान दिया। स्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने वैदिक परंपराओं को पुनर्जीवित करने और हिन्दु को शुध्द करने का काम किया। उन्होंने समाज में फैली कुरितियों और अंधविश्वासों का विचारों का विरोध किया।स्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने आर्य समाज की स्थापना की, आर्य समाज ने जती-आधारित भेदभाव को कम करने, महिलओं के आधिकरों को राष्ट्रवाद की भावना पैदा करने का काम किया। वैदिक शिक्षा को बढावा दिया कईग स्कूल और गुरुकुल स्थापत किए। स्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने सामाजिक पुनर्गठन ने सभी वर्णों और महिलाओं को भागीदारी को बढावा दिया अंधविश्वासों और खोखली कर्मकांडों के खिलाफ आवाज उठाई उन्होंने सती प्रथा रोकने, विधवाओं पर होने वाले अत्याचारों कों रोकने, छुआछूत जैसी कुरीतियों को खत्म करने पर जोर दिया। स्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने ब्रम्ह्चर्य के पालन पर जोर दिया उन्होंने मुर्ति पूजा के खिलाफ आवाज उठाई हिंदी को पूरे देश में प्रचलित करने पर जोर दिया।

स्वामी दयानन्द को संन्यासी होने के कारण सम्पूर्ण देश की दशा की जानकारी थी। वे जाते उन्हें यह समझने में देर न लगती थी कि स्त्रियों पर इस देश में क्या बीत रही हैं, सबसे पहला कारण स्त्रियों की

स्थिति ठीक न होने क अशिक्षा उन्होंने देखा। स्त्री अशिक्षा के कारण समानता के अधिकारों से वंचित थी। इसके अतिरिक्त वह बाल-विवाह, आदि में फैलते व्यभिचार, शोषण, अत्याचार जैसी कुप्रथाओं और समाज के षडयंत्र की शिकार बनकर दु:ख से पीडित थी।

सर्वप्रथम स्त्री शिक्षा एवं समानता के लिए स्वामी दयानन्द सरस्वती प्रयास लोक विख्यात हैं। स्वामी दयानन्द सरस्वती के हृदय में दो पीडा थीं। गुलाम भारत को स्वाधीन देखना तथा समाज वेदानुकूल हो। उसमें अत्यधिक दुर्दशा महिलाओं की होने पर समाज कैसे स्वस्थ हो सकता हैं? महिलाओं का सर्वांगीण विकास चाहने वाले वे वेदों के बाद प्रथम पुरुष थे। इतिहास को दोहराने पर स्पष्ट पता चलता हैं कि पशुओं के बाद यदि मनुष्य में किसी पर जुल्म हुआ हैं तो वह नारी जाती ही हैं। स्वामी दयानन्द सरस्वती मात्र ऐसे पुरुष हुए जिन्होंने विश्व के इतिहास को हमारे समक्ष रखते हुए यह सिध्द किया कि यह भारत विश्व्गुरु इसिलिए था वेदों के अनुसार स्त्री को पढने तथा अन्य कार्यों में पुरुष के समान ही अधिकार था।

आर्य समाज कार्य तथा सुधारवादी दृष्टिकोण

आर्य समाज :

आर्य समाज संस्कृत में हैं कुलीनों का समाज। आर्य समाज की स्थापना सबसे पहले 1857 में 10 अप्रैल को स्वामी दयानंद सरस्वती द्वारा बॉम्बे में की गई थी, इस समाज ने भारतीयों के धार्मिक दृष्टीकोण में गहरा बदलाव लाया।

आर्य समाज सिध्दांत:

ईश्वर समस्त उचित ज्ञान का प्राथमिक स्त्रोत हैं।

- ❖ वह सर्वज्ञ हैं, वह हि पूजनीय हैं।
- ❖ वेद उचित ज्ञान के शास्त्र हैं। आर्यों को इन्हें पढना, सुनना और दूसरों को पढाना चाहिए।
- ❖ वह उचित ज्ञान का प्राथमिक स्त्रोत हैं।
- ❖ हमें सत्य को ग्रहन करना और असत्य का त्याग करना पढाना चाहिए।
- ❖ सभी कार्य धर्म का पालन करते हुए करने चाहिए।
- ❖ आर्य समाज का उद्देश्य सभी के लिए शारीरिक और सामाजिक क्ल्याण को बढावा देना हैं।
- ❖ सभी को प्रेम, धार्मिकता और न्याय का पालन करना चाहिए।
- ❖ हें अपने, कल्यान की चिंता नहीं करनी चाहिए।

स्वामी दयानंद सरस्वती सन 1867 के हरिव्दार के कुम्भ मेले में धर्म प्रचार करने के उद्देश्य से आये थे। महर्षि दयानन्द तत्कालीन समाज में व्याप्त सामाजिक कुरितियों तथा अंधविश्वासों और रुढियों, बुराइयों और पाखण्डों का खण्डन और विरोध किया।

महर्षि दयानन्द एक ऐसे व्यक्तित्व का नाम हैं जिसका व्याख्या करना असम्भव से परे हैं वे समाज सुधारक एवं धर्माचार्य ही नहीं अपितु एक धुरन्धर योगी तपस्वी, भाष्यकर, वेदाचार्य, वैज्ञानिक, अर्थशास्त्री, समाजशास्त्री, मनोवैज्ञानिक, दार्शनिक, राजनैतिक, कुशल प्रशासनिक, धीर, गंभीर, बलवान, ब्रम्हचारी, सदाचारी एंव दृढ राष्ट्रवादी विचार धारा युक्त महामानव थे। सृष्टि एवं व्यष्टि में ऐसा कोई विषय नहीं हैं जो उनसे स्पर्श हुए बिना रहा हैं।

संदर्भ ग्रंथ सुचि :

1. राष्ट्रपितामह महर्षि दयानन्द सरस्वती : पं हरिदेव आर्य
2. विकिपिडिया
3. इंटरनेट
4. दयान्दद सरस्वती का स्त्री-विमर्श तथा उसका आधुनिक हिंदी साहित्य पर प्रभाव

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

प्रा. डॉ. जोगदंड मकरंद बळीराम

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

वसुंधरा महाविद्यालय, घाटनांदूर, ता.अंबाजोगाई, जि. बीड

Corresponding Author - प्रा. डॉ. जोगदंड मकरंद बळीराम

DOI - 10.5281/zenodo.14965109

प्रस्तावना :

आर्य समाजाचे संस्थापक थोर समाज सुधारक, महान शिक्षण तज्ञ, अध्यात्मवादी, पुरोगामी विचारसरणीचे विचारवंत स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा जन्म काठेवाड मधील मोरवी राज्यातील टंकारा गावात 12 फेब्रुवारी 1824 रोजी ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील जमीनदार व सावकार असून ब्रिटिश शासनात शेतसारा वसुलीचे काम करीत होते. स्वामी दयानंद सरस्वती तल्लक बुद्धीचे, तारखीक विचाराचे आणि वास्तविकतेची जिज्ञासा असलेले होते. त्यांनी बालवयापासूनच अध्यात्माचे शिक्षण घेतले होते. तसेच त्यांनी वेदांचे विपुल अध्ययन केले. वेद अध्ययनातून त्यांना विविध घटकांचे ज्ञान प्राप्त झाले.

स्वामी दयानंद सरस्वती हे राजकारणातील एक आदर्शवादी विचारवंत होते. त्यांना राजकीय नेतृत्वाची, वेदांच्या अध्ययनातून प्रेरणा मिळाली होती. ते राजकारणातील सर्वात प्रगत विचारवंत व महान प्रवर्तक होते. त्यांनी राज्याचा सिद्धांत मांडला. राज्याचा शासन व्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट केले. शासन व्यवस्थेचे तीन कॅमेराल कायदे मांडून राज्याचे कार्य नमूद केले. त्यांना कायद्याचे राज्य अपेक्षित होते. कायद्यामुळे राज्यात स्थिरता प्रस्थापित होऊन विकासाला गती मिळते. राज्यात लोकशाही निर्माण झाली पाहिजे. लोकशाहीत सर्वच घटकांना समान व्यक्ती स्वातंत्र्य व अधिकार प्राप्त होतात. सर्वांना राज्य आपले आहे याचा विश्वास निर्माण होतो. राज्याच्या बळकटी करिता सर्वच नागरिक कार्यशील राहतात. या दृष्टिकोनातून त्यांनी राज्याची कल्पना व विचार मांडले आहेत. राज्याची कल्पना मांडत असताना त्यांनी धर्माची आज्ञा आणि राजेशाही या कल्पनांना समांतर महत्त्व दिले. त्यामध्ये धर्माच्या अज्ञानुसार राजा, लोकप्रतिनिधी, शासन, संस्था आणि नागरिक यांनी आपले वर्तन ठेवले पाहिजे. तर राज्यशाही बळकट करण्याकरिता निवडणुकाद्वारे लोकप्रतिनिधी निवडले गेले पाहिजेत. लोकप्रतिनिधीची संसदीय अध्यक्षाची निवड केली पाहिजे.

स्वामी दयानंद सरस्वती 'सत्यार्थ प्रकाशनाथ' मध्ये नमूद करतात की, राज्याची सर्वसत्ता एकाच व्यक्तीकडे सोपीवली जाऊ नये. राजाने आपल्याबरोबर इतरांना अधिकार व सत्ता देऊ नये. राजाचे व्यक्तिमत्व इतरांपेक्षा वेगळे व उच्च स्वरूपाचे असले पाहिजे. राज्याच्या एकात्मतेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक आहे. जनतेवर राज्य करण्याचा अधिकार जनतेनेच बहाल केलेला आहे. त्यामुळे राज्यावर सर्वस्वी अधिकार जनतेचा आहे. जनतेच्या कल्याणाचे कार्य राज्याने केले पाहिजे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय पुरोगामी विचारांचे अध्ययन करण्याकरिता, "स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार" या विषयांची संशोधनाकरिता निवड करण्यात आली. सदरील संशोधन विषयाच्या

संशोधनाकरिता खालील प्रमाणे संशोधनाच्या उद्दिष्टांची मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचा दृष्टिकोन समजून घेणे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार अभ्यासणे.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचा प्रभाव अभ्यासणे.

सदरील उद्दिष्टांच्या पूर्ततेकरिता खालील प्रमाणे अध्ययनाच्या गृहीतकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीतके :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचारांचा दृष्टिकोन प्रोग्राम पुरोगामी आहे.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार लोकशाही प्रेरित आहेत.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचा प्रभाव आधुनिक, संसदीय, लोकशाही, राजकीय प्रक्रियेवर दिसून येतो.

सदरील गृहीतकांच्या पडताळणी करिता पुढील प्रमाणे संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या मांडणी करिता प्रामुख्याने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे. तर शोधनिबंधाच्या तथ्य संकलनाकरिता द्वितीय स्रोता मधील प्रकाशित व अप्रकाशित तथ्यांचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्रकाशित तथ्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, वार्षिक अंक, पाक्षिके, संशोधन पत्रिका, वर्तमानपत्रे, शासनाचे प्रकाशित अहवाल इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला. तर अप्रकाशित तथ्यामध्ये एम. फिल., पीएच.डी.चे प्रबंध, खाजगी संस्थांचे अहवाल, संगणकावरील सांकेतिक स्थळे इत्यादीचा अवलंब करण्यात आला.

विषय प्रतिपादन :

प्रगल्भज्ञानी, पुरोगामी, राजकीय, विचारवंत स्वामी दयानंद यांनी राजेशाही व राजकीय नेतृत्वाचे स्वरूप कसे असावे, राजकीय कायदे, कायद्याचे स्वरूप व अधिकार कोणकोणत्या स्वरूपात असावेत या अनुषंगाने विचार मांडले आहेत. तसेच त्यांनी लोकशाही, लोकशाहीचे स्वरूप, नागरिकांची कर्तव्य, राजकीय कार्याचा दृष्टिकोन यासंबंधी विचार नमूद केले आहेत. त्यांच्या राजकीय विचाराचा दृष्टिकोन पुढील प्रमाणे नमूद करता येतो.

1. राजकीय विचारांचा दृष्टिकोन:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा अध्यात्मवादी व संसदीय लोकशाही, राजकीय दृष्टिकोन होता. त्यांनी नमूद केले की, राज्याचा कारभार अध्यात्मवादी विचार व विचारानुसार आणि संसदीय कायदे मंडळाद्वारे झाला पाहिजे. नागरिकांनी अध्यात्मवादाला अनुसरून वर्तन ठेवले पाहिजे. संसदीय कायद्याचे पालन करून कार्य केले पाहिजे. लोकप्रतिनिधींनी जनकल्याणाचा दृष्टिकोन, विकास योजना राबविल्या पाहिजेत. तसेच राजकीय कारभारात नागरिकांना सहभागी होता आले पाहिजे.

2. राजकीय स्वरूप:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मते, राज्याचे स्वरूप हे सत्तेच्या विकेंद्रीकरणात्मक असावे. राजकीय सत्तेत नागरिकांना सहभागी करून घ्यावे. राजकीय सत्तेचा वापर जनकल्याणाकरिता करावा. राजकीय सत्तेच्या माध्यमातून सामुदायिक विकास घडवून आणावा. राजकीय स्वरूप हे जनकल्याणकारी असावे.

3. लोकप्रतिनिधीची निवड:

लोकप्रतिनिधीची निवड ही निवडणूकीद्वारे झाली पाहिजे. निवडणुका पारदर्शक झाल्या पाहिजेत. निवडणुकामुळे नागरिक क्रियाशील, सर्वसमावेशक,

जनकल्याणकारी व्यक्तीची निवड करतील, एक अधिकारशाहीला आळा बसेल.

4. सत्तेचे विकेंद्रीकरण:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी नमूद केले की, राजकीय सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे. सत्ता विकेंद्रीकरणामुळे नागरिकांना सत्तेत सहभागी होता येते. सत्तेचे हस्तांतरण होऊन कुशल कर्तत्वशील समाज, विकासवादी व्यक्तींचा सहभाग वाढतो, घराणेशाही संपुष्टात येते.

5. सरकारची रचना:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मते, सरकारची रचना तीन स्वरूपात असली पाहिजे. यामध्ये नागरिकांनी निवडून दिलेले लोकप्रतिनिधी सत्तेत असावेत. लोकप्रतिनिधीद्वारे निवडलेला नेता राज्याचा व संसदीय मंत्रिमंडळाचा प्रमुख असला पाहिजे. म्हणजेच अप्रत्यक्षपणे नागरिक, लोकप्रतिनिधी आणि राज्याचा प्रमुख या तीन स्वरूपात सरकारची रचना महत्त्वाची आहे.

6. राष्ट्रपतीची आवश्यकता:

सरकारवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता आणि सरकारच्या कार्याची माहिती घेण्यासाठी राष्ट्रपती असणे आवश्यक आहे. राष्ट्रपती ,सरकार जनकल्याणकारी नसेल, राज्यात अशांतता असेल, सरकार निष्क्रिय असेल तर अशा सरकारला बरखास्त करून राष्ट्रपती स्वतः प्रशासनामार्फत राज्यकारभार पाहू शकते. मंत्रिमंडळावर राष्ट्रपतीचे वर्चस्व असल्यामुळे लोकप्रतिनिधी वर नियंत्रण निर्माण होते.

7. कायद्याचे राज्य:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मते, कोणतेही राज्य हे कायद्याचे असावे, कायदे जनकल्याणकारी असले पाहिजेत. कायद्याचे पालन नागरिक, लोकप्रतिनिधी या सर्वांनी केले पाहिजे. कायद्याची अवहेलना करणाऱ्यांना कठोर शिक्षाची तरतूद केली पाहिजे. कायद्यामुळे समाज, समुदाय, राज्य, राष्ट्र यांच्यामध्ये एकात्मता निर्माण होते. ती समाजात शांतता ठेवण्यास उपयुक्त ठरतात. याचाच अर्थ न्याय, कायदा हाच खरा राजा असून तोच खरा धर्म आहे.

8. कायद्याचे स्वरूप:

कायदे हे राजा, लोकप्रतिनिधी यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ असतात. कायद्याचे पालन राजा, लोकप्रतिनिधी, नागरिक यांनी करणे आवश्यक आहे. कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी केली तर सुशासन निर्माण होऊन सामुदायिक विकास आणि राज्याचा पारदर्शक कारभार घडून येईल. त्यामुळे कायद्याचे पालन करणे बंधनकारक आहे.

9. लोकप्रतिनिधीची कार्य:

लोकप्रतिनिधींनी सर्व जाती-धर्माच्या व्यक्तींना समान विकासाची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे. तसेच आपल्या पदाचा कारभार पारदर्शक ठेवला पाहिजे. समाजात सुव्यवस्था राखली पाहिजे. जनकल्याणकारी निर्णय घेऊन सामुदायिक विकास केला पाहिजे. तेव्हाच समाज, समुदाय, राज्य आणि राष्ट्र यांचा सर्वांगीण विकास घडून येईल.

10. न्यायिक न्यायालय:

राज्यात न्यायिक न्यायालय प्रबळ असावे. न्यायालयाने गुन्हेगारांना कठोर शिक्षा द्यावी. कठोर शिक्षामुळे इतर व्यक्तींना शिक्षाची भीती निर्माण होईल. ते अनिश्चित कृत्य करण्यापासून अलिप्त राहतील. कायद्याचे व सामाजिक नियमांचे पालन करतील.

11. सैन्याची तरतूद:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या मते, राज्याचे संरक्षण प्रभावीपणे झाले पाहिजे. राज्याच्या संरक्षणाकरिता मोठ्या प्रमाणात सैन्य भरती केली पाहिजे. सैनिकांना युद्ध कौशल्य, समाज व राज्य यांचे संरक्षण, कर्तव्य, कार्य आणि राष्ट्र संरक्षण जबाबदारी यांची जाणीव करून दिली पाहिजे. तेव्हाच राज्याचे संरक्षण होऊन राज्य टिकून राहते.

निष्कर्ष :

1. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार अध्यात्मवादी व संसदीय आहेत.
2. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजकीय विचारातून राष्ट्रीय एकात्मता, राज्याचा संघटित विकास, कार्य नमूद केली आहेत.
3. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राजकीय विचारातून राष्ट्राचे संरक्षण, राजकीय रचना, राजकीय नेतृत्वाची कार्य प्रभावी स्वरूपात निषेध केली आहेत.

अध्ययनाचे महत्त्व :

सदरील अध्ययन स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचाराचा आढावा घेणारे आहे. त्यांच्यासंबंधी अध्ययन करणाऱ्या संशोधक, अध्यापक, विद्यार्थी, वाचक इत्यादींना अध्ययनास उपयुक्त ठरेल. तसेच आधुनिक राजकीय विचारवंतांना राजकीय संरचनांमध्ये बदल करण्यासाठी सहाय्यभूत ठरेल.

सारांश :

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अठराव्या शतकात संसदीय लोकशाही आणि संसदीय राज्य कारभाराचे स्वरूप, राजकीय संरचना, संसदीय लोकशाहीचे महत्त्व व त्यांचे घटक नमूद केले. त्यांच्या राजकीय विचारांचा प्रभाव आधुनिक राजकीय संरचनेवर पडलेला दिसून येतो. त्यांच्या राजकीय विचारांचे अनुकरण आधुनिक विचारवंत लोकप्रतिनिधी करीत आहेत हे अभिमानास्पद आहे.

संदर्भसूची :

1. मिसाळ हनुमंत, "सामाजिक शास्त्रीय संशोधन पद्धती", चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. 2016
2. देवरे डी.पी., "राजकीय विचार प्रणाली", प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव. 2003
3. डोळे ना. "राजकीय विचारांचा इतिहास", विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
4. बोराळकर क्र.दी., "भारतीय राजकीय विचारवंत", शुभम प्रकाशन, पुणे. 2003
5. https//www.studocu.com.
6. https//mr.wikipedia.org.
7. https//ebooks.inflibnet.ac.in.

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

महर्षि स्वामी दयानंद सरस्वती जी के राष्ट्रीय विचारों की प्रासंगिकता

प्रा. चन्देश्वर शास्त्री
पुरोहित आर्य समाज
गांधी चौक, लातूर (महाराष्ट्र)
Corresponding Author - प्रा. चन्देश्वर शास्त्री
DOI - 10.5281/zenodo.14965122

सबसे पहले यह ज्ञात होना चाहिए कि संयासी का प्रादुर्भाव और अंतर्धान दोनों ही लोक कल्याण और आनंद प्रदान करने के लिए होता है। अतः स्वामी दयानंद सरस्वती जी ने जितने कार्य किए, वे केवल प्राणी मात्र के कल्याण और राष्ट्रहित के लिए किए। उनका सम्पूर्ण जीवन राष्ट्रहित और प्राणी मात्र के कल्याण के लिए ही समर्पित रहा था।

महर्षि दयानंद जी के विचारों ने राष्ट्रीय जागृति और लोकतंत्र दोनों के विकास में योगदान दिया है। उनके राष्ट्रीय विचारों का प्रभाव राष्ट्रीय आंदोलन में देखा जा सकता है। स्वामी दयानंद जी ने राष्ट्र के लिए स्वराज्य, लोकतंत्र, राष्ट्रीयता, देश प्रेम और स्वदेशी जैसे विचारों को बढ़ावा दिया है। स्वामीजी के विचारों ने राष्ट्रीय आंदोलन को मजबूत करने में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाई है, जिससे स्वामी जी के राष्ट्रवादी विचारों की प्रासंगिकता सिद्ध होती है। अतः आइए स्वामी दयानंद जी के राष्ट्रवादी विचारों का अवलोकन करते हैं।

"राष्ट्र की अवधारणा":

महर्षि दयानंद जी ने देश की सोई हुई जनता को सबसे पहले राष्ट्र की अवधारणा दी। अर्थात् देश की जनता को राष्ट्र की अवधारणा का ज्ञान कराया। क्योंकि हम लोग बहुत सालों की गुलामी में रहने के कारण राष्ट्र की अवधारणा को ही भूल चुके थे। हमें तो यह भी नहीं पता था कि हमारा राष्ट्र कितना विकसित व विशाल क्षेत्र में फैला हुआ है।

"राष्ट्र":

जैसे पांच महातत्त्व (पृथिवी, जल, अग्नि, वायु और आकाश) से शरीर बनता है, और उसके साथ जब आत्मा का संयोग हो जाता है तब वह पूर्ण पुरुष कहलाता है। ठीक उसी तरह तीन घटकों से राष्ट्र का शरीर बनता है, और उन तीनों घटकों के साथ जब चौथा घटक आत्मा जुड़ जाती है, तब वह सम्पूर्ण राष्ट्र कहलाता है।

आइए अब जानने का प्रयत्न करते हैं कि सम्पूर्ण राष्ट्र कहे जाने वाले के वे चार घटक कौन-कौन-से हैं।

1) राष्ट्र रूपी शरीर का पहला घटक है: देश, जमीन, भूभाग, भूमि, जमीन का टुकड़ा।

2) दूसरा घटक है: उस भूमि पर बसने वाला जनसमुदाय।

3) तीसरा घटक है: उस देश में रहने वाले जनसमुदायों का उस पर अपना मालिकाना हक, अपना शासन। अगर जमीन पर मालिकाना हक न हो तो देश राष्ट्र नहीं हो सकता। राष्ट्र नामक अवधारणा का यह तीसरा घटक है। ये तीनों राष्ट्र रूपी शरीर के घटक हैं।

4) चौथा घटक है: संस्कृति - जिसके अनुसार मनुष्य जीता है, हम समाज में व्यवहार करना जानते हैं, समाज जिसके अनुसार अनुशासन से चलता है, जिससे जीवन की शैली चलती है। जीवन जीने की पद्धति व अनुशासन को संस्कृति कहते हैं। हमारे पूर्वज की जीने

की शैली, पद्धति और जिसके अनुशासन में रहकर जीवन यापन करते थे वह वेद है। वेद के ज्ञान के अनुसार हमारी दिनचर्या थी, जीने की पद्धति थी। वेद में बताए हुए ज्ञान व आज्ञा के अनुकूल अनुशासित हमारा जीवन था। अतः इस संस्कृति को वैदिक संस्कृति कहते हैं।

संस्कृत शब्द से संस्कृति शब्द बना है। जिसका अर्थ परिष्कृत, पवित्र, संस्कार की हुई, व सुधारी हुई होता है। अर्थात् हमारी संस्कृति पवित्र, परिष्कृत, सुधारी हुई, व संस्कारित है।

यही संस्कृति राष्ट्र की आत्मा होती है। संस्कृति के बिना राष्ट्र मरा हुआ समझा जाता है। अर्थात् राष्ट्र संस्कृति के बिना मर जाता है। हमारी भारतीय संस्कृति है और भारतीय संस्कृति वैदिक है। जो वैदिक संस्कृति नहीं है वह भारतीय संस्कृति नहीं है। ये चारों अवधारणाएँ संपूर्ण विश्व के राष्ट्रों के लिए हैं।

"राष्ट्र की सीमा":

महर्षि दयानंद सरस्वती जी ने मनु महाराज के आधार पर भारत (आर्यावर्त) की सीमाओं का बोध कराया कि -

उत्तर में - हिमालय, दक्षिण में- विंध्याचल, पूर्व और पश्चिम में- समुद्र तथा सरस्वती, पश्चिम में -अटक नदी, पूर्व में- सरस्वती जो नेपाल के पूर्व भाग पहाड़ से निकल कर बंगाल व आसाम के पूर्व ओर से ब्रह्मा के पश्चिम की ओर होकर समुद्र की खाड़ी में जाकर मिली है।

हिमायल की मध्य रेखा से दक्षिण पहाड़ के भीतर और रामेश्वर पर्यंत विंध्याचल के भीतर जितने देश हैं, उन सब को आर्य जनों के निवास करने से आर्यावर्त कहा है।

हमारा देश 1947 से पहले ऐसा था कि देश या जमीन हमारी थी, लोग हमारे थे, पर शासन अंग्रेजों का था। मालिकाना हक हमारा नहीं था। तब हमारे देश को राष्ट्र नहीं कहते थे। उस समय इसको उपनिवेश कहा जाता था। हम उन अंग्रेजों के उपनिवेश थे। उपनिवेश को अंग्रेजी में कॉलोनी कहते हैं। हम 1947 से पहले अंग्रेजों की एक कॉलोनी थे। जिसको अंग्रेजों के द्वारा चूसा जा रहा था, शोषण किया जा रहा था। हमारे राष्ट्र की आत्मा संस्कृति मर चुकी थी।

अंग्रेज लोग अपनी हुकूमत चलाते थे। उसके अनुसार न चलने पर हमारी माता और बहनों को नग्न करके पीटा जाता था। उनके साथ बलात्कार किया जाता था और बाजार में बोली लगा करके उनको बेचा जाता था। हमारी माता, बहनों की इज्जत के साथ बहुत बुरी तरह से खेलवार किया जाता था। हमारे यहाँ के भी कुछ पंडित लोग हमारी माता और बहनों को पांव की जूती समझते थे। उनको पढ़ने का अधिकार नहीं था। हमारी माताएं बहनें चार दीवारी में बंद रहा करती थीं। तत्कालीन ब्राह्मण लोगों के द्वारा वेद मंत्र के सुनने पर उनके कान में शीशा पिघला कर डाला जाता था। वेद मंत्र के उच्चारण कर लेने पर उनकी जिह्वा काट ली जाती थी। हमारे देश में स्त्रियों के साथ यह दुर्दशा होती थी और उस समय "स्त्री शूद्रो नाधीयताम्" का नारा था अर्थात् स्त्री और शूद्रों को पढ़ने का अधिकार नहीं है। धर्म प्राय: नष्ट हो चुका था। वेद और वेद का ज्ञान लगभग समाप्त हो चुका था। हम धर्म-कर्म को भूल चुके थे। हम सामाजिक कुरीतियों - जैसे छुआछूत, विधवाओं पर अत्याचार, सती प्रथा, महिलाओं का शोषण इत्यादि अनेक समस्याओं से जूझ रहे थे। हम मूर्खता और अविद्या की गुलामी को भोग रहे थे। ऐसा भयानक अंधकार पसरा हुआ था।

ऐसे समय में एक सूर्य ने जन्म लिया, एक आदित्य प्रकट हुआ, एक मार्तंड ने अपनी रश्मियाँ पूरे देश में बिखेर दीं और उसने खड़े होकर घोषणा कर दी कि विदेशियों का राज्य चाहे माता-पिता के समान सुख देने वाला क्यों न हो, तब भी वह भूखे नंगे स्वदेशी राज्य का मुकाबला नहीं कर सकता। अतः हमें सुराज नहीं स्वराज चाहिए, यह नारा या घोषणा देने वाला और कोई नहीं बल्कि महर्षि दयानंद सरस्वती जी थे।

स्वामी जी के अन्य राष्ट्रवादी विचारों को इस प्रकार कहा जा सकता है।

1) स्वामी जी ने वेदों को हिंदू धर्म का आधार माना।

2) वैदिक विचारधारा और धर्म के प्रचार हेतु आर्य समाज की स्थापना की।
3) विदेशी गुलामी के विरुद्ध आवाज उठाई।
4) हिंदी भाषा को पूरे देश में फैलाने पर जोर दिया।
5) सामाजिक कुरीतियाँ - जैसे विधवाओं पर अनेक प्रकार के अत्याचार, छुआछूत, सती प्रथा, शोषण, दलित वर्गों पर अनेक प्रकार के अत्याचार वगैरह को खत्म करने की कोशिश की।
6) महिलाओं की आजादी और दलित वर्ग के उत्थान के लिए कार्य किया।
7) वेदों की शिक्षाओं को फिर से स्थापित करने की कोशिश की।
8) स्वामी जी ने भारतीयों में भारतीय भावनाओं को जगाया और संचार किया।
9) उन्होंने हमारी खोई हुई भारतीय अस्मिता का शंखनाद किया।
10) भारतीयों में राष्ट्र प्रेम और स्वाभिमान की भावना जगाई।

स्वामी दयानंद जी की राष्ट्रीय विचारधारा में देश की एकता, समाज सुधार और शिक्षा का महत्त्व था। वे देश में आजादी की भावना को मजबूत और सभी लोगों को सुशिक्षित करना चाहते थे।

स्वामी दयानंदजी ने अपने विलक्षण व्यक्तित्व और कृतित्व से 19 वीं सदी के पराधीन और जर्जरित भारत को गहराई तक झकझोरा था। उनका प्रभाव हम आज भी 21वीं सदी में महसूस कर रहे हैं, और उनसे प्रेरणा लेकर उन सामाजिक कुरीतियों, धार्मिक अंधविश्वासों से जूझ रहे हैं। उन्होंने सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजनैतिक, दार्शनिक, और आध्यात्मिक जगत की व्याधियों, दुर्बलताओं और त्रुटियों का तलस्पर्शी अध्ययन किया और उसे दूर करने का प्रयत्न भी किया। कोई क्षेत्र ऐसा नहीं है कि जिस क्षेत्र में स्वामी दयानंद जी ने कार्य न किया हो और उनका योगदान न हो।

स्वामी दयानंद जी के राष्ट्रीय विचार कुछ इस प्रकार भी हैं।

1) राष्ट्रीय विचार:

१) स्वामी जी ने देश को एकता के सूत्र में पिरोने के लिए हिंदी का प्रचलन जरूरी माना।
२) स्वामी जी ने लोकतंत्र का समर्थन किया और राजतंत्र का विरोध किया।
३) हिंदी को राष्ट्रभाषा के रूप में स्वीकार करने पर जोर दिया।

2) वेदों पर आधारित विचारधारा:

१) स्वामी जी ने वेदों को अचूक और वैज्ञानिक सत्य माना।
२) स्वामी जी ने वेदों का पढ़ना-पढ़ाना, सुनना-सुनाना और सीखना-सिखाना आर्यों का परम धर्म माना।
३) स्वामी जी ने वेदों की ओर सभी भारतीयों को लौटने का नारा दिया।

3) समाज सुधार:

१) स्वामी जी ने सामाजिक बुराइयों को खत्म करने पर जोर दिया।
२) स्वामी जी ने महिलाओं को शिक्षा देने पर जोर दिया।
३) स्वामी जी ने विधवाओं के पुनर्विवाह का समर्थन किया।
४) छुआछूत की दरी, खाई को समाज से खत्म करने का प्रयत्न किया।
५) दलित वर्गों को भी शिक्षा का अधिकार देने पर बल दिया।
६) स्वामी जी ने सती प्रथा का विरोध किया।

4) शिक्षा:

१) स्वामी जी का मत था कि विश्वविद्यालय को मानव निर्माण का केंद्र बनाना चाहिए।
२) स्वामी जी ने नैतिक मूल्यों को प्रधानता दी।
३) उनका यह मत था कि सभी को शिक्षा का समान अवसर मिलना चाहिए।

स्वामी जी ने एक ईश्वरवाद, ईश्वर के अमूर्त रूप में विश्वास तथा अवतारवाद का विरोध किया। क्योंकि ईश्वर में उनकी अक्षुण्ण निष्ठा थी। वे एकेश्वरवाद के

अनुयायी थे। वे मानते थे कि ईश्वर के अनेक नाम हो सकते हैं पर ईश्वर अनेक नहीं हो सकते।

महर्षि दयानंद ने भारतीयों में न केवल राष्ट्र प्रेम की भावना जगाई, अपितु भारतीयों को भारत का प्राचीन नाम आर्यावर्त राष्ट्र का भी बोध कराया।

राष्ट्र की उन्नति व विकास संस्कारित शासक व नागरिक से होते हैं, और संस्कारित नागरिक व शासक संस्कारों से बनते हैं। अतः भारतीय संस्कृति में संस्कारों का विशेष महत्व है। संस्कार हमारे जीवन के आधार हैं। इसलिए जन्म से लेकर मृत्युपर्यन्त के मानव जीवन का गम्भीर अध्ययन करके महर्षि दयानन्द ने मनुष्य मात्र के सम्पूर्ण विकास के लिए, ऐसा विकास जिसमें शरीर, मन, और आत्मा तीनों की उन्नति के साथ-साथ राष्ट्र की भी उन्नति व विकास हो, जिन सुनहरे नियमों की रचना की है उन्हें हम अपनी दिनचर्या के नियम कहते हैं। जिसका अर्थ शुद्ध करना, साफ करना, चमकाना और भीतरी रुप का प्रकाशित करना है। जिस प्रकार अन्न का संस्कार करने पर शुद्ध व उत्तम भोजन बनता है, लकड़ियों का संस्कार करने पर सुन्दर फर्निचर बनता है, उसी प्रकार जिस मानव का संस्कार हो जाता है उसका जीवन संस्कारित बन जाता है। मनुष्य के निर्माण व विकास के लिए महर्षि दयानन्द जी ने जिन नियमों की रचना की उसका नाम ही "संस्कारविधि" है जिसकी आवश्यकता तथा प्रासंगिकता आज भी है और भविष्य में भी रहेगी।

अतः मानव निर्माण के लिए संस्कारों का वर्णन, आर्यावर्त की सीमा, आर्यावर्त देश, भारत के वैज्ञानिक इतिहास का वर्णन, स्वदेशी राज्य का महत्त्व, भारत के राजनैतिक गौरव का वर्णन, राष्ट्र उन्नति के उपाय, कला, कौशल आदि कौन-सा विषय नहीं है, जिस पर महर्षि दयानंद ने प्रकाश न डाला हो और कार्य न किया हो। स्वामी दयानंद के हृदय में आदर्शवाद की उच्च भावना, यथार्थवादी मार्ग अपनाने की सहज प्रवृत्ति, मातृ भूमि को नई दिशा देने का अदम्य उत्साह, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक दृष्टि से युगानुकुल चिंतन करने की तीव्र इच्छा तथा भारतीय जनता में गौरवमय अतीत के प्रति निष्ठा जगाने की भावना थी। राष्ट्र का कायाकल्प करना उनका ध्येय था। स्वधर्म, स्वभाषा, स्वराष्ट्र, स्वसंस्कृति और स्वदेशोन्नति के अग्रदूत स्वामी दयानन्द जी थे।

उनके विचार आज भी हमें जाति, संप्रदाय, क्षेत्रवाद भाषावाद, आदि के झगड़े से ऊपर उठकर राष्ट्र के प्रति सोचने की प्रेरणा देते हैं।

सन्दर्भीय पुस्तकें:

१) सत्यार्थ प्रकाश
२) ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका
३) स्वामी दयानन्द की जीवनी
४) संस्कारविधि आदि स्वामी दयानन्द सरस्वती कृत पुस्तकें व आर्यप्रतिनिधि सभा द्वारा प्रकाशित विभिन्न पत्रिकाएं, उपदेशमंजरी आदि।

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol.6 No.7 **January - February - 2025**

वैदिक ज्ञान प्रदाता - स्वामी दयानन्द सरस्वती

डॉ. नरसिंह राव कल्याणी
सहायक आचार्य, हिन्दी-विभाग,
डॉ.बुरगुला रामकृष्ण राव शासकीय महाविद्यालय, जड्चेर्ला-509301
Corresponding Author - डॉ. नरसिंह राव कल्याणी
DOI - 10.5281/zenodo.14965214

स्वामी दयानन्द सरस्वती भारतीय नवजागरण के प्रमुख पुरोधाओं में से एक माने जाते हैं। इनका जन्म 12 फरवरी 1824 ई. में गुजरात के टंकारा गाँव , कठियावाड क्षेत्र में हुआ था। उनका बचपन का नाम मूल शंकर त्रतिवारी था। पिता का नाम करषन जी लाल जी तिवारी और माता का नाम यशोदा बाई था। बचपन की दो घटनाएँ उनके जीवन को बहुत प्रभावित किए हैं । पहला- शिवरात्रि के समय शिवजी के सामने रखा गया प्रसाद को चूहे आ कर खाना और दूसरा - हैजा के कारण अपनी छोटी बहन और चाचा की मृत्यु होना । इन दो घटनाओं से उन्होंने जीवन और मृत्यु और परमात्मा के बारे में जानने में उत्सुक होने लगे। इसी के परिणाम स्वरूप 1846 ई में घर छोड़ कर निकाल गए।

सत्य की खोज में उन्होने एक तपस्वी के रूप में अपनी समस्त युवावस्था को समर्पित कर दिया । उन्होंने उत्तर भारत के तीर्थ स्थानों और हिमालय की कई बार यात्राएं की । इसी बीच प्रसिद्द विद्वान एवं साधक स्वामी विरजानन्द जी गुरु के रूप में इन्हें मिले। स्वामी विरजानन्द जी तत्कालीन हिन्दू धर्म की जर्जीरित होती हुई स्थिति से बहुत खिन्न थे। दयानन्द सरस्वती उन्हें आश्वासन दिया कि वेदों की राह पर फिर से हिन्दू धर्म चले जैसा अपना जीवन को अर्पित करेंगे । इस केलिए वे निरंतर वेदों का अध्ययन करने लगे।

सन 1875 ई में दयानन्द सरस्वती ने आर्य समाज की स्थापना मुंबई में की । उसके पश्यात भारतीय समाज का कायापलट करने के उद्देश्य से निरंतर देश-भ्रमण करते थे। उन्होंने लगभग साठ ग्रन्थों की रचना की। “उनकी रचनाओं का वर्गिकरण इस प्रकार किया जा सकता है- 1.वेद-भाष्य तथा उससे संबद्द ग्रंथ, 2.सत्यार्थ प्रकाश, 3.नैतिक और नैमित्तिक धर्मानुष्ठान के प्रतिपादित ग्रंथ , 4.वेदवुरुद्द मत – मतानताओं के खंडन के प्रयोजन सेलिखी गई पुस्तकें 5.संस्कृत भाषा तथा व्याकरण के लिए उपायुक्त पुस्तकें , 7. अन्य मतमतांतरों के अध्ययन एवं शोध के लिए उपायुक्त पुस्तकें, 8.विविध ग्रंथ “।1

"सत्यार्थ प्रकाश" स्वामी दयानन्द सरस्वती का प्रमुख और सर्वाधिक प्रसिद्ध ग्रंथ है, जिसे उन्होंने 1875 में लिखा। इसमें दर्शन तथा मानव धर्म के विषयों पर विस्तृत जानकारी दी गई है। इस रचना का मुख्य उद्देश्य सत्य को सत्य और मिथ्या को मिथ्या ही प्रतिपादन करना है। यह ग्रंथ उनके जीवन और विचारों का सार है और भारतीय समाज में व्याप्त कुरीतियों, अंधविश्वासों और अवैज्ञानिक दृष्टिकोणों के खिलाफ एक क्रांतिकारी दस्तावेज के रूप में प्रस्तुत करता है । इसके प्रमुख बिन्दु इस प्रकार हैं - वेदों की महत्ता , अंधविश्वासों और कुरीतियों का विरोध, एकेश्वरवाद का प्रचार, शास्त्रों का आलोचनात्मक अध्ययन, मूलधार धर्म की स्थापना , प्रकाशित ज्ञान का आदान-प्रदान

आदि । सत्यार्थ प्रकाश आज भी समाज सुधारक और धार्मिक उन्नति के लिए एक महत्वपूर्ण ग्रंथ माना जाता है। इसका उद्देश्य समाज में व्याप्त कुरीतियों को समाप्त करना और सत्य, ज्ञान और विज्ञान के मार्ग पर चलने की प्रेरणा देना है। इस ग्रंथ के अलावा उनके द्वारा लिखित कुछ प्रमुख ग्रंथ इस प्रकार हैं-

1.ऋग्वेदादि भाष्य भूमिका:

इस ग्रंथ में स्वामी दयानन्द ने वेदों का महत्व और उनकी सत्यता पर चर्चा की है। वे मानते थे कि वेदों में ही सच्चा ज्ञान है और इन्हें समझने की आवश्यकता है। यह ग्रंथ वेदों की मूलभूत शिक्षाओं का विवरण और व्याख्या प्रस्तुत करता है। इसमें उन्होंने वेदों के महत्व और उनके सही अर्थ को स्पष्ट किया है।

2. सत्संग वाणी:

यह एक उपदेशात्मक ग्रंथ है, जिसमें स्वामी जी के विचारों और शिक्षाओं को संकलित किया गया है। इसमें उन्होंने समाज में व्याप्त कुरीतियों को दूर करने की बात की है।

3. आर्योद्देश्यरत्नमाला:

यह आर्य समाज के उद्देश्यों और सिद्धांतों का संग्रह है।

4. योग वशिष्ठ का हिंदी अनुवाद:

स्वामी दयानन्द ने योग वशिष्ठ के संस्कृत ग्रंथ का हिंदी में अनुवाद किया, ताकि आम जनता को इस अद्भुत ग्रंथ का ज्ञान हो सके।

5. व्यवहारभानु:

यह ग्रंथ सामाजिक और नैतिक आचरण के नियमों पर आधारित है।

6. संस्कृत व्याकरण:

इस ग्रंथ में संस्कृत भाषा की व्याकरणिक नियमों का विवरण दिया गया है। यह ग्रंथ संस्कृत भाषा की शिक्षा और अध्ययन के लिए महत्वपूर्ण है।

7. वेदभाष्य:

स्वामी दयानन्द ने चार वेदों का भाष्य भी लिखा है, जिसमें उन्होंने वेदों की मूलभूत शिक्षाओं और उनके सही अर्थ का वर्णन किया है।

8.संस्कारविधि:

इस ग्रंथ में उन्होंने वैदिक संस्कारों के विधि-विधान का वर्णन किया है।

9.पंचमहायज्ञविधि:

इसमें उन्होंने दैनिक यज्ञों के महत्व और उनकी विधि का वर्णन किया है।

10. वेदों का सर्वोत्तम ज्ञान:

इस ग्रंथ में स्वामी जी ने वेदों के अध्ययन को आवश्यक बताया और शास्त्रों के सही अर्थ को स्पष्ट किया।

11. गोकरुणानिधि:

इसमें उन्होंने गौ रक्षा और उसके महत्व पर अपने विचार व्यक्त किए हैं।

12. आर्य समाज के सिद्धांत:

यह ग्रंथ स्वामी दयानन्द ने आर्य समाज के सिद्धांतों को स्पष्ट रूप से समझाने के लिए लिखा। इसमें वेदों का आधार लेकर समाज सुधार और शुद्ध धर्म की बात करते हैं।

इनके अतिरिक्त, उन्होंने अनेक लघु पुस्तिकाएँ और लेख भी लिखे हैं जिनमें उनके विभिन्न विचारों और उपदेशों का संग्रह है। स्वामी जी को इस बात का श्रेय है कि उन्होने सर्व प्रथम हिन्दी में गंभीर दार्शनिक, आध्यात्मिक, नैतिक, सामाजिक प्रश्नों का विवेचना आरंभ कि। इसका श्रीगणेश सत्यार्थ प्रकाश ग्रंथ से हुआ। यह उस समय के साहित्येतर विषयों का विश्वकोश है। इस विषय में डॉ. सत्यापरकश का यह कथन उल्लेखनीय है- "इस ग्रंथ में हिन्दी के दार्शनिक ग्रन्थों कि शैली को जन्म दिया। फलत: हिन्दी में धीरे-धीरे समस्त उपनिषदों को भाष्य आरंभ हुए और दर्शनों के अनुवाद भी हुए । इन्हीं भाष्यकार्ताओं में आर्यमुनि , तुलसीराम, स्वामी दर्शनानंद , राजाराम, शिवशंकर "काव्यतीर्थ" से लेकर स्वामी नारायण तक के ग्रन्थों की प्रधानता रही।" 2

स्वामी दयानन्द सरस्वती के ग्रंथों का भारतीय समाज और धर्म पर गहरा प्रभाव पड़ा है। उन्होंने वेदों के प्रति लोगों की आस्था को पुनर्जीवित किया और

समाज में व्याप्त कुरीतियों के खिलाफ आवाज उठाई। उनके विचारों ने अनेक समाज सुधार आंदोलनों को प्रेरित किया । उनका का उद्देश्य समाज में जागरूकता फैलाना और वेदों के सत्य को जन-जन तक पहुंचाना था। उनके विचार आज भी प्रेरणा का स्रोत बने हुए हैं। उनके द्वारा किए गए समाज सुधार के कार्य और उनके द्वारा किए गए सामाजिक कुरीतियों का विरोध की सूची इस प्रकार है-

समाज सुधार के कार्य: गुण-कर्म-स्वभाव आधारित वर्ण व्यवस्था का समर्थन, शुद्धि आन्दोलन, दलितोद्धार, विधवा विवाह; अंतरजातीय विवाह; सर्व शिक्षा अभियान, नारी सशक्तिकरण ,नारी को शिक्षा का अधिकार, सबको वेद पढ़ने का अधिकार, गुरुकुल शिक्षा, प्रथम हिन्दू अनाथालय की स्थापना, प्रथम गौशाला की स्थापना, स्वदेशी आन्दोलन, हिंदी भाषा का समर्थन।

सामाजिक कुरीतियों का विरोध: जन्मना जातिवाद, छुआछूत, बाल विवाह, बहुविवाह, सती प्रथा, मृतक श्राद्ध ,पशु बलि, नर बलि, पर्दा प्रथा, देवदासी प्रथा , वेश्यावृत्ति, समुद्र यात्रा का निषेध का खंडन।

"सामाजिक और नैतिक मूल्यों को देखते हुए आर्यसमाज ने एक आचार संहिता बनाई थी। इसमें जाती-भेद और मानुश्य-मनुष्य या स्त्री – पुरुष में असमानता के लिए कोई स्थान नहीं था। निश्चय ही यह एक लोकतान्त्रिक दृष्टि थी। वैदिक धर्म के व्याख्याता होने के बावजूद स्वामी दयानन्द समाज की भौतिक उन्नति के लिए पाश्चात्य ज्ञान-विज्ञान की शिक्षा को आवश्यक समझते थे।" 3

स्वामी दयानंद के वैदिक संदेश में अन्य मनुष्यों के प्रति सम्मान और श्रद्धा पर जोर दिया गया, जिसका समर्थन व्यक्ति की दिव्य प्रकृति की वैदिक धारणा द्वारा किया था । आर्य समाज के दस सिद्धांतों में , उन्होंने इस विचार को प्रतिष्ठित किया कि "सभी कार्य मानव जाति के लाभ के मुख्य उद्देश्य से किए जाने चाहिए", रूढ़िवादी अनुष्ठानों का पालन करने या मूर्तियों और प्रतीकों का सम्मान करने के विपरीत। पहले पाँच सिद्धांत सत्य की बात करते हैं, जबकि अंतिम पाँच कुलीनता, नागरिकता, सह-जीवन और अनुशासित जीवन वाले समाज की बात करते हैं। आर्य समाज के मुख्य दस नियम इस प्रकार हैं –

1. सब सत्य विद्या और जो पदार्थ विद्या से जाने जाते हैं, उन सब का आदि मूल परमेश्वर है।
2. ईश्वर सच्चिदानंदस्वरूप, निराकार, सर्वशक्तिमान, न्यायकारी, दयालु, अजन्मा, अनंत, निर्विकार, अनादि, अनुपम, सर्वाधार, सर्वेश्वर, सर्वव्यापक, सर्वांतर्यामी, अजर, अमर, अभय, नित्य, पवित्र और सृष्टिकर्ता है, उसी की उपासना करने योग्य है।
3. वेद सब सत्य विद्याओं का पुस्तक है। वेद का पढ़ना-पढ़ाना और सुनना-सुनाना, सब आर्यों का परम धर्म है।
4. सत्य के ग्रहण करने और असत्य के छोड़ने में सर्वदा उद्यत रहना चाहिए।
5. सब काम धर्मानुसार, अर्थात् सत्य और असत्य को विचार करके करने चाहिएँ।
6. संसार का उपकार करना इस समाज का मुख्य उद्देश्य है। अर्थात् शारीरिक, आत्मिक और सामाजिक उन्नति करना।
7. सबसे प्रीति-पूर्वक, धर्मानुसार, यथायोग्य वर्तना चाहिए।
8. अविद्या का नाश और विद्या की वृद्धि करनी चाहिये।
9. प्रत्येक को अपनी ही उन्नति में संतुष्ट न रहना चाहिये, किंतु सबकी उन्नति में अपनी उन्नति समझनी चाहिए।
10. सब मनुष्यों को सामाजिक सर्वाहितकारी नियम पालने में परतंत्र रहना चाहिये और प्रत्येक हितकारी नियम में सब स्वतंत्र रहें।

निष्कर्ष के रूप में यह कह सकते हैं कि स्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने भारतीय जनता को अपने

अतीत की परम वैभवता की ओर देखने के लिए विवशकिया। प्राचीन भारतीय वाङ्मय जिसमें वेद ,उपनिषद, रामायण, महाभारत आदि महान ग्रंथ समाहित हैं, को अध्ययन करके भारतीय नवजागरण के लिए आह्वान किया। उनके द्वारा दिया गया "वेदों की ओर लौटो" संदेश से दुनिया भर के कई विचारक और दार्शनिक बहुत ही प्रभावित हुए। कहा जाता है कि भारत के पूर्व राष्ट्रपति और महान दार्शनिक डॉ. सर्वेपल्ली राधाकृशन जी ने स्वामी दयानन्द सरस्वती जी के बारे में कहा था कि वे आधुनिक भारत के निर्माताओं में सर्वोच्च स्थान पर हैं। उन्होंने देश की राजनीतिक, धार्मिक, और सांस्कृतिक मुक्ति के लिए अथक प्रयास किया था । वे तर्क से प्रेरित थे। हिन्दू धर्म को वैदिक आधार पर वापस ले गए। उन्होंने समाज में व्यापक सुधार करने का प्रयास किया था , जिसकी आज फिर से आवश्यकता है। भारतीय संविधान में पेश किए गए कुछ सुधार उनकी शिक्षाओं से प्रेरित थे।

संदर्भ सूची:

1. हिन्दी भाषा के महत्व- संपादक : डॉ.अनीता पृ.43
2. हिन्दी भाषा के महत्व- संपादक : डॉ.अनीता पृ.44
3. हिन्दी साहित्य का इतिहास – संपादक: डॉ. नगेन्द्र & डॉ.हरदयाल पृ.411
4. इन्टरनेट पर उपलब्ध जानकारी

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.6 No.7 January - February - 2025

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार

डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय, अंबाजोगाई
Corresponding Author - डॉ. शैलजा भारतराव बरुरे

DOI - 10.5281/zenodo.14965241

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात विवेकवादाचा पाया घालणारे विचारवंत म्हणून स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे नाव अग्रक्रमाने येते. अत्यंत धार्मिक वातावरण व शैव तत्वज्ञानाचे संस्कार असताना ही स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी धर्मातील कर्मकांड, अंधश्रद्धा व मूर्ती पूजेची चिकित्सा केली. तत्कालीन भारतीयांच्या मनामध्ये धार्मिक व सामाजिक सुधारणांची विचार पेरणी केली.

सामान्य लोकांना धर्माचा अर्थ विवेकानुसार सांगितला. कोणत्याही देशात राजकीय क्रांती होण्यापूर्वी धार्मिक व सामाजिक क्रांतीची बीजे समाजात रुजविणे आवश्यक आहे, याची जाणीव स्वामी दयानंद सरस्वती यांना होती. अस्पृश्यता, बालविवाह, स्त्रियांच्या दुय्यमत्व, मूर्ती पूजा या अनिष्ट रूढी समाजातून हद्दपार केल्याशिवाय भारतात राजकीय क्रांती व स्वातंत्र्य म्हणजेच मानव मुक्ती होणार नाही. याची जाणीव स्वामी दयानंद सरस्वती यांना होती म्हणून त्यांनी 10 एप्रिल 1875 रोजी मुंबई येथे आर्य समाजाची स्थापना केली.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय विचार: भारतीय राष्ट्रवादाचा पाया:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी राज्यशास्त्रात ज्याला राजकीय सिद्धांत, राजकीय तत्त्वज्ञान किंवा राजकीय विचार म्हटले जाऊ शकेल असे लिखाण केले नाही परंतु त्यांच्या विचाराचा एकूण आशय हा राजकीय सुधारणा, राजकीय स्वातंत्र्य व भारताचा राष्ट्रवाद निर्मिती करणारा आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी पाश्चात्तीकरणाला विरोध केलेला होता. पुढील काळात महात्मा गांधींनी हिंद स्वराजच्या माध्यमातून आधुनिकीकरण व पाश्चात्य संस्कृती, चंगळवाद सभ्यतेवर कठोर टीका केलेली आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती व महात्मा गांधी यांच्या विचारांमधील साम्य म्हणजे यांनी स्वराज या संकल्पनेला अत्यंत महत्त्व दिले. स्वराज या संकल्पनेमध्ये स्वकीयांचे राज्य नसून स्वतःच्या इतिहासाबद्दल चिकित्सक दृष्टिकोन बाळगणे, इतिहासापासून धडे घेऊन समाजातील दोष दूर करणे, सर्व समाज एकत्रित आणण्यासाठी संपर्क भाषा म्हणून हिंदीचा वापर करणे, मातृभाषेतून शिक्षण देणे व स्वतःचा धर्म, संस्कृती यांच्या माध्यमातून सामान्य लोकांच्या मनात मातृभूमी व मातृभूमीवर असणाऱ्या सर्व नागरिकांच्या प्रतिबंधुभाव बाळगणे यांचा समावेश होतो. स्वराज्य मिळविण्यासाठी लोकांचे उत्तम चारित्र्य

असणे आवश्यक आहे. आजही राष्ट्र सत्तेचा घटक म्हणून लोकांच्या चारित्र्याला महत्त्व दिले जाते. ज्या देशात नैतिक शिक्षण विकसित झालेले असते ते देश संविधाननिष्ट व कायद्याचे राज्य असणारे देश म्हणून ओळखले जातात. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या स्वराज्याच्या व्याख्या मध्ये असे म्हटले होते की स्वराज्य मिळविणे देशात शांतता, प्रगती स्वातंत्र्य, सेंद्रिय व एक्याखेरीज व सहकार्यखेरीज ते टिकविता येणे शक्य नाही .त्यांच्या स्वराज्या संकल्पनेमध्ये लोकांचे ऐक्य यावर भर दिलेला आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांची मातृभाषा गुजराती असूनही त्यांनी सर्वप्रथम हिंदीचा वापर केला. हिंदीतून ग्रंथनिर्मिती केली व वेदांसारखे अत्यंत कठीण धर्मग्रंथ सामान्य लोकांच्या वाचनासाठी अत्यंत सोप्या भाषेत वर्णन केले. भारतीयांच्या वेदांमध्ये सर्व सामाजिक, आर्थिक ,राजकीय ,सांस्कृतिक समस्यांची चर्चा व पर्याय वेदात उपलब्ध असल्याचे सांगितले. राजकारणाला धार्मिक अधिष्ठान असेल तर राज्यकारभार नैतिकतेवर आधारित असतो असे मत स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मांडले. हाच विचार महात्मा गांधींच्या आध्यात्मिक राजकारणाचा पाया आहे. महात्मा गांधींनी स्वातंत्र्य चळवळीत व नंतरच्या काळात या विचाराचा प्रचार प्रसार केलेला आपणास पाहायला मिळतो.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या राजकीय विचारांमध्ये स्वदेशीला अत्यंत महत्त्व दिले होते. स्वतः सुतकात ने कापड विणणे व तेच कापड परिधान करणे यावरही स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी लोकांचे प्रबोधन केले होते. भारतीय असंतोषाचे जनक म्हणून लोकमान्य टिळक यांनी जी स्वदेशीची चळवळ चालवली त्यामध्ये वरील सर्व बाबींचा समावेश होता. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्याप्रमाणेच लोकमान्य टिळक यांनी भगवत गीतेवर आधारित गीतारहस्य लिहिला. महात्मा गांधींनी हे भगवद्गीतेचे स्वतःचे चिंतन मांडले आहे. महात्मा गांधींनी ही स्वदेशीचा पुरस्कार केला आहे महात्मा गांधी आणि खादी यांचे नाते सर्वश्रुत आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अस्पृश्यता निर्मूलनावर भर दिला होता व हरिजनांना शुद्ध करून पुन्हा हिंदू धर्मामध्ये प्रवेश देण्यात आला होता. हीच भूमिका पुढील काळामध्ये महात्मा गांधींनी ही आपल्या अस्पृश्यता निर्मूलन चळवळीमध्ये घेतल्याचे दिसून येते. महात्मा गांधींनी दलितांबद्दल हरिजन हा शब्द योजल्याचाही आपल्या सर्वांना माहीत आहे. महात्मा गांधींची विश्वस्त ही संकल्पना सुद्धा स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या श्रीमंतांनी गरिबांबद्दल घ्यावयाच्या भूमिकेवरच आधारलेली आहे.याचाच अर्थ असा आहे की भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याची चळवळ वेगवान करणारे लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांच्या राजकीय विचारांच्या प्रेरणा या स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या विचारांमध्ये आढळून येतात.

आदर्श शासन प्रकार:

भारतात वेदांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. वेद हे सर्व विचार प्रणाली व आचार धर्माचे स्रोत आहेत असे मानले जाते. वेदां मध्ये वर्णन करण्यात आलेली मानवी संस्कृती व सभ्यतेचा सर्व लोकांनी विचार करून मानवाच्या सृष्टीच्या निर्मिती बद्दल कृतज्ञता व्यक्त करावी, तसेच आपल्या जीवना मध्ये दया, करुणा ,न्याय या मूल्यांना स्थान द्यावे असे दयानंद सरस्वती यांचे ठाम मत होते. पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत प्लेटो याने आदर्श राज्य या संकल्पनेला आपल्या राजकीय विचारांमध्ये महत्त्वाचे स्थान दिले होते. आदर्श राज्याच्या निर्मितीसाठी तत्त्वज्ञ राजा, आदर्श शिक्षण पद्धती व न्याय या तीन साधनांवर भर दिलेला होता. प्लेटो प्रमाणेच स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सुद्धा आदर्श शासन प्रकार या विषयावर आपले चिंतन मांडले आहे. यामध्ये वेदांमध्ये वैद्यक, गणित, संगीत, खगोल, राजविद्या, अर्थशास्त्र यांच्या हुकमाची स्रोत आहेत .वेद हे ज्ञान निर्मितीचे महत्त्वाचे साधन किंवा स्रोत मानून सर्वसामान्य माणसाला पडणाऱ्या प्रश्नांची उत्तरे वेदांमध्येच आहेत ,अशी मांडणी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केली. वेद हे सर्वांना अभ्यासता

आले पाहिजेत व विशेषत: स्त्रियांना सुद्धा वेद अध्ययनाचा अधिकार असला पाहिजे यासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती अत्यंत आग्रही होते. वेदांमध्ये वैज्ञानिक ज्ञानाचाही उल्लेख आहे व याची तार्किक मांडणी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केलेली आहे.

प्लेटोच्या तत्त्वज्ञ राजाच्या संकल्पनेत राजा हा सर्व शास्त्रांचा ज्ञानी असला पाहिजे असे प्लेटोने म्हटले होते. राजा त्यागी व नि:स्पृह असणे हे राज्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे असे वर्णन केले होते. प्लेटोच्या मतानुसार राजा पराक्रमी तसेच न्याय असणेही आवश्यक होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनीही आदर्श राजा या विषयावर आपले चिंतन मांडले आहे. त्यांनी राजा या संकल्पनेसाठी सभापती असा उल्लेख केलेला आहे. " हे मनुष्य हो, जो या तुमच्या समुदायांमध्ये परम ऐश्वर्याचा करता व शत्रूंना जिंकणारा, कधीही पराभूत न होणारा, राजांमध्ये जो सर्वश्रेष्ठ असून प्रकाशमान होतो, जो सभापती होण्यास अत्यंत योग्य, प्रशंसनीय, गुणकर्मस्वभावयुक्त, सत्कार करण्या योग्य व शरण जाण्यास योग्य व सर्वांनी नमस्कार करण्यास योग्य असतो, तोच तुमचा सभापती होवो. अर्थात लोकांनी अशा प्रकारे गुणविशिष्ट पुरुषाला सभापती लोकनियुक्त राजा करावा."2

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी ब्रिटिशाची शासनपद्धती लोकशाही होती म्हणून लोकशाहीवर टीका केली नाही. परंतु तत्कालीन समाजामध्ये अस्तित्वात असणारी राजेशाही, लोकशाही यांच्यावर आधारित मर्यादित अथवा संमिश्र शासन पद्धतीचा पुरस्कार केला आहे. राजा किंवा सभापती हा कर्तुत्ववान व कल्याणकारी असणे आवश्यक असल्याची अट वर्णन करण्यास मात्र स्वामी दयानंद सरस्वती विसरले नाहीत.

प्लेटो प्रमाणेच आदर्श शिक्षण पद्धती ही उत्तम व जबाबदार नागरिक घडविण्यासाठी आवश्यक असते त्याचप्रमाणे आदर्श राज्यकर्ते निर्माण होण्यासाठी सुद्धा आदर्श शिक्षण पद्धती आवश्यक असल्याचे मत स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी व्यक्त केले आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सुद्धा लष्करी शिक्षण शक्तीचे करण्यावर भर दिला होता. प्लेटोनी ही सर्वांना सैनिकी शिक्षण दिले पाहिजे असे मत मांडले होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी अभ्यासक्रमाची नागरी व लष्करी अशा दोन भागात विभागणी केली आहे. पहिल्या भागात ते राज्यकला जनतेचे संरक्षण व संपत्तीचे संरक्षण यासाठी शिक्षण यावर भर देतात. प्रत्येक राजाने आपल्या राज्याची संपत्ती व उदरनिर्वाहाचे साधन वाढविण्यासाठी कला व योग्य न्याय निर्माण करून लोकांना संतुष्ट ठेवले पाहिजे, असेही मार्गदर्शन स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केले आहे. प्राचीन ग्रीक राजकीय विचारांचा अभ्यास करताना ज्या राजकीय संकल्पना अभ्यासकांना अभ्यासाव्या लागतात या सर्व संकल्पनांचा स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांमध्ये समावेश झालेला आपल्याला पाहायला मिळतो. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या राजकीय विचारांमध्ये राज्याने अधिक संपत्ती संपादित करावी. त्याचप्रमाणे नवीन भूप्रदेश राज्याला जोडावेत. आपल्या राज्यातील संपत्ती व जोडलेल्या भूप्रदेशांचे संरक्षण करावे असेही म्हटले आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राजकीय व्यवहार वास्तवावर म्हणजेच व्यवहारावर आधारित होते. त्यांनी प्लेटो प्रमाणे टोकाचा आदर्शवाद मांडला नाही. तत्कालीन समाजातील युद्ध, लष्करी सामर्थ्य, सैनिकी प्रशिक्षण या सर्वांचा विचार करून महात्मा गांधीं प्रमाणे त्यांनी अहिंसेचा स्वीकार करणे विषयी सुचविले नाही. राज्याची उभारणी करत असताना अहिंसा उपयुक्त नसून राजाने युद्ध केलेच पाहिजे व त्याच्याकडे सैनिकी बळ असणे आवश्यक आहे. हे अत्यंत व्यवहारी विचार स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी मांडले आहेत.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या राजकीय विचारांमध्ये ब्रिटिश साम्राज्यवादाला विरोध केला आहे. भारतीयांच्या पाश्चातीकरणाला विरोध केला आहे. भारतीयांना स्वदेशीची ओळख करून दिली. स्वातंत्र्य व स्वराज्यासाठी स्वावलंबन अत्यंत महत्त्वाचे आहे हे स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी ओळखले होते. भारतीयांच्या मध्ये एक्य निर्माण

करण्यासाठी संपर्क भाषा म्हणून हिंदीचा वापरावर भर दिला होता. भारतीयांमध्ये असणाऱ्या संकुचित अस्मिता ज्यामध्ये जात अस्पृश्यता व स्त्रियांना दुय्यमत्व यांचा समावेश होतो, या सर्वांच्या निर्मूलनावर आर्य समाज या संस्थेमार्फत चळवळ चालवली होती. आर्य समाज कार्यकर्त्यांमध्ये राष्ट्रभिमान, सामाजिक ऐक्य, निर्भयता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे आर्य समाज चळवळीने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात संपूर्ण भारतभर व हैदराबाद संस्थानात कार्य केल्याचे इतिहासामध्ये सुवर्ण अक्षरांनी नोंदविण्यात आले आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या ग्रंथांमध्ये कायद्याचे महत्त्व, स्त्रियांचे अधिकार, स्त्रियांना समान भूमिका, निवडणुका याविषयीही उल्लेख आलेले आहेत.

अशा प्रकारे स्वामी दयानंद सरस्वती हे भारताचा राष्ट्रवादाचा पाया घालणारे विवेकवादी विचारवंत होते ,असे म्हणणे सार्थ ठरते.

स्वामी दयानंद सरस्वती यांचे राष्ट्रवाद विषयक विचार:

भारतातील प्राचीन परंपरांची चिकित्सा स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केली. प्राचीन परंपरांमधील केवळ सकारात्मक बाबींचा अंगीकार करण्याचे लोकांना आवाहन केले. प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्ती स्वातंत्र्य व आपल्या धर्म ,भूप्रदेशाच्या स्वातंत्र्याबद्दल जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केला. सर्व प्रकारची गुलामगिरी ही तिरस्करणीय गोष्ट आहे. त्यामुळे याचा धिक्कार केला पाहिजे. त्याग केला पाहिजे, अशी शिकवण स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आपल्या विविध ग्रंथांमधून दिलेली आहे. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सत्यार्थ प्रकाश व आपल्या विविध ग्रंथांमध्ये आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांमध्ये राष्ट्रभक्ती, ऐक्य व निर्भयता निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले. याचाच परिणाम म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला पूर्णत्व प्राप्त करून देणारा हैदराबाद मुक्ती संग्राम या लढ्यामध्ये आर्य समाज चळवळीने अत्यंत महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. केवळ धार्मिक व सामाजिक सुधारणांसाठी आर्य समाज चळवळ निर्माण झाली नाही तर ब्रिटिशांच्या व हैदराबाद संस्थानांमध्ये जुलमी निजामाच्या राजवटी पासून मुक्त होण्यासाठी आर्य समाजाच्या कार्यकर्त्यांनी आपले जीवाचे बलिदान दिले आहे. किसनराव टेके, गोदावरी बाई टेके, हुतात्मा वेद प्रकाश यासारख्या हुतात्म्यांनी आर्य समाजाच्या विचारांनी प्रेरित होऊनच भारताचा व हैदराबादचा स्वातंत्र्यलढा यशस्वी केलेला आहे. त्यामुळे स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्थापन केलेली आर्य समाज ही संस्था व या संस्थेने निर्माण केलेली राजकीय चळवळ ही भारतामध्ये राष्ट्रवादाचा पाया घालणारी महत्त्वाची चळवळ म्हणून याचा उल्लेख केला जातो. राष्ट्रवादाबरोबरच राजकीय स्वातंत्र्य सामाजिक स्वातंत्र्य व सामाजिक समता, सामाजिक न्यायाला आर्य समाज चळवळीने अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिले आहे.

भारतावर अनेक वर्ष विविध आक्रमणकर्त्यांनी राजसत्ता निर्माण केल्यामुळे लोकांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण झाले होते. सतत होणारे शोषण यामुळे लोकांच्या आत्मविश्वास कमी झालेला होता. सामान्य लोकांना आपला आत्मविश्वास व स्वाभिमान निर्माण करण्यासाठी स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेद व भारतातील विविध धर्मग्रंथाच्या आधारे लोकांच्या अस्मितेला आवाहन केले. लोकांच्या मनात आत्मविश्वास व स्वाभिमान निर्माण केला. धार्मिक सुधारणांच्या निमित्ताने कर्मकांड जातीयता, अस्पृश्यता व स्त्रियांचे दुय्यमत्व यांची कठोर चिकित्सा केली. यामुळे स्त्रियांना धार्मिक व सार्वजनिक उपक्रमात सहभागी होण्याची संधी मिळाली.हे ईश्वर निर्मित नसून मानवनिर्मित आहे असा नवा दृष्टिकोन स्थापित केला. सर्व जातीच्या लोकांनी एकत्र येऊन राष्ट्रधर्म निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. या सर्वांचा परिणाम म्हणून भारतामध्ये वर्षानुवर्ष जातीग्रस्त असणारा समाज हळूहळू जातीचे बंधन शिथिल करून माणूस म्हणून एकत्र येऊ लागला. स्वामी दयानंद

सरस्वती यांनी आपल्या राष्ट्रवादी विचारांबरो मानवता वादाची बीजे ही भारतीयांच्या मनात रुजवली आहेत.

कोणत्याही देशात अथवा भूप्रदेशात राष्ट्रवाद निर्माण होण्यासाठी समान भाषा, समान संस्कृती, समान धर्म, समान इतिहास, एक वंश व सलग भूप्रदेश असणे आवश्यक असते. भारत हा खंडप्राय देश आहे. भारतात अनेक भाषा संस्कृती रूढी परंपरा व धर्म यांच्यामुळे भारतीयांच्या मनात ऐक्याची भावना निर्माण होऊ शकत नाही हे स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी ओळखले. लोकांच्या मनात परस्परांबद्दल प्रेम व ऐक्य निर्माण झाल्याशिवाय भारतीयांना ब्रिटिशांच्या विरुद्ध व समाजातील व प्रतांच्या विरुद्ध एकत्र आणता येणार नाही हे ओळखून स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी या देशातील सामान्य लोकांना सामाजिक, राजकीय व धार्मिक दृष्ट्या एकत्र करण्याचे प्रयत्न केले. जन्माधीष्ट जाती नाकारल्या. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केवळ हिंदू धर्माचीच चिकित्सा केली असे नाही तर त्यांनी शैव,शाक्त, बौद्ध, जैन या धर्माची चिकित्सा केली व त्यातील सर्व प्रकारच्या अंधश्रद्धा, कर्मकांड यावर भाष्य केले. सर्वांना सहज पालन करता येईल असा धर्म म्हणजेच आर्य धर्म सांगितला. यामुळे सर्व धर्मीयांमध्ये ऐक्य भावना निर्माण झाली.

ब्रिटिश साम्राज्यवाद व केंद्रीकरणाला विरोध:

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादाला विरोध केला होता. या साम्राज्यवादाच्या माध्यमातून ब्रिटिशांनी भारतीयांवर सर्व प्रकारचे नियंत्रण प्राप्त केले होते. ब्रिटिश भारतीयांचे शोषण करत होते. सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथात स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी असे लिहिले आहे की "परमात्मा हा न्यायी असून या सर्व लोकांवर , भूभागावर, सर्वसृष्टीवर परमात्म्याचे नियंत्रण आहे. या जगात गर्व ,अन्याय व अज्ञान यांचे साम्राज्य फार काळ टिकू शकत नाही. गरजा आणि आवश्यकता यांना लागेल त्यापेक्षा कित्येक पटीने संपत्तीचे अमर्याद केंद्रीकरण विशिष्ट वर्गात होते तेव्हा त्यातून हेवेदावे, मत्सर, चैनबाजी ,कर्तव्य यापासून फारकत निर्माण होते. शिक्षण व ज्ञानार्जन संपुष्टात येते. त्यांची जागा अनिष्ट रूढी, चालीरीती, प्रथा बेलगामृत्ती घेतात. युद्ध व लष्कर शास्त्रात लोक जेव्हा पारंगत होता तेव्हा सैन्याचे बळ एवढे अवाढव्य होऊन बसते की युद्धात त्याच्यासमोर उभे राहण्याचा कोणालाच धीर होत नाही पण गर्व व गटबाजी वाढत जाऊन आपसातील कलहामुळे त्यांचे सामर्थ्य नष्ट होते अशा प्रकारे साम्राज्य संपुष्टात येतात."1.

अशाप्रकारे स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सत्यार्थ प्रकाश या ग्रंथात ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादाचे दोष व केंद्रीकरणावर भारतीयांचे लक्ष केंद्रित केले आहे.

आधुनिक भारतीय राजकीय विचारांच्या इतिहासामध्ये स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या राजकीय विचारांचे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रीक तत्त्वज्ञ प्लेटो प्रमाणे त्यांनी आदर्श राज्य, आदर्श शिक्षण, आदर्श न्याय या विषयावर विवेचन केले आहे. ग्रीक नागरिक हे सुशिक्षित व सुसंस्कृत होते. परंतु स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतामध्ये अज्ञान अंधश्रद्धा रूढी परंपरा यांचा मोठा प्रभाव होता. अशावेळी सामान्य लोकांच्या मनामध्ये स्वातंत्र्य समता, न्याय, शिक्षण व शासन विषयक विचारांची रुजवणूक करणे अत्यंत अवघड काम होते. हे कार्य आर्य समाजाची स्थापना करून स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी केले आहे.

स्वामी दयानंद सरस्वती वैचारिक प्रबोधन काळातील महत्त्वाचे विचारवंत आहेत. समाजातील अनेक दोष निर्मूलन करण्याचा पाया त्यांनी आपल्या विवेक वादी विचार व कार्यातून घातला आहे. हे कार्य करत असताना त्यांनी राज्याला अध्यात्मिक विचारांचा वारसा दिला. स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधींनी स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या कार्यालाच पुढे नेले आहे असे म्हटले पाहिजे. स्वदेशी, पाश्चात्यांचा विरोध, शिक्षण, कायदा व चंगळवादाला विरोध या तत्त्वांचा लोकमान्य टिळक व

महात्मा गांधी यांनी अंगीकार केला व भारतीयांना पुढील काळात स्वातंत्र्यप्राप्ती झाल्याचा इतिहास आहे.

संदर्भसूची:

1. स्वामी दयानंद सरस्वती/सत्यार्थ प्रकाश/अध्याय नववा/पृष्ठ क्रमांक 204/205
2. स्वामी दयानंद सरस्वती/सत्यार्थ प्रकाश/पृष्ठ क्रमांक नऊ
3. डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे/आधुनिक भारतातील राजकीय विचार/पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स. औरंगाबाद.
4. मोहन करमचंद गांधी/हिंदस्वराज/सस्ता साहित्य मंडळ, दिल्ली.
5. रामचंद्र गुहा/आधुनिक भारताचे विचार स्तंभ/रोहन प्रकाशन, पुणे.

Bharatiya Shikshan Prasarak Sanstha`s

Kholeshwar Mahavidyalaya, Ambajogai

National Conference on "Relevance of Swami Dayanand Saraswati & Indian Nationalism"

Organized by
Department of Political Science

Sponsored By
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajinagar